

A HERMAN OTTÓ
MÚZEUM
ÉVKÖNYVE
XLVIII. | 2009

A HERMAN OTTÓ MÚZEUM
ÉVKÖNYVE
XLVIII.

Jahrbuch des Herman Ottó Museums, Miskolc (Ungarn)
Yearbook of the Herman Ottó Museums, Miskolc (Hungary)
Les Annales des Musée Herman Ottó, Miskolc (Hongrie)

Szerkesztők:
VERES LÁSZLÓ–VIGA GYULA

Technikai szerkesztő:
FEKETÉNÉ BÍRÓ EDIT

ISSN 0544–4225

Idegen nyelvű összefoglaló:
SELEANU MAGDOLNA

A kötet megjelenését
a Nemzeti Kulturális Alapprogram
Múzeumi Kollégiuma
és az Archeológiai Kulturális Közalapítvány
támogatta

nka

Nemzeti Kulturális Alap

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

Kiadja a miskolci Herman Ottó Múzeum
Felelős kiadó: dr. Veres László, megyei múzeumigazgató
Készült a KAPITÁLIS Kft. Nyomdaüzemében, Debrecen
Felelős vezető: Kapusi József

ÁRPÁD-HÁZI SZENT ERZSÉBET ÉS SZILÉZIAI SZENT HEDVIG KULTUSZA A KÉSŐ KÖZÉPKORI SZEPESSÉGBEN

GYULAI ÉVA

Amicis meis Elisabethae et Josepho Rosnaviensibus

Árpád-házi Szent Erzsébet és Sziléziai Szent Hedvig nemcsak, hogy kortársak voltak, hanem szoros rokonságuk is közismert, hiszen Hedvig nagynénje volt a magyar királynak Szent Erzsébet anyja, Andechs–Meráni Gertrúd révén. A bajorországi Andechs grófi családjából származó Szent Hedviget, akinek apja, IV. Andechsi Berthold a meráni hercegi címet is elnyerte, nemcsak Sziléziai, hanem Andechsi néven is ismeri a hagiografia, sőt a vallásos tisztelet is, de német nyelvterületen, vagy legalábbis Bajorországban, az egyébként Thüningiai vagy Magyarországi néven ismert Szent Erzsébetnek is volt hasonló előneve, ezt igazolja Raphael Sadeler (1560–1628) neves rézmetsző Johann Mathias Krager (1575–1634) rajza alapján a 17. század első évtizedeiben készült és Münchenben nyomott metszete, amelyet a művész I. Miksa bajor választófejedelemnek (sz.: 1573; 1597–1652) ajánlott. A kép Andechsi Szent Erzsébetet ábrázolja, aki „kiterjeszti kezét az elnyomott fölé, a szűkölködőnek meg a karját nyújtja” (Péld. 31,20), amint koronával a fején az ispotályban egy szegény koldus lábát mossa.¹

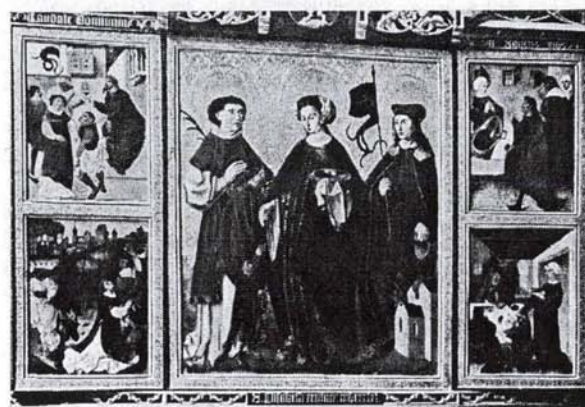
Jelen tanulmány két kivételes szepességi oltárkép kapcsán a késő középkori magyarországi Szent Erzsébet-hagyomány és recepció kérdéséhez kíván hozzájárulni azzal, hogy az oltárképek bizonyos ikonográfiai, valamint történeti, egyháztörténeti vonatkozásait kutatva, Szent Erzsébet magyarországi kultuszának Szilézia, Bajorország, sőt Ausztria felé mutató kapcsolatait valószínűsíti, ezzel együtt adalékokkal kíván szolgálni a Szapolyai család, sőt a „Szapolyai-ház” hatalmi legitimációs törekvéseinek vizsgálatához.

Arnótfalva (Szepes vm.)

A Szepes vármegyei Arnótfalva (ma: Arnutovce, Szlovákia; újkori német neve: Emaus) Szűz Mária-oltára már a 19. század végén, a magyarországi művészettörténet és műemlékvédelem megszületésének az időszakában bekerült a tudományos vérkeringésbe, Divald Kornélnak a Szepesség művészetét tárgyaló monográfiája már párdarabjával, a löcsei Szent Erzsébet-oltárral együtt közli az oltárképet (1. kép), sőt az arnótfalvi oltár párdarabjaként határozza meg a jánosfalvi (ma: Jánovce, Szlovákia) Szűz Mária-oltárt² is, főként az igen hasonló Szent Erzsébet-ábrázolás okán (2. kép). Ugyanakkor Divald az arnótfalvi oltár egyik mellékalakjában még a templom patrocíniuma alapján Szent Ilonát

1 *S(ancta) ELISABETHA ANDECENSIS / MANVM SVAM APERVIT INOPI ET PALMAS SVAS EXTENDIT AD PAVPEREM. Ecce rogatorum mulcet vestigia lymphis, / Mendicosque lauat Regia dextra pedes: / Et tamne indignam tanto se munere censet, / A se dum tangi censet Elisa Deum.* A metszétet őrzi: Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel. Ltsz.: Graph. A1: 2449g; és British Museum, Prints & Drawings, Reg. No. 1910,0208.21.

2 Slovenská narodná galéria, Bratislava (Pozsony). Sbirka starého umění № O 1594.

1. Mária szentével Arnótfalván. 260 cm. széles.
 2. Szent Erzsébet, István vértanú és szent Flórián Lőcsén. 307 cm. széles.
 Szárnyasoltárók Lőcsei Miklóstól. XV. század.

1. kép. Az arnótfalvi és lőcsei oltárkép
 Divald 1906. V. melléklet
 alapján

azonosítja Sziléziai Szent Hedvig helyett, ráadásul a táblakép festőjét is meghatározza egy bizonyos Lőcsei Miklós személyében.³

A 20. századi stíluskritikai kutatás is megmaradt a jánosfalvi és az arnótfalvi oltár művésznének azonossága mellett, igaz, a művész az 1493-ban⁴ készült jánosfalvi oltáron Márton mesternek nevezi magát, s Radocsay a közeli Igló *Mater Dolorosa–Vir dolorum* oltárképét is felveszi alkotásai közé, a lőcsei Erzsébet-oltár attribúciója azonban már más művész felé mutat.⁵ A 2003. évi pozsonyi gótika-kiállítás katalógusa, a művészettörténeti kutatás összefoglalásaként Márton mester 1490 körül készült műveként határozza meg az arnótfalvi Szűz Mária-oltárt, amely az 1497-ben festett jánosfalvi oltár párdarabja, s festője Michael Pacher köréhez tarozik, aki a felső-ausztriai St. Wolfgang plébániatemplomának híres szárnyasoltárát készítette.⁶ Így az arnótfalvi oltár egyértelműen a 15. század végi szepesi iskola egyik művésznének kvalitásos alkotása.

3 Divald 1906. 36–37.

4 A fatábla hátlapján lévő egykorú felirat évszámát a későbbi restaurálások alapján a kutatás 1497-re javította.

5 Radocsay 1955. 126.

6 Gotika 2003. Kat. sz. 4.56, 725–726. (Végh János); Elisabeth von Thüringen 2007. Kat.-Nr. 255, 386–387. (Ivan Gerát).

2. kép. Márton mester:
A jánosfalvi Szűz Mária-oltár
(1597)
Elisabeth von Thüringen 2007.
255. kép alapján

Az arnótfalvi oltárkép a trónuson ülő Madonnát ábrázolja két női szenttel, Árpád-házi Szent Erzsébettel és Sziléziai Szent Hedviggel, vagyis a „sacra conversazione” ikonográfiáját követve, a táblákon Szent Rókus, Szent Ágnes, Szent Sebestyén és Szent Luca vagy Otilia. Az 1485–1490 körüli időpontra datált oltárképen a szepességi művészet német monográfiája, az 1938-ban megjelent „Schürer–Wiese” már Szent Hedviget azonosítja, s éppen Szilézia védőszentjének, Szent Erzsébet nagynénjének alakja alapján gondolták úgy a német művészettörténészek, hogy az oltár donátora Szapolyai István és felesége, Tescheni (a fejedelemség magyar megnevezésével: Tesseni) Hedvig hercegnő, hiszen a tescheni herceg lánya hazájából hozhatta Andechs–Meráni Hedvig, Szilézia védőszentje tiszteletét.⁷

Bár eddig a történeti kutatások háttérbe szorultak az arnótfalvi oltár és körének vizsgálatában, az írott források igazolni látszanak a művészettörténet megállapításait: a Szapolyai család közreműködését és a jánosfalvi kapcsolatot.

A kis szepességi falu, Arnótfalva története már a 13. században kapcsolatba kerül a szepesi káptalannal, 1250 körül (ekkor még Heymuth néven) ugyanis a kolostor legkorábbi birtokai között találjuk, a későbbi menedékkövi karthauzi kolostor helyszínével, „Leton” birtokkal együtt.⁸ Arnótfalva a 14. században a szomszédos településekkel együtt, mint Frankfalva vagy Frankvágása, Tamásfalva, Farkasfalva, Rókus, a Görgeyek őseinek birtoka, a falvak neve is mutatja a korabeli családtagok és családi birtokosztály

7 Schürer–Wiese 1938. 97.

8 Csánki II. 273–274.

emlékét. 1346-ban egy családi birtokegyezés során a család tagjai megjelennek a szepesi káptalan mint hiteleshely előtt, s itt Arnótfalva, más néven Kistamási nevű birtok vagy falu birtokosai, Frank fia Mihály és Jakab kiadják a hitbért a familia nőtagjainak, egyrészt Arnold lányának és Arnold fia Hermann lányainak, másrészt Alcsnói Fehér Detre fia Jordán özvegyének és két lányának. De megkapják a hitbért Detre másik fia, Péter lánya, illetve Detre harmadik fia, Hanko felesége és leányai is.⁹ Az utóbbi Hanko talán az Arnótfalvától (= Arnold faluja) nem messze fekvő Jánosfalva vagy Jánóc (német néven: Hansdorf, Hannsdorf, Johannesdorf, Johannisdorf) névadója, amely a 13 szepesi lándzsás falu egyike volt, majd a szepesi káptalan birtoka lett.

A szepesi káptalan mellett a Szepesség egyik legjelentősebb egyházi birtokosa a 13. század közepén az Arnótfalvához igen közel, de már mélyen az erdős hegységben alapított Menedékkő vagy Letonkő nevű karthauzi kolostor, amely a középkor végén 13 falu teljes vagy részirtokának örökségét mondhatta magáénak. A vidék másik rendháza, a savniki cisztercita konvent, hasonló birtokvagyonnal rendelkezett.¹⁰ Arnótfalva (Kistamási) birtokjoga a 14. század második felében változott meg alapvetően, hiszen a karthauziak már 1366-ban jószágokat kapnak Arnótfalva, Frankvágása, Rókus és Farkasfalva falvakban.¹¹ Végül az egész Arnótfalva a kolostoré lesz, amikor Frank fia Mihály fia László knini (tinnini) püspök, a savniki cisztercita apátság kormányzója 1396-ban az Arnótfalva, Frankenau vagy Frankfalva, Rókus, Farkasfalva nevű falvakban bírt örökségét a menedékkői vagy menedékszírti (letánkői/látókői, latinul: *Lapis Refugii*) karthauzi kolostornak adományozza.¹² A knini püspököt egyébként Arnótfalvi László néven is ismerik.¹³ Menedékkő kolostorának egyébként már az alapításánál is ott voltak a főpap ősei, hiszen a XXIV szepesi város közössége által elhatározott kolostoralapításhoz Jordán, a szászok grófja, a Görgeyek őse adományozta a *Mons Speculationis*¹⁴ nevű hegyen fekvő birtokát 1299-ben, majd Arnold szepesi comes (feltehetően Jordán nagybátyja), akitől Arnótfalva a nevéet kapta, 1311-ben nagyszülei lelki üdvéért évi 3 szepesi márka súlyú ezüstöt adott tófalvi birtokának jövedelméből a szlavóniai Seizből (ma: Žiže, Szlovénia) a Szepességbe telepedett karthauziaknak.¹⁵ Frank unokája, László knini püspök és a savniki ciszterciták kormányzója nemcsak birtokadománnyal segítette a karthauzi kolostort, hanem az 1517–1518 körül íródott rendtörténet¹⁶ tanúsága szerint nagyszabású építkezések is fűződnek a nevéhez. A kolostor épületei a huszita háborúk idején óriási károkat szenvedtek, így a szerzetesek kénytelenek voltak egy időre Lőcsére költözni.

A karthauziak birtoklása, annak ellenére, hogy az elpusztult kolostor birtokai a 16. század közepétől előbb a szepesi káptalanra, majd a lőcsei jezsuitákra szálltak,¹⁷ az arnótfalvi katolikus hívek kora újkori hagyományában is fennmaradt. Annak ellenére, hogy a 18. század végén már évek óta a tanulmányi alapé volt a kegyuraság, 1798-ban Arnótfalván mégis úgy emlékeznek, hogy a letánfalvi plébánia másik leányegyházához,

9 AO IV. 334. sz.

10 Csánki II. 248.

11 Uo. 273.

12 ZsO V. 1614. sz.

13 Katolikus lexikon I. Arnótfalvi-címszó.

14 Németül: Schauberg vagyis Látókő.

15 Fundatio Lapidis Refugii (Wagner).

16 MAMÜL V. 140. (Sarbak Gábor: Kartauzi kolostortörténet).

17 MOL UcC 50613; 50/17; 50/16; 113/33, 4/10.

Tamásfalvához hasonlóan, az arnótfalvi egyházat is Menedékkő karthauzi szerzetesei alapították, mégpedig 1250 körül.¹⁸ A helyi hagyomány, feltehetően a karthauziak későbbi földesurasága miatt, a Menedékkő-kolostor folyamatos birtoklását őrizte meg.

Templomok és oltárok – Arnótfalva és Jánosfalva

Arnótfalva plébániatemplomának Magyarországon nem túl gyakori patrocíniuma – Szent Ilona – is Magyarországon kívülre mutat, kérdés, hogy a német eredetű Görgeyek,

3. kép. Szt. Sebestyén
vértanúsága, oltár részlete
(15. sz. vége)
Arnótfalva/Arnutovce
r. k. templom
(A szerző felv.)

vagy a karthauzi rendház kegyurasága alatt kapta-e titulását. A templom neve feltételezi egy korábbi, ma már nem létező, illetve valahol lappangó Szent Ilona-oltár meglétét, amit az esztergomi érsekség 17. századi egyházlátogatási jegyzőkönyvei is igazolnak. Az 1655/56. évi canonica visitatio szerint Arnótfalva – ekkor a szomszédos Tamásfalva leányegyháza – Szent Ilonának szentelt temploma igen régi, ősisége miatt romos állapotú, névünnepét Ilona-napon (dec. 11.), felszentelésének ünnepét a Szent Gál-nap (okt. 16.)

¹⁸ *Ecclesia Arnuthfalvensis filialis Lethanfalvensis, a quatribus horae quadrantibus distat eodem, fere anno 1250 per eosdem fundatores quo et per quos [= per Chartusianos Lapidis Refugii] Thamasfalvensis erecta est honoribus S. Helenae dedicata.* (1798) ŠA Levoča, Can. vis. 1798. Lethanovce.

utáni vasárnapon tartják.¹⁹ A katolikus templomban a 17. század közepén még három oltárt találtak a vizitálók, a főoltárt, amelynek (fa)tábláira Szűz Mária és a névadó szent, Ilona képmását festették, a második oltár Szent Fábriáné és Sebestyéné, a harmadik pedig a Szűz(szent)ek oltára.²⁰ A felsorolásból kiderül, hogy a névszent a szentély több táblából álló szárnyasoltárán Máriával együtt szerepel, s a hívek és a püspök megbízottai a két mellékoltár közül a Fábrián–Sebestyén-oltárt tekintik a fontosabbnak, amely a környező nép körében is kivételes tiszteletnek örvend, hiszen a szentek ünnepén nagy számban keresik fel, mintha búcsúja lenne, pedig ennek az oltárnak nincs is búcsüengedélye. Az oltár egyik táblája, amely Szent Sebestyén vértanúságát ábrázolja késői gótikus modorban, s Radocsay Dénes a 15. század végére datálja,²¹ ma is megvan az arnótfalvi templomban, faragott barokk keretbe állítva, a kórus falára akasztva (3. kép). Az Erzsébetet és Hedviget együtt ábrázoló Szűz Mária-oltárt igen szűkszavúan „intézi el” a vizitációs jegyzőkönyv, hiszen csak annyit ír, hogy ez a Szűzek oltára, a látogatók és hívek feltehetően nehezen azonosították a szárnyasoltár szentjeit, akiknek nagy része valóban női szent.

A 17. század végén tett egyházlátogatás során ismét összeírták a három oltárt, s a Szent Ilonának szentelt főoltárról a jegyzőkönyv megjegyzi, hogy szárnyaira (*marginēs*) különféle szenteket festettek. Második oltárként ekkor a Szűz Mária-oltárt írják, ez is szárnyasoltár, s a templom bal oldalán függ a sekrestyébe járó ajtón innen (mai helyéhez hasonlóan), ami tisztelete mellett azt is mutatja, hogy az oltárépítmény ekkor már hiányzott. Harmadikként a Fábrián–Sebestyén-oltárt is felveszik a leltárba.²² 1710-ben, amikor Arnótfalva ismét Letánfalva leányegyháza, ugyancsak mindhárom oltárt említik,²³ az 1712. évi egyházlátogatás dokumentumából azonban kiderül, hogy az arnótfalvi hívek már abban sem biztosak, hogy templomuknak ki a védőszentje, többen ugyanis Szent Zsófiát nevezik meg, míg mások azt állítják, hogy mintha inkább mégis Szent Ilona lenne. A három oltárból már csak egynek van szekrénye, ezt itélik Szent Ilonának, a két másik, a Boldogságos Szűze és Fábrián–Sebestyéné már romos, ráadásul egyik sincs felszentelve.²⁴

19 Elgondolkodtató, hogy Szent Gál napja, október 16. egyben Sziléziai Szent Hedvig ünnepe is, aki 1243. október 15-én halt meg a trebnitzi (trebnicai) kolostorban. Kérdés, hogy eredetileg nem Szent Hedvig ünnepe táján tartották a felszentelési ünnepet?

20 *Visitatio ecclesiae Arnoldfalvensis, quae est filialis ad Thamasfalvam. Ecclesia haec non minus quam praecedens [= Tamásfalva] antiquitate debilitata hinc inde ruinas imminatur. Dedicata est Sanctae Helenae, in cujus festo patrociniū, dedicatio vero proxima Dominica post festum Sancti Galli celebratur... Habet tria altaria. Majus B. Mariae V. et Sanctae Helenae, quarum imagines in tabulis sunt depictae. Secundum SS. Fabiani et Sebastiani, ad quod pro devotione confluit ex adjacentibus pagis homines in festo horum Sanctorum, quasi pro indulgentiis, sed nullae sunt, commisi procurandas. Tertium altare est SS. Virginum, nullum est consecratum.* (1655/56.) SK Can. vis. № 1. pp. 111–112.

21 Radocsay 1955. 259.

22 *ARNUTHFALVA. Altaria habentur 3. Majus antiquissimi operis ex tabulis compactum, in cujus medio imago S. Helenae picta. Margines autem diversorum Sanctorum imaginibus pictae, in superficie altaris Crucifixus. Secundum altare ad latus sinistrum infra portam sacristiae antiquissimum ex tabulis parvis compactum, in quibus picta est imago B. V. Mariae. Tertium ejusdem operis Sanctorum Fabiani et Sebastiani.* (1693) SK Can. vis. № 2. pp. 89–90.

23 *2-dae filialis [parochiae Lethanfalva] Arnoldfalva. Altaria in ecclesia habentur tria; Majus S. Helenae, 2-dum B. M. V. 3-tium SS. Fabiano et Sebastiano MM. dicata.* (1710) Hradzky 1903–1904. 210.

24 *Ecclesia filialis [ecclesiae parochialis Lethanfalvensis] Arnoldfalva. Ecclesia cum turri murata tota fornice obducta antiqua fuit PP. Carthausianorum cum bonis, uti praecedens Tamásfalva. Dedicata est honori S. Sophiae, alii asserere uolunt S. Helenae consecrata fuisse censetur. Altaria sunt tria. Majus, quod instructum est, indicatur esse S. Helenae, alia duo sunt ruinata, unum SS. Fabiani et Sebastiani; aliud B. M. V., omnia violata.* (1712) SK Can. vis. № 3. p. 190.

Az oltárok állapotából és a hívek bizonytalanságából ítélve a templom akkori kegyurai, a lőcsei jezsuiták igencsak elhanyagolták patrónusi kötelezettségeiket.

A vizitációs jegyzőkönyvek tanúsága szerint a Szent Ilona tiszteletére emelt, s azóta elenyészett főoltár mellé a késő középkorban két további szárnyasoltárt állítottak az arnótfalvi templomban, a Boldogasszony-oltárt Szent Erzsébet és Hedvig, illetve a szárnyakon további szentek ábrázolásával, és a Fábián–Sebestyént, amelyből mára csak egyetlen táblakép maradt fent. Az, hogy a főoltáron kívül két további, a templom titulusától különböző mellékoltárt is alapítottak a középkor végén, egyértelmű donáció(ka)t jelez, egyben az ábrázolt szentek kivételes tiszteletére utal, így nemcsak a Mária-kultuszt, hanem a kísérő szentek iránti devotiot is mutatja.

Az arnótfalvi Szűz Mária-oltár párdarabja, a Márton mester által 1497-ben festett szepesjánosfalvi/jánóci oltár azonban főoltárnak készült, hiszen a trónuson ülő Szűzanyát itt jobbról a templom védszentje, Szent Katalin kíséri, s a Szent Szűz és a Kisded bal oldalára festették Szent Erzsébetet. Érdekes, hogy a Szent Katalin–Boldogasszony-oltár a 18. század elejére elvesztette főoltár-funkcióját, az 1712. évi egyházlátogatás során feljegyzik, hogy a jánóci Szent Katalin-leányegyház templomában új főoltár áll a Boldogságos Szűz tiszteletére, míg a régi már csak harmadik a sorban, a jegyzőkönyv ugyan megjegyzi, hogy régen ez volt az első, vagyis a főoltár. A templomot és az oltárokat ugyanis a rendi felkelések idején megszenteltségtelenítették, s az itteni egyház is csak nem sokkal korábban került vissza a katolikusokhoz.²⁵

Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a szepesi káptalan, illetve a karthauzi szerzetesek birtokán az 1480/90-es években két falu templomában is új oltárt emeltek a Szűzanya tiszteletére, s mindkét ikonográfiában hangsúlyos helyen jelenik meg Szent Erzsébet, Arnótfalván Mária jobbján, a Szűzanyával „társalkodva”, a szepesjánosfalvi „sacra conversazione”-ikonográfiában ugyan a balján, de a jobb oldalt természetesen a névadó szentnek, Katalinnak kellett fenntartani. Egyébként a karthauzi szerzeteseknek Jánócon is volt birtokrészük, a 15. század elején szereznek itt jószágot,²⁶ kérdés, hogy a patronátusi jogokat gyakorolták-e?

Szapolyai István és Tescheni Hedvig

A menedékkövi karthauziak birtoklása és patronátusa idején készült arnótfalvi oltár felveti a donátor kérdését, aki, vagy amely lehetne akár a kolostori közösség is, hiszen a birtokokkal rendelkező egyházi alapítvány képes lehetett egy értékes műalkotás megrendelésére. Nem zárható ki a korábbi birtokosok donációja sem, hiszen a falu a Görgeyek egyik ősének nevét viseli, ráadásul bizonyos részirtokra vonatkozó joguk meg is maradhatott. Az oltárállításról nem ismerünk írásos forrást, a Szapolyaiak korabeli egyházpártoló gyakorlata azonban megengedi feltételeznünk, hogy az oltárt valóban Szapolyai István és felesége, Hedvig állíttatta.

Szapolyai István minden bizonnyal még sziléziai kormányzósága alatt (1474–1481) megismerte II. Primislaus (Přemisław) tescheni herceg 1469-ben született leányát.

²⁵ *Ecclesia filialis Janocz est in bono statu, murata cum turri, dicata honori S. Catherinae V. et M., an consecrata sit, ignoratur: Altaria sunt tria, maius nouum B. M. V. consecratum... 2. S. Nicolai. 3. S. Catherinae, quod prius primum fuit, haec duae violata, et ecclesia fuerat olim violata per occasionem duarum rebellionum, sed exposit reconciliata.* (1712) SK Can. vis. № 3. p. 101.

²⁶ Csánki II. 274.

Kérdés, hogy van-e valami alapja annak, hogy Szapolyai István előtt már Csernohorai Boskovicei Jarosláv (Jaroslav Černohorský z Boskovic), I. Mátyás cseh-morva származású titkára, a cseh ügyek kancellárja is feleségül kívánta venni a hercegisasszonyt. Tény, hogy Boskovicei Jarosláv elveszejtésében a kortársak Szapolyai Istvánt is részesnek tartották, s erről Bonfini is megemlékezik (Hedvigről, illetve az esetleges féltékenységről azonban hallgat), Bonfini egyébként a Boskovicei család több tagját is, így Csernavora Protázt vagy Protasius olmützi püspököt is említi Mátyás hívei között és szolgálatában.²⁷ Az olmützi püspök öccsét, Jaroslávot ugyanis meggyanúsították, miszerint árulása is közrejátszott, hogy a Bécs elleni hadjárat során egy tüzes gránát majdnem eltalálta sátrában Corvin Mátyást, amit Boskovicei Jarosláv kínzások hatására el is ismert, majd tagadta ugyan, s a kínvallatás elviselhetetlenségére hivatkozott, mégsem kért kegyelmet a királytól, ezzel ugyanis elismerte volna hűtlenségét, s inkább bátran a hóhér pallosa alá hajtotta fejét 1485-ben Bécs piacán. A kivégzés balul ütött ki, s Jarosláv végül a Szent István székesegyházban (vagy az egyik környékbeli házban) elvázott.²⁸

Szapolyai István már nem volt Szilézia kormányzója, amikor egyes források szerint 1483. augusztus 11-én, de mindenképpen 1486 vége előtt, vagyis a menyasszony 14–16 éves korában elvette Tescheni Hedviget.²⁹ Sziléziai források alapján II. Kazimir (1477–1528), aki nagybátyját követte a trónon, 1483. augusztus 14-én 8000 aranyat adott Hedvignek nászajándékba azért, hogy lemondjon jogairól, s ezt az oklevelet I. Mátyás 1484. december 13-án megerősítette. Egy 1486. május 16-án kelt oklevélben Hedvig férjével együtt mondott le apai és anyai örökségéről, így a két részre szakadt Teschen egy uralkodó kezében egyesült.³⁰

A sziléziai Szent Hedvig-tiszteletet már nevében (így védőszentjében) is megjelenítő Tescheni Hedvignek és Szapolyai Istvánnak, aki több évet töltött Sziléziában, ráadásul Boroszlóban (németül: Breslau, ma: Wrocław, Lengyelország), a sziléziai Szent Hedvig-kultusznak – a trebnitzi (ma: Trzebnica, Lengyelország) kolostoron kívüli másik – központjában, szembesülniük kellett azzal, hogy sem Szent Hedvignek, de talán még Szent Erzsébetnek sincs olyan tisztelete Magyarországon, mint Sziléziában. Boroszlóban ugyanis már az 1250-es években megkezdték a Szent Erzsébet-templom építését, amelyet egyébként éppen az 1480-as években fejeztek be, s tornyát még a bécsi Stephansdoménál is magasabbra építették. Szent Hedvignek nem sokkal 1267. évi kanonizációja után menyee, Anna templomot alapított Boroszlóban, s a dominikánusok 1295-ben a hercegség és püspökség központjában alapított kolostorukban, mégpedig a Szent Adalbert tiszteletére szentelt templomban Szent Anna és Szent Hedvig nevére emeltek kápolnát. Hedvig kultuszának terjesztésében elől járt I. Lajos liegnitz–briegi és lübeni herceg (1311–1398), aki üknagyanyját tisztelte Hedvigben, s briegi palotájában kápolnát alapított tiszteletére, gyűjtötte és drága ötvösmunkákba foglalta ereklyéit, Hedvig legendája alapján scriptoriumában kódexet rajzoltatott, s elérte, hogy ünnepét bevezessék a boroszlói egyházmegye kalendáriumába és liturgiájába,³¹ olyannyira, hogy 1300 körül Szilézia földjének és népeinek védőszentje már Szent Hedvig. A boroszlói püspök egyházmegyéjének patrónusa

27 A Boskovic család humanista tagjairól bővebben: Ritoókné Szalay 2002. 8–9., 115–116.; Kalous 2007; Kalous 2008.

28 Bonfini 1995. 4.5.230, 4.6.130, 265, 275, 280.

29 Sroka 2005. 16–18.

30 Biermann 1984. 96–97. (1. jegyzet is).

31 Gottschalk 1964. 294–295.; Katzmarck 1996. 140–141., Klanciczay 2000. 185.

ugyan a kezdetektől Keresztelő Szent János volt, akinek fejereklyéjét a boroszlói székesegyházban őrizték, a pápai bulla azonban, amellyel IV. Kelemen 1267-ben Hedviget szentté avatta, már „*Polonorum patrona*”-ként említi, s ezzel párhuzamosan Szilézia égi védelmezője is lett. Gyorsan terjedő kultusza a 15. században a török veszély miatt erősödött fel, s a török elleni küzdelem pátrónájaként is tisztelték, ugyanakkor a házaspárok, családok és özvegyek védőszentje is.³²

Szapolyai István felesége, Hedvig (Teschen, 1467/1469 k.³³ – Trencsén vára, 1521. ápr. 6.) a Német-Római Birodalom fejedelmének, a tescheni hercegnek egyetlen lányaként nőtt fel a hercegség központjában, Teschen városában és várában. Ősei, a sziléziai Piastokhoz tartozó tescheni hercegek a város dominikánus kolostorának templomába temetkeztek. Teschen Szilézia önálló, a cseh király mint választófejedelem hűbérehez tartozó kicsiny részfejedelemsége volt, az egyházi igazgatásban pedig a lengyelországi gnieznoi érsek joghatósága alatt álló boroszlói püspökséghez tartozott. A boroszlói egyházmegye négy főesperessége közül a 12 esperességből álló oppelni (opolei) archidiaconátus egyik esperességét alkotta, a 15. században 50 plébániatemplommal.³⁴ Bár a tescheni hercegségben és esperességben távolról sem volt olyan kivételes tisztelete a 13. században Boroszlóban és a trebnitzi (trzebnicai) kolostorban élt Szent Hedvignek, mint a boroszlói főesperesség vallásgyakorlatában, Tescheni Hedvig keresztnéve árukkodik a szentnek az apró hercegség udvarában ápolt kultuszáról.

Teschenben a várkápolna, az egykori kora középkori plébánia, a Szent Miklós-templom volt, Teschen későbbi plébániatemplomát Mária Magdolna tiszteletére emelték, amelyben számos oltáralapítvány volt a középkor végén, így Krisztus Teste, Anna, András, Dorottya, Margit, Péter-Pál, Miklós, Márton, Szaniszló, Mindenszentek, Borbála, a Tizenegyezer Szűz, Félix. A városi ispotályban a Szentháromság-kápolnában Szent György-oltárt állítottak, majd a dominikánusok után 1470 körül a ferencesek is megtelepedtek Teschen külvárosában, de itt távolról sem vittek olyan fontos szerepet, mint például Boroszlóban.³⁵ Ugyanakkor Tescheni Hedvig nemcsak tágabb hazája védőszentjét, hanem rokonát is tisztelhetette Szent Hedvigben, hiszen Andechs-Meráni Hedvig, férje révén, a Piast-ház tagja lett. Ez az eredetileg lengyel uralkodócsalád, amely Lengyelországban Tescheni Hedvig korában már nem ült a trónon, mivel a lengyel trónra jogosult főága kihalt, két oldalága, a mazoviai és a sziléziai Piastok révén még a középeurópai uralkodói elit kebelében maradt.

A genealógiai táblákat³⁶ tanulmányozva feltűnik, hogy Tescheni Hedvig anyai és apai ágon is Piastok leszármazottja (!), hiszen apja, a sziléziai Piastok tescheni ágából, anyja, Mazoviai Anna – IV. Boleszláv, Varsó, Ciechanów, Lomsa és Polock hercegének a lánya – a mazoviai ágból való. A genealógiából az is kiderül, hogy Tescheni Hedviget nemcsak a közös uralkodócsalád, hanem anyja révén szorosabb vérségi kapcsolat is fűzi Szent Hedvighez. A szentnek ugyanis két unokája (Gertrúd és Konstancia) a Varsói-Mazoviai családból való I. Konrád unokáihoz (Boleszláv és Kazimir) ment férjhez.³⁷ Ezzel egyéb-

32 Mrozowich 2006. 3.; 8–9.

33 Sroka 2005. 11.

34 Biermann 1894. 186.

35 Landwehr von Pragenau 1976. 43–45.

36 Foundation for Medieval Genealogy. <http://fmg.ac/Projects/MedLands/SILESIA.htm> és <http://fmg.ac/Projects/MedLands/POLONIA.htm>

37 Irgang 1996. 32.

ként a két család rekonziliációja is végbement, hiszen Konrád mazoviaai herceg Szent Hedvig legendájába is bekerült, amikor ugyanis Szakállas Henrik tescheni herceget ellenfele elfogta, majd Krakóban fogva tartotta, felesége, Andechsi Hedvig személyesen érte el szabadon bocsátását, maga ment el a kujáviai (mazoviaai) herceg udvarába, a további vérontást megakadályozandó. A férj fogvatartóját megindította Isten szolgálójának, Hedvignek könyörgése, s elengedte fejedelmi foglyát. A legendának több latin és német nyelvű változata számos kéziratból ismert, a boroszlói egyetem gyűjteménye is őriz egy latin nyelvű, Sziléziában készült változatot a 15. század közepéről, amely szintén tartalmazza Szent Hedvig és Mazoviaai Konrád találkozóját.³⁸

Tescheni Hedvig szépapja (6. generáció): a Piast-házból való I. Trojden czerski herceg (1284/86–1345), ennek apja: II. Boleszláv mazoviaai herceg (1251 k.–1313) volt, akinek testvére: II. Konrád mazoviaai herceg (1265/70–1294). [II. Konrád Szent Hedvig dédunokáját, Hedvig sziléziai-liegnitzi hercegnőt vette el (†1280 után), így a két Piast-ág bennük is egyesült.] II. Mazoviaai Konrád és II. Boleszláv apja I. Mazoviaai Ziemowit herceg (†1262) volt, akinek apja I. Mazoviaai Konrád herceg. I. Konrád másik fia, I. Sandomiri Boleszláv (†1248 után) vette feleségül az említett Gertrúd hercegnőt, aki Szent Hedvig fiának, a tatárok elleni liegnitzi csatában elesett II. Henrik alsó-sziléziai hercegnek (†Liegnitz, 1241. ápr. 9.) volt a leánya. II. Mazoviaai Konrád unokája volt annak az I. Mazoviaai vagy Kujáviai Konrádnak (†1262), aki I. Szakállas Henrik alsó-sziléziai herceget (1165/70–1238), Andechsi-Sziléziai Szent Hedvig szeretett férjét, ugyanakkor Gertrúd hercegnő nagyapját foglyul ejtette. A két Piast család, a mazoviaai és a sziléziai ág így I. Sandomiri Boleszláv/Boleszló és Sziléziai Gertrúd hercegnő frigyével egyesült. Hasonlóan mindkét ág örökösének tarthatta magát Tescheni Hedvig is.

De ha Szent Hedviggel vérrokonságban volt Szapolyai István felesége, akkor Árpád-házi Szent Erzsébetet, Andechsi Hedvig unokahúgát is rokonságában tisztelhettle! Így még inkább érthető, hogy az arnótfalvi oltáron a Mária-kultusz mellett miért éppen két egy időben élt, s egymással (és a feltételezett donátorral is) rokon szent ábrázolása került.

A Schedel-féle nürnbergi nyomtatású Világkrónikába, amely az oltárképekkel közel egy időben, 1493-ban egyszerre jelent meg latinul és németül, mind Erzsébet, mind Hedvig bekerült (4. kép). A fametszetes illusztráción Szent Erzsébet a nyakát szabadon hagyó fátyolban, egyszerű (de nem vezeklő) korabeli asszonyként jelenik meg, jobb kezében kannával, baljában a Bajorországban népszerű hegyes cipóval (*Kornspitz*) egy ispotálybeli szerencsétlent vagy koldust táplál. A fametszet ikonográfiája összecseng a korabeli ábrázolásokkal. A krónika szövege genealógiájának és könyörületes tetteinek a vitézként jól ismert összefoglalása.³⁹ A krónika hangsúlyozza, hogy Németországban lett

38 *Vita beate Hedewigis. [...] Hec [= Hedwigis] quidem cum audisset, quod vir eius a duce Conrado Cuiaviensi graviter fuit vulneratus nec non captivatus, respondebat: „Spero, quod Dominus eum cito liberabit suorumque vulnerum plenariam recipiet sanitatem.” Nam licet dux Conradus a plurimis rogatus nunccis ducis Hinrici a captivitate liberum recusavit dimittere, tum etiam inventum fuit proconsilium, quod manus valida bellicis eum deberet liberare armis. Ipsa sagwinem exhorruit utrarum parcium effundandum, personaliter adiit precenciam detentoris. Qui videns Deis famulam, ferocitatem deponens, concordiam iniit ac duces hinricum dimisit.* Mrozowich 1996. 69.

39 *Elizabeth filia regis hungarie. vxor landgrauit thuringie circa annos D(omin)i MCCXXX in alemania claruit. ab adolescentia sua religioni studuit. actiones suas in deum dirigens. vitiorum extirpatrix. exemplum patientie. speculum innocentie. facta nubilus multas prosecutiones passa a consiliariis sponsi et a proximis suis contempta. Sed cum dominum exorasset sponsum. occultum consolatorem sensit, qui cum circa temporalia*

ein graff zu montfort auch noch ein
 das sie auff einen tag in sant Lauren
 nshyrig
 ion dessel
 ch vnge
 :chen.
 om vater
 fin vnnd
 e in schle
 yt wider
 er cisterci
 te ir toch
 rs gema
 in abster

antworten. vnd die gefangnen gegnen
 Sant Elizabeth

xxi. iar

Elizab
 den geleichi
 got geordne
 schuld. vil v
 nechsten leyb
 gab ir freyer
 sich mit gam
 en tziehende
 inen ein spita
 werck gefan
 mainschaft d
 empfieng v
 geprengt vnd die rümretigkeit der reich

4. kép. Szt. Hedvig és Szt. Erzsébet a Világkrónikában (1493)
 Schedel 1495. Buch. ff. CCXI, CCXVI. alapján (digitális fotó)

hiressé, s kitér arra is, hogy fejedelmi viseletét levetvén, gyóntatója, Marburgi Konrád szürke (vezeklő)ruhába öltöztette.⁴⁰ A krónika 1500-ban Augsburgban megjelent német kiadásában a fametszet valamelyest eltér a korábitól, erről ugyanis a koldust lehagyták, Erzsébetet csupán kenyérral kezében ábrázolják (5. kép).⁴¹ A világkrónika Hedvig-ábrázolása szintén az ikonográfiai kánont követi, a szent szokásos attribútumaival, az apró Mária-kegyszoborral és az általa (és férje által) alapított trebnitzi kolostor modelljével

suorum principatum intenderet. beatae elizabeth ad omnia exercenda quae ad opus dei spectant liberam facultatem concessit. Totis igitur viribus pietatis operibus se contulit. In quibus optime usque ad mortem praeseuerans delectabilia ori proprio subtrahens pauperibus ministrabat. eosque balneabat et lectos eorum sternebat. eosque tegebat. fila trahebat. vasa coquinaria mundabat. hospital pauperum construxit. Que bonis virtutibus erudita. tot operum bonorum manipulos protulit. christo copulari desiderans. terreni sponsi consortium declinauit et mundane glorie. depositis vestimentis de manu magistri conradi de marckpurg griseam tunicam induit. contempta divitiarum ipsius iactantia. se mundo prorsus fecit ignobilem. Tandem XIII kal. decembris ad dominum migravit. Inter innumera miracula quae deus per eas ostendit. XVI mortuos suscitauit. cecum natum illuminavit. Quamobrem et ipse gregorius nonus ipsam in sanctorum numero asscribi et aggregari voluit. et eius festum 13. kal. decembris celebrari fecerit. Schedel 1493. Liber. f. CCXI.

40 *Sant Elizabeth. Elizabeth eins hungerischen königstochter. eins lantgrafen zu hessen eelicher gemahel hat nach der gepurt unsers haylands tawsent If XXX jar in teutschen lande geleuchtet. von jugent auff gotzdienstlicher vbung gefißen und alle ire werck in got goerdnet. als ein aufbretwerin der laster. ein ebenbild der geduldt. ein spiegel des unschuld. vil verfolgung unnd verschmehung von ires gesponsen raten unnd von iren nechsten leydende. aber der herr was ir haymlicher tröster. Der lantgraff ir gemahel gab ir freyen gewalt allo güetige und gotzdienstliche werck zeuben. darauff ergabe sie sich mit gantzen kreften darinn bis in iren todt verharrende. lustperliche ding irem mund etziehende. der armen mit baden. betten. klaiden. wischen und waschend pflegende. von inen ein spital pawende. Als sie nw also in tugentlicher vbung einen schatz vil güter werck gesammelt het do keret sie sich auß begirde der gemahelschaft cristi von der gemeinschaft des irdischen gesponsen. vnd legen hin die klaydung wertlichs rums und empfieng von maister Cunrats von Marpurg hand einen groen rock. verachtet das geprengt vnd die rumregtigkeit der reichtümer vnd machet sich der wertl gatz verschmehlich. vnd star bach wunderwurcklichem vnd tugentlichem leben gar seliglich vnd wardt von babst Gregorio dem newnden in die zal der heilligen geschrieb. dann vnder andern vnzallichen wunderzaichen die got durchsietet hat sie. XVI toden erweckt vnd einen plindgepornen erleuchtet.* Schedel 1493. Buch. f. CCXI.

41 Schedel 1500. f. CCXXXVIII.

Sant Elisabeth

 Schmeichung von ired gespon
 sen rāten vnd von ired nach
 sten leydende. Aber der her
 Jesus cristus was ir heim
 licher trōster vñ pfleger. Der
 langtraff ir gemahel gab ir
 freyen gewalt alle gute vñnd
 gort dienliche werck zu bet
 vñ zehandeln. Darauf ergab
 sy sich mit ganzē fleiß ernst
 vñnd krefftē darinne biß in ired tod vñ lastes
 end verharende. laßbērliche ding irē mund
 erziehende. der armen mit baden. betten. kley
 den. wāsschen vñd wāsschen pflegende. Vñd

5. kép. Szt. Erzsébet a Világkrónika ausgsburgi
 kiadásában (1500)
 Schedel 1500. f. CCXXXVIII alapján
 (digitális felv.)

látható. Fejét, nyakát fátyol fedi. A szöveg, az Erzsébet-történethez hasonlóan, fejedelmi származását hangsúlyozza, igaz, apját badeni örgrófnak titulálja. Említi a kitzingeni zárdában eltöltött gyermekeveit, majd házasságát Sziléziai Henrikkel, hat gyermekének születését, megemlékezve legidősebb fiáról is, aki a tatárokkal vívott liegnitzi csatában esett el, majd a Világkrónika szócikke a Boroszlóhoz közeli trebnitzi cisztercita zárda alapítását sorolja, amelyben száznál is több előkelő lányt bíztak Hedwig lánya, Gertrúd apátnő gondjaira.⁴² Az Erzsébetről és Hedvigről készült Schedel-féle illusztrációk Nürnbergben, Frankföld központjában és az európai szellemi élet centrumában ugyanazt az ikonográfiai típust mutatják,

és ezzel hasonló spirituális üzenetet közvetítenek, mint az arnótfalvi táblakép Mária társaságában álló alakjai: a könyörületességét és a vallási buzgóságát.

Lapis refugii

Az arnótfalvi Mária–Erzsébet–Hedvig-oltár készítésének idejét a „Schürer–Wiese” éppen azért határozta meg 1485 körül, mert úgy tudták, hogy ebben az évben kötött házasságot Szapolyai István Hedviggel,⁴³ így ez az időpont azóta rögzült a közvéleményben, jóllehet a források az esküvő lehetséges időpontjaként inkább az 1483. évet említik, vagyis az oltár datálása ugyancsak önkényes. Az, hogy Szilézia korábbi kormányzója és a sziléziai hercegség, Teschen 1477-ben elhunyt uralkodó hercegének lánya röviddel esküvőjük után határozta el a kegyességnek ezt a látványos formáját, talán házasságuk, jövőendő családjuk boldogulása zálogaként, csak feltevés. Az oltár helyszíne, a félreeső, ráadásul nem is a Szapolyaiak birtokjoga és kegyurasága alatti falu templomocskája több kérdést is felvet. Az elsőt, források híján, nem válaszolhatjuk meg: vajon valóban ide készült az oltár, vagy ez csak az ún. másodlagos helye? Ha már eredetileg itt állították fel a Szapolyaiak, miért nem saját birtokukon tették? Erre sincs egyelőre válasz, mivel a Szapolyai-ház kegyuraságát még alig vizsgálta a történeti kutatás. Tény, hogy a Szapolyai család tagjai mecénásként és patrónusként kápolnák, oltárok, síremlékek donátorai, s a

⁴² Sant Hedwig. Hedwig ein hertzogin von Poln ein wittib wunderperlicher heiligkeit vom vater ein markgraffin zu bada vñd von der müter ein orientalische markgraffin vñnd grefin zu Rohlitz. zu Kitzing zu der lernung angewisen. und hertzog Heinrichen im schlesia vermehelt het drey sühne vñnd souil töchter. Auß den der elter in einem streyt wider die unglawbiger erschlagen wardt. die heilige Hedwig hat ein edels closter cisterier ordens zu Trebnitz nit verre von Preßlaw gepawen, und darinn Gertrawen ir tochter uber hundert iunckfrawen zu ebtissin gesetzt vñnd nach absterben ired gemahels auch daselbst innen ein heiligs leben gefühert. und wardt nach ired seligen absterben von ired vilfeltigen wunderzaichen wegen in der heiligen zal geschriben. Schedel 1493. Buch. f. CCXVI.

⁴³ Schürer–Wiese 1938. 232.

Szepességet ugyancsak kitüntették egyház- és művészetpártoló tevékenységükkel.⁴⁴ A művészettörténeti kutatás azonban megegyezik abban, hogy az arnótfalvi oltár a 15. század végén készült, vagyis a Szapolyai-ház szepességi „regnálása” idején. Gondolhatunk arra, hogy a szepesi gróf, Imre nádor (†1487), a család, sőt az ország nemességének feje még él, s a hatalmas birtokok fontosabb egyházaiban ő gyakorolja a patrónusi jogokat, ráadásul a püspökségi státushoz közel álló szepesi prépostság kegyura is Szapolyai Imre nádor volt. Felmerül annak a lehetősége is, hogy Hedvig, bekerülvén a szédületes és hihetetlenül gyors karriert befutott, a machiavellizmustól sem idegen Zápolyák családjába, amely még csak tanulta a főúri kegyuraság és mecenatúra nem könnyű feladatát és szabályait, a kegyesség, az egyházpártolás otthonról, a tescheni fejedelmi udvarból hozott szokásait és mintáit kívánta új hazájában és családjában meghonosítani. Talán ezért választotta a házaspár a menedékkövi karthauzi kolostor falujának templomát, hiszen ezzel a szerzeteseket és híveiket is támogatta.

A támogatásra ugyancsak rászorultak a karthauziak, hiszen a huszita háborúk hatalmas pusztítást végeztek kolostorukban, ráadásul nem sokkal korábban egy erdélyi származású, s a Bécs melletti Mauerbach karthauzi kolostorban fogadalmat tett szerzetest választottak Menedékkő kolostorának élére, aki alkimiával és aranycsinálással foglalkozván, elpredálta a kolostor vagyonát, ezért letették a perjelségről. Érdekes, hogy a generális káptalan az alkimista után 1478-ban szintén Mauerbachból küldött új perjelt, Nicolaust, hogy megreformálja Menedékkőt, ő egyébként osztrák kolostorában is perjel volt, s a rendtörténet szerint mind a császárral, mind Mátyás királlyal jó kapcsolatokat ápolt.⁴⁵ Miklós perjel is a seizi karthauziaknál kezdte pályafutását 1456-ban, 1473-ban került a Bécs melletti Mauerbachba, ezt egyébként a 14. század elején Menedékkőnél pár évvel később, ugyancsak seizi szerzetesek alapították, s a mauerbachi rendtörténet szerint nem 1478-ban, hanem 1484-ben küldték a Szepességbe, majd 1491-ben egy másik osztrák kolostor, Freudental élére helyezték, itt halt meg 1498-ban.⁴⁶ Az osztrák karthauzi szerzetes, akiről rendtársai úgy tudták, hogy a legmagasabb körökben forgott, talán még korábbról ismerte Szapolyai István hadvezért, vagy hírből hallott felőle, Szapolyai ugyanis 1477-ben részt vett Mátyás Ausztria elleni hadjáratában, majd később is hadvezérként szolgált a császár ellen Ausztria földjén viselt háborúkban, sőt Bécs 1485. évi megszállásában is részt vett, s még ausztriai birtokot is kapott Mátyástól.

Mindez azonban csak feltételezés, tény azonban, hogy özvegye, Hedvig különös gondoskodással viseltetik Menedékkő iránt. A kolostortörténet leírásában szerepel, hogy 1506-ban, vagyis 6 évvel férje halála után kivételes engedélyt szerez a generális káptalantól, s ennek birtokában az udvarában élt hölgykoszorúval meglátogatja a férfikolostort.⁴⁷ A rendtörténetben plasztikusan jelenítik meg az igencsak szokatlan alkalmat, amikor a kolostor iránti elhivatottságát követve Hedvig, hajadonok és asszonyok koszorújától övezve, belép a magas hegyre épült férfikolostorba, s azt gyönyörűen felékesíti. Látogatása során két újabb cellát alapít a néma barátoknak, a kolostortemplomot két oltárral és más

44 A Szapolyaiak egyházi mecenatúrájáról bővebben: Fajt 2003.

45 *Tandem Anno MCCCC[L]XXVIII. (helyesen: 1478) Capitulum Generale misit pro reformatione Monasterii Egregium, ac Venerabilem Virum D. Nicolaum, qui antea in Maurbach Prior, & Visitator Provinciae fuit hic juxta possibilitatem suam, quantum paupertas domus suppetebat, diligenti cura ruinosa reformavit, & novas structuras erexit: ipse magnam familiaritatem cum Imperatore, ac Rege Mathia habuit, & ab eo plura impetravit.* Fundatio Lapidis Refugii (Wagner).

46 Jaritz 1999. 378.

47 Pirhalla 1899. 123–124., Sroka 1996. 397., Sroka 2005. 66–67.

díszekkel gazdagítja, a főoltárra is új táblaképet festet. A szerzetesek méltán tekinthetnek rá úgy, mint anyjukra, sőt második alapítójuknak nevezték.⁴⁸ Hedvig látogatásakor nem lehet, hogy ne jusson eszünkbe a kolostoralapító Sziléziai Szent Hedvig, aki hatodik gyermekének megszületése után házassági szüzességet fogadva, még férje életében több időt töltött a trebnitzi kolostorban, mint Boroszlóban. Ez a kolostor egyben lánynevelő és özvegyeket istápoló intézet is volt, Szilézia elitjének leányait és asszonyait gyűjtötte ide a szentéletű hercegnő, akiről az 1508-ban íródott ferences Nádor-kódexben fennmaradt magyar nyelvű legendája is elmondja, hogy „sok szizeket gondja alá veszen vala, és némeleket apácáságra, némelyeket házasságra ad vala... mind mene (= mennyi) jövedelme neki vala, klastrombelieknek és szegényeknek osztotta vala”.⁴⁹

Tescheni Hedvignek nem volt módja Magyarországon kolostort alapítani, pedig rokonának és védőszentjének ez volt egyik legemlékezetesebb hitbuzgó cselekedete, e helyett a nádor felesége, majd özvegye már meglévő rendházakat támogatót, köztük is leginkább a Szepesség ősi kolostorát, Menedékkőt. Hercegnőként és a Szapolyai család tagjaként, majd fejeként udvart tartott fent a trencsényi várban, ahol apródokat, nemes ifjakat, illetve az elit leányait és asszonyait nevelte, gondozta; egyszerre világi és spirituális céllal és tartalommal. Feltűnő, hogy az 1517–18-ban, vagyis még Hedvig életében íródott kolostortörténetben az ismeretlen menedékkövi szerzetes jötevőjüket csupán mint Szapolyai István nádor özvegyét, s nem mint tescheni hercegnőt említi, pedig Hedvig okleveleiben mindig ragaszkodott hercegnői címéhez, s az intulatióban csak ezután következett özvegyi címe, egyébként pecsétjén is a Piastok sasát használta.⁵⁰ Ez talán fényt vet arra a presztízsrre és tiszteletre, amely a Szapolyaiakat övezte „országukban”, a Szepességben.

A cellák építése és az oltárok felállítása mellett Hedvig gondolt a szerzetesek mindennapjaira is, Schmegen (= Szepessümege, Igló mellett, közel Arnótfalvához) falu mellett halastavat ásott nekik, s 4 tarcali szőlejét is a kolostornak adományozta.⁵¹ Egy 1509-ben kelt adománylevelében, amellyel a karthauziak Hernádon álló malmát felmenti a földesúri szolgáltatások fizetése alól, megemlékezik arról a kivételes szeretetről, amellyel ő a karthauziak iránt viseltetik a szerzetesek szent élete és tekintélye miatt, s emlékezteti az adományosokat arra, hogy Szapolyai Imre és István nádor egykor úgy rendelkezett, hogy a Keresztelő Szent Jánosról elnevezett kolostor szerzetesei kötelesek mindennap misét mondani lelki üdvükért. Hedvig és fiai az oklevélben kitérnek Keresztelő Szent János (egyébként Szapolyai János védőszentje!), Krisztus előfutára iránt érzett kivételes áhítatukra is, hozzá könyörögnek, hogy a földön és mennyben egyaránt segítse meg őket.⁵²

48 *Item Anno MDVI. Illustris(ima) D(omi)na Hedwigis, Magnifici D(omi)ni Stephani de Zapolya Palatini relicta, impetrata a Capitulio nostro Generali autoritate, coenobium Lapidis Refugii, ex devotione intravit cum honesta comitiva virginum, ac Mulierum, decenterque ornavit illud: fundavit namque duas cellas, & Basilicam cum duobus Altaribus, tabulis, ac ornamentis; insuper unam tabulam ad magnum altare, ... & multa pietatis opera fecit Monasterio ita, quod merito dici poterat Mater; & fuit Mater nostra, & fundatrix Monasterii, & habet memoriam perpetuam; quia amavit fratres valde; qui saepissime ad eam intraverunt per cellas, quas fundavit. Fundatio Lapidis Refugii (Wagner).*

49 EK Nádor-kódex ff. 266–267.

50 Hedvig címerhasználatáról vö.: Gyulai 2004.

51 *[p]ro sustentatione Fratrum iussit fodere piscinam satis magnam circa villam Schmegen, & quatuor vineas in metis oppidi Tarczal cum omni libertate, & exemptione a solutione nonarum, ac decimarum. Fundatio Lapidis Refugii (Wagner).*

52 Wagner 1774. I. 428.

A szerzeteseket nemcsak a Szapolyaiak, hanem uralkodói rokonságuk is támogatta. 1509-ben II. Ulászló magyar király kősót adományoz nekik, igaz, akkor még nem áll rokonságban a Szapolyaiakkal, hiszen bátyja, I. Zsigmond lengyel király csak 1512-ben vezeti oltárhoz Krakkóban Szapolyai Borbálát, 1519-ben azonban II. Lajos, I. Zsigmond unokaöccse is megújítja apja adományát. Hogy az 1515-ben, alig 3 évnyi házasság után fiatalon meghalt Szapolyai Borbála lengyel királyné még sírjából is kedvezett a menedékköi karthauziaknak, anyja kedves szerzeteseinek, igazolja, hogy az özvegyen hagyott I. Zsigmond lengyel király 1521-ben, amikor már második feleségével, a milánói hercegisasszonnyal, Sforza Bonával élt, két hordó heringet, 2 vég svidnici (schweidnitz) posztót, több mázsa durva és finom kősót, valamint fűszereket (borsot és sáfrányt) utaltatott ki karácsonyra a letonkői karthauzi kolostornak, az adomány nem egyszeri volt, hanem az elkövetkező évekre is szolt.⁵³

Ikonográfia – oltárkép

Mind a jánosfalvi, mind az arnótfalvi oltár jelzi, milyen elmélyült kultusza volt a Boldogságos Szűznek, illetve Szent Erzsébetnek a 15. századi végi Szepeességben, s az oltárok művészi kvalitása nemcsak a mesterek felkészültségét, hanem a donátorok igényességét is dicséri. Jánosfalva patrocíniuma Szent Katalin, s Szent Erzsébet népszerűségének a jele, hogy a Boldogságos Szűz jobb oldalán a névadó mártír szent, balján viszont a magyar királylány tűnik fel, azaz Szent Erzsébet a római egyház egyik legnagyobb tisztelettel övezett női szentjével egy nivóra emelkedik. Érdekes, hogy a jánosfalvi katolikus leányegyház, amely a 17. század közepén (s feltehetően korábban is) Arnótfalvához hasonlóan Letánfalva leányegyháza, nemcsak a főoltáron megjelenő szentként tisztelte Szent Erzsébetet, hanem az ünnepi hagyományban is. Az 1655/56. évi canonica visitatio tanúsága szerint Jankfalva (= Jánosfalva)⁵⁴ patrocíniumát, vagyis névünnepe természetesen Katalin napkor tartották, a templom felszentelésének ünnepe (*dedicatio*) azonban a Szent Erzsébet ünnepe utáni első vasárnapra esett.⁵⁵

Az arnótfalvi képek ikonográfiai programja talán még közelebb vihet a donátorok és az eredet megfejtéséhez. Az aranyozott brokátmustrás háttérű oltárképen Szent Erzsébet és Szent Hedvig a trónoló Mária és a kised jobb és bal oldalán áll. Erzsébet viselete a világiasabb: súlyos, ékköves csattal összefogott sötétvörös aranysegélyes palást, alatta aranyzalaggal díszített lila ruha, fején a nyaka alatt áthúzott és homlokát is fedő, kitűzővel díszített főkötő; egy ifjú fejedelemnő portréját látjuk. Ékszerekkel is hangsúlyozott eleganciája mellett a legfeltűnőbb talán fedetlen nyaka, amely erősíti világias és ifjúságot sugárzó megjelenését.

Ha a szmrecsányi oltár külső tábláit felidézzük, ahol az Erzsébet-legenda jeleneteit ábrázolta a művész, a feszület-csodánál Erzsébet hasonló főkötőben, aranybrokát, gazdag mustrás ruhában és vörös köpenyben áll férje ágya előtt, aki a feszület előtt térdel, míg

⁵³ Rupp 1870. II. 213.

⁵⁴ A falu német neve: *Hansdorf, Hannesdorf*, de nevezték a kora újkorban szlovák lakosai *Jánóc, Janocz* néven is.

⁵⁵ *Visitatio ecclesiae Jankfalvensis. [...] Dedicata est Sanctae Catherinae, in cujus festo celebratur ejus Patrocinium. Dedicatio vero Domenica prima post festum Sanctae Elizabethae, ut constat ex quodam scripto in periete sacristiae... Altaria habet tria, in majori sunt imagines B. M. V., S. Catharinae et S. Elizabethae... secundum altare est vetus, tertium Virginum.* (1655/56) SK Can. vis. № 1. pp. 97–98.

az özvegyiségében történt jelenetekben egyszerű vörös ruhát, s a nyakát fedő és vállára omló özvegyi fátylat visel. Ugyanígy elválnak a kassai Erzsébet-ciklus képein a lakoma-jelenetben ékszeres főkötőben, drága ruhában, fedetlen nyakkal ábrázolt hercegnő képe és a hosszú fehér fátylát a fejére s nyaka köré, onnan pedig a vállára tekerő özvegy ábrázolása. Erzsébet pompás viselete legendájának köpeny-csodájában különös jelentőséget kap,⁵⁶ s így a luxus éppen az arról való lemondással jelképezi életszentségében a könyörületes-séget, bőkezűséget, a keresztényi alamiznánaskodást. A Dietrich von Apolda-féle életrajzban a szegény embernek adott köpeny csodás visszakerülése a thüringiai örgrófnét drága köntösben jeleníti ugyan meg, de ez a palást már az isteni csoda folytán került vissza Erzsébetre a szerencsétlen koldusról.⁵⁷

A Márton festő által 1497-ben festett jánóci/szepesjánosfalvi oltár ikonográfiai szempontból is az arnótfalvi táblakép párja, hiszen a két művet és szellemiségüket leginkább Szent Erzsébet ábrázolásának feltűnő hasonlósága miatt lehet összekapcsolni. Erzsébet mindkét képen egyetlen palástcsattal összefogott vörös köpenyt visel, a palást vörös (liturgikus) színe a szegények iránti szeretetre utal.⁵⁸ A fiatalasszonyos főkötő is hasonló, mindkét alak fejét aureola övezi. A köpeny alatt viselt ruha azonban különböző, a jánóci szentre aranybrokátot adtak, míg az arnótfalvi Erzsébet viselete egyszínű. A hasonlóságot fokozza az attribútumok azonossága, a gyümölcsöstál és a kanna.

A füles, gombos-fedeles fémkanna pontos mása és párja a Schedel-féle fametszeten ábrázolt attribútumnak, amely a 15–16. századtól Erzsébet széles körben ismert ereklyéje, s ma is megvan Braunfels kastélymúzeumában (Fürst zu Solms-Braunfels'sche Kunstmmlungen) (6. kép).⁵⁹ Ez a 13. századból való aranyozott fedeles ezüstkanna, fedelén kristálygombbal a 17. század közepén szerepel először az altenbergi kolostor leltárában, itt volt *magistra* Erzsébet Gertrúd nevű leánya. Az ezüstkanna-ereklye, amelyből Erzsébet a szegényeket táplálta, olyannyira összeolvadt kultuszával, hogy Európa számos helyén megjelenik ikonográfiájában, így a Szepességben is. A kanna ábrázolása feltűnik a hallei kolostor ereklyéit bemutató 1526/26-ben megjelent nyomtatványban, az ereklyék között volt ugyanis egy ezüst Szent Erzsébet-kegyszobrocska, kezében ezzel a kannával, a másik kezében egy tálat tartott két hallal. A fametszetes ábrázolás alapján az ereklyetartó szobor a 15. század utolsó negyedére utaló késő gótikus formát mutatott.⁶⁰ A hallei ereklyetartó a szepességi oltárképekkel egy időben készülhetett, ami igazolja, hogy ez a kannatípus Közép-Európában már a 15. század végén állandósult Szent Erzsébet ikonográfiájában. A Salzburghoz közeli Laufen plébániatemplomában 1500 körül felállított oltár belső szárnyán, amelyen Szent Erzsébet egy leprást fürdet, a művész a szolgáló kezébe adta a későbbi ereklyét (7. kép).⁶¹ A kanna mint attribútum és a könyörületeség jelképe azonban, véleményünk szerint, leginkább a Schedel-krónikának köszönhetné népszerű-

56 Suckale 2003. 368–369.

57 [a] nagy ebédlőteremben a lakomára összegyűlve a királyleánynak, a fejedelem feleségének a megjelenését várták, ő történetesen késlekedett... A palotába jött egy koldus... Erzsébet levette drága köntösét és odaadta neki... az égi parancsra visszakerült köpenyt... magára öltötte... a derék asszony, és ment a lakomára. Még Salamon sem volt dicsősége teljében úgy felöltözve (Mt 6,28–29), ahogy a menyeyi Atya öltöztette fel liliomát, Erzsébetet. Madas–Klanciczay (szerk.) 2001. 30.

58 Elisabeth von Thüringen 2007. Kat.-Nr. 255 (Ivan Gerát).

59 Erzsébet kannájáról bővebben: Sankt Elisabeth 1981. Kat.-Nr. 144 (C.–W. Clasen); Elisabeth von Thüringen 2007. Kat.-Nr. 172 (Maria Stürtzenbecher).

60 Sankt Elisabeth 1981. Kat.-Nr. 144, 532. (C.–W. Clasen).

61 Kirchenstiftung Mariä Himmelfahrt, Laufen. Elisabeth von Thüringen 2007. Kat.-Nr. 258.

6. kép. Szt. Erzsébet ezüstkannája
(13. század)
Elisabeth von Thüringen 2007.
172. kép alapján

7. kép. Szt. Erzsébet kannája a laufeni oltárképen
(1500 k.)
Elisabeth von Thüringen 2007.
258. kép alapján (részlet)

ségét, terjedését, hiszen a nyomtatott könyv és fametszet bárhová eljuthatott. Szinte már meg sem lepődünk, hogy a kanna a szepeshelyi Szent Márton prépostsági templom vagy székesegyház egyik oltárán is feltűnik. A Mária halálának szentelt, feltehetően 1489 után készült oltár egyik külső táblájára Szent Erzsébet képét helyezték, tállal és az ismert fémkannával a kezében, a képet azonban az újkorban átfestették (8. kép).⁶²

A szepességi Erzsébet-ábrázolásokon a szent kezében nem kenyér, hanem gyümölcs van, mégpedig szőlő és alma(?), de a szőlőfürt majdnem olyan általánosan ismert Krisztus-szimbólum, mint a kenyér, igaz, nem utal közvetlenül az eucharisziára. Az arnótfalvi képnél azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül az oltár és a donátorok kultuszának főalakját, a Madonnát, a gyermek Jézus ugyanis egy körtét tart, sőt inkább *nyújt* az anyjának, a körte itt Krisztus emberiség iránti szeretetének jelképe. A körte egyébként sokkal ritkább szimbólum a kései középkor Madonna-képein, mint az alma, ezért a gyümölcsöknek hangsúlyos szerepük és jelentésük van a kompozícióban. Az oltárképre azonban felkerül a világ feletti hatalmat jelképező alma is, mert a Kisdud jobb kezében kereszttel díszített országalmát, vagyis egy glóbuszt tart, hasonlólt az Anjou-korban ké-

62 Radocsay 1955. 439., Divald 1906. 54—56. Végh 2003. 384—385.

8. kép. Szt. Erzsébet a
szepeshelyi Mária halála-oltár
külső szárnyán
(1489 k.)
(A szerző felv.)

szült (kettőskeresztes) magyar királyi jelvényhez. Az országalma a világalalom direkt jelképe, sőt jelvénye, így Krisztus feltétel nélküli spirituális hatalmát közvetíti.

Az armótfalvi oltár Szent Hedvig-ikonográfiája az özvegyet, illetve a trebnitzi klostorba vonuló, és az egyszerű szürke ruhát magára öltő asszonyt idézi. Hedvig legendájában hangsúlyosan említik, hogy nem viselt skarlátból és egyéb drága posztókból készült ruhát, jóllehet ögróf lányához méltóan öltözött. Fején sohasem hordott hosszú leplet, sem redőzött fátylat, keblére nem tett ékszert, nem volt aranygyűrűje. Ruhája olykor kopottas, rongyos volt, nem hivalkodott a drága prêmes öltözékek változtatásával, télen-nyáron egyszerű ruha és köpeny fedte sovány testét.⁶³ Az 1508-ban ferences scirptoriumban keletkezett Nádor-kódex magyar nyelvű Hedvig-vitája is megemlékezik pompakerülő öltözködéséről: *Soha subát és egyéb nemű bőrrel csenált ruhát nem viselt, akarmel nagy*

63 *Tante hec humilitatis extitit, quod a sua iuventute vestimento de scarlateo et pannos superflue sumpuosos non ferebat, licet tamen satis bonis, ut filia marchionis, usa fuit indumentis, in quibus tamen non mundi pompa, nec corporis molliciem exquirebat, sed status sui solummodo decenciam attendebat... In eius capite non nigra, glauca, nec alia pepla, nec crispata videbantur velamina, pectusque illius nec monilia aurea, nec gemmis circumposita, nec digitos suos anuli aurei decorabant. [...] Portabat ipsa eciam quandoque causa humilitatis aliquamodo tam diu indumentum, quod pre vetustate consumptum, fila evidencius preminabat et videbatur denudata. [...] Dimissis quidem multifariis ac variis vestibus et pellicis solo pallio et tunica simplici estate hyemi corpus macilentum contegebat...* Mrozowich 1996. 67–68., 71.

hideg volt, és csak egy szoknyába és egy rossz palástba jár vala.⁶⁴ A szent Arnótfalván a legismertebb attribútumával, a kolostor-makettel ábrázoltatik. Egyszerű, a vezeklők és szerzetesek viseletét idéző ruhájával éles ellentétben áll rangjának kifejezője, a nyakát és vállát fedő fehér fátyolra helyezett hercegi korona. A német-római birodalmi rangot kifejező *Herzogshut*, a hercegi főveg vagy korona csak a 15. században jelenik meg Hedvig ikonográfiájában,⁶⁵ a 14. században még csak apját ábrázolják a fejedelmi (de nem koronás uralkodói) címét jelző koronával. Az attribútumok között, a kolostormakett mellé téve, feltűnik egy különös tárgy, egy pár cipő is, amely Szent Hedvig hagiográfiájában fontos helyet foglal el, hiszen legendái szerint önsanyargatásának fontos jelensége volt, hogy télen-nyáron cipő nélkül járt, s lába emiatt tele volt sebekkel. Társadalmi rangjához azonban nem illett, hogy lábbeli nélkül jelenjen meg férje, a fejedelem, illetve alattvalóik előtt, ezért cipőjét mindig magánál hordta, s amikor előkelőkkel találkozott, gyorsan magára húzta. Még ferences gyóntatója is egykezett rávenni Hedviget a cipőhordásra. A templomba lábbeliben lépett ugyan be, de imái alatt már ismét mezítláb volt. Szent Erzsébet ágycsodájához, amikor Erzsébet ágyában az őt számon kérő férje előtt a leprás beteg helyett a feszület jelent meg, igen hasonló Hedvig cipőcsodája, amikor ugyanis váratlanul férje előtt találta magát, s nem volt ideje cipőt húzni, lábán csodaként hirtelen megjelent a cipő, így elkerülte a szemrehányást.⁶⁶ A cipő már a kezdetektől kíséri Hedviget legendáiban és művészi ikonográfiájában, a magyar nyelvű Nádor-kódexben is megemlékeznek arról, hogy Hedvig csak a papi elit jelenlétében húzott cipőt, különben hóban-fagyban mezítláb járt, s az önsanyargatástól véres lába nyomán vörös lett a föld.⁶⁷

Hedvig ikonográfiájához igen hasonló a trebnitzi kolostorban nevelkedett Csehországi Ágnesről készült prágai(?) táblakép (1482), amely Hedvig és Erzsébet közeli

64 EK Nádor-kódex f. 270.

65 Kaczmarek 1996. 141.

66 *[S]equendo Christum nudis gressibus in gelicidiis et nivibus incedebat. Habebat tamen semper apud se sine filtro et absque soccis calceos simplices, quos sub ascellis portans continue, tunc tantummodo induit, cum venerabilibus personis occurrere voluit; quibus abeuntibus, ipsos protinus deponebat. In operibus suis, quia soli Deo, qui videt in abscondito, desiderabat placere et laudes humanas devitare curabat, ne deprehenderetur nudis frequenter incedere pedibus, vadens ad ecclesiam quandoque calceis usa fuit, ad eam autem perveniens, mox, nudatis pedibus, in nudo deinceps residens pavimento orationibus insistebat. [...] Unde accidit quadam die, ut more solito ipsa sine calceamentis incederet et ex opinato eventu dominus dux, ejus maritus, sibi veniret ex abrupto et sic artato tempore obviam, ut calceos, si quos tunc apud se habebat, induere non valeret. Sed quod per se non potuit facere, ille, pro cujus amore nudis pedibus incedebat, dignatus est miraculose subimplere. Nam subito calceata coram marito apparuit et sic indignationem et improprium ipsius evasit. Contigit aliquando per oblivionem aut per negligentiam aliquam, ut illi quos secum gestabat calcei, sibi de sub brachio caderent, quos eam sequentes famulæ vel aliæ familiares inventientis ei reddebant. Confessores ipsius eam sæpius hortabantur, ut calceis uteretur et dominus, Guntherus abbas tunc ejus confessor, novos ei calceos obtulit per obedientiamque, ut eos portaret, injunxit. Quos ipsa gratanter accipiens, portavit non quidem in pedibus, sed, ut prædicitur, sub ascellis. [...] Similiter dum jam post longam macerationem multum debilis esset, domina Anna nurus ejus, rogavit fratrem Herbordum de Ordine Fratrum Minorum, tunc confessorem ipsius, ut eam cogeret per mandatum, induere calceos et portare. Illa mandato accepto de induendis calceis et portandis, pedulos laneos imposuit pedibus suis, calceos vero more solito ferebat sub brachio, donec ad fratrem predictum confessorem veniens precum instantia obtineret, quod eam in consueta nudipeditatione perseverare usque in finem vite permitteret. Pedes sæpius habuit lutulentos, quos tamen lavari rarius permittebat. [unde pedes manusque] Calcanei ejus, quibus nudatis terram terebat grossi erant et duri, multas habentes et adeo magnas fissuras, quod in eis magna poterat collocari festuca, immo quod amplius est, imponi digitus potuit. Vita S. Hedvigis. SRS II. (1839) 17–19.*

67 *[É]s mezítelen lábban mind télben és mind nyárban és mindön erős időkben ekképpen jár vala, s lábi öltözetet csak akkoron veszen vala fel, mikoron pispököknek, papoknak és barátoknak eleikben megyen vala, és a lába nyoma törés miá' vérrel tettetik vala. EK Nádor-kódex f. 270.*

9. kép. Csehországi Boldog Ágnes az ispotályban, oltárkép (1482) Národní galerie, Prága. Attalis-Národní galerie v Praze képeslapja alapján

vérségi, valamint lelki rokonát, a 13. századtól szentként tisztelt közép-európai királylányt, a prágai kolostor apátnőjét ábrázolja egy ispotályban, betegápolás közben, fején hercegi koronával (9. kép).⁶⁸ A betegek ápolása, sokszor az undort keltőké is, mindhárom (egymással szoros rokoni kapcsolatban állt) női szent cselekedetei között központi helyet foglalt el, Hedvigről írja a Nádor-kódex: *valahol jár vala, vala akár városba, akár faluba, mindenütt beteget és kórt kérdez vala, legottan mint hallja vala, szeretetöst meglátogattá vala.*⁶⁹

Az arnótfalvi oltárképen Mária nem tűnik ki kísérői köréből, trónusa magas, ezért feje egy vonalba esik a két másik alakéval, viselete az Erzsébetéhez hasonlóan gazdag, fedelmi. Feltűnő a Mária szüziességét kifejező hosszan leomló hullámos haj és a két, így is mondhatjuk, „asszonyszent” viseletének ellentéte. Három asszony, három életkor, az életszentség három különböző megnyilvánulása. Szűz Mária a hajadonságot, szüziességét és a Krisztus iránti mély szeretetet, Erzsébet a fiatalasszonyi életkort és státust, a szegények iránti bőkezűséget, alázatot, a világi asszonyok életszentségét, Hedvig pedig az idős kort, az egyház iránti elkötelezettséget és a szerzetesi éthoszt képviseli. A két asszony, unokahűg és nagynénje életkora a valóságban is hasonlóan tért el, igaz, Erzsébet fiatalon

⁶⁸ Prágai (Cseh) Szent Ágnes beteget ápol az ispotályban. Táblakép, Prága(?), 1482. Národní galerie v Praze. Sbirka starého umění.

⁶⁹ EK Nádor-kódex f. 260.

meghalt, nem érte meg az érett kort. Találkozásukról nem tud az utókor, Erzsébet Apolda-féle vitéja azonban megemlíti Andechsi Hedvig nővérét, a kitzingeni kolostor apátnőjét, másik nagynénjét. Ő az, aki a frissen megözvegyült Erzsébetet nagybátyja, a bambergi püspök elé viszi. A főpap azonban, aki kezdetben újra férjhez akarja adni unokahúgát, s ezért pottensteini várába viteti, kivételes szerepet játszik a thüringiai fejedelem Itáliából visszatért hamvainak tiszteletében, s végül még Erzsébet rokonaival is tárgyal az özvegy jogait megvédendő.

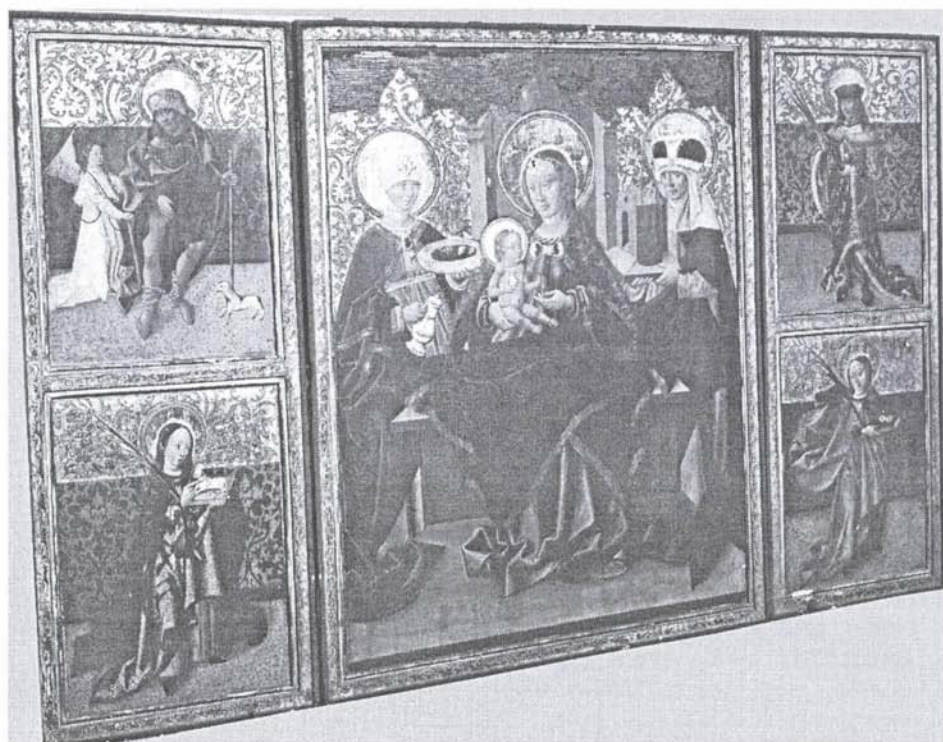
Szent Hedvig családjában elevenen élt Szent Erzsébet kultusza, amit a kora újkori jezsuita hagyomány alapján Hevenesi Gábor jezsuita szerzetes is megörökített a magyar szentek életéről először 1692-ben megjelent művében. Amikor Hedvig szent életű lánya, Gertrúd trebnitzi apátnő (aki Szent Erzsébet lányához, Gertrúd altenbergi főnöknőhöz hasonlóan a Magyarországon meggyilkolt Gertrúd királyné nevét viselte, az előkelő frank családból származó Szent Gertrúd apátnőre emlékezve) halálához közeledett, a kolostor kincsei közül magához vette azt a fátylat (*capitis velum*), amelyet még anyja, Szent Hedvig örökölt Szent Erzsébettől, aki egykor maga is viselte, hogy emlékeztesse a két szent kivételes erényeire, Erzsébetnek főként mély alázatosságára, Hedvignek pedig szigorú, aszketikus életvitelére, illetve mindkettőjüknek a nélkülözők iránti jótéményeire. Példájukhoz ő maga is méltó akart lenni, s a világi életből távozva velük kívánt a mennyben örökre egyesülni.⁷⁰ A Hevenesi által idézett hagyomány már Szent Hedvig nagyobb legendájában feltűnik, Gertrúd trebnitzi apátnő anyja halála után kicseréltette a halott fátylat egy másikkal, mert a fátyol még Szent Erzsébeté, Hedvig unokahúgáé volt, ezért Hedvig, amíg élt, nagy becsben és tiszteletben tartotta, mert igen szerette Erzsébetet. Amikor az apáca a halott Szent Hedvig arcáról apátnője parancsára leemelte a fátylat, a halott nyitott szájából igen kellemes illat áradt felé, sőt holtteste is élénk színűre változott a korábbi halványaságából.⁷¹

Ikonográfia – szárnyak

Az arnótfalvi oltár belső szárnymező négy tábláján felül két férfiszent, alul két női alak, Szent Ágnes és Szent Luca (vagy Otília) látható (10. kép). Szent Ágnes szűz vértanú azonosítása attribútuma, a bárány alapján igen könnyű, a másik szent azonban már

70 S. GERTRUDIS VIRGO, filia Sanctae Hedvigis, quae fuit matertera Sanctae Elisabeth. [...] Quae vivis erepta, summi thesauri loco capitis velum, quo Diva olim Elisabeth usa fuerat, et ab ea ad Matrem Sanctam Hedvigem pervenerat, adepta in eo ursorumque virtutis memor, a praecelsis tantarum exemplis ne degeneraret, illius demissionem et sui despicientiam, hujus vitae austeritatem, munificam utriusque in egentes profusionem, quam proxime assequi contendeat, donec absoluto vitae mortalis curriculo, utriusque in coelo aeternum socianda hinc decessit. Hevenesi 1737. 19.

71 Cap. IX. Miraculum VI. Quomodo candor apparuit et odor fragrabat de corpore. Die tertio, priusquam sepulture traderetur corpus beate Hedwigis, filia ejus, abbatissa Trebnicensis, dixit sorori Wenczelau, ibidem postmodum priorisse, ut velamen, quo tegebatur caput sancte, deponeret et alio superposito velamine jam dictum caput velaret. Ipsum enim velamen, quod removeri jubeat extiterat sancte Elyzabet, cujus sancta Hedwigis matertera fuerat et ideo ipsa beata illud coad vixit, in magna reverentia habuit, ob ejusque amorem ipsum studiosius conservavit. Pro hac etiam procul dubio causa predicta ejus filia, ut et matris et matertere memoriam in illo velamine confoveret ac juge dilectionis memoriale non amitteret, dictum velamen voluit reservare. Accedens ergo soror ad feretrum et perficere mandatum abbatisse festinans revelataque facie sancte, vidit eam ore aperto jacentem, de ipsoque ore sensit odorem suavissimum emanantem. Corpus quoque ipsius, quod prius dum ablueretur lacteum seu niveum representabat colorem, tunc vidit multo ampliori candore perfusum. Et sic dos claritatis stolaque glorie videbatur in ea tunc quodammodo relucere. Vita S. Hedvigis. SRS II. (1839) 55.

10. kép. Az arnótfalvi Szűz Mária-oltár. Fénykép, Norbert Leonard (1938 k.)
(24 x 17,8 cm) KÖH F. 12322

kérdéseket vet fel. Attribútuma, a szempár ugyanis Szent Luca (Lucia) és Otília ikonográfiájából is ismert. A kutatás a legutóbbi időben hajlik az alakban Otíliát látni,⁷² aki vakon született egy elzászi hercegi családban, ezért apja eltaszította, s így egy bajor apácakolostorba került. Bár legendája nem mentes az üldöztetéstől, nem tartozik a római egyház mártírjai közé, s mindig apátnői habitusban ábrázolják, kezében könyv és két szem, mert a szembetegek védőszentje. Szent Otíliát számos szent között a kassai Mettercia-oltáron (1516) is megtaláljuk, itt is szokásos apátnői habitusában festették meg.⁷³ Az 1460/70 körül készült bártfai Szent Borbála-oltár szekrényében, ahol egyébként Szent Hedvig jól ismert ikonográfiájával (hercegi korona, templom-modell) szintén megjelenik,⁷⁴ a kezében szempárt tartó Szent Otíliát ugyancsak apácaként ábrázolják, igaz, a felsőruha alatt, jelezve előkelő származását, brokátruhát visel. Az arnótfalvi szent azonban nem lehet Otília, hiszen *pálmaággal* láthatjuk, amely a keresztény ikonográfiában egyértelműen a vértanúság jelképe, így sokkal inkább tekinthetjük Szent Lucának. Szent Ágnes is pálmalevelet tart, akárcsak Szent Luca felett Sebestyén, így alul a római egyház „klasszikus” női vértanúi jelennek meg. Otíliát feltehetően azért azonosították a szenttel, mert a szempárt egy könyvön tartja, míg Lucia általában tálon mutatja mártíromsága jelképét.

72 Gotika 2003. Kat. sz. 4.56 (Végh János).

73 Vaško (ed.) 2000. 91–92., 149–150. kép.

74 Gotika 2003. Kat. sz. 4.33.

A két gazdag viseletben megjelenő vértanú nőiségével is kapcsolódik az arnótfalvi oltár ikonográfiai programjába, Erzsébet és Mária asszonyi, sőt egyikük özveggyi viselete a két mártírszent, Ágnes és Luca „hajadon fejével” kontrasztot alkot. A két vértanú szűz kultusza Magyarországon kevésbé jellemző, szerepeltetésük az országon kívülre mutat, bár nem voltak teljesen ismeretlenek a magyarországi középkor végi vallásosságban. Mint vértanúk az egyház születésének időszakát, az ókeresztény időket idézik, amikor még szinte csak mártírhalállal lehetett a szentek közé bekerülni. Ikonográfiájuk megfelel a kánonnak, szerepeltetésükben nőiségüket, női mivoltukat feltétlenül hangsúlyosnak gondoljuk. A Szűz Mária-oltár belső tábláin így – a Szűzanyát nem számolva – négy női szent jelenik meg, a nőiség szinte uralja a kompozíciót, a főhely azonban, a Boldogasszony oldalán, a két közép-európai fejedelemasszonyt illeti meg. Az oltárt egyébként a szentek ikonográfiájában kevésbé jártas egyházlátogatók is úgy írták be a leltárba 1655/56-ban: *Tertium [altare] SS. Virginum*.⁷⁵ a harmadik a szent szűzek oltára.

A férfiszentek, Rókus és Sebestyén együttes megjelenése már sokkal egyértelműbb, ők a „pestisszentek”, a járványt elhárító segítők, akiket a 15. századtól gyakran együtt ábrázolnak. Hogy miért volt rájuk különös szükség az 1480-as években? Természetesen a pestis miatt, amely Mátyás hadjáratait is fenyegette, a cseh király 1485-ben Prágát is kénytelen volt elhagyni a járvány dühöngése miatt. A két „pestisszent” hagyományos ikonográfiájával szerepel, Sebestyén a mártíromságára emlékeztető nyílveszőkkel, illetve a vértanúknak kijáró pálmaággal. Feltűnő, hogy a szentet a kor főúri divatja szerint öltöztette fel a művész, Márton mester, mind visszahajtott szélű sapkáját, mind gazdag prémes bársonysubáját tekintve. Szent Rókus, aki Sebestyénnel ellentétben nem vértanú, ezért a pálmaág hiányzik a kezéből, zarándoknak öltözve, combján sebbel, mellette a sebre mutató angyallal, lábánál kutyával ábrázolatik, szokásos ikonográfiájában. Alakja azonban mégis figyelmet kelt, mivel az arnótfalvi oltár Szent Rókus egyik legkorábbi magyarországi ábrázolása. Rókus ugyanis a „modern szentek” közé tartozott, csak a 13. század végén született, évtizedekkel Erzsébet és Hedvig működése és kanonizációja után. Kultusza éppen a kép születésének idején támad fel Velencében, 1485-ben ugyanis a velenceiek ellopják Montpellierből Rókus relikviáit, és megalapítják a híres San Roccot. Legendája ugyan már ismert, 1482-ben Bécsben és 1484-ben Nürnbergben német nyelven is kinyomtatják (*Historie von S. Rochus*), éppen a pestisjárvány miatt. Ismerete és tisztelete azonban távolról sem általános, főként nem a Magyar Királyságban, úgy is fogalmazhatunk: ő inkább a társadalmi elit szentje; a nürnbergi Szent Lőrinc-templomban éppen 1485-ben alapítják a híres Rókus-oltárt, amelyen Szent Rókus szintén Sebestyénnel együtt látható.

A pestist elhárító szentek mellett Tescheni Hedvig és hazája, Szilézia védőszentje, Sziléziai Hedvig is hordozhat aktualitást. Hedvig ugyanis a szülő nők szentje is Sziléziában, s ha arra gondolunk, hogy Szapolyai Borbála, Lengyelország később királynéja, illetve Szapolyai János az 1480-as évek végén született, vagyis az oltárállítás feltételezett idejéhez igen közeli időpontban, még a várandós hercegnő fogadalmi ajándékát is feltételezhetjük benne. Egyébként mind Erzsébet, mind Hedvig anyaként lett szent, sőt szentségük lányukban folytatódott. Hedvig lánya, Gertrúd, a trebnitzi kolostor szent életű apátnője lett, míg Erzsébet lánya, ugyancsak Gertrúd, az altenbergi kolostor élére került.

75 SK Can. vis. № 1. p. 112.

Az ikonográfiai program némileg módosul, vagy inkább új színezetet kap, ha az arnótfalvi Mária-oltár szentjei közé felsorakoztatjuk a külső táblák figuráit is. Ezek időközben már elhalványultak, de a 20. század elején még nyomokban láthatók voltak. A nagyhéten látható oltárképek ugyancsak négy szentet ábrázoltak, négy férfit, Szent Istvánt, Imrét, Szent Adalbertet és Szent Miklóst,⁷⁶ vagyis a magyar Szentkirályokat (László nélkül!) és a csehországi származású, de Lengyelországban és Magyarországon is működött Adalbertet, aki az első esztergomi préposti templom névszentje is volt.

Adalbert (lengyelül: Wojciech) nemcsak Lengyelországban, Csehországban (Prága második püspöke volt), hanem a lengyelek és németek, valamint csehek lakta Sziléziában is vallásos tisztelet tárgya volt, amit erősített, hogy a gnieznoi/gneseni érsekség, amelyhez a boroszlói egyházmegye is tartozott, szintén Szent Adalbertet/Vojteket választotta patrónusának, akinek ereklyéit 1000 körül már a főegyházmegye gnieznoi katedrálisában őrizték. Adalbert kultusza, bár nem vetekedhetett Szent Hedvigével, a kései középkorban szélesebb lett Sziléziában, több plébánia is viselte a nevét.⁷⁷ A középkori Boroszlóban a domonkosok Adalbertnek szentelték templomukat, s ebben állították fel az egyik első Hedvig-kápolnát. A Szepesség egészen a 18. század végéig az esztergomi főegyházmegye joghatósága alá tartozott, így az esztergomi préposti templom majd főszékesegyház patrónusának tisztelete az érsekség területén mélyebb volt, mint az ország más vidékein. A Szentkirályokkal való együttes ábrázolásánál az sem hagyható figyelmen kívül, hogy Adalbert és Szent István személyesen is ismerték egymást, a legendák még keresztségről, bérmlásról is szólnak, sőt Adalbertet a bajor királyi ház, s így Gizella királyné rokonának is tartották. Mind Rókus, mind Adalbert a Schedel-krónikában is szerepel, a metszetek az ikonográfiai kánont, egyben a két szent „foglalkozását” mutatják: Rókus zarándokként, Adalbert püspökként jelenik meg (11. kép).⁷⁸

Ha az arnótfalvi oltár főtáblája és a belső képek inkább az idegenséget, a Magyarországon kívüli világot jelenítették meg a korabeli szemlélőnek, hiszen egyik-másik szent még ismeretlen lehetett a kortársaknak, a férfiszentek, kivált a Szentkirályok már mindenkiben a közelség, „otthonosság” érzetét ébreszthettek fel. Az Árpád-ház szentjei és az Árpád-háziak szent püspöke, Adalbert feltétlenül a Magyar Királyságot, az ország és elitje szuverén politikai, sőt spirituális hatalmát volt hivatva kifejezni. Árpád-házi/Thüringiai Szent Erzsébet lehetett a kapocs a két szféra között, aki magyarként német szent lett, ahogy Andechs-Meráni Hedvig németként sziléziai (lengyel?, cseh?, német?). Talán hasonló funkciót kapott Adalbert szerepeltetése is, az egyszerű szemlélő egyébként valószínűen őt sem azonosíthatta egykönnyen püspöki ornátusában, hiszen püspökszentből számosat ismertek. A Mazovia hercegi családban azonban, ahonnan Tescheni Hedvig anyja származott, Adalbert, Lengyelország védőszentje, akinek ereklyéit Lengyelország vallási központjában, a gnieznoi katedrálisban őrizték, ugyancsak „háziszentnek” számíthatott. A szentek két szférája a nyugati, illetve közép-európai szentség egységének, a nyugati egyház és az európai politikum, valamint a politikai és spirituális hatalmat egyaránt képviselő magyarországi szentek „összeboronálásának” üzenetét hordozza. Ez I. Mátyás, II. Ulászló és a Szapolyaiak regnálásának korában talán a hatalmi ambíciók jogosságát vagy létjogosultságát is jelenthette.

76 Divald 1906. 36. A pozsonyi katalógus Szt. Miklós helyett Szt. Mártont nevezi meg. Gotika 2003. Kat. sz. 4.56.

77 Mrozowicz 2006. 5–6.

78 Schedel 1493. Buch. ff. CLXXXII, CCXXVII.

Adelbertus bischoff

Sant Rochus

11. kép. Szt. Adalbert és Szt. Rókus a Világkrónikában (1493)
Schedel 1493. Buch. ff. CLXXXII, CCXXVII alapján (dig. felv.)

Ha a szenteket mint patrónusokat, névadókat tekintjük, feltűnik, hogy a Szentkirályok, István és Imre nevét viselték a Szapolyai-fivérek is. Szent István és fia a szepeshelyi prépostsági templom Szapolyai István által emeltetett Mária koronázása-oltárán is megjelennek,⁷⁹ abban a valóságos és spirituális térben, ahol Imre (s pár évvel később István) síremlékével volt jelen.

A jánóci és arnótfalvi oltár azonban mindenek előtt a Mária-kultusz „termékei”, hiszen a szentek mindkét oltáron kísérői, „társalkodói” a Boldogságos Szűznek és fiának. Tescheni Hedvig Mária iránti áhítatának bizonyítéka, hogy férje halála után majdnem tíz évvel, 1507-ben fiaival, Jánossal és Györggyel együtt mentesítik a földesúri járadékok alól a Szűz Mária tiszteletére alapított sajlódi (Borsod m.) pálos kolostor két (Hejő)keresztúron lévő szőlőjét, s cserébe azt kéri a ládi pálosoktól, hogy minden szombaton mutassák be Sarlós Boldogasszony (*de visitatione B. M. V.*) énekes miséjét az adományozók lelki üdvéért.⁸⁰ Hedvig hercegnő ekkor még nem tudhatta, hogy ennek a kolostornak lesz majd perjele Utyeszenics–Martinuzzi György, aki az adományozás idején éppen Hedvig udvarának ifjai között nevelődött. A hercegnő ugyanis férje halála után is gondoskodott az elhunyt nádor híveiről, a Szapolyai-familiárisokról, s udvarában

79 Frajt 2003. 408.

80 MOL DI 38865.

apródokat, fegyverforgató ifjakat nevelt, erről a kortárs főpap és történetíró, Verancsics Antal is megemlékezik.⁸¹

Sarlós Boldogasszony, vagyis a várandós Erzsébet és Mária találkozásának ünnepe, amely a ládi kolostor névünnepe is volt, az adomány idején még alig egy évszázados az egyetemes egyházban (1389), s Magyarországon elsősorban az obszerváns ferencesek propagálták,⁸² az özvegy hercegnő pedig tovább terjesztette birtokán, Borsod megyében.

Szent Erzsébet-oltár, Lőcse

Ha az ikonográfiai programokban elrejtett, vagy nem is annyira rejtett politikai üzeneteket illetően tovább lépünk, vizsgálódásaink közé feltétlenül fel kell vennünk az 1493-ban készült lőcsei Szent Erzsébet-oltárt, igaz, a művészettörténet újabb kutatásai szerint attribúciója nem lehet azonos a két korábbi alkotással.⁸³ A Szent Jakab-templom oltárai között számon tartott szárnyasoltárt eredetileg nem mai helyén állították fel, hanem minden bizonnyal a német telepesek által a város falain kívül alapított 13. századi Szent Erzsébet-egyházban. Ez a templom akkor épült, amikor a Németországból érkező telepesek, vallási kultuszukat új hazájukba is magukkal hozva, a szepességi Bártfán és a Szepességhez közeli Kassán templomot emeltek Szent Erzsébetnek.⁸⁴ Szent Erzsébet iránt különös hódolattal viseltetett Stock János szepesi prépost is, aki Zsigmond király udvari orvosa volt, s jótévője 1433-ban nevezte ki a szepesi káptalan élére. Stock boroszlói (!) kanonkságot is viselt, s prépostként jobban szeretett Lőcsén időzni, mint Szepeshelyen, a káptalan székhelyén. Stock 1444-ben elérte a Szentszéknél, hogy a késmárki Szent Kereszt- és Szent Erzsébet-templom látogatói, ha meggyóntak, s megtartották a kirótt penitenciát, 40 napi búcsút nyerjenek.⁸⁵ A késmárki Erzsébet-egyházat, amelyet a Németországból érkezett telepes polgárok 1242–1251 között építették, eredetileg plébániatemplomnak, 1348 óta a landeki (lándoki) prépostság kanonokjai gondozták, akik a jeruzsálemi Szent Sír Kanonokrend tagjai voltak, s II. Endre (Szent Erzsébet atyja!) telepítette le őket a Sáros megyei Komlóásra. A konventet Károly Róbert 1313-ban a lengyelországi (!) Miechówban székelő prépostnak adományozza, aki a kanonokokat a szepességi Landekre költözteti, majd a landeki rendház a lengyel anyakolostor jogható-

81 [U]tyeszenics György Corvin Jánostól [1504-ben] a nagyhirű sziléziai tesseni hercegi családból származó, királyi erénnyel és férfias jellemmel bíró Hedvig fejedelemasszonyhoz került sorsa jobbra fordulásának reményével, mert hallotta barátaitól, hogy apja tisztos hírnévre tett szert János király nemzője, István nádor, Mátyás király hadvezére vezénylete alatti viitkedésével. A nádor feleségénél is fennmaradt apja emlékezete, mert a hercegnő mindazokat, illetve gyermekeiket is számon tartotta, akik férje mellett igen bátran és hűségesen járadoztak a hadi szolgálatban. Mivel Utyeszenics lépten-nyomon azt hallotta, hogy apját annak idején Hedvig kivételes kegyében részesítette, ez őt is az asszony iránti feltétlen hűségre vezérelte. Sem vélekedésében, sem reményében nem csalatkozott. Hedvig ugyanis kedvesen fogadta, s legott arra érdemesítette, hogy felvegyék az előkelők fiainak osztályába, akiknek szolgálataira maga a fejedelemasszony tartott igényt. Ebben a rangban György alázatosan, derekasan és becsülettel viselte magát, mint azokhoz illik, akik asszonyi udvarok szolgálatának szentelik magukat, nem fordult szabadon és szemérmetlenül a bujaság felé, pedig erre hajlamos életkorban volt, minden ifjonti vígasságot visszautasított, és a férfias elfoglaltságok felé törekedett, hogy mindennap valamivel több dicséretre érdemesülvén, még túl is teljesítse a kiváló és neves fejedelemasszony várakozásait. (A szerző fordítása) Verancsics 1857–1875. I. 31–32.

82 Bálint 1977. I. Július 2.

83 Fajt 2003. 411–412., Gotika 2003. Kat. sz. 4.54 (Végh János).

84 Javorský 1997/98. 45.

85 Pirhalla 1899. 92.

sága alá kerül.⁸⁶ Egyébként a késmárki Erzsébet-egyház is a szépasségi város falain kívül épült, akárcsak a lőcsei.

A lőcsei óváros falain kívül létesült Szent Erzsébet-egyházat, s a körülötte fekvő településrészt azonban 1532. június 7-én a város kénytelen volt leromboltatni, mert az épületek nagy veszélyt jelentettek Lőcse védőinek, ezekből ugyanis a Lőcse ellen támadó késmárkiak könnyen támadhatták a városfalakat.⁸⁷ A templommal alig foglalkozott a várostörténet-írás, s régészeti feltárása sem történt meg, ellentétben az ugyancsak a falakon kívül állt Szent Lélek-ispotálllyal, amelynek alapjait kiásták és dokumentálták az archeológusok. A Szent Erzsébet-egyház minden bizonnyal szintén ispotály vagy leprakórház volt, ezért építették a város falain kívül. A 16. század elején Konrad Sperfogel lőcsei városbíró krónikája (egyébként éppen Tescheni Hedvig temetési menete kapcsán) említi a Lőcse falain kívül álló leprakórházat, amely 600–700 m (3–4 stádium) távolságra épült a várostól.⁸⁸ Mind a Szent Lélek, mind Szent Erzsébet „klasszikus” patrocíniumok a középkori ispotályoknál, amelyek egyben egyházak, egyházi alapítványok is voltak. Úgy tűnik, a középkori végén a lőcsei Szent Lélek-ispotály töltötte be a szegénygondozás és a város öregeiről, betegeiről való gondoskodás funkcióját, amelynek irányítására Lőcse tanácsa igazgatót nevezett ki, a Szent Erzsébet-egyház pedig lazaret, vagyis járványkórház, leprakórház lett.

A lőcsei hagyomány szerint a Szent Erzsébet-oltár a falakon kívüli Szent Erzsébet-egyházból (a leprások házának kápolnájából?) került be 1532-ben a lőcsei Szent Jakab plébániatemplomába. Az oltárt az esztergomi érsek 17. századi lőcsei canonica visitatioi nem említik, feltehetően azért, mert alapzata elenyészett, s csak 1859-ben felében készítették hozzá új építményt. Lőcse 1712. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv azonban már azt írja, hogy a torony melletti két kápolnát Szűz Máriáról, illetve Szent Erzsébetről nevezték el a bennük elhelyezett oltár miatt, igaz, egykori felszentelésük már nem érvényes, a templom ugyanis jóval korábban a protestánsoké volt, s ezzel az oltárokat is megszenteltelenítették, különben igen elhanyagoltak, díszüktől is megfosztották őket.⁸⁹

A lőcsei oltáron a korabeli főúri és fejedelmi elit gazdag viseletében feltűnő, nemcsak a jótékonytságot, hanem a női szépséget is megjelenítő Szent Erzsébet már maga a fő alak, s a római egyház olyan fontos szentjei, mint a Bajorországban kivételes kultuszt élvező Szent István első vértanú és az Ausztriában, Lengyelországban, sőt majd az újkori Magyarországon is különösképpen tisztelt, mártíriumával, működésével is Közép-Európához kapcsolódó, az „óperenciás tengerbe”, vagyis az Enns vizébe dobott, és ott megfulladt Szent Flórián csak kísérik (12. kép). A belső szárnyképeken az egyház első vértanúja és Szent Erzsébet azonos rangra emelkedik, hiszen mindketten legendájuk két-két jelenetével szerepelnek, az ókeresztény mártíromság és a „modern” világi szentek életszentségének szembeállításaként (1. kép). Érdekes, hogy Erzsébet életéből a Hedvig-legenda szellemiségéhez hasonló csoda jelenik meg: a két (bíbor és zöld) párnával megvetett hitvesi ágyban a beáruult leprás beteg helyett a szolgák és a zöld köntösben betoppánó férj a feszületet pillantják meg, az ágy fejénél imára kulcsolt kézzel bíbor ruhában, feje

86 Kurcsko–Stossck 1998.

87 Javorský 1997/98. 45.

88 KEL V/A/2 (Sperfogel-krónika) f. 43°.

89 *Sunt duo alia sacella seu capellae retroversus ad turrim intra ecclesiam. Una Beatae Virg(ini) Mariae, altera S. Elisabethae dicatae; et in hac et illa singula sunt altaria, violata, nuda, neglecta et spoliata tempore haereticae possessionis ante annos plures.* (1712) SK Can. vis. № 3. p. 2.

12. kép. Szt. Erzsébet
Szt. István első vértanúval
és Szt. Kristóffal a lőcsei
oltárképen. Fénykép.
Divald Kornél (1903/05)
(11,8 x 11 cm) KÖH F. 12725

13. kép. A lőcsei
Szt. Erzsébet-oltárkép
(Spalekova 2008. címlap
alapján)

körül arany sugárkoszorúval áll Erzsébet. A csoda egyébként az oltárkép feltételezett helyére, a Szent Erzsébet leprakórházra is utalhat. Szent Erzsébet az oltárképen aranybrokát ruhában és drága, súlyos posztóból készült köpenyben, divatos fejdísszel kezében gyümölcsöstálat tart (szőlő és alma?), akárcsak az arnótfalvi templomban, de a lőcsei ábrázoláson a szegények táplálása már „kézzel fogható”, hiszen jobb kezével a lábához térdeplő koldust eteti, szőlőt nyújtva neki. A belső táblákon megjelenő másik jelenet Erzsébetet az ispotályban ábrázolja, amint ételt visz a nyomorultaknak. A koldus, leprás, ispotálybeli szegények többször is megjelennek az oltár ikonográfiájában, mind az oltárképen, mind a szárnyakon, ami ugyancsak arra mutat, hogy egykori donátora ispotályba szánta.

Az oltárképen a koldus baljában rózsafüzért tart, ami igencsak „novum” a 15. század végén, hiszen a domonkosoktól kiindulva csak 1475-től „kodifikálták” tiszteletét és használatát. Igaz, már a korábbi századokban is része volt a magánáhitatnak, így Szent Hedvignek a zsolozsmáskönyv mellett a rózsafüzér is attribútumai közé tartozik.⁹⁰ Hedviget az 1353-ból való Hedwig-kódex (Schlackenwerther Kodex)⁹¹ miniatúráján szokásos attribútumai – könyv, Mária és a kis Jézus apró kegyszobrai – mellett éppen egy rózsafüzérrel ábrázolják, de rózsafüzért tart a bajorországi Passau niederburgi kolostorában (egyébként Boldog Gizella királyné kolostora és nyugvóhelye!) egy 1420 körül készült faszobron is, így a rózsafüzér tiszteletét Tescheni Hedvig talán a sziléziai szent kultuszából ismerhette.

Erzsébet jobbján, a „főhelyen”, István diakónus, első vértanú áll, hosszú karingben és miseruhában, a kazulába rejtett bal kezével vértanúsága emlékeként követet, illetve egy pálmaágat tart. A harmadik szent, Flórián, térdig érő (római) tunikában és hosszú prémes köpenyben baljával egy égő házat olt, jobb kezében vörös zászló. Alakja, kultuszán túl, talán valamilyen korabeli tűzvészre utal. Szent Erzsébet, Szent István diakónus és Szent Flórián együttes szerepeltetésével a szemléltető és ájtatosságot végző hívő képzeletbeli zárandokutat járhat be Bajorországtól, Thüringián keresztül Felső-Ausztriáig, s a három szent kegyhelyétől visszatérhet tiszteletük legkeletibb helyszínére, a Szepességbe, ahol ugyancsak a német nyelv és kultúra az uralkodó (13. kép).

A művészi program azonban a külső szárnyakon módosul, a belső képek mozgalmassága után 4 statikus, a belsők művészi kvalitásától messze elmaradó tábla következik (14. kép). Az említett külső képek ikonográfiai programja talán közelebb visz a donátornak ha nem is a személyéhez, de legalább a köréhez, a város falain kívül feküdt Szent Erzsébet-egyház patrónusát ugyanis még nem tárta fel az egyháztörténeti, történeti kutatás. A négy szent között ugyanis feltűnik Szent Hedvig alakja, de a többi szent sem a „klasszikus” római ókeresztény mártírológiából való: Szent Ilona, Szent Elek és első helyen: Sienai Szent Bernardin.

Hedvig az arnótfalvi oltárral ellentétben Lőcsén nem hercegnőként, hanem szerzetesekhez hasonló (özvegyi vagy vezeklő), viseletben jelenik meg, vörös köpenyben, fején és nyakán fehér vászon fátyollal, így még nehezebb az azonosítása (15. kép). Attribútuma itt is a templomocská. Az ikonográfia nagyon hasonlít az 1504-ben Boroszlóban megjelent német nyelvű Szent Hedvig-legenda címlapjának ábrázolásához (16. kép).⁹² Hedvig attribútumai között, mint láttuk, ismeretes a cipő is, s van olyan nézet, hogy a lőcsei szent

90 Kaczmarek 1996. 140.

91 Getty Muscum, Cal. MS Ludwig XI. 7.

92 Grosse legenda 1504. Címlap.

14. kép. A lőcsei
Szt. Erzsébet-oltár
külső táblái. Fénykép,
Divald Kornél (1903/05)
(12 x 11 cm) KÖH F. 12731

15. kép. Szent Hedvig
a lőcsei oltárképen, 1493
Spalekova 1980. 85. alapján

16. kép. Szent Hedvig boroszlói fametszeten, 1504 (Grosse *Legenda 1504*, címlap alapján)

is cipőket tart a kezében,⁹³ az oltárkép közelmúltban történt restaurálása azonban (restaurátor: Rudolf Boroš) igazolta, hogy a figura csupán a templommodellt tartja.⁹⁴ Szent Hedvig a Szepességen kívül is része volt a késő középkori városi kultusznak. A kassai plébániatemplomban 1516-ban felállított Mettercia-oltár, amelyen a donátor, Czotmann Bertalan kassai gyógyszerész és felesége térdeplő ábrázolása is megjelenik, a Szent Annát és fölötté a győzedelmes Immaculata ikonográfiával megfestett Madonnát körülvevő szentek közösségében, a legfelső sorban Szent Veronika és Szent Katalin között a templommodellt tartó, hercegi koronás Hedviget is elhelyezték, míg a másik oldalon hasonló rangkoronával festették meg Szent Erzsébetet, kezében tányérral és a hagyományból jól ismert kannával.⁹⁵

Szent Ilona sem túl népszerű a középkori Magyarországon, ezért feltűnő, hogy Arnótfalva patrocíniuma is a Krisztus keresztjét feltaláló özvegy, Nagy Konstantin anyja, ezért a szent állandó attribútuma a Szent Kereszt. A lőcsei oltár szárnyain megfestett két özvegyi viseletbe öltöztetett asszony, Ilona és Hedvig feltűnő kontrasztot képvisel az oltárkép világias, drága kárpitokba burkolt, fedetlen nyakú és homlokú, divatos ékköves főkötőbe öltözött nőalakjával, Erzsébettel, aki a „modern” fiatal hercegnőt, s nem az időskorú, gyászoló özvegyet személyesíti meg. Megjegyezzük, hogy az oltár felszentelésének idején Tescheni Hedvig 30 éves kora körül van, ami még a középkorban is fiatalságot jelentett. Ha azonosulhatott valakivel 1493-ban Magyarország (a király után) első embe-

93 Kaczmarek 1996. 140.

94 Spalekova (szerk.) 2008. 85.

95 Vaško (cd.) 2000. 91–92., 149–150. kép.

rének még alig 30 éves felesége, aki maga is fejedelmi házból, ráadásul Szent Erzsébet rokonságából való, akkor az a ragyogó eleganciával megfestett ifjú fejedelemnő, amint egy koldust istápol; oldalán férjével, István nádorral, fél ország birtokosával, akit kortársai a déli vidékektől egészen Bécsig és Boroszlóig sok helyen ismertek.

A lőcsei oltáron a szárnyakra festett férfiszentek okozzák az igazi meglepetést, hiszen sienai Szent Bernardin és Szent Elek, az arnótfalvi szenthez, Rókushoz hasonlóan „új szentek”, kevésbé ismertek, dacára, hogy Alexius nem az újabb középkori szentek közül való. A klasszikus Rómában élt Szent Elek vagy Alexius a 16. századi magyar nyelvű kódexirodalomban is megjelenik, regénybe illő története, mely szerint a gazdag római ifjú hosszú utazása és kalandjai után szülei római háza, illetve egy templom lépcsője alatt élt évtizedekig kegyelemkenyéren, sokak számára ismert lehetett. Legendája már a 11. századtól terjedt, s a 12–13. században a népszerű olvasmányok közé tartozott, új „szegénységideált” terjesztve: az önkéntes szegénységét.⁹⁶ Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Szent Elek kultuszát Közép-Európában a térség „házi szentje”, Adalbert propagálta, miután az aventinusi Szent Bonifác–Elek bencés kolostorban élt Rómában, s visszatérve Közép-Európába, hazájában, a csehországi Bevnóban megalapította a Szent Bonifác–Elek rendházat. Szent Elek közép-európai tiszteletére egyébként jellemző, hogy a Teschenhez közeli Oppelni Hercegség hasonló nevű központjában, és a főesperesség székhelyén, Oppelnben, a 15. század elején ispotályt alapítottak Szent Elek nevére. Eleket Lőcsén zárándokruhában, ismert attribútumával, (a római Aventinón ma is látható) lépcsővel ábrázolják, ahogy a ferencesnek készült Tihanyi Kódex (1530 k.) írja: „szegénőknek ruhájába öltözk, és Asszonunk Máriának egyházának gádorába az több szegénők közé leile”.⁹⁷

A szárnyak első tábláján Szent Bernardin jelenik meg, akinek kanonizációs bulláján még szinte „meg sem száradt a tinta”, hiszen a ferences szerzetest 1450-ben, hat évvel halála után avatták szentté. Túl azon, hogy Szent Elek és Bernardin szintén a pestis elleni védőszentek, hasonlóan az arnótfalvi oltár két szentjéhez (Rókus és Sebestyén), a sienai szent alakja további képzetekre ragadja a szemlélőt. Itt nem kánon szerint megfestett, idealizált szentet, hanem egy 15. századi ferences szerzetest látunk, aki szenvedélyesen prédikál a templomban, de még inkább a templomon kívül. Ilyen a kor embere is találkozhatott, és találkozott is. Egy emberöltővel korábban Közép-Európát járta egy hasonló ferences, Kapisztrán János, aki legemlékezetesebb és leggyűjtöbbsé predikációt éppen Szilézia központjában, Boroszlóban tartotta 1453–1455 között, majd Magyarországon, Nándorfehérváron működött, s a 15. század második felében kultusza jó úton haladt, hogy újabb közép-európai szent váljék belőle. Ő volt az alapítója a boroszlói Bernardin-templomnak is. Szapolyai Istvánnak sziléziai kormányzósága alatt mindenképpen meg kellett ismernie a boroszlói templomot és a sienai ferences szent kultuszát, s találkoznia kellett a Kapisztrán-hagyománnyal is, hiszen csupán húsz évvel Kapisztrán – néhány tekintetben hírhedt – működése után élt és kormányzott Sziléziában. A Hunyadiak familiárisaiként pedig feltétlenül élő tradícióként ismerhette (és ápolhatta) Kapisztrán János emlékét. Egyébként Hedvig családja is támogatta a ferenceseket, apja, II. Přemislav 1470 körül (vagyis a leánya születéséhez igen közeli időpontban) telepítette le a bernardi-

96 Jónás 1986. 129–130.

97 Nyelvelmlektár 15. 268.

Sant Bernardinus

Johannes capistranus

17. kép. Szt. Bernardin és Kapisztrán János a Világkrónikában (1493)
Schedel 1493. Buch. ff. CCL, CCXLVIII alapján (dig. felv.)

nusokat, Teschen városának falain kívül alapított nekik rendházat.⁹⁸ Ugyanakkor telepedtek le az obszervánsok Oppelnben is.

Schedel nürnbergi Világkrónikája ugyanabban az évben jelent meg, amelyben a lőcsei oltárt felállították, s mind Bernardin, mind Kapisztrán fametszetes ábrázolása feltűnik benne (17. kép).⁹⁹ A Világkrónika meg is magyarázza Bernardin feltűnő attribútumát, a híres ferences prédikátornak ugyanis az volt a szokása, hogy prédikációja közben egy táblát mutatott fel, amelyre arany színnel festették fel Jézus (görög) nevének kezdőbetűit.¹⁰⁰ A lőcsei és a nürnbergi Bernardin-ábrázolás a lángnyelves IHS-jelvényt mint attribútumot illetően azonos, a lőcsei viszont kitűnik entuziazmusával, életszerűségével, itt nem egy szentet, hanem egy élő „cseri barátot” mintáztak meg. Bernardin nem sokkal korábban, a 15. század közepén már feltűnik a szepességi egyházművészetben, a mateóci Szent István és Imre-oltár külső szárnyain a Fájdalmas Krisztus és a Fájdalmas Szűzanya mellett az IHS-szignálát felmutató Sienai Bernardint is megfestették, ami ugyancsak sziléziai kapcsolatokra utal.¹⁰¹

98 Biermann 1984. 89.

99 Schedel 1493. Buch. ff. CCL, CCXLVIII.

100 Wenn er prediget, so was sein gewonheit den voleckden namen Jhesus mit guldinen buchstaben in einer tafel gemalet gezeigen. Schedel 1493. Buch. f. CCXLVIII.

101 Novotná 2007. 5.

18. kép. Szt. Erzsébet és Szt. István vértanú a lőcsei oltárképen. Fénykép, Divald Kornél? (1903/05 k.) MNG RMGY Fotótár

Letare Germania – Stephanos vidit caelos apertos

A lőcsei oltárképen azonban van még valami, ami a korabeli liturgiáról és kegyurakról, donátorokról árulkodik, s ez a szentek aureolájának felirata. A nagyított képen jól látható, hogy mind Szent Erzsébet, mind Szent István vértanú feje köré rövid latin mondatot írtak gótikus minusculával (18. kép).¹⁰² A Szent Erzsébeté így hangzik: *Letare, Germania, claro felix germine nascenti Elizabeth ex regali semine*.¹⁰³ Ez bizony nem más, mint Szent Erzsébetnek nem sokkal az oltárra emelése után született verses zsolozsmája, amely a marburgi Erzsébet-templom építésével egy időben jelent meg a Német Lovagrend liturgiájában mint a vesperás 1. antiphonája, vagyis a zsolozsma kezdete. A verses ének egy időben született az észak-franciaországi (Cambrai) „*Gaudeat Hungaria*” kezdetű Erzsébet-officiummal, amely Erzsébet magyarországi származását hangsúlyozza, igaz, az „Örvendj, Németország” kezdetű antiphona is utal a szent (magyar) királyi nemzetségére.¹⁰⁴ A királyi származás ugyanis már eleve a nemességet, az életszentségre való kivételes hajlandóságot jelentette a középkorban, gondoljunk csak a magyar „szentkirályokra”.¹⁰⁵

A feliratból kiderül, hogy a 15. század végén a Németországban született Szent Erzsébet-zsolozsmát énekeltek a szepességi Lőcsén is. A másik szent, egyébként Szapolyai védőszentje, glóriájára is egyik officiumának kezdő sorát vésték fel: *Stephanos uidit*

102 MNG RMGY Fotótár.

103 Demkó 1896. 78., Gotika 2003. Kat. sz. 4.54 (Végh János), hibásan közli: Schürer–Wiese 1938. 232.; Spalckova (szerk.) 2008. 78.

104 Heinzler 2007; Morent 2007; Sankt Elisabeth 1981. 525–528. (F. Rädle).

105 Az uralkodók szentségéről vö: Klaniczay 2000, különösen 169–202. és 243–265.

*caelos apertos uidit et introiuit.*¹⁰⁶ Vagyis 1491-ben István ünnepén ez az ének hangzott fel a *Laudes* (hajnali imaóra) 4. antiphonájaként (a szöveg egy része responsoriumokban is ismétlődik).¹⁰⁷ A Szent István-zsolozsma *Laudes* része egyébként István vértanú megkövezésének a legendából vett elbeszélésével kezdődik (*Lapidaverunt Stephanum*), ahogyan a lőcsei oltár első szárnyképe is ezt a jelenetet ábrázolja. Az István vértanúról szóló egyházi énekek már korán népszerűek voltak, így Regino prúmi apát (†915) *Tonarius* c. zeneelméleti munkájában is szerepel a *Stephanus vidit* kezdetű antiphona. István vértanú egyébként már a Codex Albensisben is szerepel.

Hasonlóan liturgikus szöveg kezdete a Szent Flórián-felirat is: *In floriano latuit sub militari clamide xpi tiro qui patuit domino.*¹⁰⁸ Ez a mondat (jelentése: Flóriánban a katonaköpeny alatt Krisztus szolgája rejtőzött, aki megnyílt az Úrnak) rimes officium részeként ismeretes a középkori énekes liturgiában, mint a Szent Flórián-matutinum (vagyis az éjjeli imaóra) első antiphonája.¹⁰⁹ A felső-ausztriai Szent Flórián-konventben, amely a középkorban kódex- és kottamásoló műhelyéről volt nevezetes, 1320 körül Flórián-officiumot, illetve egész misekönyvet szerkesztettek védőszentjük liturgiájával.¹¹⁰ Kérdés, hogy a lőcsei feliratban szereplő zsolozsmarészlet szerepel-e a Sankt Florianban őrzött liturgikus kódexekben, feltehetően igen. Szent Flórián tisztelete Ausztrián kívül talán Lengyelországban a legelterjedtebb, főként a krakkói püspökség vonzáskörzetében, hiszen 1183 óta Krakóban őrzik Flórián ereklyéit, melyeket III. Lucius pápa ajándékozott II. Kázmér (1138–1394) lengyel királynak. A középkori Lengyelországban énekelt himnusz is ismert, a Huntington Library (San Marino, Kalifornia) egyik 16. századi lengyelországi zsolozsma-kódexébe a Lengyelország patrónusairól szóló himnuszokat jegyezték be, s ezeket Szent Flórián és Szent Szaniszló ünnepén énekeltek.¹¹¹

A menedékkői „néma barátok”, Arnótfalva birtokosai, maguk is tartottak fent kódexmásoló műhelyt, a kolostor Konrád nevű perjele a 14. század elején több liturgikus könyvet másolt a rendháznak, köztük graduálét is. 1500-ban Jodok, a szepességi Wagendrüsselből származó szerzetes lett Menedékkő priorja, aki több egyházi művet másolt a kolostornak, köztük énekeskönyveket: két graduált és két antiphonariumot.¹¹²

A lőcsei oltárkép a nimbuszokban megjelenő zsolozsmaversekkkel a közép-európai szentek több irányú – vizuális és vokális – tiszteletének bizonyítéka, az aranylő mondatok

106 Demkó 1896. 78., Gotika 2003. Kat. sz. 4.54 (Végh János), hibásan közli: Schürer–Wiese 1938. 232., Spalekova (szerk.) 2008. 78.

107 A Stephanus-officiumot tartalmazza egy 13. század végi feltehetően Bolognából származó antiphonale, amely ma az ausztrál nemzeti könyvtár gyűjteményének kincse. (Poissy Antiphonale, State Library, of South-Australia) www.slsa.sa.gov.au/antiphonal.

108 Demkó 1896. 78., Gotika 2003. Kat. sz. 4.54 (Végh János), hibásan közli: Schürer–Wiese 1938. 232.; Spalekova (szerk.) 2008. 78.

109 Online Resource of Medieval Liturgical Text. www.cursus.uca.ac.uk

110 Offizium des Hl. Florian, 1320 körül., *Missale secundum usum ecclesiae S. Floriani* (14. század vége). Sankt Florian, Stiftsbibliothek III/205.

111 Huntington Library. Manuscripts HM 851.

112 [C]onradus... egregius scriptor, et quamplures ecclesiasticos libros scripsit, ornatos stylo, sive caractere videlicet: *Missalia Conventualia duo, Graduale unum, Breviarium, Collectarium et Librum Defunctorum, quos usque hodie conventus habet in usu. [...] Anno Domini MD. in Jubileo venerabilis pater D. Jodocus fuit electus in Priorem, qui fuit oriundus de Wagendrist, professor hujus domus. Ipse in scribendis libris fuit sedulus: scripsit enim duo Antiphonaria, et duo Gradualia in papyro...* Fundatio Lapidis Refugii (Wagner).

ugyanakkor talán segítségére is voltak az oltárigazgatóknak, papoknak, amikor a szentek zsolozsmáit végezték.

A lőcsei Szent Erzsébet-oltárt, mai tudásunk szerint, a város falain kívüli (kis) 13. századi eredetű ispotálytemplomban (leprakórházban) emelték az ismeretlen donátorok 1497-ben, ahol minden bizonnyal kitűnt eleganciájával, modernségével. További sorsa, több évszázadra, a mellőzés volt Lőcse plébániatemplomában, oltárépítménye elveszett, már nem miséztek, zsolozsmáztak előtte, még az egyházlátogatások során sem vették fel a leltárba. „Feltámadása” 1859-ben következett be, amikor a lőcsei polgárok új emelvényre rakták, s ismét oltárt teremtettek belőle. A szepességi művészet kutatói már több mint száz éve a kései gótika értékes reprezentánsának tartják, e mellett azonban a késő középkori magyarországi (közép-európai) művelődéstörténet, zenetörténet fontos forrása is, hiszen az oltárkép három középkori zsolozsma éneklésének bizonyítéka.

Bár csak a főalakok officiumai jelennek meg a feliratokban, talán nem véletlen, hogy Szent Hedvignek is van egy vesperás-antiphonája az Erzsébet-antiphona kezdő sorával, amelyet egy 15. századi sziléziai antiphonáléből ismerünk: *Letare Germania, quae de stirpe regia Meranie ducis ortam ab infancia dignam Dei gracia Hedwigim producis.*¹¹³ A vers nemcsak a széles körben terjedt Erzsébet-officiumra alludál, hanem ismét hangsúlyozza a sziléziai szent uralkodói származását, hiszen Hedvig királyi nemzetségből, Németország hercegi családjából, a Merániaktól született. A fejedelmi származás Hedvig 15. századi sziléziai legendájának első sorában is megjelenik, de legendája szerint szentsége gyermekeiben is folytatódott, hiszen „szent gyökérből szent ágak sarjadnak”.¹¹⁴ Hedvig kultuszában rögtön szentté avatása után megjelenik az énekes liturgia, először Sziléziában szekvenciák formájában, vagyis az énekes mise részeiként, de 1350 körül már verses zsolozsmáját, vagyis az imaórák szerinti officiumát is éneklék. IV. Károly császár 1360-ban jelenti VI. Ince pápának, hogy a Hedvig-zsolozsmát szeretné a szászországi ferences és klarissza kolostorok liturgiájába bevezetni. Kérdés, hogy Lőcsén vagy máshol Szepességben énekeltek-e a Hedvig-officiumot, elhangzott-e a *Letare Germania* valahol a szent ünnepén, október 16-án a koraesti imaórán.

További kutatások dönthetik el, hogy menedékszírti karthauzi kolostorban milyen volt az énekes liturgiai hagyomány, a scriptoriumban másolt graduálék és antiphonálék mely zsolozsmákat tartalmazták, énekeltek-e az Erzsébet-, Stephanus-, illetve Hedvig-officiumot, mely szenteknek emelt oltárt a kolostor templomában Tescheni Hedvig a 16. század elején.

Bárki, vagy bárkik is állították oltárt 1493-ban a lőcsei templomban, Szent Erzsébet és Szent Hedvig, illetve Szent István diakónus, első vértanú (egyébként Szapolyai névadó és védőszentje) iránt különös tiszteletet tanúsítottak, de az obszerváns ferencesek is fontos szerepet vittek vallásgyakorlatukban. Hogy Tescheni Hedvig és az 1487-ben, bátyja halála után a szepesi grófságot megörökölt, majd nádorrá választott Szapolyai István ilyenek voltak, ezt írásos források tanúsítják. Ha feltesszük, hogy a lőcsei Szent Erzsébet-oltárhoz valamilyen kapcsolat fűzte a Szapolyai házaspárt, kérdés, hogy Szent István első vértanú mellett miért nem Sziléziai Szent Hedvig jelenik meg az oltárképen? Erre a kérdésre éppen

113 Hedvig-zsolozsma (Vesperás – 1. Antiphona) egy 15. századi antiphonáléből. Walter 1996. 4. kép.

114 *Hedwigis, iam in coelis beata, in terris de stirpe generosa progrediens, nobilis quidem erat secundum corporee propagacionis originem. [...] De tam sancta radice sancti sunt rami progressi. Et iam filius eius, dux Henricus... filia vero Gerdrudis...* Mrozowicz 1996. 66–67.

Szent Hedvig kultuszának viszonylagos ismeretlensége adhatja meg a választ, hiszen egy kevésbé ismert szent a katolikus egyház egyik első szentje, István mellett bizonyos értetlenséget váltott volna ki a löcsei hívek körében, Árpád-házi Erzsébet viszont méltán képviselhette kései rokonát.

Az arnótfalvi, jánóci és löcsei oltárképek szentjei

<i>Szentek</i>	<i>Oltárkép</i>	<i>Szárnyak</i>	<i>Oromzat</i>
Szűz Mária	Arnótfalva/Jánóc		Lőcse
Szt. Erzsébet	Lőcse/Arnótfalva/ Jánóc		
Szt. Hedvig	Arnótfalva	Lőcse	
Szt. István első vértanú	Lőcse		
Szt. Ilona (patrocínium)	[Arnótfalva]*	Lőcse	
Szt. Katalin (patrocínium)	Jánóc		
Szt. Flórián	Lőcse		
Szentkirályok (Szent István, Szent Imre)		Arnótfalva	
Szt. Adalbert		Arnótfalva	
„Modern” szentek		Arnótfalva (Szt. Rókus) Lőcse (Szt. Bernardin, Szt. Elek)	
Mártír szentek		Arnótfalva (Szt. Ágnes, Szt. Sebestyén, Szt. Luca vértanúk)	
Szt. Miklós		Arnótfalva	

*A főoltáron

Szepeshely

A három Szent Erzsébet-hez köthető oltár ikonográfiai programjához meglepően hasonló a szepeshelyi Szent Márton-egyház Mária halála-oltára szentjeinek közösége. Az oltár, amely minden bizonnyal 1489 után készült, hiszen Alamizsnás Szent János is megjelenik rajta, akinek relikviái Mátyás király jóvoltából 1489-ben kerültek

Magyarországra, az oltárszekrény Mária-faragása mellett az alábbi szenteket ábrázolja: belső szárnyak: a Szentkirályok és Alamizsnás János, a külső szárnyakon: Szent György, Kristóf, Borbála, Erzsébet, Balázs, Szent Adalbert, illetve két Mária-kép: a Vizitáció és az Angyali üdvözlés.¹¹⁵ Az oltár a Mária-tisztelet és az Árpád-házhoz köthető szentek (Szentkirályok, Szent Erzsébet, Szent Adalbert) mellett Szapolyai István gyermekeinek (György, János és Borbála) védőszentjeit is megjeleníti, a Szentkirályok pedig Szapolyai Imrére és Istvánra is utalhatnak, vagyis a szepeshelyi oltáron az egész Szapolyai család jelen van, kivéve Hedviget, akit természetesen rokona, Erzsébet is képviselhet, aki egyébként Szepeshelyre is ugyanazt a kannát „hozta el”, amelyet Arnótfalván és Jánócon is „használt” (8. kép).

Szapolyai István társadalmi emelkedésében nem csekély szerepet játszott az egyházi reprezentáció. Bátyjával, Imrével a Szepesség szakrális központjába, a szepeshelyi Szent Márton-templomba temetkeztek. Kérdés, hogy a csütörtökhelyi ún. Szapolyai-kápolnát ők építették-e,¹¹⁶ tény azonban, hogy nyughelyüknek Szepeshelyet választották, ahol Szapolyai István nádor, a korábbi Krisztus Teste-kápolna átépítésével, 1493-ban új temetkezőkápolnát alapított a Boldogságos Szűz tiszteletére. A régészeti és építészettörténeti kutatás szerint egyébként a Szapolyai-kápolnák építőmesterei dolgoztak a menedékkövi kolostor újjáépítésén is. Az újjáépített kápolnában állították fel a szepességi művészet meghatározó alkotását. Az átépített kápolna Mária megkoronázása-oltára 1499-ben készült el, vagyis a karácsony előtt meghalt István nádor még megélhette felszentelését. Nem sokkal korábban, 1481-ben fejezte be Michael Pacher tiroli-osztrák művész a salzkammerguti St. Wolfgang községben a közép-európai későgótika egyik főművét, a Mária-megkoronázása-oltárt, amelyet Szt. Wolfgangnak a plébánia patrónusának szenteltek.

Szapolyai István 1499 karácsonyán, nem sokkal halála előtt Pápan kelt végrendeletében is megemlékezik a Szűz Mária-kápolna alapításáról, s végakarata szerint ott kíván végső nyughelyet magának. A testamentumosok között ott volt Miklós karthauzi barát, illetve két obszerváns ferences, Demeter és János, két plébános és a nádor két káplánja, vagyis végső akaratának kinyilvánítása és halála az egyházi reprezentációt tekintve is fejlődési módon ment végbe. Szapolyai testamentumában kivételes bőkezűséggel emlékezik meg a szepesi Szent Márton-egyházról, hiszen a gazdag mezővárost, Göncöt hagyja a káptalanra, amelynek kegyura volt, kérve, hogy a város jövedelméből mindennap mondjanak énekes misét elhunyt bátyja és a szintén oda temetett anyjuk, valamint az ő lelki üdvéért.¹¹⁷

Az arnótfalvi, jánosfalvi és a lőcsei oltárokon feltűnt szentek tisztelete érdekes módon a szepeshelyi székesegyházban is megjelenik. A 17. század végén a szepesi káptalan vizitációs jegyzőkönyvében említenek egy 1503-ban kelt hártýára írt, függőpecsétes oklevelet, amelyben az oropusi püspök (*episcopum Oropiensem*) számos búcsút nyer a szepesi egyháznak, s a korabeli összes búcsút felsorolják. Az oropusi vagy olbai püspöki címet, amely a 16. században már csak a pápa által adományozható tituláris méltóság, ebben az időben Mekcsei György szepesi prépost, a Szapolyaiak embere viselte,¹¹⁸ s tud-

115 Radoesay 1955. 439., Divald 1906. 54–56. Végh 2003. 384–385.

116 Maria Novotná felveti, hogy a csütörtökhelyi Mária Mennybevétele-kápolna és a Szapolyaiak kapcsolatára nem utal levéltári forrás, ráadásul a kápolna építése is korábbi, mint az eddig szűles körben elfogadott 1473. év, így alapítása esetleg a Thurzókhöz köthető. Novotna 2003.

117 MOL DI 25386, 25287; EK Coll. Kapr. LIII; Wagner 1774. I. XXX. sz.

118 Az oropusi püspök azonosításában Tóth Péter volt segítségemre, köszönettel tartozom érte.

jük, hogy a szepesi prépostnak a püspökökéhez hasonló jogai voltak, a pápa engedélyezte nekik a püspöki mitra és pástorbot mint főpapi jelvények használatát, így a búcsúkat is kihirdelhették. A felsorolás feltehetően nemcsak a szepeshelyi Szent Márton-egyház, hanem a szepesi prépost joghatósága alatti többi templom búcsúit is tartalmazza. Az oklevélben Krisztus és Szűz Mária, valamint a Szent Márton-titulus, majd a népszerű szentek ünnepei mellett szerepel a Szent Kereszt, Domonkos Szent Péter, Aquinoi Szent Tamás, Vince egyházdoktor, Adalbert, István–Imre–László szentkirályok, Szent István vértanú, Fábián–Sebestyén, Kozma–Damján, Miklós hitvalló, Szent Mariana, *Hedvig és Erzsébet özvegyek*, Szent Ágnes, Skolasztika, Luca, Dorotya, Apollónia, Borbála, Veronika, Anasztázia, Cecília, Zsófia és Margit, illetve a Mindenszentek is.¹¹⁹ Ugyanekkor a Szent Márton prépostsági templom (melyet a korban a prépost kivételes jogai miatt székesegyháznak is neveztek) oltárait is összeírták, igaz, a későbbi alapítványokkal együtt, így nehéz a középkori eredetűeket azonosítani. Tény azonban, hogy az oltárokon megjelennek: a Szentkereszt, a Szentkirályok kétszer is, Sebestyén és Rókus, Szent István első vértanú.¹²⁰

Az özvegy hercegnő nemcsak a birtok- és családi ügyek intézésében volt a nádor méltó utódja, hanem a kegyuraságban is vindikálta magának férje örökségét. 1505-ben már ő nevezte ki Lomnici Jánost szepesi prépostnak, 1506-ban pedig elérte, hogy Róma bíborosai 17 függőpecséttel megerősített búcsúengedélyt adjanak ki, mely szerint azok, akik a Szűz Mária-kápolnát Gyümölcsoltó Boldogasszony, Nagyboldogasszony és Szent István első vértanú ünnepén felkeresik, búcsút nyernek.¹²¹ A búcsúengedély nemcsak a Mária-tiszteletről, hanem Szent István protomártír, Szapolyai István védőszentje kultuszáról is árulkodik, így bizonyos, hogy a lőcsei antiphona a szepeshelyi kápolnában is felhangzott.

Hedvig azonban nem elégedett meg a férje által épített kápolna búcsúengedélyével, nem sokkal később, 1510-ban hatalmas alapítványt tett a Krisztus Testének szentelt kápolna fenntartására, mégpedig egy teljes falut adományozott neki.¹²² A hosszú oklevélben, amelyből kitűnik, hogy a Szapolyai-kápolnát, Imre és István nádor, illetve anyjuk temetkezőhelyét, váltakozva hol régi nevén (Krisztus Teste), hol a Szapolyaiak által adott új titulussal (Szűz Mária) nevezték meg, az alapító részletesen leírja, hogy mi a feladata a kápolna igazgatójának és a melléje rendelt 6, de legalább 5 káplánnak, akik a szepesi prépost felügyelete alatt működnek. A prépost köteles mindennap 4 iskolást a kápolnába rendelni szoltáréneklésre. A kápolna rektora és papjai kötelesek a család halottainak napján, vagyis haláluk évfordulóján ünnepélyes formában végigénekelni a halottak officiumát (*Placebo*,¹²³ *Requiem*,¹²⁴ *integras vigilias*¹²⁵). A halottak emléknapján a kápolna

119 Wagner 1774. II. 287—288.

120 Uo. 286—287.

121 MOL DI 38707.

122 Wagner 1774. I. 359—363., *Hedvigis ducissae Teschiniensis literarum transumptum, per capitulum Scepusiense extradatum, quibus statuitur fundatio capellae et beneficij corporis Christi, in collegiata ecclesia ad S. Martinum de Scepus, facta per Hedvigem ducissam, relictam Stephani Zapolya palatini, et filios ejus Joannem et Georgium de Zapolya*. EK Coll. Kapr. XXIX. Vö.: Pirhalla 1899. 131—133.

123 Az elhunytakért mondandó esti officium 1. antiphonája (*Placebo domino in regione vivorum*).

124 A halotti mise első szava, de a halottak szolozsmájában is szerepel mind a vesperásban, mind a matutinumban.

125 (latin) = a teljes halotti vesperást. Az elhunytakért mondandó esti officium: *Ad vespas: „Vigilie defunctorum”*.

igazgatója és a káplánok kötelesek egyenként rekviemet mondani, majd egy héten keresztül énekes misék következnek. A kápolnaigazgató vasárnapi Szentháromság-miséjén a káplánoknak kell énekelniük, a hétköznapi halotti misemondásokon a káplánok egyedül, a rektor nélkül is szolgálhatnak az alábbi rend szerint: hétfőn rekviem az elhunytakért, kedden mise Szent Imre nevére a collectával, szerdán a bűnökért, csütörtökön Krisztus Teste-mise, pénteken mise az Úr szenvedéséről, szombaton mise a Boldogságos Szűzre. A halotti misék végzése mellett a káplánokat mindennap további négy misemondásra kötelezi az alapítvány, ezen felül a Boldogságos Szűz óráit is el kell végezniük reggel és este. Tescheni Hedvig halott férje és sógora javára tett misealapítványa csak a fejedelmek halotti reprezentációjához mérhető, s az aprólékos előírás igazolja, hogy a tescheni hercegnőnek milyen kivételes gondja volt a liturgiára, a zsolozsmák és misék pontos elmondására, köztük a magyarországi egyházi zene egyik legrégebbi emlékére, az Imre-misére, amelynek híres, Imre királyi származását dicsőítő szekvenciáját – *Stirps regalis* – is elénekelték a szepeshelyi templom Krisztus Teste–Boldogasszony kápolnájában. Szent Imre zsolozsmája egyébként Szent Erzsébet officiumának hatására és mintájára született ugyancsak a 13. században.¹²⁶ Így talán még inkább érthető, hogy Lőcsén miért szerepelnek zsolozsma-szövegek az oltáron.

A devotiójában és patronátusában is kivételes, igényes asszony temetése is hercegnőhöz illően és a hitbuzgóságában szent elődeit követő asszonyhoz méltóan ment végbe. Az 1521. április 6-án a trencsényi várban elhunyt Hedvig temetésére fiai, János és György örökös szepesi grófok Fülöp Jakab nap előtt hétfőn (ápr. 29.) írták meg a meghívót, amelyben Áldozócsütörtök utáni vasárnapra (máj. 12.) tűzték ki a szepeshelyi temetés napját.¹²⁷

Hat héttel halála után, 1521. május 6-án, Áldozócsütörtök vigíliáján, zuhogó esőben, hatalmas sárban hozták a hercegnő holttestét Trencsényből Lőcsén át Szent Márton hegyére, a szepeshelyi prépostsági templomba, a Szapolyai család temetkezőhelyére, sógora, férje és elhalt gyermekei mellé. Amikor a menet közeledett Lőcséhez, a város lakosai elémentek, mégpedig a városfalakon kívüli leprások házán is túl. 30 lovas egészen Szepesdarócig lovagolt, teljesen feketébe öltözve, s itt csatlakoztak a temetési menet élére. A lőcsei tömeg, köztük Paul Oesterreicher főbíró és négyen a szenátus tagjai közül, valamint a többi szenátor, illetve a klérus papi és szerzetesi képviselői, nemkülönben a férfiakból és nőkből álló tömeg, a leprások házában egyházában várta be a menetet, majd csatlakozott a processzióhoz úgy, hogy a halottas kocsi előtt vonultak. A halottat szállító fekete kocsi elé 8 fekete lovat fogtak, a kocsin négyen ültek, és egyfolytában zoltárokat olvastak fel.¹²⁸ A menetben fehér lovon ült Szapolyai György, az elhunyt fia 30

126 Dobszay 2000.

127 EK Coll. Pray. XXV.

128 *De morte ducisse Hedvigis relictæ magnifici domini domini Stephani de Zapolia perpetui comitis Scepusiensis. In anno Dmoini 1521 sedecima die aprilis, que erat feria 3ia post Dominicam Misericordia Domini, obiit illustris et graciousissima domina domina Hedwigis ducissa relicta quondam magnifici ac pie recordationis domini domini Stephani perpetui comitis Scepusiensis. Die vero octavo mensis maii, quæ erat vigilia ascensionis et dies Sancti Stanislai, corpus eius mortuum ductum est ad montem Sancti Martini ad locum sepulture. Et vero quia dum(?) ducebatur corpus versus(?) Leutsam, exiverant obviam funeri Leucisenses 3 vel 4uor stadia ultra domum leprosorum citra muros, ubi obiabat eiusdem funus. Ex foro exiverant Leucisenses triginta in equis omnes inducti nigris vestibus et hii fere usque ad darotsmarkt (= Szepesdaróc, vásároshely) funeri obviam venerunt et funus conduxerunt et primii ordine aquitantium et funus conducentium fuerunt. Ceteri inter quos fuit dominus iudex Paulus Esterajcher et domini de consolatu 4or, caeteri vero domini de consolatu una cum toto clero, et stolaribus et monachiis, ac ceteris plebeis utriusque sexus manebant in ecclesia*

nemes kíséretében, a halottas kocsis után 2 megyei tanácsos lovagolt, továbbá 24 huszár a Szapolyai-familiárisok közül, akik a siratóasszonyokat szállító 15 szekeret kísérték. A menetben külön mentek a céhek képviselői céhjelvényeik alatt. A lőcsei a leprások ispotályától a város felső kapujáig kísérték a menetet, majd szétszéledtek. A gyászmenet nem ment be a városba, hanem az állandó esőben tovább haladt Szepeshely felé, miközben a lőcsei templomokban megszólaltak a harangok. Szapolyai György a lőcsei papoknak, szerzeteseknek 4–4 forintot adott, az iskolásnak és az énekesnek 1–1-et, a temetést végül május 12-én celebrálta Podmaniczky István trencsényi származású nyitrai püspök Szepeshelyen, majdnem negyven pap és szerzetes részvételével.¹²⁹ A lőcsei krónika, Johann Sperfogel leírása szerint az ispotályban nem végeztek szertartást, amikor a gyászmenet odaért, pedig az egyháznak ekkor még dísze lehetett a Szent Erzsébet-oltár, Szent István vértanú és Sziléziai Hedvig ábrázolásával, talán éppen Tescheni Hedvig adományából, aki tágabb családjának éppen azon szentjeit, Erzsébetet és Hedviget helyezte el a lőcsei ispotályban, akik maguk is ispotályokban fejtették ki áldásos tevékenységüket, életszentségük nagyrészt a könyörületességen alapult.

A sziléziai Teschenben született Hedviget, aki apró fejedelemségből igen fiatalon egy másik, de hazájához sokban hasonló „országba”, a Szepeesség földjére költözött, ahol férje családja „uralkodott”, s ahol a lakosok többsége az általa is értett német nyelvet beszélte; Szent Márton egyházába temették, ami jelképes is lehet, hiszen Toursi Szent Márton Közép-Európából indult s lett francia földön püspök majd szent. A prépostsági templom főoltárára pedig nem sokkal korábban, talán éppen a Szapolyai család közreműködésével kerültek fel a Szentkirályok mellé a napnyugati királyszentek: a Stájerországban különösen tisztelt Szent Oszvald, aki a kora középkori angol királyság, Northumbria uralkodója és krisztianizálója volt, Szent Lajos francia király a Capeting-házból (akit azonban az Anjouk is „házi” szentként tiszteltek)¹³⁰ és Toulouse-i Szent Lajos, aki ugyan nem volt uralkodó, de királyfi az Anjou-házban, ráadásul V. István magyar király unokája és I. Károly Róbert nagybátyja, ugyanakkor ferences szerzetes, sőt püspök is.¹³¹ A Szapolyai

domus leprosorum expectantes ad ductum funeris, propinquante autem funere exiverunt omnes in processione et venientes ad currum funeris, revertentur currum precedentes, ducebatur autem funus in curru nigro cum 8 equis validis totaliter nigris et sedebant in curru 4or legentes psalterium continuo. Et ex utraque parte currus ambulabant quinque pedites [...] portantes faces ardentes in manibus suis, et post currum inmediate equitabat in parvo equo albo Magnificus dominus dominus Georgius filius defuncte vidue ducisse et post eum nobiles comitatus ad triginta videlicet circiter. Ante currum vero inmediate post processionem equitabant tres consiliarii comitatus videlicet dominus de Rossa, dominus Laurencius et dominus Heyncko. Nobiles ceteri vero familiares equites procedebant una cum Leucensibus processionem, et erant in toto equites praeter Leucensenses ad sexaginta vel paulo plures. Nam in fine post omnes curros (quorum fuerunt quindecim) equitabant 24 hussori, fine ungari de familia eius. Fuerunt autem multi ex curribus onerati mulieribus ac virginibus [...] fumus, et vero postquam domini Leucensenses ordinaverant ita, quod omnes fraternitates et artifices vero zechen debuerunt ordinate cum suis laminibus ver steben inisse in processione obviam funeri, quod et factum fuisset ordinatissime... KEL V/A/2 (Sperfogel-krónika) f. 43^v. A Sperfogel-krónika kutatásában Astrid Kostelnikova volt a segítségemre, amit ezúttal is megköszönök.

129 A temetés leírása: Wagner 1774. II. 140–141., A Sperfogel-krónika szövegének szlovák fordítása: Sopko 1995. 229., Vö.: Sroka 2005. 71–73.

130 (Szent IX.) Lajos királyt együtt említi az Árpád-házi Szentkirályokkal a ferences Laskai Osvát is a Szent István királyról szóló sermójában: Osualdus de Lasco: *Sermones de sanctis peritiles a quodam fratre hungaro ordinis minorum de obseruantia comportati bige salutis intitulati feliciter incipiunt.* [Augsburg], 1516. C2r (Editio princeps: Hagena, 1497). Vö.: Kertész 2004. 371.

131 Toulouse-i Szent Lajos Marsailles-ben örzött ercklyéit I. Hunyadi Mátyás felesége, Aragóniai Beatrix magyar királyné nagypajja, V. Aragóniai Alfonz vitette át a valenciai katedrálisba 1423-ban.

család azonban a sok szent között mégis Szűz Mária megkoronázását rendelte meg temetkezési kápolnájába, amelyet ugyancsak a Boldogasszonyról nevezett el, s ahol Tescheni Hedvig alapítványának köszönhetően mindennap többször mondták misét és mondták el Szűz Mária zsolozsmáit, s ahol szombatoként a Boldogságos Szűz nevére mondták a misét.

Végezetül a középkori Közép-Európa három kivételes nőalakjának, Andechsi és Sziléziai Hedvignek, Magyarországi és Thüringiai (Andechsi) Erzsébetnek, valamint kései rokonuknak, Tescheni és Szepesi Hedvignek a példája mögött egy tágabb, a régió egyetemes történetét is érintő tendencia sejlik fel, egy sajátos, az integrációt sem nélkülöző politikai szándék, amely Közép-Európát politikai entitások – nagyhatalmú királyságok, ugyanakkor hercegségek, fejedelemségek – konglomerátumaként képzelte el és formálta Hessentől Csehországon és Lengyelországon át Sziléziáig, Magyarorszáig. Ezt a Közép-Európát szoros dinasztikus, politikai sőt társadalmi kapcsolatok formálták, ez a régió sajátos, a német kultúra meghatározó szerepe mellett a cseh, a lengyel, a magyar kultúrát is integráló egyházi és világi műveltséget hozott létre, saját elittel, saját művészettel, sőt saját szentekkel, „vigyázó szemét” ugyanakkor Tours-ra, Siena-ra, Northumbriára, Toulouse-ra, sőt Párizsra „vetette”. Ebbe a vonulatba a Szapolyaiak széppességi egyházpártoló törekvése is beillik, egyébként a Szepesség társadalmi, műveltségi és politikai mikrokozmosza jelképe is lehet ennek a középkor végi Közép-Európának, ahol a birodalmak mellett, sőt helyett több-kevesebb szuverenitással rendelkező politikai struktúrák léteztek. A világtörténet azonban közbeszólt, s két birodalom kezdett kinyúlni Közép-Európa felé, s hogy ez milyen hamar átstrukturálta a régiót, azt a saját bőrén talán senki sem érezte jobban, mint éppen a szepesi grófok, a széppességi egyházak és oltárok donátorainak ivadéka, Szapolyai János.

IRODALOM

AO

1920 Anjoukori okmánytár I–VI. Szerk. NAGY Imre. MTA, Budapest, 1878–1891;
VII. Szerk. TASNÁDI NAGY Gyula. MTA, Budapest

BÁLINT Sándor

1977 Ünnepi kalendárium 1–2. Szent István Társulat, Budapest

BIERMANN, G.

1894 Geschichte des Herzogtums Teschen. Karl Prochaska, Teschen, 1894²

BONFINI, Antonio

1995 A magyar történelem tizedei. Ford.: KULCSÁR Péter. Balassi, Budapest

GROSSE Legenda

1504 Grosse Legenda der hailigsten Frawen Sandt Hedwigis eyne geborne furs-
tyn von Mehran, vnd exne gewaldige herczogynne in Polen vnnnd Schlesyen.
Konrad Baumgarten, Breslau

CHALUPECKÝ, I.

1997/98 Spoločenský a duchovný život Levoče v prvej polovici 16. storičia = Z
minulosti Spiša 5–6. [1997–1998] 89–104.

CSÁNKI Dezső

1890–1913 Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–V. MTA,
Budapest

DEMKO Kálmán

1896 Lőcse műtörténeti leírása. Reiss, Lőcse

DIVALD Kornél

1906 Szepesvármegye művészeti emlékei II. Szobrászat és festészet. Budapest, (Sze-
pesvármegye művészeti emlékei I–III. Stephanaeum, Budapest, 1905–1907)

DOBSZAY László

2000 Az ország patrónusainak liturgikus tisztelete a középkori zsolozsmában. In:
CSÉFALVY Pál–KONTSEK Ildikó (szerk.): Magyar szentek tisztelete és
ereklyéi. Keresztény Múzeum, Esztergom, 96–106.

ELISABETH von Thüringen

2007 Elisabeth von Thüringen – eine europäische Heilige. I–II. Katalog–Aufsätze.
(3. Thüringer Landesausstellung Wartburg –Eisenach, 7. Juli–19. November
2007). BLUBEN, Dieter–WERNER, Matthias (Hg.). Michael Imhof,
Petersberg

FAJT, Jiří

2003 Medzi dvorom a mestom. Maliarstvo na Spiši okolo roku 1500 a magnats-
ka rodina Zápoľských. In: BURAN, Dušan et al.: Gotika. Dejiny slovens-
keho výtvarného umenia. [Kiállítási katalógus] Slovenská narodná galériá v
Bratislave–Slovart, Bratislava, 399–428.

FUNDATIO Lapidis Refugii (Wagner)

1774 Fundatio Lapidis Refugii seu monasterii beati Johannis Baptistae. In:
WAGNER, Carolus: Analecta Scepusii sacri et profani. II. Viennae, 69–79.

- GERÁT, Ivan
 2003 Hagiografické obrazové cykly na spišských oltároch. In: Terra Scepusiensis. Stav bádania o dejinách Spiša. Ed. HOMZA, M.–GLADKIEWICZ, R. Kláštorisko n.o.–Centrum Badań Śląskoznawczych i Bohemistycznych Uniwersytetu Wrocławskiego, Levoča–Wrocław, 212–220.
- GOTIKA
 2003 Buran, Dušan et al.: Gotika. Dejiny slovenskeho výtvarného umenia. [Kiállítási katalógus] Slovenská národná galéria v Bratislave–Slovart, Bratislava
- GOTTSCHALK, Joseph
 1964 St. Hedwig, Herzogin von Schlesien. Institutes für Ostdeutsche Kirchen- und Kulturgeschichte Köln–Wien, Böhlau, Köln, (Forschungen und Quellen zur Kirchen- und Kulturgeschichte Ostdeutschland Band 2.)
- GYULAI Éva
 2004 Farkas vagy egyszarvú? Politika és presztízs megjelenése a Szapolyai-címer változataiban. In: Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről. A Szapolyaiak a magyar történelemben című, 2002. november 22-i és az Erdély története a 15–17. században című, 2001. november 30-i Miskolcon rendezett konferenciák előadása. Szerk.: BESSENYEI József–HORVÁTH Zita–TÓTH Péter. Miskolc, 91–125. (Studia Miskolcinsensia 5.)
- HEINZER, Felix
 2007 Die „heilige Königstochter“ in der Liturgie. In: Elisabeth von Thüringen – eine europäische Heilige. I–II. Katalog–Aufsätze. BLUBEN, Dieter–WERNER, Matthias (Hg.). Michael Imhof, Petersberg, Aufsätze 215–225. (3. Thüringer Landesausstellung Wartburg –Eisenach, 7. Juli–19. November 2007)
- HEVENESI Gábor
 1737 Ungaricae sanctitatis indicia, seu brevis quinquaginta quinque sanctorum, beatorum ac venerabilium memoria iconibus expressa. Typis Academicis per Leopoldum Berger, Tyrnaviae, 1737²
- HRADSKÝ, Josephus
 1903–1904 Addidamenta ad initia, progressus ac praesens status Capituli ad S. Martinum. Buzás Dénes, Szepesváralja
- IRGANG, Winfried
 1996 Die hl. Hedwig in der Geschichte. In: GRUNEWALD, Eckhard–GUSSONE, Nikolaus (Hrsg.): Das Bild der heiligen Hedwig in Mittelalter und Neuzeit. R. Ouldenbourg, München, 23–38.
- JARITZ, Gerhard
 1999 Die Kartäuser von mauerbach und ihre Geschichte. Spirituelles Leben auf materialler Basis = Österreichs Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege LIII [1999] Heft 2/3/4. 375–384.
- JAVORSKÝ, František
 1997/98 Levočské kostoly v kontexte dejín mesta = Z minulosti Spiša V–VI. [1997/1998]. 33–51.
- KACZMAREK, Romuald
 1996 Das Bild der hl. Hedwig in der Kunst. In: GRUNEWALD, Eckhard–GUSSONE, Nikolaus (Hrsg.): Das Bild der heiligen Hedwig in Mittelalter und Neuzeit. R. Ouldenbourg, München, 137–157.

KALOUS, Antonín

2007 Boskovice urai Mátyás király diplomáciai és politikai szolgálatában = Századok 141. 375–389.

2008 Csehek és morvák Mátyás király udvarában. In Hunyadi Mátyás, a király: Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490. Szerk.: FARBAKY Péter–SPEKNER Enikő–SZENDE Katalin–VÉGH, András. Kiállítási katalógus. Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 65–75.

KATOLIKUS lexikon

Magyar katolikus lexikon I–XIII. Szent István Társulat, Budapest, 1932–2008 (digitális kiadása: <http://lexikon.katolikus.hu>)

KERTÉSZ Balázs

2004 A turul-monda Laskai Osvát egyik Szent István-napi prédikációjában = Magyar Könyvszemle 120. (2004)/4. 371–383.

KLANICZAY Gábor

2000 Az uralkodók szentsége a középkorban. Balassi, Budapest

KURECSKO Mihály–STOSSEK Balázs

1998 A Szent Sír Kanonokrend története Magyarországon. In: Capitulum I. Tanulmányok a középkori magyar egyház történetéből. Szerk.: KOSZTA László. Szeged, 1998. 83–128. (www.staff.u-szeged.hu/~capitul/sepulch.htm)

LANDWEHR von Pragenau, Moritz

1976 Geschichte der Stadt Teschen. Hg. Von Walter Kuhn. (Quellen und Darstellungen zur schlesischen Geschichte, Band 18). J. Thorbecke, Würzburg

MADAS Edit–KLANICZAY Gábor (szerk.)

2001 Legendák és csodák. Szentek a magyar középkorból II. Osiris, Budapest

MAMÜL

2004–2007 Magyar Művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor. Főszerk.: KŐSZEGHY Péter. I–VII. Balassi, Budapest

MARSCHALL, Werner

1980 Geschichte des Bistums Breslau. Theiss, Stuttgart

MEZŐ András

2003 Patrocíniumok a középkori Magyarországon. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest, (METEM Könyvek 40.)

MORENT, Stefan

2007 Letare Germania – Ein poetisch-musikalisches Reliquiar zu Ehren der hl. Elisabeth von Thüringen (1207–1231) = Informationen für Religion-lehrerinnen und Religionslehrer Bistum Limburg 36. [2007]/3. 109–114.

MROZOWICH, Wojciech

1996 Eine unbekannte „Vita beatae Hedwigis“ aus den Sammlungen der Universitätsbibliothek Breslau/Wrocław. In: GRUNEWALD, Eckhard–GUSSONE, Nikolaus (Hrsg.): Das Bild der heiligen Hedwig in Mittelalter und Neuzeit. R. Ouldenbourg, München, 55–87.

2006 Die Heiligen und ihre Verehrung im mitteralterlichen Schlesien (Ein Kurzüberblick) = Concilium medii aevi 6. 1–14.

NOVOTNÁ, Mária

2003 Kaplnka Nanebovzatia Panny Márie (tzv. Kplka Zápoľskovcov) pri Kostole svätého Lakoslava v Spišskom Štvrtku. In: Terra Scepusiensis. Stav bádania o dejinách Spiša. Ed. HOMZA, M.–GLADKIEWICZ, R. Kláštorisko n.o.–Centrum Badań Śląskoznawczych i Bohemistycznych Uniwersytetu Wrocławskiego, Levoča–Wrocław, 203–208.

2007 Oltár sv. Stefana a Imricha v Matejovciach = Pamjatky a múzeá 56. [2007]/2. 2–8.

NYELVEMLÉKTÁR

1874–1908 Régi magyar codexek és nyomtatványok 1–16. MTA, Budapest

PILHALLA Márton

1899 A szepesi prépostság vázlatos története kezdetétől a püspökség felállításáig. Szepesmegyei Történelmi Társulat, Lőcse

RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes

2002 „Nympha super ripam Danubii”. Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből. Balassi, Budapest

RUPP Jakab

1870 Magyarország helyrajzi története I–III. MTA Történelmi Bizottsága–Eggenberg Ferdinánd, Budapest

SANKT Elisabeth

1981 Sankt Elisabeth, Fürstin, Dienerin, Heilige. Aufsätze, Dokumentation, Katalog [Ausstellung zum 750. Todestag der Hl. Elisabeth, Marburg, Landgrafenschloß und Elisabethkirche, 19. November 1981–6. Januar 1982] Hrsg. von der Philipps-Universität Marburg. Thorbecke, Sigmaringen

SCHEDEL, Hartmann

1493 Buch der Croniken und geschichten mit figuren und pildnissen von anbeginn der welt bis auf dise unnsere Zeit. Durch Georgium Alten ... in diss Teutsch gebracht. Koberger, Nürnberg

1493 Liber cronicarum cum figuris et imaginibus ab inicio mundi. Koberger, Nürnberg

1500 Liber chronicarum. Das buch Der Croniken unnd geschichten. Aus dem Lat. übers. von Georg Alt. Johann Schönsperger, Augsburg

SCHÜRER, Oskar–WIESE, Erich

1938 Dutsche Kunst in der Zips. Brünn–Wien–Leipzig, 1938

SOPKO

1995 Kroniky stredovekého Slovenska. Stredoveké Slovensko očami kráľovských a mestských kronikárov. Red. J. SOPKO, Bratislava

SPALEKOVA, Eva (szerk.)

2008 Oblastny restauratorsky atelier v Levoči 1983–2008. Restauratorska tvorba 2003–2008. (Kiállítási katalógus) Pamiatkovy urad SR ORA Levoča, Levoča

SROKA, A. Stanisław

1996 Mecenat Piastówny Cieszyńskiej Jadwigi (†1521) nad klasztorem kartauzów w Lapis Refugii na Spiszu. In: DERWICH, Marek–POBÓG–LENARTOWICZ (red.): Klasztor w społeczeństwie średniowiecznym i. nowożytnym. Opole–

Wrocław, 395–397. (Opera ad historiam monasticam spectantia. Ed. Marcus Derwich. Series I. Colloquia 2)

2003 Kościół na Spiszu w średniowieczu – stan badań. The Church of Medieval Scpusia – State of Research. In: Terra Scepusiensis. Stav badania o dejinach Spiša. In: HOMZA, M.–GLADKIEWICZ, R. (ed.) Levoča–Wrocław, 449–454.

2005 Jadwiga Zapolya Piastowna śląska na Węgrzech w dobie panowania Jagiełłonów. Societas Vistulana, Kraków

SRS

1835–1902 Scriptorum rerum Silesiacarum oder Sammlung schlesischer Geschichtschreiber, namens der schlesischen gesellschaft für vaterländische cultur I–XVI. Hrsg. v. GUSTAV Adolf Stenzel et a. JOSEPF Max, Breslau

SUCKALE, Robert

2003 Maľby retabula hlavného oltára v Dóme sv. Alžbety v Košiciach. In: BURAN, Dušan et al.: Gotika. Dejiny slovenskeho výtvarného umenia. [Kiállítási katalógus] Slovenská narodná galeriá v Bratislave–Slovart, Bratislava, 364–382.

VAŠKO Imrich (ed.)

2000 Tkáč, Alojz Mons. et al.: The Cathedral of St. Elizabeth in Košice. Coordination: Vaško, Imrich. Sáša–Archibishopric of Košice, Košice

VÉGH János

2003 Spisské maliarstvo poslednej tretiny 15. storičia. In: BURAN, Dušan et al.: Gotika. Dejiny slovenskeho výtvarného umenia. [Kiállítási katalógus] Slovenská narodná galeriá v Bratislave–Slovart, Bratislava, 382–397.

SZALAY László–WENZEL Gusztáv (közli)

1857–1875 Verancsics Antal összes munkái 1–12. Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, Pest–Budapest, (Monumenta Hungariae Historica 2. Scriptorum II–XIII.)

WAGNER, Carolus

1774 Analecta Scepusii sacri et profani I–III. Trattner, Viennae

WALTER, Rudolf

1996 Musikalische Kompositionen zur Verehrung der heiligen Hedwig aus Schlesien. In: Das Bild der heiligen Hedwig in Mittelalter und Neuzeit. R. Ouldenbourg, München, 195–223.

ZsO

1951–2003 Zsigmond-kori oklevéltár. I–VIII. Összeállította: MÁLYUSZ Elemér–BORSA Iván. Akadémiai, Budapest

FORRÁSOK

EK = ELTE Egyetemi Könyvtár

Coll. Hev. = Kézirattár, Collectio Hevenesiana (Hevenesigy.)

Coll. Kapr. = Kézirattár, Collectio Kapryana (Kaprinaygy.)

Coll. Pray. = Kézirattár, Collectio Prayana (Praygy.)

Nádor-kódex = Kézirattár, Cod. Hung. 1. (digitális kiadása: <http://images.konyvtar.elte.hu/ECodHung1>)

KÖH = Kulturális Örökségvédelmi Hivatal

F. = Fényképtár

- MNG = Magyar Nemzeti Galéria
 RMGy = Régi Magyar Gyűjtemény
 MOL = Magyar Országos Levéltár
 DI = Diplomatikai gyűjtemény
 UcC = E 156 Urbaria et conscriptiones
 ŠA Levoča = Štatny oblastný archív v Levoči
 Can. vis. = Spišske byskustvo, kanonické vizitácie (Szepesti püspökség, canonica visitatiók)
 SK = Spišská diecéza, Biskupský archív (Spišská Kapitula)
 Can. vis. = Kanonické vizitácie farností spišskei diecézy (a Szepesti Püspökség plébániái-
 nak egyházlátogatási jegyzőkönyvei)
 № 1 = 1655/56. év (Pálfalvy János)
 № 2 = 1693. év (Mattyasovszky László)
 № 3 = 1712. év (Sigray János)
 KEL = Kniznica evanjelického a. v. cirkevneho zboru, Levoča; Evanjelický a. v. Farský Úrad,
 Levoča (Lőcsei Evangélikus Könyvtár, a Lőcsei Evangélikus Egyházközség lelkeszi hivatala)
 V/A/2 (Sperfogel-krónika) = Konrad Sperfogel: Chronik 1516–1537. Kézirat. (Konrad
 Sperfogel lőcsei bíró krónikája, 1516–1537)

THE CULT OF ST. ELISABETH OF THURINGIA AND ST. HEDWIG OF SILESIA IN THE ZIPSER REGION DURING THE LATE MIDDLE AGES

The two related saints, St. Elisabeth and her aunt, St. Hedwig of Silesia appear on several altars of the Zipser region at the close of the 15th century. An altarpiece made in 1493 in the Catholic church of Emaus (Arnótfalva/Arnutovce, Slovakia) portrays the Madonna together with St. Elisabeth of Thuringia and St. Hedwig of Silesia according to the *sacra conversazione* iconography. The one-time altarpiece of nearby Johansdorf (Jánosfalva/Janóc/Janovce, Slovakia) depicted St. Elisabeth and St. Catherine, the church's patron saints, on either side of the Madonna and the Infant. St. Hedwig also appears in the altarpiece portraying St. Elisabeth in St. James' parish church in Leutscha (Lőcse/Levoča, Slovakia). This altarpiece probably comes from the chapel of the hospice dedicated to St. Elisabeth, which once stood beyond the town walls. The cult of St. Elisabeth and St. Hedwig can be linked to the piety and religious ostentation of the counts of the Zipser region. Stephen Szapolyai (†1499) was the able military leader and confidante of King Matthias Corvinus, who later became the Palatine of Hungary. He acted as the governor of Silesia between 1474 and 1481 and married Princess Hedwig of Teschen (1469–1521), daughter of Prince Premislav I, ruler of Teschen. Hedwig of Teschen, whose lineage could be traced to the Piast Dynasty, was related through her father and her mother to St. Hedwig of Silesia and thus also to St. Elisabeth of Thuringia. The cult of these two Central European saints in the Zipser region was no doubt promoted by Hedwig of Teschen and her husband, as shown by their donations to the Church. Emaus was the property of the nearby Carthusian monastery of Schauberg (*Lapis Refugii*), which was particularly dear to Hedwig of Teschen for she repeatedly granted privileges and made donations to the Carthusian monks. St. Elisabeth and St. Hedwig, both local Central European saints, were favourably received in the Zipser region. Founded by colonists from Germany, the privileged Zipser region reflected the ethnic and cultural diversity of Central Europe. The political and regional independence of the Zipser region served as a model for the Central European ruling elite of the Late Middle Ages, which strove to integrate the peoples of the region and retain its independence from the major empires. However, the wars between Habsburg Empire and the Ottoman Empire, the two major political actors of the 16th century, frustrated these aspirations.

Éva Gyulai

FELIRATOS TÖRÖK RÉZEDÉNY KECSKEMÉTRŐL

SIMON LÁSZLÓ

Kecskemét város 19. század végén keletkezett múzeumi és könyvtári iratai között a következő, Balla János levéltárnoknak címzett feljegyzést találtam.

„Felzet egy török törökkorbéli, birtokosa Suvar Ahmed Júczuf aga alárendeltje török nyelvű felirattal ellátott vörösréz edény levéltárba helyezése tárgyában.

Hanusz István főreáliskolai igazgató úr beadványával egyidejűleg átadott törökkorbéli edény, mint dr. Hollós László főreáliskolai tanár úrnak a városi régiségtár gyarapítására szánt ajándékát Balla János levéltárnok úr a városi múzeumban leendő elhelyezés végett rövid úton átvévén a beadványhoz csatolt 3 melléklet, – melyek az említett edény leiratát és rajzát tartalmazzák a levéltárnoknak az eredeti régiséggel együttesen leendő megőrzés végett felzet kapcsán szintén kiadatnak.

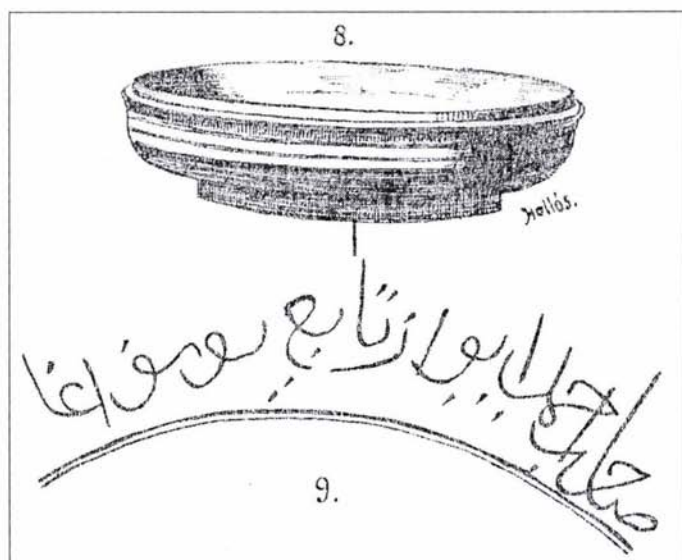
Egyúttal a városi múzeum részére történt ezen ajándékozásért a városi tanács dr. Hollós László tanár úrnak levélben köszönetet mond.

Kecskeméten, 1897 évi július hó 6-án tartott tanácsülésből.

Jegyző”

A jegyző szó felett olvashatatlan aláírás található.

A feljegyzéshez csatolt iratokban olvasható tárgyleírás és annak rajza Hollós László munkája. A Szekszárdon született Hollós László botanikus 1891 és 1912 között a kecskeméti főreál iskola természetrajzi tanára volt. Az edény és a felirat rajzát megküldte Vámbéry Árminnak meghatározásra (1. kép).

1. kép. Feliratos török rézedény Kecskemétről

„Kecskeméten, ház alapozás közben egy török rézedényt találtak (8. ábra) ónozás és fekete lakk nyomaival. Súlyja 287 gr, átmérője peremén 14.5 cm, talpán 8 cm. Térfogata 350 cc. Beugró széle van úgy, hogy reá fődöt illeszthettek. Számos párhuzamos karika díszíti s alján török felirat áll (9á). Az edényt feliratával együtt, rajzban Vámbéry Ármin egyetemi tanár úrnak küldtem el, kérve szíves magyarázatát. Szerinte az edény egy lejen = mosdó tál, esetleg egy szahan = étel tál és stambuli gyártmány, a török hódítás utáni időkből. A felírás kezdetleges és a következő: Szahib Ahmed Süvar tabi Jüszüf aga = Birtokosa Süvar Ahmed Jüszüf aga alárendeltje.

Kecskemét város történetében (Hornyik János II k)¹ tizenöt olyan oklevelet találunk 1670-1685 ig, melyekben Jüszüf szerepel; eleinte mint útálló mester, majd mint aga s 1685-től mint olaj bék. Valószínű tehát, hogy az edény 1685 előttről való.”

„Vörös réz edény az ónozás nyomaival. Súlyja 287 gr; átmérője 14.5 cm, talpán 8 cm. Egykor feketére lehetett lakirozva. Erősen patinás, találták Kecskeméten, ház alapozás közben az evangélikus templom mellett [a mai Arany János u. 1. sz. alatti templom mellett], 1894. Július 7 én. (Vétel, 25 kr) Beugró széle van úgy, hogy reá fődöt illeszthettek. Számos párhuzamos karika díszítés és alján a következő török felirat áll. [Itt a felirat szövegbe illesztett kalligrafikus rajza következik.]

Másolatát elküldtem (Dr Kúnos Ignác keresk akadémiai tanárnak Budapestre, és) Vámbéry Árminnak. A felirat szerinte: Szahib Ahmed Süvar tabi Jüszüf aga = Birtokosa Süvar Ahmed Jüszüf aga alárendeltje.” (2. kép).

Az edény egy lejen = mosdó tál esetleg egy
szahan = étel tál és stambuli gyártmány
 tehát nem régi, az az amikor a török hódí-
 tás utáni időkhöz való. A felírás
 kezdetleges. Szahib Ahmed Süvar tabi
Jüszüf aga = Birtokosa Süvar Ahmed
Jüszüf aga alárendeltje. szóval
 Vámbéry Ármin

2. kép. Vámbéry Ármin levele Hollós Lászlónak az edény típusáról és feliratáról

Az iratok helye: Bács-Kiskun Megye Önkormányzatának Levéltára (Kecskemét) VIII. 703. 75–77. Feljegyzés Balla Antal levéltárnoknak egy törökkori vörösrez edény levéltárba helyezése tárgyában. 1897.

¹ Hornyik 1860–1866.

A kecskeméti múzeum gyűjteményei 1944-ben jelentős részben megsemmisültek,² így a lelet ma már nincs meg. Megtalálható viszont a levéltárban Vámbéry Ármin Visegrádon, 1894. augusztus 3-án kelt, fent említett szűkszavú és tárgyilagos válaszevele (BKMÖL XV.11.162./1.).³ Ebből kiderül, hogy a rövid ideig Kecskeméten élt Kelet-kutatót maga a lelet találója, Hollós László kereste meg. Vámbéry a tál típusára tett megjegyzésén kívül közölte annak származási helyét és a felirat fordítását. Emellett megjegyezte: „A felírás kezdetleges.”

Névfeliratos török rézedények viszonylag ritkák a hazai leletek között (Kalocsa környéke, Dunaföldvár, Moča [Dunamocs, Szlovákia]),⁴ a rokon balkáni példányokon gyakoribbak, de ott többnyire cirill betűs feliratokat találunk az edényeken.⁵

A fenti rövid leírás említi a talpgyűrűs tálka felületének ónozását is. Ez az eljárás nem ritka a hasonló korú rézedényeken. Az ónozás alkalmazásának magyarázataként részben az ezüsthathatás eléréseként esztétikai, részben praktikus magyarázat lehetséges. Amennyiben ez az eljárás az edény külső felületén fordul elő, valószínűbb az első magyarázat. Réztárgyak birtoklása bizonyos korszakokban presztízskérdés, ill. a gazdagságot érzékeltető státuszszimbólum volt.⁶ A használati edények belső felülete ónozásával a savas ételek rézre tett mérgező hatásának megelőzését próbálhatták elérni.⁷

A tárgy leírásában szereplő „számos karika díszítés” minden bizonnyal az edény esztergályozásával lehet kapcsolatos. Ezt a műveletet egy kézi irányítású kezdetleges eszközzel végezheték, melyhez hasonló a Balkánon még a 20. században is használtak.⁸

Az edény feliratában olvasható személynév és a kecskeméti török kori oklevelekben szereplő feltűnő méltóság (*Juszuf aga*) közötti kapcsolat feltételezése, valamint a tárgy keltezése („az edény 1685 előtről való”) vagy Balla János levéltárnoktól, vagy a könyvtár és a múzeum ügyeit intéző Szilády Károlytól származhat. Szilády Károlyról tudjuk, hogy az 1897-ben polgármesterré választott Kada Elek megbízásából és felügyeletével ő készítette el a múzeumi gyűjtemény gyarapításának beszámoló jelentéseit, s főlevéltárnokként a múzeum és a könyvtár ügyeivel is ő foglalkozott.⁹

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy a fenti lelet közlésével újabb névfeliratos edénnyel gyarapodott a hódoltság kori rézművesség hagyatéka.

IRODALOM

GAÁL Attila

- 1983 A szekszárdi múzeum hódoltság kori rézedényei. – Copper Vessels in the Szekszárd Museum from the Turkis Occupation Period. *CommArchHung* 163–184.

2 Fodor 2005. 10.

3 A levelet közzétette: Pál é. n.

4 Gaál 1983. 169. 6. kép 4.; Gaál 1991. 201, 204. 5. kép 3.; Gereycs é. n. 2.; Trugly 2003.

5 Fchér 1963. 100.; Gaál 1991. 204.

6 Koneska 2002. 258.

7 Fchér 1968. 285.

8 Fchér 1968. 281.

9 Horváth 1990. 45., 11. j.

- 7
- 1991 A szekszárdi múzeum hódoltság kori rézedényei II. – Copper Vessels in the Szekszárd Museum from the Turkish Occupation Period II. *CommArchHung* 191–207.
- GERELYES Ibolya
 é. n. Oszmán–török rézművesség. www.ace.hu/MNM/MH/707mnm.html
- FEHÉR Géza
 1963 A Magyar Nemzeti Múzeum lelőhellyel jelölt hódoltság kori ezüstsészéi. – Les bols d’argent de l’époque turque, a lieu de découverte connue, conservés au Musée National de Hongrie. *FolArch* XV, 87–105.
 1968 Esztergomi török rézedények. – Les ustensiles de cuivre turcs d’Esztergom. Komárom Megyei Múzeumok Közleményei 1. 273–310.
- FODOR Zsuzsa (szerk.)
 2005 A megyei múzeumi szervezetek kiállítóhelyei. Veszprém
- HORNYIK János
 1860–1866 Kecskemét város története oklevélattárral I–IV. Kecskemét
- HORVÁTH Attila
 1990 Kecskemét régészeti topográfiája a levéltári adatok tükrében, különös tekintettel az őskori leletekre. Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében. 1992. 37–48.
- KONESKA, Elizabeta
 2002 Rézművesség a balkáni országokban. GERELYES Ibolya–KOVÁCS Gyöngyi (szerk.): A hódoltság régészeti kutatása. *Opuscula Hungarica* III. 257–259. Budapest
- PÁL Laura
 é. n. Két kiadatlan Vámbéry-levél. In: www.c3.hu/~iris/01-1/pal.htm
- TRUGLY Sándor
 2003 Török rézedény Dunamocsról (Moča, Szlovákia). *ArchÉrt* 128. 253–256.

AN INSCRIBED COPPER VESSEL OF THE OTTOMAN PERIOD FROM KECSKEMÉT

According to one of the records from 1897 among the documents of the municipal museum and library of Kecskemét in the Archives of County Bács-Kiskun, an inscribed Turkish copper vessel came to light in Arany János Street during construction work near the church (BKMÖL VIII.703, 75–77). The vessel bore traces of black lacquer (weight 287 gr, diameter of mouth 14.5 cm, diameter of base 8 cm, volume 350 cc; *Fig. 1*). A drawing of the vessel was sent to Ármin Vámbéry, according to whom the vessel was a *sahan* or *lejen*, inscribed with the following text: *Sahib Ahmed Süvar tabi Jüsüfaga* (*Fig. 2*). According to János Hornyik’s monograph on the history of Kecskemét, the name Jusuf occurs in fifteen charters and other documents between 1670 and 1685, variously described as a road master and an *aga*. Vámbéry noted that the vessel had probably been made before 1685.

Much of the Kecskemét museum’s collection perished in the earlier 20th century and the vessel can no longer be found.

László Simon

TŰZVÉSZ, TŰZOLTÁS, CÉHEK

Tűzvédelem Miskolcon a 18. század második felében

SPÓNER PÉTER

A középkori és újkori Magyarország városai és falvai számára az egyik legnagyobb természeti csapást, az árvizek, áradások mellett a tűzveszély jelentette, utóbbi azonban a földrajzi fekvéstől függetlenül minden települést fenyegetett. Rettegett ellenség volt a gyorsan terjedő, nehezen megfékezhető, ugyanakkor rövid idő alatt hatalmas károkat okozó tűz. A háborús időkben történt szándékos gyújtogatásokon kívül gyakran pusztították kisebb-nagyobb mértékben az ország településeit tűzvészek. Miskolc mezővárosa sem volt kivétel. A városra örökös veszélyforrást jelentett a víz, különösen az egységes vízrendezés nélkül a Szinvára telepített malmok miatt, de hasonlóan hatalmas károkat okoztak a városban gyakran pusztító tűzvészek. E két tényező jelentős mértékben formálta a város történetét, döntő szerepet játszott a városszerkezet alakulásában.¹

A török korban többször is felégették Miskolcot, első alkalommal 1544-ben. Az utolsó háborús gyújtogatás 1706 szeptemberében történt, amikor a császári csapatok borították lángba a várost. A 17. század folyamán a katonai cselekményektől függetlenül is számos alkalommal sújtotta tűz Miskolcot. A legnagyobb pusztítást okozó tűzvészre 1672. július 30-án, ismeretlen okból került sor, melyet az „*évszázad tűzvészeként*” is említhetünk. A város jelentős része megsemmisült és a tűz következtében *kisded gyermekek, szopósok és élemedett emberek is, betegesek lévén, utcákon megégték és a lakosoknak is többire minden javok.*²

A 18. századtól azonban Miskolcon és általában Magyarországon megfigyelhető, hogy a békeidő ellenére megnőtt a városokat és falvakat pusztító tüzesetek száma. A hazai városfejlődésnek sajátos vonása e korszakban a tűzvészek hirtelen megszorodása és az általuk okozott károk mértékének ugrásszerű növekedése.

A miskolci tűzvészekről számos szerző publikált, köztük legnagyobb részletességgel *Fazekas Csaba* 1994-ben megjelent tanulmányában, melyben részletesen elemezte a 18–19. századi helyi tüzeseteket és azok kiváltó okait, jellemzőit és igyekezett azokból országos következtetéseket levonni.³ Jelen tanulmányunk e témához szolgáltat a szakirodalom⁴ mellett elsősorban Miskolc Városkönyveit forrásként felhasználva további adalékokat. Ezen túl egy konkrét társadalmi réteg, a kézművesiparosok szerepét vizsgálja, mind a tüzek keletkezésében és kiváltásában, mind az oltási folyamatban betöltött szerepük szempontjából. Tanulmányunkban teljes terjedelmében közreadjuk Miskolc 18. századi történetének legnagyobb tűzvészéről készült, a Városkönyvben található részletes leírást, mely megítélésünk szerint nem csak elengedhetetlen forrás e téma feldolgozásához, de rendkívül fontos várostörténeti dokumentum is.

1 Fazekas Csaba a Históriaiban közölt átfogó, országos vonatkozású tanulmányt a 18–19. századi Magyarország tűzveszélyéről, azok okairól, a tűzvédelemről és annak eszközzeiről. Fazekas 1993. 32–35.

2 B.-A.-Z. m. Lt. IV 1501/a. 1. köt. 363.; A tűz pusztításának teljes leírását Gyulai Éva közli „Víz és tűz” című tanulmányában. Gyulai 1998. 150.

3 Fazekas 1994. 99–111.

4 A szakirodalom áttekintésében az Országos Tűzoltó Múzeum könyvtára szolgált fontos segítséggel.

A 18. századtól egyre növekvő tüzesetek két alapvető okra vezethetők vissza. E korszakban nagyarányú népességnövekedést figyelhetünk meg. A demográfiai változáshoz azonban nem tudott alkalmazkodni az építészeti technológia, a városok mind zsúfoltabbá váltak, ezáltal a gyorsan növekvő lakosság számára nem tudott megfelelő életteret biztosítani. A tüzek gyors terjedésében fontos szerepet játszott, hogy az épületek jelentős részét fából építették, a tetőket pedig sok esetben náddal vagy szalmával fedték be, melyek a száraz nyarakon, különösen szeles időben pillanatok alatt leégtek, egyben elősegítették a tűz gyors terjedését is.⁵ E két tényező egyaránt jellemző a 18. századi Miskolcra, annak is leginkább második felére.

Miskolc lakossága a 18. század derekától ugrásszerűen megnövekedett. A század eleji 3–4 ezer főre becsült népessége az 1750-es évekre megközelítette a 10 ezer főt. Az 1786-os II. József korabeli, első országos népszámlálási adatok szerint pedig Miskolc lakossága már meghaladta a 14 ezer főt.⁶ E folyamat két okra vezethető vissza. Egyrészt a diósgyőri uradalom a század második felében állandóan népesítette legjelentősebb tartozékát, Miskolc mezővárosát, másrészt maga a város is támogatta az itt letelepülni szándékozó, elsősorban iparos népességet. A betelepülés díja egy hollandi arany vagy egy bőrveder volt.⁷ Ezzel párhuzamosan a városkép is gyorsan változott, az épületek száma majd ezer házzal és különböző melléképülettel emelkedett a század második felében. 1780-ban már 2400 lakóházat írtak össze a városban. Ez a változás azonban nem tudatosan, hanem spontán jelleggel történt. Ennek következményeként a házakat közel építették egymáshoz – döntően gyúlékony anyagokból –, ezért keskeny utcák és szűk udvarok keletkeztek.⁸ Az épületeket a legtöbb magyarországi mezővárosához hasonlóan Miskolcra is inkább – a Bükk közelsége miatt – a sokkal olcsóbban beszerezhető fából építették. Ennek oka az alapanyag és munkadíjak magas árában keresendő, mert kő elegendő mennyiségben állt volna rendelkezésre, a város határában számos kőbánya működött.⁹ A tehetősebb magánszemélyek körében a 18. században kezd elterjedni a kő használata a lakóházak építkezésénél, de ők is csak telkük utcára néző oldalára építettek kőből készült úgynevezett *fejér házat*, a hátsó traktus azonban ezeknek az épületeknek az esetében is inkább fából vagy paticsból készült. A lakosság döntő része fából, a külvárosokban pedig leginkább paticsból, vályogból vagy ezek kombinációjából készült házakban lakott. 1793-ban készült lakóház összeírásból tudjuk, hogy még a század végén is a miskolci házak 90%-a fából, illetve paticsból épült.¹⁰ A házakat, még a kőépületek tetőzetét is igen tűzveszélyes faszindellyel fedték, a külvárosi épületeket, a szegényebb családok otthonait pedig még gyúlékonyabb zsúp-, illetve nádfedéllel építették. A cserép használata csak a 19. században jelenik meg Miskolcon.¹¹ A helyi kőművesek 1773-ban hozták létre közös céhszervezetüket az ácsokkal és kőfaragókkal, de a céh első mesterei között mindössze három kőművest találunk. Ők azonban elsősorban a város középületeinek, mint például a városi börtön, a Város Háza és Miskolc templomainak építkezéseiben vállaltak munkát. Csekély számuk arra utal, hogy magánszemélyek lakóházuk felépítésében csak ritkán

5 Kútvölgyi 1989. 11.

6 Rémiás 2004. 35–36.

7 Rémiás 2004. 36–37.

8 Fazekas 1994. 100.

9 A város környékén működő kőbányákról, azok bérlőiről, az általuk elvégzett munkákról és a kő áráról részletesen ír Gulya István tanulmányában. Gulya 2005. 142.

10 Rémiás 2004. 92.

11 Gulya 2005. 132.

vették igénybe szolgálataikat. Szintén az 1793-as összeírás adatai szerint mindössze két tucat emeletes kőház állt a város főutcáján.¹²

Egy-egy nagy tűzvész, és az utána következő újjáépítés tovább gyorsította a városkép átalakulását, bár az új épületekhez használt alapanyagok a század folyamán nem változtak jelentős mértékben. Miskolc 18. századi állapotáról *Gyulai Éva* ad pontos építészeti leírást.¹³

A zsúfoltság a városi ember környezetének megváltozásával járt együtt, az életér egyre gyűlékonyabbá vált. Elszaporodtak a tűz használatához szorosan kapcsolódó tevékenységek.¹⁴ Békeidőben a tüzek, tűzvészek egyik oka a kémények rossz állapota, nem megfelelő megépítése, illetve a füstelvezetés megoldatlansága volt, ezért a lakóterek is egyre veszélyesebb tűzforrássá váltak. E mellett azonban legalább ekkora veszélyt jelentettek a tűzzel dolgozó fazekasok, bodnárok, kerékgyártók, pékek és mindenekelőtt a fémmegmunkáló iparosok műhelyei, melyek a lakóházak, istállók – a mellettük felhalmozott trágya és a különböző tűzveszélyes hulladék – közvetlen közelében helyezkedtek el és potenciális veszélyforrást jelentettek. Az 1700-as években a város lakosságának növekedésével párhuzamosan, jelentősen emelkedett a miskolci iparúzők száma. A század folyamán készült népesség-összeírások alapján, mint arra *Veres László* rámutat, pontos számukat meglehetősen nehéz meghatározni, egy részük nem is céhes keretek között űzte a mesterségét, illetve csak részmunkaidőben foglalkozott ipari tevékenységgel.¹⁵ A számunkra fontos, tűzzel dolgozó és tüzet használó nagy létszámú szakmák mesterei azonban egy-két kivételtől eltekintve ekkor már megalapították saját céhszervezetüket. Miskolc a század második felére az ország iparilag legfejlettebb mezővárosai közé emelkedett. Az iparosok összlakosságon belüli részaránya elérte a 20–25%-ot. Korszakunkban a legteljesebb iparos összeírásra 1770-ben került sor, melyben egyaránt feltüntették a céhes és céhen kívüli iparosok számát. Ennek adatai szerint 10 kovács-, 20 lakatos-, 13 fazekasmester dolgozott céhes keretekben, de mellettük 11 bodnár és számos, céhen kívüli fémspecialista, mint ötvös, rézöntő, rézműves és ónöntő űzte szakmáját a városban. Ez utóbbiak műhelyeinek a száma is meghaladta a 20-at.¹⁶

A 18. század folyamán mind a vármegye, mind a város számos tűzrendészeti rendeletet alkotott. A vármegye 1725-ben a tűzvészek megelőzéséről, 1780-ban a tűzvédelemről, a következő évben két, szintén a tűzvészek elkerüléséről adott ki statutumot.¹⁷

Miskolcon már a század első felében több tűzrendészeti rendeletet hoztak. 1703-ban megtiltották, hogy a város környéki szőlőhegyeken a cserjés, bokros területeket feléggessék. A statutum ellen vétők 12 forintig terjedő büntetésre számíthattak. Szintén ebben az évben kötelezték a város lakosait, hogy kéményeiket kijavítsák, hasonlóan 12 forintig terjedő büntetés terhe mellett, de adott esetben a város le is romboltathatta a rossz állapotú kéményeket.¹⁸ 1724-ben a háztulajdonosok számára kötelezővé tették, hogy minden portánál meghatározott mennyiségű vizet tároljanak.¹⁹ A század első felében a legteljesebb tűzrendészeti statutumot 1746-ban alkotta meg a város. Ebben kilenc pontban szabályoz-

12 Rémiás 2004. 92.

13 Gyulai 2000. 124–150.

14 Fazekas 1994. 100.

15 Veres 2000. 333.

16 Veres 2000. 335–336.

17 Tóth 1989. 71. 124., 127–128.

18 Tóth 1981. 14.

19 Szendrei 1904. 621.

ták a tűz elleni védekezést. A kémények ellenőrzése a főbíró és a tanácsbeliek feladata volt, akik le is bontathatták a nem megfelelően működő, illetve megépített kéményeket, ha azokat a vizsgálat utáni napon nem javították meg. Abban az esetben, ha a tulajdonosok továbbra is tüzet gyújtottak portájukon, akkor akár házukat is leromboltathatták. Határoztak az éjszakai őrködés megszervezéséről, mely feladatra a város hat baktert fogadott fel. A város környéki pincék között lakóknak pedig be kellett költözni és az addig használt kemencéiket és kéményeiket le kellett rombolni.²⁰

1724-ben a város területét utcánként végighaladva először osztották fel tizedekre, melyet 1742-ben²¹ megerősítettek. Minden tized élére a házak sorában lakó tizedeseket és kapitányokat neveztek ki. Az így kialakított tizedek felváltva teljesítettek őrszolgálatot a strázsahelyeken este 9 órától. A tizedes feladata volt az éjjeli örök kijelölése, akiknek a legfontosabb feladatuk a tűz esetleges feltámadásának figyelése, illetve tűz esetén az oltás megszervezése volt.²² A század folyamán a tizedek beosztását a város lakosságának növekedésével időről időre megreformálták, utoljára 1792-ben.²³

A város igyekezete, hogy fokozza a tüzek megelőzését, és hatékonyabbá tegye a tűzoltást, a nagyobb tűzvészek megfékezésére hatástalannak bizonyult, mert Miskolc a század közepéig nem rendelkezett a korszak leghatékonyabb tűzoltó eszközével, a vízzipuskával.²⁴ Az első két vízpuska megvásárlásáról és használatba állításáról 1746-ban döntött a városi gyűlés.²⁵ A rendelet szerint a város a vízpuskák mellett vasas szekerek és 40 bőr rocska (vödör) elkészítéséről határozott.²⁶ A két vízpuska beszerzésére azonban csak jóval később került sor, mert mint azt az 1781. évi tűzvész leírásában majd olvashatjuk, *vagyon ugyan a Város Házánál Két Vízi Puska és Számos Bőr Vedrek, de ezen két Vízi Puskát a Felső Camara, még 1772^{ik} Esztendőben maga költségén készítettvén*. Minden bizonnyal a város nem tudta megfizetni a költséges vízpuskák beszerzését, így a tűzvészek megfékezésére csak kezdetleges kézi eszközök álltak rendelkezésre. Tűzoltáskor vödörket és különböző bontószerszámokat, csákyákat és horgokat alkalmaztak, utóbbiakat elsősorban a különösen gyűlékony háztetők leverésére használták. Az 1746-os városi statutum szerint minden tized köteles volt vashorgot és létrát tartani, amennyiben ezt elmulasztották, 12 forintos büntetésre számíthattak.²⁷ Ezek az eszközök azonban gyakorlatilag alkalmatlanok voltak egy gyorsan terjedő nagyobb tűzvész hatékony elfojtására, mint amilyen 1781-ben pusztított Miskolcon.²⁸

A várostörténet vizsgált korszakának ez az 1781. május 25-én kitört tűz volt a legpusztítóbb tűzvésze. A tűz egy városi rézműves, nevezetesen *Fux Simon* házában keletkezett és borította lángba egész Miskolcot. Itt adnánk közre e tűzvésznek a teljes leírását, melyből rövid részletet publikál *Szendrei János* is.²⁹ Megítélésünk szerint azon-

20 A statutum teljes szövegét Tóth Péter közli. Tóth 1981. 53–54.

21 Rémiás 2004. 100.

22 Gyulai 2000. 118.

23 Gyulai 2000. 119.

24 Magyarországon a legkorábbi adat vízpuska használatáról a 15. század végéről, 1490-ből származik. Használatuk azonban csak a gazdag szabad királyi városokban és a jelentősebb várakban terjedt el. A hazai mezővárosokban széles körben csak a 18. században kezdték alkalmazni a drága és állandó karbantartást igénylő vízzipuskákat. Minárovics 1988. 45.

25 Szendrei 1904. 621.

26 Tóth 1981. 54.

27 Tóth 1981. 54.

28 Minárovics 1988. 46.

29 Szendrei 1904. 622.

ban érdemes a teljes közlésre, mert azon túl, hogy pontos adatokat közöl a keletkezett anyagi károkról, az elhunytak számáról, jól megfigyelhető a tűzvétszokról fentebb leírtak minden jellemzője, ugyanakkor értékes információkat szolgáltat egy-egy ilyen hatalmas tűzvészt követő állapotokról is. A beszámolóból kitűnik, hogy a helyreállítás, a lakosság élelméze ilyen esetekben meghaladta az adott település, jelen esetben Miskolc lehetőségeit. Szükség volt az uradalom, a Kamara, a vármegye segítségére is, ezentúl pedig több más vármegye városa és azok céhei is anyagilag támogatták a város újjáépítését.³⁰ A leírás végén pedig azt olvashatjuk, hogyan próbálták a város elöljárói hatékonyabbá tenni Miskolcon a tűzoltást a későbbi katasztrófák megelőzése érdekében.

„Ezen folyó 1781^{ik} Esztendőben májusnak 25^{ik} napjának reggeli 8. óra táján a tisztelendő P.P. minoriták Clastroma előtt, Tettes Máriási familia Fundusán lévő Házak közül egy, amely Fux Simon nevű réz művesé volt, meggyulladván, holott sem azon a napon, sem előtte való napon benne tűz nem volt, szörnyű szélnek miatta megoltani nem lehetett, hanem azonnal a Szél a Tűzet a Piacz Úcza felé keresztül a városon szélnek szárnyán minekelőtte a Piaczon lévő épületek meg gyúltanak már a Papszer házak, és az Angyal-völgyesi Pinczék szörnyűképen égtenek, annakutána a Piacz ucczán lévő épületek is meg gyulladván mind megemésztettek, sőt nem csak az épületek, hanem még a Papszeren lévő kertekben és szilvásokban kihordatott Házi bútorok is, úgy a Házakban és a Pinczékben lévő minden vagyonok porrá lettenek, a mely Tűz olyan erőben volt, hogy a miket a szél felkapott Sindelt s egyebet, még a Sályi és távolabb, s közelebb való Határookban is, a mint referál-tatott, tüzesen is találtattak. Ezen Tűz ment által a Városon, a Győr felől való részen, az Oskolának, de az Oskolárul a sindeleket le verettvén, meg maradott, a Professorális lakó házat is megvették ugyan, mivel annak előtte sindelevén az Oskolát, egynéhányszor találtatott tüzes kanócza sindelevetbe téve, de ki nem nyilatkozhatott ki által tétetett oda, Közel lévén annak okáért Professor Uram Háza az Oskolához, félvén a törvényszerű tüztül, a maga háza padgyán hórdókban vizet tartott, és így mind az ottan lévő vízzel, mind a Sindelezetnek le verettetésével a lakó háza meg maradott, az ajtó felek pedig már égni kezdettek, de az udvarán több épületek, és egyéb abban lévő vagyonai meg égtenek. A Zsolczai rész felől pedig ment által a Nagy Qvártély Háznak, de errül is a katonaság le vervén a sindeleket, meg maradott, ezentúl az Ispotály is meg égvén, a Mindszent felé vette terjedését, és ott is felég Házakat és pinczékét, de közben vett útjában a Tűz sehol semmit nem hagyott emésztetlen az Abbatiális malmon kívüül. A Parochiális Épületek mind megégtének, sőt akkor lévén Confistoriális Gyűllés a Tisztelendő Superattendens Uram Házának, és az Acták is az Házban / a mint szükségesek voltak/ kihordattván az ott lévő archivumból, az hirtelen történt láрма miatt ott hagyattattak, s azok is meg égtének. Ezen szörnyű tűznek hirtelen lett szélllyel hanyattatása miatt, kivált a Papszeresiek, már nem annyira a Vagyonoknak, mint életeknek meg tartásában igyekezővén egynéhány Asszonyi renden lévő Személyek a magok Gyermekeikkel együtt, a Szabó Miklósné Angyal Völgyön lévő Pinczéjébe recipálták magokat, és azon Pinczében, Gyermekekkel együtt 27 Személyek fülladtanak, bent pedig a Városon, a Házaknál két Asszony meg azon kívüül, a kik magok Házaiknál, S Párácskáiknak oltalmazásában küszködtenek, sokan a Tűz miatt ábrázattyokban, s más tagjikban meg sebesítettek.

A Tűz által lett Kárnak és elrontott Épületeknek Conscriptiójára, mind a T.N. Vrgye (Vármegye), mind a T. Uraság, mind a Város, mind pedig a bent qvártírozó Nemes Militia, ré-

30 A tűzkárok enyhítésére a céhek gyakran keresték meg más városokban működő kézművestársait, hogy lehetőségük szerint segítséget nyújtsanak egymásnak. Egy 1843-ból fennmaradt levél – melyből az is kiderül, hogy a városok egymást is igyekeztek megsegíteni a súlyos tűzvészek után – szerint a miskolci szabók fordultak segítségért a rimaszombati férfi és asszony szabó céhez. Válaszlevelükben megírják, hogy városuk Tanácsa már a miskolci tűzvétsz károsultak számára embereit házról házra járatván segedelem pénzt gyűjtetett, de ők ezen felül ámbár czehünk csekély tehetséggel bír, további 5 pengő forinttal támogatják a károsultakat. HOM HTD. 76.7.30.

szekrül, Deputatusok rendeltetnek ki, a mint a Conscriptióbúl ki világosodott eképpen taláztatott, úgymint

<i>A Miskólczi Földön égett meg Ház</i>	<i>No 111</i>
<i>Kamrák és Istállók</i>	<i>No 93</i>
<i>Pinczék</i>	<i>No 219</i>
<i>Olvadt el pénz</i>	<i>Rf 7339</i>
<i>Az Épületekben s egyéb Házai s</i>	
<i>Pinczebeli Vagyonokban való kár</i>	<i>Rf 233097</i>
<u>Kára Miskólcznak</u>	<u>Rf 240436</u>
<i>Mindszenten égett meg Ház</i>	<i>No 33</i>
<i>Kamra és Istálló</i>	<i>No 15</i>
<i>Pinczék</i>	<i>No 38</i>
<i>Épületben Kár léssen</i>	<i>Rf 19657</i>
<i>El olvadt pénz</i>	<i>Rf 294</i>
<i>Mindszent kára</i>	<i>Rf 19951</i>
<u>Miskólcz kára</u>	<u>Rf 240436</u>
<i>Az egész kár</i>	<i>Rf 260387</i>

Ezen szörnyű Tűz jóllehet, egy s két óra alatt által ment a városon, és a T.N. Vármegyének kegyes rendelése mellett, a Körül lévő Helységekből is, számos szekerek idéztettek bé az oltásra víznek hordására, még is mindazonáltal, egy hét múlva is lappangó tüzek taláztatott az épületek között: annakutána csak hamar nagy zápor essők következtén és a meg égett kő házaknak derekai fedél nélkül lévén újabb, és több romlást okozott mind az Épületekben, mind a benne lévő Supillecritékben.

A T.N. Vármegye azonnal currentálván ezen Helységbeli népnek mindenektől lött meg folytasát, mindgyárt azon a napon is estvefelé, Csabán lakos Lusztig nevű becsületes ember maga szekerén hozatott bé kenyeret, főzeléket, kizsát és egyebet, a mellyeket az Uccán el osztogatott a sérelmesebbeknek: annakutána pedig nem csak a Vármegyebeliek, hanem még távolabb lévő Helységbeliek is, Férfiaknak, Asszonyoknak, Gyermeknek való ruhákat, fejér öltözeteket, vásznat, czérnát, és egyebet; azonkívül kész pénzt, Búzát, Lisztet, Szalonnát, sajtot, túrót, vaját, hájját, lencsét, borsót, s egyéb főzeléket, hordottanak a Város Házához és az Keresztényi alamizsnáskodás majd egy Hólnapig tartván, a meg égettek a rendelt napokon ki osztogattak, és ekképpen magokat táplálgatták és ruháztak: mely keresztényi jó téteményeket, az adakozó feleket, hogy mindenható Úr Isten áldgya meg, és oltalmazza Kegyelmesen minden megtörténhető károktól, s illetén szomorú itélettül, a Templomban is közönségesen buzgó Imádság nyújtott eő Sz. Felsége eleibe, de magok is mindnyájan áldása kívántak az adakozókra különös fohászzkodásokkal.

Ezen szörnyű veszedelmet, és romlást látván Fels. Uraság, és a T.N. Vrgye (Vármegye) Uri Tisztyei Méltóságos Főispán Urunk Szent Királyi és Krasznahorkai Gróff Andrási István Úr eő Excellentiája is, a F. Uraság és a T.N. Vrgye, úgy a Város Magistratusa által a további, meg történhető Tűz ellen való akadályok s oltalmakk, és arra való szükséges készületek ki munkálkodására rendelt Terminuson, magát meg aláztván, tétetnek Rendeletek, a mint a T.N. Vrgye archivumában bővebben vagynak: azok között pedig rövidesen ezek jegyeztettek meg.

Hogy a Város Vízi Puskákkal, létrákkal, horgokkal provideálva (gondoskodva) Iehessen az egész Városon lévő Kémények, és Pinczék Conscriptálattak (összeíratottak) és hogy azon szükségére a Nemes Ember egy kéménytül kr. 30 Pinczétül is kr. 30. a Contribuens (adófizető) pedig mind a Kéménytül, mind a Pinczétül félenyit fizessen determináltatott.

A mint is a városon lévő Kémények, és Pinczék Conscriptálattván 41 Numerusra, avagy Balétákra határozattak, úgy hogy az Ucczabeli lakosok között az alkalmasabbak, s ifjabb Nemes Személyek között minden Numerusban egy egy kapitány rendeltetett, a kiknek is, a magok Numerusában való Ucczabeli gazdáknak Nevei és Kéményei Pinczéi Balétákban ki adattatának,

a Kapitányok pedig, és melléjük rendeltetett tizedesek, a meghatározott pénzt kiszedvén, annak Perceptiójára S Erogatiójára választott Grális (generális) Perceptorok Nemes Vitézlő Miskolczi György Uramnak bé adni.... tartoztatnak.

Vagyon ugyan a Város Házánál Két Vízi Puska és Számos Bőr Vedrek, de ezen két Vízi Puskát a Felső Camara, még 1772^k Esztendőben maga költségén készítetvén, 24 bőr vedreket küldöttek ide Miskolczra.

A meg történt Tűz után, Censuális Ház vallottak nevekben, a Fs. Camarára alázatos Instántia menvén, a Fs. Camara Két Esztendőbeli Censusat elengedni méltóztatott: Sőt Matériálékat is, úgymint követ a bányából, sindelt, téglát, azon az áron resolvált (szolgáltattott), a mennyiben a F. Uraságnak vagyon.

Akik pedig Nemesi, vagy nem Censuális funduson laktak, a rendes áron, de hogy három Esztendő alatt fizessék meg árát.

A Portióbeli fizetessük is a Contribuenseket a F. Consistum eő Felsőge Kegyelmisségéből 3 esztendőkre immunitálta (mentesítette).³¹

E tűzvészről részletes leírást ad Benkő Sámuel 1782-ben megjelent munkájában is.³² A tűz gyors pusztításának okaként említi, mivel hevesen fújt a jeges északi szél, és egyre erősödve dél felé fordult a szélirány, a lángok gyorsan terjedtek és rövid idő alatt elértek egészen a Miskolc körüli szőlőig. Beszámolójában hosszan ír a tűzvészt követő pánikról, a kialakuló „világvége” hangulatról. Ez utóbbit részletesen idézi, illetve elemzi Fazekas Csaba, mely szintén nem kizárólagosan miskolci jelenség volt, országosan megfigyelhető volt a pusztító tűzvészek után.³³ Az emberi életben és az anyagi javakban keletkezett károk mellett, hasonlóan súlyos hatása volt a tűzvészeknek a lakosság morális állapotára.

A miskolci tűzvéssel egy időben a vármegye területén több helyen is hasonlóan pusztító tüzesetek történtek, ezért a vármegye 1781-ben statutumot bocsátott ki *A tűzvészek elkerüléséről*. Ennek szövege szerint három alkalommal is megfigyelhettük, hogy a tűzvész olyan helyeken okozott többeknek nagy kárt, ahol a házak nagyon szorosan épültek egymás mellé, és ahol a házak szalma vagy nád tetőlékkel lettek ellátva. Így amikor az egyik tüzet fogott, nem csak egy ház égett le: sőt a szomszédos házból érkező segítségnek is útjában álltak az így épített házak. Hogy a jövőben az ilyen szerencsétlenségeket elkerülhessük, mostantól fogva az építendő házakat csak szilárd anyagokból, a kemencéket csak égetett téglából szabad építeni. A tetőket zsindellyel, vagy habán cseréppel kell fedni. A járási szolgabíró feladata volt a rendelet betartatása.³⁴

A nagy tűzvész jelentős hatással volt Miskolc városképére, a vármegyei statutum hatására a zsúfoltság elkerülése érdekében új területeket építettek be. 1782-ben több család fordult a Diósgyőri Korona Uradalomhoz, a *Tekintetes Cameralis Praefectus Úrhoz*, hogy engedélyezze a mézárosok által bérelt földterület építkezésre való felhasználását. Levelükben a kérvényezők azt írják, hogy *értésünkre esett, hogy az Tettes ezen Város felső végén, a Pipis Domb alatt a mézárosok árendás földükből már 30. szegény embernek ház helyeket Birák Uramék által kiméretni Kegyesen méltóztatott, és még többeknek való ház helyek is rendeltettek, mi is a Tettes Úr azon Kegyességéhez bizodalommal bátorkodtunk ezen alázatos Instantiankal folyamodni, mivel némellyikünket az Úr Isten*

31 B.-A.-Z. M. Lt. IV-1501/a 7. köt. 1781. 681–686.

32 Benkő 1976. (1782). 53.

33 Fazekas 1994. 103.

34 Tóth-Barsi 1989. 129.

– múlt esztendőben tűzbéli ítélet által lakó házunktól meg fosztott, némellyikünknek pedig hajlékunk nincsen, minek okáért a Tettes Úr Kegyességében gyakorló lábai előtt magunk mélységesen meg alázódással le borulván esedezünk mi hozzánk szeginy szolgálóihoz az megírt helyen ház helyeket Birák Uramék által engedni ki méreterteni irgalmassággal járulni méltóztasson, magunkat pedig kötelezzük a Tettes Dominiumnak minden szokott Censunak meg fizetésére, mind pedig hűséggel való szolgálattára... A kérvényt 14-en írták alá, amihez megkapták a hozzájárulást, azzal a feltétellel, hogy házaik téglából vagy kőből épüljenek és mindegyiknek kőből készült kéménye legyen.³⁵

A város támogatta az ilyen irányú törekvéseket és kérvényeket, azzal az indoklással, hogy *mind a Város terheinek könnyebben lehető előmozdítása, mind a Felséges Uraság jövedelmeinek szaporítására fog szolgálni, s a mellett az Városnak is az mennyiben az szorosság az építésekben elkerültetik, securitására lészen.* Az új házak építésére egy hét pontból álló szabályzatot bocsátottak ki, melyben pontosan meghatározták, hogy milyen feltételek mellett épülhetnek új házak. E feltételek az alábbiak voltak:

1^m *Egy telek nyolcz öll szélességű és 25 öll hosszúságú legyen*

2^m *Legelsőbben az Város végén lévő utolsó háztól fel felé annyi quantitású föld ad directam lineam ragattasson ki, melly meglévén*

3^m *Az házak mind sorban, s egymás irányában tétessenek és az killyebb s bellyebb való építés el kerültessen*

4^m *Az házaknak derekai vagy kőből vagy kitül ez nem lehetne, más téglából építessen, de úgy hogy*

5^m *Az kémény allya kőből, az kémény pedig égetetttéglából legyék*

6^m *Az teteje az mennyire lehet sindely legyen*

7^m *Nem csak az ház pedig, hanem mindenféle épület a mellyet léteznek már téglából értetődjen.*

Az építkezések ellenőrzésével a város egy bírót bízott meg.³⁶

A tűzvész további következménye volt a városi tűzrendészet átszervezése. Miskolcot ekkor 41 numerusra (tizedre), vagy szakaszra osztották fel, melyek élére továbbra is utcapapátányokat neveztek ki, akiknek a feladata volt a tűzvédelmi eszközök beszerzése, rendben tartása, a kémények folyamatos, havonkénti ellenőrzése és tűz esetén a védelem megszervezése. Ennek ellenére a következő években is gyakoriak voltak a városban a kisebb-nagyobb tüzesetek. Alig egy évvel a nagy tűzvész után és a kibocsátott rendelkezések ellenére, a szakszerűtlen építkezés következtében 1782. február 27-én *Dedics József háza* gyulladt ki és miután megvizsgálták, hogy mi válthatta ki a tüzet, *úgy tapasztaltatott, hogy katlannyát – az helyre ragasztattván – a fal mellé, az holott a falba az tudos oszlop volt, mellyet a kéménynek része állittatott, az oszlop tüzet kapván, ki adni magát a padláson.* Gondatlanságáért és a nem megfelelő építkezésért a ház tulajdonosát pénzbüntetésre ítélték, 6 Rft-ot kellett befizetnie a város pénztárába.³⁷ Ezért a következő években a megszorított tüzesetek miatt nem csak a tüzek megelőzésére, a védekezésre fektettek nagyobb hangsúlyt, hanem egyre szigorúbb ítéleteket hoztak a gondatlan tűzőkkel szemben.

1787-ből különösen sok adat maradt fenn tüzesetekkel, tűzoltással kapcsolatban. Minden bizonnyal ez évben az átlagosnál melegebb és szelesebb lehetett az időjárás,

35 IV-1501/a. 8. köt. 1782. 31–32.

36 IV-1501/a. 8. köt. 1782. 32.

37 IV-1501/a. 8. köt. 1782. 13.

amely még veszélyesebbé tette a tűz használatát. Ez évben *Jaunant András*t figyelmeztette a város, hogy *fél esztendő alatt tűzzel fenyegető romlott házának tetejét igazítsa, vagy adja el*, különben lebontatják a házát.³⁸ A század végén nem csak a város vezetése lépett fel egyre határozottabban a rossz állapotú kémények tulajdonosai ellen, hanem a szomszédok is sokkal éberebben figyelték egymás portáját. Szintén 1787-ben *Kováts György, Szapora Mihály, Kopasz Mihály és Prapelitza József bé jelentvén a szomszédok által, hogy rész szerint rossz kémény alatt, rész szerint minden kémény nélkül ezen szeles időben sok rendbeli szoros tilalmak után is tüzelni bátorkodnak* ezért egyrészt 6 pálca botütésre ítélték őket, másrészt 15 napon belül kötelesek voltak kéményüket megjavítani, illetve megépíteni, addig is eltiltották őket a tűz használatától.³⁹ Azonban nem csak egymást figyelték a város polgárai, de számos esetben meg is vádolták egymást, szomszédjaikat gyújtogatással. 1787. szeptember 14-én *Debitzky András* szénaboglyája gyulladt ki, aki szomszédját, *Molnár Mihályt* vádolta meg gyújtogatással. A vizsgálat során a gyújtogatás ténye nem bizonyosodott be, annak ellenére sem, hogy *Molnárt* az előző évben több alkalommal is hallották gyújtogatással fenyegetőzni, a portáján veszélyesen szalmával tüzelt és többször is *a maga padján égő pipával, égő gyertyával járkált*. Büntetést azonban azért róttak ki rá, mert az égő boglya oltásában nem segédkezett, annak ellenére sem, hogy *házának ajtaja szinte Debitzky András udvarára nyílna, sőt helyette inkább minden megilletődés nélkül az ágyán pipázva heverészett*.⁴⁰ A tűzzel való fenyegetőzés már önmagában is súlyos bűnnek számított. 1788-ban *Losonczy Erzsébetet*, mint *rossz magaviseletű személyt*, sok más bűn, mint paráznaság és káromkodás mellett, *tűzzel való fenyegetés miatt* ítélték 12 korbácsütésre.⁴¹ Előfordult azonban olyan eset is, hogy ellenszegültek és nem hajtották végre a városi határozatot. 1787-ben *Schaidler Mihály* kőműves panaszolta be szomszédját, *Tokaji Mihályt*, hogy az *a tüzelés megtiltása után is Vachter Hadnagy Uram bizonyítása szerint ... a tüzelés meg nem szűnt*. Ezért a város határozata szerint *vakmerő tselekedete miatt Tokaji Mihálynak újabban háza le töretni Vachter Hadnagy Úr által rendeltetik*.⁴² A szomszédok be-, illetve feljelentését sokszor nehezen viselte a bevádolt. 1788-ban *Zsolczai Mihályné* intette szomszédját, hogy rossz és veszélyes a kéménye és ezt be is jelentette a hatóságoknál. A szomszéd, *Berti Mátyásné* ugyan elismerte a kéményre vonatkozó állítást, válaszképpen azonban *kurvázni, szidni és dobálni kezdte* szomszédját, amiért hat korbácsütésre és kéményének *letörettetésére* ítélték.⁴³

A rossz állapotú kémények tulajdonosait általában a kémény elbontására kötelezték. 1787-ben *Széli Andrásné* kéményét *hibás, sőt féltelmes volta miatt* ítélték bontásra.⁴⁴ A példák mutatják, hogy a kéményjárások idején, vagy lakossági bejelentéseket követően a városi hatóságok a rossz állapotú kémények tulajdonosaival szemben határozottan léptek fel. Egyes esetekben, hogy nagyobb nyomatékot szerezzenek a határozatnak, a lakótól zálogot vettek. 1787-ben *Igó Istvántól* a gyaluját vették zálogba. *Igó* azonban a város tisztjét *tanúk jelenlétében Isten Szent Háromság úgy segéllyen rossz hit volt, és rosszul esett a gyalumat elvitetni*, amivel a város szerint a hivatalos személyt *hamisító szavaiért*

38 IV-1501/a. 13. köt. 1787. 53.

39 IV-1501/a. 13. köt. 1787. 119.

40 A büntetés mértékéről nem olvashatunk a Város Könyvben. IV-1501/a. 14. köt. 1788. 65.

41 IV-1501/a. 14. köt. 1788. 107.

42 IV-1501/a. 13. köt. 1787. 284.

43 IV-1501/a. 14. köt. 1788. 201.

44 IV-1501/a. 13. köt. 1787. 121.

24 óráig tartó áristomra, azaz igen súlyos büntetésre ítélték, egyúttal igyekeztek a városi tisztségviselők tekintélyét erősíteni.⁴⁵

A büntetések mértéke a vizsgált korszakban folyamatosan súlyosbodott, a pénz-büntetések mellett egyre gyakrabban találkozhatunk testi fenyítéssel. Ennek ellenére sem csökkent a tüzesetek száma, nem növelte az elővigyázatosságot. A század végén *Horaliszki Anna Lang Péter dajkája a legközelebbi jeles napokon a tüzes pernyét vigyázatlanul az udvarra kiönteni, s felelevedvén az által, majd nagy károkat okozhatni, nem iszonyodott, ezért büntetésül a piacon elszenvedendő 24 korbátsokra ítéltetik.* Ebben az esetben azonban nemcsak az elkövetőt, hanem a gazdáját is felelősségre vonták, így *Lang Péter mint vigyázatlan gazda a Tüzi Cassában fizetendő 2 Rft büntettetik.*⁴⁶ Egy évre rá *Ábrahám Anna Sidó Asszony midőn a leg nagyobb szél fújít, a kemencéjébe rakott fája begyulladt, és bár vize volt készen, mellyel mindjárt maga meg gyúltott fáját be öntvén el oltotta, ennek ellenére gondatlansága miatt 24 korbácsütésre ítélték.*⁴⁷

A kéményeket az utca kapitányok mellett folyamatosan ellenőrizte a város. Az ellenőrzésére (*visitatiojára*) minden évben megbízott, illetve megválasztott a város vezetése a városi előjárókból polgárokat, akiknek kötelessége volt a miskolci porták kéményeinek az ellenőrzése. A várost két részre osztották, a választóvonal a Szinva patak volt. Mindkét oldal ellenőrzésére 7–7 személyt jelöltek ki. 1790-ben a *Szinyya vizén innen a Derék uttcáig Nstes Sóry László, Miskolczy Mihály, Sólnay Gáspár, Zaborszki György, Szombati Ferencz, Korpondi Sámuel és Vachter Hadnagy Srajner Mihály, míg a Szinyya vizén túlvaló részét vice Bíró Groszman Ferentc, Ntes Sárkány Mihály, Szepesy György, Lévy Martony, Mesztitzius Pál, Herge Mihály és Panyiti András Urak* feladata volt a kémények ellenőrzése, az úgynevezett kéményjárás.⁴⁸ Az 1798-as kéményjárás alkalmával a kémények állapotának megvizsgálása után többek között arról határoztak, hogy *az hibás kéményeket amellyek épen nem reparálni valók le rontassák, a melyek pedig hibásak, mind azonáltal reparáltatni lehet egy 15. napok alatt való reparációjokat hadják meg.*⁴⁹ A kémények tulajdonosait a szükséges munkák elvégzéséig azonban eltiltották a tüzeléstől, illetve a kéményük használatától. Szintén a kéményjárások feladata volt a *tüzi eszközök megvizsgálások és számban vétele is*, emellett ekkor ellenőrizték azt is, hogy a portákon elegendő víz áll-e rendelkezésre egy esetleges tűz eloltásához és *akinek vizek nem volna..., azzonnal víznek hordására kötelezték.*⁵⁰

A 18. század második felében a tűz oltásának leghatékonyabb eszköze a vízpuska és a különböző horgok mellett a bőrvedrek voltak, melyeket a vargacéh iparosai készítettek. A bőrvedrek száma azonban a város növekvő lakosságához és méretéhez képest igen csekély volt, melyről az 1781-es tűzvész leírásában is olvashatunk,⁵¹ mint a tűz gyors terjedésének és sikertelen megfékezésének okaként. Ez elsősorban annak volt köszönhető, hogy a céhek, illetve a céhbe újonnan belépni kívánók, az amúgy is magas céhbe állási költségek miatt igyekeztek kibújni a bőrveder beszolgáltatási kötelessége alól, és egyre szaporodott a céhen kívüli, kontár iparosok száma is. A vármegye pedig már 1771. már-

45 IV-1501/a. 13. köt. 1787. 124.

46 IV-1501/a. 23. köt. 1797. 66.

47 IV-1501/a. 24. köt. 1798. 56.

48 IV-1501/a. 16. köt. 1790. 72.

49 IV-1501/a. 24. köt. 1798. 48.

50 IV-1501/a. 25. köt. 1799. 75.

51 1772-ben a *Felséges Camarának* saját költségén kellett készíttetnie 24 bőrvedret a város számára.

cius 14-én kelt statutumában szigorúan elrendelte, hogy az új lakosokká lenni akarókon és Chébe álló mesterembereken a tűz oltásra rendeltetett egy bőr vedret, vagy aki fizetni akar bizonyos váltáságot fizessen meg⁵². Egy 1787-ből származó városi jelentés szerint minthogy a tűzi oltásra rendeltetett bőr vedrek igen megfogyatkoztak, a T.N. Vármegyének pedig világos determinációja vagyon arról, hogy minden ifjú mester Chébe állásának alkalmatosságával a Város Házához egy bőr vedret adni tartozik a minthogy a Chéhek Előljárói eleinte némellyiktől vagy bőr vedret, vagy érette meg határozott pénzt defumáltak, már most pedig sem bőr vedret, sem pénzt befizetni nem akarják. A város vezetése a vásárbíró t bízta meg, hogy a céheket, illetve azok előljáróit kötelezze, hogy a kezek alatt lévő mesteremberektől a bőr veder helyett a Magistratus régebbi determinációja szerint egy-egy aranyat fizessenek be 15 napon belül a város pénztárába. Akik pedig eddig nem adták meg a bőr vedret, azok szintén 15 napon belül vagy készíttessék el és adják be vagy fizessék be a váltáságot, mely 2 Rft 30 kr. volt.⁵³ A város vezetése szigorította, hogy a Chéhekben állani kívánókkal az Tettes Nemes Vármegye által bőr vedrekre rendeltetett szorosan incassáltassanak. 1786-ban a város legnagyobb, leggyorsabban növekvő céhszervezetével, a csizmadiákkal⁵⁴ – számuk a század végén már meghaladta a 400 főt – szemben kellett eljárnia ez ügyben Lanyiti András vásárbírónak.⁵⁵

Annak ellenére, hogy a város igyekezett egyre keményebben felügyelni a bőrvedrek beszolgáltatását, illetve a bőrvedrek megváltásából származó összegek beszedését, egy szintén ebből az évből származó vizsgálat, mely az 1770–1787 között a bőrveder pénzek sorsát vizsgálta meg kimutatta, hogy az ebből származó bevételek elsősorban a Város Közönséges Cassájába és nem a Tűzi Cassába kerültek, így valószínűleg csak részben használták fel a tűzoltás hatékonyságának elősegítésére, új tűzoltóeszközök, szerszámok beszerzésére.⁵⁶

A város vezetése és a céhek között a bőrvedrekkel kapcsolatban két kérdésben volt jelentős nézetkülönbség, mely a szücsceh 1787-ben kelt levelében részletesen olvasható. A céhek egyrészt sérelmezték, hogy csak a céhtagoktól várták el, illetve volt kötelességük a bőrveder beszolgáltatása, ezt sem a kereskedőktől, sem a 18. század végén ugrásszerűen megszorodó kontároktól nem követelték meg. Másrészt a céhek a vedreknek egy új elosztási rendszerét javasollák, mégpedig úgy, hogy a bőrvedreket ne tartozzanak a Város Házához bé adni, hanem utzánként oszthassák el. A város az utóbbi kérést annak ellenére elutasította, hogy sokkal ésszerűbbé és hatékonyabbá tette volna a tűzoltást, azzal az indokkal, hogy a vedreket tovább is a Város Házához adattassanak és inkább annak utána innen osztassanak ki utzákra az Uttza Kapitányok által. Az első panasz esetén azonban helyt adott a szücsceh kérésének és ezt követően mind a kereskedőktől, mind a kontároktól megkövetelte a bőrvedrek, vagy azok váltásának beszolgáltatását.⁵⁷

A bőrvedrek elosztásának kérdésében, a céhek érveit is figyelembe véve hamarosan megváltozott a város álláspontja és új elosztási rendszert vezettek be. 1791-ben a Város Jegyzőkönyvében az alábbi indoklás mellett a vedrekre vonatkozó új felosztást olvashatjuk. Tapasztalván aztat, hogy a tűz támadások alkalmatosságával, gyakran fogyatkozás

52 IV-1501/a. 13. köt. 1787. 177.

53 IV-1501/a. 13. köt. 1787. 154.

54 Spóncr 1999. 606–607.

55 IV-1501/a. 12. köt. 1786. 33.

56 IV-1501/a. 13. köt. 1787. 80.

57 IV-1501/a. 13. köt. 1787. 188.

esik a vízi edények későre való érkezések miatt, ezért hogy a Város securitas procuritasson a bőrvedrek elosztását a következőképpen változtatták meg. Mindenekelőtt számba vették, hogy hány bőrvedderrel rendelkezik Miskolc és az egész Városban széllyel fel osztassanak és akár hol esne az tűznek támadása mindenfelől lehessen hová hamarabb azokkal megjelenni. A számbavétel szerint ekkor Miskolc 102 bőrvedderrel rendelkezett. Ez a szám azonban meglehetősen alacsony a városban ebben az időben működő kézművesekhez képest. Ez még abban az esetben is igaz, ha tudjuk, hogy pénzben is meg lehetett váltani a bőrveder beszolgáltatását. Minden bizonnyal a város és a vármegye törekvései hiábavalóak voltak, hogy teljes mértékben végrehajtsák az ez irányú rendeleteket. Az új felosztás szerint minden céhhez, összesen 17-hez 2–2 bőrveder került, kivéve a kőműves céhet, mely hatot kapott, továbbá az Ujj Templomhoz 6, a vachter háznál szintén 6, a görög bírónál és Altman József zsidónál 2, illetve a városbíróhoz és helyetteséhez került további 2–2. A maradék bőrvedreket továbbra is a Város Házán raktározták és innen osztották el tűz esetén.⁵⁸

A bőrvedrek beszolgáltatása minden kézműves kötelessége volt,⁵⁹ emellett azonban a céhek szervezetten is részt vettek a tüzek megfékezésében. A középkortól kezdve a városok tűzrendészeti szabályzataiban külön kitértek szakmák szerint az egyes céhek feladataira és kötelességeire. Roncsik Jenő számos magyar település céhekre vonatkozó tűzrendészeti szabályzatát adta közre.⁶⁰ Tűzoltásra Miskolcon is kötelezték a céheket, 1777-ben jött létre a céheken alapuló városi tűzoltóság.⁶¹ Az egyes céhekre lebontva azonban nem ismerjük a feladatok pontos elosztását. Erre vonatkozóan sem a Herman Ottó Múzeum gazdag céhes gyűjteményében, sem a Város Jegyzőkönyveiben nem találunk utalást. Minden bizonnyal más városokhoz hasonlóan, Miskolc esetében is a legfontosabb feladat a tűzoltószerszámokkal szakmájukból adódóan jól bano, fizikai munkában jártas iparosokra, mint a kovácsokra, lakatosokra és különösen az ácsokra hárult. Ők kezelték a különböző kézi tűzoltószerszámokat és a létrákat. A famegmunkáló céhek kézművesei fejszékkel és bárdokkal segítették az égő házak bontását. A többi iparág képviselői pedig vizesárcokot ástak, vizet hordtak.⁶² Fazekas Csaba azonban rámutat arra a tényre, hogy a céheken alapuló tűzoltóság legfeljebb a kisebb, lokális tüzek megfékezése esetén volt eredményes. A gyorsan terjedő nagy tűzvészek alkalmával a céhtagok is elsősorban saját házukat, vagyonukat mentették. Ezekben az esetekben csak a katonaság tudott hatékonyan és szervezetten közbeavatkozni.⁶³

A kézművesek azonban nem csak a tűz oltásában vállaltak fontos szerepet, hanem számos esetben a tüzek keletkezésének is okozói voltak. A rosszul megépített kémények,

58 A következő céhmestereknél helyezték el a vödöröket: Tsabai András csizmadia, Rác János szűcs, Bödő János szabó, Nagy István varga, Fók Gáspár fazekas, Kun István lakatos, Király János gombkötő, Filep Zsigmond asztalos, Szatmáki Sámuel kalapos, Kis János szűrcsapó, Pachmeister János kovács, Kis János bodnár, Metzner Mihály compactor, Meltzer Dániel szíjjártó, Brumer Márton kerékgyártó, Novák János köteles és Sajlinger Ferenc kőműves. E forrás nem csak jelen tanulmányunk szempontjából jelentős és hasznos irat, de egyben fontos céhtörténeti dokumentum is. IV-1501/a. 17. köt. 1791. 148–149.

59 A bőrvedrek beszolgáltatása egészen a céhkorszak végéig kötelező volt. 1855-ben a miskolci magyar tímárcéh a céh részére csináltatott hat darab bőrvedret, ahogy fogalmaznak vizoltó vedret. Darabja akkor is 2 Rf 30 kr-ba került. HOM HTD I.76.4.75.

60 Roncsik 1939.

61 Benkő 1976. (1782). 66.; Fazekas 1994. 104.

62 Szendrei János írja a vargacéhről, hogy ily vedrekkal mesterségük szerszámait gyanánt is bőven el voltak látva, a varga céh maga egy hatalmas tűzoltó csapatot képezett; Szendrei 1904. 568.

63 Fazekas 1994. 104.

a gondatlan tűzhasználat mellett a különböző tüzzel dolgozó iparosok műhelyeinek gyakran használt kéményei jelentették a legnagyobb veszélyforrást, még abban az esetben is, ha megfelelően voltak megépítve. A műhelyek már a 17. században is többször okoztak kisebb-nagyobb tüzet a városban. 1683-ban *Sütő György* kovács műhelye égett le a szomszéd házzal együtt, igaz, ekkor sikerült még időben megfékezni a tüzet, nehogy a város nagyobb kárt szenvedjen.⁶⁴ A kézművesműhelyekben keletkező tüzek megelőzése érdekében a város 1746-ban tiltotta a fazekasokat, hogy Miskolc területén égessék ki fazekaikat.⁶⁵ Számos példa mutatja, hogy a 18. század folyamán is több alkalommal okoztak tüzet a kézművesek műhelyei, annak ellenére is, hogy azok a kézművesek, akik tüzet okoztak hasonlóan súlyos büntetésre számíthattak, mint a város bármely lakója. 1789. február 19-én *ifjú Gráf János* ellen emeltek panaszt szomszédai, mert kigyulladt műhelyének kéménye, mely miatt *az Szirma utcában jó forma lárma is esett*. A vizsgálat során a mestert véllenek találták, a tüzet az iparos *cselédjei (inasai?)* okozták, ezért *Gráf Jánost* nem vonták felelősségre, két cselédjét azonban *24 óráig való árestomra büntették*.⁶⁶ 1793. május 26-án vasárnap *Májér György* kerékgyártó mester kéménye gyulladt ki. A tűz gyors elterjedését a vármegye katonájának, *Varga Andrásnak* a gyors közbeavatkozása előzte meg. A tűz kivizsgálása során megállapították, hogy a kémény tiszta volt és megfelelően is volt megépítve, a mester hibájául mindössze azt rótták fel, hogy *vize is volt de csak felényi, mint amennyi parantsoltatik*. Ezért csak 4 Rft 30 kr pénzbüntetést róttak ki rá, melyből 2 Rft-ot a tűz oltásában segédkező *Varga András* kapott meg jutalmul, a fennmaradó összeget a város kasszájába kellett befizetnie. Azért, hogy a kerékgyártómester a későbbiekben jobban odafigyeljen és körültekintőbben üzze iparát, az ítélet végén figyelmeztették és *testbeli büntetésnek igéreti mellett meg íntették*.⁶⁷ A rákövetkező évben a Tetemváron lakos *Kersmájér János* szögverő gondatlan munkavégzése miatt *Kassai János* Csabai prédikátor háza égett le. A szögverő iparost, mint *gondatlanul tüzet támasztót áristomban tétetni rendeltették*.⁶⁸

A város, hogy megelőzze a hasonló eseteket már az előtt megvizsgálta a Miskolcon műhelyt felállítani szándékozó kézműveseket – különösen a nagy tűzvést követő években – mielőtt azok hozzákezdtek volna az iparüzéshez. 1786-ban *Véber Gáspár* szögkovács vásárolt *Barát Ferenctől a Búza Piaczra járó Új Város nevezetű uttzában telket*, melyen saját házat és műhelyt akart építeni. Ezt a város részéről négy hivatalos személy (*Becsületes Convocatus Személy*) vizsgálta meg, hogy *az építendő műhely a Publicum vagy a szomszédok kára nélkül meg eshessék vagy nem*. A kirendelt bizottság a szomszédok megkérdezése és a körülmények megvizsgálása után a következő határozatot hozta. Három feltétel teljesülése esetén engedélyezik a műhely megépítését:

1. Tekintettel arra, hogy a telek jelen állapotában ház, illetve műhely megépítésére *alkalmatlan és gazzal fedett, melyre való nézve, hogy mesterségét is bátrabban gyakorolhassa*, mindenekelőtt meg kellett tisztítani.

2. A műhelyre vonatkozóan kötelezték, hogy *az műhely ahol lészen három kőfalat, s égetett téglából jó magas kéményt fog építeni, s egész fedőleket pedig sindel alá vegyi*.

64 Gyulai 1998. 149.

65 Szendrei 1904. 621–622.; Tóth 1981. 53.

66 IV-1501/a. 15. köt. 1789. 61.

67 IV-1501/a. 19/a. köt. 1793. 231.

68 IV-1501/a. 20. köt. 1794. 305.

3. E mellett mert a műhely *Balczár Mihály* istállójának közelében fog felépülni kötelezték *az fedőjének fel emelésében segítséggel fog lenni*, és mert oda csatornát is kell építeni *annak meg szerzésére magát szorosan kötelezze*.

A város a műhely megépítését csak ezen szigorú feltételek betartása mellett engedélyezte.⁶⁹

A század végén további intézkedésekkel próbálta hatékonyabbá tenni a város a tűzoltást, melyek közül a legfontosabb változás volt, hogy 1794-től az éjjeli őrzés külön foglalkozássá lett. A város hivatalos strázsákat alkalmazott, akik a tornyokban és a városban teljesítettek szolgálatot, utóbbiak számára strázsaházakat építettek. Átszervezésre került a város közigazgatása is. A tizedeket spártákba, más néven fertályokba szervezték, melyeket a Szinva patak vize választotta el, ezeket pedig további szakaszokra osztották. Az így létrehozott spárták felügyeletét egy-egy szenátorra, más néven fertálymesterre bízta, akik egyben a tizedesek és utca kapitányok előjárói is voltak.⁷⁰ Munkájukban személyenként két fertálykapitányra és négy fertálytizedesre támaszkodhattak.⁷¹ Az átszervezéssel tehát egy új állás jött létre, mely minden bizonnyal összefüggött Miskolc azon törekvésével, hogy elnyerhesse a szabad királyi város státuszát. Ez a német eredetű állás legkorábban a bányá- és szabad királyi városokban tűnt fel. Széles körben a 18. században terjedt el Magyarországon. Miskolcon 1793-ban találkozunk vele először, pontos feladatát *Keresztessy Sándor* közli egy 1903-ban megjelent tanulmányában.⁷² Az első igazolható adat 1794-ből származik, mely feltüntette a megválasztott fertálymesterek neveit is. Eszerint az első fertályban *Holló János*, a másodikban *Ns. Rác Zsigmond*, a harmadikban *Ns. Barkassy György*, a negyedikben pedig *Farkas Pál* töltötte be választás útján a pozíciót.⁷³ Egy 1797-ből származó városkönyvi bejegyzés szerint a *Senator Urak fertály szerint 4 részre a szerencsétlen tűz támadásának el távoztatását ügyelő fel vigyázásra, s létrák, horgok és egyéb tűzoltó eszközöknek számban vételire...osztattak*.⁷⁴ A fertálymesterek pontos feladatát *Barkassy András* miskolci főbíró 1800-ból származó, nyolcpontos *fertály mester urak instructioja* dokumentumból ismerjük. A pontok közül öt foglalkozott tűzvédelemmel, megelőzéssel, melyek közül a legfontosabb a minden hónapban megtartott kéményjárás volt. Még 1800-ban szekereket és lovakat biztosítottak számukra, egyrészt a város utcáinak rendben tartására, másrészt, hogy ezek segítségével tűz esetén a vizeshordókat a helyszínre vitethessék.⁷⁵

1794-ben a tűzoltáshoz szükséges víz biztosítására a város kutak ásását rendelte el, mert ez a *tűz oltására leghasznosabb*, és mert Miskolc hiányt szenvedett megfelelő számú kútból. Többek között a *Város Házánál ezen kútnak fel állítása igen szükséges*, tekintettel arra, hogy itt őrizték a tűz oltáshoz szükséges bőrvédrek jelentős részét, amely

69 IV-1501/a. 12. köt. 1786. 257–258.

70 Gyulai 2000. 119. Gyulai Éva pontosan közli egy-egy fertály földrajzi határait.

71 Kapusi 2005. 632.

72 Keresztessy 1903. 5–6. Többek között Szendrei János is teljes terjedelmében hivatkozik e tanulmányra, azonban értékét csökkenti, hogy mint arra Kapusi Krisztián utal, Keresztessy nem tüntette fel pontosan lézicsinek forrását. Kapusi 2005. 631.

73 Kapusi 2005. 631.

74 IV-1501/a. 23. köt. 1797. 8.

75 A fertálymesterek pontos feladatait egyaránt közli Gyulai Éva és Kapusi Krisztián is. Kapusi kutatásai azonban azt bizonyítják, hogy e tisztiséget a 19. század derekáig nem töltötték be rendszeresen; Gyulai 2000. 119–120; Kapusi 2005. 632–633.

kutat végül a város rabjaival ásatták meg.⁷⁶ Emellett a város védelmére Miskolc előjárói négy darab vízpuskát készítettek. Ezek beszerzésének igénye már korábban felmerült, de készítésüket akkorra halasztották, amikor a *compossessoratus a camara által fog erősíteni*,⁷⁷ melyre végül 1800-ban került sor. A határozat szerint az újonnan beszerzendő vízpuskákat *használás végett a fertály mestereknek* osztották ki. Az ő feladatuk volt, hogy a puskákat tűz esetén a lehető leggyorsabban a helyszínre juttassák.⁷⁸ Ezek közül egy, a város oltalmazására megkívántató réz vízpuska elkészítését *Szaltzer János* gitler vállalta 100 Rft-ért, melyből előlegként a város *Tűzi Cassájából* 25 Rft-ot vett fel.⁷⁹ Minden bizonnyal azért sem került sor hamarabb újabb vízpuskák beszerzésére, mert mint a fenti összegek is mutatják, egy-egy ilyen szerkezet beszerzési, elkészítési és nem utolsósorban fenntartási költsége igen magas volt. Ez utóbbit a 19. századi városi számadások szerint mindig helyi kézművesek, kerégyártók, bodnások és különböző fémiparosok végezték.

A város anyagi eszközökkel is igyekezett ösztönözni a tűzoltásban résztvevőket, akiknek kiemelkedő szerepük volt – mint láttuk azt *Varga András* esetében is – egy-egy tüzeset gyors megfékezésében. Így bizonyos alkalmakkor jutalmazta a város kocsisait, akiknek többek között az is a feladatuk volt, hogy tűz esetén vizet szállítsanak a helyszínre. 1774-ben meghatározták, hogy a város mely pontjain álljanak a szekerek, így a négy kocsit a Donga-kútnál, a quartély háznál, az Újvároson és a Kádas utcában helyezték el.⁸⁰ 1792-ben egy kisebb tűz alkalmával a két leghamarabb helyszínre érkező kocsist egy-egy Rft-tal jutalmazták.⁸¹ Több esetben a kocsisok maguk kérvényezték jutalmazásukat, és érdemeiktől függően a város komolyabb összegekkel is honorálta a kocsisok munkáját. 1794-ben például helyt adva a kocsisok által beadott kérvénynek, mely szerint *a mostani időkből történt tűz támadásoknak oltásakor nyoltz ízben vivén legelőbb vizet*, ezen cselekedetükért a *Tűzi Cassából* egy kocsist négy, egy másikat nyolc Rft jutalomban részesítettek. Különösen elgondolkodtató a tüzesetek nagy száma és az a tény, hogy a városkönyvi bejegyzés szerint *a múlt tűz támadások nem vigyázatlanágból, hanem szándékos gyűjtogatók által történt*.⁸² Azonban ez nem volt kötelező gyakorlat a város részéről, nem minden esetben díjazták külön a kocsisokat, annak ellenére sem, hogy az 1774-es rendeletben meghatározták, hogy a leggyorsabb kocsis 2, a második pedig 1 Rft jutalomban részesül.⁸³ 1796-ban például hiába folyamodtak a városhoz külön jutalomért, kérésüket elutasították, sőt figyelmeztették őket, hogy ez kötelességük és *tovább is támadandó tűznél leg előbb leendő meg jelenésre 25 botoknak terhe alatt kényszerítettnek*.⁸⁴

A város a mellett, hogy igyekezett minden tőle telhetőt megtenni a tűzvézsek elkerülése érdekében, illetve egy-egy nagyobb tűzvész után a maga eszközeivel segített a bajbajutottakon, részt vállalt a helyreállításban, igen humánusan kezelte a szerencsétlenül járt lakosait. Így például bár a kéregetést szigorúan tiltották Miskolcon, *Lőrintz*

76 IV-1501/a. 20. köt. 1794. 20.

77 Szendrei 1904. 623.

78 IV-1501/a. 26. köt. 1800. 242.

79 IV-1501/a. 26. köt. 1800. 70.

80 Szendrei 1904. 622.

81 IV-1501/a. 18. köt. 1792. 154.

82 IV-1501/a. 20. köt. 1794. 20.

83 Szendrei 1904. 622.

84 IV-1501/a. 22. köt. 1796. 168.

*Mihálynak, aki tűz által elvesztette minden vagyonát az alamisna kéregetés városunkban megengedtetik és a jót tevőknek kegyességekben ajánltatik.*⁸⁵

Tanulmányunk végén külön kell szólnunk az e században széles körben elterjedő, a lakosság jelentős körében a mindennapi élet részét képező pipázás szokásáról, mely az egyik legtűzveszélyesebb tevékenység volt a korszakban. A 18. század második felében több alkalommal is összeírták a pipásokat.⁸⁶ Számuk 4–6 száz körül mozgott – bár valószínűleg számuk ennél is magasabb lehetett, de a rájuk kivetett különadó miatt sokan nem vallották be szenvedélyüket – köztük számos kézművest is találunk.⁸⁷ Miskolcon több jól menő pipakészítő műhely is működött, ami a szokás gyors terjedését mutatja.⁸⁸ Az 1746-os tűzrendészeti statutumban már külön foglalkoztak a pipásokkal. Az éjszakai örök kötelességévé tették, hogy az utcán pipázókat, dohányzókat azonnal fogják el.⁸⁹ Számukra a későbbi évtizedekben is tilos volt az utcán és gyúlékony anyagok mellett hódolni szenvedélyüknek. Azonban mint arra *Fazekas Csaba* rámutat, a hatóságoknak egyrészt nem volt kellő apparátusa mindenkit megfigyelni és minden esetben eljárni, másrészt az emberek magánéletébe, viselkedésébe sem akartak túlzott mértékben beavatkozni. Ő mindössze egyetlen pipázó megbüntetéséről tud korszakunkban, azonban a Városkönyvekben ennél több esetet találunk, igaz valóban ritka alkalom, ha valakire kifejezetten csak pipázásért szabtak ki büntetést. Általában más törvényteleniségekkel együtt büntették ezt a szenvedélyt. Mint fentebb is láttuk, *Molnár Mihály* esetében sem a pipázásért, hanem a segítség elmulasztásáért szabtak ki büntetést. 1775-ben *Korányi Istvánt* káromkodásért és *nem különben az uttzákon széltiben, noha sokszor meg intetett pipázni bátorkodott, ezen tselekeditéért 30. pácza ütést szenvedett.*⁹⁰ 1793-ban ritka kivételként *Kozi Újj Lakost a Major Uttzában a szeles időben törvénytelenül dohányozván, mások példájára méltó, hogy megintessen.* Az idézésre azonban nem jelent meg, nem helybeli lévén, minden bizonnyal a várost is elhagyta, így a büntetés végrehajtása is elmaradt. Meghagyták azonban, hogy ha elfogják a törvény kijátszásáért és a dohányzásért *áristomban való tétele determináltatik.*⁹¹

Összefoglalásként megállapítható, hogy a 18. század folyamán annak ellenére, hogy háborús cselekmény nem sújtotta Miskolcot, a tűzesetek száma folyamatosan emelkedett és bár mind a vármegye, mind a város sokat tett a város tűzvédelmének hatékonyabbá tételéért, nem tudta jelentősen visszaszorítani a tűzesetek számát. A korabeli tűzoltóeszközök nem tudtak megfelelő védelmet biztosítani a gyorsan növekvő, túlszűfolt és többnyire igen gyúlékony anyagokból épült város számára. Korszakunkban számos rendeletet hoztak a tűz megelőzés területén, szigorították a büntetési tételeket, mégis hatékony tűzoltó szervezet híján több alkalommal is leküzdhetetlen csapást jelentett egy-egy tűzvész. A legnagyobb, mely 1781-ben pusztított, pedig az egész várost porig égette, bár Miskolc fejlődését nem tudta megtörni. Távlabbra tekintve azt látjuk, hogy ez nem egyedi jelenség volt, e korszakban majd mindegyik magyarországi település hasonló gondokkal nézett szembe. Jelentős változás a 19. század első felében sem történt a tűzoltás, tűzvédelem

85 IV-1501/a. 22. köt. 1796. 139.

86 A korszakból származó pipásösszeírásokat közli Rémiás Tibor. Rémiás 2004. 101–103.

87 Rémiás 2004. 102.

88 Fazekas 1994. 101.

89 Tóth 1981. 53.

90 IV-1501/a. 7. köt. 1775. 184.

91 IV-1501/a. 19/a. köt. 1793. 29.

területén. Gyökeres fordulatra az önkéntes és hivatásos tűzoltó testületek megszervezése után került sor, mely Miskolcon 1874-ben következett be.⁹² Ekkor azonban már jelentősen változott az építészeti technológia is, előtérbe került a kő, téгла és cserép használata.

IRODALOM

BENKŐ Sámuel

1976 (1782) Miskolc város történeti – orvosi helyrajza. Miskolc. Borsodi kismonográfiák 2.

FAZEKAS Csaba

1994 A város és a tűzvész az újkori Magyarországon (a korabeli Miskolc története alapján) In: *Studia Miskolcinensia* 1., 99–111.

1993 Tűzvész, tűzvédelem, tűzoltás. *História* XV. évf. 3. szám, 32–35.

GULYA István

2005 A kőműves- és kőfaragómesterség Északkelet-Magyarországon a 16–19. században. *HOM Évk.* XLIV., 127–152.

GYULAI Éva

1998 Víz és tűz. *Miskolc Története* II. (1526–1702-ig) Miskolc. 140–151.

2000 Városkép és építkezés. *Miskolc Története* III/1. (1702–1847) Miskolc. 124–150.

KÚTVÖLGYI Mihály

1989 Tűzre, vízre vigyázzatok! Budapest

MINÁROVICS Jenő

1988 A vízemelő gépektől a tűzoltófecskeendőig. A legkorábbi adat a vízipuskáról. *Tűzoltó Múzeum Évkönyve* III., 45–46.

RÉMIÁS Tibor

2004 Miskolc 18. századi társadalma feudális kori összeírásai alapján. Miskolc

RONCSIK Jenő

1939 A tűzoltóság története, fejlődése, szervezete. Budapest

SPÓNER Péter

1999 A miskolci csizmadiacéh története a megalakulástól a céh felszámolásáig (1667–1872). *HOM Évk.* XXXVII., 603–619.

SZENDREI János

1904 Miskolcz város története II.

TÓTH Péter

1981 Miskolci Statutumok (1573–1755). B.-A.-Z Megyei Levéltári Füzetek 23.

TÓTH Péter–BARSÍ János

1989 Borsod Vármegye Statutumai 1578–1785. B.-A.-Z Megyei Levéltári Füzetek 23.

VERES László

2000 Az iparosok száma. *Miskolc Története* III/1. (1702–1847) Miskolc. 332–339.

92 Fazekas 1994. 105.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

B.-A.-Z. M. Lt. IV.1501/a

Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc város levéltára. Miskolc Város
Tanácsának iratai, tanácsgyűlési jegyzőkönyvek

HOM HTD

Herman Ottó Múzeum, Miskolc, HTD Történeti Dokumentáció I. céhes gyűjtemény

FIRES, FIREMEN, GUILDS

(Fires and fire prevention in Miskolc in the later 18th century)

Besides floods and floodwaters, the greatest catastrophe befalling the villages and towns of medieval and post-medieval Hungary were fires. Devastation by fire was independent of geographic location for it threatened each and every settlement. Fire, the perhaps most dreaded enemy, spread quickly and could only be curbed with difficulty; at the same time, it caused immense damages within a very short time.

The town of Miskolc was no exception. These two factors played an important role in the town's history and in the development of its layout. The historian studying the period in question sees a market town with a growing population and an increasing number of houses, undergoing rapid development and industrialisation. Wood and reed, the two materials most often used in construction, overcrowding and the dynamic growth of guilds engaged in crafts needing fire made Miskolc increasingly prone to conflagrations. Even though the town was not devastated by wars during the later 18th century, the number of fires increased significantly owing to the above. The greatest fire raged in 1781 and the town practically burnt down. The description of this conflagration as recorded in the town register is published in full. Although the fire did not cause a setback in the town's development, it did prompt both the county and the town officials to increase effective protection against fire. Several measures were taken to make the city safer. New, efficient fire extinguishing equipment was purchased, the town's administration was reorganised and strict fines were imposed on individuals causing fires and against individuals threatening with arson. The guilds active in the town played an important role in fire protection for they manufactured most of the fire extinguishing equipment and the leather buckets needed for extinguishing fires. The current study discusses the causes of the devastating fires in Miskolc based on the data contained in the town registers, the techniques used for extinguishing fires and the decrees concerning fires and fire prevention, with a focus on the craftsmen active in the town. Although the chronological boundary of the period examined here was drawn at the turn of the 18th–19th centuries, many of the observations made for that period are also valid for the earlier 19th century. In spite of the many efforts, the town's fire protection did not improve significantly and the town continued to face the same problems. A radical change can be noted after the organisation of voluntary and professional fire brigades in 1874. By this time, the construction materials had changed too, reflected by the increasing use of stone, brick and tiles.

Péter Spóner

DOHÁNYTERMESZTŐK A SAJÓ-VÖLGYBEN

A sajószentpéteri sváb kisebbség története

MAROZSÁN ZSOLT

Sajószentpéter Borsod megyéhez hasonlóan nem nemzetiségi vidéken fekszik. A német népcsoportok tömeges megjelenése éppen ezért csak elég későn, a gazdasági feltételek megfelelő szintre jutásának időszakában, a 19–20. század fordulóján történt. Megjelenésük mégsem volt új, hiszen már korábban is éltek németajkúak a településen, de számuk jelentékenynek nem volt mondható, „csak” az államszervezet kiszolgáló intézményeinek alkalmazottaiként voltak jelen. A számottevő német nyelvű etnikum megjelenése másodlagos betelepülésnek mondható, hiszen Magyarország más, korábban német elemekkel betelepült vidékeiről jöttek az itt kedvezően alakuló gazdasági lehetőségek miatt. Betelepülésük, itt végzett munkájuk jelentős mértékben hozzájárult Sajószentpéter és a környék, ezáltal az ország fejlődéséhez is.

Még néhány évvel ezelőtt is, ha a mai megyerendszer német származású lakosairól volt szó, hajlamos volt a szakma a zempléni térségben fekvő Rátka, Hercegkút és Károlyfalva településeinek koncentrálni a német kisebbségről beszélni. Ez nem azt jelenti, hogy ne lett volna tudomásunk más megyei német népcsoportokról, de ezek mindegyikének eredetével nem foglalkozott korábban a történeti kutatás. A zempléniek gyökerei azokhoz a sváb családokhoz nyúlnak vissza, akiket a regéczi uradalom telepített le birtokán az 1750–52-es években. Telepítésük oka, hogy az évszázadok harcai után elnéptelenedett észak-magyarországi uradalmak szívesen látták a földműves munkákhoz jól értő német telepeseket. E települések a vidék egymáshoz közeli területein helyezkednek el, lakói etnikai hovatartozásukat sokáig igen zárt közösségekben tudták megőrizni. Ugyan mára teljes mértékben magyarra váltak, beilleszkedtek a többségi társadalomba, de tudatukban őrzik német gyökereiket és magukra büszkén tekintenek, mint Magyarország legnagyobb nemzetiségére.

Német betelepülési hullám a török kiűzése után

A sajószentpéteri svábok ősei a török kiűzése során, a röviddel Buda felszabadítása után kezdődött, minden korábbinál nagyobb német bevándorlási hullámmal érték el az országot. Első csoportjaik azok után érkeztek, hogy 1689-ben megjelent az a királyi telepítési rendelet, amely a telepítés feltételeit és módozatait szabályozta. A telepítéssel az udvar arra számított, hogy a német telepesek a dinasztia támaszai lesznek a Habsburg-ellenes magyar nemességgel szemben. Mellettük szólt még az is, hogy többnyire fejlettebb mezőgazdasági módszerek birtokában voltak, mint a hazai lakosság.

A telepítési akció három nagy szakaszban zajlott, és lényegében az egész 18. századot átfogta. Az első szakasz, az ún. *spontán* jobbágyvándorlás III. Károly nevéhez kapcsolódott, ekkor jöttek nagyobb számban német parasztok a Dunántúl megyéibe, az Alföldre és az Északi-középhegység peremvidékeire. Ezt egészítette ki a jobbágyok folyamatos szökése földesuraiktól. A jobbágyköltözés második időszakát, melyben a sajószentpéteriek

ősei magyar földre¹ érkeztek, a *szervezett* földesúri telepítés jelentette. Ez akkor indult el, amikor 1734-ben az uralkodó rendelete kimondta, hogy a jobbágyszökés megszüntetése, a parasztok röghöz kötése céljából az átköltöző jobbágy ezután adómentes szabad éveket sehol nem kaphat, azonnal meg kell adóztatni, kivéven az ország benépesítése érdekében betelepített és majdan betelepítendő külföldieket. A rendelet tartalmazta azt is, hogy a földesurak a törvény értelmében birtokaikra legálisan áttelepedő szabad költözésű jobbágyokat kötelezzék lehetőleg állandó, végleges letelepedésre, földművelésre, ültessék őket telekre.

Az 1734-es rendelkezés gyakorlatilag megszüntette a jobbágyszökést, lezárva a spontán jobbágyvándorlás korát. Ezután az önkéntes vándorlás helyébe a szervezett földesúri telepítés lépett, a telepítés színterét szinte kivétel nélkül a nagybirtok uradalmi képezték. Ekkor érkeztek a Zemplénbe a már említett sváb népcsoportok,² valamint Heves megyébe a sajószentpéteri svábok elődei. Heves megye két fő telepítője, herceg Grassalkovich Antal és az egri püspök főleg dohánykertészeket keresett kiépülő majorságába. A változás legfőbb jellemzője, hogy a parasztnak nemcsak munkajelét, hanem saját termelőeszközeit is bele kellett vinniük munkaviszonyukba.

A németek betelepítését az egri püspökség és káptalan indította el 1731-ben (Kerecsend, Egerszalók), majd követte Grassalkovich Antal, aki 1743. április 24-én Debrőn (jog)biztosító levelet adott ki uradalma, Debrő vár alatti területének Al-Döbrő név alatti betelepítésére.³ A püspöki domíniumban német telepéseket kapott még 1758 és 1773 között Maklár, Nagytálya és Kápolna, a Grassalkovich-birtokon pedig Kompolt 1754-ben.

A hét Heves megyei faluból, ahová a földesurak az egykorú kifejezéssel élve „németeket szállítottak”, 5 egri egyházi birtok volt, 2 pedig a hercegi uradalom területén feküdt. Mindkét birtokosnak mások lehettek a telepítési módszerei, mert az első 5 falu (Egerszalók, Kerecsend, Maklár, Kápolna, Nagytálya) telepesei a mai Németország különböző helyeiről verbuválódtak, heterogén közösségek voltak, míg a herceg két falujának telepesei (Aldebrő, Kompolt) viszont egy-egy szűkebb területről toborzott, valószínűleg azonos tájszólást beszélő és hasonló szokásokat gyakorló csoportot alkottak.⁴ Belőlük szervezettebben összetartozó, homogén közösség alakulhatott ki, amely anyanyelvéhez is a legtovább ragaszkodott.

A betelepülők eredete

A Heves megyébe települt németek származáshelye igen különböző, annak ellenére, hogy számuk nem volt nagy. Elsőnek a Rajna völgyét és környékét kell említeni (Trier, Köln, Svábföld), ahonnan a legtöbben érkeztek (Egerszalók, Kerecsend, Aldebrő, Nagytálya). Elzászból csak két településre kerültek telepések, bár ők nagyobb számban: Kompolt, Nagytálya. Bajorország több településéről (Ulm, Bamberg, Baden) pedig csak Kápolnára és Egerszalókra költözött néhány család.⁵

1 Heves megye területére.
2 Rémiás 2002. 494.
3 Soós 1955. 25.
4 Bakó 1984. 105.
5 Soós 1955. 25.

A felsorolásból kitetszik, hogy a telepések a német nyelvterület milyen sok és egymástól távoli pontjairól elindulva jutottak el Heves megye falvaiba, ezért nyelvileg, néprajzilag különfélék lehettek, mondhatni Heves megye területe a német császárság miniatűr népességi mása lett.⁶ A diverzitást még fokozhatta, hogy egyes falvakban magyarok és szlovákok mellé települtek, és új lakóhelyük társadalmának csak egy részét, mégpedig annak is kisebb részét képezték. Mindössze három falu (Aldebrő, Kompolt és Nagytálya) lakosságának volt német többsége. Ez a helyzet már a 18. században prognosztizálta a német nemzetiség beolvadását, ami hosszabb-rövidebb idő alatt be is következett.⁷

Mindezt bizonyítja, hogy az egyházi funkciók ellátásához szükséges nyelvismerttet előíró 1827. évi egyházmegyei sematizmus már magyar nyelvűnek említi Kerecsend falut, holott a település 139 családjából 1799-ben még 43,8% német volt.⁸ Ugyanez az egyházi kézikönyv az alábbi információt adja a vizsgált falvokról: Kerecsenden kívül egyedül magyar nyelvtudás szükséges még Egerszalókon, magyar-német Aldebrőn, Kápolnán és Kompolton. Az 1910. évi sematizmus pedig már minden településen a magyar nyelv használatát írja elő, ami azt mutatja, hogy a nemzetiségek ekkorra már csak magyarul beszéltek vagy kétnyelvűek voltak. A helyi hagyomány megerősíti mindezt, mely szerint a 19. század végén elvesztették anyanyelvüket, egyedül Kompolton maradt meg a német nyelvű litániamondás.

A német jobbágyok részére a letelepedéskor a földesúr részéről 6 évi mentesség járt, ehhez járult még az államhatalom 6 évi mentessége. Ilyen fokú mentességben magyar telepes még 1734 előtt sem részesülhetett. Az egri püspökség még a 12 év letelte után is jelentős kedvezményeket nyújtott a németeknek, ugyanis a nagytályai telepések,⁹ akik 1773-ban telepedtek meg a településen, még 1785-ben is ingyen kapták az épületfát a püspökség birtokairól.¹⁰

Grassalkovich Antal az Aldebrőre telepített németekkel jelentős dohánykertészetnek vetette meg alapjait. A környék falvaiban¹¹ a magyarok már korábban is foglalkoztak dohánytermesztéssel, de nem hivatásszerűen, hanem csak szórványosan. Az aldebrői német telepések egyetlen foglalkozása és keresetforrása a dohánykertészet lett, mert a határban telki szántókat, réteket nem kaptak, hanem kertjük végében egy-egy hold kiterjedésű dohányföldet, földesúri szolgáltatásaikat is főként dohányban fizették meg.

A deprői dohány a Magyarországon forgalomban lévő dohányfajták között egyike volt a legjobbaknak.¹² Az új telepések először csak házaik kertjeiben kísérelték meg a dohány termesztését, majd látva kísérletük sikerét, nagyobb telkeket kértek az uraságtól, mely a falut környező szőlőföldeket adta át nekik erre a célra. Aldebrőn így sohasem alakult ki jobbágytelken élő parasztság, hanem a zsellérházakban lakó dohányosközség. A 18. század végén a deprői dohányosok sikereinek láttára Verpelét, Tófalú, Kápolna, Kompolt, Szalók, Kerecsend és Maklár népe is megindította a később verpelétinek nevezett, de valójában a feldebrői magyar parasztok által 1730 táján megkezdett és az aldebrői német újtelepesek által 1743 után népszerűvé tett dohányfajta termesztését.¹³

6 Soós 1955. 27.

7 Bél 1968. 37.

8 Bakó 1984. 106.

9 Soós 1955. 25.

10 Takács 1964. 25.

11 Feldebrő és Kápolna falvakban.

12 Takács 1964. 23.

13 Takács 1964. 17.

A Heves megyébe települt németek révén az egész magyarországi dohánytermesztés fellendült, ugyanis a németek tevékenysége nem maradt a megye határain belül. A dohánytermesztés kibontakozása, ha a rendelkezésre álló adatokat végigtekintjük, nagyon egyenetlen képet mutat. Egyes helyeken már a 18. század elején is jelentékeny mennyiségű dohányt találhatunk, míg máshol az összeírásokban nyoma sincs, ugyanakkor később egyes régi dohánytermesztő helyekről is eltűnik és teljesen új helységekből írják össze.

Mindenesetre a jelentősebb összeírások, különösen azok, amelyek huzamosabb ideig tartó termesztésről és híres dohányról tanúskodnak, olyan helyekről valók, ahol valamilyen forgalmas kereskedelmi útvonal is feküdt, pl. Fadd a Duna mentén, Kapuvár a bécsi út mellett, Jánosháza a grazi úton, vagy Rakamaz a Tisza átkelőhelyén.¹⁴ A 18. század első felében, amikor a hosszú háborúk után a magyar mezőgazdaság újjáalakulása megindult, több helyen hírt kaphatunk jelentősebb dohánytermesztésről is. A Károlyi-féle összeírás Vas, Zala és Szatmár megye területén tüntet fel nagyobb termesztést, míg a korabeli rovásösszeírások szerint Heves és Tolna megye területén volt jelentősebb mennyiségű dohány, tehát ott, ahol a későbbiek során is híres dohányt termesztettek.

1850–51-ben a kincstár jogkörébe sorolták a dohány termesztését és értékesítését. Meghatározták a felvásárlási árakat, majd folyamatosan szabályozták a termesztés lehetőségeit, s ezen belül közvetett módon a birtok-kategóriák szerinti termesztési területet is. Ez volt az egyetlen növény, amelynek termesztésébe és értékesítésébe az államhatalom irányító módon beleszólt. A monopólium életbelépése következménye volt a 19. század első évtizedeiben mind nagyobb területen történt hódító termesztésnek, s bevezetése a kincstári adójövedelem közvetett fokozását célozta.¹⁵

A monopólium bevezetésének hatása az lett, hogy a dohánytermesztés országos centrumai átcsoportosultak, a termesztésnek új körzetei alakultak ki, és az uradalmi birtokokon kibontakozó dohánytermesztés nagy hozamú ún. tömegdohányok alkalmazásával rohamos fejlődésnek indult.¹⁶ A nagy levelű tömegdohányokat az Alföld keleti, homokosabb területén, főként Szabolcs megyében kezdték termesztetni a dohánytermesztésbe újonnan bekapcsolódó földbirtokosok. Ebben az időben, az 1880-as években vált a vidék az ország dohánytermesztésének centrumává.¹⁷

A kisparaszti termesztők háttérbe szorulásának folyamata Magyarország nagy dohánytermesztő területein a 19. század utolsó évtizedére lényegében befejeződött. Ekkor szilárdult meg az új társadalmi réteg, az uradalmi feleskertészek, vándordohányosok rétege. Ennek a falu lakóitól elkülönülő rétegnek bázisát a korábbi parasztdohányosok alkották, ugyanis a monopólium bevezetése után a paraszti kistermelők nem kaptak termelési engedélyt és jó részük kénytelen volt elszegődni uradalmi feleskertészeknek, és a dohánytermesztésbe a nagybirtok adta lehetőségek között bekapcsolódni.

A feleskertészek vándorlásai elsősorban azon területek felé irányultak, ahol a dohánytermesztésnek nem voltak hagyományai és a kifejlődő uradalmi dohánytermesztés-

¹⁴ Takács 1964. 15.

¹⁵ Takács 1964. 391.

¹⁶ Dobrossy 1978. 12.

¹⁷ A dohánytermesztők monopólium előtti csekély számára és a nyírségi dohánytermesztés kevésbé jelentős voltára utal az is, hogy a nyírségi falvakból a századforduló előtti években még jobbára az uradalmak napszámosai kerültek ki, a kertészek döntő többsége más területekről vándorolt az uradalmakba.

nek nem volt meg a szükséges munkaerő-ellátottsága. A Heves megyei dohányosok fő felvevőpiaca e tekintetben a Nyírség volt.¹⁸ Az első kitelepülők valószínűleg Verpelétről,¹⁹ esetleg a két Debrőről indultak el, amely falvaknak a legjobb híre volt a dohánytermelésben, és amelyekhez, főleg Verpeléthez később is szívesen kapcsolódtak a környékbelieket is. Számtalan esetben fordult elő, hogy a szomszédos falubelire is csak azt mondták Szabolcsban: „hevesi, verpeléti”.

E kirajzás különben évente igen nagy mértékű volt. 30–40–50 család is útra kelt az év elején és csak egy pár érkezett vissza belőle az év végére. Méltán írhatta a Hevesvármegyei Hírlap egyik 1894-i számában a lap verpeléti levelezője: „*Pusztulunk, veszünk*” című rövid helyi beszámolójában: „*Elköltöznek a lakosok idegenbe, jobb hazát keresni, mert az atyáskodó kormány kivette kezükből a kenyeret, elvonta tőlük a dohánytermelési engedélyt... Verpeléten, ahol ezelőtt 4.500 lakos volt, alig van 3.000. Fel-Debrőről a múlt évben több, mint 100 család vándorolt ki. De legnagyobb a kiköltözés Al-Debrőről.*”

A dohánykertészek vándorlásának lényeges okai az uradalmak különböző szolgáltatásai, a gyakori felmondások voltak. Az állandó vándorlás másik mozgatórugója az ország egy-egy dohánytermesztő területén kialakuló munkaerő-felesleg volt. Egy-egy dohánytermesztő központ, mint például Heves országrésznyi területeket árasztott el uradalmi dohánykertészekkel.²⁰

A hevesi dohányosok vándorlásaik közepette eljutottak a mai Borsod-Abaúj-Zemplén megye különböző területeire is. Legfőbb központjuk a Sajószentpéter melletti Dusnokpuszta²¹ lett. A sajószentpéteri római katolikus plébánia anyakönyveinek vizsgálata szerint a legkorábbi adat a hevesi svábokra vonatkozólag 1888. március 29-én kelt, amikor is a plébánián megkeresztelték Schneider Béla aldebrői dohánykertész és Jakkal Borbála házasságából született Anna nevű lánygyermekét.²²

Dusnokpuszta előtörténete

Dusnok első írásos említése a 14. századból való,²³ a 15. századig önálló falu, sőt Sajószentpéter határában Cseb mellett a legjelentősebbnek tekintik, azonban ekkor a háborús események alatt feldűlják, a falu a tűz martaléka lett.²⁴ Mindezt bizonyítja, hogy Sajószentpéter első gabonadézsma jegyzéke 1548-ban már pusztaságként említi.²⁵ Hosszú ideig semmit nem tudni róla, Fényes Elek 1844-ben még a népes puszták között sem említi.²⁶ Nem szerepel a Statisztikai Hivatal 1900-as adatai között, sem a Sajószentpéteri járásra vonatkozólag, sem Sajószentpéterrel kapcsolatban.

18 Dobrossy 1978. 14.

19 A Verpelét környéki lakosok szabolcsi megtelepedését nagyban megkönnyítette, hogy a Károlyiak, akik Al- és Feldebrő földesurai voltak és egy ideig Verpelétnek is rész-birtokosai, Szabolcsban is hatalmas uradalmakkal rendelkeztek, ahol az alodiális gazdálkodás keretében a dohánytermesztés is hamarosan megindult és ehhez a régi dohánytermesztő birtokaikról, a fenti helységekből könnyűszerrel szerezhettek dohánymunkásokat.

20 Takács 1964. 166.

21 Korábban Kopaszföld néven szerepel a forrásokban, míg a 19. században és a 20. század elején, a sajószentpéteri római katolikus plébánia anyakönyveiben 1893-tól Duzsnok/Dusnok alakban jelenik meg.

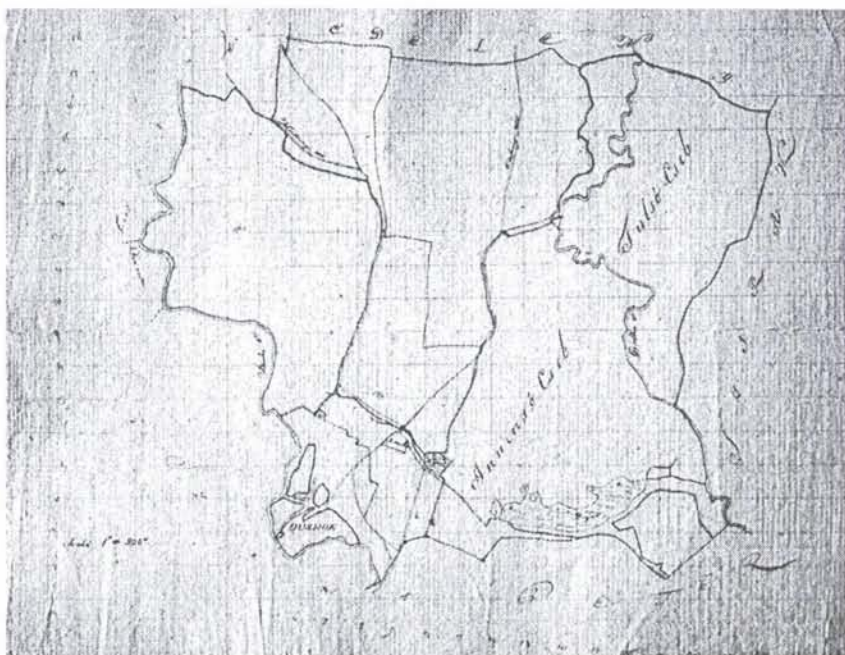
22 A sajószentpéteri római katolikus plébánia keresztlétségi anyakönyvének bejegyzése szerint.

23 Tóth 2007. 10.

24 HOM HTD 88.4.1.2.

25 Tóth 2007. 47.

26 HOM HTD 90.20.405.1–59.

1. kép. A dusnoki határ földrajzi nevei
(BmT. 196/2.)

Maga a dusnok szó szláv eredetű, de több értelmezése is akad. Az egyik szerint a *dusenik* szó magyarosodott alakja, jelentése lélekváltó. Olyan szolgálatot, szolgákat jelent, akiket a meghalt földesúr még életében vagy végrendeletében szabadon bocsátott, illetve szolgálul más egyházi javadalmaknak ajándékozott azzal a kikötéssel, hogy halálának évfordulóján lelki üdvösségéért gyászmisét mondjanak, és halotti tort rendezzenek.²⁷ Más értelmezésben szintén szláv szó, a *zdusitsja*, megizzadni szóból származik, mely a Borsod megyei Dúsnokpuszta földrajzi elhelyezkedésére utal, miszerint míg egy fuvaros Sajószentpéterről Múcsony felé mocsaras területeken keresztülgázolt, addig becsületesen megizzadt.²⁸

Tóth Péter Sajószentpéterrel kapcsolatos kutatásai alapján tudjuk, hogy a település jegyzője, Vadász György összegyűjtötte a környék földrajzi neveit az 1860-as évek elején, melyet rövid várostörténeti áttekintéssel is kiegészített.²⁹ Ebben a gyűjtésben szerepel Dúznok helység töredék jegyzéke is, melyet Bíró Csontos Mihály 1864. május 30-án írt alá. Ebből a következők derülnek ki Dúsnokra vonatkozólag: „a birtokosokat kivéve görög katolikusok lakják, akik a múcsonyiakkal rokonságban állnak³⁰, mellettük pedig mint puztát, a szolgálatban levő béresek és cselédek lakják.” A jegyzék említést tesz arról is,

27 Ezt a jelentést a Bács-Kiskun megyei, a kalocsai Sárköz egyik falujának, Dúsnoknak a rác származású lakói vallják.

28 Tóth 2007. 303.

29 Tóth 2007. 296.

30 A források utalása szerint a múcsonyiakkal való szoros kapcsolat jelentheti a görög katolikus kötődést, de erre nézve hivatalos adatokat nem találtam.

1. számú térképmelléklet.

A Dusnokra települt dohánytermesztéssel foglalkozók származási helyei

hogy Dusnokon lakott egy időben Angyal Bandi, a híres betyár is.³¹ Az 1864-es jegyzék a Dusnok határában előforduló földrajzi nevek felsorolásával zárul, melyek a következők voltak: Bujár és Sóstó, Kis Cseb, Nagy Cseb.³²

Dusnokpuszta németekkel való betelepülése fellendülést hozott a korábban oly sokáig néptelen falu életébe. A római katolikus plébánia anyakönyveinek vizsgálata kimutatta, hogy Heves megyéből zömmel német származású családok kerültek Dusnokra. Ők a következők: Helgert (Hergelt), Spitzmüller, Schneijder, Schuster (Suszter), Hermann, Jakkel és Schweitzer. Az anyakönyvek érdekessége, hogy kiderül belőlük az is, hogy nemcsak német származású családok kerültek ide a hevesi településekről, valamint, hogy nem minden család esetében volt a kiindulópont valamely korábban dohánytermesztéssel kapcsolatban említett hevesi település, mely alátámasztja a dohányosok vándorló életmódját.

31 Angyal Bandi (1760?–1806), eredeti nevén Szentmártonyi Ónody András. Felvidéki nemesi család sarja, családja Borsod vármegye egyik legkiterjedtebb birtokával rendelkezett. Gyermekkorát Sajószentpéteren töltötte, legkedvesebb tartózkodási helye a dusnokpusztai major volt. Első felesége az elszegényedett Angyal család leszármazottja volt, innen kaphatta ragadványnevként az Angyal nevet. Első bűncit az 1780-as években követte el, gyakran megfordult a Hortobágyon, bűncselekményei is ahhoz a vidékhez köthetők. 1799-ben a Borsodi Ítéletábla ítélete ellenére nem vonult be a börtönbe, mire országos körözést adtak ki ellene. Ekkor már Angyal Bandinak nevezte magát. Neveltetéséről sokat elmond, hogy elfogatóparancsa is említi, hogy több nyelven is beszél: magyarul, latinul, németül, tótul. Halálával kapcsolatban számos legenda kering. Az egyik szerint börtönben, másik szerint felakasztották, a harmadik szerint kisfia halála után felhagyva a betyárkodással békés öregségben halt meg. Az igazság az, hogy az ellene kiadott körözés ellenére sem került börtönbe, és kelvénycok okozták 1806-os halálát. Az alakját övező legenda még életében kialakult, személye a lovas betyár mintájává vált.

32 Tóth 2007. 303.

Hogy ki hívhatta a megye területére a főleg Hevesből származó dohánykertészeket, arra pontos források nincsenek, de a ma élő leszármazottak tudatában egybehangzólag az szerepel, hogy a Ragályi és Szirmay grófok voltak azok, akik inspirálólággal hatottak a dohánykertészekre. Ezt támasztja alá az a levelezés, melyet a 19. század végén a sajószentpéteri római katolikus plébános, Lipp Károly és a Főegyházmegyei Hivatal folytatott. Az 1898-as levélváltások lényege, hogy a helyi lelkész értesíti előljáróságát, miszerint a gróf Szirmay Alfréd tulajdonát képező sajószentpéteri uradalom eladásra kerül. A helybeli községi előljáróság tagjai vannak megbízva azzal, hogy az eladást lehetőleg a község kisebb birtokosai között parcellázva közvetítsék.³³

A Dusnokra települt svábok mind mélyen hívő, vallásos emberek voltak. Vallásosságukat jól példázza, hogy 1922-ben saját földjükből adományoztak egy darabot az újonnan épülő templomuk számára.³⁴ A község már korábban is rendelkezett közösségi térrel, amely a lakosok lelki üdvét volt hivatott szolgálni, de az 1723/33. évi plébánia-összeírás egy összedőlőben levő kőtemplomról tesz említést, melyet a reformátusok már korábban birtokba vettek.³⁵ Az új templom építése a település újránépülése után, az iskola elindulásával párhuzamosan vette kezdetét.³⁶

A dusnokcsebusztai iskolaszék 1921. május 1-én, Sajószentpéteren tartott ülésén határozta arról, hogy a hitközség kötelezettséget vállal arra, hogy iskolai tantermet és tanítói lakást épít.³⁷ A helyi oktatás ügyében muszáj volt valamit lépniük, hisz a letelepülők nagy számát jól példázza a Keller László sajószentpéteri római katolikus lelkész az Egri Főegyházmegyei Hivatalnak írott levele is, melyben tudatja a hivatallal, hogy a frissen beköltözött 37 dohánytermesztő család 196 tagjának legnagyobb része katolikus, és közülük 39 tanköteles korú gyermek él, akik oktatását meg kell oldani.³⁸ A helyiek az állást államsegély igénybevételével akarták megszervezni.

A m. kir. vallás- és közoktatási miniszter rendeletében beleegyezését adta a sajószentpéter-dusnok-csebusztai római katolikus felekezeti elemi népiskola tanítói állásának szervezéséhez, mégpedig 1921. szeptember 1-jével kezdődő hatállyal. A tanítói állásra alkalmazandó tanító/nő fizetésének kiegészítéséhez szükséges összeget a fent jelzett időponttól kezdve államsegélyként engedélyezte.³⁹ Az iskolafenntartó a tanító javára tisztos lakást és illetményt v. törvényszerű lakpénzt, továbbá évi 1400 korona fizetést biztosítani tartozott.

Az iskola és a vele szomszédos templom 600 négyszögöl területen épült, Papp Károlyné 1921-ben tett adományából.⁴⁰ A területet tévedésből a közbirtokosság nevére telekkönyvezték, és csak később írták a Dusnok-csebuszta-i Római Katolikus Egyház nevére. Az oktatási intézmény építési költségei 300000 koronára rúgtak, mely a hívek önkéntes közadakozásából, és a szomszédos községek vármegyei engedéllyel gyűjtött adományaiból gyűlt össze. Az elkészült iskola első tanítójának, szabályszerű pályázat útján, a Néptanítók Lapjának 1921. november 3-i, 42–44. számában meghirdetett mó-

33 EFL. 1544: 153/1898.

34 Soós 1985. 143.

35 Soós 1985. 143.

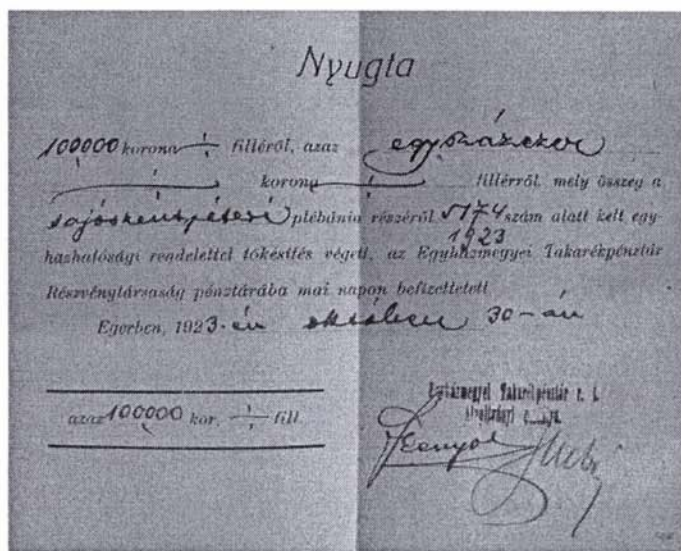
36 Az iskola szervezése és a templom építése fontos adatokkal is szolgált a település benépesüléséről is.

37 EFL. 1547: 2589/1921.

38 EFL. 1547: 4591/1922.

39 EFL. 1547: 4265/1921.

40 EFL. 1547: 4750/1922.

2. kép. A befizetést igazoló nyugta Belancsik József alapítványáról (EFL. 1547: 5174/1923.)

don, az egyetlen jelentkezőt, Fűrj Alajost választották meg 1921. november 22-én.⁴¹ A frissen kinevezett okleveles tanító feladatai közé tartozott a mindennapi és ismétlő éves tankötelesek oktatása, ünnepnapok előnapján a délutáni istentisztelet vezetése, felmerülő szükség esetén kántori teendők végzése, valamint a község híveinek nyilvántartása.

A templomot, pontosabban kápolnát 1922. október 8-án, a Magyarok Nagyasszonyának ünnepén avatták fel. Építésével kapcsolatban bizonyos bonyodalmak merültek fel az Egyházmegyei Hivatalnál. A probléma abban állt, építéséről korábban az egyházmegyei hivatal nem tudott, és felszólította a helyi plébániát, hogy tudassa mily módon, terven, költségen és szerződés alapján folyt a kivitelezés.⁴² A helyzetet tovább bonyolította, hogy a plébánián sem lelték fel a hivatal által kért iratokat!⁴³

A lakosok vallásos hitét bizonyítja az is, hogy pl. Belancsik József az iskola telkén kökereszt állítására alapítványt tett, 100 000 korona összegben.⁴⁴ Az útszéli keresztnek lehetnek közösségi és egyedi célúak, általánosan ismert szakrális jelek, jelezhetik a faluközösség határát, a katolikus jelenlétet, személyes jellegű keresztnél óvó-védő, hálaadó, emlékeztető szándékot.⁴⁵ Az útszéli keresztnek többségét hálából, fogadalomból, engesztelés miatt állították, és Magyarországon állításukról a középkor óta beszélhetünk.⁴⁶

Az 1920-as években több alkalommal is megüresedett a dusnoki tanítói állás, ugyanis 3 alkalommal is tanítóváltás történt. A poszt alacsony státuszát bizonyítja, hogy a tanítói díjazás minden alkalommal a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1921. augusztus 19-én kelt 136854. sz. rendelete alapján évnegyedes előleges részletekben adható legkisebb helyi javadalom volt.⁴⁷ Fűrj Alajost Stefán Margit okleveles tanítónő váltotta, akinek

41 EFL. 1547: 6328/1921.

42 EFL. 1547: 4591/1922.

43 EFL. 1547: 4750/1922.

44 EFL. 1547: 5174/1923.

45 Fügedi 1997. 448.

46 Kovács é. n. 8.

47 EFL. 1548: 1271/1924.

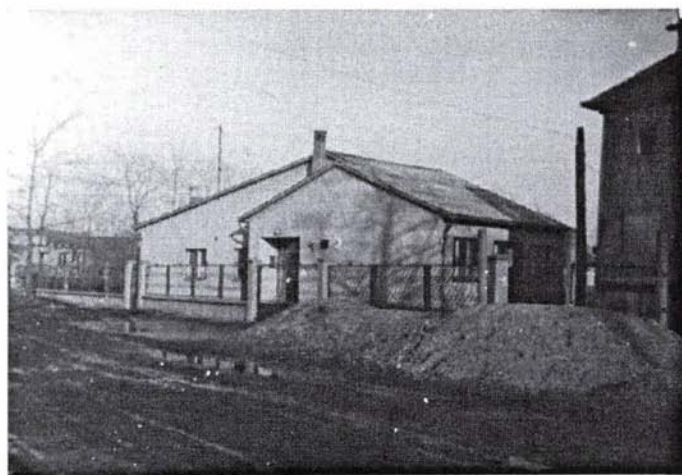
Órarend
a sajszentpéteri állami népiskola egyik osztályában az 1935/36. tanévben

Reggeli						Délutáni	
Ór.	Helye	Állás	Iskola	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Ór.
1-2	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Isztartók	1-2
3-4	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Isztartók	3-4
5-6	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Isztartók	5-6
7-8	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Isztartók	7-8
9-10	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Isztartók	9-10
11-12	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Isztartók	11-12
13-14	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Isztartók	13-14
15-16	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Isztartók	15-16
17-18	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Isztartók	17-18
19-20	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Isztartók	19-20
21-22	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Isztartók	21-22
23-24	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Isztartók	23-24
25-26	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Isztartók	25-26
27-28	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Isztartók	27-28
29-30	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Isztartók	29-30
31-32	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Isztartók	31-32
33-34	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Isztartók	33-34
35-36	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Isztartók	Isztartók	35-36

1935/36. tanév
Sajószentpéter
1935.12.14.

Sajószentpéter 1935-36
Fáy György
osztályvezető

3. kép. A sajszentpéteri állami népiskola egyik osztályának órarendje az 1935/36-os tanévben (B.-A.-Z. m. Lt. VIII.-324/13/8)

4. kép. Az iskola és a kápolna épülete az 1978-as átépítés előtt

mint női alkalmazottnak alapfeladatain kívül a leányok kézimunkára való oktatása is kötelessége volt.

Az intézmény, ha szerény körülmények között is, de folyamatosan működött, és az 1930-as években tankötelesséi már a sajszentpéteri Állami Elemi Polgári Iskola padjaiban is megjelentek.⁴⁸ Működését biztosította az a kedvezmény is, melyben 1925-ben részesült, miszerint az akkori tanító, Mészáros Ferenc helyi javadalmát az átlagtól eltérően

48 B.-A.-Z. m. Lt. VIII.-324/3.

1925. július 1–1927. szeptember 30-ig a mindenkori tanítói kezdő illetmény 10, 1927. október 1-től további intézkedésig 20%-ában állapította meg a vallás- és közoktatásügyi miniszter 63.754/1925. VIII. b. üo. szám alatti rendelete.⁴⁹ Ennek oka a kis számú hívek saját költségén keresztülviitt építkezése volt. A szerény lehetőségek közötti intézményfenntartást segítették az 1920-as években azok a miniszteri rendeletek, melyek alapján a kisgyőr-mocsolyás-telepi és a sajószentpéter-dusnok-csebpusztai római katolikus elemi iskolák számára ingyenes tanszersegélyt biztosított az oktatási tárca.⁵⁰ Ennek részeként kapott az iskola földgömböket, falitérképeket, métermértékeket.

A közös telken található két épület iskolakápolnaként funkcionált egészen 1978-ig, amikor is új templomot épített az egyházmegye. Az egykori iskola ma már Közösségi Házként működik, a kápolna pedig ma is eredeti funkcióját ellátva szolgálja ma is az ott élők lelki életét.

Sajószentpéter későbbi etnikai összetételét nagymértékben meghatározta a Sajó-völgyének szénbányászati kutatása, melynek következtében a 19. század végén sorra nyíltak a kisebb-nagyobb bányatársulások által üzemeltetett bányák, és a kibányászott szén hőenergiáját felhasználó üveggyár. A bányák, az üveggyár üzemeltetéséhez szakképzett munkaerőre volt szükség, és mivel Sajószentpéter közvetlen környéke ennek jórészt híján volt, az ország különböző iparvidékeiről próbáltak a tulajdonosok munkásokat idecsalogtatni. Az ideérkezők nemzetiségi összetétele vegyes képet mutatott. Megtalálhatóak voltak köztük cseh, lengyel, román, német, szlovák és magyar etnikumú munkások is, döntő többségében azonban szlovákok és németek érkeztek Sajószentpéterre.

A magyarországi bányászat, üvegipar ekkor már évszázados hagyományokkal rendelkezett, sőt Borsod vármegye első bányái sem az 1890-es években nyíltak. A Sajószentpéteren birtokos Xifkovics családnak már 1888-ban volt termelő szénbányája a község határában, az alacsi völgyből nyíló Kos-völgyben. Nem sokkal később a másik birtokos család egyik tagja, gróf Szirmay Alfréd is szénbányászatba fogott, és kezdte el mélyíteni az Alfréd-aknát. E két bányát szerezte meg később a Magyar Állami Kőszénbánya Rt., és indította el sajószentpéteri szénbányászatát. Ezt nem sokkal később követte a Kőszénbánya Rt. által alapított üveggyár megnyitása is.

A sajószentpéteri munkásság esetében is igaz az a megállapítás, mint a dohánytermesztő dusnoki svábok esetében, hogy a kiépülő bánya- és üveggyártelepre érkezők etnikai összetétele igen vegyes képet mutatott, valamint a telepre érkezésük időben is igen eltérően alakult. Az üzemek nyitásakor szükséges munkaerőt Magyarország és az Osztrák–Magyar Monarchia különböző bányavidékeiről kellett összeszedni. A bányászathoz értő munkaerőt ezért a Felvidékről, elsősorban a Szepességből és Dobsináról⁵¹ kellett betelepíteni, de érkeztek iparosok és tisztviselők a Monarchia más bányahelyeiről, sőt külföldről is. Mindez hatványozottan érvényesült az üveggyártásban, ahol még nehezebb volt szakképzett munkaerőt szerezni.

A szakértelmet nem igénylő munkaköröket a környező falvakban és helyben élő parasztok töltötték be, többnyire idényjelleggel, ők voltak az ún. „kétlaki bányászok”.

49 EFL. 1548: 3477/1925.

50 EFL. 1548: 2905/1925.

51 Egyházi anyakönyvek vizsgálata alapján kimutatható, hogy Sajószentpéterre is érkeztek az egycélpontja az 1880-as évektől egészen az 1920-as évek elejéig a Dobsinához hasonlóan ércbányászattal foglalkozó Rudabánya.

A 20. század első felében a dusnoki dohánytermesztők közül számosan szegődtek el a bányákhoz, valamint a gyárhoz idénymunkára, hisz különben hogy fordulhatott volna elő, hogy egyes dusnoki személyek váltakozó foglalkozás megjelöléssel szerepeltek a plébániai anyakönyvekben.

Az ideáramló német származású csoportok közben a település fontos részévé váltak, nagy részük letelepedett és elindultak a végső asszimiláció, az elmagyarosodás útján. Éppen ezért érintette nagy részüket hátrányosan az 1945-ben elkezdődött „kis munka”, melynek során száznál is több, köztük 14 dusnoki német származású, német nevű, vagy éppen magyar személyt hurcoltak kényszermunkára szovjetunióbeli táborokba.

A sajószentpéteri németiség a málenkij roboton

A málenkij robot második világháború utáni szovjetunióbeli kényszermunka szokásos magyarországi elnevezése, melyre főleg német származású magyar polgári lakosokat deportáltak. A „kis munka” valójában kemény fizikai munkát jelentett (romeltakarítás, építkezés, bányászat), melyre módszeresen válogattak össze férfiakat és nőket egyaránt, akik aztán akár öt évig is kényszermunkát végeztek valamelyik szovjet iparvidéken. Ennek estek egyaránt áldozatául Sajószentpéter német származású és magyar⁵² lakosai.

A deportálást a szovjet által megszállt területeken a 2. és a 3. Ukrán Front 1944. december 22-i 0060. számú parancsa rendelte el. A parancs értelmében 17–45 év közötti német származású férfiakat és 18–30 év közötti német származású nőket kellett begyűjteni területenként megadott létszámban.⁵³ A tragédiát a szovjet vezetés és a magyar kormányzat úgy próbálta leplezni, hogy a polgári személyek elhurcolását és a szovjetunióbeli kényszermunkát egyszerűen „hadifogolyügy”-ként kezelték, és így mutatták be a korabeli sajtóban.⁵⁴

A Magyarországról történő elhurcolások áttekinthetőségét megnehezíti, hogy időszakonként és térségenként változott mind az összeszedés módja, mind pedig a deportálást elrendelők és végrehajtók köre, valamint az áldozatok összetétele is.⁵⁵

Gyakran előfordult, hogy a szovjetek egy-egy település elfoglalása után rövid időn – sokszor napokon – belül összeszedték és elhurcolták a civil lakosság egy részét, vagy olyan fogolygyűjtő akciókra is sor került, amelyek esetében nem csupán a leendő kényszermunkások számának a növelése, hanem az adott régió „pacifikálása” és etnikai arculatának megváltoztatása volt a cél. A deportálások harmadik típusa egy időben pontosan körülhatárolható és egész Kelet-Európára kiterjedő kampány keretében zajlott. Ez az akció a német nemzetiségűek ellen irányult, de a Magyarországról „németként” elhurcoltak nagyobb része még csak német anyanyelvű sem volt, és ezzel mind a szovjet végrehajtók, mind a magyar segédkezők tisztában voltak. Ha a kontingenst a német

52 Az oroszok a német származást legtöbbször a név alapján állapították meg, így nem volt ritka német nevű zsidók elhurcolása sem. Ahol nem volt elég német származású és német nevű ember, ott magyarokkal egészítették ki a létszámot.

53 A kollektív bűnösség jelszavával összegyűjtött németek között voltak, akik ellenségeknek köszönhetően elhurcolásukat, és voltak, akiknek a vagyonára vetett szemet valaki. Rátkán a lakosokat népszámlálásra hívták az iskolába, majd szovjet alakulatok vették körül az épületet, ahonnan marhavagonban szállították el az embereket a donyeci bányavidékre.

54 Előzménye volt, hogy a szovjet vezetés a háború kezdetétől törekedett arra, hogy a fogságba esett katonákból és az elfoglalt területek civil lakosságából nagyszámú kényszermunkásszereget tegyen szert.

55 Stark 2006.

nemzetiségükkel nem lehetett feltölteni, akkor összegyűjtötték a német nevű, majd pedig a magyar nevű magyarokat is. Ha azonban a kontingens már összeállt, akkor – úgy tűnik – „terven felül” már nem hurcolták el a még helyben lévő német nemzetiségűeket sem.

Nem volt egységes az alkalmazott mérce, ugyanis az elhurcoltak egy csoportja a következő megállapításra jutott: Az új magyar vezetők nevezték meg, döntötték el, ki fasiszta. Annyi személyt neveztek meg, ahányat a katonai parancsnok követelt. Gyakori volt a 30 fő, de mindig öttel osztható számot mondtak, mert a deportáltakat ötösével számolták. A katonai parancsnokok számára érdektelen volt, hogy a deportálandó személy magyar, sváb, német nevű vagy más nemzetiségű. Ők csak a létszám teljesítését követelték.

Sajószentpéterről 1945. január 6-án gyűjtötték össze a később Szovjetunióba hurcoltakat. Pontos számukat a kutatás mai napig nem tudta kideríteni. A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárban fellelt dokumentumok 68 elhurcolt személyről adnak számot,⁵⁶ de ezek a még élő visszaemlékezők és leszármazottak szerint nem fedik a teljes valóságot. A visszaemlékezők szerint 180 körülire tehető a Sajószentpéterről elhurcoltak száma. Árnyalhatja a képet, vagyis a Sajószentpéter községből elhurcoltak számának arányát, hogy az összegyűjtötteket Sajószentpéterről, mint járási székhelyről hurcolták fogságba.⁵⁷ Ha ezt vesszük figyelembe és beleszámítjuk a Berente, Sajókápolna, Parasznya, Varbó, Bánfalva, Sajógalgóc, Vadna, Barcika, Sajókazinc és Sajóivánka településekről összegyűjtötteket, akkor 129 az elhurcoltak száma.⁵⁸

A megyében szinte rögtön megindult az elhurcoltak felkutatása, a hozzátartozók és az elhurcoltak települései ugyanis kérvényekkel fordultak a külügyminiszterhez és Borsod megye főispánjához szeretteik hazahozatala érdekében.⁵⁹ Minderről egy, a külügyminiszter által Borsod megye főispánjának 1945. április 24-én küldött válaszlevél tanúskodik.⁶⁰

5. kép. A Dusnokpusztáról elhurcoltak névsora az emlékükre állított kereszt talapzatán

56 B.-A.-Z. m. Lt. XXI-114/1140/1945.

57 Sajószentpéter kérdésében érdekes adatnak tűnik az Alsószolcáról elhurcoltak származása. Onnan 1945. január 25-én hurcolták kényszermunkára többek között Hejszmann Ferencné sz. Spicz Müller Bernadettet, Hock Györgyné sz. Spicz Müller Piroskát, Herman Margitot, Herman Gizellát, Herman Istvánt, Hejszmann Ferencet, Jakkel Györgyöt, Jakkel Jánost, Spitzmüller Jánost és Spitzmüller Györgyöt. A nevek ismerősek lehetnek e témakörben is, hiszen ők mindannyian korábban Heves megyéből idetelepült, dohánytermesztéssel foglalkozó svábok voltak, és ma élő leszármazottaik máig „rokonként” tekintenek a Dusnokon élőkre.

58 B.-A.-Z. m. Lt. XXI-114/1140/1945.

59 A minisztériumba két Sajószentpéterről elhurcolt személy ügyében érkezett kérvény.

60 B.-A.-Z. m. Lt. XXI-104-b/63/1947.

Előzménye az a levél volt, melyet a főispán⁶¹ küldött, kérve a magyar kormány közbenjárását az elszállított személyek felkutatása, ill. szabadon bocsátása érdekében.

A miniszter levélben tájékoztatta a főispánt, hogy a Szövetséges Ellenőrző Bizottság által a minisztériumnak megküldött jegyzékből a keresett személyek kiléte nem volt megállapítható az adatok hiányossága miatt.⁶² Ennek következménye az lett, hogy minden, a listán szereplő településen csoportos kérdőívek kitöltésére került sor az elhurcoltak adataival kapcsolatosan.

A németek hátrányos helyzetű megkülönböztetése a Szövetséges Ellenőrző Bizottság leiratából is kitetszik, miszerint az említett névjegyzékre csak olyan személyek kerülhettek fel, akiknek személye politikai szempontból nem volt kifogásolható, vagyis, akik nem voltak nyilas vagy egyéb szélsőjobboldali pártok tagjai, nem voltak német származásúak. Ha nevük mégis német hangzású volt, akkor az utolsó népszámlálásnál magyar anyanyelvűnek kellett nyilvánítaniuk magukat, német anyanyelv esetén pedig magyar érzelmeikről tanúságok kellett tenniük.

A külügyminiszter⁶³ 1945. április 24-én kelt levelében többek között arról is tájékoztatta Borsod főispánját, hogy a Szövetséges Ellenőrző Bizottság követ útján arról tájékoztatta a magyar kormány képviselőit, hogy a Szovjetunió kormányának nincs szándékában az elszállított embereket visszatartani, hanem azok idővel visszatérhetnek hozzátartozóikhoz.⁶⁴ Erre azonban még éveket kellett várniuk az itthon maradottaknak.

Egy 1949. december 20-i összefoglaló jelentés a magyar foglyok számát 534 539 főben adta meg, ellenben egy 1947-es szovjet jelentés 8200 főről tesz említést!⁶⁵ Mivel a fogságba esettek és elhurcoltak kihallgatására és nyilvántartásba vételére a szovjetunióbeli táborokban került sor, így a regisztrált fogolylétszámban nem szerepeltek azok, akik még a gyűjtő- és tranzittáborokban, valamint a kiszállítás közben meghaltak.⁶⁶

Így nem meglepő, hogy a korabeli magyar források a szovjet adatoknál nagyobb fogolylétszámot adnak meg. A közelmúltban folytatott helytörténeti kutatások alapján a 600 000-t meghaladó számadatok is megalapozott becsléseknek tekinthetők a háború alatti megnagyobbodott országterületet figyelembe véve. Azt viszont nem lehet pontosan megállapítani, hogy a 600 ezer vagy azt meghaladó számú magyarországi fogolynépesség hány százaléka került civilként, illetve katonaként fogságba. Az adatok arra utalnak, hogy a civilként elvitt magyarok száma a fogolynépesség mintegy harmadát tette ki.⁶⁷

A foglyok a nélkülözés, az örökös rettegés és lelki gyötrelmek miatt nemcsak fizikailag, hanem szellemileg is leépültek. Az idősebb, családos foglyok közül sokan estek depresszióba. A halálozásokról elvben minden táborban készült nyilvántartás, ugyanis feljegyezték az elhunytak nevét és azonosítási számát. A halottak azonban sokszor felis-

61 A főispán által küldött levélnek cleddig nem akadtam nyomára, tehát teljes pontossággal nem állapítható meg, mikor is íródott. Ez azért érdekes, mert 1945. március 14-én választották meg Borsod megye új főispánját, akit március 29-én iktattak be hivatalába. Elődjét, Tóth Bélát betegségére való tekintettel, saját kérésére felmentették.

62 Ez is jól példázza a szovjetek hanyagságát, nemtörődömségét, mellyel az elhurcoltak ügyeit intézték.

63 Gyöngyösi János az 1944. december 22-én alakult Ideiglenes Nemzeti Kormány kispapja külügyminisztere. 1946-tól ő vezette a párizsi béketárgyalásokat, majd 1947. február 10-én ő írta alá a békét, majd 1947. május 31-én eltávolították a politikai közéletből.

64 B.-A.-Z. m. Lt. XXI-104-b/63/1947.

65 Stark 2002. 76.

66 Nem került regisztrálásra a Don mentén 1943 januárjában fogságba esett és rövid idő alatt elpusztult több tízezer magyar katona sem.

67 Stark 2006/5.

merhetetlenek voltak, ezért adataikat gyakran hibásan vagy egyáltalán nem rögzítették. A halálozás valódi okát sem tüntették fel a halotti jegyzőkönyvekben.

A számbavétel következetlenségei és hiányosságai miatt nemcsak a fogságba esettek, hanem a fogság áldozatainak a számát sem lehet pontosan megállapítani.⁶⁸ Ha a teljes fogolynépeség száma eléri, illetve meghaladja a 600 ezret, akkor a fogságba esettek mintegy harmadát a fogság áldozatának kell tekinteni. A foglyok nagy része betegen tért vissza, és sokan végleg munkaképtelenné váltak, így áldozatoknak tekinthetjük a túlélőket is. A hazatérő foglyok a megtapasztaltakról gyakran még családi körben sem mertek beszélni – elbocsátásukkor ugyanis megfenyegették őket, hogy könnyen visszakerülhetnek a fogságba.

A hazatérők a magyar kormányoktól semmiféle segítséget sem kaptak és évtizedekig hallgatásra voltak kényszerítve. Hiába történt meg az 1950. március 25-i kormányrendelettel a német nemzetiségű lakosság állampolgári egyenjogúságának visszaállítását, a téma évtizedekig tabu volt, és csak a kilencvenes évektől kapott nyilvánosságot, a részletek feltárása mind a mai napig tart. Legtöbbjük történetéről a társadalom csak 1989 után kezdett tudomást szerezni.

A visszatérők nehezen tudták feldolgozni a történeteket, a trauma emléke generációról generációra szállt. Sok családban még ma is tabunak számít e kor, amiről 60 év elteltével sem szívesen nyilatkoztak a túlélők. Ez annál is inkább így volt, mert a túlélők és a hazakerülők erkölcsi és fizikai szenvedéseit, valamint anyagi veszteségeit a magyar kormány nem volt hajlandó elismerni, figyelembe venni és valamilyen formában kompenzálni. Hivatalos helyeken sem megértést, sem támogatást nem kaptak. Munkalehetőségük teljesen beszűkült, tanulmányaik vagy szakképzettségük befejezéséhez sem kaptak semmiféle anyagi segítséget. A betegen hazatérőknek nem járt sem táppénz, sem más jellegű járadék. A fiatalok pályája derékba tört, még mielőtt tehetségük kibontakozhatott volna.

A hazatérőket az életrajzukban szereplő munkatábori évek miatt állandó gyanú kísérte, egész életük folyamán hátrányos helyzetűek maradtak. A magyar hatóságok többnyire úgy kezelték őket, mintha önkéntesen jelentkeztek volna a szovjetunióbeli munkára, vagy elhurcolásuk a saját hibájukból eredt volna. Így az internálás és az azzal járó rab-szolgamunka felelőssége őket terhelte.

A rendszerváltás után készült dokumentum jellegű riportkönyvek, filmek mind azt az addig alig-alig ismert tényt támasztották alá, hogy a háborút követő tömegdeportáltak részeként sok tízezer magyar fiatal lány, feleség és anya – sőt, még terhes asszony is – áldozatul esett a szovjet brutalitásnak. Minderről csak az 1990-ben megváltozott politikai helyzet nyomán lehetett nyíltan beszélni és írni. Csak akkor tudták elmondani a még életben maradottak megpróbáltatásaik szomorú történetét. Csak akkor vallhattak végre szabadon a szovjet birodalomban eltöltött évek borzalmairól.

Német kisebbségi önkormányzás

Az 1990-es rendszerváltás idejére teljesen megváltozott a gazdasági, társadalmi, politikai helyzet a sajszentpéteri németek életében. Azok a gazdasági ágazatok, melyekért évtizedekkel korábban a városba érkeztek, jórészt megszűntek, vagy épp hanyatlásukat élték. A korábban oly virágzó dohánytermesztés az 50-es évek végéig tartott, majd

68 Stark 2006/5.

a mezőgazdaság kollektivizálásának hatására nem volt igény további termesztésére. A falu lakói a környező üzemekben és a városokban kerestek munkát. A fiatalok igyekeztek közelebb kerülni munkahelyükhöz, így sokan költöztek a városba. A bányászat és az üvegyártás is utolsó napjait élte.

Pont erre az időszakra, a 20. század végére kezdett elhalványulni az ősök emléke, a közös múlt eseményei legfeljebb egy-egy családi összejövetelen idéződtek fel. Dusnokra, az egykori bányászok, üvegyáriak szomszédjába új lakók költöztek, lassan kicserélődött a lakosság, a régi tradíciók kopni kezdtek.

Ennek a veszélynek a felismerése sarkallta arra a közösségükért tenni szándékozó embereket, hogy mentsék értékeiket, kulturális, vallási és munkakultúrájukat egyaránt. Céljuk volt, hogy erősítsék önazonosságukat, és speciális értékeikkel gazdagítsák az ország kulturális életét.

Mindezen felismerések ösztönözték őket arra, hogy a 2002-es önkormányzati választások alkalmával elinduljanak a nemzetiségi keretek között. A választópolgárok 1375 szavazatával lehetővé vált a Sajószentpéteri Német Kisebbségi Önkormányzat megalakulása. E lépés sokak szemében nem volt magától értetődő. Sokan nem is tudták, gondolták, hogy Sajószentpéteren német kisebbségi népcsoport létezik. Azt gondolhatták, hogy a Spitzmüllerek, Jakkelok, Helgertek, Schuszterek, Schweitzerek, Hermanok, Fallerek mind-mind magyar ősökkel rendelkeznek. A tény vállalása, hogy igenis ők német származásúak, gyakran személyes kapcsolataikban is szült kétségeket, mondván, hogy az ismerősök korábban miért nem tudtak erről. Ennek legfőbb oka talán az lehetett, hogy az említett családok tagjai otthon sem nagyon beszéltek róla, mert a félelem a lelkekbe nagyon befészkelte magát. Ez nem meglepő, hisz szinte nincs is olyan család, ahonnan ne vittek volna el 1945-ben családtagokat „málenkij robotra”.

Az önkormányzat megalakulásának lehetőségét az 1993. évi LXXVII. törvény adta meg, mely rendelkezik a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól. Az országgyűlés kinyilvánítja, hogy a nemzeti és etnikai önazonossághoz való jogot az egyetemes emberi jogok részének tekinti, a nemzeti és etnikai kisebbségek sajátos egyéni és közösségi jogai alapvető szabadságjogok, amelyeket tiszteletben tart és mindezeknek a Magyar Köztársaságban érvényt szerez.

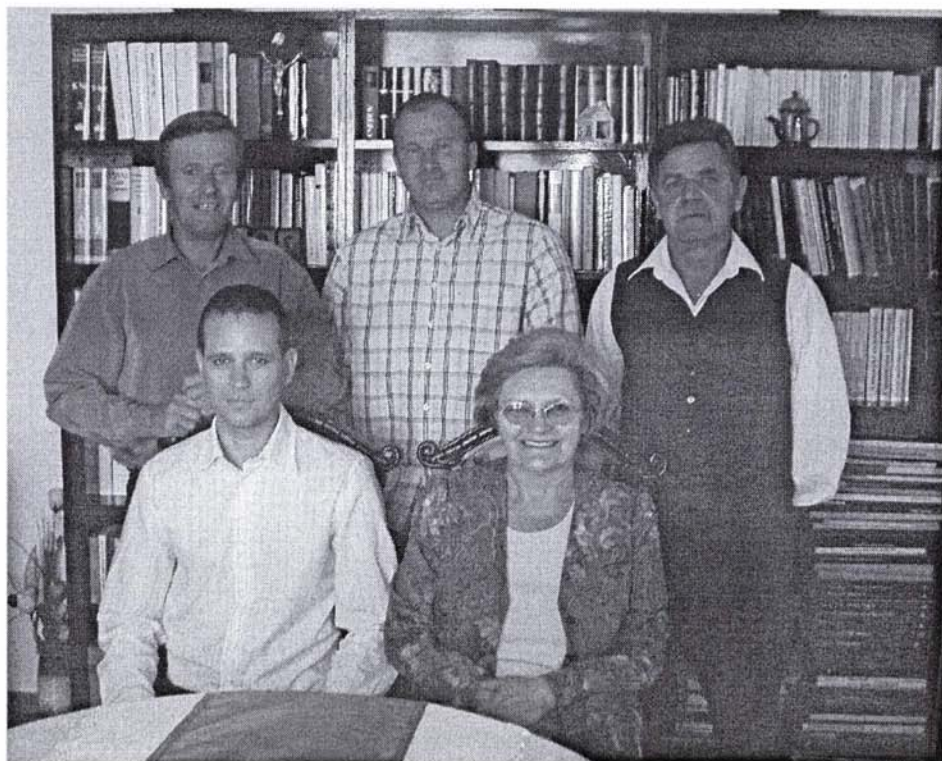
E törvény alapján a 2002-es őszi önkormányzati választások alkalmával megalakult Sajószentpéteren a helyi Német Kisebbségi Önkormányzat. Az önkormányzat megalakulása szinte azonnal új szint hozott a város társadalmi és kulturális életébe. Az idősebbekben elkezdett oldódni a félelem, mertek emlékezni az elszenvedett fájdalokra is, és mára egyre nagyobb erővel törnek felszínre népszokásaik is.

Első testületi ülésüket 2002. november 14-én tartották, melyen felállt a Német Kisebbségi Önkormányzat testülete, és megtörtént a vezetők választása is. A testület 5 fős volt, tagjai pedig Csáki Károlyné, Helgert János, Schweitzer György, Schweitzer Tamás és Spitzmüller Károly voltak. Első ciklusukban Csáki Károlynét választotta meg elnökévé a testület,⁶⁹ elnökhelyettesnek pedig Schweitzer Tamást.⁷⁰ A Pénzügyi Bizottság tagjai Helgert János, Schweitzer György és Csáki Károlyné lettek.

2002. december 11-én megtartott ülésükön hoztak határozatot arról, hogy részt kívánnak venni a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Német Önkormányzatok Szövetségének

69 NKÖ 2/2002. (XI. 14.) számú határozata.

70 NKÖ 3/2002. (XI. 14.) számú határozata.

6. kép. A Sajószentpéteri Német Kisebbségi Önkormányzat elnöksége 2002-ben

munkájában.⁷¹ Első költségvetési tervük elkészítésénél az akkor már működő Lengyel Kisebbségi Önkormányzat költségvetésének főbb mutatóit vették alapul. A várostól anyagi támogatást nem kértek, mert bizonyítani szerették volna, hogy hatékony, gyakorlatban megvalósítható programjaik sok embernek szereznek pozitív élményeket az önkormányzat tevékenysége eredményeként.

A képviselő-testület összetétele a 2006-os önkormányzati választások után egy helyen változott. A 2006. október 13-án lezajlott alakuló ülésen a testület ismét Csáki Károlynénak szavazott bizalmat, kinek helyettese a szintén második ciklusát kezdő Schweitzer Tamás lett. A Sajószentpéteri Német Kisebbségi Önkormányzat 2006-ban négy év tapasztalatával a háta mögött folytatta a 2002-ben megkezdett munkát, a város német identitású lakosainak érdekvédelmét.

Megalakulásuk óta fő célkitűzésüknek tekintik, hogy segítsék az ifjúságot. Az Önkormányzat vezérlő elve mindmáig az, hogy szükség van tartalmas, közösségépítő programokra ahhoz, hogy a kulturális és etnikai önazonosságukat meg tudják őrizni. Ezt a munkát lehetőleg már gyermekkorban el kell kezdeni. E célt szolgálja a minden évben megrendezésre kerülő anyanyelvi és népművelési gyermektábor, ahol a részt vevő gyerekek

71 Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Német Önkormányzatok Szövetsége az 1998–2002-es ciklusban alakult meg, a megyei német települési és kisebbségi önkormányzatok összefogásával. Céljai között szerepel a megyében élő német nemzetiségű lakosság igényeinek és érdekeinek megfogalmazása, a kulturális autonómia megvalósítása.

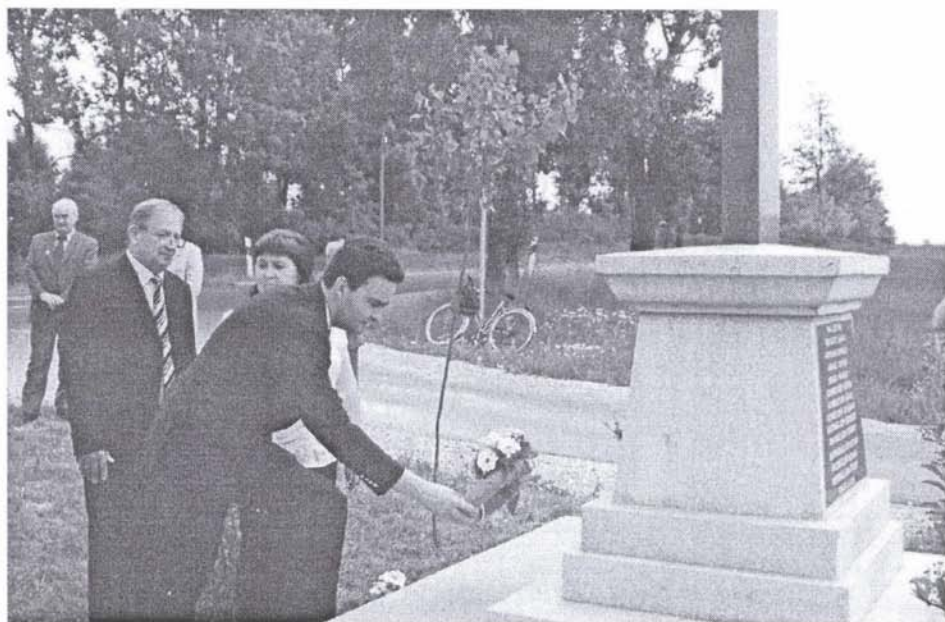
7. kép. A 2007-es népismereti gyermektábor egyik programja

bővíthetik a nyelvismeretüket, valamint feleleveníthetik a mára lassan eltűnt népszokásokat. Ezzel értékmentő tevékenységet is folytathatnak a gyerekek, hisz nekik, mint utódoknak kötelességük a megmaradt dokumentumokat feltárni és megőrizni az utókor számára. Munkájuk fő célkitűzése, hogy megnyerjék az ifjúságot a szabad Európának, és a fiatalokból öntudatos, múltját ismerő, és azt büszkén vállaló polgár váljon.

Ennek keretében támogatják anyagilag is a város iskoláit német nyelvű versenyek rendezésében, valamint pályázati lehetőségek felkutatásával segíti az önkormányzat a német kisebbséghez tartozó diákok tanulási esélyeit. Hagyományörző munkájuknak fontos eleme a Szendrőben megrendezésre kerülő német anyanyelvi mesemondó és dráma verseny, melyen az évek alatt 85 sajszentpéteri kisiskolás tudott elindulni a Sajszentpéteri Német Kisebbségi Önkormányzatnak köszönhetően.

Munkájuk híre határon túlra is eljutott már, ugyanis 2006-os táborzáró ünnepségükön részt vett Szendrő testvérvárosa, Leutershausen (Németország) város képviselőjében a település polgármestere, Dieter Gundel is. A vendég elmondta, hogy: „Lassan nekünk kell Németországból idejönnünk, hogy az elfelejtett népi hagyományainkat újból megtaláljuk, mert a német gyermekek már ezeket a népi játékokat, verseket, mondókákat nem ismerik.”

A „Tanuld meg ősied nyelvét és ismerd meg hagyományait!” nevet viselő anyanyelvi és népismereti gyermektábor 2009 nyarán már a hetedik alkalommal került megrendezésre. A tábor népszerűségét mi sem bizonyítja, hogy évről évre egyre több a jelentkező. A táborban zajló nyelvi foglalkozások fő témája az országismeret. Németország tartományaival, városaival ismerkedtek a gyerekek érdekes feladatokon, rejtvényeken keresztül. Az Önkormányzat büszke tevékenységére, hisz a 2009-es tábor zárásaként rövid műsort adtak a gyerekek a napközi alatt tanultakból, illetve a kézműves foglalkozásokon készí-

8. kép. Habsburg György a dusnoki emlékkeresztnél

tett darabokból kiállítást is rendeztek.⁷² A rövid program és a kiállítás megtekintésére a gyerekek meghívták szüleiket, testvéreiket is, akik látván gyermekük szereplését, tudták, hogy hasznosan telt gyermekük számára a Dusnokon eltöltött egy hét.

A Sajószentpéteri Német Kisebbségi Önkormányzat egyfajta kultúrmissziót is betölt a településen, igyekszik ugyanis a német kisebbséghez tartozó képzőművészek alkotásait belföldön és külföldön is bemutatni. Sajószentpéteren minden év novemberében képzőművészeti kiállítást tartanak. 2004-ben meghívást kaptak a VIVAT EUROPA Egyesülettől egy Ausztriában megrendezett kulturális fesztiválon való részvételre. Ennek keretében 2004. augusztusában német identitású alkotók mutatkozhattak be műveikkel Eichgrabenben, mely jól példázza az Önkormányzat nemzetközi kapcsolatainak eredményességét.

Közösségépítő, a kisebbséget felkaroló munkájuknak gyümölcse a németországi Belügyi Minisztérium 2008-as pályázatán elnyert prevenciós csomag (EKG, defibrillátor, vérnyomásmérő, laboreszköz), mely a német kisebbség közösségének egészségügyi alapellátását Dusnok településrészen biztosító házi orvos részére lett átadva.

Az Önkormányzat kiemelt feladatának tekinti, hogy felderítse Sajószentpéter német eredetű lakosságának történetét is. Ennek már kézzelfogható bizonyítéka, a „gulágra” elhurcolt és ott elhunyt honfitársak emlékére Dusnokon 2006-ban állított emlékkereszt, mely mindig tudatosítja a mellette elhaladókkal, hogy az utókór soha ne feledje el az ártatlanul meghurcolt lakosság testi-lelki szenvedéseit. Hitéletüket erősítve, és áldozataikra emlékezve évente egy alkalommal gyászmisén vesznek részt a dusnoki katolikus templomban.

72 Szentpéteri Krónika, II. évf. 9. sz. 11.

Az Önkormányzat megalakulása óta a törvényi kereteknek megfelelően, éves munkaterv szerint működik, szervesen betagozódva a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Német Önkormányzatok Szövetségének Egyesületébe. Karitatív tevékenységet is folytatnak, hiszen a többi megyei német kisebbségi önkormányzathoz hasonlóan anyagi támogatást nyújtottak a 2005-ös nagy, ázsiai árvíz károsultjainak. Mivel az Önkormányzat csak a 2002-es őszi önkormányzati választások eredményeként alakult meg, fontos feladatának tekintette azt, hogy a város másik két kisebbségi önkormányzatával is szoros kapcsolatot alakítson ki. A saajószentpéteri „testvér” szervezetekkel, a lengyel és cigány kisebbségi önkormányzatokkal való kapcsolatukról elmondható, hogy a kölcsönös tiszteleten és megbecsülésen alapul, és baráti viszony jött létre a tagok között. Kölcsönösen látogatják egymás rendezvényeit és örülnek egymás sikereinek. Távlati terveik között szerepel, hogy bővítsék kapcsolataikat az anyaországgal. Reményeiket táplálja, hogy német barátai mindig jó élményekkel térnek haza Sajószentpéterről.

IRODALOM

BAKÓ Ferenc

1984 Párhuzamok és eltérések az Eger környéki magyarság és a nemzetiségek településében, építkezésében. In: KUNT Ernő–SZABADFALVI József–VIGA Gyula (szerk.): Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon, 103–119. A HOM Néprajzi Kiadványai, XV. Miskolc

BÉL Máttyás

1968 Heves megye ismertetése 1730–1735. Eger Vára Barátainak Köre, Eger

DOBROSSY István

1978 Dohánytermesztés a Nyírségben. Studia folkloristica et ethnographica 2. Debrecen

FÜGEDI Márta (szerk.)

1997 Borsod-Abaúj-Zemplén megye népművészete. Miskolc

KOVÁCS Ákos

é. n. Haláljelek. Budapest

RÉMIÁS Tibor

2002 Borsod-Abaúj-Zemplén megyében élő kisebbségek betelepülésének körülményeiről, a megyén belüli elhelyezkedésükről. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XLI. 487–504. Miskolc

RÉTHLY Gyula

1969 Üveggyár a Sajó-parton. Miskolc

SOÓS Imre

1955 Heves megye benépesülése a török hódoltság után. Heves megyei füzetek 3. sz. Eger

1985 Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése. Budapest

STARK Tamás

2006 Hadifogság és malenkij robot a Szovjetunióban. In: História, 5. szám

2002 Magyarok szovjet kényszermunkatáborokban. In: Kortárs. Irodalmi és kritikai folyóirat. 2. szám 69–82.

SZEBENI Ilona

1992 Merre van a magyar hazám?... Kényszermunkán a Szovjetunióban 1944–1949. Debrecen

1993 Haza fogunk menni. Kényszermunkán a Szovjetunióban 1944–1949. Mozgáskorlátozottak PIREMON Kisvállalata, Debrecen

TAKÁCS Lajos

1964 A dohánytermesztés Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest

TÓTH Péter

2007 Válogatott források Sajószentpéter történetéhez. Sajószentpéter

TOBACCO-GROWERS IN THE SAJÓ VALLEY

(History of the German minority in Sajószentpéter)

Similarly to County Borsod, Sajószentpéter does not lie in a traditionally ethnically mixed region. The mass appearance of German speaking groups occurred at a fairly late date, at the turn of the 19th–20th centuries, in the wake of the general economic boom in Hungary.

The ancestors of the present-day German minority arrived to and settled in different parts of County Heves in the early 18th century. Tobacco production boomed across the entire country after the Germans settled in County Heves because their activity was not restricted to this region alone. The national centres of tobacco production had shifted by the later 19th century with the emergence of new tobacco growing areas.

During their migration, the tobacco-growers of County Heves also reached various areas of present-day County Borsod-Abaúj-Zemplén. Their centre in this region was Dusnokpuszta near Sajószentpéter. The arrival and settlement of German groups in Dusnokpuszta brought prosperity to the village which had earlier been depopulated.

The Sublician Germans settling here were deeply religious. Their piety is reflected by the fact that in 1922 they donated a piece of their own land for the new church to be built in the village. The construction of the new church was begun after the settlement's re-population, parallel to the establishment of the school. The two buildings lying on a joint plot of land functioned as the school chapel until 1978, when the diocese built a new church. The former school now functions as a community centre, while the chapel has retained its original function and serves the residents' spiritual needs.

The subsequent ethnic breakdown of Sajószentpéter was to a large extent determined by the coal mining in the Sajó Valley: from the late 19th century onward, several coal mines operated by various smaller and larger mining companies were opened and a glass factory utilising the energy provided by coal was also founded. Skilled workers were needed for mining and for the production of glass in the factory; since the broader Sajószentpéter area lacked workers of this type, the owners invited workers to the area from other industrial regions in the country. The newly-arrived groups formed a colourful ethnic medley of Poles, Czechs, Romanians, Slovaks, Germans and Hungarians, although the two dominant minorities were the Slovaks and Germans. Jobs not calling for any particular expertise were filled by the peasant living in Sajószentpéter and the neighbouring villages, who were usually employed as seasonal workers; they were known as the "migrant miners". Many former tobacco-growers from Dusnok found seasonal employment in the mines and the factory, as shown by the parish registers of Dusnok, in which different occupations are sometimes entered for the same individuals.

The German groups arriving to the area played an important role in the settlement's life and soon began to be assimilated. The arrival of the Red Army in 1945 had disastrous consequences for many: a hundred civilians, among them fourteen persons of German origin or with a German surname, were deported for what was called *malenkiy robot* ("a little work"), but was in fact

deportation to the Gulag for slave work. Any mention of the deportations to the Soviet Union remained a taboo for many decades and could only be openly spoken about from the 1990s. Research on the Hungarians hauled off to the Gulag is still in progress. Since 1989, the story of the people deported has gradually become known to the wider public.

In the early 1990s, the economic branches which had originally attracted new settlers to the town had either declined or ceased completely. The memory of the ancestors faded by the late 20th century and the events of the shared past were at the most evoked during family reunions. The dangers inherent in the loss of this heritage prompted efforts to rescue the cultural and religious heritage in order to strengthen their identity and add new hues to the country's cultural life. The first step was to run in the local council elections within the framework provided for the ethnic minorities.

One of the self-imposed tasks of the local council of Sajószentpéter is research on the history of the town's population of German origin. A cross was erected in Dusnok in 2006 in memory of the people who had been deported to the Gulag and died there, to promote an awareness of the fact that the physical and spiritual suffering of the innocent should never be forgotten.

Zsolt Marozsán

BORSODI FORRÁSOK CIGÁNYOKRÓL A 18. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

HAZAG ÁDÁM

A Herman Ottó Múzeum Történeti Osztálya 2009. évben megkezdte a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei települések kisebbségi kutatását. Első megbízása Sajószentpéter három kisebbségi önkormányzatának megbízásából érkezett, melynek keretében a német, a lengyel és cigány kisebbség történelmének megismertetését tűztük ki célul.

Eddigi munkáim alapján a sajószentpéteri cigányság történeti háttérének tanulmányozását vállaltam magamra, annak reményében, hogy a történeti Borsod vármegye cigányságáról többet is megtudhatok a kutatások elvégzésével.

Ahogy előző írásokban is hivatkoztam rá, a Mária Terézia uralkodása alatt elkészült 1768-as országos cigányösszeírás Borsod vármegyére vonatkozó részeinek sajnálatosan nincsen nyomuk, sem a megyei, sem az országos levéltárakban, éppen ezért örültem meg annak a lehetőségnek, hogy alkalmam nyílik egy borsodi település cigánylakosságával foglalkozni. A kutatás számomra nem várt eredményt hozott, melyet kiegészített a Sajószentpéteren végzett terepmunka lehetősége, tovább bővítve a források által megörökített tényeket. A korszak kiválasztásánál eddigi kutatómunkámat és azt tartottam szem előtt, hogy ebből az időszakból találhatóak az első általam feltalált források, valamint azt is, hogy a cigányság körében mai napig is igen fontos szerepet játszik ez az időszak. Sajószentpéteri beszélgetéseim során többen is felemlítették Mária Teréziát, mint azt a személyt, aki „véget vetett a szép világnak” és rendeleteivel először próbálta asszimilálni a cigányságot, elvége tőlük az addigi „szabadságot”.

Sajószentpéter városban három irányt tűztem ki célul, melyek alapján kutatásaimat végeztem: Sajószentpéter városkönyveit, korabeli cigányösszeírásokat, anyakönyveket, illetve az ott élő cigány lakosság elbeszéléseit vettem alapul. A feltalált források bemutatása írásom alapja.

„Korai” összeírások

A legkorábbi források a sajószentpéteri cigányságról az 1750-es években keletkezett összeírások. Ezek sokaságából azokat szeretném bemutatni, melyek megelőzik a Mária Terézia által 1767-ben elrendelt cigányösszeírások eredményeit. Előjáróban ezekről a felmérésekről el kell mondani, hogy az adatok felvételében nem oly teljesek, mint a későbbiekben keletkezett hasonló jellegű forrásokéi. Az 1767–68-as és azt követő cigányösszeírások a letelepedett életmódot folytató cigányság életkörülményeivel, foglalkozásukkal, gyermekek számával és vallási hovatartozásukkal is foglalkozott, míg a korábbi összeírások, mintegy csak rögzítették az egyes településeken élő cigány családokat. Az adatokból kiderül, hogy ezek a családok mennyiben folytattak, folytathattak teljesen letelepült életmódot, hiszen az egymást egy-két évvel követő összeírások áttekintése után a felvett nevek vizsgálata alapján következtethetünk arra, hogy egyes családok eltűntek-e az adott településről. Sajnálatosan ezekből a forrásokból nem kapunk bővebb felvilágosítást arról, hogy az adott személyeknek milyen volt a családi állapota, hány

gyermekük volt, illetve mi volt a foglalkozásuk, mégis fontosnak lűnik számomra, hogy ezeket az összeírásokat is felhasználjam munkámhoz.

Az összeírásokban a letelepedett, vagy ideiglenes lakhellyel rendelkező cigány lakosság adatait rögzíthetjük, ennek meglétét bizonyítja a családfők neve mellett szerepeltetett pénzösszeg, melyet természetesen csak lakhellyel rendelkező személyektől tudtak beszédni. Ebből kiindulva újra felvetődik az állandó probléma, mely szerint a vándorló, vagy ideiglenes lakhellyel rendelkező cigány lakosságról, vagyis a teljes cigány népegről nem kaphatunk átfogó képet. Nyomon követhetjük esetlegesen az egyes családok költözését településenként a felmérések tükrében, ezért is választottam e korai források bemutatását. Ezekben a forrásokban nem csak Sajószentpéter, hanem a hozzá kötődő települések, illetve kitekintésként Szendrő és a hozzá tartozó területek cigány lakosságának adatai is szerepelnek.

1752–53¹

Oppidum Szent Péter	Blasius Buri	1.30.
	Stephanus Orgován	1.30.
Kazincz	Michael Kiss	1.30.
Alacska	Mathias Zingaros	0.30.
Berente	Nicolaus Czigán	0.30.
Varbó	Michael Czigán	0.30.
Kondó	Gasparus Panyó	1.30.
Parasznya	Franciscus Danyi	1.30.
Dédes	Gaspar Kiss	1.30.
Málinka	Martinus Botos	1.30.
Sáta	Ladislaus Váradi	1.30.
Arló	Nicolaus Váradi	1.30.
Csokva	Georgius Laho	1.30.
	Michael Laho	1.30.
Járdánháza	Michael Csóka	1.30.
Darócz	Franciscus Buri	1.00.
Cserney	Franciscus Farkas	1.30.
	Buri	1.00.
	Joannes Csóka	1.30.

¹ B.-A.-Z. m. Lt. IV. 501/b III. I. 750.

Visnyo	Gaspar Szitaj	1.30.
Szilvás	András Nagy	1.30.
Apátfalva	Joannes Csóka	1.30.
	Joannes Bogdány	1.30.
Szent-Mártony	Franciscus Csóka	2.00.
Nádasd	Paulus Botos	1.30.
Sajó-Némethi	Joannes Sirok	1.30.
Várkony	Franciscus Váradi	1.00.
	András Danyi	1.00.
Uppon	Demetrius Váradi	1.30.
	Mathias Lazárc	1.00.
Velezd	Samuel Konya	1.00.
Bánfalva	Joannes Szitai	1.30.
Bánhorváth	Andreas Szitai	1.30.
	Franciscus Pintér	1.00.
Summa:		46.30.
1753–54²		
Szentpéter	Stephanus Orgován	1.00.
	Blasius Buri	2.00.
Barczika	Marthinus Burka	0.30.
	Paulus Budai	0.30.
Bánhorváth	Andrea Szitai	1.00.
Dédes	Franciscus Kis	2.00.
Radistyán	Nicolaus Horváth	0.30.
Kápolna	Franciscus Pati	1.30.
Kondó	Gaspar Dida	1.30.
	Gaspar Kiss	1.30.
Alacska	Franciscus Maltji	0.30.
Kazincz	Michael Kiss	1.30.

2 B.-A.-Z. m. Lt. IV. 501/b III. I. 754.

Sajónémeti Bolyok	Johannes Zsíros Georgius	2.00. 0.30.
Várkony	Franciscus Váradi	0.30.
Domaháza	Franciscus Gozoló	1.30.
Disznósd	Filius Francisci Gozoló	0.30.
Nekéseny	Michael Szitai	1.30.
Csernej	Andreas Oláh Franciscus Csipkés	1.30. 1.00.
Uppon	Andreas Zakló	1.00.
Sáta	Ladislaus Sama	0.30.
Csokva	Ladislaus Váradi	0.30.
Bóta	Demetrius Bazanyó	1.30.
Szent Mártony	Franciscus Csóka	2.00.
	Joannes Nagy Kuli	0.30.
Visnyó	Gáspár Szitai Michael	2.00. 1.00.
Darócz	Andreas Szitai	1.30.
Csepán	Peczgius Oláh alias Laho	1.30.
Summa		34.00
1755³		
Opp. Szentpéter	Joannes Buri	2.00.
Vadna	Michael Kis	1.30.
Barcza	Joannes Szitai Paulus Konya Stephanus Konya	1.30. 1.30. 0.30.
Banhorvath Tardona	Andreas Szitai Franciscus Czigány	1.30. 1.00.

3 B.-A.-Z. m. Lt. IV. 501/b III. I. 764.

Dédes	Franciscus Kiss	2.00.
	Gaspar Nagy	2.00.
	Franciscus Buri	0.30.
	Franciscus Oláh	1.00.
	Martius Szajkó	0.30.
	Martius Szécsi	0.30.
Varbó	Joannes Miki	0.30.
Kápolna	Franciscus Czigány	0.30.
Lászlófalva	Csirke	0.30.
Kondó	Franciscus Hamzók	1.00.
Alacska	Franciscus Buri	1.00.
	Blasius Todi	1.00.
	Mathias Ferencz	0.30.
Kazincz	Franciscus Nagy	1.00.
	Michael Kis	1.00.
Sajó Némethi	Joannes Kiss	3.00.
Velezd	Andreas Kis	1.30.
Várkony	Joannes Váradi	1.00.
Disznósd	Joannes Károlyi	0.30.
Uppon	Demetrius Baranyi	1.00.
Sata	Ladislaus Váradi	0.30.
Omány	Samu	0.30.
Bóta	Michael Leho	1.00.
Apátfalva	Joannes Póka	0.30.
Szilvás	Andreas Nagy alias Kuti	1.00.
Summa		34.00
 Nomina Zingar⁴		
Szent Péter	Andreas Ökrös	1.30.
	Georgius Buri	1.00.

4 B.-A.-Z. m. Lt. IV. 501/b III. I.770. évszám nélkül.

	Stephanus Orgovány	1.00.
	Nicolaus Buri	0.30.
Kápolna	Franciscus Gasi	1.30.
Varbo	Nicolaus Kekes	0.45.
Kondó	Joannes Esztergályos	1.30.
Radistyán	Thomes Kálvyay	0.30.
	Georgius Buri	0.30.
	Georgius Buday	0.30.
Parasznya	Adamus Kekes	1.00.
Alacska	Blasius Buri	1.00.
	1.00.
 Biku	0.30.
Berente	Kanyo	0.30.
Kazincz	Franciscus Szitay	1.00.
	Michael Kis	1.00.
Ivánka	Alexander Nyiri	1.00.
Vadna	Andreas Kis	1.00.
Barcza	Joannes Szitay	1.30.
	Paulus Konya	0.30.
	Stephanus Konya	0.30.
Malinka	Nicolaus Berky	0.45.
Banhorvath	Andreas Szitay	1.30.
Banfalva	Michael Csemer	1.30.
Uppon	Michael Lako	0.30.
	Joannes Csoka	0.30.
Kaza	Ladislaus Várady	0.30.
	Michael Nagy	1.30.
Omány	Thomas Nagy	0.30.
Zajác	0.30.
	Joannes Várady	0.30.
Summa:		28.30.

1754. Szendrőviensis⁵

In Opp. Aszaló	Stephanus Kótai	1.30.
Hegymeg S.	Kalo et Pisze	0.30.
Hangacs	Georgius Vasko	0.30.
Nyomar	Sigismundus Vasko	0.30.
Lak	Marthinus Nagy	1.00.
	Joannes Csóka	0.30.
Szent-Jakab	Georgius Fitzu	0.30.
Viszlo	Sigismundus Fitzu	1.00.
	Georgius Daptu	0.30.
Szalonna	Mathias Bartus	1.00.
	Michael Nagy	1.00.
	Georgius Kalotsai	1.00.
Inotta	senior Jano	0.30.
Meszes	Franciscus Lapis	0.30.
	Franciscus Csómőr	0.30.
Martonyi	Daniel Fitzu	0.30.
Abod	Joannes Száraz	0.30.
Bessenyő	Franciscus Rigo	1.00.
Opp. Szendrő	Daniel Sziroki vajda	1.00.
Dévény	Petrus Dondo	0.30.
D. Horvath	Gasparus Danyi	1.00.
Kaza	Joannes Danyi	0.30.
	Gasparus Danyi	0.30.
	Joannes Olah	0.30.
	Ladislaus Bebe	0.30.
	Franciscus Ganyo	0.30.
Latus:		18.00
Galgotz	Franciscus Kajla	1.00.

Opp. Edelin	Mathias Budai	1.00.
	Gasparus Budai	1.00.
Laád Bessenyő	Michael Purtzi	1.00.
Borsod	Andreas Danyi	1.30.
	David Kore	1.30.
Szirak	Mathias Purtzi	1.00.
Ziliz	Nicolaus Todi	1.00.
Bodva	Gasparus Balas	1.00.
	Georgius Farkas	1.00.
	Samuel Mattse?	0.15.
	Georgius Budai	0.30.
Arnoth Vamos	Adamus Czigany	2.00.
	Nicolaus Lakatos	0.30.
	Stephanus Balogh	0.30.
	Andreas Ökrös	2.00.
	Joannes Kis	2.00.
	Andreas Somlyodi	0.15.
	Franciscus Csirke	0.15.
	Georgius Somlyodi	1.00.
	Georgius Zámbó	0.30.
Finke	Budai Ganyó (junior)	0.30.
	Daniel Gati	1.00.

40.15.

A megjelenített sajoszentpéteri összeírások csupán három év adatait rögzítik, mégis fontos következtetéseket tudunk belőle levonni. Elsőként a családfők vezetéknevéből megállapítható, hogy mind a *Buri*, mind az *Orgován*, *Orgovány* család állandó lakhellyel rendelkező, letelepült cigány családnak tekinthető. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy az 1753-ban keletkezett első összeírásban még csak egy *Buri* családot találhatunk, míg a későbbi összeírásban már kettő szerepel. Ez természetesen nem bizonyító erejű annak tekintetében, hogy a család leszármazottairól van szó, akik szintén Sajószentpéteren éltek, ennek ellentmond az, hogy bár a vezetéknev megegyezik, azonban a keresztnév nem. Azonban az anyakönyvi vizsgálatok alapján elmondható, hogy a család megtelepedett életmódot folytatott Sajószentpéteren, nevüket mind a mai napig megtalálhatjuk. Ez a névlista a későbbiekben egészül ki az *Ökrös* családdal, akiknek eredeti lakhelye a szendrői összeírás alapján 1754-ben Vámos volt. Ebben az esetben a teljes név megegyezik *Andreas Ökrös*, ami alapján feltételezhető, hogy 1754 és 1755 között ez a család lakhelyet változtatott és Sajószentpéteren telepedett le. A későbbi anyakönyvi forrásokban nem találtam nyomukat, ezért valószínű, hogy olyan családról van szó, akik ebben az időszakban vándorló, vagy félig letelepedett életmódot folytattak.

A megjelenített összeírások közé azért került egy szendrői felmérés is, mert itt találhatunk rá egy, a cigányság életét igencsak meghatározó elemre, mégpedig egy vaj-

da címzéssel bejegyzett személyre, 1754-ből *Daniel Szirok*ira. Mind a Sajószentpétert érintő, mind a városban kutatótt anyakönyveket vizsgálva, nem találtam ilyen bejegyzést egyetlen személlyel kapcsolatban sem. A tény, hogy itt egy vajdai tisztséget viselő személlyel találkozunk, még meglepőbbé teszi, hogy egy későbbi szendrői összeírásban szintén megtalálható vajdasági tisztségben 1756-ban *Demetrius Siroki*.⁶ Sajnos nem tudjuk, hogy egyazon személyről, vagy ugyanazon családból származó emberről van-e szó, mindezek ellenére érdekes, hogy mindkét vajda szendrői lakos. A vajdai tisztséget viselő személy a cigányság körében mai napig fontos szerepet tölt be. A vajda,⁷ a cigány és nem cigány népesség közötti kapcsolatok felelőse, mint azt a jelen korban is tapasztalhatjuk, azonban a cigány közösség belső életének nem ő az egyedüli irányítója. Ezzel a tisztséggel találkozhatunk már a legelső elfogadott Magyarországon megjelenő cigánysággal kapcsolatos forrásban is, 1422-ben Zsigmond magyar király által kiállított útlevél szövegében, melyben László vajda és népe számára enged szabad közlekedést az országban. A hagyományok szerint azonban a vitás kérdéseket, illetve a közösségen belüli törvényeket meghatározó testület a családos férfiak gyűlése, akik egyenrangúakként, és közösen határoznak a közösség ügyeiben, a *Romani Kris* egyfajta belső közösségi törvényszék szerepét tölti be.

Számomra azért voltak fontosak a fentebbi összeírások, mert ezek alapján családi kötelekekre vagy származási helyekre találhattam rá az általam felhasznált legkorábbi források alapján.

Anyakönyvi források

Az időszakot felölelő anyakönyvi adatok sem adnak jóval tágabb képet a Sajószentpéteren élt cigány családokról. Az anyakönyvezés az 1760-as évektől áll rendelkezésre, keresztelési, halálzási és házassági adatokat rögzít. Sajnos a kezdeti időkben itt is csak ritkán találkozunk a foglalkozás megnevezésével, vagy olyan adattal, mely bővítené az összeírásokból kiemelhető tényanyagot. A későbbi, 19. századi anyakönyvek jóval bővebb információval látják el a kutatót, ezekből megtudható az illető személy, személyek foglalkozása, életkora, és sok esetben az is, mely településről származnak.

Ezeket az adatokat egészítik ki olyan, az anyakönyvekben található egyéb jellegű források, melyek szerencsére esetenként többet is elárulnak a cigányságról, mint a kezdeti bejegyzések.

Az anyakönyvek I. kötetében találtam rá egy 1768-as összeírára, melyben az érintett családokról teljesebb képet kaphatunk. Az összeírás tartalmazza a gyermekek nevét és életkorát, így a korabeli családi keretekre következtethetünk belőlük.

Terekei János 30		Elisabeth 4	
Maria Kis 23			
Kis Koymarosné Ersok 40	Estván 9	Ersébet 13	helv.
		Maris 11	
Farkas Péter 38	Miska 11		helv.

6 B.-A.-Z. m. Lt. IV. 501/b III. I. 770.

7 Szláv *vojvoda* szóból eredeztethető, de megtalálható a magyar nyelvben is vezér, vezető értelemben.

Farkasné 26	Péter 7	
Farkas István 52	Miska 8	helv.
Farkasné 40	Pesta 12	
Farkas Jánosné 40	András 12	helv.
	Pesta 10	
Ola Istvany 50		
Maria 45		
Ola János 40		Maria 7
Feleség 30		

A fenti összeírás igen fontos volt abból a szempontból, hogy itt találtam rá először a Farkas családra, mely család tagjainak adatait megtaláltam ettől az időponttól egészen napjainkig.

Ha a korábban idézett összeírásokat is számbavesszük láthatjuk, hogy Farkas vezetéknevű személyekkel találkozhatunk 1753-ban *Cserney* és 1754 *Bodva* településeken. Még tovább bővül a családról kapott kép, ha ugyan nem is nagy jelentőségű ügyben, de Sajószentpéter városkönyve is megemlékezik a család egy tagjáról.

„Farkas Mátyás Újj Magyar, hogy háza előtt kívül tüzelt, érdemei szerint meg büntetett.”⁸

A 18. század utolsó harmadában az alábbi vezetéknevek fordulnak elő az anyakönyvekben *Kis, Budai, Soos, Balogh, Oláh, Ritso, Danko, Farkas, Rahlo, Laho*, valamint több esetben is a *Czigány*, vagy *Tzigány* névalak is. Az utóbbi két vezetéknevnél feltételezhetjük, hogy ez nem valóságos vezetéknevet takar, erre abból is következtethetünk, hogy szinte csak nőknél jelenik meg az anyakönyvekben, ennek oka inkább az lehetett, hogy az illető személy vagy nem tudta megmondani saját nevét, vagy az adatot felvevő személy elégnék tartotta, ha utal származására.

Városkönyvek

Sajószentpéter városkönyveiben várakozásom ellenére igen csekély mennyiségű, és nem túl jelentős forrásokra találtam a vizsgált időszakot illetően. Annak ellenére, hogy mint az összeírásokból is láhattuk, hogy ekkor már, ha nem is nagy létszámban, de cigány családok fordultak meg, vagy telepedtek le a településen, a városkönyvi bejegyzések csak érintőlegesen foglalkoznak az itt élő cigánysággal. A cigányság életmódjának sajátosságait figyelembe véve és az anyakönyvekben található adatok bizonyossága szerint sok cigány család költözhetett Sajószentpéterre. Betelepüléssel és lakhatással kapcsolatos szabályzatot találhatunk Sajószentpéter város privilégiumában.⁹ „Az ismérten kóborlóknak és szökevényeknek ki kötvén az igaz úton járókat, senki szállást ne adjon, nem különben akár mely jövevényeket lakásra az Magistratus híre nélkül senki be ne fogadjon, kivált idegen Nemzeti és vallású embereket a szép egyességnek okáért, 12 forint büntetés alatt, és ha bé fogadta is valaki, tartozzék az olyat a Magistratus parancsolattjára

⁸ B.-A.-Z. m. Lt. V/11. 142. kötet, vagy V/198. 20. kötet. 186.

⁹ B.-A.-Z. m. Lt. V/11. 141. kötet, vagy V/198. 19. kötet. Sajó-Szent-Péter városának Privilégiuma XXII. Articulus.

minden idő halasztás nélkül maga házából kihányni, melyet nem cselekedvén 12 forint rajta desumáltassék.”

Nem tudható, hogy a város vezetése mennyiben tett eleget ennek a szabálynak, azonban a vizsgált városkönyvek egyikében sem találtam eljárást kóborló cigányok megjelenésével és kiutasításával kapcsolatban, annak ellenére, hogy az anyakönyvek és az összeírások elég jelentős népmozgásra utalnak. Elfogadható-e az a nézet, mely szerint a letelepedni vágyó cigány családok a város vezetésétől engedélyt kérve és kapva maradtak a városban, vagy hihetőbb-e az, hogy nem igazán vették figyelembe ezen kitélt és az újabban betelepülőket nem érintette ez a rendelkezés. Ha az első megállapítás lenne helyes, feltételezhetjük, hogy a családok férfitagjai valamilyen foglalkozással rendelkeztek, hiszen egyszerű vándorokat, kéregetőket egy város sem látott volna szívesen hosszabb időn keresztül.

Ez tűnik ki az alábbi városkönyvi bejegyzésből is. „Mint hogy Edelenbe való Új Magyar Illyés Ádám maga élelmét nem rendes utakon, módokon kívánja keresni, hanem tolvajsággal mostan is városunkban két Betsülletes emberek Szekereiből két vas derék szegeket e lopván ezt maga is megvalván, s a' derék szegeknek is Gazdája találkozáván, azért is néki oktatására, másoknak pedig példa adására és rettentésére, mint házi tolvaj meg büntettetik 20. kemény páltza ütésekkel és az Városbúl ki hajtátván az ide való jöveletül el tiltatik, és ha ezután itt fog láttatni, ha szintén semmi excessust nem tenni is, mint Inspectus személy megfogatik [...] és 25. kemény páltza ütések fog szenvedni.”¹⁰

A csekély számú cigányságról szóló bejegyzés között olyan forrást is találunk, melyben a cigány lakosság elszenvedője volt bűncselekménynek és nem okozója, ilyen például az 1778-ból származó bejegyzés.

„Marty 12.

Sika István egy viselő Czigány Asszonyt ököllet vervén és el is taszítván, mely mia, mivel kicsinybe múlt, hogy rosszúl nem járt a Czigány Asszony azért, hogy ezután efféléktől desistáljon, s magának Bíró ne legyen s' másokon ne hatalmaskodjon sententiáztatott tíz páltzákra.”¹¹

Sajnos a forrás nem tér ki arra, mi volt a neve az említett sértettnek, sem arra, hogy sajtószentpéteri lakos volt-e, vagy mi volt a kiváltó oka ennek a nem mindennapi atrocitásnak, de a fenti leírásból látható, hogy a település vezetése megvédte a bántalmazottat a vele szemben „eljáró” személlyel szemben.

Még egy bejegyzést tartottam érdekesnek bemutatni végezetül, mely jól keretbe foglalja a városkönyvekben talált forrásokat. Sajtószentpéter városkönyvében található az idegen népek vagy vallásúak számára megadott esküszöveg, *Tóth ember esküvésének formája*,¹² illetve *Zsidó esküvésének*¹³ formája. Elgondolkoztattott, hogy ilyen kitétel cigányok esetében nem szerepel, semmilyen esküforma nem vonatkozik rájuk, márpedig a betelepülők mégis csak idegenek voltak, vagy Sajtószentpéter városában már nem tartották őket annak.

Remélem, hogy ez kis léptékű forrásbemutató is felkelti e téma iránt érdeklődők figyelmét és segítséget nyújthat nemcsak a sajtószentpéteri, hanem más borsodi települések cigányságának történeti kutatásában.

10 .B.-A.-Z. m. Lt. V/11. 142. kötet, vagy V/198. 20. kötet. 114.

11 B.-A.-Z. m. Lt. V/11. 142. kötet, vagy V/198. 20. kötet.

12 Anyanyelven, szlovákul íródott esküszöveg.

13 B.-A.-Z. m. Lt. V/11. 142. kötet, vagy V/198. 20. kötet. 127.

FORRÁSOK

B.-A.-Z. Megyei Levéltár, IV. 501/b III. I. 750.

B.-A.-Z. Megyei Levéltár, IV. 501/b III. I. 754.

B.-A.-Z. Megyei Levéltár, IV. 501/b III. I. 759.

B.-A.-Z. Megyei Levéltár, IV. 501/b III. I. 764.

B.-A.-Z. Megyei Levéltár, IV. 501/b III. I. 770.

B.-A.-Z. Megyei Levéltár, V/11. 141–142. kötet, vagy V/198. 19–20. kötet.

Sajószentpéter, Római Katolikus Plébánia, anyakönyvek I. kötet.

DOCUMENTS ON THE GYPSIES FROM THE LATER 18TH CENTURY IN COUNTY BORSOD

In 2009, the History Department of the Herman Ottó Museum began the systematic research of the minorities living on the settlements of County Borsod-Abaúj-Zemplén. The first commission for research came from the three minority councils of Sajószentpéter: a research project aimed at the study of the history of the German, Polish and Gypsy population.

In view of my earlier research, I undertook the study of the history of the Gypsies in Sajószentpéter and it was my hope that I would learn more about the Gypsies of historical County Borsod during my research.

In my earlier studies I have repeatedly mentioned that the sections concerning the royal county of Borsod in the national census of the Gypsies made in 1768 on the orders of the Empress Maria Theresa are lacking from both the county and the national archives, and I regarded the possibility to study the Gypsy population of a settlement in Borsod as an exciting challenge. My research, complemented with fieldwork in Sajószentpéter, yielded exciting result and often furnished additional data to the information contained in the written sources. The choice of the period was influenced by my earlier research and the fact that the earliest sources date from this period, and also by the fact that this period had a lasting impact on the life of the Gypsy population. During my fieldwork in Sajószentpéter, I was repeatedly told that Maria Theresa was the person who with her decrees brought an end to the “good old days” by attempting to forcibly assimilate the Gypsies and strip them of their earlier “freedom”.

My research in Sajószentpéter was based on three major sources: the town records, the censuses of the Gypsy population and the narratives of the local Gypsy population. The study presents an overview of these three sources.

Ádám Hazag

MIKORON AZ ÚRISTEN, A SÁTÁN ÉS SZENT PÉTER A TEREMTÉSSSEL FOGLALATOSKODTAK

Dualisztikus teremtésmondák a svéd, a magyar és az orosz kultúrában

OROSZ GYÖRGY

Az új, keresztény világnézet elsajátítását Európa népeinél – mutat rá D. Petkanova –, nemcsak a kanonikus egyházi irodalom alkotásainak a lefordítása egyengette, hanem az apokrifek széles körű használata is. Az apokrifek a nép számára hasznos ismereteket közvetítettek, és a népet elsősorban a Keresztény Egyház és a keresztény etika iránti hűségre nevelték. Megállapítja továbbá, hogy az a nagy hatás, amelyet az apokrif irodalom a középkori kultúra fejlődésére gyakorolt, csak a Bibliáéval mérhető össze.¹

Az apokrifek folklórra gyakorolt hatása minden olyan országban kimutatható, amelyekben elterjedtek az apokrif iratok. Így ezek nyomai jól láthatók a fennmaradt görög, arab, bolgár, orosz, magyar, német és más nyugat-európai hagyományban.²

Messzemenően megszívlelendő D. Petkanova idevonatkozó megállapítása: „Magától értetődik, hogy nem minden hasonlóságot lehet az apokrifek és a néphit között az apokrifeknek az utóbbira gyakorolt hatásával magyarázni. Nagyon gyakran fordítva játszódott le a dolog – a népi elképzelések és nézetek szüremlettek be az apokrif elbeszélésekbe, vagy pedig tipológiailag rokon nézetek maradtak fenn szájhagyomány útján. Nehéz elválasztani egymástól a nép világnézetének különböző rétegeit, mivel minden egyes korszaknak megvolt a saját hiedelemvilága, amely fejlődött és gazdagodott. Vitathatatlan azonban, hogy a középkor népi világnézetének egy jelentős része az apokrif gondolatvilág és tematika számos megjelenési formájának a hatása alatt keletkezett.”³

Az orosz kultúra vonatkozásában A. N. Veselovskij már korábban hasonló következtetésre jutott az apokrifek, a vallásos népénekek (duchovnye stichi) és a hősi énekek (byliny) bonyolult kölcsönhatását vizsgálva. A motívum- és témakölcsönzések irányát nagyon gyakran nem, vagy csak hozzávetőlegesen lehet meghatározni.⁴

Jelen tanulmányom egy 2007-ben német nyelven megjelent írásom⁵ továbbfejlesztett változata. Tudományos vizsgálódásaim középpontjában dualisztikus teremtéstörténetek állnak, de nem szolgálok összeurópai kitekintéssel. Elemzésemet a svéd, a magyar és az orosz kultúrára korlátozom. Műfajilag a következő kategóriákat sorakoztattam fel példaként: szépirodalom, népi mondák, vallásos népénekek és évkönyvi híradás. Mindezek mögött vallásideológiai háttérrel közegként a középkori eretnek bogumilizmus sejlik fel.

Egynémely dualisztikus tartalmú apokrif írás és a bogumil tanok kapcsolatáról értekes tanulmányokkal szolgálnak Jung Károly⁶ és Nagy Ilona⁷ magyar folkloristák. Az ő tudományos következtetéseiket messzemenően figyelembe veszem és felhasználom saját

1 Petkanova 1988. 39, 46.

2 Petkanova 1988. 41.

3 Petkanova 1988. 46.

4 Veselovskij 1879. 2.

5 Orosz 2007. 329–334.

6 Jung 1992. 157–185.

7 Nagy 1979. 323–330.; 2004. 181–227.; 2006. 281–326.

gondolataim kifejtése során. Először a svéd szépirodalom egyik gyöngyszemét vonom be a fentiekben megjelölt tematikájú vizsgálódásba.

A svéd író, Selma Lagerlöf (1858–1940), a keresztény humanizmus szellemiségéből kinövő novelláiban és regényeiben mesterien kapcsolta egybe Värmland és Dalarna tájainak romantikus módon idealizált természeti világát és az ott élő embereket hazája néphagyományával. Írásaiban gyakran találkozunk meseelemekkel és mondákkal. Habár a korábbi idők embereinek életét boldogabbnak, lelkeségben gazdagabbnak, szilárd értékrenden alapulónak mutatja be művészi visszaemlékezéseiben, keresztény erkölcsisége mégsem feledtette el vele korának társadalmi problémáit. 1909-ben írói munkássága elismeréseként irodalmi Nobel-díjat kapott. Selma Lagerlöf nemcsak Isten-kereső embertársunk, hanem a Teremtő alkotásaira rácsodálkozó, a keresztény szeretetet nyíltan hirdető felebarátunk is volt.⁸

A *Krisztus-legendák* című könyve⁹ a világirodalom egyik gyöngyszeme. A Krisztusról szóló legendákat 1899/1900-ban gyűjtötte Palesztinában tett egyik utazása során, ötvözve ezeket a költői megfogalmazásuk során szeretett nagymamájának Jézusról szóló elbeszéléseivel. Szemléletes elbeszélő nyelvezetének köszönhetően a „látó szemekkel rendelkező asszonynak” sikerült a biblikus történeteket és az apokrif mondákat költői élménnyé megformálnia az olvasók lelki és tudati épülése céljából. A *Krisztus-legendákban* olyan egyszerű emberekről szól, akik találkoznak Jézus Krisztussal, de akik nem tudnak arról, hogy Ő Isten Fia, és nem tudnak az ő égi, messiási küldetéséről sem. Mégis érzik az Ő különleges voltát és a belőle sugárzó erőt. Ezek a legendák hitről, könyörületességről, szeretetről és csodákról tudósítanak.¹⁰

Világszerte legnépszerűbb könyve a *Nils Holgersson csodálatos utazása*,¹¹ aminek a svéd eredeti címe: *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige*.¹² ('Nils Holgersson csodálatos utazása Svédországon át'). Ez egy olvasókönyv az általános iskolások számára. Alig néhány évvel a megjelenése után (1906–1907) ezt a tankönyvet kb. harminc nyelvre fordították le, és még napjainkban is igen nagy népszerűségnek örvend az egész világban. Az 1900-as évek elején a svéd kormány pályázatot hirdetett meg egy olyan földrajzi olvasókönyv megírására, amelyből a gyerekek megismerhetik hazájuk tájait és hagyományait. A Svéd Tanárok Szövetsége megbízásából ez a nemes feladat, egy modern honismereti tankönyv megírása, Selma Lagerlöfnek jutott osztályrészül, és ő ezt a feladatot sajátos módon teljesítette. A *Nils Holgersson csodálatos utazása* mesekönyv is, pedagógiai oktatókönyv is, földrajz és néprajz is, a természet szeretetére lelkesítő történetesorozat is. A képzett tanítónő és a művészi mesélő ötvözte egybe mindezeket. Képzeteiben megszületett egy mese. Ennek hőse Nils, akit korábbi rosszalkodásai és gonoszsága miatt büntetésül törpévé varázsolta egy házimanó, melynek eredményeképpen kb. 20 cm-esre zsugorodott, és megértette az állatok nyelvét. Márton gúnár hátán az északra tartó vadludakkal beutazza Svédországot. A nagy keret, amelyben az utazás végbemege, számos izgalmas és szórakoztató, de egyúttal tanulságos történetet foglal magában, amelyek révén megismerkedhetünk Svédország történelmével, hagyányaival, számos tájegységének és városának jellegzetességeivel, valamint az emberek és állatok jó

8 <http://www.evelet.hu:8080/ujzagok/evelet/archivum/2005/14/053> (letöltés: 2008. 01. 15.)

9 Lagerlöf é. n./a.

10 <http://www.amazon.de/Christuslegenden-Selma-Lagerlof/C3%...> (letöltés: 2009. 02. 02.)

11 Lagerlöf 1962/b.

12 Lagerlöf, S., 1962/a.

és rossz cselekedeteivel. Mindeközben tanúi lehetünk az egykori undok kisfiú, Nils fokozatos lelki és tudati megtisztulásának és újjászületésének. Svédország didaktikus, mesés kalauzának központi témája a szépség, amely az író nő eszmevilágában esztétikai és etikai fogalom is egyben. Ez a prózai mű vallomás a szülőhaza szeretetéről. Selma Lagerlöf a törpévé varázsolt főhős alakjában és történetében azt a mérhetetlen utat szemlélteti és érzékelteti, amelyet az embernek meg kell tennie ahhoz, hogy az igazi emberségig eljusson. Selma Lagerlöfnek szinte minden népiskolából küldtek a tanítók a *Nils Holgersson* című meseregénynek a megírásához olvasmányanyagot fogalmazványok és feljegyzések formájában: Svédország épületeiről, népviseletéről, a népi hiedelmekről, munkafajtákról, étkezési szokásokról, művészeti alkotásokról. Ő, mint igazi moralista, mindezt teljes mértékben integrálta a „nagy utazás” izgalmas élményeibe: akkoriban igen modern, nagy lelki élményt nyújtó, realiztikus nyelvezettel fogalmazva meg a történeteket.¹³

Selma Lagerlöf a *Szmoland mondája* című történetbe¹⁴ (svédül: *Sagan om Småland*)¹⁵ beleszőtt egy apokrif hagyományokra visszanyúló dualisztikus, kozmogonikus mítoszt. Az a dualisztikus hiedelem, mely szerint Isten a világot úgymond nem egyedül, hanem a Sátánnal együtt teremtette,¹⁶ szöges ellentétben áll a Keresztény Egyháznak a teremtésről vallott kánoni hittételével.

Ebben a mondában a fenti etiologikus, dualisztikus hitbeli vélekedés modifikált változata jelenik meg előttünk. A Sátán helyére a kereszténység egyik fontos alakja, Szent Péter került,¹⁷ akinek tulajdonképpen a káoszt jelképező hegyek megteremtését tulajdonítják a Szmoland nevű síkságon. Isten ezzel szemben a sík vidéket teremtette. A síkság a mitologikus világképben a rendezett világot, tehát a kozmoszt jelenti.

A mondaanyag első transzformációja, mégpedig a Sátán nevének helyettesítése Szent Péterével, már akkor végbement, mielőtt ezt a kozmogonikus apokrif mítoszt Svédországba átültették („transzplantálták”).

A szűzsé második transzformációja, tehát az egyszer már módosított teremtésmonda átvitele a Szmoland nevű tájra, nem jelent mást, mint azt, hogy az apokrifet hozzáigazították a svéd földrajzi viszonyokhoz. Selma Lagerlöf ezt a kétszeresen folklorizált apokrif mondaanyagot áttemelte az örökkévalóság síkjára, azáltal, hogy integrálta azt a *Nils Holgersson csodálatos utazása* című honismereti tankönyvbe.

A világ teremtésének dualisztikus felfogásáról a különböző népek mitológiájában Nagy Ilona tudósít az 1979-ben megjelent tanulmányában.¹⁸ Én itt a *Világ teremtése* dualisztikus, kozmogonikus mondára utalok, mely szerint Isten a földet az ördöggel együtt teremtette meg. Vargyas Lajos a föld teremtésének dualisztikus mondáját egy Kálmány

13 http://www.cserkeszonline.hu/termek_299.html (letöltés: 2008. 01. 15.); <http://mek.oszk.hu/01300/01391/html/vilag146.htm> (letöltés: 2008. 01. 15.); http://hu.wikipedia.org/wiki/Nils_Holgersson_csod%C3%A1latos_utaz%C3%A1sa. (letöltés: 2008. 01. 15.); http://de.wikipedia.org/wiki/Die_wunderbare_Reise_des_Klein. (letöltés: 2009. 02. 02.)

14 A monda az egyik magyar műfordításban a következő címet kapta: Mikoron Szent Péter az Úristen dolgába avatkozott. In: Lagerlöf 1962/b. 129–132.

15 Lagerlöf 1962/a. 159–163.

16 Nagy 1979. 323–330.

17 Az ördög, a Sátán helyén a magyar teremtésmondákban is nagyon gyakran Szent Pétert találjuk. L. Nagy 1979: 326.; L. még: Lammel-Nagy 2001. 185–192. Az utóbbi műben található néhány apokrif monda a következő címmel: Amikor Krisztus Urunk és Szent Péter teremtett.

18 Nagy 1979. 323–330.

Lajos által Magyarszentmihályon gyűjtött és 1893-ban publikált lidérc-monda alapján sorolta keleti eredetű folklórörökségünk darabjai közé.¹⁹

Nagy Ilona ezzel kapcsolatban megfogalmazza a dilemmát, hogy a magyar mondai hagyomány vagy ősi örökségként hozta magával a világ teremtéséhez kapcsolódó, a tenger fenekéről felhozott föld (vagy homok) motívumát, illetve a Teremtő és demiurgosza együttműködését a teremtés mondájában, vagy pedig már új hazájában vette át a dualisztikus világteremtési legenda motívumait közeli vagy távolabbi szomszédaitól, azoktól, akiknek hagyományában mély nyomot hagyott a bogumilizmus, tehát egy középkori balkáni eretnek ideológia: „Ha Ázsiából hoztuk, akkor is számolnunk kell azzal a ténnyel, hogy a bogumil tanok hatósugarának tőszomszédságában ez a régi hagyomány nem maradt érintetlenül: ha mást nem, erősítést bizonyára kapott. S harmadik megoldás is lehetséges: a bogumilizmus népszerűségét éppen az alapozta meg, hogy a régi szláv, bolgár-török hagyományokat magába olvasztotta. Talán a bolgár-török népek és a magyarok egykori kultúrájának közös eleme él tovább egymástól függetlenül a magyar és a balkáni folklórban?”²⁰

Az eredetet illetően Nagy Ilona a következőképpen oldja fel a megválaszolhatatlannak tűnő dilemmát, s azt írja, hogy „a magyar szövegek esetében is megtehetjük, hogy nem töprengünk azon, vajon miként és kiktől «vettük át» azokat: egyszerűen vannak, változatgazdagok, gyönyörűek, a magyar kultúra részei”.²¹

Nagy Ilona igen lényeglátóan mutatja be a bogumil mozgalom keletkezését és tanításának mibenlétét. A bogumil eretnekmozgalom a 10. század közepén keletkezett, bolgár területen, feltehetően Macedóniában (*bogo mili* = „Istent szerető”; Bogomil az alapító Jeremija pópa neve). Nyugat-Európában viszont vele nagyon is összefüggésbe hozható szekták terjedtek el a 12. századtól (kathárok, albigensek), akiknek a tanai szoros kapcsolatban álltak a bogumilekével. A bogumilek szent könyve, a *Tajnaja Kniga* („Titkos könyv”) feltehetően egy, a 10. században keletkezett, ám elveszett bolgár mű alapján készült. Két latin nyelvű kézírata maradt fenn, amelyek azt mutatják, hogy a dualisztikus bogumil tanításokat a lombardiai kathárok és a dél-franciaországi albigensek is befogadták. A bogumil szent könyvek a föld teremtésének dualisztikus mondáját a folklórból megismert formában nem fogalmazzák meg. Az egyetlen apokrif irat, amely viszont ezt valóban tartalmazza, a *Svitok božestvennych knjig* („Isteni könyvek tekercese”) vagy *O Tiveriadskom more* („A Tiberiás-tengerről”) címet viseli.²²

Jung Károly a dualisztikus világteremtési hagyományt három csoportra osztja:²³

1. a szigetredakció, amelyben Isten a földet a víz habjából teremti;
2. a kontinentális redakció, amelyben a világ teremtéséhez a földet egy másik lény hozza fel a tenger fenekéről;
3. az indiai redakció, amelyben az előbbi két szerkesztés figyelhető meg.

A bogumilek, mivel nem szándékoztak felállítani egy bogumil kozmogóniát, a világ keletkezéséről, az ember származásáról, bukásáról és megváltásáról alkotott vallás-

19 Kálmány 1893. 6.

20 Nagy 1979. 328.

21 Nagy 2004. 217.

22 Nagy 2004. 198., 204.

23 Jung 1992. 164.

bölcséleti felfogásukat népszerű módon, „naiv legendák formájában” örökítették meg, a mítosz és az allegória közötti előadás formájában. Isten és Sátán a két ősök, voltaképpen a jó és a rossz megtestesítője a bogumil ideológiában, s a legkorábbi szövegek szerint egyenrangú félként, szinte partneri alapon alakítják ki és népesítik be a világmindenséget. Ez a korai szigorú dualizmus adja át a helyét, s a keresztény monoteizmus hatására Isten, vagyis a jó princípiuma veszi át a kezdeményezést a teremtésmondákban, a Sátánnak csak mellékes szerep jut.²⁴

Míg korábban teremtőként még Isten és a Sátán szerepel, van olyan mondacsoport a magyar néphagyományban, amelyben az Úrhoz és Szent Péterhez köti a hagyomány az állatok és növények eredetét, valamint sok egyéb teremtő műveletet. Szent Péter a világ dolgainak rosszabbik felét alkotja meg. A Jézus- és Szent Péter-történetek, amelyek ugyancsak a mérsékelt dualisztikus szemléletet tükrözik, a magyar mellett a délszláv néphagyományban is jól ismertek, de a szerbeknél Szent Száva alakja bukkan fel a történetekben. Itt azonban az Isten-Sátán teremtő kettőst már jóval későbbi fokon érheti tetten a kutatás.²⁵

Az európai népi teremtésmondáknak az a közös sajátossága – írja Nagy Ilona –, hogy Istentől a jó, az ördögtől a rossz dolgok erednek, de ez a hiedelem semmilyen formában nem fordul elő a bogumilek tanításaiban. A dualisztikus állatteremtés mondái mégis azon a területen ismertek Európában, ahol a bogumilizmus is elterjedt. A bogumil hatást tehát nem lehet könnyedén kizárni, mert a dualisztikus teremtésmítoszoknak létezik egy olyan csoportja, amelynek kimondottan bogumil forrásai vannak: az ördög által megformált teremtménybe Isten lehel lelket.²⁶ Ezen utóbbi megállapítás azonban már átvezet bennünket az orosz kultúra világába.

Az apokrifek már a Kijevi Rusz irodalmában is fellelhetők voltak.²⁷ Hogy mely apokrif elbeszélések voltak ismereteseek már a kijevi időkben is, és melyek kerültek be orosz földre csak később, ezt nem mindig egyszerű eldönteni, de az mindenesetre tény, hogy már a legrégebbi időkben széles körben elterjedtek. A 13. század előtti kéziratokban fennmaradtak apokrif elbeszélések, például *Jeremiás prófétáról*, s az *Istenszüllő kálváriajárása* (Choždenie Bogorodicy po mukam) címmel.²⁸

Az apokrifek a keleti szlávoknál behatoltak a tradicionális irodalmi műfajokba: a szentek legendáiba, a zarándokirodalomba, az évkönyvírásba,²⁹ de hatást gyakoroltak – hívja fel rá a figyelmet N. K. Gudzij –, a népköltészetre és az óorosz művészet néhány ágára is.³⁰ V. V. Kuskov szerint itt egy ellentétes irányú folyamat is végbement, mert az apokrif alkotások igen nagy mértékben olvastottak magukba népi képzeteket, illetve felhasználták a szájhagyományozó költészet művészi fogásait.³¹

Az apokrif irodalom Ruszba való beáramlása, nagyoobrszt Bizáncból délszláv közvetítéssel, részint közvetlenül Bolgárországból, már a 11. századtól elkezdődött.³² A szláv apokrifek bolgár eredetéről azonban ma már nem lehet olyan biztonsággal beszélni,

24 Jung 1992. 164.

25 Nagy 2004. 198., 204.

26 Jung 1992. 164.

27 Jung 1992. 164.

28 Jung 1992. 182.

29 Nagy 2004. 200.

30 Lichačev 1985. 40.

31 Grekov–Artamonov 1948. 172.

32 Lichačev 1985. 40.

mint korábban. Az a nézet, hogy a középkori bogumil eretnokség az ószláv apokrifek létrehozásában és elterjesztésében meghatározó szerepet játszott volna, tarthatatlan.³³

A *Russkaja Mysl'* folyóirat névtelen szerkesztője már 1890-ben, a júliusi számban kifejtette azt a véleményt, hogy talán abba kellene hagyni a vándorlás útvonalának találgatását, és el kellene fogadni, hogy a teremtés dualisztikus koncepciója egymástól függetlenül is kialakulhatott egymástól elkülönülten élő etnikumoknál is, több nép vallási fejlődésének közös fejlődési fokaként.³⁴ A madár alakú Sátán története az oroszoknál és általában a keleti szlávoknál sokkal hamarabb elterjedhetett, mintsem a délről érkező, bogumil szent könyvek.³⁵

Az Öskronikában az 1071. évnél olvasható egy apokrif elbeszélés, amelyben a varázslók (volchvy) az ember teremtéséről alkotott elképzeléseiket a bogumilek dualisztikus tanának megfelelően fejtik ki: Az emberi testet a Sátán teremtette, mégpedig Isten által az égből a földre alávetett szalmacsutakból, Isten pedig a lelket helyezte bele.³⁶ Ennek a dualisztikus teremtésmítosznak kétséget kizáróan bogumil forrásai vannak. Ezen évkönyvi híradással kapcsolatban Je. Je. Golubinskij egyháztörténész arra hívja fel a figyelmet, hogy az orosz írott irodalomban és a szóbeli költészetben fellelhető bogumil szellemiségű alkotások nem feltétlenül jelentik azt, hogy az oroszoknál valaha is létezett volna bogumil eretnokség. Véleménye szerint inkább arról van szó, hogy a szent könyvek „ismerői” nem tudták megkülönböztetni a hamis könyveket az igazaktól.³⁷ A mongol hódítás előtti korból egyébként semmilyen utalás nem található szekták létezéséről Oroszországban.³⁸

A pogány-keresztény szinkretikus világképben gyökerező számos orosz vallásos népének közül a *Mélységek könyve* (Golubinaja kniga) elnevezésű alkotások ábrázolják a világot, a három kozmoszt, azaz a mikro-, mezo- és makrokozmoszt, a legkomplexebb módon. A *Mélységek könyve*, ami egykoron igen elterjedt volt Oroszországban, talán az egyik legősibb vallásos népének. Kialakulására jelentős hatást gyakorolt az apokrif irodalom. Az ének mélystruktúrája kimondottan pogány. Ebből a talajból nőtt ki az a sajátos kozmológia, amely a kereszténység felvétele után újrászakralizált mikro-, mezo- és makrokozmosz leképezésével és értelmezésével foglalkozik.³⁹

A Biblia a középkori orosz embereknek a krisztianizáció folyamata során sokáig nem volt mindennapi olvasmányuk. Annál inkább szerették a szentek legendáit, a templomban hallott épületes történeteket, s igen népszerűek voltak az apokrif elbeszélések.⁴⁰ S hogy a Biblia miért is nem volt mindennapi olvasmányuk a középkori orosz embereknek, ennek egyrészt az általános könyvhiány volt az oka, másrészt az akkori idők társadalmának nagyfokú analfabetizmusa. A teljes bibliafordítás – mutat rá Iglói Endre –, csak 1499-ben készült el, Novgorodban.⁴¹

V. Močul'skij véleménye szerint az orosz földön teljes terjedelmében sokáig nem létező kánoni Bibliát a nép körében jól kiegészítette, illetve helyettesítette egy úgynevezett „apokrif Biblia”: a *Három szentatya beszélgetése* (Beseda trëch svjatitelej). Ez a

33 Gudzij 1952. 87–88.

34 Kuskov 1982. 35.; L. még: Petkanova 1988. 41–42.

35 Gudzij 1945. 35.

36 Santos Otero 1978. 27–28.

37 Dragomanov 1961. 13–14.

38 Dragomanov 1961. 83.

39 Die Nestor-Chronik 1969. 172.

40 Golubinskij, Jc. Jc., 1904. VII./794.

41 Golubinskij, Jc. Jc., 1904. VII./791–793.

számtalan szövegváltozatban ismert apokrif írás a *Mélységek könyve* címet viselő vallásos népénekek egyik forrásaként jön számításba.⁴² Nagy Ilona azt írja ezzel kapcsolatban, hogy a *Három szentatya beszélgetése* mitológiai archetípusok keresztény interpretációját tartalmazza, amelyek kidolgozása valószínűleg a bogumil dogmatika hatása alatt ment végbe, de nem a *Titkos könyv* közvetlen hatására.⁴³

A *Mélységek könyve* vallásos népénekek egynemű szövegváltozatának a morális szféra kérdéseivel foglalkozó része az Igazság (Pravda) és a Hamisság (Krivda) párviadalát mutatja be. Az Igazság ugyan győzelmet arat, de felmegy a mennyekbe Jézus Krisztushoz, a Hamisság pedig elterjed az egész földön és markába kaparintja az emberiséget. Keresztény vallásos népénekekről van itt szó, de a nevezett szövegrészben leírtak mégsem magyarázhatók ki csak a keresztény tanrendszerből. Az Igazság és a Hamisság versengése N. K. Jančuk meglátása szerint párhuzamba állítható egy ótestamentumi apokrif irattal, mégpedig *Hénoch apokalipszisével*, valamint a *Példabeszédek könyvével*.⁴⁴ P. A. Bessonov úgy vélekedik, hogy az Igazság és a Hamisság párviadalának története az ószövetségi *Énekek éneke* mintájára jött létre.⁴⁵ Bár az „égi Igazság és a földi Hamisság” témának a *Mélységek könyve*-beli végső változatára hatással volt a kereszténység, kétségtelen, hogy forrásai másrésztől a szláv dualisztikus mitológia messzi múltjáig követhetők vissza.⁴⁶

A fenti megállapítások mindegyikének van igazságtartalma. Az én saját véleményem viszont az, hogy az Igazság és a Hamisság párviadalának népköltészeti megfogalmazásában három forrás játszott szerepet: a szláv dualisztikus mitológia, a bogumil eretnokség és a keresztény tanrendszer. Az egymással versengő Igazság és Hamisság nem egy esetben földi alakban jelenik meg a *Mélységek könyvében*: két vadállat (dva zverja), fehér nyúl (belyj zajac) – Igazság és szürke nyúl (seryj zajac) – Hamisság, két fiatalember (dva junosi).

A pogány szlávok a világot az alapvető tartalmi szembeállítások (bináris opozíció) rendszerével írták le, amelyek meghatározták a világ térbeli, időbeli és szociális jellemzéseit. A közösség számára kellemes és kellemetlen ellentétének kettős elve néha pozitív és negatív funkciókkal felruházott mitológiai szereplőkben vagy az ellentétek megszemélyesített tagjaiban realizálódott. Ebben a mitológiai rendszerben ismert volt a fehér-fekete szembeállítás. A fehér a „jó” princípiumának a jele, míg a fekete a „rossz”. Így kell tehát értelmezni a fehér nyúl (Igazság) és a szürke nyúl (Hamisság) szerepét, amelyek transzformált változatai a „Fehér isten” (Belobog) és a „Fekete isten” (Černobog) szembeállításának. A két nyúl a Fehér isten és a Fekete isten, a „szerencse-balszerencse” (dolja-nedolja), a „fehér-fekete” ellentétpárok megtestesülése.⁴⁷ Emellett az Igazság és a Hamisság vitájának mitológiai szüzséjére a szláv és más indoeurópai hagyományokban hatással lehettek az ókori keleti (óegyiptomi, hurrita, hettita) irodalomban elterjedt szüzsék is, amelyek leírják az Igazság és Hamisság, illetve két ember (legtöbbször két

42 L. czzel kapcsolatban: Orosz 2002. 78–89.

43 Fedotov 1935. 14–17.

44 Iglói 1988. 21.

45 Močul'skij 1887. 132–133., 163., 179–180.

46 Nagy 2004. 214.

47 Jančuk 1907. 130–131.

fivér, jó és gonosz) vitáját, ily módon megtestesítve a dualisztikus mítosz szemben álló elveit.⁴⁸

A középkori Oroszországba szóbeli történetek és írásos elbeszélések formájában eljutottak bogumil szellemiségű eretnek tanok is. Így például az a felfogás, hogy Istennek két fia van: „Az ördög Isten elsőszülött fia, aki Isten után a második, az Isten jobbján ül. Neve Szatanail. Testvére a Logosznak (Igénék). Fellázadt, kiüldöztetett, kiesett az égből. Megtartotta teremtő erejét, megteremtette a látható világot, amint az le van írva a Genezisben. Megteremtette Ádámot, akibe Isten lehelt lelket. Évát hasonlóképpen. Isten fia pedig, aki a teremtés után 5500-ban keletkezett, megtestesült anyagtalan testben, megfeszítették, az alvilágba taszította Szatanailt, aki elveszítvén az -il (= -él) végződést a nevéből és az erejét is, maradt Szatanosz...”⁴⁹ A *Mélységek* könyvében olvasható párviadal az Igazság és a Hamisság között, ugyan nagy áttételeken keresztül, felfoghatjuk a bogumilek idevonatkozó tanításának Logosz (Jézus) és a Sátán közötti harcáról. Ők ketten, bár az Igazság győzött a vitában, megosztottak a világon. Az ég Jézusé, a föld a rajta élő emberekkel pedig a Sátáné. Azon emberek számára, akik a Sátán uralma alatt élnek, mégis van megmenekülési lehetőség, mert, mint megtudhatjuk ezen vallásos népénekből:

*Kinek éltét az Igazság vezeti,
Az az Úrban meg nem csalatkozik,
Az a lélek meg is kapja örökül
A mennyeknek országát.*

A szláv dualisztikus mitológia és a bogumilek dualisztikus világfelfogása, találkozáskor, egymást erősítették, összefonódtak a lehetséges kapcsolódási pontokon, s így nyert költői megfogalmazást a kettős, égi-földi uralom a *Mélységek* könyvében.

Az Igazság és Hamisság vitájának és párviadalának mindazonáltal biblikus előzményei is vannak. A Herbert Haag-féle *Bibliai lexikon*ból a következőket tudhatjuk meg. A hazugság nem más, mint a hamisság. Az Újszövetségben a Sátán a hazugság atyja (Jn 8,44). Az igazság szava az evangélium, mert maga az igazság ölt benne formát. Az igazság ismeretére eljutni egyértelmű azzal, hogy kereszténnyé lenni. János apostol írásaiban az igazság semmiképp sem választható el Jézustól, aki az igazságot kinyilatkoztatta (Jn 1,14–17). Nemcsak azért nem, mert Jézus csak az igazságot hirdette, semmi más, hanem azért sem, mert Ő az igazság, s mert nélküle nem lehet eljutni az igazságra. Minthogy az Atya Jézusban nyilatkoztatta ki magát, a Jézus által kinyilatkoztatott igazság magának Istennek az igazsága, amelyet az ember kegyelemből a megtestesült Igében ajándékkul kapott. Ezért az igazság hittel fogadása üdvösséget jelent, elutasítása viszont kárhozatot von maga után.⁵⁰

A *Mélységek* könyve-beli párviadal kapcsán az Igazság és Hamisság között szemléletes és meggyőző példát találtam arra, hogy a különböző világértelmezések találkozáskor nem feltétlenül oltják ki egymást, hanem léteznek bennük kapcsolódási pontok

48 Bessonov 1861–1864. I./2. 377.

49 Ziganov az 1200-as években írta le könyvében a bogumil vallást. Az ő idevonatkozó munkájából (Ενφύμιος Ζηγαβηνός: Πανοπλία Δογματική – Patrologia Graeca 130. 1289.), a θρησκευτική... enciklopédia nyomán, idézi Nagy Ilona Berki Feriz fordításában a dualisztikus mondák egyik kulcsfigurájáról, az ördög személyéről vallott bogumil nézeteket. L. Nagy 1979. 326.

50 Haag 1989. 586., 670.

is, nevezzük ezeket szabad vegyértékkaroknak, amelyek révén egymással kölcsönhatásra lépnek, s létrehoznak egy szinkretikus állapotot, és ebből jelen esetben az orosz népköltészet egyik gyöngyszeme keletkezett.

Az apokrifek, közöttük bogumil szellemiségű írások és szóbeli történetek, habár különböző utakon, igen intenzíven hatoltak be az európai népek irodalmába és népköltészetébe, széles körben elterjedtek, és érzékelhető hatást gyakoroltak az európai keresztény kultúra alakulására. Tanulmányomban ennek bizonyítására hoztam példákat a svéd, a magyar és az orosz kultúrkörből, elvégezvén egyúttal ezen dualisztikus teremtésmondák tudományos elemzését is.

SZÖVEGTÁR

SAGAN OM SMÅLAND⁵¹

[...] „Jo, det var på den tiden, när Vår Herre höll på att skapa världen. Medan han arbetade som bäst, kom Sankte Per gående förbi. Han stannade och såg på, och så frågade han om det var ett svårt göra. ‘Åja, det är inte så lätt heller,’ sa Vår Herre. Sankte Per stod kvar ännu en stund, och när han märkte hur lätt det gick att lägga ut det ena landet efter det andra, fick han lust att försöka sig, han också. ‘Kanske att du behöver vila dig litet,’ sa Sankte Per, ‘så kunde jag sköta arbetet åt dig under tiden.’ Men det ville inte Vår Herre. ‘Jag vet inte om du är så hemma i konsten, att jag kan anförtro dig att ta vid där jag slutar,’ svarade han. Då blev Sankte Per ond och sa, att han trodde sig om att skapa lika bra länder som Vår Herre själv.

Det förhöll sig så, att Vår Herre just då höll på att skapa Småland. Det var inte en gång halfärdigt, men det såg ut att bli ett obeskrivligt vackert och fruktbart land. Vår Herre hade svårt att säga nej till Sankte Per, och dessutom tänkte han väl, att det, som var så bra påbörjat, borde ingen kunna förstöra. Därför sa han: ‘Om du vill som jag, så ska vi pröva vem av oss som bäst förstår sig på den här sortens arbete. Du, som bara är en nybörjare, ska få fortsätta med detta, som jag har begynt, och jag ska skapa ett nytt land.’ Detta gick Sankte Per genast in på, och så började de arbeta var och en på sitt håll.

Vår Herre flyttade sig ett stycke söderut, och där tog han sig för att skapa Skåne. Det dröjde inte länge, förrän han var färdig, och strax frågade han om Sankte Per hade slutat och ville komma och se på hans arbete. ‘Jag har mitt i ordning för längesedan,’ sa Sankte Per, och det hördes på rösten hur nöjd han var med det, som han hade åstadkommit.

När Sankte Per fick se Skåne, måste han erkänna, att om det landet var inte annat än gott att säga. Det var ett bördigt och lättodlat land med stora slätter, vart han såg, och knappt en tillstymmelse till berg. Det syntes, att Vår Herre riktigt hade tänkt på att göra det sådant, att folk skulle trivas där. ‘Ja, det här är ett bra land,’ sa Sankte Per, ‘men nog tror jag, att mitt är bättre.’ – ‘Då ska vi gå och se på det,’ sa Vår Herre.

Landet hade redan varit färdigt i norr och öster, när Sankte Per hade börjat arbetet, men södra och västra delen och hela inlandet hade han ensam fått skapa. När nu Vår Herre kom upp dit, där Sankte Per hade arbetat, blev han så förskräckt, att han tvärstannade och sa: ‘Hur i all världen har du burit dig åt med det här landet, Sankte Per?’

Sankte Per stod också och såg sig omkring helt förvånad. Han hade haft den tanken, att ingenting kunde var så bra för ett land som mycken värme. Därför hade han dragit ihop en ofantlig massa sten och berg och murat opp ett högländ, och det hade han gjort, för att det skulle komma nära solen och få mycket med av solvärmen. Ovanpå stenhoparna hade han brett ut ett tunt lager av matjord, och så hade han menat, att allting var väl beställt. [...]

51 Lagerlöf 1962/a. 160–162.

‘Vad kan du ha haft för mening med att skapa ett sådant här land?’ sa Vår Herre, och Sankte Per urskuldade sig och sa, att han hade velat bygga opp landet så högt, att det skulle få mycket med av solvärmen.

‘Men då får det ju också mycket med av nattkölden,’ sa Vår Herre, ‘för den kommer från himlen, den med. Jag är allt rädd för att det lilla, som kan växa här, kommer att frysa bort.’

Det hade förstås inte Sankte Per tänkt på.

‘Ja, här blir ett magert och frostbundet land,’ sa Vår Herre, ‘det kan inte hjälpas, det.’ [...]’

SZMOLAND MONDÁJA⁵²

[...] – Hát tudod, – kezdte – abban az időben történt ez, mikor a jó Isten a világot teremtette. Miközben épp a közepén tartott, egyszer csak találkozott az úton Szent Péterrel. Ez megállt a jó Isten előtt és egy darabig csak nézett rá, de azután megkérdezte, hogy nehéz munka-e ez? – Hát bizony nem éppen olyan könnyű – felelte a jó Isten. Szent Péter még ott állt egy darabig és mikor észrevette, milyen könnyedén alakítja ki az Úristen az egyik földet a másik után, kedvet kapott, hogy ő is megpróbálja. – Nem pihennéd ki magad egy kissé? – mondta a jó Istennek. – Akkor én közben átvehetném a munkádat. De a jó Isten nem akarta. – Nem tudom, érted-e olyan jól ezt a mesterséget, hogy folytatni engedhetném neked a munkát ott, ahol én abbahagytam – felelte. Szent Péter erre méregebe jött és azt mondta, tud ő éppen olyan jó földeket teremteni, mint az Úristen.

Ebben a pillanatban Isten éppen Szmoland megteremtésével volt elfoglalva. Még félig sem volt ugyan készen, de Szmoland máris igen szép és termékeny földnek ígérkezett. De mivel a jó Isten csak nehezen tudott Szent Pétertől valamit megtagadni és ezenkívül azt is gondolta, hogy amit ilyen jól elkezdett, azt más már aligha tudja elrontani, azt mondta hát neki: – Ha kedved van hozzá, egyszer megpróbálhatjuk, melyik ért közülünk jobban ehhez a munkához. Mivel te még kezdő vagy, dolgozz csak tovább ezen a földön, amelyet már elkezdtem, én majd egy másik teremtésébe kezdek. Szent Péter mindjárt belement az ajánlatba és mind a ketten munkához láttak ott helyben.

A jó Isten kissé délnek húzódott és hozzáfogott Szkone megteremtéséhez. Nem is tartott soká, már készen is volt. Odafordult hát most Szent Péterhez és megkérdezte, készen van-e és meg akarja-e szemlélni az új földet. – Az enyém már rég rendben van – mondta Péter. És a hangján hallatszott, mennyire meg van elégedve művével.

Mikor Szent Péter Szkonét megpillantotta, el kellett ismernie, hogy ezt a földet csak dicsérni lehet. Termékeny, könnyen művelhető föld volt, nagy síkságokkal, amerre csak a szem látott, hegynek úgyszólván nyoma is alig akadt. Úgy látszott, mintha a jó Isten feltette volna magában, hogy ezt a földet különösen jónak alkotja, hadd legyen itt ugyancsak jó soruk az embereknek. – Igen, ez jó föld, – mondta Szent Péter – de én azt hiszem, az enyém még jobb. – Na majd mindjárt meglátjuk – mondta rá a jó Isten.

Midőn Szent Péter Szmolandban a munkát átvette, északon és keleten már kész volt a föld, de a déli és nyugati részt és az egész középsőt egyedül kellett megalkotnia. Most, hogy a jó Isten látta, mit végzett Szent Péter, úgy megijedt, hogy önkéntelenül megállt és így kiáltott: – De hát mit cselekedtél, Szent Péter?

Szent Péter maga is egész zavarodottan nézett oda. Úgy képzelte el magában, mi sem lehet kellemeesebb egy föld számára, mintha jó meleg van ott. Ezért rengeteg tömegű követ és hegyet halmozott fel s egy fennsíkot tornyozott magasra abban a hitben, hogy ezzel közelebb viszi a földet a naphoz és így az nagyon sok napmeleget kap majd. A kőhalmokra vékony réteg földet terített s ezzel véleménye szerint minden a legjobban el volt intézve [...]

– Mi lehetett veled a célod, hogy ilyennek alkottad ezt a földet? – kérdezte a jó Isten Szent Pétertől. Szent Péter mentegetődzött és azt mondta, azért építette ilyen magasra ezt a földet, hogy sok napmeleget kapjon.

52 Laglerlöf é. n./b. 117–118.

– De így nagyon sok éjjeli hideget is kap, – felelte a jó Isten – mert az is az égből száll le. Félek, hogy megfagy az a kevés is, ami itt megteremne.

Erre természetesen nem gondolt Szent Péter.

– Bizony, ez sovány, fagyoktól sűrűn látogatott föld lesz – mondta a jó Isten. – Ezen már nem lehet változtatni [...]

A VILÁG TEREJTÉSE⁵³

Az Isten őszentsége és az ördög ketten dolgoztak. Akkor az ördögöt leküldte az Isten őszentsége a tenger fenekire, hogy hozzon fel földet. Hát földet markolt ő lent a tenger fenekin, de amíg felért a víz színire, addig kimosta a víz a markából.

Hát nem tudott hozni.

Akkor megint leküldte, megint leszállott a víz fenekire és markolt földet, de nem tudott akkor se hozni.

Hát harmadszor mikor feljött, akkor se tudott hozni. Akkor es kérdezte az Isten őszentsége az ördögöt:

– Hát hoztál-e földet?

Azt mondja:

– Nem tudtam hozni, mert kimosta a víz a markomból.

– Jól van – azt mondja –, mégis hoztál, piszkáld ki a körmeidet, mer ott a föld.

Akkor kipiszkálta a körmeit szépen, valamennyi föld a körmei közi beragadott, akkor azt szépen kipiszkálta. Hát addig gyúrták, Isten őszentsége addig csinálta, amíg hat nap alatt akkorát csinált, hogy egyik lábával rálépett. Hát akkor, mikor rálépett egyik lábával, akkor azt mondta, hogy megpihennek.

Lepihentek. S amikor lepihentek, újból hat nap alatt az a föld nőtt, megnőtt akkorára, hogy ők le tudtak mind a ketten feküdni. S amikor lefeküdtek este, hát akkor az ördög elkezdte lökdösni az Isten őszentségét, hogy essék bé a vízbe, hogy meritse el a víz. Akkor ő nem tudta lelökni a földről, hanem amennyit lökte Isten őszentségét, annyit nőtt a föld arrafelé. Nagyon nagyot nőtt azon az éjen a föld. Reggel mondta az Isten őszentsége:

– Hát mit csináltál – azt mondja –, egész éjjel lökdöstél – azt mondja.

– Hát – azt mondja – nem bírtam pihenni, hát olyan rosszul feküdtem, nem bírtam pihenni.

– Na jól van, ládd-e, most már nagy a föld.

Nagy vót a föld, hát most kell valamit teremteni erre a födre.

Azt mondja:

– Teremtsünk!

– Hát teremtsél! – mondta az ördögnek Isten őszentsége.

Hát akkor megrúgott az ördög egy gajat (sárdarabot), lett belőle egy béka. Hát a béka elkezdett ugrálni.

– Na látod, hogy én tudok teremteni.

– Jól van – azt mondja –, de embert es kell teremteni.

Hát akkor az Isten őszentsége megrúgott egy gajat (sárdarabot), akkor lett egy ember belőle.

Az az ember elkezdett beszélni, és így lett ember a födre.

Így mondták a régiek.

Máris György, sz. 1903. Klézse, Moldva;

Egyházaskozár (Baranya m.), 1968.

Bosnyák Sándor gyűjtése

53 Lammel–Nagy 2001. 15–16. Ők a következő műre hivatkoznak: Bosnyák 1969. 89–101.

A LÉGY MEG A SZÚNYOG⁵⁴

Mikor Péter meg az Úr Jézus mentek az úton, hát azt kérte Péter:

– Uram, Teremtóm; hadd teremtsék én is valamit!

– Hát teremtsél! No, Péter, hát mit teremtesz?

Azt mondja:

– Legyeket!

Péternek a teremtése a légy.

– No -- azt mondja --, valamit még teremtek! A szúnyogokat! De, Uram, Teremtóm, én úgy teremtem, hogy ha rászáll valamire, emberre vagy állatra, az mindjárt megdögölgjön.

– A, Péter, azt már nem engedem, hogy megdögölgjön vagy meghaljon valami, mert akkor nem maradna a világon semmi, csak a legyek meg a szúnyogok. Hanem, ha az ember rácsap, vagy az állat rálép, akkor pusztuljanak el mindjárt.

Így van ez azóta, ha az ember megüti a szúnyogokat vagy a legyeket, mindjárt elpusztulnak. Így a szúnyogokért meg a legyekért a Pétert szidják az emberek.

– Fene egye meg a Pétert, nem tudott volna más állatokat teremteni, csak ezeket! Inkább ne teremtett volna semmit !

Hajas Józsefné Molnár Borbála,
67 éves, római katolikus;
Bernecebaráti (Pest m.), 1968.
Nagy Ilona gyűjtése

AZ EMBER TEREMTÉSE⁵⁵

«Богъ мывься въ мовници и вспотивься, отерся вехтемь, и верже с небесе на землю; и распреся сотона с Богомь, кому в немь створити человека, и створи дьяволь человека, а Богъ душу во нь вложи; темже аще умреть человекъ, в землю идетъ тело, а душа к Богу.»

Isten a fürdőházban tisztálkodott, és megizzadván, megtörülközött egy csutak szalmával, és az égből aláveté azt a földre; és perlekedni kezdte a Sátán Istennel, hogy ki teremtése meg belőle az embert; és az embert az ördög teremté, az Isten meg a lelket helyezé bele; ezért ha meghal egy ember, teste a földre kerül, lelke pedig az Istenhez.

КНИГА ГОЛУБИНАЯ⁵⁶

Возговорилъ Володиміръ князь,

190 Володиміръ князь Володиміровичъ:

– « Ой ты гой еси, премудрый царь,

– « Премудрый царь, Давидъ Ессеевичъ!

– «Мне ночесь, сударь, мало спалось,

– « Мне во сне много виделось:

195 – « Кабы съ той страны со восточной,

– « А съ другой страны съ полуденной,

– « Кабы два зверя собиралися,

– « Кабы два лютые собегалися,

– «Промежду собой дрались-билися,

200 – « Одинъ одного зверь одолеть хочеть.»

54 Lagerlöf é. n./b. 117–118.

55 Lammel–Nagy 2001. 15–16. Ők a következő műre hivatkoznak: Bosnyák 1969. 89–101.

56 Lammel–Nagy 2001. 190–191.

- Возговорил премудрый царь,
 Премудрый царь Давыдъ Есеевичъ:
 – Это не два зверя собиралися,
 – Не два лютые собегалися:
 205 – Это Кривда съ Правдой соходилася,
 – Промежду собой бились-дрались;
 – Кривда Правду одолеть хочеть;
 – Правда Кривду переспорила.
 – Правда пошла на небеса,
 210 – Къ самому Христу, Царю небесному;
 – А Кривда пошла у насъ вся по всей земле,
 – По всей земле по светъ-Руской,
 – По всему народу христіанскому.
 – Отъ Кривды земля восколбалася,
 215 – Отъ того народъ весь возмущается;
 – Отъ Кривды сталъ народъ неправильный,
 – Неправильный сталъ, злопамятный:
 – Они другъ друга обмануть хотять,
 – Другъ друга поестъ хотять.
 220 – Кто будетъ Правдой жить,
 – Тотъ причаянный ко Господу,
 – Та душа и наследусть
 – Себе царство небесное. –
 Старымъ людямъ на послушанье,
 225 А молодымъ людямъ для памяти.
 Славу поёмъ Давыду Есеевичу,
 Во веки его слава не минуется.

П. В. Киреевскій
 (Первая половина XIX века)

A MÉLYSÉGEK KÖNYVE⁵⁷

- Mondá erre Vologyimir fejedelem,
 190 A fejedelem, Vologyimir Vologyimirovics:
 – Hej te, hej, bölcs király,
 – Te bölcs király, David Jesszejevics!
 – Én az éjjel, fenség, keveset aludtam,
 – Én álmomban nagy látományt láttam:
 195 – Mintha abból a keleti országból,
 – Meg egy másik, délvidéki országból,
 – Mintha két vadállat találkozott volna,
 – Mintha két fenevad összefutott volna,
 – Egymással ők megküzdöttek, meg is verkedtek,
 200 – A vadállatok egymást legyűrni akarják. –
 Mondá erre a bölcs király,
 A bölcs király, David Jesszejevics:
 – Nem két vadállat találkozott ottan,
 – Nem két fenevad futott össze ottan,

57 Die Nestor-Chronik 1969. 172.

- 205 – Hamisság és Igazság jöttek össze ottan,
 – Egymással ők megküzdöttek, meg is verekedtek;
 – Hamisság az Igazságot legyűrni akarja,
 – Igazság a Hamisságot a vitában legyőzte.
 – Az Igazság felment a mennyekbe,
- 210 – Magához Krisztushoz, a mennyei Királyhoz;
 – A Hamisság meg nálunk az egész földön elterjedt,
 – Az egész szent Orosz földön,
 – A keresztény nép között mindenütt.
 – A Hamisságtól a föld meginogott;
- 215 – Attól a nép mindenütt háborog,
 – A Hamisságtól a nép igaztalanná lett,
 – Igaztalanná, megátalkodottá:
 – Egyik a másikat becsapni akarja,
 – Egyik a másikat felfalni akarja.
- 220 – Kinek éltét az Igazság vezeti,
 – Az az Úrban meg nem csalatkozik,
 – Az a lélek meg is kapja örökül
 – A mennyeknek országát. –
 Ezt a vének meghallgassák,
- 225 Az ifjak meg jól eszükbe vessék.
 David Jesszejevics magasztaltassék,
 Örökkön-örökké dicsőíttessék.

P. V. Kirejevskij gyűjtése (XIX. sz. első fele)

IRODALOM

BESSONOV, P. A.

1861–1864: Kaleki perechožie. Sbornik stichov i issledovanie I–II. Moskva

BOSNYÁK Sándor

1969 A tenger fenekéről felhozott föld motívuma a magyar teremtésmondákban.

In: Ethnographia, LXXX. évf., 89–101.

DRAGOMANOV, M. P.

1961 Notes on the Slavic Religio-Ethical Legends: The Dualistic Creation of the World. Translated by Earl W. Count. Bloomington, Indiana University
 – Mouton, The Hage, The Netherlands. (Indiana University Publications. Russian and East European Series, vol. 23.)

FEDOTOV, G.

1935 Stichi duchovnye. Paris: YMCA-Press

GOLUBINSKIJ, Je. Je.

1904 Istorija russkoj cerkvi. Tom I. Moskva

GREKOV, B. D.–ARTAMONOV, M. I. (szerk.)

1948 Istorija kul'tury drevnej Rusi. Domongol'skij period. II. Obščestvennyj stroj i duchovnaja kul'tura. Moskva – Leningrad: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR

- GUDZIJ, N. K.
 1945 *Istorija drevnej ruszkoj literatury*. Moskva: Gosudarstvennoe učebno-pedagogičeskoe izdatel'stvo Narkomprosa RSFSR
 1952 *Chrestomatija po drevnej ruszkoj literature XI–XVIII vekov*. Moskva: Gosudarstvennoe učebno-pedagogičeskoe izdatel'stvo Ministerstva prosveščeniya RSFSR
- HAAG, Herbert (szerk.)
 1989 *Bibliai lexikon*. Budapest: Apostoli Szentszék Könyvkiadója
- IGLÓI Endre
 1988 *Az orosz irodalmi múlt*. Budapest. Tankönyvkiadó
- JANČUK, N. K.
 1907 *K voprosu ob otaženii apokrifov v narodnom tvorčestve*. Sanktpeterburg
- JUNG Károly
 1992 *A világteremtés dualisztikus (bogumil) legendáinak kérdéséhez*. In: Jung Károly: *Köznapok és legendák*. Újvidék. Forum Könyvkiadó, 157–185.
- KÁLMÁNY Lajos
 1893 *Világunk alakulásai nyelvhasznáinkban*. Mythológiai tanulmány. Szeged. Bába Sándor könyvsajtója
- KUSKOV, V. V.
 1982 *Istorija drevnerusszkoj literatury*. Moskva
- LAGERLÖF, Selma
 é. n./a *Krisztus-legendák*. Fordította LEFFLER Béla. Nyíregyháza. Black & White Kiadó
 é. n/b *Csodálatos utazás*. Magyarra fordította KÁLLAY Miklós. Budapest. Athenaeum
 1962/a *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige*. Stockholm. Albert Bonniers Boktryckeri
 1962/b *Nils Holgersson csodálatos utazása*. Meseregény. Budapest
- LAMMEL Annamária–NAGY Ilona
 2001 *Parasztbiblia*. Magyar népi biblikus történetek. Budapest. Osiris Kiadó
- LICHACĚV, D. S.
 1985 *Istorija ruszkoj literatury XI–XVIII vekov*. Moskva. „Prosveščenie”
- MOČUL'SKIJ, V.
 1887 *Istoriko-literurnyj analiz sticha o Golubinoj knige*. In: SMIRNOV, A. I. (szerk.): *Ruszskij Filologičeskij Vestnik XVII*. Varšava, 113–180.
- NAGY Ilona
 1979 *A föld teremtésének mondája*. In: *Ethnographia*, XC, (3), 323–330.
 2004 *A föld teremtésének mondája és a Tiberiás-tengerről szóló apokrif*. In: ANDRÁSFALVI Bertalan–DOMOKOS Mária–NAGY Ilona (szerk.): *Az Idő rostájában*. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára. II. kötet. Budapest. L'Harmattan, 181–227.
 2006 *The Earth-Diver Myth (Mot. 812) and the Apocryphal Legend of the Tiberian Sea*. In: *Acta Ethnographica*, 51 (3–4), 281–326.
- DIE NESTOR-CHRONIK. Eingeleitet und kommentiert von Tschizëvskij, Dmitrij.
 Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1969.

OROSZ György

- 1996 Nézzetek rám szemetekkel, hallgassatok fületekkel (Orosz vallásos népének két nyelvű tára). Nyíregyháza
- 2002 A „Mélységek könyve” című orosz egyházi népénekekről. In: PÓCS Éva (szerk.): Mikrokozmosz – makrokozmosz. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben. Tanulmányok a transzcendensről III. Budapest. Balassi Kiadó, 78–89.
- 2007 Aus der „Wunderbaren Reise des kleinen Nils Holgersson mit den Wildgänsen”. Die Sage von Småland. In: Acta Ethnographica Hungarica, 52 (2), 329–334.

PETKANOVA, D.

- 1988 Die kulturelle Bedeutung der Apokryphen. In: Slavjanska filologija. Dokladi i statii za X međunaroden kongres na slavistite. Tom XX. Literaturoznanie i folklor. Sofija: Izdatelstvo na Balgarskata Akademija na Naukite, 35–46.

SANTOS Otero, Aurelio de

- 1978 Die handschriftliche Überlieferung der altslavischen Apokryphen. Bd. 1. Berlin – New York. Walter de Gruyter

TOKAREV, Sz. A. (főszerk.)

- 1988 Mitológiai enciklopédia I–II. Budapest. Gondolat

VESELOVSKIJ, A. N.

- 1879 Razyskanija v oblasti russkich duchovnyh stichov. I. Grečeskij apokrif o svjatom Feodore. In: Sbornik otdelenija russkogo jazyka i slovesnosti Imperatorskoj akademii nauk. Tom XX. № 6. Sanktpeterburg, 1–22.

ALS DER HERRGOTT, DER SATAN UND SANKT PETRUS MIT DER SCHÖPFUNG BESCHÄFTIGT WAREN

Dualistische Schöpfungssagen in der schwedischen, ungarischen
und russischen Kultur

Die bogumilische Ketzerbewegung entstand um die Mitte des 10. Jahrhunderts, auf bulgarischem Gebiet, vermutlich in Makedonien (Bogomil 'Gottlieb' war der Name des Gründers, des Popen Jeremij). In Westeuropa verbreiteten sich seit dem 12. Jahrhundert Sekten (Katharer, Albigenser), die mit ihr mit großer Sicherheit in Zusammenhang gebracht werden können und ihre Lehren waren in enger Verbindung mit denen der Bogumilen.

Das heilige Buch der Bogumilen, Tajnaja Kniga (Geheimes Buch), wurde wahrscheinlich auf Grund eines im 10. Jahrhundert entstandenen, aber verloren gegangenen bulgarischen Werkes verfasst. Es sind zwei lateinsprachige Handschriften von ihm überliefert, die davon zeugen, dass die dualistischen bogumilischen Lehren auch von den lombardischen Katharern und südfranzösischen Albigensern aufgenommen wurden.

Die bogumilischen heiligen Bücher formulieren die dualistische Sage über die Schöpfung der Erde nicht, wie sie uns aus der Folklore bekannt ist. Die Bogumilen beabsichtigten nicht, eine eigene Kosmogonie aufzustellen, verewigten deshalb ihre religionsphilosophische Auffassung über die Entstehung der Welt, die Abstammung, den Fall und die Erlösung des Menschen auf populäre Weise, in Form von naiven Legenden, in einer Darstellungsweise, die sich zwischen dem Mythos und der Allegorie bewegte.

Gott und Satan, die zwei Urprinzipien, verkörpern in der bogumilischen Ideologie eigentlich das Gute und das Böse, und sie gestalten und bevölkern das Weltall beinahe als gleichgesetz-

te Partner. Dieser strenge Dualismus räumt den Platz, und unter dem Einfluss des christlichen Monotheismus übernimmt Gott als Prinzip des Guten in den Schöpfungssagen die Initiative, dem Satan fällt nur eine Nebenrolle zu.

Obwohl früher als Schöpfer Gott und Satan erscheinen, gibt es in der europäischen Volksüberlieferung eine Sagengruppe, in welcher die Tradition die Herkunft von Tieren und Pflanzen, aber auch viele weitere Schöpfungsoperationen mit dem Herrn und Sankt Petrus verbindet. Sankt Petrus schöpft die schlechtere Hälfte der Dinge der Welt. Die Jesus-Sankt-Petrus-Geschichten widerspiegeln die gemäßigte dualistische Auffassung.

Die europäischen Schöpfungssagen haben eine gemeinsame Eigenschaft, dass von Gott die guten, vom Teufel dagegen die bösen Dinge herrühren. Diese Glaubensvorstellung kommt aber in den Lehren der Bogumilen in keiner Weise vor. Die dualistischen Schöpfungssagen über Tiere sind in Europa trotzdem auf solchen Gebieten bekannt, wo sich der Bogumilismus verbreitete. Es gibt eine spezielle Gruppe der dualistischen Schöpfungsmythen, die sicher auf bogumilische Quellen zurückgehen: In das vom Satan/Teufel gestaltete Geschöpf versetzt Gott die Seele. Darin kommt die radikale dualistische Auffassung zum Ausdruck.

Die dualistischen mythologischen Glaubensvorstellungen der europäischen Völker und die dualistische Weltauffassung der Bogumilen stärkten sich gegenseitig, nachdem sie aufeinander getroffen waren und verflochten sich an den möglichen Eingriffspunkten. Dazu gesellte sich auch noch eine dritte Komponente – die christliche Weltdeutung.

Die Apokryphen, unter ihnen Schriften und mündliche Erzählungen bogumilischen Geistes drangen, obwohl auf verschiedenen Wegen, hoch intensiv in die Literatur und Volksdichtung der europäischen Völker ein, verbreiteten sich in breiten Kreisen, und übten einen spürbaren Einfluss auf die Entwicklung der europäischen christlichen Kultur aus. Um das zu beweisen, bringe ich in meinem Aufsatz Sagentexte als Zeugnisse aus dem schwedischen, ungarischen und russischen Kulturkreis. Ich habe dabei die dualistischen Schöpfungssagen einer gründlichen wissenschaftlichen Analyse unterworfen.

György Orosz

ŐSI PÁSZTORHANGSZEREK, SZARUKÜRTÖK ÉS FATROMBITÁK

BRAUER-BENKE JÓZSEF

A népi trombita és a kürtfélék között olykor nehéz különbséget tenni, mert a hangképzés ugyanazon a módon jön létre. Trombitának tekintjük a hosszú egyenes hangszereket és kürtnek, amelyeknek kúpos a furata és íves a kialakítása.

A kürt szavunk a magyar nyelv történeti-etimológiai szótára szerint ismeretlen eredetű, de mindenképpen igen régi eleme a nyelvünknek. Valószínűsíthető, hogy a Kürtgyarmat törzsi elnevezésben szereplő Kürt törzset jelentő szó is kapcsolatba hozható az aerofon hangszertípussal.¹ A hangszertípusra utaló Kürt helynév a 12. századtól és a zenészekre utaló Kürtös családnév és helynév a 13. századtól folyamatosan adatolható.²

Az ikonográfiai adatok szintén korai jelenlétét mutatják az íves kürtök hazai jelenlétének. Egy 14. századi körmendi ezüst ivócsészén egy lovas vadászaton részt vevő lovagot ábrázol, aki épp az ívelt kürtjébe fúj.³ A szarukürt tehát a legrégebbi hangszereink közé tartozik. A felépítéséből adódóan nemcsak hangszerként, de méltóságjelvényként és ivókürtként is alkalmazták. A Képes Krónikában áll, hogy a honfoglaláskor Árpád vezér egy szarukürtből ivott a Duna vizéből.⁴ A szarukürt díszített ivó- vagy díszkürtként való alkalmazása sokáig fennmaradt. A szarukürtök honfoglalás kori és az Árpád-kori emlékeiben leginkább a hadászati alkalmazásuk megragadható. Az 1040 körüli Casus sancti Galli című, Ekkehard által írt munkában olvasható, hogy a magyarok felderítői kürtszóval és lármával rontanak elő a Szent Gallen-i kolostor melletti erdőségből, jelezve az ellenség érkezését.⁵

Az 1150–1200 körül Anonymus által írt Gesta Hungarorumban olvasható, hogy a dunántúli területek horkája Vérbulcsú vagyis Búlcsú vezér kürtöket használt, amikor a görög és bolgár hadakkal megütközött.⁶ Kézai Simon 1200-as évek vége körüli krónikájában olvasható, hogy 955-ben az augsburgi vereség után Bulcsú és Lél(Lehel) vezéretet Konrád császár elé kísérték és Lél a kürtjével agyonütötte a császárt.⁷ A 14. század közepén készült Kálti Márk-féle Képes Krónika egyik iniciáléjában meg is örökítették a jeles eseményt, de a képen látható hangszertípus egy hosszú trombitaszerű hangszer és nem egy ívelt kialakítású kürt. Ennek ellenére a jászberényi Jász Múzeum gyűjteményében fennmaradt a „Lehel kürtje” néven ismert becses nemzeti ereklyénk, amelyről László Gyula kiderítette, hogy elefántcsontból készült Bizáncban a 10. században. A kürt felületének művészi értékű szalagfonat faragványa alapján feltételezhető, hogy eredetileg cirkuszi játékok alkalmával használták. A jászberényi „Lehel kürt” legkorábbi ábrázolása

1 TESZ II. 1970. 693.

2 Zolnay 1977. 304.

3 Keresztúry–Vécsey–Falvy 1960. 28.

4 László 1958. 5–6.

5 Ekkehard 1942. 33–35.

6 Anonymus 1976. 71–76.

7 Kézai 1901. 38.

1642-ből a Jászberényi Református Egyházközség pecsétjéről való.⁸ A kürtöt a 18. század elején még „Jász-kürt” néven ismerik, és ettől fogva egyre gyakrabban bukkan fel a „Lehel kürtje” elnevezés. Funkcióját tekintve a kürtöt a jászberényi jászok kapitánya viselte hatalmi jelvényként az övéen, de használták ivókürtnek is és jeles alkalmakkor meg is szólaltatták. A népszerű Lehel kürt elnevezés néphagyományban való továbbélését mutatja, hogy Bereczki Imre 1957-ben a Békés megyei Szeghalmon gyűjtött leírásában a fűzfából faragott egy méter hosszú népi trombitát nevezik Lehel-kürtnek.⁹

Az aerofon hangszerek családjába tartoznak a néprajzi gyűjteményekben is nagy számban fellelhető *szarukürtök*. Egyéb elnevezései a *duda*, *kanászduda*, *kondáskürt*, *tü-lők* stb. Látható, hogy a duda mint általános elnevezés többféle hangszertípust jelölhet. A szarukürtök a magyar marha szarvából készültek. Békefi Antal kiemeli, hogy a pásztorok szerint csak a bal szarvból készültek a szarukürtök, mert a szarv görbülete miatt, fűvaskor az esik kézre. A kanászok szerint annak szebb a hangja, de Békefi Antal szerint valószínűleg a természetes csavarulata miatt a bal szarv jobban kézre esett.¹⁰ A bal szarv tölcseré felfelé veti a hangot és jobb a súlypontja is.

Mint az a nevéből is adódik, a kanászkürtöt csak kanászok használták, gulyások, juhászok vagy csikósok nem. Kihajtáskor kürtöltek, hogy már előre nyissák ki az ólakat, ne kelljen az egész kondával vámiuk a malacokra. A kanász a legtöbbször maga készítette el a kürtöt. Az összes hangszer közül a legnagyobb arányban a kanászkürtök elkészítőjének maradt fenn a leíró kartonokon a neve is. Azért, mert a kanász elkészítette, saját maga használta, nem nagyon cserélgette, aztán ő maga vagy a családja adta be a múzeumba.

A szarvat először felakasztották egy fára és megvárták, amíg a szerves rész összeaszott és kiesett belőle. Ezek után kifőzték, majd a vastagabbik végét lefűrészelték. Egy zsineget a végére kötve, vízszintesen lehet fűrészelni. A szarv belső falát a lehető legvékonyabbra csiszolják, mert akkor lesz a legjobb akusztikája. A szarv belsejében futó szarueret mindenképpen le kell csiszolni. A szarv csúcsát is lefűrészelik, majd – mivel a szarv itt még tömör – kifűrják.

A szarv felső nyílását fűvóka alakúra faragják, vagy más anyagból alakítanak ki külön fűvókát, amit katonazenei hatásra, a német *Mundstück*, vagyis fűvóka után *munteklínek* neveznek. A fűvókát készíthették bodzafából, csontból, trombita vagy katonai kürt lefűrészelt fűvókáját is felhasználhatták. A rézfűvóka olykor presztízsértékkel is bírt. Az alsónémedi kanász például rendkívül büszke volt arra, hogy a tülkén rézkarika volt a fűjója.¹¹ A *miskolci néprajzi gyűjteményben* található rudabányai „csürhékürt” (ltsz.: 73.10.1) egy szarukürt, amelybe gyári rézfűvókát illesztettek.

A szarukürt díszítés a pásztornívészlet jellemző ágazata. Két jól megkülönböztethető stílusa jött létre. A Tisza felső folyásánál a Bereg, Zemplén, Szatmár és Szabolcs megyék összeszögellésénél elterülő mocsárvidéken alakult ki az ún. Felső-Tisza-vidéki stílus. A másik nagyobb, a Balaton melléke, Somogy, Zala és Veszprém megyékben alakult ki az ún. Balaton-környéki stílus. A Felső-Tisza-vidéki stílus jellemzője, hogy a kostökczacskó, a cifraszűr vagy a suba díszítésénél alkalmazott növényi ornamentikát használják a szarukürtökön is. Ezzel szemben a Balaton-környéki stílusban a népies,

8 Kaba 2004. 24.

9 Bereczki 1957b.

10 Békefi 1978. 380.

11 Paksa 1985. 342.

pásztor-, vadász- vagy betyárélethez vett jelenetek és a stilizált népies virág- vagy állatalak ábrázolás a jellemző.¹²

A szarukürtök díszítését késheggyel kivésve és szalonnás korommal bedörzsölve vagy választóvízzel való bekenéssel, előzetes előrajzolás nélkül készítették. Sokszor a szarukürt alsó végét nem vágják le és így díszített ivó vagy díszülőkként funkcionáltak. A kanászok a szarukürtökön rövid, néhány motívumos kihajtási dallamokat és cifrákat fújtak. Ez utóbbiak a falubeli lányok érdeklődését voltak hivatottak felkelteni. Mivel a kanászkürt viszonylag rövid, az alaphangja ezáltal magas: *g* és *c'* között van. A kanászok csak kihajtáskor kürtöltek, aztán leadták valamelyik családtagjuknak, nem vitték magukkal. Az ecsegfalvi kanász sem vitte magával a szarukürtjét: „Nékem is van dudám, marhaszarvbul. Mikor reggel hajtok, ott hagyom az utolsó háznál, este mikor megyünk befele, már hozza elé a kisgyerek.”¹³

A kanász kürtölése nem is annyira az állatoknak szól, mint a gazdáknak, hogy engedjék ki az állatokat az utcára. Ettől függetlenül az állatok egy idő után megszokták és hallgattak rá. A kanászkürtölés emellett presztízsértékkel is bírt, ezért a falusiak megkövetelték a kanásztól, hogy kürtöljön a házuk előtt. Malonyay Dezső kiemeli, hogy a kürt csak a kanászok hangszere, a csordás sohasem használja, mert az kolompot köt a tehén nyakára, és annak hangja figyelmezteti a falusiakat a kihajtásra.¹⁴ Amint azt Herman Ottó a Vas megyei pásztorok 1646-os céhleveléből idézi, a pásztorok a kürtjeiket mint a mesterségük szimbólumát az úrnap processzióin kötelesek voltak használni.¹⁵

Bartók Béla szerint a kanászok a szarukürtön legtöbbször hangutánzó motívumokat játszottak.¹⁶ Békefi Antal a kanász kürtölésen belül különbséget tesz a *kihajtóversek*, ezen belül a *rövid, néhány motívumos* és az *összetettebb forma* között. Ezen kívül még elkülöníthetők a *cifrák* és a *rögtönzések*.¹⁷ Tari Lujza csoportosításában a kanászkürt dallamok, *egyetlen hangot használó recitativikus kötetlen szignálok, két hangos jelzések, vagy a legáltalánosabb jelzések* típusai szerint meghatározhatóak.¹⁸ Sárosi Bálinttól tudjuk, hogy az állathívogató dallamformulák mellett, olykor még egy-két soros szöveges formulák is kialakultak, nemritkán vaskos kifejezésekkel megtűzdelve.¹⁹ Tari Lujza a játékmód tekintetében elkülöníti a jobb kezes tartást, ahol a kürtöt marokra fogva, a hüvelykujj támasztja a hangszert, vagy a csukló kifordítva a hüvelykujj kívülről és a többi ujj alulról támasztja a hangszert, illetve a jobb kéz tart, és a bal kéz a fúvóka alatt alátámasztja a hangszert. Bal kezes tartás esetén, a hüvelyk- és a kisujj alulról, a többi ujj pedig felülről támasztja a hangszert, hasonlóan a fuvolafélék tartásmódjához.²⁰

Malonyay Dezső leírásából kiderül, hogy nem könnyű a szarukürtöket megszólaltatni, és a megfújás módjának külön technikája alakult ki a kanászok között.²¹ A kürt fúvókáját a száj sarkába kell fogni és a nyelv hegyét félre kell fordítani, hogy csak a nyelv széle érjen a fúvókára és azon a nyelvet billegtetni, fordítani kell és így „magyarázzák”

12 Madarassy 1925. 3.

13 Berceczki 1957a.

14 Malonyay 1911. 212.

15 Herman 1909. 212.

16 Bartók 1911. 306.

17 Békefi 1978. 386–387.

18 Tari 1978. 132–133.

19 Sárosi 1998. 122.

20 Tari 1978. 131.

21 Malonyay 1911. 210–211.

a hangot, cifrázzák a kürtölést. Az arc kürtözés eső fele felfújódik, mert itt tárolják a kürt fújásához szükséges levegőt. De az igazi kürtösnek nem igazán fújódik fel az arca, mert a fül és a nyak megbetegedhet az erőlködéstől. A kanászok ki is hangsúlyozzák, hogy az egyedi fújási technikát még a gyári hangszerekhez szokott ezredtrombitás sem tudja leutánozni.

Érdekes adalék, hogy az Örségbe a Zalából átszármazott kanász olyan kürtöt használt, amelyre két hangnyílás volt fúrva, és amit a mutató- és a középső ujjaival fedett és nyitott játék közben.²² Viski Károly is említi a Dunántúl területéről két fúrt lyukkal ellátott kanászkürtöt.²³ Az ujjnyílásos szarukürt magyar nyelvterületen nem lehetett túlságosan elterjedt, mert Tari Lujza is ezt az egy adatot említi.²⁴ A finneknél viszont elterjedt szarukürt típus a *paimensarvi*, amelyen négy ujjnyílást alakítanak ki. A szarukürtök mindenhol elterjedtek, ahol a nagyobb szarvval rendelkező vad- vagy a háziasított állatok megtalálhatóak. Általában a szarv hegyes végződésénél alakítják ki a fúvónyílást, de Délkelet-Ázsiában és Fekete-Afrikában a harántkürtök az elterjedtek, amelyeknél a kürtök oldalán alakítják ki a befúvó nyílást.

A szarukürtök méreteit tekintve Békefi Antal 500 és 800 mm közötti átlagot állapít meg.²⁵ Sárosi Bálint 600 és 800 mm közötti értéket állapít meg.²⁶ A 800 mm körüli felső érték valószínűleg a magyar szürkemarha természetes szarvhossza is egyben. Malonyay Dezső leírja, hogy a kanászok szerint annál jobban szól a kürt minél hosszabb, ezért ha nem találja elég hosszúnak, akkor bádoglemezzel megtoldja.²⁷ Békefi Antal is említi, hogy a bakonyi kanászok rézlemez és bádoglemez illesztettek a kanászkürt tölcésére.²⁸ A bádogot kezdetben csak toldalékként illesztették a kürtre és később a szarvhoz egyre nehezebben lehetett hozzájutni, ezért a 19. századtól egyre több kanász használt bádogkürtöt.

Tari Lujza úgy találta, hogy a bádogból készült hangszereket nem nevezik bádogkürtnek.²⁹ A Békefi Antal által közölt adatokból azonban kiderül, hogy a kanászok használták a bádogkürt kifejezést.³⁰ A bádogkürtnek nevezett hangszer típus valójában nem ívelt alakú, de mivel nem hengeres, hanem hangsúlyozottan kúpos kialakítású, ezért a morfológiai felépítésük miatt és még inkább a funkciójuk miatt a kürtökhöz is sorolhatóak.

Békefi Antal kutatása idején az 1960-as évek végén a Bakonyban már a legtöbb kanász bádogkürtöt használt. A szarvkürt visszaszorulásának oka az volt, hogy a falusi mézszárszékek megszűnése után nagyon nehéz volt a szilajon tartott marha szarvához hozzájutni, mert a közvágóhidak a szarvakat a nagyüzemekhez továbbították. A bádogkürtök elterjedéséhez az is hozzájárult, hogy amint az Békefi Antal kutatásaiból kiderül, a pásztorok már nem akartak vesződni a szarukürt elkészítésével és a bádogkürtöt bármilyen lakatos könnyen legyártotta számukra.³¹ A bádogkürtözés a fúvókát a pásztorok fából faragták maguknak. A bádogkürtök megjelenése a 19. század végére datálható, mert

22 Hodossy 1912. 115.

23 Viski 1934. 436.

24 Tari 1978. 128.

25 Békefi 1978. 382.

26 Sárosi 1998. 120.

27 Malonyay 1911. 212.

28 Békefi 1978. 382.

29 Tari 1978. 126.

30 Békefi 1978. 385.

31 Békefi 1978. 384.

Herman Ottó 1899-ben írja, hogy: „Majd megjelenik a kettéhasított fatörzsből vájással készített és abroncsokkal egybefoglalt öblű kürt, hogy újabban helyet adjon a bádogból készültnek”.³²

A bádogkürt térnyerése azonban hosszú folyamat volt, és a szarvkürt még sokáig megőrizte pozícióját, mert például Bereczki Imre kiemeli, hogy 1957-ben a Békés megyei Ecségfalván a jellemzőnek tartott tülökdudda mellett talált néhány bádogból készült dudát is.³³

Szintén nem elhanyagolható tény, hogy a népművészet „felfedezésével” együtt járt az igény a díszítőművészet életben tartására, és emiatt a bádogkürtök csak funkcionálisan voltak versenyképesek a szarvkürtökkel szemben.

A fa- és a kéregkürtök nagyobb része jellemzően egyenes furatú, ezért valójában a fa- és a kéregtrombiták csoportjába tartoznak. Az egyéb elnevezései a foglalkozásra vagy az anyagára utalnak, mint a *pásztorkürt*, *hársfakürt*, *nyírfakürt* vagy a *szádokkürt*. Az Alföldön rövidebb változatai is kialakultak, amelyek elnevezése a *fűzfaduda* és a *víziduda*. A fakürtök és *fatrombiták* morfológiai különbségeit figyelembe véve több típusba is sorolhatóak. A *fatrombiták* jellemzője a fa egyenetlen növést is figyelembe véve teljesen egyenes, esetleg nagyon enyhén ívelt forma, amely a befúvó végétől kezdődően enyhén öblösödik, követve a fa növéstésének természetes formáját. Az elkészítését tekintve hosszában kettéhasítva és a belsejét kivájva készül. Az így kivájt kúpos furatú két farészt ritkábban gyékényleveles tömitést is alkalmazva összeillesztik és fűzfagyökérből vagy vesszőből hasított gúzskötéssel, esetleg vasabronccsal összefogatják. A típust a viszonylag egyenes furata miatt nevezzük a továbbiakban abroncsokkal összefogott fatrombitáknak. A Sárosi Bálint által alkalmazott *alföldi típusú* rövid fakürtök elnevezés csak egy bizonyos csoportra lenne alkalmazható, illetve a típus a hegyvidékeken szintén ismert, ezért átfogó terminusként nem alkalmazható.

A Hajdú-Bihar megyei Tiszacsegén tél közepén kezdték el készíteni a 10–15 cm-es vastagságú fűzfagallyból lefűrészelt, másfél méter hosszú ún. „tavaszi kürtöt”, amelyet kettéfűrészelték, a közepét kivájták, és kapoccsal fogatták össze. A végébe cérnagurigából csináltak sípot. Az így elkészített fűzfatrombitát tavasszal kivitték és a Tiszába áztaták, mert attól lett szép hangja.³⁴

Ez a fatrombita típus, amelyet az Alföldön *vízidudának* neveznek, hosszában hasított, belülről tölcésesen kivájt fatörzsből készül, de kívülről csak néhány fűzfagyökérből vagy vesszőből hasított gúzssal van összekötve. A hézagossabb illesztés miatt megszólaltatás előtt vízbe áztatják, hogy a fa megszívja magát vízzel és így a hézagok eltömődnek. A *budapesti néprajzi gyűjteményben* található a Herman Ottó által gyűjtött Szatmár megyei Nagybányáról származó 1065 mm hosszú fatrombita (ltsz.: 59.57.4), amelyet a leltárkönyv szerint vízidudának neveztek. Viski Károly feltételezi, hogy a „fakürt” emiatt az időszakos vízben való áztatása miatt kapta a *víziduda* elnevezést.³⁵ Sárosi Bálint felveti, hogy a víziduda elnevezés utalhat arra is, hogy a fatrombita a vízimolnárok által használt hangszer volt, amelyet a tiszai vízimolnárok egyfolytában a vízben tartottak, hogy ki ne száradjon, és a molnárlegény időnként megfújva tudatta a parton lakó gazdával, hogy a

32 Herman 1899. 271.

33 Bereczki 1957a.

34 Bencsik Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattár 5832/71.

35 Viski 1934. 437.

helyén van és végzi a dolgát.³⁶ Herman Ottó szerint akkor kürtöltek a vízimolnárok, amikor kifogyott az örölni való gabona.³⁷ Bálint Sándor leírásában a víziduda másfél méter hosszú, 5–15 cm-ig szélesedő átmérőjű, fűzfahánccsal vagy dróttal összefogott, hasítással készített fűz- vagy nyárfatrombita, amelyet kukoricalisztért a tutajos románoktól is cseréltek.³⁸

Sárosi Bálint kiemeli, hogy nemcsak az alföldi, de a sokkal gondosabban tömített havasi kürtöket is vízbe szokták áztatni, hogy a fájuk megdagadjon, és ezáltal eltömődjenek a mikrorepedések.³⁹ Megjegyzendő, hogy a szintén fából készült furulyatípusokba is öntöttek időnként bort vagy vizet ugyanilyen okból. Ezért valószínűsíthető, hogy a víziduda elnevezés egyfelől a vízben való áztatásra, másfelől a vízimolnárok és mások általi víz melletti használatra is utalhat, mert a víz fölé tartott és megszólaltatott fakürt hangja a víz közvetítő közegének köszönhetően messzebbre elhallatszott.

A hosszában hasítással elkészített, vesszőgúzzsal vagy vasabronccsal összefogott fatrombiták néprajzi analógiái a környező népeknél is megtalálhatóak. Kárpátalján a hangszertípus hucul elnevezése a *trembita*, amely a népetimológia szerint a „tram bram tam”, vagyis a három testvér kifejezésből ered, amely a hangszertípus hucul eredetmondájára utal. A huculok eredetmondája szerint egy varázshatalommal bíró iparos készítette az első trembitát a három pásztorkodó testvérnek, oly módon, hogy hosszában kettéhasított egy lucfenyőt, és annak a belsejét kivájva, a két fél részt összeenyvezve elkészítette az első három méter hosszú fahangszert. A hangszertípusnak három különböző méretű változata van. A három méternél hosszabb típus elnevezése *pohorona*, amelyet temetési hangszerként használnak. Herman Ottó szintén beszámol a máramarosi ruszinok azon szokásáról, hogy legénypajtásuk halála esetén két legény hosszúságú bús nótákat fúj a kürtökön.⁴⁰ Három méter hosszúságú a *vircsarszka dudka*, amelyet akkor használnak, ha támadás éri a nyáját. Három méternél rövidebbek a *koljudicska* elnevezésű kürtök, amelyeket a karácsonyi ünnepi népszokások alkalmával szólaltatnak meg.

A Bátky Zsigmond könyvében a 39. tábla 2-es ábráján látható, Bihar hegységből származó, oláh vagyis román eredetű, két darab hosszú kivájt fából abroncsokkal összefogott fatrombita elnevezése pásztorkürt, *turnyika* vagy *bucsum*.⁴¹ A román *bucsum* elnevezés több, egymástól eltérő kürt- és trombitaféle hangszertípus elnevezését is jelentheti, amelyek között hajlított csövű trombitafélék, hajlított végű kürttípusok és hosszú, vékony trombitafélék is megtalálhatóak.⁴² A román *bucium* fakürt elnevezést Franz Schüssele a latin *bucina* szóval hozza összefüggésbe.⁴³ A másik románban használt kifejezés, a *tulnyik* viszont csak az abroncsokkal összefogott fatrombiták elnevezése, és leginkább Erdély nyugati részén használatos. Schüssele szerint a *tulnyik* (a románban *tulnic*) elnevezés a szláv *tulu* üreges, kivájt henger jelentésű szó származéka.⁴⁴ A *tulnic* használatával kapcsolatban Tiberiu Alexandru kiemeli, hogy kizárólag a fiatal nők által használt hangszer-

36 Sárosi 1998. 155.

37 Herman 1898. 20.

38 Bálint 1978–79. 583.

39 Sárosi 1998. 124.

40 Herman 1898.

41 Bátky 1992. 129–130.

42 Alexandru 1956. 9., 10., 12., 14. képek.

43 Schüssele 2000. 116.

44 Schüssele 2000. 117.

típus.⁴⁵ Tari Lujza tanulmányából kiderül, hogy a parasztságon belül a fakürt kivételével nők nem játszhattak aerofon hangszereken, és a fakürt használata is azért volt elfogadott, mert különösen az alpesi népek körében, adott szituációban nem dallamhangszernek, hanem jelzőeszköznek minősült.⁴⁶

Szintén hosszanti hasítással készültek a fakürtök székelyföldi változatai. Az átlag 1500–2000 mm hosszú, enyhén kúpos, egyenes fakürtök kiöblösödő tölcsére felfelé néz.

A székely fakürtöt olyan fiatal juharfából készítik, amelynek a föld feletti részén a kürt tölcsérének megfelelő hajlat található. Ilyen fa a hegyoldalban nő, a meredek lejtőn növése a hegyoldalhoz képest a függőleges irányba elhajlik, és úgy növekszik tovább. A svájci havasi kürtök fenyőfa tölcsére szintén ilyen hegyoldalban nőtt fenyőfa alsó részéből készül. A fakéregtől lehántott, kiszáritott fát fejszével hosszában kettéhasítják, és a belsejét kivájják. A két kivájt darabot összeillesztik és összedrótozzák. Az összeerősített két farészt az illesztés mentén előmelegített gyantával bekenik, majd az egész hangszer testet a fiatal nyárfáról lehántott nyírfakéreggel körbetekerik.⁴⁷

A hosszanti hasítással való kialakítás utáni fakéreggel való fedés technikája nemcsak Erdélyre jellemző, mert a szlovák pásztorok szintén alkalmazták a fakürtjeik és trombitáik elkészítésénél. Sőt Oroszországtól a Baltikumon át Skandináviáig megtalálhatóak a fakéreg borítással fedett fakürtök.⁴⁸ Tiberiu Alexandru könyvében a székely fakürt-höz hasonló felépítésű, tölcséres végződésű, bucsum elnevezésű fakürtöket használnak a moldvai Bacău környékén.⁴⁹ A románok a bucsum nevű fakürtöt a középkorban még harci jelzések továbbítására használták, de a későbbiekben a hegyi pásztorok szignál hangszerevé vált. A székelység szintén használta katonai hangszerként a kürtjeit, ezt tanúsítja egy 1463-as keltezésű Mátyás király korabeli székely felkelési szabályzat, amely szerint a székely falvakból a katonák összehívásához a „tympanis et zaldobinus” kell felhasználni.⁵⁰ Sárosi Bálint valószínűsíti, hogy a szövegben szereplő *zaldobinus* a *záldog*, *szádog* kifejezések alapján a *szádokkürtnek* nevezett hárskürttel azonosítható.⁵¹

A pásztorhangszerként használt román *bucsum* kürt által használt legáltalánosabb jelzések a birka elkóborlását és a sajtkészítést adják hírül. Ezen kívül a csobán temetéskor is ezt fújják. Sárosi Bálint a csíkjenőfalvi székelyeknél a kecskéit kereső pásztor meséjét kísérő dallamot jegyezte fel.⁵² Orbán Balázs a korondi székelyekről jegyezte fel az 1860-as években, hogy „néha a legközelebbi szomszédjuk oly messze van, hogy csak hárskürttel beszélgethetnek csendes estvéken egymással.”⁵³ Sárosi Bálint szerint az ilyen beszélgetésekhez a szignálok egész sorára volt szükség, amelyeknek azóta nyoma veszett.⁵⁴

A néprajzi analógiákat figyelembe véve valószínűsíthető, hogy a román és a ruszin pásztorokhoz hasonlóan a korondi székelyek sem valós információcserét folytattak,

45 Alexandru 1956. 11., 13. képek.

46 Tari 1999. 222.

47 Sárosi 1998. 122–123.

48 Schüssle 2000. 152–175.

49 Alexandru 1956. 12-es kép.

50 Szabó 1872. I. 198.

51 Sárosi 1998. 124.

52 Sárosi 1998. 124.

53 Orbán 2002. I–VI.

54 Sárosi 1998. 124.

hanem az általuk ismert kódrendszert alkalmazva, egyszerűbb üzeneteket váltottak egymással.

A svájci alpesi kürtöket manapság a turisták szórakoztatására használják és olyan völgyekben szólaltatják meg, ahol a szemközti hegy képes visszhangot kelteni. Eredeti funkciójában a kürt hangjával csalogatták le a szarvasmarhákat a hegyekből. Ilyen hagyományos alpesi kürtön játszott dallam volt a *ranz des vaches*, vagyis a szarvasmarhák vonulása, amely dallam jellegzetes, rövid ismétlődő motívumokból állt. Litvániában a fakürtöket a népdalok és a jeladási funkciókon kívül, még az egyházi körmenetekben és az esküvőkön is megszólaltatják. Romániában még 1973-ban is megszólaltatták a fakürtöket Munténiában egy tradicionális esküvői szertartás során.⁵⁵

Európában a legtöbb fakürtöt a vékonyabb átmérőjű végén fújva szólaltatják meg. Fekete-Afrikában a szarukürtökhöz hasonlóan a fakürtöket is az oldalukra vágott befúvónyíláson fújva képezik a hangokat. Európában oldalán fúvott kürtöket Németország észak-nyugati részén és az evvel határos holland területeken használnak. Az 1200–1500 mm hosszú, ívelt, hasítással készített és háncsgyűrűvel összefogott bodzafakürt elnevezése a *Middewinterhorn*, vagyis „télközép kürt”, amely valószínűsíthetően még a kelta időszakból maradt fenn.⁵⁶ Sárosi Bálint írja, hogy a székely fakürtökre amennyiben megrepedtek, nedves lóbelet húztak, amely rászáradva rátapadt és elzárta a réseket.⁵⁷ Lajos Árpád szerint a lóbéllal fedett fakürt korábban az Alföldön is elterjedt volt, és a 19. században a Mezőkövesd környéki rideg tartású kondák pásztorai használták jeladó hangszerként.⁵⁸

A *miskolci néprajzi gyűjteményben* található, Lajos Árpád által ismertetett hosszanti hasítással készített, bőrszj fonattal összefogott és lóbőrrel fedett, nagyon enyhén ívelt, enyhén kúpos belső furatú, 1500 mm hosszúságú fakürt (ltsz.: 53.1530.1). Lajos Árpád szerint a hosszában kettéhasítással készített, faenyvvel összeragasztott, és a lóbél burkolással és gyűrűzéssel ellátott fakürtök ismeretlenek a szomszédos népek hegyi pásztorainál, viszont rokoníthatóak a Baskíriában, a Perm és Vjatka vidékén használt fakürt típusokkal. Ezért feltételezi, hogy ezt a fakürt típust a honfoglalás előtt ismertük meg és hoztuk magunkkal a Kárpát-medencébe a használatának szokását.

Hankóczy Gyula a Borsod megyei aerofon hangszereket vizsgáló cikkében írja, hogy a mezőkövesdi fakürttel rokonítható lóbéllal bevont fakürt található a Matyó Múzeumban. Szintén tőle tudjuk, hogy a régi pásztorok a hegyvidéki falvaktól, például a fafaragásáról híres Cserépfaluból szerezték be a fakürtjeiket és a lóbelet külön vették meg rá.⁵⁹

Hankóczy Gyula a bélborítású kürtök néprajzi párhuzamai keresésének kapcsán egy, a szentesi Koszta József Múzeumban látott kanásztülköt említ, amellyel kapcsolatban felveti, hogy korábban lehettek bélbevonatú kanászkürtök is, de megjegyzi, hogy egy ép szaru esetén a bélbevonatnak semmi funkciója nincs. Azonban a *szentesi néprajzi gyűjteményben* található, 74.67.1 ltsz.-os kanászkürt nem szarukürt, hanem egy 1030 mm hosszúságú, íves, az első felén hengeres és a második felén enyhén kúpos furatú fakürt, amely bőrral van bevonva. Sajnos a leltárkönyvből semmi további adat nem derült ki a hangszerről. Sárosi Bálint a Mátra vidéki fakürtök jellegzetességének írja le a bőrből ké-

55 Schüssele 2000. 123.

56 Schüssele 2000. 89–90.

57 Sárosi 1998. 124.

58 Lajos 1956. 37–39.

59 Hankóczy 1986–87. 702.

szült szíjjakkal való rögzítést és beszámol az Alföldről és Nyírségből olyan fakürtökről is, amelyeknek külsejét viaszosvászonnal fedték be.⁶⁰ Herman Ottó az 1880–90-es években még látott a bakonyi pásztoroknál szurkolt és juhbéllel kötött fakürtöket, de az 1960-as évek végén Békefi Antal már csak fakéregből csavart hánckürtöket talált.⁶¹

Karl Magnus Klier szerint a havasi kürt régies formájában hosszú, egyenes, enyhén kónikus kialakítású fatrombita, amely Spanyolországtól Közép-Ázsiáig elterjedt indogermán eredetű hangszertípus.⁶² A havasi kürtnek, helyi elnevezéssel Waldhorn (erdei kürt) két fő típusa van. A hosszabb 2000–2800 mm-es típust a magyar fatrombitákhoz hasonlóan a furatát hosszanti hasítással és kivéssel alakítják ki, majd gyűrűs megoldással fogatják össze. Azonban a hosszanti hasítással készített és utána összeillesztett technika csak a 19. században terjedt el, korábban a furatot égetéssel alakították ki. A másik rövidebb, 1800 mm-es típusnál a hangszert két részből állítják össze, és a furatokat a hagyományos módon forró vassal égetik ki vagy fűrik.

A Bátky Zsigmond könyvében 39. tábla 8. rajzán látható, hosszanti hasítással készített, egyenletesen szélesedő furatú, a külsejét csavart fakéreggel fedett tót vagyis szlovák fatrombita Zólyom vármegyéből származik, amely fatrombita típusról Herman Ottó megjegyzi, hogy ugyanilyen alakú kürtök találhatóak az osztrák Alpokban és a Kárpátok mindkét lejtőjén.⁶³ Ugyanez a típus megtalálható a balti országokban és Skandináviában is.⁶⁴

A néprajzi analógiák figyelembevételével megállapítható, hogy a hosszanti hasítással kialakított és kivájt furatú fatrombiták az Alpok és a Kárpátok országaiban mindent elterjedtek. Ezen kívül Lengyelországban, a Baltikum országaiban, Finnországban és Skandináviában is megtalálhatóak a hosszanti hasítással készített és fa- vagy fémabroncsokkal összefogott fatrombita típusok. Bulgáriából, Macedóniából, Albániából és Törökországból nincs adatunk a hasítással készített fatrombiták elterjedéséről.

A néprajzi analógiák figyelembevételével megállapítható, hogy a hosszanti hasítással készített gyűrűs rögzítésű fatrombiták a környező népek körében ismertek, de a lóbéllel való borítása lehet etnokulturális specifikum, amely a magyarságra jellemző presztízsértékű lótartással függ össze, és ebből kifolyólag még a hegyvidéken élő székelységnél is megragadható. A hosszanti hasítással készített és fa vagy fém anyagú gyűrűvel összefogott fatrombitáknak a furat formáját tekintve még különböző alcsoportjai is elkülöníthetőek.

A Bátky Zsigmond könyvében a 40. tábla hangszerábrázolásai között található egy hosszanti hasítással készített, a szélesebb részén vasabronccsal összefogott, és a keskenyebb részén béllal körültekert, a Brassó megyei Törcsvárról való oláh (román) fatrombita.⁶⁵

Ez a fakürt a budapesti néprajzi gyűjteményben található. A típus jellegzetessége, hogy a hangszertest kb. a négyötödéig nagyon enyhén kúpos kialakítású, majd egy erősen kónikus kiszélesedés után a vége hengeres furatban végződik. Ukrajna nyugati részén szintén megtalálható ez a típus, amelyet *trembitának* neveznek. A rövidebb változatai fakéreggel fedettek, de a hosszabb változatok rokoníthatóak a törcsvári román fatrombitával.

60 Sárosi 1998. 123.

61 Békcsi 1978. 389.

62 Klier 1956.17.

63 Herman 1899. 93.

64 Schüssle 2000. 160–176.

65 Bátky 1992. 131.

A fakéreggel fedett változatát Herman Ottó is megtalálta a Szatmár megyei Avashelységben. A budapesti néprajzi gyűjteményben található (ltsz: 33.613) 1650 mm hosszú, fenyőfából készített fatrombita furata a teljes hossz négyötödéig hengeres, majd onnan kúposra és a végén hengeressé válik. De ugyanilyen felépítésű, de kéregfedés nélküli fatrombita található az oslói Vikinghajók múzeumában is. A kb. 200 éves Gundbrandsalból való fakürt helyi elnevezése a lur, amely elnevezés több, egymástól eltérő felépítésű fatrombita típust is takar.⁶⁶

A népi kürtök és trombiták másik típusa, amikor a már említett módon a fakéreg spirálisan lehasítják, és utána lehúzzák a fáról. A fakéreg íves és egyenes kialakítású furat formájától függően megkülönböztethetünk *kéregkürtöket* és *kéregtrombitákat*. A Magyarországon élő szlovákok közül egyedül a Tótkomlóson élők ismerték a hosszú fatrombitát, viszont a fakéregből csavart trombitát ismerték Oroszlányban, Szarvason, Mezöberényben és Békéscsabán is.⁶⁷ Bencsik János a Hajdú-Bihar megyei Tiszacsegéről írja le a fűzfakéreg kürt elkészítését. Tavasszal rügyfakadaskor könnyen leválik a fűzfa héja, és ekkor csinálják a „tavaszi kürtöt”. A vékony fűzfagallyat spirálisan végigvágják és lehúzzák a héját. Ezt mint a cukroszacskót összevarrják és így kürtformát kapnak. A vékonyabb végébe fűzfasípot tesznek. Ha vastagabbra készítik, akkor mélyebb lesz a hangja. Az első világháború után már nem csinálták.⁶⁸

Békefi Antal a bakonyi háncskürtök vagy háncsdudák elkészítése kapcsán hasonló technikát ismertet. Tavasszal, amikor erős a fánedv keringése, a kőris-, mogyoró-, hárs- vagy cseresznyefa kérget spirálisan körbevágják, és a lehántott kéregszalag szélét szorosan egymásra tekerve tölcselesen széleledő, egyméteres kúp alakú csövet képeztek. A tölcse végét galagonya vagy kőkény tuskéjével rögzítették, esetleg valamilyen madzaggal szorosan körbetekerték. Lényeg, hogy szét ne essen. A másik végébe vagy trombitaszerű fúvókát vagy dupla nádnyelvet helyeztek.⁶⁹ Ez utóbbiak tipológiai szempontból nem a kéregtrombiták, hanem az ujjnyílás nélküli népi schalmeiek közé sorolhatóak. Semmilyen fúvókát nem helyeztek a „háncskürt” befúvó nyílásába, amikor a bakonyi vadászok vadcsalogató funkcióban használták a szarvasbika bógés imitálására. Ilyen esetben tulajdonképpen megafonként használták a „háncskürtöt”.

A háncsból tekert, duplanyelves „kéregoboa” a szlovákoknál is elterjedt hangszer-típus.⁷⁰ A szlovák hangszertípus mind felépítését, mind elkészítési módját tekintve rokonítható a bakonyi pásztor hangszerekkel. Sárosi Bálint leírásából tudjuk, hogy a székely fakürtök külsejét borító „háncstekereszt” szintén hasonló módon fejtették le a nyírfákról, és a nem eléggé hajlékony kérget még vízben ázva puhították.⁷¹ A *debreceni néprajzi gyűjteményben* található 406 m hosszú pácolt nyírfakéregből csavart íves kialakítású kürt (ltsz: V.1929.45) egymásra hajló kéregcsíkjaikat gyantával ragasztották össze. A nyírfakéreg kürt Halápról került a múzeumba, de készítési körülményei ismeretlenek.

A Zala megyei Bucsután a berekfa kérgéből készült „kürtöt” ha megfűjták, még Várföldén (kb. 5 km távolság) is meghallották. A másfél méter hosszú, fafúvókás hangszert a dongacsináló gránérok reggeli, ebéd és esti takarodójának jelzésére használták.

66 Schüssle 2000. 180.

67 MSZNKA 1996. 359. térkép.

68 Bencsik EA 5832/73.

69 Békefi 1978. 389–390.

70 Elscheck 1983. 193–195.

71 Sárosi 1998. 123.

A szénégetők is csináltak kürtöt a kecskefűz kérgéből. Az egy méternél is hosszabb kürtöt egy ember is alig bírta felemelni. A kéregkürt végére „mustoklit” húztak. A szénégetők a kürtjeiket egymás felkeltésére és új bevetés jelzésére használták.⁷²

Sárosi Bálint a *budapesti néprajzi gyűjteményben* található, két, a Csík megyei Kászonból származó kéregkürtöt ismertet, amelyek belseje karnyi vastagságú, fiatal erdei fűzfa hosszában metszett és palástszerűen egy darabban lefejtett kérgéből áll, és ezeket tekerték be nyírfakéreggel, éppúgy mint a hosszában hasítással elkészített fakürtöket.⁷³

A fakéregből készített trombiták Macedóniában a Békefi Antal által leírt formában ismertek, és az összetekert fakérget szintén tuskével fogatják össze.⁷⁴ Bulgáriában is megtalálható a fakéregből csavart, ujnyílás nélküli, duplanyelves, a bakonyi „kéregoboával” megegyező hangszertípus, amelynek a végét szintén tövissel fogatják össze.⁷⁵ Szlovákiában Liptó megyében szintén használnak tövissel összefogott végű, kéregből csavart trombitákat.⁷⁶ Szlovákiában a fakéregből csavart trombitákat egy 1837-es litográfia tanúsága szerint a „wallachok”, vagyis román eredetű pásztorok használták.⁷⁷

A fatüskével összefogott végű, fakéregből csavart trombiták Szlovéniában szintén ismertek.⁷⁸ Ausztriában a Burgenland és Stájerország határán fekvő Wechsel hegység környékéről került a bécsi néprajzi múzeumba egy fakéregtrombita.⁷⁹ A korzikai Cervioni múzeumban szintén található egy tövissel összefogott végű, fakéregből csavart trombita. A tövissel összefogott végű, fakéregből összezsavart hangszertestű kürtök és trombiták a finneknél széles körben elterjedtek és több típusuk ismert.

A néprajzi analógiák figyelembevételével megállapítható, hogy a fakéregből csavart hangszertestű trombiták Európa nagy részén ismertek, és valószínűsíthetően a könnyen pusztuló anyagból készülő hangszerek korábban még nagyobb elterjedtséget mutathattak.

Valószínűsíthető, hogy a sérülékenysége is közrejátszik abban, hogy a múzeumokban viszonylag kevés példánya maradt fenn a hangszertípusnak. Mivel sok helyen már csak gyermekjátékként maradt fenn a hangszertípus, ezért szintén nem került kiemelt helyre a néprajzi tárgyak gyűjtése során.

Herman Ottó szerint a fakürtök és fatrombiták között a legrégebb forma a nyírfa, vagy meggyfakéregből spirálisan lehántott anyaggal körbetekert, hosszában hasított, két félből összeillesztett típus. Fejlődésben ezt követi a kettéhasított fatörzsből vájással készített és abroncsokkal összefogott öblű kürt. Ezt váltja fel a 19. század végén a bádögürt és a székelyföldi üvegkürt.⁸⁰ A naponta behajtott tehéncorda pásztorai által használt szarukürtöt Hankóczy Gyula szerint az 1900-as évek elején kezdte felváltani az egyszerű, billentyűk nélküli rézfúvós trombita.⁸¹ Egyéb általánosan használt elnevezése még a *rézduda*, *rézkürt*, *réztrombita*, *rézhangszer* volt.

72 Kerecsényi: Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattár 6075/13.

73 Sárosi 1998. 155.

74 Linin 1986. 112.

75 Atanaszov 1977. 134.

76 Elschek 1983. 14c kép.

77 Kunz 1974. 15a kép.

78 Bezic 1975. 51. kép.

79 Schüssele 2000. 96, 112, 166–67.

80 Herman 1899. 271.

81 Hankóczy 1986–87. 703.

IRODALOM

- ALEXANDRU, Tiberiu
1956 Instrumentele muzicale ale poporului Român. București
- ANONYMUS
1976 Gesta Hungarorum. Budapest
- ATANASZOV, Vergilij
1977 Szisztematika na bulgarszkitenarodni muzikalni instrumenti. Szófia
- BARTÓK Béla
1911 A magyar nép hangszerei: A kanásztülok. Ethnographia XXII.
- BÁLINT Sándor
1978–79 Népi hangszerek, hangszeres zenélés. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Szeged
- BÁTKY Zsigmond
1992 Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére. Budapest
- BENCSIK János
é. n. Síp. Tiszacsege/Hajdú (kézirat) Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattár 5832/71–73.
- BERECZKI Imre
1957a Hangszerek szerkezete. Ecsegfalva/Békés (kézirat) Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattár 6248/3.
1957b Népi hangszerek. Szeghalom/Békés (kézirat) Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattár 6265/13.
- BÉKEFY Antal
1978 A bakonyi pásztorok zenei élete. II. rész. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 13. 355–437. Veszprém
- BMSF
1975 Biblioteka Medunarodne Smotre Folkloru. Főszerkesztő: BEZIC, Jerko Zagreb
- EKKEHARD
1942 Cassus sancti Galli. In: KERESZTÚRI Dezső: A német irodalom kincsesháza. Budapest
- ELSCHEK, Oskár
1983 Die Volksmusikinstrumente der Tschechoslowakei. In: Handbuch der europäischen Volksmusikinstrumente. Leipzig
- HANKÓCZY Gyula
1986–87 Aerofon népi hangszerek Borsod megyében. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 25–26. 697–712. Miskolc
- HERMAN Ottó
1898a Az ősfoglalkozások. Halászat és pásztorélet. Az ezredéves kiállítás eredményei. V. Budapest
1898b Kürt. Verhovina/Ung (kézirat) Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattár 4316/37.
1899 A magyar ősfoglalkozások köréből. Budapest
1909 A magyarok ősfoglalkozása. Budapest

- HODOSSY Béla
1912 A dunántúli kanásztülkölés. Ethnographia XXIII.
- KABA Melinda
2004 A Kárpát-medence a honfoglalás előtt. In: Képes magyar zenetörténet. Budapest
- KERECSÉNYI Edit
1955 Kéregkürt. Bucsuta/Zala (kézirat) Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattár 6075/13.
- KERESZTÚRY Dezső–VÉCSEY Jenő–FALVY Zoltán
1960 A magyar zenetörténet képeskönyve. Budapest, 28.
- KÉZAI Simon
1901 Magyar krónika. Budapest
- KLIER, Karl Magnus
1956 Volkstümliche Musikinstrumente in den Alpen. Kassel und Basel
- KUNZ, Ludvig
1974 Die Volksmusikinstrumente der Tschechoslowakei. In: Handbuch der europäischen Volksmusikinstrumente. Leipzig
- LAJOS Árpád
1956 Egy ismeretlen hangszer a félnomád pásztorkodás idejéből. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 3. 37–39. Miskolc
- LÁSZLÓ Gyula
1958 Lehel kürtje. Budapest
- LININ, Alekszandar
1986 Narodnite muzicski insztrumentí vo Makedonija. Skopje
- MADARASSY László
1925 Vésett pásztortülkök. In: Magyar Népművészet Sorozat III. Budapest
- MALONYAY Dezső
1911 A Balaton-vidéki magyar pásztornép művészete. In: A Magyar Nép Művészete III. Budapest
- MSZKA
1996 A Magyarországi Szlovákok Népi Kultúrájának Atlasza. Főszerkesztő: GYIVICSÁN Anna. Békéscsaba
- ORBÁN Balázs
2002 A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népismereti szempontból. Szekszárd
- PAKSA Katalin
1985 Az énekes előadásmód dallamalakító szerepéhez. Sorkezdő díszítmény a magyar paraszti előadásban. Ethnographia XCVI.
- SÁROSI Bálint
1998 Hangszerek a magyar néphagyományban. Budapest
- SCHÜSSELE, Franz
2000 Alphorn und Hinterhorn in Europa. Obermayer
- SZO I.
1872 Székely Oklevéltár I. Főszerkesztő: SZABÓ Károly. Kolozsvár

TARI Lujza

1978 Szignálhangszerek és dallamaik. In: Zenetudományi Dolgozatok, 125–148. Budapest

1999 A nők és a hangszerjáték. In: Hagyományos női szerepek. Budapest

TESZ II.

1970 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. II. H–Ó. Főszerkesztő: BENKŐ Loránd. Budapest

VISKI Károly

1934 Hangszerek. In: A magyarság néprajza. II. 436–437. Budapest

ZOLNAY László

1977 A magyar muzsika évszázadaiból. Budapest

ALTE HIRTENMUSIKINSTRUMENTE: HÖRNER UND HOLZTROMPETEN

Die die verschiedenen Arten volkstümlichen Trompeten und Hörnern gehören zu unseren ältesten Hirteninstrumenten. Es ist oft sehr schwer zwischen den beiden Instrumententypen zu unterscheiden, da die Stimmbildung auf der gleichen Weise erfolgt. Als Trompeten können wir die langen, geradlinigen Instrumente bezeichnen. Hörner sind die, deren Bohrung kegelförmig und die Ausbildung Bogenförmig ist. Die Angaben zu ihrem Material und Herstellungsweise blieben bis zum 20. Jahrhundert nahezu unverändert. Hörner dienten Früher als "Würdensymbole" mit eher militärischer Funktion, später als Prestigeinstrumente der Sauhirten. Die Tatsache, dass die Verzierung dieser Instrumente kein Einfluss auf ihren Klang ausübt, erhöhte nur die Prestige der Hörner. Aus demselben Grund konnten sie zur typischen Trägern der traditionellen Hirtenkunst. Zur Verzierung der Hörner entwickelten sich zwei gut zu unterscheidende Stilrichtungen:

1. Der sogenannte Ober-Theiss Stil; am oberen Lauf der Theiss in den Komitaten Bereg, Zemplén, Szatmár und Szabolcs.
2. Der sogenannte Balaton-Umkreis Stil; in den Komitaten Somogy, Zala und Veszprém, am Balaton-Ufer.

Die häufigsten Motive des Ober-Theiss Stils sind die, in dem Gebiet häufig verwendeten Pflanzenornamente, die des Balaton-Umkreis Stils sind Szenen aus dem Alltag der Jäger, beziehungsweise "Betyáren". Obwohl es sich hier um einfache Instrumente handelt, ist es nicht einfach, diese Hörner zum Klang zu bringen. Unter den Hirten entstand sogar eine spezielle Technik des Spiels.

Die Hörner aus Holz und Rinde haben zum grössten Teil eine geradlinige Bohrung, gehören deshalb eigentlich in die Gruppe der Rindtrompeten. Die Holzhörner und Holztrompeten können wir anhand ihrer morphologischen Unterschiede in mehrere Typen einordnen. Wenn wir die ethnographischen Antologien beachten, können wir feststellen, dass die, mit länglicher Spaltung hergestellten ungarischen Holztrompeten fast überall in den Ländern der Alpen und Karpaten verbreitet sind. Ähnliche, "verwandte" Instrumententypen sind aber auch in Polen, im Baltikum, in Finnland und Skandinavien auffindbar. Das Überziehen solcher Holztrompeten mit Pferdedarm, kann im Anbetracht der bisherigen Daten im Karpatenbecken als ungarisches etnokulturelles Spezifikum angesehen werden, das mit der charakteristischen prestigeartigen Pferdezucht des Ungarntums in Verbindung gesetzt werden kann.

József Brauer-Benke

SZAKRÁLIS KISEMLÉKEK MEZŐKÖVESDEN

AGÓCSNÉ HALÁSZ ANDREA

*A keresztnek felső
ága égre mutat,
nagy örömhirt tudat:
itt van a te utad
a kereszt két karja a légbé szétszalad,
rajta sovány kezek tört vért virágnak:
vigyázz: ór a lélek, de a test megszakad,
kétfelé visz ösvény s te szabad vagy, szabad
a keresztnek alsó
ága földre mutat:
vesződj: itt áss kutat,
lásd benne arcodat.
(Weöres Sándor: Kereszt-árnycép)*

Bevezetés

A szakrális kisémlékek körébe tartozó *fákon elhelyezett képek, képoszlopok, kápolnák, út menti és temetői kereszték, szobrok, haranglábak, kálváriák* kutatására néhány évtizede figyelt fel a magyar tudományos érdeklődés. Európa számos részén a népi vallásosság emlékeinek feltárása, dokumentálása, bemutatása nagy múltra tekint vissza és ma is intézményes keretek között működik. Hazánkban egymástól függetlenül, különböző intézményi háttérrel vagy anélkül végzik a téma kutatói – Barna Gábor, Bartha Elek, Gulyás Éva, Liszka József, Romsics Imre, Tüskés Gábor stb. – munkájukat.

A kisémlék kutatók összefogására európai és hazai területen is történtek erőfeszítések. Német nyelvterületről indult 1967-ben az a kezdeményezés, mely szerint nemzetközi konferenciát szerveznek (1977-től kétévenként), ahová meghívják az Európában tevékenykedőket, az ezzel a témával foglalkozó szakembereket. Magyarországon a népi építészet és vallásosság témakörén belül kapott fórumot e terület.¹ 2002-ben fogalmazódott meg az az igény, hogy a hazai szakrális kisémlékek kutatói számára évi rendszerességgel önálló bemutatkozási lehetőséget hozzanak létre, amely lehetővé teheti a szorosabb szakmai együttműködést.

2007 tavaszán merült fel, hogy a Matyó Múzeum következő évi időszak kiállításai között fog szerepelni a Fórum Kisebbségkutató Intézet komáromi Etnológiai Központja által elkészített Dél-Szlovákia (Felvidék) magyarlakta településeinek szakrális kisémlékeiről készült „*Allíttatott keresztényi buzgóságbul...*” című fotókiállítás. Az intézményt 1997-ben hozták létre Liszka József és felesége, L. Juhász Ilona valamint munkatársaik azzal a céllal, hogy a térségükben található kisémlékekről kitöltött adatlapon, a helyszínen készülő fényképeken és rajzokon túlmenően, a rá vonatkozó levéltári dokumentumok, valamint a kapcsolódó szájhagyomány felgyűjtésre, dokumentálásra kerüljön.

1 Márkusné Vörös 2003–2004. 217–219.

Az a tény, hogy szűkebb néprajzi tájegységünk – Mezőkövesd, Tard, Szentistván – római katolikus vallású népcsoportjának milyen gazdag a szakrális kisémlékanyaga arra inspirált, hogy foglalkozzam e témával. Lépten-nyomon kőkereszteket, Mária-szobrokat, szentek szobrait láthatjuk. Ezek jelként is funkcionálnak, hiszen Mezőkövesd határának kitüntetett helyeit jelölik, és szimbólumai a matyó emberek vallásosságának.

Szagrális táj

A szakrális kisémlékek fotózása közben fogalmazódott meg azon gondolatom, hogy érdemes lenne feltérképezni, hogyan alakította a matyóság saját környezetét szakrális térré, mi módon töltötte azt meg tartalommal térben és időben.

A szakrális építmények szoros kölcsönhatásban állnak az őket magába foglaló tájjal. Az egyik lehetséges megközelítés történeti jellegű: ezek a létesítmények a környezet szakralizációjának nevezett folyamatnak köszönhetik létüket, annak eredményei, s kultusztörténeti emlékei is.² A keresztek, szobrok emelésének oka, célja igen sokféle lehet. A 15–16. századból származó adatok szerint akkor már volt példa „engesztelő” keresztek állíttatására, amellyel a gyilkosságban vétkesek nyerhettek bocsánatot.³ A 18. században a missziós körutak alkalmával sok helyütt állíttattak kereszteket, amelyek azután sokak számára váltak imák, könyörgések színhelyévé.⁴

Szembevetendő, hogy *a kereszt funkciója milyen szorosan összefügg a tájban elfoglalt helyével (határkereszt, templomkereszt stb.). Keresztállítás indítékaiként felsorolhatjuk még: a falvak bejáratának jelzése (köszöntés, búcsúztatás), a templom körüli keresztállítás, temetői kereszt, „engesztelő kereszt” (halott emlékére), hálaadó kereszt a háborúból való hazatérés öröme.⁵ Ezenkívül tudunk még fogadalomból, betegség, járványok idején állított keresztekről, s amikor a család saját magának kívánta a kegyes felajánlás révén emléket állítani. Volt amikor mágikus jelentőségű helyekre, keresztutakra szintén emeltek kereszteket a gonosz erők távol tartására.*

A katolikus vallásgyakorlás megköveteli, hogy a tér bizonyos pontjain keresztek, vagy más vallásos objektumok legyenek. Az objektumok további életében az állíttatás motívumai háttérbe szorulnak, s felszentelésétől fogva a kereszt önmagában is teljes értékűvé válik: a kereszt funkciójában minőségi különbség jön létre, ezáltal nyeri azt a kultikus többletet, amellyel a többi létesítménnyel szemben rendelkezik.

A keresztek jelentősége a népi vallásosságban belül a vallásgyakorlásban mutatkozik meg. Egyrészt helyszínt nyújt vallásgyakorlási formákhoz, másrészt önmagában is ihletője egyes egyházi szertartások kezdeményezéséhez. A katolikus parasztság gyakorlója volt a kereszt ihlette gesztusoknak, egyszerű vallásos megnyilvánulásoknak. Mellette elhaladva a tiszteletadás általános formája volt a keresztvetés, kalapemelés, amely gyakran rövid fohással, könyörgéssel párosult. Kultuszhelynek számítottak az út menti keresztek a gyalogos búcsújárás idején is. A búcsúsok az útjukba eső kereszteknek megálltak, közösen imádkoztak, esetleg rövid pihenőt tartottak. Egyházi szertartásokat, liturgikus eseményeket is szoktak a kereszteknek tartani (pl. nagycsütörtöki keresztjárás).

Számos adat tanúskodik arról, hogy az út menti keresztek a népi gyógyításban is szerepet játszottak. Szemmelverést és más betegségeket kereszt mellett gyógyítottak (pl.

2 Bartha 1990. 219–226.

3 Tüskés 1980. 99.

4 Jánosi 1935. 42–43.

5 Réthelyi 1984. 54–55.

Mikófalván). Kassa környékén az útszéli keresztet az epilepsziás betegek rongyokkal aggatták tele.⁶

A népi gyógyítási gyakorlat már átvezet a *keresztekhez kapcsolódó hiedelmekhez és mágikus cselekvések* területére. Mágikus erejüket a felszentelésüknek köszönhetik. A keresztállítás indítékai közé tartozik az ártó hatalmak távol tartása. Szendrey Zsigmond és Szendrey Ákos szerint az utak mentén, a határban szőlőkben felállított keresztet vihar, jég, férgek, madarak, tolvajok ellen védték a termést, óvták a falut.⁷

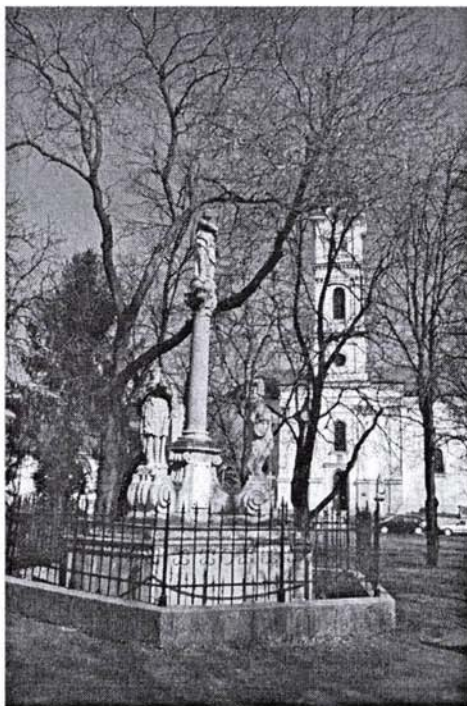
Kultikus cselekvéseken kívül a *keresztekhez állaguk megóvását, működésük felteteleit biztosító tevékenységek* is kapcsolódnak. Karbantartásukról rendszerint az állító családok leszármazottai gondoskodnak, ill. azok, akiknek a kereszt a földjén van. Nevezetes alkalmakra, pl. halottak napjára, állítatásuk évfordulójára, stb. a keresztet virágokkal díszítik, környéküket kitisztítják.

Szagrális tér

A keresztény ember szent térben és időben élt. Napi ritmusát az imák és a harangzúgások, az egész évet pedig az egyházi ünnepek osztották szagrális ciklusokká. Lakóhelyének térbeli szagrális hierarchiája volt, amit a templom, a kápolna, a kálvária és a szentek szobrai határoztak meg. Ha a keresztény ember kiment reggelente a határba dolgozni, vagy ha végigment faluján, egy megszentelt területen haladt végig. Jeles ünnepeken, körmenetek alkalmával az emberek külön is felkeresték ezeket a szent helyeket és jeleket, és meghatározott szertartás keretében megerősítették a velük való kapcsolatot.

A települések szagrális központja természetesen maga a templom volt. Ugyanakkor a település világi központja is e szagrális központtal egyezett meg. A templom – amely helyet ad hivatalos, liturgikus istentiszteleteknek, egyéni vagy közösségi ájtatosságoknak –, a piactér és a főter világi forgatagának szakralizálását is elvégzi.

Mezőkövesden a Szűz Mária–Szentek Szobra volt az a központ, mely a templom terét összekapcsolta Szent László, Szent Imre, Szűz Mária, Nepomuki Szent János szobrával és a templom közvetlen közelében álló keresztelével. Ezt a barokk stílusú műemléket 1778-ban, Mária Terézia uralko-

*1. kép. Szűz Mária–Szentek Szobra
a város főterén*

6 Vajkai 1939. 67.

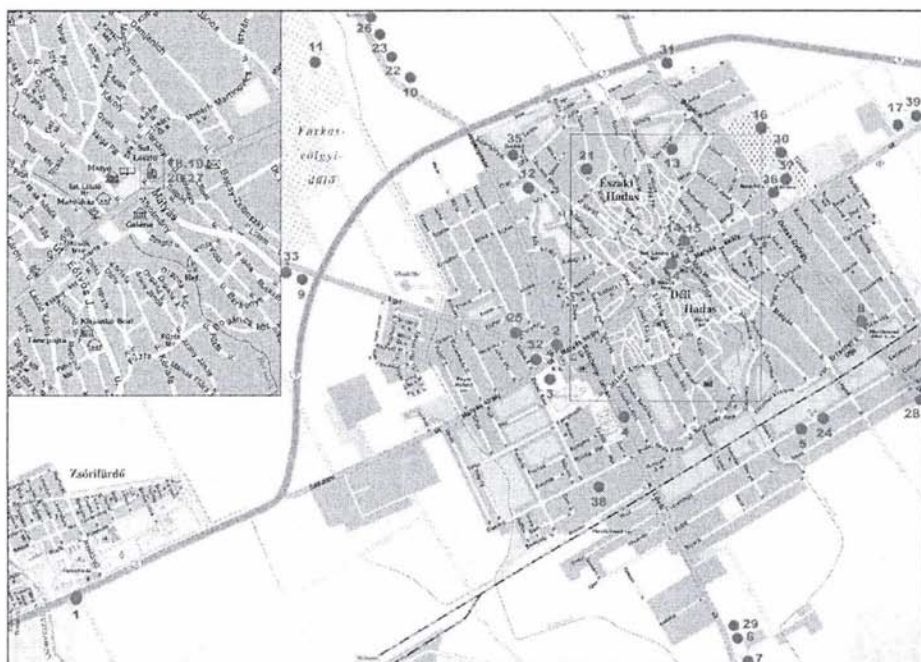
7 Szendrey–Szendrey 1940. 200.

dása idején építtette Mezőkövesd város lakossága hálából Istennek, hogy megszűnt a pestisjárvány.

Elhatározás és munka

2008 februárjában megvalósult a Matyó Múzeumban a bevezetésben említett időszaki fotókiállítás. A kiállítás megnyitója előtt már hozzákezdtém Mezőkövesd és környéke szakrális kisémlékeinek a fotózásához. Nem kis feladatnak tűnt, hiszen több mint 30 vallási célzattal állított szabadtéri objektumot találtam, amelyet az itt lakó emberek megkülönböztetett tisztelettel, és a már kialakult sajátos kultusszal ruháztak fel.

A szakrális kisémlékek összegyűjtésénél és leírásánál a Fórum Kisebbségkutató Intézet komáromi Etnológiai Központjának az adatlapját használtam. A kisémlékek tipologizálásánál a legősibb formát, a *képes fát* – amely általában az élőfa törzsére erősített olajnyomatot, keresztet vagy Mária házat jelentette –, már Mezőkövesden nem találtam. A továbbfejlesztett változata a *képoszlop*, ill. a *szoborfülkés képoszlop* már megtalálható a matyó településeken, de inkább csak a tardi házak homlokzati részén látható. Nagyobb számban *út menti és temetői keresztet*, ill. *szobrokat* találtam, míg *mezei oltár*, *kápolna*, *haranglábak*, *kálvária*, *haláljel*, *egyéb típusokból* csak néhányat. Készítettem egy összegző térképet, hogy könnyebben eligazodjak Mezőkövesd szakrális kisémlékeinek elhelyezkedését illetően.

1-16,39 ÚT MENTI ÉS TEMETŐI KERESZTEK, 17-30 SZOBROK, 31-38 LOURDES-I BARLANG, KÉPOSZLOP, KÁLVARIA

2. kép. Szakrális kisémlékek Mezőkövesd kül- és belterületén

3. kép. Kőkereszt Mezőkövesd határában

4. kép. „Korányi-féle kereszt” a Zsóry fürdővel szemben

A következőkben az út menti kereszteteket és szobrokat mutatom be. Még nem zárult le a többi típus feltárása, leírásának feldolgozása. Ezt a munkát érdemes folytatni, hiszen a múlt emlékeit a jövő nemzedékének is ismerni kell, mert a múlt ismerete nélkül nincs jövőkép.

Út menti keresztetek

A vallásos érzületű matyó emberek a földjükhöz vezető dűlőutak mentén, szülőföldjük határában, útkeresztvezedésekben, kimagasló helyeken 2–4 méter magas vallásos jelképet, keresztet állítottak. A 18. században csak a templomokban és a kálváriákon találkoztunk megfeszített Krisztus ábrázolással kőszobrok formájában. A kőkeresztek állításának szokása csak a 19. század elején lett általános, és jobbra a falusi kőfaragó mesterek készítették azokat. Mezőkövesden alig fordul elő fa- és fémkereszt. A kőkeresztek készülhettek homok- és mészkőből, márványból, gránitból, újabban műkőből és betontól. Legtöbbjük kőcorpusszal ellátott. Fémcorpusszal ellátott, ún. pléh Krisztust, melyet bádoglemezből vágtak ki, csak egyet találtam. Felirattal rendelkeznek és datáltak. Vannak köztük Szűz Mária, Fájdalmas Szűzanya mellékalakos kőkeresztek is.

Mezőkövesd és környékének lakosságát a szomolyai és a bogácsi kőfaragók láthatták el keresztekkel, szobrokkal. A legügyesebbek értettek a corpus és a szoboralakok megformálásához, de figurális faragással csak kevesen foglalkoztak. Viga Gyula kutatásai szerint a bükkaljai Bogácson és Szomolyán több kőfaragó mintakönyvet használt,

amelyből a megrendelő kiválaszthatta a kívánt kereszt- illetve sírkőformát. Ezek a mintakönyvek jobbra nem a kőfaragók saját rajzait, hanem a nagyobb városi kőfaragó cégek sokszorosított terveit tartalmazták. A legügyesebb szoboralakokat készítő kőfaragókat az adott minták alapján dolgozó mesterembereknek kell tekintenünk.⁸

Útjaik őrt álló keresztjeinél meg-megálltak a munkába igyekvő emberek egy rövid imára, keresztet vetettek, kalapot emeltek s kérték útjukra, munkájukra Isten segítségét. Bármerre jártam Mezőkövesden, azt tapasztaltam, hogy az út menti kereszteteket, szobrokat az emberek nem hagyják magukra, gondos kezek mindig elhelyeznek néhány szál friss virágot Jézus keresztjéhez, Szűz Mária szobrához.

„Korányi-féle kereszt”

A Zsóry Gyógy- és Strandfürdő régi bejáratával szemben álló út menti kereszt az úgynevezett „Korányi kereszt”. Eredetileg ez a feszület távolabb volt elhelyezve, ugyanazon az oldalon, Mezőkövesd irányában. 1955-ben a strand régi bejáratával szemben építettek egy utat déli irányba a vasúthoz, és ott egy kisméretű, épület nélküli vasúti megálló alakítottak ki „Mezőkövesd alsó” névvel. Akik vasúton érkeztek a Zsóry fürdőbe, azoknak nem a távolabbi vasútállomásra kellett kigyalogniuk a fürdőbe, hanem ezen a rövidebb úton juthattak el oda. Ebben az időben még nem volt buszjárat a strandra. Az itt lévő útkereszteződés mellett található az említett feszület.

A kereszt „megszületéséről” a 82 éves Jacsó Józseftől hallottam 2007-ben. Elmondása szerint – még gyermek volt – amikor a felnőttek beszélgetéséből megtudta, hogy a keresztet dr. Korányi Árpád orvos állította. Az egyik alkalommal egy könnyű kis hintóval kocsizott a doktor úr, amelybe két kipihent, jó állapotú versenyló volt befogva. Mezőkövesdet elhagyva, a lovak megriadtak, és megfékezhetetlen vágásban rohantak az úton Budapest felé. Az út állapota akkor még nagyon rossz volt, kikoptott makadám, melyről a lovak az útszéli árok felé húzták a hintót, és ott az árokba borultak, de ott is tovább húzták. Egy idő után megnyugodtak és megálltak a paripák az összetört hintóval. A hintó borulásakor a kiesett Korányi doktor úr kisebb sérülésekkel szerencsésen megúszta a balesetet. Ezért hálából, hogy nem esett nagyobb baja, felgyógyulása után egy kőkeresztet állíttatott a baleset helyszínére.

A kőből készült kereszt talapzatán felirat volt, melyet az időjárás erősen megrongált a kereszttel együtt. 1997-ben felújításra került és a szöveget márványtáblába vésték, amit az eredeti felirat helyére rögzítettek:

„KERESZT ÜDVÖZLÉGY,
SZENT REMÉNY!”
ÁLLITTATTA
KORÁNYI ÁRPÁD
ÉS NEJE 1919-BEN
FELÚJÍTVÁ 1997. ÉVBEN

Korányi doktor úr lakása és rendelője Mezőkövesd főutcáján, közvetlenül a mozi mellett Budapest irányában volt, amely épület még mindig áll és jelenleg bank működik benne.

8 Viga 1986. 55–57.

„Márton-féle kereszt”

Márton Albert és Márton Márton állíttatta 1902-ben, melynek első helye a Szomolyai út és a Novaji út sarkán volt. A keresztet villámcsapás rongálta meg, de a család hamarosan helyreállította. 1960-ban ellopták róla a lemez feszületet, melyet rövid időn belül pótoltak. A kereszt hányatot sorsa azonban ezzel nem fejeződött be: az 1980-as évek elején szándékosan ledöntötték, szemtanú szerint két rendőr – feltehetően kommunista beállítottságból – kötelet kötött rá, és lerántotta. Ekkor a kereszt összetört, 60 cm-t le kellett vágni belőle, amikor a család újból felújította. A további sérülésektől megvédve, saját földjükre helyezték, amely Mezőkövesdet Szomolya felé elhagyva, 4 km-re bal oldalon az ún. Márton-tagon található.

Szabadtéri szobrok

A szabadtéri szobrok állíttatására a leggyakoribb ok a település területének, határának, lakóinak, gazdasági működésének védelme valamilyen külső eredetű bajtól, csapástól. E csapások közül a leggyakoribbak a lakosságot és az állatállományt rendre megtizedelő járványok, a tűzvészek, a jégverés és az árvizek voltak. A csapások elleni védekezés abban nyilvánult meg, hogy felállították a megfelelő patrónus, védőszent szobrát: az állatállományt, szőlőt védő patrónusok szobrai a határban, míg a fogadalmi szobrok jobbára a települések belterületén találhatóak.

Szent Donát, Szent Orbán szőlőtermelő vidékeken a természeti csapásoktól védték a szőlőt. Állatpatrónusaink, Szent Vendel és Szent Lénárt tiszteletére állíttattak szobrokat, kápolnákat. A tűztől való oltalmat Szent Flóriántól várták. Árvizek ellen Nepomuki Szent Jánoshoz fohászokdtek. Nagy járványok idején, vagy azok elmúltával, hálából vagy fogadalmából készítettek szenteket ábrázoló szobrokat. E szobrok tárgya gyakran Szűz Mária vagy a Szentháromság.

A következőkben mezőkövesdi szentek szobraikat mutatom be.

Nepomuki Szent János

A legkorábbi mezőkövesdi szobor 1779-ből származik: Nepomuki Szent János szobra, aki Közép-Európa legismertebb szentjei közé tartozik. A gyónási titok vértanúja, Csehország védőszentje. A legenda szerint Wolflin János a kicsiny Pomuk (ma Napomuk) helységben született, Dél-Csehországban. A szegény sorból származó ifjú jogi tanulmányainak befejezése után gyorsan haladt fölfelé az egyházi ranglétrán. Mint egyházi méltóságot és jelentős szónokot egész Prága ismerte és szerette. IV. Vencel király felesége őt választotta gyóntatójául. Az igazságos, jóakarató király egy sikertelen mérgezési kísérlet után bizalmatlanná és agresszívvé vált. Meg akarta tudni, mit gyónt a felesége. János a gyónási titok szentségére hivatkozva nem volt hajlandó azt megmondani. Ezért a király megkínóztatta és a Moldva folyóba dobatta. Egy csodás fényjelenség jelezte a királynénak, hol keressék a holttestet. A prágai Szent Vid-székesegyházban 1383-ban temették el. A legenda elbeszéli még, hogy a sírját ráccsal kellett elkeríteni, mert aki tisztességtelen szándékkal lépett oda, azt Isten súlyos büntetése érte.

A 18. század végén Nepomuki Szent János volt a legnépszerűbb szent. A neki szentelt szobrokat legtöbbször folyópartokon és hidak mellett állíttották fel, hiszen a folyók, a hidak, a hajósok, a halászok és a molnárok védőszentje, az úton és vízen járók védelmezője. Kultusza azonban a 19. század elején hirtelen hanyatlani kezdett, már csak elvétve állítanak neki szobrot.

5. kép. Nepomuki Szent János

6. kép. Szent Vendel

Mezőkövesden a Szent László templom főbejárata előtt, bal oldalon látható jelenleg a szobra. Előtte a régi piactér felé eső bejáratnál állt, de mivel – az Amerikában élő honfitársak adakozásából – 1911-ben elkészült Szent Lászlónak, a templom névadójának szobra, így át kellett helyezni a régi Nepomuki Szent János-szobrot a templom főutcai bejáratához.

Szent Vendel

A legendák szerint, melyek 1417 után keletkeztek ugyan, de történeti hitelességük aligha vonható kétségbe, Vendel királyfi egy törzs vezérének a fia volt.⁹ Korán jelét adta a jámborságnak és a keresztény műveltség, sőt a papság iránti vonzódásának, amit atyja nem jó szemmel nézett. Épp azért, hogy elvonja a tanulástól, nyájainak őrzését bízta rá. A juhok legeltetése közben, a mezők csendjében megérlelődött szívében a remeteség, az Istenben elmerült szemlélődés utáni vágy. El is határozta, hogy amint lehet, remete lesz, de előbb elzarándokol a Szentföldre és Rómába. Talált magához hasonló hat ifjút, akikkel útnak is indult. Rómába meg is érkezett a kis zarándokcsoport, a szentföldi útról azonban le kellett mondaniuk. A remeteség iránti vágy azonban oly erőssé nőtt a szívében, hogy Trier közelében, a várostól fél nap járóföldnyire megtelepedtek az erdőben. Kunyhót építettek maguknak és szigorú böjtölés és imádság közben megkezdték a pusztai remeték életét. Olykor azonban koldulniuk kellett. Egy ilyen alkalommal Vendelt megszidta egy gazda: ahelyett, hogy tétlenkedve koldul, inkább dolgozna és ő segítene másokon. Ez Vendelt arra készítette, hogy elszegődjön a gazdához, aki előbb a disznóit, majd a marháit, végül a juhait bízta az őrzésére. Legendája elmondja, hogy Vendel mindig a legjobb

⁹ Gulyás 1986.

legelőt kereste a juhoknak, és fáradságot nem kímélve járta nyájával a dombokat, szíve pedig szüntelenül remetecellája után vágyott. Ez a vágya oly kedves volt Isten előtt, hogy angyalok jöttek, és nyájával együtt fölemelték és elvitték a cellájához. Csakhogy a cella közelében nem volt víz a juhoknak. Vendel ekkor felfohászzkodott, majd a földre szúrta pásztorbotját, és mindjárt bő forrás fakadt a földből. Gazdája éppen arra lovagolt és kemény szavakkal kérte számon Vendeltől, miért vitte oly messzire a jószágot. Vendel megígérte, hogy a kellő időben nyájával együtt otthon lesz. Amikor a gazda – vágóban hajtva lovát – hazaért, megdöbbenve látta, hogy Vendel már várja, a juhok pedig mind az akolban vannak. E csodák láttára gazdája elbocsátotta: belátta, hogy nem munkakerülő naplopás a remeteélet. Vendel visszatért, de nem sokáig maradt egyedül. A körülötte letelepedett remeték annyira tisztelték, hogy előljárójukká választották. Az egyik legenda szerint még Vendel életében közösséget alkottak, kolostort építettek, és a bencés regula szerint élő közösség apátjává választották Vendelt, aki így halt meg 617-ben. Azon a helyen temették el, ahol a remetekunyhója állt.¹⁰

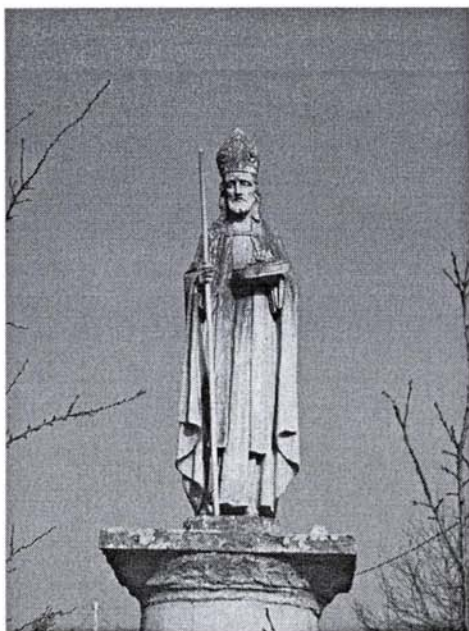
Tisztelete a sírja körül azonnal megkezdődött, s hamarosan kápolnát emeltek, mely a csodák következtében zarándokhelyé vált. Vendel csodái főleg a járványos betegségek áldozatainak mutatkoztak, illetve azok tapasztalták jószágos közbenjárását, akik állataik bájában hívták segítségül. A Római Kalendáriumba ugyan nem került be Vendel ünnepe, de Európa-szerte több mint 1500 templomot ajánlottak az ő oltalmába, s ezek közül kb. 160 zarándokhely. A német nyelvterületen Hollandiától Tirolig hagyományos tiszteletét a német telepesek magukkal hozták Kelet-Európába, így hazánkba is. Ettől az időtől kezdve találkozhatunk szobraival, képeivel, amelyek leggyakrabban pásztorként ábrázolják. Egy-egy marhavész után számos községben helyeztek el Vendel-szobrot, rendszerint a falu végén vagy a határ azon részén, amelyen az állatok a legelőre jártak.

A régi idők jelentős juhtartása és a lakosság hagyományos vallásossága Mezőkövesden is elterjesztette tiszteletét. Szobrát az akkori előljáróság a nyárádi út mellé állította, pedig a szentistváni út vezetett a legelőre. Valószínűleg sokkal forgalmasabb volt az az út, így többen láthatták és a templomból induló körmeneten és szertartáson is sokkal nagyobb számban teheték tiszteletüket Szent Vendel szobránál. Ennek elmélyülését szolgálták azok a kis énekfüzetek, melyeket Mezőkövesden Balázs Ferenc nyomdája készített és terjesztett. Ő maga is sok imát és éneket írt hozzá. A megvásárolt füzeteket az asszonyok kézzel összevarrták, az újakat hozzávarrták az előzőekhez, így egy vastag köteg keletkezett belőlük.

Szent Donát – Szent Orbán

Szent Donát a szőlősgazdák, szőlőhegyek védelmezője. Donát ókeresztény püspök – egyes források szerint katona – volt, aki a közép-itáliai Arezzo püspökeként 362-ben szenvedett mártíromságot. A legenda szerint Donát kezéből egy mise alkalmával a pogányok kiütötték a szent kelyhet, ami a földre esett és darabokra tört. Donát összeszedte a kehely szilánkjait, szomorúan az oltárra helyezte, majd imádkozni kezdett. Kis idő múlva a kehelydarabok összeforrtak és Donát kezében ismét eggyé váltak. Amikor 1652-ben ereklyéit Rómából a Rajna-vidéki Münstereifel városába vitték, a kísérő papot villámcsapás érte, de semmi baja nem történt. Ezt a csodát Szent Donát közbenjárásának tu-

10 Diós 1978.

7. kép. Szent Orbán

ezért kezében kehellyel, később szőlőfürttel ábrázolták. A szőlőművesek, kocsmárosok, kádárok választották patrónusuknak. Szobrot, kápolnát a szőlőhegyeken emeltek tiszteletére, képmása szőlőprést, hordót, kádárcéh-zászlót díszített. Az Orbán-kultusz kialakulása az elzászi borvidékről származik. Népünnepén, május 25-én gyakran volt az utolsó tavaszi fagyos nap, ezért a szőlőket oltalma alá helyezték, hogy megvédje a virágzó szőlőket. Ha nevenapján szép idő járta, szobrát felvirágozták, borral öntözték, de ha esett az eső, akkor a legtöbb borvidéken pálcával ütötték a Szent szobrát, rosszabb esetben leköpködték, kővel dobálták.

Mezőkövesden soha nem örvendett nagy tiszteletnek, mint fagyosság-istent ismerték. Nem is kérték segítségét a jégeső elhárításáért vagy a szőlő védelmezéséért.

Jézus Szíve szobor

Papp József és felesége, Papp Borbála 1936-ban állíttatták az Alma utcai házuk kertjébe Jézus Szíve szobrát. A család a szegénységből való kiemelkedésüknek hálát adva készítette el – síroki kőből kifaragatva – a szobrot. Érdekesség, hogy a tulajdonos ke-rekpárral ment az elkészült szoborért és szállította haza Mezőkövesdre.

A régi fotófelvételen az állíttató fia, Papp János és leendő felesége látható 1957-ben. A Jézus Szíve szobor a ház kertjében, az utcai frontra nézett. Azóta a szobor átkerült a család legidősebb fiának a házához. Ma is ugyanolyan gondoskodó kezek veszik körül a szobrot, mint hajdanán, állíttatása idején.

lajdonítják. Éppen ezért Szent Donáthoz különösen az elemi károk ellen fohászkodnak (villámcsapás, jégeső).

Mezőkövesd szőlőskertjeinél, a Szomolyai út mellett is állt szobra a tiszteletére szentelt haranggal. A harangot ugyan elvitte a II. világháború vihara, de a szobrot megkímélte, így az a továbbiakban is őrizte a szőlőket. A barokk stílus jegyeit magán viselő szobor közvetlen kapcsolata nem igazolható a szomolyai kőfaragó-hagyományal, de nem is vonatkoztatható el a helyi „kövilágtól”.¹¹

Városunk szőlősgazdái elégedettek voltak Szent Donát „szolgálatával”, és tisztelettel megsüvegelték elhaladva szobra előtt. Még az 1980-as évek elején állt szobra, de eltüntették e jelentős régi emléket, s helyébe Szent Orbán szobrát állították püspöki ornátusban.

A hagyomány úgy tartja, a közép-korban Orbán pápa rendelte el, hogy a misekehely és tányér nemesfémből készüljön,

¹¹ Viga 1985. 46–51.

8–9. kép. Lourdes-i Mária barlang a leányzárdában (MMF 1456) és a felújított Lourdes-i barlang

Lourdes-i Mária barlang

Sajátos mezőkövesdi szakrális kismemlék típus a Lourdes-i Mária barlang. A mezei oltár és kápolna között elhelyezkedő átmeneti forma, amely félig fedett, oltárszerű talapzatról, és fölötté elhelyezett szoborból áll. Keletkezésének bemutatásában segítségemre volt Varga Margit apáca, aki az iskola tanulója volt az 1930-as években.

A mezőkövesdi Zárdaiskolában 1927. szeptember 20-án kezdődött meg a tanítás az Isteni Megváltó Leányai szerzetesrend nővéreivel. A gyerekekkel való szeretetteljes foglalkozásuk, lelkiismeretes, alapos munkájuk sok gyermeket vonzott az intézménybe. Az iskolaudvar területén korábban vágóhíd állott, így az udvar kezdetben tele volt gazzal, tüskével, szeméttel. A nővérek áldozatos munkával valóságos arborétumot hoztak létre, aminek szépségét a helybeliek gyakran megcsodálták, megdicsérték. Volt itt vörösberkenye, olajfa, fűzfa, jegenye, tölgy, juhar, platán, orgona, akác, fenyő, rózsza stb. 1927-től 36-ig a nővérek több mint tízezer fát, bokrot, díszcserjét ültettek el és gondoztak, vagy éppen telepítettek újra a kertet sújtó árvizek miatt.

Az udvar nyugati részében volt egy terméskövből épített Lourdes-i barlang, forrásvízzel, szökőkúttal, amilyenhez hasonlót a mezőkövesdi gyerekek közül sokan még nem is láttak, ezért azt „meseország”-nak nevezték. Laurencia nővéranya kezdeményezte a barlang felállítását hálából, hogy betegségéből a Lourdes-i Szűz Anya segítségével gyógyult meg. Az építkezésen mindenki szívvel-lélekkel vett részt, mely az 1930-as évek elejére el is készült. A barlang előtt gyakran tartottak szabadtéri szentmisét, közös imádságot. Az oltár falábakon állt rézdíszítéssel, és mindig volt a terítőn friss virág, melyet a nővérek gondoztak. Egy márványtáblán, mely a fatörzsre volt rögzítve, olvasható volt az Üdvözlégy Mária szövege.¹² 1948-ban államosították az intézményt. Már az orosz katonák megbontották a barlang terméskövét, utána a gyerekek csak folytatták a kövek széthordását. Teljesen nem bontották el, de az időjárás sem kedvezett a megmaradt rész-

¹² Köszönettel tartozom Márton Jánosnak, Papp Jánosnénak, Varga Margitnak, Varga Mátyásnak segítségükért, valamint Buza Krisztinának és Pap Pálnak a fotók elkészítésében való közreműködésükért.

nek, így sorsa egészen az 1990-es évekig nem rendeződött. Amikor az iskolát visszakapta a katolikus egyház, Balogh Simon atya és Molnár Mária igazgatónő kezdeményezte a barlang helyreállítását. Az építési munkálatokat Vámos István vállalkozó végezte.

2001. október 8-án Veres András püspök szentelte fel az újonnan elkészült barlangot, a Szent István Katolikus Általános Iskola udvarán. Máriahegyi János szobrászművész készítette el Szűz Mária és Szent Bernadett szobrait. A Jézus Szíve templomból átkerült az áldoztatórács, ami védelmet biztosít az objektumnak. Minden hónap 13-án, engesztelés napján gyertyát gyújtanak a barlangnál. A hitben nevelkedő általános iskolás gyerekek szeretettel veszik körül a szép Lourdes-i barlangot.

Befejezés

A szabadtéren vagy templomban álló szenteket ábrázoló szobrok tiszteletéről, a hozzájuk kapcsolódó kultusról elmondható, hogy szoros kapcsolatban állnak az életnek az oltalmuk alá rendelt területével, a paraszti kultúrában a gazdasági élet egyes ágaival, a betegségekkel, a külső és belső veszedelmekkel. Ha a szobor funkcióját biztosító külső feltétel megszűnik, vagy annak súlya csökken, mindez az adott objektum kultuszának gyengüléséhez, kimerüléséhez vezet.

Ezzel szemben az út menti, határbeli kereszték rendeltetése általánosabb, állíttatásuk konkrét eseményhez kapcsolódik. A keresztény magyarság utakkal hálózta be az országot, s melléjük kereszteket, pléhkrisztusokat emelt. E kereszték emelték fel a földről az arra járó emberek tekintetét a magasba. A régi utakat ugyan sok helyütt felszántották, a megfakult, dűledező kereszték előtt elhaladó utasok ajkán elhalkult az imádság, de a Mezőkövesd és környékén élők Istent féltő hite méltán hirdeti egy lelkületében keresztény, római katolikus vallású népcsoport élni akarását.

IRODALOM

BÁLINT Sándor

1977 Ünnepi kalendárium I–II. Szent István Társulat, Budapest

1987 A magyar vallásos népelet kutatása. DANKÓ Imre–KÜLLŐS Imola (szerk.): Vallási néprajz III. 8–66. Budapest

BÁN József

2008 Matyó hagyományok nyomában. Mezőkövesd

BARNA Gábor

1987 A szakrális környezet tárgyai Kunszentmártonban. DANKÓ Imre–KÜLLŐS Imola (szerk.): Vallási néprajz III. 218–233. Budapest

BARTHA Elek

1990 A szakrális célú határbeli építmények funkcionális kérdései – kereszték, szobrok, kápolnák. Ház és ember 6. 219–226. Szentendre

1992 Vallásökológia. Szakrális ökoszisztémák szerveződése és működése a népi vallásosságban. Ethnica kiadás. Debrecen

DIÓS István

1978 A Szentek élete. Budapest

- FAJCSÁK Attila
1980 Az egri szőlőművelés szokásai és hiedelmei. *Studia Agriensia* 10. Eger
- GULYÁS Éva
1986 Egy őszi pásztorünnep és európai párhuzama. Damjanich Múzeum. Szolnok
Megyei Múzeumok Közleményei 42. Szolnok
1994 Út menti keresztek, szobrok a Jászságban. PETHŐ László (szerk.): Jászsági
Évkönyv 2. 110–121. Jászberény
- GYÖRE Pál
2007 Út menti keresztek Abonyban. Kaleidoszkóp Kiadó. Abony
- JÁNOSI Gyula
1935 Barokk hitélet Magyarországon a XVIII. század közepén a jezsuiták működése nyomán. *Pannonhalma*
- KUNT Ernő
2003 Az antropológia keresése. Válogatott tanulmányok. MTA Néprajzi Kutatóintézet. Budapest
- LISZKA József
2000 Állított keresztényi buzgóságból. Tanulmányok a szlovákiai Kisalföld szakrális kisemlékeiről. *Lilium Aurum Könyvkiadó*. Dunaszerdahely
- MÁRKUSNÉ VÖRÖS Hajnalka
2003–2004 Út menti szakrális emlékek és kálváriák kutatása Kelet-Közép-Európában. *Acta Ethnologica Danubiana* 5–6, 217–219. Komárom
- RÉTHELYI Jenő
1984 Útszéli keresztek Keszthely környékén. *Ethnographia*, XCV. 53–79.
- ROMSICS Imre
2007 Az Öreg-körösz. Út menti keresztek Homokmégyen. Kalocsa
- SZENDREY Zsigmond–SZENDREY Ákos
1940 Részletek a készülő magyar babonaszótárból. *Ethnographia*, LI. 195–210.
- TÜSKÉS Gábor
1977 Keresztek, feszületek, kálváriák. *Ethnographia* LXXXVIII. 195–197.
1980 Út menti és temetői keresztek Abaliget-Orfű környékén. *Ethnographia*, XCI. 98–113.
- VAJKAI Aurél
1939 Adatok a népi orvosláshoz. *Ethnographia*, L.
- VIGA Gyula
1985 Kőmunkák egy bükkalji faluban. *Studia Folkloristica et Ethnographica* 17. Debrecen
1986 Tevékenységi formák és javak cseréje a Bükk-vidék népi kultúrájában. *Borsodi kismonográfiák* 23. Herman Ottó Múzeum. Miskolc

SACRAL RELICS FROM MEZŐKÖVESD

Scholarly interest has only focused sacral relics and small monuments such as pictures hung on trees, wayside pictorial columns, chapels, roadside and cemetery crosses, statues, belfries and calvaries during the past few decades in Hungary.

The proposal of hosting a photo exhibition, "*Erected by Christian piety*", in the Matyó Museum was first made in Spring 2007. The photos assembled by the Ethnologic Centre in Komárom of the Forum Minorities Research Institute documents the sacral relics and small monuments of the Hungarian settlements of Slovakia.

The rich diversity of Roman Catholic sacral relics and small monuments in Mezőkövesd, Tard and Szentistván inspired my research in this field. I found over thirty relics in the area, all revered and vested with their own cult by the locals who had erected them.

One of my main interests was mapping how the Matyó population transformed certain parts of the world around them into sacral spaces and how these spaces were filled with religious content in time and space.

Presented in this study are a few wayside crosses and statues in the broader Mezőkövesd area. The documentation, description and publication of other types of relics are in progress. It is my conviction that this line of research should by all means be pursued because future generations should be familiar with the relics of the past since the future can hardly be built without a knowledge of the past.

Andrea Halász

SERÉNYIEK A NÉPI EMLÉKEZETBEN RÉGEN ÉS MA

Történetek és azok történeti, kultúrtörténeti háttére

BODNÁR MÓNIKA

Több mint egy évtizede foglalkozom a kisserényi gróf Serényi család történetével. Munkám során számos olyan adatra is bukkantam, melyeket a történészek talán figyelmen kívül hagytak volna, de én – etnográfus lévén – érdemesnek tartottam a lejegyzésre. Ezek egy részére (kisebbség hányadára) különféle történeti dokumentumokban leltem, másik részüket magam gyűjtöttem hagyományos néprajzi módszerekkel, vagyis terepmunkám során szóbeli adatközléseket rögzítve.

A most bemutatásra kerülő történetek a Serényi család különböző tagjaihoz kapcsolódnak. Legtöbbjük a putnoki ághoz, ezen belül is a putnoki magyar ágat megalapító Lászlóhoz (1815–1893) és fiához, Bélához (1866–1919), esetleg az ág egyéb tagjaihoz, vagy a putnoki kastélyhoz (7–23). Ám nem kizárólagosan csak hozzájuk, mert egyes esetekben korábbi évszázadokra is visszanyúlnak. A legkorábbi időbe visszanyúló történet (1) a 16. században élt Mihály (1531–1599) személyéhez köthető, aki Boldogkő uraként határvitába keveredett a szomszédos vizsolyi uraságokkal, s ez a határvita mintegy száz évvel később, több gazdaváltást követően még 1671-ben is aktuális volt, ezért kerülhetett lejegyzésre a várról (ill. uradalomról) készült inventáriumban.

Egy másik történet (2) egy 1718-as dokumentumban maradt fenn, de ez is sokkal korábbi eseményre utal. Konkrétan arra, hogy a zábláti kastély nyugalmát, főleg éjszakánként, kóborló lelkek zavarták, s ennek megfékezésére a tulajdonosok, Pál (1602–1667) és felesége, Tersztyánszky Klára Lippay érsek idejében kápolnát építettek.

Néhány történet csak áttételesen kötődik a Serényiekhez. Ezek közül az egyiknek a „löcsei fehér asszonyként” ismert Korponay Jánosné Géczy Julianna (3), a másiknak pedig Bosnyák Zsófia a főszereplője (4), aki Mihálynak (1599–1626) volt az özvegye. A vallási villongások korából való az a történet, amelyik arról szól, hogyan osztották meg egymás között 1715-ben a putnoki katolikusok és reformátusok a harangokat Orlay Borbálának, András (1630 k.–1688/89) özvegyének közreműködésével (6).

A legtöbb esetben pozitív a Serényiek megítélése, de az utolsó történet (23a–d) olyan történeteket mesél el, melyekről éppen az ellenkezője mondható el.

1. Határviták a boldogkői szőlőhegyen

Egy érdekes határvitáról szóló feljegyzés maradt ránk a boldogkői várról és a hozzá tartozó uradalomról készült 1671. évi inventáriumban.¹ Ez az inventárium az új tulajdonos, Szelepcsényi György esztergomi érsek, Magyarország primása megrendelésére készült, mert ekkor vásárolta meg az uradalmat a Palocsay Horváth családtól.

A történet Torma Bálint 62 és Tóth Gergely 68 éves idős emberek elmondása alapján került lejegyzésre, akik azt öreg atyjuktól és más öreg emberektől hallották. A történet

¹ Az inventárium eredetije a boldogkői plébánián található, fotómásolata a HOM Régészeti Adattárban is megvan. Lásd HOM Rég. Adattár 46–88. A hivatkozott határvita leírása. HOM Rég. Adattár 33.

azt meséli el, hogy a boldogkői hajdúk megöltek egy vizsolyi embert a Felsőőr-hegy aljában, mely helyet Kopasznak nevezték a parasztok és a mai napig is annak hívják. Erre válaszul a vizsolyi uraságok, Magócsy és Alaghy urak elfoglalták a Felsőőr-hegynek az arkai takaróúttól északi irányba eső egyik darabját, az alatta levő földekkel és a pálházi halastóval együtt. Ám mivel a vizsolyi urak hatalmasabbak voltak a boldogkői uraknál, a foglalással mind beljebb és beljebb mentek, lassan elfoglalták a Bán-hegy alatt levő szőlőket és földeket is. Ezekon a helyeken Serényi Mihály úr életében még virágzó szőlőgazdaság folyt, de állandósultak a határvillongások, foglalások és pusztítások. Nem tudta a szőlőt megóvni özvegy Kendy Istvánné Palochay Anna öngyagsága, valamint Palochay Gábor és István urak sem. Ilyen okokból kifolyólag a terület később pusztán, művelés nélkül maradt, ezért az inventárium készítésének idején a Bán-hegy már cserjésedik és lassan teljesen beerdősül.

Az inventárium jelzett szakasza összegzésként megállapítja, hogy tehát a két hegy az alatta levő szántókkal és a halastóval együtt a boldogkői uradalom határához tartoznak. A hely, ahol a gyászos esemény történt, nem Kopasznak, hanem inkább Corpusnak nevezetett, minthogy embergyász kötődik hozzá. Szükséges tehát, hogy az új tulajdonos megkeresse a szomszédos uraságokat, rendezze velük a határvitát és a határt jó karba hozza.

Serényi Mihály (1531–1599) legnagyobb büszkesége a boldogkői uradalom volt, melyet 1599-ben írott végrendelete szerint Sárközytól vásárolt meg annak rétfjeivel, szőlőjével, szántóföldjeivel, jobbágyaival, malmaival, valamint várával együtt.² Mihály és öccse, Gábor (+1591) közösen bírták Boldogkőt. Ám mivel mindketten utódok nélkül hunytak el, az uradalmat testvérbátyjuk fiára, Ferencre (+1621) hagyták, hogy ő majd továbbörökítse fiára. Ám még mielőtt erre sor kerülhetett volna, Ferenc 1612-ben eladta a Palochayaknak, akik egyébként familiárisai voltak.³ Ettől a családtól vásárolta meg Szelepcsényi György, aki aztán az uradalom állapotát felmérte és az inventáriumban rögzítette.

2. Szellemjárás a zábláti kastélyban

Thaly Kálmán, a kor jeles történésze, a Teleki család zábláti levéltárának rendezése közben egy érdekes dokumentumra bukkant, melyet a kastély egykori úrnője, Orlay Borbála vetett papírra, de maga a történet még korábbi időszakra nyúlik vissza. Ebből kiderül, hogy Serényi Pál (1602–1667) idejében a zábláti kastély nyugalomát, főleg éjszákánként, kóborló lelkek zavarták. Ennek megfékezésére a tulajdonosok kápolnát építettek, aminek ügyében Lippay György esztergomi érsekhez folyamodtak engedélyért.

A dokumentum közlésekor Thaly megjegyzéseket fűzött a szöveghez. Ebből megtudjuk, hogy a levélben emlegetett Pál az 1640–50-es években volt ura és lakója Záblátnak.⁴ Birtokközpontja ugyan Luhacsovic volt, de a Tersztyánszky Klárával kötött házassága révén a Trencsén megyei Zábláton is szerzett valamiféle részesedést,⁵ vagy ő maga vásárolta meg a zábláti birtokot, mint ezt fia, András (1630 k.–1688/89) írja.⁶ Ezt

2 Géresi (szerk.) 1885. 494.

3 Serényi Mihályról részletesebben lásd Bodnár 2009.

4 Thaly 1898. 136.

5 Balcárek Pavel, 1988a. 6.

6 András által 1682-ben írott végrendeletben olvasható a zábláti jószágáról: „az morvai jószágomnak jövedelméből vette az üdvözölt atyám...” (Thaly 1898. 85.)

követően gyakran időztek Zábláton,⁷ sőt nemcsak időztek, hanem 1643–1660 között ott éltek, itt alakították ki magyarországi birtokközpontjukat. A nemesi kúria már házasságukat megelőzően, 1622-ben is megvolt, de ők építettek rá emeletet, s a mellette levő kápolnát is ők építették Lippay érsek idejében.⁸

Thaly 1898-ban megjelent munkájában megjegyzi, hogy a babonás hiedelmek nemzedékről nemzedékre öröklődtek. Érdekes körülményként említi, hogy a levélben emlegetett „lélekjárás” a zábláti kastélyban a mintegy 250 évvel korábban megépített kápolna és a benne celebrált szentmisék dacára sem szűnt meg, mert mint írja, *a babonás tót köznép mindúntalan kísérteteket lát ma is a kastélyban, melyek miatt a cselédek fölmondanak, mások pedig oda elszegődni sem mernek, noha e lélekjárásnak eredetét és semmi okát nem tudják adni még meséik sem. Hogy e babonáság oly régi keletű s annak a levéltár actái közt is van nyoma, a mi ott jártunkig senki nem gyanította.*⁹

3. A lőcsei fehér asszony szelleme az osgyáni várban

A következő történet az osgyáni várhoz, annak egyik szárnyához kötődik:

*Anyám mesélte, hogy amikor még Pista bácsi felesége volt,¹⁰ Dédesből gyakran átrándultak Osgyánba. Ilyenkor a vendégszárnyban szállásolták el őket. Egy ilyen alkalommal éjszaka anyám furcsa zajra ébredt. Felkelt és kiment a folyosóra, ahol egy furcsa, fehér ruhás alakkal találkozott. Nagyon megijedt, többet nem is engedte, hogy a kastélynak abban a szárnyában szállásolják el őket. Emlékezett rá, a régi öregek is mesélték, hogy abban a szárnyban kísért a lőcsei fehér asszony szelleme. Biztos volt abban, hogy vele találkozott. Meg azt is mesélte anyám, hogy a lőcsei fehér asszony, Korponay Jánosné Géczy Julianna vére festette meg annak a szárnynak az egyik falát, amit az évszázadok során hiába meszeltek le, az mindig átütött a friss mérszrétegen. Végül ezt a vérfoltot nagyanyám távolította el a falról.*¹¹

Korponay Jánosné Géczy Julianna története nagy romantikus regényírónk, Jókai Mór tolla nyomán vált ismertté. A regény számos kiadást megélt. A szerző saját szavait idézve a regény történelmi dokumentumok alapján íródott, melyeket legnagyobbreszt a kor ismert történész tudósa, Thaly Kálmán bocsátott a rendelkezésére, a hiányzó adatokat pedig a lőcsei levéltárból, az Andrassy család hagyományaiból, valamint Probsztner Károly illusztrált régi krónikájából egészítette ki.¹²

De mi köze a regény főhősének Osgyánhoz és a Luzsénszkyakhoz illetve a Serényiekhez?

Az első kérdésre kézenfekvő a válasz, hiszen a regény szerint Korponay Jánosné élete utolsó szakaszában Osgyánban élt családjával együtt. *A kisfiát is hazahozatta a nagyapótól az osgyáni kastélyba, s egész napját annak gyógyögtetése foglalta el.* – olvasható a regényben.¹³

7 Erre való utalások Lippay György esztergomi érsekkel folytatott levelezésében is vannak. Lásd: az esztergomi Prímási Levéltárban (Acta Radicalia, Classis X. 196).

8 Thaly 1898. 5.

9 Thaly 1898. 136.

10 Luzsénszky Líviáról van szó, akinek az első férje Serényi István (1896–1979), második férje Huszár Tibor volt.

11 Adatközlő: Huszár Melinda sz. 1933.

12 Jókai 1982. 9.

13 Jókai 1982. 487.

A második kérdésre adandó válasz már nem ilyen kézenfekvő, az egy kis kutatást igényel. Tudjuk a regényből, hogy Géczy Julianna garamszegi Géczy Zsigmond leánya volt. Szüleiről többek között az is olvasható a regényben, hogy apja már ötvenesztendő volt, amikor nősülésre adta a fejét, de ebbe a merész vállalkozásba *aligha bele is nem törött a fejszéje. De annyi bizonyos, hogy a garamszegi Ghéczy családfelelei között e név után: I Zsigmond, nem áll ott parenthesisben, ahogy minden többi névnél szokás, a hitvestársnak a neve; hanem csak alája van írva, hogy a leánya volt Julianna, Korponay Jánosné.*¹⁴ Tehát az anya neve nem derül ki a regényből, mint ahogy az sem, hogy mi lehetett a bűne. Más forrásból viszont tudjuk, hogy Géczy Zsigmond felesége, Julianna anyja osztrák Bakos Judit volt, akinek volt egy Borbála nevű nővére is, aki Máriássy Imréhez ment feleségül. Az egyik Máriássy lány, Anna Szentiványiné lett, akinek az unokája Luzsénszky Ferenc hitvestársa lett.¹⁵ Az ő egyik leszármazottjuk Luzsénszky Lívia, a történet szereplője, akinek első férje Serényi István (1896–1979) volt. Innen tehát a kapcsolatot a lőcsei fehér asszonnyal.

4. Bosnyák Zsófia története

Az 1609-ben született magyarbéli Bosnyák Zsófia személye két szállal is kötődik a Serényiekhez. Egyrészt azért, hogy édesanyja, Kenderessy Mária nevelt lánya volt Serényi Mihálynak (1531–1599), Boldogkő urának, ugyanis anyja, Bajony Zsófia Kenderessy Boldizsár egri alkaptány halála után lett Mihály felesége. Kötődik másrészt azért is, hogy az ifjú hölgy 17 éves korában nevelőapja szeretett unokaöccsének, a család egyik nagyreményű tagjának, Serényi Mihálynak (1599–1626) lett a hitvese. Ám az ifjú férj a házasságkötést követően néhány hónappal váratlanul megbetegedett, majd rövidesen elhunyt. Zsófia három év özvegység után Wesselényi Miklós, a későbbi nádor felesége lett. Vágtapolcára költöztek, itt születtek fiaik, Wesselényi Ádám és Wesselényi László.

Zsófia és férje szegényházat létesített, ahol menedéket találtak a szegények, elcsúsztak, elhagyatottak és árvák. Nála minden kérés meghallgatásra talált, minden rászoruló felé segítő kezet nyújtott. 1644-ben hunyt el, tetemét a közeli Sztrecsnó (Sztrecsen) várkapornájának kriptájába helyezték.

Húsz évvel később sor került a Wesselényi nevével fémjelzett Habsburg-ellenes összeesküvésre. Ennek leleplezése után, a megtorlások következtében a császári csapatok Sztrecsnó várát a levegőbe röptették. A romok közül mintegy tíz évvel később, csodával határos módon a Zsófia földi maradványait tartalmazó koporsó sértetlenül, ép tetemmel került elő. A környék lakosságának körében nem kis riadalmat keltett az esemény.

Zsófia mumifikálódott tetemét előbb a helyreállított várkapornában, majd 1698-ban a vágtapolcai templom kriptájában helyezték el. Közben a nyitrai püspökség kivizsgálta az ügyet, s 1728-ban engedélyezte, hogy Zsófia földi maradványait előtt nyilvánosan tisztelegessenek az érdeklődő látogatók. A templom északi falához egy kápolnát építettek, ebben helyezték el azt a barokk üvegfedélű koporsót, mely Zsófia testét őrizte. 1797-ben a testet aranyozott köntösbe burkolták, és új koporsóba helyezték. Így látható egészen napjainkig.¹⁶

14 Jókai 1982. 399.

15 Mihályfalusi Forgon 1997. 60; 436.

16 <http://phprs.tcplikanadvahom.sk/view.php?cisloclanku=2007012401> (2009. február 10.)

Az egykori jótevő kultusza közben nőttön-nőtt. Olyannyira, hogy Vágtapolcán 1991-ben utcát és iskolát neveztek el róla. 1997-ben megkezdődött Zsófia boldoggá avatásának procedúrája, ami még napjainkban is folyamatban van. 2005-ben megjelent egy életéről szóló regény, Laco Zrubec szlovák író tollából *Žofia Bosniaková* címmel.¹⁷

Aztán jött 2009. április 1-je. Ezen a napon egy skizofrén férfi a templomhoz közeli cukrászdából elkérte a kápolna kulcsát, bemenne összetörte a koporsó üvegfedelét, a fából készült alsó részt a benne fekvő tetemmel a templom előtti főtérre vonszolta, lelocsolta valamilyen gyúlékony anyaggal, majd felgyújtotta. A múmia elégett, a tűz által átjárt csontok nagyon törékenyek lettek, könnyen összeroppannak, ha hozzájuk érnek. A kiégett koporsóban találtak néhány fémtárgyat (ruhakapcsok, rózsafüzér, karkötő, medál), ezek a koporsó maradványaival együtt a zsolnai múzeum gyűjteményébe kerültek.¹⁸ A csontmaradványok egy rozsdamentes fémkoporsóba lettek elhelyezve, amit a zsolnai múzeum szakemberei a sztrecsnói várkápolna kriptájába szerettek volna tenni. Ám a vágtapolcaiak részéről olyan erős volt az igény, hogy végül a témával foglalkozó bizottság engedett a kívánságnak, és a koporsó Zsófia csontmaradványaival együtt visszakerült a korábbi helyére, a templom mellett kifejezetten az ő számára épített kápolnába. A koporsó ünnepi elhelyezésére 2009. április 26-án, egy engesztelő szentmise bemutatásának a keretei között került sor.¹⁹

A gyűjtogatást követően a média pillanatok alatt hírt adott az eseményről. Elsősorban a szlovák sajtót és közvéleményt mozgatta meg a történet, de nem maradt érintetlen a magyar média sem. Sokan előbb csak áprilisi tréfának hitték a dolgot, de rövidesen bebizonyosodott, hogy sajnós, szó sincs tréfáról, a hírek valóságok.

Több szlovák internetes hírportálon megjelent fényképes tudósítást követően olvasói kommentárok tucatja jelent meg. A legtöbben elítélték, örült tettek minősítették a gyűjtogatást. Mások az egyház elleni támadást vélték benne felfedezni. Legtöbb hozzászóló az örült gyűjtogatót szidta és válogatott büntetések kiszabását javasolta részére. De akadtak más vélemények is. Akadtak olyanok is, akik szerint nemcsak a gyűjtogató hibáztatható, hanem azok is, akik ennyire védték (vagy nem védték) a környező lakosság jótevőjének földi maradványait, hogy bárki szabadon, felügyelet nélkül bemehetett a kápolnába, csak a kulcsot kellett elkérnie a közeli cukrászdából. Mások olyan véleményeket is megfogalmaztak, hogy nemcsak a gyűjtogatás számít kegyeletsértésnek, hanem az is, hogy egy több száz éve halott asszony földi maradványait közszemlére teszik ki, mint egy múzeumi tárgyat.

Zsófia kultusza az esemény után tovább nőtt. Ennek egyik oka maga a gyűjtogatás volt, hogy a sajtó napról napra hozta az üggyel kapcsolatos újabb híreket. Másik oka pedig születésének 400. évfordulója, amire a gyűjtogatás miatt még nagyobb számban és még inkább figyeltek.

A jubileumi ünnepekre már a gyűjtogatást megelőzően is készült a falu, de ilyen előzmények után sokkal nagyobb figyelem kísérte az eseményeket, mint egyébként ki-

17 <http://phprs.teplikanadvahom.sk/view.php?cisloclanku=2007012401> (2009. február 10.); <http://krimi.cas.sk/clanok/111596/sialcny-podpalac-vycinal-takto-zhorcla-nasa-najznamejsia-mumia.html> (2009. április 2.)

18 <http://www.cas.sk/clanok/112973/ostatky-zofic-bosniakovej-umicstnia-v-teplicke-nad-vahom.html> (2009. június 3.)

19 <http://www.cas.sk/clanok/112973/ostatky-zofic-bosniakovej-umicstnia-v-teplicke-nad-vahom.html> (2009. június 3.); <http://www.cas.sk/clanok/114312/v-nedclu-opat-ulozia-ostatky-zofic-bosniakovej.html> (2009. június 3.)

sérte volna. A rendezvényre Zsófia születése után napra pontosan 400 évvel, 2009. június 2-án került sor. Az ünnepi program szentmisével kezdődött, melynek során a zsolnai egyházmegyében kihirdetésre került a Bosnyák Zsófia Emlékév. Az egyházi vezetők ezáltal még inkább példaképül szeretnék állítani Zsófia személyét, önfeláldozó és hősi életét a hívő feleségek és anyák előtt. A templom kápolnijában az újonnan odahelyezett fémkoporsó fölé korabeli szabású, de újonnan varrt ruhát akasztottak. Eredetileg ebbe a ruhába szeretnék volna a múmiát öltöztetni, de az ismert események miatt erre már nem kerülhetett sor. A szentmise után apró kalácsféleségeket, úgynevezett *bosnyákokat* osztogattak a jelenlevők részére, ezzel emlékeztek arra, hogy annak idején Zsófia is ilyeneket osztogatott a rászoruló szegényeknek. Ezt követően a róla elnevezett általános iskolában került sor az ezen alkalomra kibocsátott új, Bosnyák Zsófia arcképét, a háttérben Sztrecsnó várát ábrázoló 80 centes postabélyeg bemutatására.²⁰

5. Református székelyek Morvaországban

Amit én beszélek, lehet, hogy csak részben igaz, lehet, hogy nem minden úgy történt meg, én csak azt mondom, amit nekem mondtak, csak azt mesélem.

Serényi László, akinek a birtoka Morvaországban volt, rokonságba került Görgegyvel, a 48-as Görgegyvel, aki Visegrádon lakott. Igen hosszú életet élt, 92 évet. Őneki volt egy lánya, aki férjhez ment Serényi László feleségének az öccséhez, egy morva grófhhoz, aki zsidó marhakereskedő volt, így kapott nemességet.

A Kis-Kárpátokban megtelepedett székelyek uradalmi cselédekként telepedtek le, éppen úgy, mint Kelemérben is galíciai lengyelek. Ők a husziták bejövetele után telepedtek le Morvaországban. A református püspök azóta is minden esztendőben kivezényel oda – Uherské Hradište, Uherský Brod környékére – egy-egy református lelkész, hogy a református hitüket és a magyarságukat fenntartsák Morvában. Gere Gábor is volt, kérdezze meg tőle. A Görgegy lányának a férje telepítette le a református székelyeket.²¹

6. A putnoki harang és annak nyelve

A következő történetet Balogh Béla református lelkész, Putnok első monográfusa őrizte meg az utókor számára, egy régi bejegyzésre hivatkozva. A történet Orlay Borbála személyéhez kötődik, és 1715-ben játszódik, amikor a reformátusok és katolikusok közösen használták a putnoki vár közelében felállított harangláb két harangját. Történt pedig, hogy Putnok úrnője nagypéntekre virradóra a harang ütőjét kivetette a helyéről és bevittette a várba, hogy a reformátusok nagypénteken ne harangozhassanak. Zilahi János református prédikátor erre válaszul magát a harangot emeltette le a helyéről és vitette be a parókiára. Másnap az úrnő üzent a prédikátornak, hogy a harangot tegyék vissza a helyére, ő is visszateteti annak nyelvét. De a prédikátor visszaüzent: Már megosztottunk a haranggal, önagyságáé az ütője, melyet elvitett, mienk pedig a harang, melyet magamhoz hozattam.²²

²⁰ <http://www.cas.sk/clanok/119342/v-teplicke-spominali-na-bosniakovu-ktorcj-mumiu-znicil-pod-palac.html> (2009. június 3.)

²¹ Faggyas István (1912–2007) adatközlőse.

²² Balogh 1894. 138.

Orlay Borbála, Záblát, Putnok és Dédes úrnője 1672–74 között lett Serényi András (1630 k.–1688/89) felesége, s e házasság révén kerültek a felsorolt birtokok a Serényiek tulajdonába. E házasságból született 1685-ben Farkas András (1685–1743), aki anyjával közösen az 1710-es években megkezdte a török harcok és az azt követő járványok nyomán elnéptelenedett, vagy lakosságában megfogyatkozott gömöri birtokainak újratelepítését. Az újonnan érkező telepesek katolikus szlávok voltak, akiknek a hitéletéhez az uraság minden feltételt igyekezett biztosítani. Az ő letelepedésük nyomán megszűnt az addigi vallásegység (Putnok lakossága a 16. század folyamán reformátussá lett).

A katolikus szokásrendben köztudottan a nagyhét utolsó napjaira elnémulnak a harangok. A nagycsütörtöki szentmisét követően legközelebb csak nagyszombaton szólalnak meg újra. A közbeeső időszak alatt a katolikusok kereplőkkel jelzik az időt és a szertartások kezdetét.²³ Ezzel szemben a reformátusok ezt a szokást általánosan nem gyakorolják, s ezért a Türelmi Rendelet előtti időszakban a vegyes vallású helyeken számos összetűzésre került sor emiatt.²⁴ Ennek egyik példája a fentebb ismertetett putnoki történet.

A putnoki történet befejezéséhez hozzátartozik, hogy egy-két hónap leforgása alatt a két felekezet képviselői atyafiságosan megosztottak a harangokon. Ez oly módon történt, hogy előbb felértékelték a két harangot, mégpedig a nagyobbikat 70 frt-ra, a kisebbiket 27 frt-ra. A katolikusok a nagyobb harangot kívánták megtartani, a reformátusok elfogadták, hogy övék legyen a kisebb harang, s hozzá még a kettő különbségének a felét, vagyis 21,5 frt-ot kaptak.²⁵

7. Freskó és oltárkép a putnoki templomban

A putnoki római katolikus templom oltárképét és az oratóriumi freskót Max Kurth készítette. A főoltár Szentháromságot ábrázoló festményéről a következőket írja az egyház krónikása: *A főoltár kép művészi, de nem ismer rá senki, hogy a Trinitast ábrázolja. Az arcok rajta 'egyéniek'. Lehet, hogy élőket ábrázolnak. A Gróf festője volt a művész.*²⁶ Hát bizony feltételezése nagyon is helytállónak tűnik. A helyi emlékezet szerint ugyanis a jobb oldali fehér ruhás, szakállas, ősz hajú alak Serényi Lászlót (1815–1893) ábrázolja, s úgyszintén látható a képen a család egyik intézője, Laki bácsi.²⁷ Az oratóriumban fellelhető freskón Árpád-házi Szent Erzsébet személyében Serényi Béláné Kövér Pálmát festette meg a művész, a mellette álló páncélos lovag pedig magát Bélát (1866–1919) ábrázolja.²⁸

A festő, Max Kurth Szászországban, Kaynán született 1869-ben. Középiskoláit Zeitzban és Lipcsében (Leipzig) végezte. 1887–1888-ban a berlini művészeti és műipari iskolában tanult, majd 1888-tól 1893-ig a berlini képzőművészeti akadémiának volt a növendéke. Tanárai voltak: W. Friedrich, Max Kohner, Vogel és Anton v. Werner. 1893–94-ben Colzerton akadémiai igazgató mestertanulója volt. Budapesten a Benczúr-mesteriskolában folytatta tanulmányait. Munkásságát több kitüntetéssel is elismerték. Elnyerte

23 Erről részletesebben: Tátrai 1990. 154; Bárh 1990. 406.

24 Kósa 1990. 470.

25 Balogh 1894. 138.

26 Csomor 1966. 37.

27 Laki bácsi után Keresztesi volt az intéző. (Cserhalmi Margit, sz. 1921 adatközlése).

28 Cserhalmi Margit (sz. 1921) adatközlése.

többek között a Menzel-díjat is, melynek segítségével aztán tanulmányait Olaszországban folytatta. Magyarországi tanulmányútja alatt megnősült, ezután (1904-ben) Eperjesen telepedett le. Nagy bibliai tárgyú képek mellett szlovák zsánerképeket és főleg arcképeket festett. Korának keresett arcképfestője volt. Portréfestőként nemcsak Magyarországon, hanem Németországban, Morvaországban és Olaszországban (különösen Velencében) is sokat dolgozott.²⁹

Bibliai témájú képeinek egy része templomi falfestmények formájában ismeretes, melyeken több esetben korának személyiségeit is megörökítette. Ilyen például az Abaúj megyei Makranc (Mokrance, Szlovákia) templomában a torony alatt, a templom előterében található két falfestmény, melyek 1924-ből valók. Az elsőn Magócsi Endre szepsi és makranci plébánost, a templom építetőjét ábrázolja, amint átveszi a templom terveit, a másikon Fischer-Colbrie püspök látható, amint megszenteli a templomot.³⁰ E munkák, bibliai témákat ábrázoló, de korának személyiségeit is megörökítő képek sorába tartozik a fentebb említett putnoki freskó és oltárkép is.

8. A putnoki kastély felújítása

*A Serényieknek volt egy kúriájuk a Sajó felé vezető úton, a mai Andrássy úton. Napjainkban a református parókia van ebben az épületben, de korábban a református parókia nem itt volt, hanem a szomszédos, következő épületben. Ebben a kúriában laktak a Serényiek, amikor a kastélyt építették, vagy átépítették.*³¹

A Borovszky-féle vármegye-monográfia szerint a putnoki kastélyt az egykori vár romjaiból 1834-ben Serényi Alajos (1812–1893) építtette, amit aztán 1860-ban László (1815–1893) átalakíttatott.³² Hogy ezek az adatok milyen forrásból származnak, nem derül ki, de az bizonyos, hogy 1845-ig, Lászlót megelőzően testvérbátyja, Alajos gazdálkodott a putnoki birtokon.³³ Azt is tudjuk, hogy 1820-ban a putnoki várnak néhány épülete még megvolt, sőt megvolt maga a belső várudvar is, régi alakjában. Ennek az északi irányba elnyúló négyszögletes udvar keleti oldalának egész hosszán végigvonult egy emeletes épület, mely részben lakosztályként szolgált, másrészt itt kaptak helyet az uradalom hivatalos helyiségei is. A déli oldalon egy szintén emeletes épület volt, s a két épület találkozási szögében állott a templom. A bejárat mellett, a nyugati oldalon álló hosszú épület a megyei tisztviselők és a vásárbiroságok szállóhelyeül és az urasági hajdúk lakhelyeként szolgált.³⁴ Mindezen építményekből ma már semmi sem áll – folytatja Balogh Béla. A nyugati szárnyépület a harmincas években leégett, s többé nem épült fel. A lesüllyedt keleti szárnyat pedig László 1846-ban elbontatta, s helyére a mostani kastély keleti szárnyát építtette. Majd a déli épületrész helyett is 1867-ben újat épített, de ez a réginél beljebb került.³⁵

29 Brogyányi 1931. 108; Éber (szerk.) 1935. 607; Szabó 2002. 683–684.

30 Halász 2002. 47.

31 Faggyas István (1912–2007) adatközlése.

32 Borovszky (szerk.) 1903. 82.

33 Balogh 1894. 131. Erről egyébként anyakönyvi bejegyzés is tanúskodik, miszerint Alajos kocsisa, Marko András 1842. október 5-én felcsügöl vette özvegy tibai Nagy Andrásné Fazekas Máriát. (Bodnár 2007–2008a. 120.)

34 Balogh 1894. 14.

35 Balogh 1894. 15.

Mint a fentiekből kiderül, ellentmondás tapasztalható arra vonatkozóan, hogy ki és mikor építette a putnoki kastélyt. Ettől függetlenül nem kizárt, hogy amikor az építkezés folyt, az építető egy másik putnoki ingatlanban, a fentebb említett kúriában lakott.

9. Az öreg grófné temetése

Putnokon, az 1987-ben megnyílt Gömöri Múzeumba gyakran betért hozzám néhány idős ember, hogy meséljen a régmúltról. Egyikük, az akkor már nyolcvanas éveiben járó egykori református kántortanító többször elmesélte a következő történetet, amit én minden alkalommal udvariasan végighallgattam, de nem tulajdonítottam neki különösebb jelentőséget, annyira hihetetlennek tűnt. A történet a következőképpen hangzik:

Amikor az öreg grófné meghalt, nem temették el mindjárt, mert akkor még a Serényieknek nem volt itt kriptájuk, és a gróf nem akarta a földbe temetni. A krypta csak a grófné halála után épült, Ybl Miklós tervei szerint. Az öreg grófné volt az első, akit oda temettek. De addig, amíg folyt az építkezés és sor kerülhetett a temetésre – és volt ez bizony egy év is – a kastély egyik szobájában őrizték a testét, amit balzsamokkal és illatos füvekkel tartósítottak.³⁶

Putnok monográfiájába tanulmányt készítettem a grófi családról. E tanulmányhoz folytatott kutatások során lettem figyelmes egy 1867-es latin nyelvű halotti anyakönyvi bejegyzésre, mely arról számol be, hogy *ez a halott Pesten halt meg, mivel családjával már hónapok óta ott tartózkodott. A Putnokra szállított és balzsamos kenőcsökkel bekent tetem elhelyezése hosszú időre elhúzódott az új krypta építése miatt.*³⁷ Tehát a történet igaz, ezt az anyakönyvi bejegyzés egyértelműen igazolja.

Gróf Bubna Ludmilla a halotti szentségek felvétele után Pesten, 1866. június 18-án reggel 5 órakor, élete 38-ik, boldog házasságának 12-ik évében hunyt el szívburoklob következtében. A boldogultnak hült tetemei folyó hó 23-án délelőtt 11 órakor fognak a család pesti lakásán (Aldunator 2. sz.) római katolikus szertartás szerint beszenteltetni és annak utána Putnokon június 25-én a családi sírboltba örök nyugalomra tételni. – adja hírül a gyász bekövetkeztének másnapján nyomtatott gyászjelentés.³⁸

A halál minden bizonnyal váratlanul érte a családot. Nem a gyászra, hanem az új élet fogadására készültek, hiszen Ludmilla két nappal előtte adott életet hatodik gyermekének, Bélának (1866–1919), a későbbi miniszternek.

Hogy milyen események és milyen gondolatok játszottak közre abban, hogy a temetésre mégsem a gyászjelentésben meghirdetett módon került sor, nem tudjuk. Az viszont a fentebb leírtak nyomán tényként kezelhető, hogy családi sírboltba való elhelyezésre csak mintegy évvel később, 1867. június 16-án került sor. Ekkor került ugyanis felszentelésre a családi kriptakápolna. Mint már az előzőekben is szó volt róla, a felszentelést Petyerecz András, akkor már rappi, azt megelőzően putnoki plébános végezte.³⁹ Ehhez 1867. június 11-én kelt levelében a rozsnyói püspök adott engedélyt, s ezen kívül egy hordozható oltárt ajánlott fel és küldetett a kápolna részére.⁴⁰ A misézéshez berendezett díszes kápolnát a

36 Szűcs Gyula (1904–1993) adatközlése.

37 Bodnár 2001 (2002). 205.

38 Gróf Serényi Lászlóné szül. gróf Bubna Ludmilla gyászjelentése: <http://pilot.familysearch.org/recordsearch/start.html#i=1542666;w=497;p=imageBrowser> Image 355. (2009. január 14.)

39 Bodnár 2001 (2002). 205–206.

40 Parókiális iratok, Nr. 770/1867. Putnoki Plébániahivatal Irattára. A latin szöveg fordításáért Gyulai Éva PhD-nek mondok köszönetet.

feltámadott Jézus tiszteletére szentelték fel, s az erre létrehozott 50 Ft-os örökös alapítvány letétele által a gyászoló férj úgy intézkedett, hogy az elhalálozás évfordulóján, tehát minden év június 18-án a boldogult lelkéért csendes szentmise mutattassék be.⁴¹

10. A Serényi kriptakápolna oldalfülkéi

A helyi emlékezet szerint Béla (1866–1919) rangon alul házasodott. Felesége polgári származású volt, ezért felesége földi maradványait annak halála után nem helyezhette el az apja által épített családi kriptában. Emiatt az ifjú grófnét halála után a kastélyparkban temették el, majd csak később helyezték el koporsóját a kriptakápolnában, miután Béla és felesége részére egy-egy oldalfülkével, keleti és nyugati szárnyalattal bővítették azt.⁴²

Béla először 1890. november 27-én nősült meg Bécsben, ekkor losonczy gróf Bánffy Rózát, B. Albert és hadadi Wesselényi Róza leányát vette nőül. Ebből a házasságból származik egyetlen gyermeke. Ám ez a házasság válással végződött. Másodszor 1902. november 26-án kötött házasságot Budapesten, második felesége gyergyószentmiklósi Kövér Pálma volt. Ebből a házasságból nem származtak utódok. Pálma grófné 12 évi házasság után, 1914. december 26-án hunyt el Budapesten. Temetésére 1914. december 29-én került sor Putnokon.⁴³

A gyászjelentés szerint a megboldogultnak a tetemét Putnokon a családi sírboltba helyezték örök nyugalomra.⁴⁴ Ám ennek ellentmond az a kortárs feljegyzés, mely szerint *...A virágok iránti imádata kifejezésre jutott amaz utolsó kívánságában is, hogy a parkban virágok között óhajt pihenni. E sír fölé az édes anyai szeretet felejtethetetlen egyetlen leányának művészi emléket szándékozik állítani. ...*⁴⁵

A családi kriptakápolna átépítésének ideje pontosan nem ismert. Ám hogy erre tényleg sor került, bizonyítja egy tervrajz, melyen a kriptakápolnát még a két oldalszárny nélkül jelölik.⁴⁶ Ezen a dokumentumon az 1924-es évszám olvasható. Amennyiben ez az évszám a tervrajz keletkezésének évét jelöli, a kriptakápolna bővítésére csak ezután került sor. Ez viszont egyúttal azt is jelenti, hogy a bővítést nem Béla végezte, ő ugyanis 1919-ben elhunyt.

11. Pálma grófné emlékezete

A putnokiak és a környező települések lakói mindannyian ismerik a Pálma-forrást, az ugyanis a térség kedvelt kirándulóhelye. A fiatalok közül már talán kevesen tudják, de az idősebb nemzedék tagjai körében még köztudott, hogy ez a forrás Béla feleségéről, Pálma grófnőről kapta a nevét. Sőt, nemcsak a forrás, hanem a Putnokról a Szörményvölgyön keresztül oda kivezető utat szegélyező gesztenyefák is az ő emlékét őrzik, mert amikor Putnokon tartózkodott, délutánonként gyakran kikocsizott arra a helyre.

41 Protokollum... Putnoki Plébániahivatal Irattára.

42 Szücs Gyula (1904–1993), Antal László (sz. 1926) és Cserhalmi Margit (sz. 1921) adatközlése.

43 Gudenus 3. köt. 308.

44 Gróf Serényi Béláné szül. gyergyószentmiklósi Kövér Pálma gyászjelentése: <http://pilot.familysearch.org/recordsearch/start.html#i=1542666;w=497;p=imageBrowser> Image 315. (2009. január 14.)

45 P. Kálniczky 1915. 9.

46 A tervrajzon „Putnok község temető kertjének terv-rajza” felirat olvasható, ltsz.: GMA 96.128.3.

A kedvelt kirándulóhelyen kívül a katolikus templom oratóriumának freskója is Pálma grófnéra emlékeztet,⁴⁷ mint egy fentebbi történetben már volt róla szó. A templom oratóriumában a grófi család foglalt helyet a szentmisék alkalmával. Külön oldalbejáraton lehetett oda feljutni. A bejárat felett a kőbe faragott családi címer volt látható.⁴⁸ Ez az oldalbejárat ma már nincs meg, be lett falazva, ma a sekrestyén keresztül lehet feljutni a freskót őrző oratóriumba.

12. Emlékezés Béla grófról Kálniczky Vilma által

A putnokiak körében a Serényi család tagjai közül Bélát (1866–1919) övezi a legmélyebb tisztelet. Ez nem véletlen, hiszen földbirtokosként, országgyűlési képviselőként (bár hivatalosan soha nem a putnoki térség képviselője volt) és miniszterként is nagyon sokat tett a település fejlődése, valamint az ott élő emberek érdekében.

A ma élők közül személyesen már senki nem ismerhette, mégis sokan és sokat emlegetik, hogy mi mindent köszönhet neki a város. S hogy ez az emlékezet miként maradt fenn? Élt Putnokon egykor egy hölgy, aki szeretett írni. Írásai gyakran megjelentek a korabeli megyei sajtóban. Ezek az írások hűen beszámolnak a felvidéki kisváros, Putnok akkori életéről. Ma már különös kultúrtörténeti értékkel bírnak ezek a tárcák. Az említett hölgy neve Kálniczky Vilma. Apja református lelkész, egykori szabadságharcos, a 48-as forradalom eszméinek hű őrzője volt. Sok évig szolgált Putnokon, sírhalma is a putnoki temetőben található.

Kálniczky Vilma egyik tárcájában Béláról, mint Putnok és a megye jótevőjéről emlékezik.⁴⁹ Akik a későbbi korokban Serényi Béla jótéteményeit emlegetik, általában e tárca sorait idézik, leggyakrabban hivatkozás nélkül. Idézzük most fel, miként emlékezik a kortárs íróő Béla:

Ötven évvel ezelőtt Putnok még nagyon rendezetlen kis város volt, de lakosai összetartottak, vidám társadalmi életet éltek, melynek minden nagyobb összejövetelén híven részt vett „Béla gróf” is, ki daliás megjelenésével, közvetlen, kedves modorával könnyedén áthidalta az egyes osztályok között lévő válaszfalat. Amellett komolyan képezte magát, vasszorgalommal tanult, mert már akkor arról ábrándozott, hogy olyan magas vezető állásba szeretne jutni, hogy Putnokot, – ez akkor még méltán „sárfészeknek” nevezett helyet, – a lehetőségig magas kultúrfokra emelhesse.

Mint Gömör vármegye gazdasági egyesületének elnöke kezdte magasívelésű politikai pályafutását, az államtitkárságtól kezdve a háromszori miniszterségig. De azért egy pillanatra sem feledkezett meg soha szülővárosa fejlesztéséről, hanem erősen szorgalmazta, hogy elsősorban is megfelelő szép városházát építsenek. Azután járdát, villanyvilágítást, kockakövezett kocsitutat. A katolikus templomot is művészién kifestette, körül kerítettette.

Közben szolgabírószágot eszközölt ki Putnoknak. Állami elemi iskolát, külön kertészeti tanítóval. Polgári iskolát és már akkor azon fáradozott, hogy mielőbb járásbírószágot is kapjon Putnok. Mindezeknek a nagy dolgoknak a keresztülvitelében fáradohatatlan

47 Cserhalmi Margit (sz. 1921) adatközlése.

48 Az eredeti és a róla készült másolat is a Gömői Múzeum gyűjteményében található.

49 Eredetileg a „Gömör” című lapban jelent meg 1940. november 24-én, majd két évvel később egy gyűjteményes füzetben is napvilágot látott. Ez utóbbit gyakran forgatják a kutatók. Lásd P. Kálniczky 1942. 59–65.

segítőtársa volt a kerület kiváló, nemes lelkű képviselője putnoki Putnoky Móric m. kir. Titkos tanácsos.

De a rendkívüli vívmányok között is a legfőbb büszkesége az volt, hogy „Háztartási Iskolát” létesített Putnokon, melynek gyakorlati célja egy németországi tanulmányútja alkalmával ragadta meg lelkét és már akkor azzal az elhatározással jött haza, hogy itthon megvalósítja azt. Mert szerinte a legtöbb szerencsétlen házasságnak és válópernek az az oka, hogy a magyar lányok nincsenek elég háziasan nevelve, s így nem lehet belőlük jó feleség. Ezért mondogatta a növendékeknek, hogy igazi hálával akkor lesznek majd az iskola iránt, ha látni fogják az életben azt, hogy a férjeiknek a szeretetét és becsülését tulajdonképpen azokkal a dolgokkal teszik napról-napra mind mélyebbé, amelyeket itt sajátítottak el.

Az első tanfolyamok népszerűsítésénél az én szerény segítségemet is igénybe vették, s így ennek köszönhettem az iskolánál tizenegy évi elnöknői állásomat és azt, hogy a minisztérium két hétre kiküldött Németországba az ottani háztartási iskolákat tanulmányozni.

Putnok Kegyelmes ura egykor még nem is remélte, hogy hároméves gazdasági intézetté fejlődik az egyéves tanfolyamra tervezett és 24 növendék számára épült iskola, melyet oly büszkén mutogatott előkelő vendégeinek, mert ismertté akarta tenni, hogy minden 4–5000 lakosú helyen létesítsenek ilyet az országban és tegyék ott kötelezővé az egyéves tanfolyamok elvégzését az ismétlőiskolából kikerült leányok számára.

Közismert volt a virágok iránti nagy szeretete is. „Sok-sok virág” ez volt a jelszava, midőn kezdődött a „virágos Budapest” kultusz, Ő sietett azt Putnokon is megvalósítani. Sokszáz cserép piros muskátlit osztott szét a nép között, mert ez volt a kedvenc virága. Nemcsak oklevelet, de pénzjutalmat is adott a jól gondozott virágokért.

Az erdőben pedig halastavat létesített, séta-utakkal körülvéve. A város végén lévő állatvásár tereit szintén Ő hozatta rendbe és kerítette be.

A vasúti állomást megnagyobbította és elrendelte annak parkirozását, – mellette egy fenyőliget létesítését, hogy már a megérkezéskor ózondús levegőt szivjon a Putnokra érkező utas, így mondotta Ő azt. Tréfásan kijelentette, hogy mindig csak annak a városnak van bő szüretje, amelynek minisztere van. Egyik minisztertanácsoson meg is kérdezték tőle, hogy a harmadik egyetemet is nem Putnokon akarja-e felállítani? Mosolyogva mesélte ezt azzal a megjegyzéssel, hogy bár egy fogalom alá tartozna: Pest, Páris, Peking, Putnok.

...

Visszatérve a Putnokra vonatkozó kedves terveire, fel kell még sorolnom, hogy állami sörgyárat akart itt létesíteni. Azonkívül gőzfürdőt. A piac főterén egy nagy szökőkutat tervezett és a teret parkiroztatni akarta, a négy sarkon rózsalugasokkal. A vásárok megtartását a Jobbágysorra tervezte.

A legfőbb vágy, terve az volt, hogy az Eger–putnoki vasutvonalat – mely szintén az Ő érdeme – a Tátráig kiépítse Aggtelek, Krasznahorka, Dobsina, Murány érintésével, mert hogy az Alföldről ez lenne a legrövidebb útvonal a Tátrába.

Az itt felsorolt dolgokra már mind megvoltak neki a rendszeresen kidolgozott tervezetek és ha a háború közbe nem jön, mind keresztül is vitte volna, nem csupán nagy hatalmánál és kulturált szépérzékénél fogva, de legfőképpen a szülőmegyéje iránti mélyszéles szeretetétől sarkalva.

Egy érdekes dolgot kell még felemlíteni, ugyanis 1910-ben két helyen lépett fel, hogy biztosítva legyen a mandátuma. A miskolci programbeszédjében a Sajó hajózhatóvá

tételéről beszélt, ugynevezett repülő gátakkal tervezte azt, persze csak teherszállításra és Bánréve lett volna a végállomása a kis teherhajónak.

Midőn aztán mindkét helyen megválasztották, a besztercebányai mandátumot tartotta meg. Ekkor a miskolci választók csalódását az ottani lapban egy humoros versben írták meg, melynek ez volt a refrénje: „Nincs miniszter, nincsen hajó, pocsolya marad a Sajó.” Mire ő kijelentette, hogy „de igenis lesz a Sajón hajójárat.” Lett volna is, de jött a világháború és utána pedig a nagy katasztrófa, mely agyongyötört hazánkon végigsodort és ekkor Ő is menekülni volt kénytelen, s hónapokig tartó távollét után testben, lélekben teljesen megrendülve, összetörve jött haza. A köztünk töltött néhány hét már csak lassú haldoklása volt fizikumának, a javulás minden reménye nélkül.

...

Kastélya verandájáról látta a trianoni határt, s mindannyiszor szomorúan felsőhajtott ezekkel a szavakkal: „Nem lehet azt majd tulélni, hogy az ország Bánrévénel kezdődjön és végződjön!”

De sajnos, még le sem zajlott a háború, midőn áldásos életének 53-ik évében, 1919. október 14-én bekövetkezett korai halála.

...

A putnoki közönség hálás kegyelete szép művészi kivitelű szobrot állíttatott az emlékére a piac főterén, melyet annakidején a hősi emlékművel egyidejűleg leplezték le országos ünnepség keretében.

Kegyelmes urunk utolsó kívánsága volt a temető rendezése, körülkerítése, sőt a tervet már el is készítette, de sajnos ennek keresztülvitele anyagiak hiányában még késik, pedig Ő már harmadik évtizede ott pihen álmodva nemzetének egy szebb-jobb jövőjéről.

...

Végül pedig befejezőként egyik kedvenc mondását idézve: „Aki a búcsúzást kitálta, az a szeretetet nem ismerte soha.” Igérjük, hogy mi nem is akarunk az emlékétől búcsút venni, s így kegyeletből ennek a cikknek minden sorát egy-egy szál piros muskátliként, – mint soha el nem hervadó összekötő virágfüzért szenteljük az Ő emlékének.

13. Béla, aki nem lett miskolci országgyűlési képviselő

A Serényi családot Putnokon letelepítő Lászlónak (1815–1893) három fia és három lánya volt. Közülük a legfiatalabb, Béla (1866–1919) örökölte Putnokot.

Béla aktív résztvevője volt kora politikai életének, több kormányzatban miniszteri posztot is betöltött. Az 1910-es országgyűlési választások alkalmával a Nemzeti Munkapárt képviseletében a miskolciak és a besztercebányaiak is felkérték őt a jelöltségre. A miniszter mindkét jelölést elfogadta. Miskolci programbeszédében többek között a föld termőképességének emeléséről, valamint a Sajó folyó hajózhatóvá tételéről beszélt. Az egész választási kampány híven megelevenedik előttünk a korabeli sajtót olvasva. Béla mindkét jelöltséget megnyerte. Ám ezt követően a kettő közül választania kellett, s ő a besztercebányai mandátumot tartotta meg. Ez a történet a fentebbi idézetből és az országgyűlési almanachokból is ismert. Ám hogy a miskolci választók miként élték meg a csalódást, hogy nem ő lett a képviselőjük, arra utal az a tréfás, korabeli ellenzéki lapban megjelent versike, melyet a putnoki helytörténeti kutatók oly gyakran idéznek, s melynek refrénje így hangzik: „Nincs miniszter, nincsen hajó, pocsolya marad a Sajó.”

14. Béla szobra

Béla (1866–1919) emléke előtt tisztelegve Putnok közönsége 1929. június 29-én szobrot avatott, Kisfaludy Stróbl Zsigmond alkotását.⁵⁰ Amint erről egy korabeli naplóban olvashatunk:

*Már reggel 9 órakor hatalmas tömeg áll a Serényi László téren. 10 órakor már a leventék, tűzoltók, polgári és elemi iskolás kis magyarruhás lányok, polgári és elemi iskolai cserkészcsapatok állnak. ... Végre megérkezik József Ferenc főherceg, Hermann Miksa kereskedelemügyi miniszter, Soldos Béla Fő- és Bónis Aladár alispán urak. József Ferenc főherceg szép habsburgos beszédet mond. Tetszik. Gyönyörű koszorúk, gyönyörű érzelmek. Díszmagyarruhás urak. Impozáns kép. Lefotographálok. Az ünnepség du. ½ 2 óráig tart.*⁵¹

Am az akkor felavatott egész alakos bronzszobor nem sokáig vigyázta a város főterét. Húsz év múlva egy másik, a múltat eltörölni kívánó politikai szellem győzelme következtében a szobrot ledöntötték. *Ez 1949. december 3-án történt. Azért tudom ilyen pontosan, mert a barátnőm esküvői menetét vártam (aznap ment férjhez), és így szemtanúja voltam ennek a szégyentettnek.*⁵²

Helyiek emlékezete szerint a községbeliek közül senki nem vállalkozott erre a „gyalázatra”, kivéve egy kocsmá- és börtöntöltelőt, aki cimboráival közösen végezte el a szennyes munkát.⁵³

Putnokon többen tudni vélik, hogy a szobrot traktorral vontatták végig a városka utcáin (*Még most is hallom, ahogy kopogott a szobor az utca kövezetén.*⁵⁴), s ideiglenesen a helyi MÉH-telepen helyezték el. Ám arra sem akadt vállalkozó, aki ezt megtegye, ezért az akkor még létező börtönből rabokkal szállították a vasgyűjtőbe.⁵⁵ Innét ismeretlen helyre került. Többen évek múlva látni vélték a tanácsoló udvarán vagy annak pincéjében.⁵⁶ Mások szerint beolvasztásra került. 1988-tól az eltűnt szobrot sokan és sokfelé keresték, mindenütt eredménytelenül. Végül Putnok város vezetése oly módon tett pontot a történet végére, hogy 2000. május 20-án a régi talapzaton felavatásra került az új egészalakos bronzszobor, Kiss László alkotása. Az avatási ünnepség egyik díszvendége az akkori földművelési és vidékfejlesztési miniszter, Torgyán József volt. A családot az akkor Ózdon élő János Pál (*1939) és az akkoriban Budapesten tartózkodó Péter (*1970) képviselte.⁵⁷ Nem sokkal később képeslapon is megjelent az új szobor.⁵⁸

15. Ludmilla története

A Putnokon letelepedő László (1815–1893) középső leánya Ludmilla Alojsia (1858–?) volt. Róla a következő történetet őrizte meg az emlékezet:

50 Képes Pesti Hírlap 51. évf. 146. sz. (1929. július 3.)

51 GMA 89.69.8. (Részlet Andók István putnoki tanító naplójából)

52 Adatközlő: Cserhalmi Margit (sz. 1921)

53 Fónagy 1988. 9.

54 Adatközlő: Cserhalmi Margit (sz. 1921)

55 Fónagy 1988. 9.

56 Adatközlő: Cserhalmi Margit (sz. 1921); Fónagy 1988. 9.

57 Bodnár 2001 (2002). 212.

58 A képeslapot a Gömöri Múzeum Baráti Köre adta ki.

Családunk régi, református, putnoki, köznemesi család volt. Nagyapámtól hallottam azt a családi történetet, miszerint Ludmilla és családunk egyik tagja fiatal korukban egymásba szerettek. A bimbózdó kapcsolatot László nem nézte jó szemmel, tiltotta őket egymástól. Ám a szerelmesek a zord atyai tiltás ellenére is találkoztak. Ezért László a fiatalembert testi erőszakkal próbálta eltüntetni lányától, megverette, de ez olyan szerencsétlen kimenetelű lett, hogy a fiatalember belehalt sérüléseibe. Ezek után lányát Angliába küldte.⁵⁹

Ludmilláról születési idejét leszámítva sokáig alig találtunk valami adatot. Születési időpontja is bizonytalan. A genealógiai irodalom szerint 1858. április 17-én született.⁶⁰ A putnoki anyakönyv tanúsága szerint ez néhány nappal később, április 21-én történt, Putnokon. Keresztelésére ugyanott, április 22-én került sor, keresztszülei Bubna Ferdinánd és Serényi szül. Eötvös Alojsia, vagyis anyai nagyapja és apai nagyanyja voltak.⁶¹ Ám ezt követően szinte nyomtalanul eltűnt, sokáig csak azt tudtuk róla, hogy 1881-ben még biztosan élt, 1919-ben viszont nagy valószínűséggel már nem.⁶²

Ám a további kutatások azt valószínűsítik, hogy Ludmilla Putnokról nem Angliába, hanem Morvaországba került. Erre abból következtetünk, hogy 1893. évi forrásokban *kaiserliche und königliche Stiftsdame* illetve *császári és királyi alapítványi hölgyként* szerepel.⁶³ Egy 20. század eleji forrásban pedig *Ehrenstiftsdame zu Maria Schul in Briinn* adatok olvashatók a neve mellett.⁶⁴ 1909-ben viszont már ismét Magyarországon találjuk, Förster Ottó országgyűlési képviselő feleségéként.⁶⁵

Förster Ottó első feleségét, rábadoroslói és rumi Romy Máriát 1890. július 25-én vesztette el, akit a Rumyak Vas megyei balozsai családi sírboltjában helyeztek örök nyugalomra. Halálát követően maga után hagyta nemcsak özvegy férjét, de három árváját, Mariskát, Miklóst és Ottót is.⁶⁶

Förster Ottó szülei F. Béla hites ügyvéd (elhunyt 1894. június 10-én),⁶⁷ és nemes Horváth Etelka (elhunyt 1912. január 7-én) voltak.⁶⁸ Förster Ottó 1854-ben született Pécsváradon. Gimnáziumi tanulmányait Kalocsán és Pécsen végezte, majd 1874–75-ben a keszthelyi felsőbb gazdasági tanintézetet látogatta. Önkéntesként a 7. sz. huszárezredben szolgált, 1878-ban a Szapáry-hadtest hadnagyaként részt vett Bosznia okkupációjában.

59 Adatközlő: Fazekas György (sz. 1970 körül).

60 Gudenus 3. köt. 304.

61 Bodnár 2001 (2002). 197.

62 Balogh Béla, Putnok monográfiája a következőket írja 1881-ben: Gróf Serényi László úrnak három leánya, s három fia van: Anna, Ludmilla és Margit, s János, István és Béla (Balogh 1894. 132.). Testvére, Béla 1919. évi gyászjelentésén viszont nem szerepel a neve a többi családtag mellett (Bodnár 2001 [2002] 195–196.).

63 Méltóságos Kis Serényi Gróf Serényi László úrnak gyászjelentése: <http://pilot.familysearch.org/recordsearch/start.html#c=1542666;w=497;p=imageBrowser> Image 352 és 353. (2009. január 14.).

64 Witting, Johann Baptist 1918. 136.

65 Gróf Serényi István gyászjelentésén (1909. augusztus 2.) *Förster Ottóné szül. gróf Serényi Ludmilla* néven szerepel: <http://pilot.familysearch.org/recordsearch/start.html#c=1542666;w=497;p=imageBrowser> Image 337. (2009. január 14.).

66 Förster Ottóné szül. Rába-Doroszlói Rumi Romy Mária gyászjelentése: <http://pilot.familysearch.org/recordsearch/start.html#c=1542666;w=218;p=imageBrowser> Image 211 (2009. április 27.).

67 Förster Béla gyászjelentése: <http://pilot.familysearch.org/recordsearch/start.html#c=1542666;w=218;p=imageBrowser> Image 145 (2009. április 27.).

68 Özv. Förster Béláné nemes Horváth Etelka gyászjelentése: <http://pilot.familysearch.org/recordsearch/start.html#c=1542666;w=218;p=imageBrowser> Image 148 (2009. április 27.).

Az 1900-as évek elején szolgálaton kívüli honvédhuszár-főhadnagy volt. Vas vármegye törvényhatósági bizottságának tagja, a sárvári kerület országgyűlési képviselője volt, ez utóbbi tisztséget 18 éven keresztül, 1892-től töltötte be. A Szabadelvű Párt színeiben kezdett politizálni, mint ilyen, minden bizonnyal kapcsolata volt Serényi Bélával, későbbi sógorával is. Ám az egyházpolitikai törvényjavaslatok benyújtása alkalmával sok társához hasonlóan ő is kilépett a pártból. Ezután párton kívülként, majd a Néppárt színeiben volt jelen az országgyűlésben.⁶⁹

Hogy Ludmilla és férje mikor házasodtak össze, nem tudjuk, csak annyi bizonyos, hogy 1909. augusztus 2-án már bizonyosan Förster Ottó felesége volt. Ám férje ezt követően nem sokkal, 1911. május 13-án, 58 éves korában Budapesten elhunyt, s őt is a Rumyak Balozsa-Medgyesen található családi sírboltjába, tehát első felesége mellé helyezték örök nyugalomra. Özvegyén kívül gyászolták őt fiai (lánya ezek szerint már nem élt), özvegy édesanyja, valamint testvérei, Aurél, Lenke (özvegy Molnár Kálmáné), Etelka (Otocska Gézáné), Jenő és Géza.⁷⁰

Azt nem tudjuk, hogy Ludmilla meddig élt, talán már 1912 januárjában nem volt az élők sorában,⁷¹ de 1919-ben bizonyosan nem élt.⁷²

16. A Serényi szalongarnitúra

2005 nyarán, néhány héttel a *Putnok és a Serényiek* című állandó kiállítás megnyitását követően értesítés érkezett a Gömöri Múzeumba Veres László megyei múzeumigazgató közvetítésével Batári Ferentől, az Iparművészeti Múzeum főosztályvezető művészettörténésztől, hogy megvételle felkínáltak számukra egy 1850 körüli ülőgarnitúrát. Mivel ezek a bútordarabok egykor a Serényi grófi család tulajdonát képezték, úgy gondolta, jó lenne, ha ezek Putnokra kerülnének. A vételár előteremtése érdekében sokan összefogtak, mégis reménytelen vállalkozásnak tűnt a dolog. A szalongarnitúra tulajdonosa, látva a törekvést arra az elhatározásra jutott, hogy a Gömöri Múzeumnak ajándékozza a bútoregyüttest.⁷³

2005-ben tehát ajándékozás útján került a Gömöri Múzeum gyűjteményébe a szalongarnitúra (kanapé, két fotel, négy karosszék).⁷⁴ A bútoregyüttes 1850–1860 körül készült magyar munka. Stílusa a biedermeierből a historizmusba való átmenetet képviseli,

69 Országgyűlési almanach 1905–1910. http://www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/alm/a1905_10/267.htm (2009. április 27.).

70 Förster Ottó gyászjelentése: <http://pilot.familysearch.org/recordsearch/start.html#c=1542666;w=218;p=imageBrowser> Image 205 (2009. április 27.).

71 Neve nem szerepel anyósa 1912. január 7-i gyászjelentésén. Lásd Özv. Förster Béláné nemes Horváth Etelka gyászjelentése: <http://pilot.familysearch.org/recordsearch/start.html#c=1542666;w=218;p=imageBrowser> Image 148 (2009. április 27.).

72 Úgyszintén nem szerepel a neve testvéröccsének, Bélának a gyászjelentésén sem. Lásd kisserényi Serényi Béla gróf gyászjelentése: <http://pilot.familysearch.org/recordsearch/start.html#c=1542666;w=497;p=imageBrowser> Image 313. (2009. január 14.).

73 Erről részletesebben lásd Bodnár 2007–2008b.

74 Ajándékozó: Lajtai Jánosné szül. Fejes Klára; gyarapodási napló szám: 42/2005. Az ajándékozási okirat szövege: „Nagyapám, Fejes István putnoki asztalos mester (1878–1924) és édesapám, Fejes Bertalan putnoki születésű műbútor asztalos (1914–1994) hagyatékából származó neobarokk szalongarnitúrát (6 db, Serényi bútork), mely kizárólagos örökségemet képezi, a mai napon (2005. 07. 20.) a putnoki Gömöri Múzeumnak AJÁNDÉK-ba adom.”

a támla keretén látható virágos faragás már a neobarokkra jellemző.⁷⁵ Anyaga faragott diófa, kárpitozása új, az 1950-es évekből való. A tárgyegyüttes értékét annak komplett volta mellett növeli az eredetére vonatkozó, családi emlékezésben fennmaradt történet, mely szerint a szalongarnitúra eredetileg a Serényi grófi családé volt. A szalongarnitúra tehát a Serényi családtól került Fejes István asztalosműhelyébe, majd több állomáson keresztül a Gömöri Múzeumba.

Fejes István Putnok köztisztviselőként álló polgára volt, aktívan bekapcsolódott a református egyház életébe, részt vett annak világi vezetésében, presbiterként tevékenykedett. Asztalosműhelye is nagyon szépen fejlődött, megnyitását követően néhány év elteltével tíz inas és segéd tevékenykedett benne. A családi emlékezet szerint rendszeresen dolgoztak a grófi családnak is. Ám 1924 karácsonyán hirtelen, váratlanul véget ért Fejes István földi pályafutása.⁷⁶ Halála után a Kossuth utcai ház udvarán álló műhelyben egyebek mellett ez a szalongarnitúra is gazdátlanul, elfeledve maradt. Hogy hogyan, mikor, mi célból került oda, azt ma már nagyon nehéz, szinte lehetetlen kideríteni. A családi emlékezet szerint hitbizományba kapták, letétbe helyezték el náluk a bútorokat. Valószínűleg még Béla (1866–1919), vagy az ő örökösei adhatták át a jó nevű asztalosnak fizetségképpen vagy esetleg javításra, ám erre a váratlan haláleset miatt már nem kerülhetett sor. A bútorregyüttes mindenestre a műhelyben maradt, és várta sorsának jobbrafordulását.

A szalongarnitúra sorsában újabb fordulat több mint húsz év elteltével, a 2. világháborút követő években következett be, amikor Fejes István fia, a családjával együtt Budapesten élő Fejes Bertalan egyik napról a másikra földönfutóvá lett. Történt ugyanis, hogy Budapest bombázásának utolsó napján az ő házukat is bombatalálat érte, s ezáltal mindenük odaveszett, mint lánya, az adományozó Fejes Klára fogalmaz, *egy kiskanaluk sem maradt*. Az eredetileg műbútorasztalosnak kitanult, de később Budapesten banktisztviselőként tevékenykedő Fejes Bertalan családjával együtt özvegy édesanyjához költözött Putnokra, a Kossuth utcai házba, melynek műhelyében ott porosodott a romjaiban is tetszetős szalongarnitúra. Ekkor látott hozzá az ülőgarnitúra restaurálásához, a hiányzó részek pótlásához. Az újrakárpitozásra már Budapesten került sor, amikor a család – beleértve a nagymamát is – eladva a putnoki ingatlant ismét Budapestre költözött.⁷⁷

Fejes Bertalannak és családjának egész életén keresztül féltve őrzött kincse volt ez a szalongarnitúra. Kímélték, óvták évtizedeken keresztül, míg végül a Serényi-kiállítás egyik ékessége lett

17. Béla grófnak és családjának menekülése

*Amikor közeledett a front, a grófné nem akarta bevárni az oroszokat. A kastélyba német katonatisztek voltak elszállásolva. Amikor azok továbbvonultak, a grófné elment az egyik tiszttel. Magával vitte a két gyereket, Vilikét (*1936) és a kis Bélát (*1942) is. A gróf úr csak jóval később hagyta el Putnokot. Maga hajtotta a kocsit. Ahogy hagyta volna el*

⁷⁵ Vadászi Erzsébetnek, az Iparművészeti Múzeum muzcológusának meghatározása, amiért ezúton is köszönetemet fejezem ki.

⁷⁶ A Putnoki Református Egyház vegyes anyakönyvének 3. kötetében a halotti anyakönyvi részben a 78. lapszámon található 25. sorszám alatti bejegyzés szerint Fejes István Károly asztalos mester, presbyter, Gööz Irmának 11 évig hű férje, akinek lakhelye Putnokon volt a Kossuth Lajos utcában, 1924. december 23-án du. 3 órakor halálozott el, temetésére december 25-én du. 2 órakor került sor. A halál oka fchérvérűség és szívbénulás volt.

⁷⁷ A szalongarnitúráról és az ajándékozó családjáról részletesebben lásd Bodnár 2007–2008a.

Putnokot Bánréve felé, úgy a gazdasszonyképző intézet magasságában egy feslett nősze-
mély mindenáron fel akart kapaszkodni a kocsijára, a gróf úr nem bírta őt onnan lelökni.
Apuka éppen látta ezt, ő segített a gróf úrnak, rákiabált a nőre, hogy hagyja a gróf urat
nyugodtan távozni és lecibálta a nőt a kocsiról.⁷⁸

Mások emlékezete szerint Béla (1892–1957) nem egyedül menekült. *Apám, Ternyik József volt az egyik kocsis, aki menekítette a Serényieket. Pontosan nem tudom, hogy kit, de Németországba, egészen Hamburgig vitte, 1944 végén. Viszontagságos útja volt gyalogosan hazafelé. Útközben előbb amerikai hadifogságba esett, onnét megszökött. Amikor átért az orosz megszállási területre, ismét elfogták, most orosz fogságba került. Azt hitték, hogy katonaszökevény. Hiába mondta, hogy nem katonaszökevény, mentesült a katonai szolgálat alól, mert aki a grófnál szolgált, annak nem kellett bevonulnia, s mivel ő a gróf kocsisa volt, nem volt katona. De ez senkit nem érdekelt, agyon akarták löni. Hosszú, viszontagságos útja volt, csak 1945 nyarán ért haza.*⁷⁹

Béla és felesége tényleg nem egy időben menekültek Putnokról, ezt gyermekei visszaemlékezései is megerősítik. Az ő visszaemlékezésük szerint apjuk mintegy negyven lóval és értékekkel teli szekerekkel hagyta el Putnokot. Am útközben szembesülnie kellett azzal, hogy nem tudja a lovakat etetni, így fokozatosan eladogatta őket. Bécsbe érkezvén postára adta a magával hozott, értékekkel teli ládákat és bőröndöket, ő maga pedig vonattal folytatta útját.⁸⁰ Ezek szerint elképzelhető, hogy Putnokot elhagyva azt a szekeret, amin ő utazott, ő maga hajtotta, kocsisai pedig a többi, bizonyára értékekkel megrakott szekerek elé fogott lovakat hajtották.

Nepomuki János (1899–1978) és felesége naplójában is említés történik Béla meneküléséről: *December 23. Zólyom. ... Ebéd ma megint a szállodában... Éppen távozni akarunk, mikor putnoki hentes, Kurci lép be. Újságolja, hogy Serényi Béla egy szekéren velük jön – mennek Nyitra felé. Jancsi, gyerekek látják is, teljesen átfázva, gumicipő és kis lódenkabátban gubbaszt, de persze unszolásunkra nem hajlandó bejönni vendéglőbe. – Mint később trencsényi szállóban hallottuk, Erna 2 gyerekével s a német tiszttel pont karácsony napján Trencsénben volt.*⁸¹

18. A gazdagrófék

Nepomuki Jánost (1899–1978) és feleségét emlegetik így a putnokiak. De nemcsak a putnokiak, a családban is hasonlóan maradt fenn az emlékezete. Fiáth Gézőné Serényi Marianna (*1920) mesélte: *Nagyanyám mindig úgy mondta, hogy három fiút nevelt. Az egyiket politikusnak, a másikat úrnak, a harmadikat parasztnak. Így is volt. László, az apám volt az úr, Miklós öccse volt a politikus, a legfiatalabb öccsük, János volt a paraszt, ő nagyon szerette a földet.*⁸²

Nepomuki János a Magyaróvári Gazdasági Akadémián szerzett diplomát. 1922-ben.⁸³ 1926. szeptember 11-én házasságot kötött ungarschitzi, frattingi és pullitzi gróf

78 Cserhalmi Margit (sz. 1921) adatközlése.

79 Ternyik András (sz. 1950).

80 A visszaemlékezéseket Péter (*1931) vetette papírra 2001-ben, június 17–20. között tett látogatása alkalmával másodfokú unokatestvércinél, amit 2004. november 29-i leveléhez mellékelve küldött meg számomra (GMI 60/2004).

81 Napló, 1944. december 23.

82 Fiáth Gézőné Serényi Marianna (sz. 1920) adatközlése.

83 Serényi 355.

Berchtold Máriával (1908–1984), B. Kázmér és széki gróf Teleki Ilona leányával.⁸⁴ Ezt követően feleségével együtt a putnoki birtokon gazdálkodott. A putnoki birtok ugyan Béla (1892–1957) öröksége volt, de ő betegségeiből kifolyólag gyógykezelés végett évenként külföldön tartózkodott. Ezért házasságkötése után unokatestvéreék bérbe vették a birtokot és beköltöztek a putnoki kastélyba.⁸⁵

A putnokiak emlékezete szorgos emberekként örizte meg őket. Nagyon sokat dolgoztak, ők maguk is rengeteg fizikai munkát végeztek, nemcsak irányították a gazdálkodást. A grófnő maga is kijárt összeszedni a tojásokat, megfejte a teheneket, a gróf pedig, ha kellett, befogott, s végezte a mezőgazdaságban szokásos munkákat.⁸⁶ A grófnőt egyszer fejés közben meg is rúgta a tehén, ennek nyoma ott maradt az arcán egész életére.⁸⁷ A birtok bérleti szerződési idejének lejáta után, az 1940-es évek elején megvásárolták Bélától a bánrévei birtokot és kastélyt, ahová rövid időn belül átköltöztek.⁸⁸ 1944 decemberében, a front közeledtével elmenekültek, nem akarták bevárni az orosz katonák érkezését, s csak 1945. május 11-én tértek vissza Bánrévére.

A 2. világháborút követő rendszerváltás következtében 400 holdas bánrévei birtoktól megfosztották őket. Az érvényben lévő törvény értelmében 1 hold maradt a család tulajdonában és használatában. A téjesítés időszakában Nepomuki János kényszerűségből beállt a tsz-be, ott végzett fizikai munkát, miközben felesége a családi használatban megmaradt földjükön gazdálkodott és állatokat nevelt.⁸⁹ Szinte életük végéig Bánrévén maradtak, a kastélyban használatukra meghagyott szoba-konyhában laktak.

19. János gróf szekere és a bútorok

*1945 tavaszán, ahogy elment a front, jött hozzánk Naprágyba János gróf, mert az udvarunkon volt a szekere. Az oroszok valamit hoztak rajta, itt lepakolták róla, aztán a szekeret itt hagyták. Apuka akkor községi bíró volt. Visszaadta János grófnak a szekeret.*⁹⁰

*A nyomorék gróf felesége is volt nálunk 1945 tavaszán, ő a bútorát kereste, stíl-bútort, ahogy magyarázta. A falubeliek mondták, hogy a csendőrök vitték el. A bútort a grófék menekítették Naprágyba, talán Bódiéknál volt lerakva. De a csendőrök elvitték Szentkirályba, voltak, akik látták. A grófné ment gyalog tovább Szentkirályba, de nem valószínű, hogy sikerrel járt.*⁹¹

Az emlékező szerint a második történet szereplője Béla (1892–1957) felesége, Voigt Erna, ám minden bizonnyal Nepomuki János (1899–1978) felesége, Berchtold Mária lehetett az, aki kereste a bútorait, Erna ugyanis nem tért vissza a háború után Magyarországra.

1944 decemberében, a front közeledtével a Bánrévén élő Nepomuki János (1899–1978) és családja elmenekült, nem akarta bevárni az orosz katonák érkezését. Előbb a grófné és a gyerekek hagyták el Bánrévét, egy ideig egy rimaszombati bérleményben laktak. Rövidesen a gróf is követte családját. Rimaszombatból Losoncon, Zólyomon ke-

84 Gudenus 3. köt. 306.

85 Serényi 355.

86 Bodnár 2001 (2002). 199.

87 Dr. Faggyas István adatközlésc (1912–2007)

88 Testvére, Miklós 1940-re (Serényi 355.), fia, János Pál 1943-ra emlékszik (vö. Bodnár 2001 [2002]. 199.)

89 Serényi 355.

90 Bodon Gabriella (sz. 1931) adatközlésc.

91 Bodon Gabriella (sz. 1931) adatközlésc.

resztül Trencsénbe utaztak. Úticéljuk Luhacsovice lett volna, ahol a távoli unokatestvérnél, Alajosnál (1893–1957) szerettek volna menedéket találni. Ám a hideg tél és a harcok kiteljesedése, valamint politikai okok miatt Morvaországig nem jutottak el. Trencsénben nem sikerült szállást szerezniük, ezért az új tulajdonosok, Polyákék jóvoltából a Trencsén közelében található egykori Serényi kastélyban, Zábláton vészelték át a nehéz időszakot. Három hónapot töltött a család Zábláton. 1945. április 2-án indultak vissza, Stankovicén, Malé Chlievanyn, Rybaryn, Zsarnócán, Bélabányán, Lieskovon, Nyitrán, Losoncon, Füleken, Csízen át értek Bánrévére 1945. május 11-én. Ám az otthonukba való visszaköltözés sem ment minden nehézség nélkül. A menekülés ideje alatti eseményeket és a visszatérés utáni megpróbáltatásokat a családfő és felesége közösen vezetett naplóba rögzítették, ami jelenleg fiuk, János Pál (*1939) tulajdonában van. Ebben többször említést tesznek a front ideje alatt széthordott javak visszaszerzéséről is. Egy-egy ilyen mozzanatot őriztek meg a fent idézett elbeszélések.

20. Egy levélnehezék a kastélyból

Az 1950-es években, amikor hadirokkant otthon működött a kastélyban, én ott dolgoztam. Egyszer valamiért bementem az igazgatóhoz, és ott volt az asztalán egy rézből készült levélnehezék, egy masszív rézlapon Szent István jobbjá.

Kérdeztem az igazgatótól:

– Honnan van ez, igazgató kartárs? Mire ő azt mondta, hogy itt találta a kastélyban. Én azt akkor megfogtam, és azt mondtam neki:

– Ez nem az igazgató kartársat illeti, hanem a Serényieket. Erre ő azt mondta:

– Adja oda nekik.

– Oda is adom! – válaszoltam.

Erre aztán közel ötven év múlva került sor, amikor Péter Putnokon járt és elhozta hozzám. A nehéz rézlap már nem volt meg, az költözködés közben valahová elkallódott, de a szépen megformált szentjobbot odaadtam Péternek.⁹²

21. Csontvázak a Serényi-kastély közelében

1929-ben, amikor tereprendezést végeztek a hősi emlékmű és Béla gróf szobrának építése végett, a kastélykert alatt, a kastélytól délre elbontották a dombot, elhordták a földet. Én akkor még gyerek voltam, de apuka a nővéremmel együtt kivitt minket, megmutatta azt a sok csontvázat, amit akkor ott találtak. Mind Kelet felé volt fordulva, sűrűn egymás mellett voltak elhelyezve. Nem tudom, hogy avarok, törökök, vagy valami más népesség lehetett-e.⁹³

22. Egy kard a kastély pincéjéből

A kastélyban, az 1950-es években hadirokkant otthon működött. Sok fiatal hadirokkant volt itt, akiknek a második világháborúban lett valami bajuk. Az egyik ilyen fiatal hadirokkant – valamilyen Pisti, talán Baffi Pisti? – éjszakánként elkezdett ásni a kastély pincéjében. Talált is egy szép kardot. De az olyan gyönyörű kard volt, mintha Dárius kin-

92 Cserhalmi Margit (sz. 1921) adatközlése.

93 Cserhalmi Margit (sz. 1921) adatközlése.

*cse lett volna. Megmutatta nekem, de szavamat vette, hogy senkinek nem szólok. Nem is szóltam sok-sok éven át. Aztán jött 1956 októbere, a forradalom, Pisti disszidált. Biztosan elvitte a kardot is magával.*⁹⁴

23. A Serényi család egyes tagjainak negatív megítélése

a) Alajos, a népnyzó

A Serényiekről szóló helyi ismeretterjesztő írásokban többször előfordul, hogy László (1818–1893) és Béla (1866–1919) jótéteményeit dicsérve, mintegy ezek ellenpótlusaként Alajost említik, akit „népnyzó” jelzővel illetnek. Hogy ezt a jelzőt konkrétan mivel érdemelte ki, erre senki nem tudja a választ. De valószínűleg arra sem, hogy ki is volt Alajos, mert leginkább László apjának gondolják.

Alajos (1812–1893) valószínűleg nem apja, hanem testvérbátyja volt Lászlónak. Apjuk, Nepomuki János (1776–1854) unokája volt a két családi ágat egyesítő Amandnak (1715–1770) és Erzsébetnek (1727–1809), s mint tudjuk, házasságuk révén az ő kezükben összpontosult a teljes Serényi-vagyon. Házasságukból több fiú is született, de József (1748–1805) volt az egyedüli, aki a családfa továbbvivője lett. Neki ugyan szintén több fia volt, de a családfa csak Nepomuki János révén folytatódott. Tehát ő volt a mesés gazdagságú Serényi-birtokok egyedüli férfiörököse. Ám hogy valószínűleg is azok birtokosává válják, ki kellett elégitenie a leányági örökösöket. Ez az osztozkodás több évtizedig elartott. Amíg ez lezajlott, Putnok és a többi magyarországi birtok közös igazgatás alatt állt.⁹⁵ Ez idő alatt a család egyetlen tagja sem telepedett meg véglegesen Putnokon, de néhány éven át Alajos igazgatta a putnoki uradalmat. Erről több putnoki keltezésű levele,⁹⁶ és putnoki anyakönyvi bejegyzések tanúskodnak. Az ő nevéhez kötődik a putnoki kastély építése is.⁹⁷

b) Pápai átok

A putnokiak emlékezete szerint Lászlót (1815–1893) pápai átok sújtotta, mégpedig azért, mert jobbjait vasárnap is dolgoztatta, nem engedélyezte nekik a szabad napot, az Úr napjának megszentelését. A hagyomány szerint a büntetés azzal járt, hogy Lászlónak bilincset kellett viselnie. Ezért kezén és lábán élete végéig arany bilincset viselt. Ez olyan volt, mint egy karperec, melyek ruhája alatt aranylánccal össze voltak kötve. Ezzel is tetették el, de mivel a családi kriptakápolnát a háború után többször is feldúlták és kifosztották, ma ez a bilincs már nincs meg.⁹⁸

A népi emlékezetben másutt is előfordul, hogy pápai átokról van tudomása. Ilyen például az Abaúj megyei Szepesi esete is, mely szerint Szepesi lakóinak határvitája volt a szomszédos jászói premontrei apátsággal, nem fogadták el az egyházi határozatot, mely szerint a vitatott földterület nem őket, hanem a premontreieket illeti. Azt továbbra is sajátjuknak tekintették, sajátjukként használták. Ezért Szepesi lakosságát pápai átokkal sújtották, mely – állítják a szepsiek – napjainkig nincs megsemmisítve.

94 Cserhalmi Margit (sz. 1921) adatközlése.

95 Balcárcck, Pavel 1988b.

96 G77.

97 Borovszky (szerk.) 1903. 82.

98 Antal László (sz. 1926) és Cserhalmi Margit (sz. 1921) adatközlése.

De a történelem is számos pápai átkot ismer, emleget. Ilyen például IV. Henrik német-római császár esete VII. Gergely pápával, és az ehhez a történethez kötődő Canossa-járás. A köztudat ma is kanosszajárásként ismeri a hosszas megalázkodást, bocsánatért való esdeklést. A reformáció egyik legismertebb harcosa, Luther sem kerülte el a pápai átkot. És még sorolhatnánk tovább. De e helyett zárjuk le a történetet azzal a megállapítással, hogy a fent lejegyzett putnoki hagyománynak semmiféle történelmi háttere, dokumentuma nem ismert, csak maga a történet maradt fenn.

c) A mályinkai erdész története

Egy nyugdíjas erdőmérnök mesélte a következő történetet: *Amikor fiatal erdészként idekerültem, akkoriban mesélte egy öreg mályinkai kollégám azt a történetet, mely a Serényiek erdészéről szól. Volt a Serényieknek egy szép erdészházuk a mályinkai erdőben, amiben az erdész lakott a családjával. Egyszer a gróf úrnak valami közölnivalója volt az erdészszel. Elkocsizott az erdészház felé. Meglátta az erdész feleségét, szólt neki, hogy hívja ki az urát, beszélni akar vele. Az asszony bement a házba, s azzal jött vissza, hogy mindjárt jön az ura, csak befejezi a borotválkozást. A gróf méregbe gurult és beüzent az erdészének, hogy a borotválkozásnak vége, ki van rúgva.⁹⁹*

d) Kényszermunka a grófi birtokon

1943 vagy 1944 tavaszán, amikor a rossz időjárás miatt a tavaszi mezőgazdasági munkákkal mindenki el volt maradva, a kisgazdák vetőmaggal felkészülve siettek volna a földekre, megjelent két kakastollas csendőr, hogy pakolják le a saját vetőmagot, és azonnal induljanak a Serényi-birtokra szántani. Mivel a magyar csendőrök tökéletes verőlegények voltak, senki nem mert tiltakozni. Valami csekély összeget adtak is munkabér címén, de ez nem vigasztalta azokat, akiknek a saját munkájuk elmaradt. Tehát ilyen nagy volt a hatalmuk, még azokkal szemben is, akik nem voltak az ő alkalmazottaik. Én akkor még gyerek voltam, nem emlékszem pontosan, hogy hová kellett menni dolgozni, de úgy gondolom, hogy a putnoki Serényi birtokon történt, mivel Bánrévén szervezettebben gazdálkodtak.¹⁰⁰

IRODALOM

BALOGH Béla

1894 Putnok mezőváros múltja s újabb kora 1881-ig. Gömöri Ev. Ref. Egyházmegye
Lelkészi Értekezlete. Rimaszombat, 1894. 256 p. + 2 térkép

BÁRTH János

1990 A katolikus magyarság vallásos életének néprajza. In: Magyar Néprajz VII.
Népszokás, néphit, népi vallásosság. Akadémiai Kiadó, Budapest, 331–424.

BODNÁR Mónika

2001 (2002) Putnok és a Serényiek. In: Putnok monográfiája. Szerk.: Bodnár
Mónika. Putnok, 192–214.

⁹⁹ Rácz Győző (1935–2008) adatközlése.

¹⁰⁰ Bodon Gabriella (sz. 1931) adatközlése.

- 2007–2008a A Fejes család Putnokon. Adatok Putnok 20. századi társadalmához. In: Írások Gömörből és a Gömöri Múzeum első húsz évéből. Szerk.: Bodnár Mónika. Putnok, 102–121.
- 2007–2008b Egy gyűjtés és egy árverés története. In: Írások Gömörből és a Gömöri Múzeum első húsz évéből. Szerk.: Bodnár Mónika. Putnok, 445–448.
- 2009 A dinasztiaalapító (?) Serényi Mihály (1531–1599). Adatok a gróf Serényi család történetéhez. In: Történeti Muzeológiai Szemle. A Magyar Múzeumi Történetész Társulat Évkönyve 9. Szerk.: Ihász István–Pintér János. Budapest, 17–36.
- BOROVSKY Samu (szerk.)**
1903 Gömör-Kishont vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest
- BROGYÁNYI Kálmán**
1931 Festőművészet Szlovénzskón. Kazinczy-Könyvtár, Košice–Kassa
- ÉBER László (szerk.)**
1935 Művészeti Lexikon I. köt. Budapest
- FÓNAGY István**
1988 Putnok Széchenyije. Észak-Magyarország XLIV. évf. 145. sz. június 18. 9.
- GÉRESI Kálmán (szerk.)**
1885 A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. A család megbízásából kiadja gróf Károlyi Tibor. 3. kötet. Oklevelek és levelezések, 1491–1600. Budapest, 485–497.
- GUDENUS János József**
1998 A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája. 3. kötet P–S. Budapest
- HALÁSZ Péter**
2002 A szepsi római katolikus plébánia története 6. A szepsi plébánia leányegyházai. In: Gömörország. Az északi magyar peremvidék fóruma. III. évf. 2. sz. 47–48.
- JÓKAI Mór**
1982 A lőcsei fehér asszony. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest
- P. KÁLNICZKY Vilma**
1915 Emlékezés gróf Serényi Béláné szül. Kövér Pálmárról. Putnok (GMA 89.37.1.)
1942 Régi nóták – régi emlékek (Gömöri emlékek). Rimaszombat
- KÉPES PESTI HÍRLAP**
1929 51. évf. 146. sz. (1929. július 3.)
- KÓSA László**
1990 Protestáns egyházas szokások és magatartásformák. In: Magyar Néprajz VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság. Akadémiai Kiadó, Budapest, 443–481.
- MIHÁLYFALUSI FORGON Mihály**
1997 Gömör-Kishont vármegye nemes családai. Gömör-Kishonti Téka. Méry ratio, Somorja (Šamorín)
- SZABÓ Ákos András**
2002 Magyar festők és grafikusok életrajzi lexikona. I. köt. NBA Kiadó, Nyíregyháza

TÁTRAI Zsuzsanna

1990 Jeles napok – ünnepi szokások. In: Magyar Néprajz VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság. Akadémiai Kiadó, Budapest, 102–264.

THALY Kálmán

1898 A báró Orlay és gróf Serényi család. Különnyomat a Századok és Történelmi Tárból. Az Athenaeum Irod. És Nyomdai R. T. Könyvnyomdája, Budapest

WITTING, Johann Baptist

Der niederösterreichische landständische Adel S–Z. Nürnberg

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK, KÉZIRATOK, DOKUMENTUMOK

Anyakönyvek

A Putnoki Református Egyház vegyes anyakönyve

Acta Radicalia

Prímási Levéltár, Esztergom, Classis X. 196.

Balcárek, Pavel

1988a Dějiny rodu Serényiů. In.: Rodinný archiv Serényiů (1522)–1939. Inventář G 77. Moravský zemský archiv v Brně. 5–15.

1988b Uherské statky Serényiů – jejich správa. In.: Rodinný archiv Serényiů (1522)–1939. Inventář G 77. Moravský zemský archiv v Brně. 15–23.

Csomor Ernő

1966 A putnoki római katolikus egyház története. Kézirat. Putnoki Római Katolikus Egyházközség Irattára

G 77

Rodinný archiv Serényiů (1522)–1939. Inventář G 77. Moravský zemský archiv v Brně. (Benne *Balcárek, Pavel* bevezető tanulmányaival). 88 p.

GMA

Gömöri Múzeum Adattára, Putnok

GMI

Gömöri Múzeum Irattára, Putnok

HOM Rég. A.

Herman Ottó Múzeum Régészeti Adattára, Miskolc

Napló

Serényi Nepomuki János és Serényiné Berchtold Mária naplója. Serényi János Pál tulajdonában, Dunakeszin

Putnoki Plébániahivatal Irattára

Parókiális iratok

Protocollum Parochiae R. C. putnokiensis ab anno 1836 (1840)

Serényi Miklós

A kisserényi gróf Serényi család eredete és története. Kézirat. Másolatban a Gömöri Múzeum Adattárában (Putnok), ltsz.: 2000.64.1. 383 p.

INTERNETES FORRÁSOK

Gyászjelentések:

Förster család: <http://pilot.familysearch.org/recordsearch/start.html#c=1542666;w=218;p=imageBrowserImage205> (2009. április 27.)

Serényi család: <http://pilot.familysearch.org/recordsearch/start.html#c=1542666;w=497;p=imageBrowserImage308-358>. (2009. január 14.)

Králik, Zdenko

Žofia Bošňáková a jej životné osudy (1609–1644). <http://phprs.teplickanadvahom.sk/view.php?cisloclanku=2007012401> (2009. február 10.)

Országgyűlési almanach 1905–1910.

Fabro Henrik–Ujlaki József szerk.: Sturm-féle országgyűlési almanach 1905–1910. Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól. Budapest, 1905. http://www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/alm/al905_10/index.htm

Förster Ottó: http://www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/alm/al905_10/267.htm (2009. április 27.)

<http://krimi.cas.sk/clanok/111596/sialeny-podpalac-vycinal-takto-zhorela-nasa-najznamejsia-mumia.html> (2009. április 2.)

<http://www.cas.sk/clanok/112973/ostatky-zofie-bosniakovej-umiestnia-v-teplicke-nad-vahom.html> (2009. június 3.)

<http://www.cas.sk/clanok/114312/v-nedelu-opat-ulozia-ostatky-zofie-bosniakovej.html> (2009. június 3.)

<http://www.cas.sk/clanok/119342/v-teplicke-spominali-na-bosniakovu-ktorej-mumiu-znicil-podpalac.html> (2009. június 3.)

ADATKÖZLŐK

Antal László, sz. 1926. (Putnok); gyűjtés éve 1999–2008.

Bodon Gabriella, sz. 1931. (Miskolc, Sajóbabony); gyűjtés éve 2008.

Cserhalmi Margit, sz. 1921. (Putnok); gyűjtés éve: 1999–2008.

Faggyas István (1912–2007) (Ózd); gyűjtés éve: 2005.

Fazekas György, sz. 1970 körül (Budapest); gyűjtés éve: 2006.

Fiáth Gézánc Serényi Marianna, sz. 1920. (Sióagárd); gyűjtés éve: 2006.

Huszár Melinda, sz. 1933. (Budapest); gyűjtés éve: 2008.

Ráczy Győző (1935–2008) (Putnok); gyűjtés éve: 2007.

Szűcs Gyula (1904–1993) (Putnok); gyűjtés éve: 1988.

Ternyik András, sz. 1950. (Putnok); gyűjtés éve: 2005.

THE SERÉNYI FAMILY IN POPULAR MEMORY AND TODAY

The historical and cultural background to the stories

I have studied the history of the Count Serényi family of Kisserény for over a decade. During my research, I came across interesting information, which historians would probably have neglected, considering them to be unimportant. Being an ethnographer, however, I found them quite fascinating. Some of these anecdotes were recorded in historical documents, others were collected during ethnographic fieldwork using the classical technique of recording verbal information.

The stories presented here recount events from the lives of various members of the family. Most concern the family's Putnok branch, and specifically László (1815–1893), founder of the Putnok branch, and his son Béla (1866–1919), as well as other members of this branch and the manor house at Putnok. Some of the stories date from earlier centuries, such as the earliest one from the 16th century, which is about Mihály, who as lord of Boldogkő Castle became involved in a dispute over the boundary of his estates with the owners of the neighbouring Vizsoly estates. Despite changes in the owners of the estates, the dispute continued over the next one hundred years, and was still a living issue in 1671, this being the reason that it was recorded in the inventory of the possessions of the castle and its properties.

Another story, recounting a much earlier event, was recorded in a document from 1718. According to the story, the peace of the Záblát manor house was disturbed by ghosts and spirits roaming about the house, usually during the night, and the owners, Pál (1602–1667) and his wife, Klára Tertyánszky, built a chapel to curb the spirits during the reign of Archbishop Lippay.

A few stories can be linked to the Serényi family only indirectly. One of these is about Mrs János Korponay (née Julianna Géczy), the “Woman in White of Lőcse”, the other about Zsófia Bosnyák, Mihály’s widow. The story dates from the period of religious unrest and recounts how the Catholics and the Protestants of Putnok divided up the bells between themselves in 1715, with the active help of Borbála Orlay, widow of András (ca. 1630–1688/89).

Most anecdotes cast the Serényi family in a positive light, although some of the quoted stories put them in a negative role.

Mónika Bodnár

150 ÉVE SZÜLETETT GÁLFFY IGNÁC

Emlékezés és főhajtás

TARCAI BÉLA

Miskolc történetének kutatói a város arculatának felvázolása közben soha nem mulasztották el hangsúlyozni, hogy Miskolc befogadó város.¹ A kívülről jött emberek befogadása a várostörténet valamennyi szakaszában többé-kevésbé jellemző volt. Legintenzívebbnek mégis a 19. század második felében volt tapasztalható az érdeklődés a városiasodó, polgárosodó és fellendülő gazdasággal rendelkező Miskolc iránt. A biztos egzisztencia kilátásai vonzották az idegeneket. Voltak természetesen olyanok is, akik valamilyen felsőbb akarat döntése nyomán kerültek Miskolcra és hamarosan igazi miskolciak lettek.

Voltak tragikus történelmi események, mint az első világháborút követő Trianon, aminek következtében tisztviselők, tanárok, katonatisztek tömegesen kényszerültek az új határokon túlról Miskolcra menekülni. A város óriási erőfeszítéseket tett a Gömöri pályaudvar vakvágányán vagonokban lakó családok elhelyezésére, de befogadta őket.

Érdemes megemlíteni néhányukat, akik a 19. század második felétől, valamilyen külső körülmény hatására jöttek Miskolcra és itt később jelentőset is alkottak, akikre büszke lehet ma is a város: Wándza Mihály festő, színműíró, színházszervező, Egressy Gábor színész, Herman Ottó természettudós, Lévay József költő, politikus, Buday József tanár, növénynevelő, Marjalaki Kiss Lajos tanár, várostörténész. Ebbe a nevezetes névsorba tartozik az 1881. szeptember 27-én a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium rendeletével Erdélyből Miskolcra érkezett Gálffy Ignác is. Az ő életútjáról és miskolci tevékenységéről emlékezünk ebben az írásban és állítunk emléket születésének 150. évfordulóján.

Leszih Andor, a Borsod-Miskolci Múzeum „őre” 1934 februárjában, Gálffy Ignác 50 éves írói jubileuma alkalmával, méltató beszédében őt a magyar polihisztorok közé sorolta, annak ellenére, hogy a tudományos közvélemény az utolsó magyar polihisztor megítéző címet korábban már az 1914-ben elhunyt Herman Ottónak adományozta. A következőkből talán kiviláglík, hogy Leszih Andor ítélete nem volt megalapozatlan. A tények alapján nem lehet túlzás állítani, hogy talán a miskolcivá vált Gálffy Ignác volt valóban az utolsó magyar polihisztor.

Gálffy Ignác életútja Szombatfalvától a miskolci Deszka temetőig

1859. február 1-jén született Szombatfalván, ahogyan ő maga írásaiban büszkén emlegette, a „legmagyarabb vármegyében” Udvarhelyben, ahol a magyar lakosok aránya az 1900-as népszámláláskor 95,2%, 1910-ben 90,4% volt. Megjegyzem, hogy ez a büszkeség csak Erdélyre vonatkozhat, mert ugyanakkor az alföldi vármegyékben a magyar lakosok aránya 99% felett volt. (Szombatfalvát egyébként 1899-ben Székelyudvarhelyhez csatolták.) A szombatfalvi Gálffy család egyike azoknak a nemeseknek, akik a

¹ A dolgozat a Herman Ottó Múzeum Történelmi Osztályán 75.625.1–185 számon őrzött családi levéltári iratai alapján készült.

békebeli Magyarország területén mindenütt szép számmal megtalálhatók. Ignác édesapja főszolgabíró, majd királybíró (a főispánnal egyenrangú székely tisztség) volt. Édesanyja a szintén nemes Miklós Abrissza, nagy műveltségű, több nyelvet beszélő, zeneszerető és értő asszony volt. A családban 4 fiú és két lány nevelkedett, Ignác volt a legfiatalabb.

A család nemesi státuszát több okirat bizonyítja. A legrégebbi ismert latin nyelvű közjegyzői okirat 1770-ben, Székelyudvarhelyen keletkezett és igazolja, hogy a szombatfalvi Gálffy család Bethlen Gábor rendeletére 1614-ben a magyar nemesek közé felvételre került. 1913. december 12-én Miskolc város polgármestere tanúsítja, hogy Gálffy Ignác és az 1890. március 6-án született Mariska, az 1894. július 6-án született Imre és 1899. július 18-án született Anna nevű gyermekei nemesi származásúak, miskolci illetőségűek és magyar honosak. Egy harmadik okirat a m. kir. Belügyminiszter 1933. XI. hó 15-én kelt 53851/III sz. rendelete, mely szerint dr. Gálffy Imre miniszteri titkár, budapesti lakos Magyarország területén a nemesi jogokat biztosító, ősi székely főnemesi (primor) rangját és a „szombatfalvi” előnév használatára való jogát igazolta. (Ebben az okmányban Gálffy Ignác fiáról van szó, aki 1944-től 1949-ig Miskolc polgármestere volt.) A „primor” cím a székelyek hadiszolgálatát szabályozó rend szerint azt a nemest illette meg, aki saját költségén kiállított lovas csapattal vett részt a harcokban. „Lófő” cím járt annak a székely nemesnek, aki saját lovával és személyesen teljesített szolgálatot, megkülönböztetendő a gyalog székelyektől.

Gálffy Ignác 9 éves koráig nevelkedett a családban. Ez idő alatt egész életre ható benyomások érték. Édesapja fontos közigazgatási tisztségei nyomán megismerkedhetett a székelység problémáival. Édesanyjától a tudományok és művészetek iránti vonzalmat örökölte. Már ifjú korában feltűnt matematikai tehetsége és érdeklődése az irodalom és történelem iránt, amit a későbbiekben sikeresen kamatoztatott. Jól beszélt latinul és németül, egy keveset franciául és természetesen magyarul. (A kollégiumban a diákok hetente egy napon, egymás között is latinul voltak kötelesek beszélni. Aki ezt a szabályt megszegte, az büntetést kapott.) Családjához és szűkebb hazájához való kötődését erősítette a „székely vértanúk” néven ismertté vált rokonok tragédiája. Martonosi Gálffy Mihály és Török János belesodródott a Kossuth–Makk összeesküvésbe. Az 1851–52-ben folyt szervezkedés értelmi szerzője és vezetője, Makk János volt egykori honvéd tüzér altiszt Kossuth Lajost is félrevezette a Magyarországon készen állt hadsereg, a külföldi segítség, pénz meglétének meséjével. Kossuth 1851. június 17-én Kiutahiában (Kisásziában) aláírta Makk János részére a felhatalmazást a szervezkedés folytatására. Az ügyetlenül kezelt mozgalomra fény derült és 1854. március 10-én Gálffy Mihályt, Török Jánost és Horváth Károlyt Marosvásárhelyen, Bartalis Ferencet és Várady Józsefet április 27-én Sepsiszentgyörgyön, mint az összeesküvés vezetőit kivégezték. Makk János nyomtalanul eltűnt, utólag felmerült olyan vélemény is, hogy provokátor lett volna, és Kossuth lejáratása érdekében tevékenykedett Bécs megbízásából.

Gálffy Ignácot szülei – a kor szokásaihoz igazodva – 9 éves korában beadták a székelyudvarhelyi Bethlen Gábor Kollégiumba, ahol 1877-ben kitűnően érettségizett. Itt találkozott össze a vele egykorú Benedek Elekkel, akivel Benedek haláláig (1929-ig) tartotta a kapcsolatot. 1876–77-ben az udvarhelyi kollégiumban már mint „magántanító” is működött, 1878–79-ben a budapesti Tanítóképzőben a „köztartást vezette”, vagyis olyan gondnokféle volt. Budapestre azért került, mert a Műegyetemen építőmérnöki szakra iratkozott be. Szembetegsége miatt azonban ezt a pályát el kellett hagynia. Áttért a matematika–fizika szakra.

1880. augusztus 19-én a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium kinevezte Désre segédtanárnak az ottani polgári iskolához. Itt érte az újabb miniszteri megbízás. 1881 szeptemberében kinevezték a miskolci, a város által fenntartott, de államsegélyes polgári iskolákhoz igazgatónak. Az ügy előzménye az volt, hogy a minisztérium szabálytalanságokat fedezett fel a polgári iskolák vezetésében. Ezért a helyi igazgatóválasztást megsemmisítette, és Gálffy Ignácot küldte Miskolcra azzal a feladattal, hogy tegyen rendet.

A minisztérium döntésének a híre a miskolci szakmai körökben nagy megrökönyödést keltett. Az urak a Polgári Kaszinóban tárgyalták az eseményt. Kifogásolták, hogy fiatal, tapasztalatlan, a helyi viszonyokkal ismeretlen. Szerencsére akadt a társaságban egy Kovács Lajos nevű tanár, akinek személyes kapcsolatai voltak Erdélyben. Ő vállalta, hogy információkat szerez a minisztérium küldöttjéről. A válasz rövidesen megérkezett és bizonyította, hogy Gálffy Ignác „derék magyar ember”. A kedélyek megnyugodtak és a megérkező fiatal tanárt a kollegák barátsággal fogadták. A Polgári Kaszinó gondnoka adott neki ideiglenesen szállást és ellátást. Gálffy Ignác hamar beilleszkedett az új környezetbe. Különösen szimpatikussá vált azzal, hogy minden felajánlott közéleti megbízatást szívesen elvállalt. Leszih Andor a már említett jubileumi megemlékezésében azt is felhozta, hogy Gálffy Ignác 48 városi bizottságban, egyesületben, intézményben, szervezetben viselt különféle tisztségeket haláláig.

Tanári és közéleti tevékenységét a következő fejezetekben ismertetem. Itt most csak élete fontosabb eseményeit foglalom össze.

A vallás és közoktatásügyi miniszter 1918. november 30-án az állami rendszerű V. fizetési osztályba sorolta be. Ezzel együtt főigazgatói címet is kapott. Ezután az akkori közszolgálati rend szerint méltóságos cím illette meg. A családi iratokból kitűnik, hogy ő ennek nem tulajdonított különösebb jelentőséget.

A proletárdiktatúra idején helyzete megrendült. Mint hazafias, harcosan polgári gondolkodású, vallásos ember nem tudott egyetérteni az új viszonyokkal, de a rendszer urai sem vele. Összes tisztségéről lemondatták, szolgálati lakását el kellett hagynia. Végül is bujkálni kényszerült, mert a neve rákerült az ún. túsztárára, ami egyenlő volt az életveszéllyel. Barátok, tanítványok és ismeretlen tisztelői bújtatták. Szerencsére őt ismerték és sokan tisztelték a városban. (A proletárdiktatúra idején sok fontos közéleti funkcionáriust letartóztattak és túszként a budapesti Gyűjtőfogházban őriztek, számítva arra, hogy bi-

1. kép. Gálffy Ignác díszmagyarban
1915–16. HOMHTD 79.88.2.

Gálffy Ignác arcképe Ábrahám István műterméből, HOMHTD 79.88.1.2.

zonyos érdekek érvényesítéséhez fel lehet használni őket.)

1921. augusztus 1-jén nyugdíjba vonult, de közéleti aktivitása ezzel nem szűnt meg, még csak nem is csökkent.

Katonai szolgálatot szembetegsége miatt nem teljesíthetett, de különösen a háború idején nagy érdemeket szerzett a hátország tűrőképességének fenntartásában. Ezért IV. Károly király 1917. augusztus 16-án kelt „legfelsőbb elhatározásával, a háború tartama alatt teljesített buzgó szolgálata elismeréséül a II. osztályú polgári hadiérdemkeresztet legkegyelmesebben adományozni méltóztatott”.

Gálffy Ignác 1885-ben megnősült. Első felesége a felvidéki nemesi családból származó, Hidasnémetiben 1859-ben született marcinfalvi Drizsnyey Anna volt. Hidasnémeti, Gönc környékén voltak birtokai a családnak. Közéleti szerepléséről – a Katolikus Nőegyletben betöltött alelnöki tisztén kívül – keveset tudunk. Nem valószínű, hogy a nagyon elfoglalt férj, a

család és az állandóan gyarapodó gazdaság mellett a feleségnek ideje lett volna közfeladatokat vállalni.

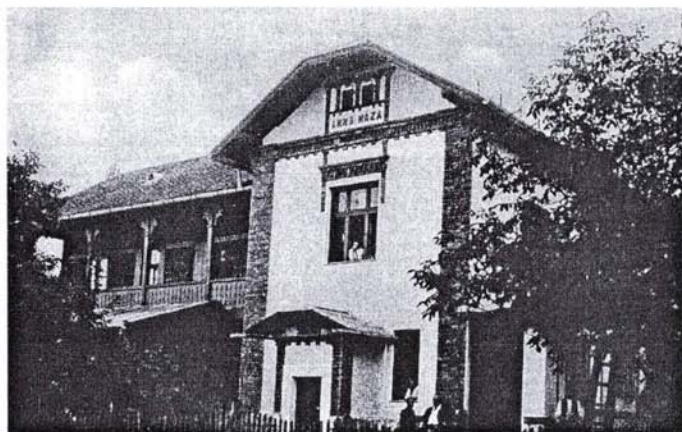
Három gyermekük volt. Mária dr. sztankóczi Sztankóczy László törvényszéki bíró felesége, Imre jogász, Anna dr. Melles Sándor törvényszéki bíró felesége. A lányok mindketten tanári diplomát szereztek és a női Felsőkereskedelmi Iskolában tanítottak.

Drizsnyey Anna 1931. február 18-án váratlanul, szívinfarktusban 72 éves korában meghalt. Február 1-jén, a Római Katolikus Nőegylet „Fejdzs bálján” még ő töltötte be a háziasszonyi tisztet. A Szent Anna temetőben nyugszik. Ide temették Anna lányát is, férjével együtt.

1934. március 3-án Gálffy Ignác másodszor is megnősült. Felesége dr. Tarczay Erzsébet, Zágrábból Miskolcra származott, jó nevű tanárnő volt. Mint író is számon tartották. Ő túlélte a férjét, mert 1978. július 13-án halt meg 88 éves korában. Hamvasztás után férje mellé temették a Deszka temetőben.

Gálffy Ignác a szakmai és társadalmi megbízatásokból külön jövedelemre többnyire nem tett szert, voltak ugyan tisztségei, melyekkel díjazás járt. Például a Borsod megyei Takarékpénztárnál, vagy a Fa- és Kőipari Rt.-nél felügyelő bizottsági tagság.

A család gazdasági helyzete fokozatosan erősödött. A családfőnek voltak ingatlanai Szombatfalván, felesége birtokrészt örökölt Göncön 1890-ben. A lassú gyarapodás az 1890-es években kezdődött, amikor Bedegvölgyben megvásároltak egy szőlőt és a hozzá tartozó borházat Petró Józseftől. A következő években több ilyen vásárlás történt. A borházak kibővítése és átalakítása után jött létre az Anna Háza, amely a család lakó-

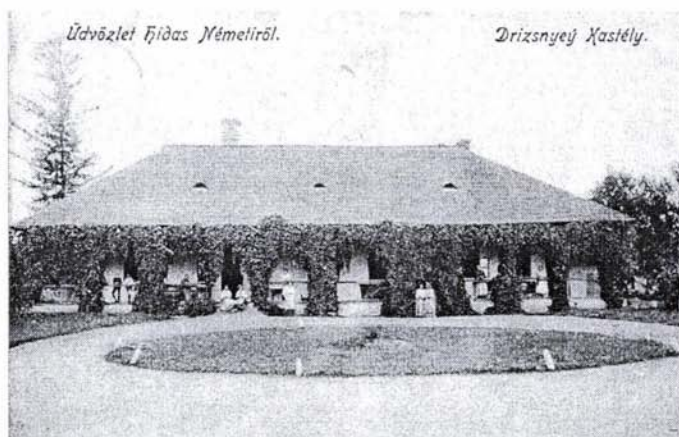
3. kép. A családi ház a Bedegvölgyben

helye lett. Emellett a városban is rendelkeztek több lakóházzal. A Bedegvölgyben és a Csattos-hegyen megvásárolt földeken szőlőt, gyümölcsöt, gabonát, bort termeltek.

A család jövedelmi viszonyainak érzékeltetésére két dolgot említek meg: 1897. május 12-én a VKM. a korábban államosított Felsőkereskedelmi Iskola igazgatói állásában Gálffy Ignácot megerősítette. Az erről szóló okirat záradéka a következőképpen szól: „A vezetése alatt álló intézetek igazgatását jövőre külön díj nélkül köteles ellátni.” Ez arra mutat, hogy hivatalos megbízatásából túl nagy jövedelme nem lehetett. Gazdálkodása viszont sikeres volt, mert pl. a legtöbb adót fizető polgárok 1930. évi kimutatásában Gálffy Ignác is szerepel. Végrendeletében szerényen megjegyzi, hogy „nem vagyok gazdag ember”. Ugyanakkor dicsérőleg emlékezik meg Imre fiáról, aki a gazdaság ügyeit nagy gondnal és jó eredményekkel intézte.

Jelentős vállalkozása volt a családnak a Kalapos Istvánnal kötött szerződés, 1926. november 29-én. Ennek alapján a Miskolci Nap és Légfürdő Szövetkezet a Bedegvölgyben, Kalapos telkén nap-, lég- és vízfürdőt létesített, 20 évre. Ez a fürdő jó ideig működött is. A Magyar Jövőben rendszeresen megjelent a keretes hirdetés a fürdő népszerűsítésére: „Budapesten Hűvösvölgy – Miskolcon a Bedegvölgy” szlogennel.

A Gálffy házaspár 1930. április 24-én a közös akaratot tükröző végrendeletet készített. Ebben mind a közös vagyont, mind a feleség örökrészét igazságosan és arányosan osztották szét a három gyerek között. Figyelembe vették azt is, hogy ki hogyan tudja kezelni a rászó részt. Így a mezőgazdasághoz tartozó ingatlanrészek, felszerelések és az állatok Imre részesezését képezték, a városi telkek és házak pedig a lányok kezébe kerültek. A végrendelet megírása alkalmat adott arra, hogy Gálffy néhány szubjektív megjegyzést is tegyen. Megemlíti, hogy a családban szinte hagyomány a vegyes házasság. Édesapja és egyik nagyapja is vegyes házasságban élt, reformátusok lévén, katolikus lányokat vettek feleségül. Ez azonban soha, semmilyen problémát nem okozott a családban. A vegyes házasság tényével magyarázható, hogy Drizsnyey Annát és Anna lányát a szent Anna temetőben helyezték örök nyugalomra, Tarczay Erzsébet református volt, tehát őt a református temetőben temették el. A hitbéli békességet Gálffy az élet más területén is alapelvének tartotta. A végrendeletben arról is ír, hogy a bedegvölgyi pincébe „...ide járt Zsarnay református püspök, a minorita házfőnök (valószínűleg dr. Péchy Alán), a katolikus Lázár és a református Dobos csizmadiák nagy békességben.”

4. kép. Drizsneyi-kastély

Gálffy Ignác 1940. június 4-én, hosszabb betegség után hunyt el. A Magyar Jövő szerkesztőségi cikkben búcsúztatta el az elhunytat: „...meghalt Gálffy Ignác, Miskolc város Törvényhatósági Bizottságának sok évtizedeken át volt tagja, Miskolc egyik legalkotóbb és legmunkásabb közéleti férfiúja és egyik legtiszteltebb és legkiválóbb polgára. 82 évet élt meg, mindig a közélet és a munkás élet első vonalában.” Ugyanebben a lapszám-ban jelent meg a Borsod megyei Takarékpénztár gyászjelentése, amely egyik alapítójától búcsúzott az elhunyt személyében.

A Magyar Jövő tudósítása szerint június 8-án, szombaton délután nagy részvét mellett temették el Gálffy Ignác főigazgatót a Deszka templomból. A szertartást dr. Enyedy Andor püspökhelyettes végezte. Gyászbeszédet mondott Simon Sándor, a Felsőkereskedelmi Iskola igazgatója, Berzy Sándor, a Kereskedelmi Testület elnöke és Henkey-Hönig Vilmos altábornagy, a Borsod megyei Takarékpénztár vezetőségének nevében. Közreműködött a Református Egyházi Énekkar. A védett Gálffy-Tarczay sír a Deszka temetőben ma is megtalálható.

Gálffy Ignác, a tanár és oktatásszervező

A híres székelyudvarhelyi Bethlen Gábor Kollégium tehetséges és szorgalmas diákja jövőjét építőmérnökként képzelte el. Kitűnő érettségijével a hóna alatt be is iratkozott Budapesten a Műegyetemre, de rövidesen kiderült, hogy szemhibája miatt műszaki pályára nem alkalmas. Pályát kellett tehát változtatnia. Áttért a Tudományegyetem matematika-fizika szakára, és a tanári pálya felé orientálódott. Ezen a területen elért eredményei utóbb igazolták, hogy helyesen döntött. Kiváló pedagógusként és ötletgazdag oktatásszervezőként sokat és maradandót alkotott. Nem csak Miskolcon, hanem országos viszonylatban is elismert szaktekintély lett. Ezt igazolják azok az elismerő és köszönő levelek, amelyeket a minisztériumtól, partnereitől és tanítványaitól kapott.

Ismert volt a neve és tevékenysége a pedagógia, a közművelődés, a történelem, az ősrégészet és a muzeológia területein. Tudományos igénnyel foglalkozott a székelység problémáival. Ezt a kérdéskört egész életében szívügyének tekintette.

Első polgári iskolai tanári oklevelét 1879-ben kapta meg. 1881-ben középiskolai tanári vizsgát tett, 1888-ban a magyar nyelv és irodalomból, bölceletből és neveléstanból

vizsgázott. 1898-tól 1904-ig a felsőkereskedelmi iskolai tanárok szünidei továbbképző tanfolyamain kereskedelmi ismeretekből, földrajzból és közgazdasági ismeretekből kapott képzést.

Miskolci működésének első évében alaposan tájékozódott a helyi viszonyokról és a lehetőségekről. Egyéves tapasztalatai alapján javaslatot terjesztett a Városi Tanács elé fiú kereskedelmi iskola megalapítására. Célja ezzel az volt, hogy a város rohamosan fejlődő gazdasága részére szakembereket képezzen. Négyéves előkészítő és szervező munkája eredményeként, a Kereskedelmi és Iparkamara költségvetésében és városi támogatással 1886-ban beindította a Társulati Középkereskedelmi Iskolát, teljes nevén „Államilag segélyezett, polgári fiúiskolával kapcsolatos közép kereskedelmi és ipariskolát”. Az intézet neve később Állami Felsőkereskedelmi Iskolára rövidült, és Széchenyi István, majd Deák Ferenc nevét viselte. Ez volt az országban az első, ilyen típusú oktatási intézmény. Gálffy Ignác igazgató ezt rövidesen az ország elismerten legjobb iskolájává fejlesztette. Az iskola kezdetben a mai Erzsébet fürdő helyén állott épületben kapott helyet, a polgári iskolák mellett. Ezeknek a Kun József–Dayka Gábor utcák sarkán álló épületei 1900-ban, a Felsőkereskedelmi Iskoláé a Hősök terén 1908-ban készültek el.

Gálffy Ignác gondolt az iparra is, amikor elvállalta a kamara által fenntartott iparostanonc iskola igazgatói tisztségét. Erről 1897. szeptember elsejével lemondott, de kapcsolata az iskolával továbbra is fennmaradt.

A városi polgári iskolákban a minisztérium által megkívánt rendet rövid idő alatt helyreállította. Közben megbízást kapott az említett iskolák gondnokságának irányítására is.

1906-ban a polgári leányiskola tantestülete Gálffy Ignác igazgatói működésének 25. évfordulóját alapítvány létesítésével kívánta emlékeztetné tenni. Ehhez csatlakozott a fiú polgári iskola is. A róla elnevezett alapítvány rendeltetése az volt, hogy segítse a szegény, de tehetséges gyermekek továbbtanulását.

Itt kell megemlékezni egy másik alapítványról, amelyet Gálffy Ignác hívott életre 1925-ben. Ennek alaptőkéje 1 millió 200 ezer korona volt, és azt a célt szolgálta, hogy a kereskedelmi iskolai tanárok tehetséges gyermekei főiskolai tanulmányokat folytathassanak. A kamatokból az arra érdemesek évente kétszer juthattak támogatáshoz. Ezt a gesztust a VKM is nagyra értékelte. A miniszter személyes levélben mondott köszönetet az alapítónak.

A Borsodmegyei Takarékpénztár közlése szerint 1942. december 31-én a jubileumi alapítvány értéke 785 pengő, a Gálffy-alapítványé 1.017,50 pengő volt.

A Felsőkereskedelmi Iskolát az állam 1894-ben, a városi polgári iskolákat 1899-ben kezelésbe vette. Gálffy Ignác igazgatói megbízatása ezzel nem szűnt meg. Formailag áthelyezéssel folytathatta munkáját ugyanott.

1905 márciusában részt vett Pécsen az Országos Szabadoktatási Konferencián, Miskolc város képviselőjében. Vegyes érzelmekkel jött haza, mert a tanácskozás pozitív eredményeket nem hozott.

1906. május 6-án a Kereskedelmi Szakiskolai Tanárok Országos Egyesülete, a Kereskedelmi Iskolák Főigazgatósága és a VKM országos ünnepség keretében emlékezett meg Gálffy Ignác 25 éves igazgatói jubileumáról. Az Országos Egyesület ebből az alkalomból társelnökké választotta.

1917-ben a VKM engedélyezte női felsőkereskedelmi iskola létesítését Miskolcon. Ennek szervezésére és működési szabályzatának elkészítésére Gálffy Ignác kapott megbízást.

1926-ban elvállalta a Példány Óvoda felügyelő bizottságának elnöki tisztét, ami együtt járt az összes óvoda felügyeletével. Az óvodákban gazdálkodási gondok adódtak, és ezért ezt a feladatot senki más nem vállalta. A rendezéshez Gálffy rutinjára volt szükség. Ő ennek a feladatnak is eleget tett, és az óvodák gazdálkodását rövid idő alatt rendbe tette. A kép teljessége érdekében itt jegyzem meg, hogy hasznos munkát végzett a városi zeneiskola felügyelő bizottságának elnökeként is.

1924. december 13-án a Fiú Felsőkereskedelmi Iskola TURUL Sportegylete díszelnökké választotta. Tudunk arról, hogy Gálffy más városi sportegyesületben is viselt tisztségeket. Az aktív sportolással kapcsolatban egyetlen adat áll rendelkezésre: 1889. december 16-án a „Szabadvívászatú Tanfolyam” sikeres elvégzéséről kapott oklevelet, kitűnő minősítéssel.

Gálffy Ignác szakértelmét és munkabírást időnkint a minisztérium is igénybe vette országos jelentőségű feladatok megoldásához. 1891-ben az Országos Közoktatási Tanács „külső bíráló”-ként a tankönyvek értékelésével bízta meg. 1897-ben felkérték közreműködésre az Országos Tanszermúzeum és az Országos Pedagógiai Könyvtár szervezésében. Ezért a munkájáért miniszteri dicséretet kapott. 1908-ban az Ipari és Kereskedelmi Oktatási Tanács megbízta tanulmány készítésével az iskolák felszereltségi állapotáról.

1917-ben a minisztérium azzal a gondolattal foglalkozott, hogy az ungvári főreáliskolát áthelyezi Miskolcra. Az előkészítésre bizottságot hoztak létre. Ennek tagja lett Gálffy is.

1920-ban az Országos Menekültügyi Hivatal vas- és gépkereskedelmi tanfolyamot indított a határokon túlról Miskolcra menekült köztisztviselők és katonatisztek részére. Ennek a szervezetnek az irányításával is őt bízták meg. Ezt a feladatot kb. egy évig, nyugdíjazásáig látta el.

Az itt felsorolt oktatási, igazgatási és szervezési feladatokon felül tankönyvírással is foglalkozott. A szakma különösen a matematikaoktatás területén alkalmazott új módszereit dicsérte.

Gálffy Ignác az önként vállalt és reá hárult tennivalókkal csakis az egyéniségében rejlő ritka tulajdonságok birtokában tudott megbirkózni. Személyes élményeim alapján is állíthatom, hogy munkatársai és tanítványai szerették és tisztelték, külső partnereivel is könnyen szót tudott érteni, és velük szemben megkérdőjelezhetetlen tekintélyt tudott tartani. Mindemellett szerette a vidám társaságot. Bedegvölgyi pincéjében gyakran gyűlt össze a baráti társaság szolid borozgatásra, nótázásra. Ő volt minden miskolci Náci Bácsija.

Gálffy Ignác, a tudós és múzeumalapító

Gálffy Ignác 1881. szeptember végén, 22 évesen, zsebében a VKM kinevező okirattal, amely őt a városi polgári iskolák igazgatásával bízta meg, érkezett Miskolcra. Mint korábban már szó volt róla, a híre megelőzte itt, de közben ő is szerzett információkat a városról. Így nem volt nehéz megtalálnia az utat a Polgári Kaszinóhoz, ahol a város értelmiségének legjavával találkozott.

A másik szellemi fórum, amelyre támaszkodhatott, az éppen alakuló Borsod-Miskolci Közművelődési Egyesület volt, amelynek szervezésébe és programjának alakításába már a kezdet kezdetén bekapcsolódott. Mindkét szervezetben vállalt előadásokat, kezdetben főként erdélyi témákban. Később áttevezett más területekre is. Amikor meg-

ismerték felkészültségét és képességeit, gyakran őt kérték fel alkalmi ünnepi beszédek, megemlékezések megtartására, nemcsak a két szervezetben, hanem más helyeken is. Sokirányú tudományos felkészültsége és érdeklődése lehetővé tette, hogy gondolatait írásban is közzé tegye. A közvélemény hamar felfigyelt ezekre a tulajdonságokra, és ezután sorra kapta a felkéréseket, megbízásokat különféle közigazgatási, gazdasági, társadalmi tisztségek betöltésére.

1891-ben a bársonyházi szakócák megtalálása és a körülötte kialakult szakmai vita felkeltette érdeklődését az ősrégészet iránt. A vitában Herman Ottó álláspontját támogatta, majd maga is aktív kutatóként kezdett foglalkozni a paleontológiával. Ásatásokat végzett Szirmabesenyőn, Tiszakesziben, Sályban. Részesen volt a MÁV Fűtőház építési területén a mamutagyar és ősemberi koponya megtalálásának. Miskolcon, az akkori Petőfi utcában kő nyílhegyet talált. Állította, hogy diluviális ősember élt az Avason, és teljes erejével támogatta Herman Ottó kezdeményezését a bükki barlangok tudományos kutatása érdekében. Így jöttek Miskolcra a Földtani Intézet szakemberei: Papp Károly, Kadič Ottokár és Hillebrand Jenő.

Másik jelentős tudományos eredménye volt a matyó folklór felfedezése és tárgyi emlékeinek megmentése, még az előtt, hogy kitört az ún. „matyó láz”, amely üzleti haszon reményében kezdett érdeklődni Mezőkövesd, Szentistván és Tard népének viselete és szokásai iránt. Ezt a felfedezését a Magyar Néprajzi Társaság tagsággal honorálta.

Új jelenség volt a város életében az első és akkor egyetlen nyilvános könyvtárának megszervezése. Ezzel azt akarta elérni, hogy a középiskolai tanulók és a tudományok iránt érdeklődők számára rendelkezésre álljanak a szükséges könyvek. Ez a könyvtár közadakozásból jött létre. Gálffy Ignác személyes befolyásával elérte, hogy a könyvtárral rendelkező családok könyveik egy részét a köz javára felajánlják.

Gálffy Ignác tudományos tevékenységének fő területei, az ősrégészet, a népi kultúra, a magyar nemzet történelme iránti érdeklődés, valamint a könyvtárszervezés, már a múzeumi világ felé mutat, ebben a világban is megtalálta helyét, és ki tudta bontakoztatni tehetségét.

A 19. század utolsó évtizedeiben a közvélemény felfigyelt arra, hogy egyre-másra bukkannak fel a múlt tárgyi emlékei és ezek kézen-közön el is tűnnek. A felelősen gondolkodó emberek múzeumok létesítésében láttak lehetőséget arra, hogy ezek az értékek szakszerűen felkutattassanak, a meglévők pedig vétel, ajándékozás vagy letét formájában őriztessenek és így közkinccsé váljanak. A Magyar Nemzeti Múzeum már működött, de vidéken csak ekkor kezdett érlelődni a helyi értékek megmentésének gondolata és felelőssége. Miskolcon is megjelent az igény az egyre sokasodó történelmi tárgyi értékek intézményes megőrzésének megszervezésére.

Gálffy Ignác mellett feltűnt a Bükk-rajongó, természetjáró jogász, Petró József, Gálffy bedegvölgyi birtokostársa, aki felfigyelt a bükki barlangokban mutatkozó értékekre, és ezek megmentésére megoldást keresett. Ebbéli törekvéseben társra talált Gálffy Ignácban. Ők ketten először arra gondoltak, hogy a Borsodi Bükk Egylet lehetne egy ilyen gyűjtemény gazdája, de később mégis a Közművelődési Egyesület mellett döntöttek, mivel ennek működése szélesebb területet ölelt fel.

1899-ben a Közművelődési Egyesület elnevezése és működési köre kibővült a múzeumi osztállyal, és ez után Borsod-Miskolci Közművelődési és Múzeumi Egyesület néven szerepelt. A múzeumi osztály első elnöke, egyben a múzeum igazgatója Petró József

ügyvéd lett. Gálffy Ignác a régészeti osztály vezetését kapta feladatul, természetesen iskolai igazgatói pozíciójának megtartása mellett.

Az Egyesület hathatós közreműködésével megindult a műtárgyak gyűjtése a városban és a vármegyében. Ennek eredményeként 1902. október 26-án megnyílt a múzeum a református iskola két termében, a Papszeren.

Petró József 1906-ban eltávozott Egerbe. Ekkor a múzeumi osztály vezetését Gálffy Ignác vette át és vitte haláláig, 1940-ig.

A múzeum 1913-ban a vármegye kezelésébe került. Ekkor ismét meg kellett változtatni a Közművelődési Egyesület nevét. A múzeumi utalás kimaradt, és a múzeumi osztály beolvadt az intézmény szervezetébe. 1929-ben megalakult a Múzeumpártoló Egyesület. Ennek alapszabályát és működési rendjét Gálffy Ignác dolgozta ki.

Gálffy Ignác tudományos tevékenységét és érdeklődési körének tag határait előadásai, könyvei, egyéb írásai és emlékbeszédei érzékeltetik. Működésének kezdetén előadásokat tartott a Polgári Kaszinóban a székelység eredetéről, Erdély történetéről. Később a történelmi évfordulók kapcsán Bocskai Istvánról, Bethlen Gáborról, Fráter Györgyről. Megemlékezett Deák Ferenc születésének 100. évfordulójáról, Jókai Mórról, 1933-ban a Kaszinó 100. évéről, és megírta az általa igazgatott iskolák történetét is. Ősrégészeti kutatásainak eredményeiről a Múzeum évkönyveiben számolt be. Itt jelentek meg összefoglaló jellegű írásai a múzeum régészeti osztályának tevékenységéről. Miskolc őstörténetéről az 1929-ben megjelent Miskolc monográfiában is írt.

Tudományos eredményeit a hazai és külföldi szakmai szervezetek is elismerték és méltányolták. 1898. november 20. A Magyar Királyi Természettudományi Társulat rendes tagjává választotta; 1927. október 7. az Österreichische Gesellschaft für Höhlenforschung levelező taggá választotta; 1927. Magyar–német–osztrák barlangászok Gálffy szervezésében gyűlést tartottak Miskolcon; 1929. december 7. Az Országos Magyar Régészeti Társulat tiszteleti tagjává választotta; 1930. február 22. Az Országos Magyar Régészeti Társulat rendes taggá választotta; 1931. január 15. A Magyar Barlangkutató Társulat tiszteleti taggá választotta.

Összefoglalva tevékenységének eredményeit elmondhatjuk, hogy a történelemben, irodalomban, régészetben és a néprajzban járatos tudós ismereteit és teremtő fantáziáját a múzeummal kapcsolatos tevékenységében is jól hasznosította. Jelentős része volt abban, hogy a tudomány érdeklődni kezdett a miskolci Avas és a bükki barlangok diluviális emberi lakóhelyei iránt, és a feltárások megindításával részese lett annak a versengésnek, amely az emberi élet keletkezésének helyét és idejét próbálta meghatározni. Részben neki köszönhetjük a matyó világ néprajzi értékeinek felfedezését és megmentését az üzleti érdekek elől. Ő hozta Miskolcra és az anyaországba a székelység világának sok, kevésbé ismert részletét. Idejében felismerte a könyvtár szerepét a közművelődésben és az iskolai oktatásban.

Gálffy Ignácnak három megjelent könyvéről tudunk. Az első 1886-ban jelent meg „Azok a nehéz idők” címmel. Ebben a Bach-korszak erdélyi eseményeit írta le, egy fiatal leány sorsának tükrében, aki huszárnak öltözve szolgált Bem tábornok seregében. Ez az alapmotívum később több irodalmi és művészeti alkotásban megjelent, lehet, hogy Gálffy ötlete nyomán. Második könyve 1914-ben, közvetlenül a háború kitörése után került ki a nyomdából. Címe: „Országos Székely Szövetség”. Gálffy ebben a könyvében eredetileg országra szóló elgondolását hozta volna nyilvánosságra. Ez pedig a székely nemzet egységes szervezetbe tömörítése lett volna, függetlenül attól, hogy ki lakik Erdélyben,

a Székelyföldön vagy az anyaországban. Tudnunk kell, hogy erre az időre már sok székely elhagyta szülőföldjét a jobb megélhetés csálóka reményében. A Székely Szövetség hivatása lett volna a nemzettudat fenntartása és anyagi eszközök birtokában a rászorulókat támogatása. Ez utóbbira a fedezetet egy külön célra alapítandó, a pénzügyintézet által kezelt alap biztosította volna. Gálffy könyvében mind a Szövetség, mind a pénzalap működési rendjét kidolgozta, és szükségességét történelmi tanulmányokkal igazolta. Közbeszólt azonban a háború, és a szerző maga is kétkedővé vált a tervek megvalósíthatóságát illetően.

Közrejátszott egy másik történelmi tényező is, a könyv alap gondolatának módosításában. 1914-ben zajlott ugyanis Tisza István miniszterelnök vitája a Román Nemzeti Párt tagjaival a románság követeléseiről. Tisza a követeléseket elutasította, mert azok nem álltak összhangban nemzeti politikájának alapelveivel. Gálffy ebben a kérdésben Tisza István oldalán állt. Ennek bizonyítására könyve tartalmát megváltoztatta, néhány fejezetet kivett belőle, s helyettük a vita és a parlamenti tárgyalás teljes, az országgyűlési dokumentációra és hírlapi beszámolókra támaszkodó anyagát leköszölte. Ez teszi különösen értékké ezt a könyvet.

„Csak magunkban bízhatunk” a címe a harmadik könyvnek, amely 1927-ben jelent meg. A szerző tervei szerint ez a kötet egy sorozat első darabja lett volna. Műfaji meghatározása szerint „Regényes korrajz a XVIII. századból.” Ebben a művében Gálffy a székelyudvarhelyi kollégium életét mutatja be, majd végigkíséri egy fiatalokból álló csoport utazását Magyarországon keresztül Temesvárig, ahol a szereplők részt vesznek a török kiűzésében. Útközben érintik Miskolcot is, és itt Bódogh Tamás avasi pincéjében kedélyesen borozgatnak és miskolci nótákat énekelnek.

Gálffy Ignác és a közélet

Gálffy Ignác életművének színes szelete közéleti tevékenysége. A köz ügyei iránti érdeklődést a családi és a kollégiumi nevelés alapozta meg. Szerepet játszott ebben a székely nemzethez való tartozás tudata és ösztönző ereje.

A közéleti aktivitás első lépcsőfoka a tanári és iskolaigazgatói megbízás volt. Mivel egyazon időben több oktatási intézményt vezetett, ellenőrzött, felügyelt, közvetlen tapasztalatokat szerezhetett a társadalom jelentős részének helyzetéről, problémáiról. Nem véletlen, hogy az illetékes szervek felfigyeltek jó tulajdonságaira, és ellátták megbízásokkal, sokszor olyanokkal is, amelyek felelős ellátása meghaladta egy humán képzettségű ember lehetőségeit. Az ilyen helyzetek állandó tanulásra, önképzésre készítettek, s így minden megbízásnak becsületesen eleget tudott tenni.

A következőkben felsorolok néhányat a megbízások köréből, emlékezve arra, hogy Leszih Andor 48 ilyen feladatról tesz említést. Természetesen figyelembe kell venni azt is, hogy ezek a feladatok nem egy időben terhelték, hanem eloszlottak a Miskolcon megélt 60 év alatt. Az ismétlések elkerülése érdekében a felsorolásból kihagyom azokat, amelyekről az előző fejezetekben szó volt. Miskolc Városi Tanács bizottsági tagja; A miskolci Református Egyház presbitere; A Református Énekkar választmányi tagja; A Miskolci Mezőgazdák Társaság Egyesülete választmányi tagja; A Miskolci Székely Egyesület elnöke; A Miskolci Atlétikai Kör tiszteleti tagja; A városi Borellenőrző Bizottság tagja; A vízvezeték és csatornaépítést ellenőrző bizottság tagja; A Miskolci Kerületi Gazdasági Biróság ülnöke; A Borsod megyei Takarékpénztár

5. kép. Hadi érdem-
kereszt adományozása

felügyelő bizottság tagja; A Kő- és Faipari Rt. Felügyelő bizottság tagja; A Bedegvölgyi Strandfürdő Rt. Felügyelő bizottság tagja; A Magyar Stefánia Szövetség igazgatósági tagja; A Magyar Nemzeti Szövetség elnöki tanács tagja; Az Országos Gyermekvédő Liga díszelnöke; A Területvédő Liga helyi csoport ügyvezető elnöke; A Budapesti Székely Egyesület választmányi tagja; A Tisza jobb parti Mezőgazdasági Kamara számvizsgáló bizottság tagja; A Magyar Városok Kulturális Szövetségében Miskolc képviselője.

Különleges, eseti megbízások: 1904 decemberében gróf Tisza Istvánt képviselőjelöltségre felkérő küldöttség tagja; 1918. IV. Károly király látogatása idején Debrecenben, Miskolc képviselőletében volt jelen; 1921. Miskolc város díszpolgári oklevelét gr. Apponyi Albertnek kézbesítő díszküldöttség tagja; 1929. Városok Kulturális Szövetsége pécsi országos konferenciáján Miskolcot képviselte. A debreceni királylátogatásról szóló visszaemlékezésében kifogásolta, hogy „...a király és 36 küldött külön ebédeltetése miatt, a 300 terítékes közebéden csak 18-an maradtunk, és a Nemzeti Szövetséget nem alakítottuk meg.” Arról nem szól sem ez, sem más feljegyzés, hogy milyen szövetségről lett volna szó. A megjegyzést a menükártya hátlapjára írta, s azon több hely már nem volt.

Gálffy Ignác a napi politika történéseivel nemigen foglalkozott, hiszen arra aligha jutott volna ideje. Politikai alapállását a mindenkori kormánnyal szembeni lojalitás határozta meg. Mint állami tisztviselő erre erkölcsileg kötelezve is volt. Mindezekon felül Tisza Istvánnal azért is szimpatizált, mert a miniszterelnök kisebbségi politikája egyezett Gálffy nézeteivel.

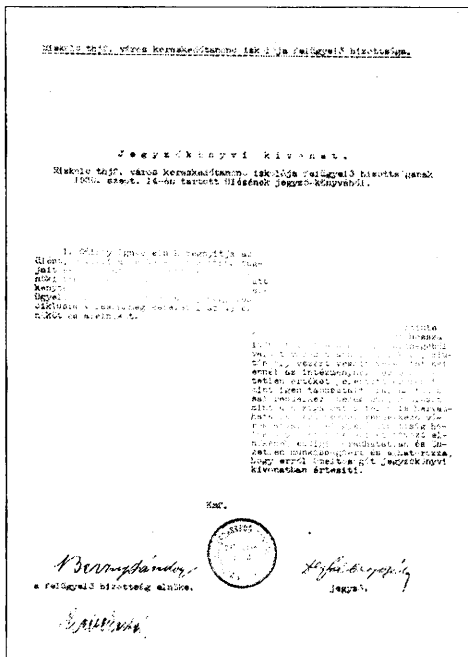
6. kép. Egy különleges okmány a román megszállás idejéből

Az 1867 utáni meglehetősen zavaros belpolitikai viszonyok között iparkodott minden párttal szót érteni. Jóban volt a 67-esekkel, éppúgy, mint a 48-asokkal Jelentősebb politikai fellépéséről egy esetben tudunk. Ez pedig az 1905-ös képviselőválasztás volt.

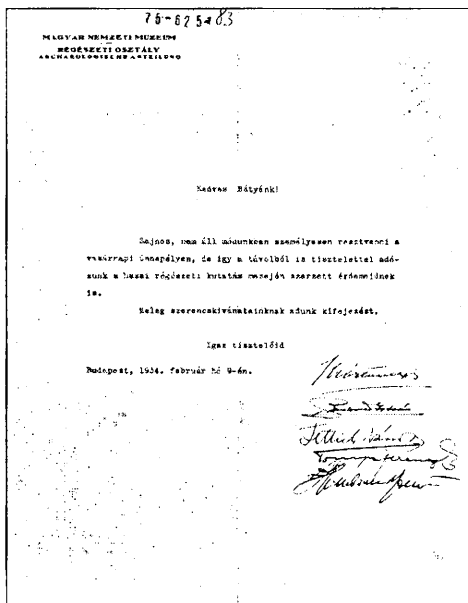
Ferencz József 1904. december 13-a után, Tisza István javaslatára feloszlatta az országgyűlést, és az új testületet 1905. április 15-ére hívta össze. A miskolci kormánypártiak Gálffy javaslatára Miskolc északi kerületében Tisza Istvánt kívánták képviselőjelöltként felléptetni, a függetlenségi párti Bizony Ákossal szemben, akit egyébként Gálffy nagyra becsült. 1904 decemberében – egyes források szerint 120, mások szerint 150 tagú – küldöttség utazott Budapestre, hogy Tiszát felkérje a jelöltségre. A miniszterelnök először a Parlamentben fogadta a küldöttséget, majd a Hungária Szállóban mondott beszédet. Ez utóbbi alkalommal főleg az idegen ajkúakhoz, különösen a román anyanyelvűekhez szólt – Gálffy szíve szerint.

1905. január 23-án Tisza István Miskolcra látogatott, hogy programját ismertesse. Ő és kísérete a Gömői Pályaudvarról gyalog vonult a Korona Szállóhoz. Itt híveinek küldöttsége kereste fel – Gálffyval az élén –, hogy felkérje programbeszédének megtartására. Mind a bevonulás, mind a beszéd az ellenzék rendezavaró fellépése miatt nyugtalan körülmények között zajlott, annyira, hogy végül is a rendőrségnek kellett a zajongókat eltávolítani. A választáson Tisza István megbukott. Emiatt sokan Gálffyt tették felelőssé. Ő azzal védekezett, hogy mindvégig biztos volt a győzelemben. Különben pedig nem volt hajlandó erkölcstelen eszközöket bevetni a választási küzdelemben. Ennek ellenére a közvéleményben élt az a tudat, hogy Tiszát Gálffy buktatta meg óvatosságotól. Ennek a vélekedésnek sok értelme nem volt, mert Tisza István szabadelvű pártja országosan is megbukott, és emiatt kénytelen volt a miniszterelnökségről lemondani.

1920-ban Gálffy fontos megbízatást kapott: megválasztották a Kerületi Gazdasági Bíróság ülnökének. Ennek a bíróságnak az volt a feladata, hogy felmérje a Tanácsköztársaság idején keletkezett károkat, és kárpótolja a károsultakat. Ez a funkció mintegy erkölcsi elégtételt szolgáltatott az őt ért sérelmekért és károkért.

7. kép. Jegyzőkönyvi kivonat

8. kép. Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Osztályának levele

Gálffy Ignác közéleti szereplésének fontos színtere volt a Polgári Kaszinó. Mint tudjuk, ez volt az a szervezet, amely őt Miskolcra érkezése idején befogadta, és pályája kezdetén támogatta. Gálffy ezt azzal hálálta meg, hogy élete végéig tevékenyen működött a szervezetben. Minden lehető alkalommal előadásokat, megemlékezéseket tartott. Ő vezette be azt a szokást, hogy a közgyűléseken az ügyrendi kérdések mellett tudományos értekezések is elhangozzanak. Így a kaszinó élete megpezsdült, és a korábbi pipázgató, társalgó stílussal szemben alaposan megváltozott. Elégedetlen volt a kaszinó elnevezéssel is. Befolyásával és tekintélyével elérte, hogy az egyesület nevét Polgári Egyletre változtatta. A vele szemben megnyilvánuló tisztelet és elismerés jele volt, hogy 1920-ban díszelnökké választották.

1931 szeptemberében a kaszinóval fenntartott kapcsolat 50. évfordulóját, az akkor már Polgári Egylet díszközgyűléssel ünnepelte meg. Ennek programjában Gálffy visszaemlékező értekezést olvasott fel az egyesület közel 100 évéről. (A kaszinó 1833-ban alakult.) Egy akkori feljegyzésében ezt olvashatjuk: „...nem érek rá kaszinózni, mert az 50 egyesület és bizottság, testület, intézmény meg a saját kis gazdaságom és a család elfoglalja minden időmet.” Az 1931-es év történetéhez tartozik, hogy közreműködött a Borsod megyei Gazdák Termelő és Értékesítő Szövetkezete szervezésében, mint intézőbizottsági tag elkészítette az összes működési szabályzatot. A közgyűlésben a választmány tagjává választották.

Trianon után sorra alakultak Magyarországon egyesületek, szervezetek, amelyek szervezték a tiltakozást az ország megcsönkítése ellen, és követelték a békediktátum revízióját. Gálffy ezek közül különösen a Területvédő Ligával értett egyet. Ez az egyesület „nemzet nevelésre, nemzetvédelemre, a magyar haza egysége

íránt való tántoríthatatlan hitre és ennek megvalósítására szolgáló törekvés ápolására” alakult. Elvállalta az alakuló közgyűlés elnöki tisztét. Ilyen minőségében előadást is tartott, ízekre szedve a Trianoni Békeszerződést. A Liga más rendezvényein is szerepelt. Fő témája Nagy-Magyarország történelmi értékeinek felvonultatása, a trianoni veszteségek rendszerbe foglalása és a nemzetiségi kérdés volt.

Gálffy Ignác miskolci közszereplésének fontos állomása volt 1934. február 11-én a Zenepalota dísztermében a Lévy József Közművelődési Egyesület által rendezett dísz-ünnepség 50 éves írói jubileuma alkalmából. A Közművelődési Egyesület hónapokkal korábban gyűjtést kezdeményezett a város érdemes polgára méltó megajándékozásának anyagi fedezetére. Az összegyűlt pénzből 50 ezüst levélből álló koszorút és arany íróttalat készítették és adták át az ünnepeltnek. (Véletlen vagy szándékos, nem tudni, de az ajándék elkészítésének 65 pengős számlája a családi iratok között megtalálható.)

Az ünnepség programja szerint Miskolc THJ Város közönsége, a Lévy Egyesület és a Borsod-Miskolci Múzeum nevében dr. Hodobay Sándor polgármesternek kellett volna üdvözölni Gálffy Ignácot. Közbejött akadályok miatt az üdvözlőt dr. Halmay Béla helyettes polgármester tolmácsolta. Érdemes a beszéd egy részét idézni: „... ma benne nem csak az író, hanem a kimagasló embert, városáért fáradó, küzdő, verejtékező vezérférfiút, miskolci polgári és kereskedelmi iskolák felvirágoztatásának lankadatlan buzgalmú apostolát, a keze alatt felnőtt ezernyi tanítvány jószágos és szerető atyját, városunk sok-sok kulturális, jótékonyági és közgazdasági intézményének értékes vezérégyéniségét, a múzeumunkat megalapító és nagyra tevő tudóst és régészt is ünnepeljük.” A Felsőkereskedelmi Iskola nevében Simon Sándor igazgató köszöntötte az ünnepeltet. A polgári iskolák üdvözlését és jókívánságait Sztankovics Károly igazgató tolmácsolta, Ferenczy Károly kormányfőtanácsos a volt tanítványok nevében beszélt, és átadta az ajándékokat. Leszih Andor múzeumőr Gálffy Ignác múzeumalapító tevékenységéről és tudományos eredményeiről, érdemeiről beszélt. Kiemelte azt a három fő területet, amelyen Gálffy Ignác úttörő jelentőségű munkát végzett: Gálffy Ignác gyűjtötte a miskolci őskori leleteket, hogy bizonyítsa, a diluviális ember az Avason is élt. Felfedezte és megmentette a matyó népi kultúra tárgyi emlékeit, és létrehozta az első miskolci közkönyvtárat, és gondoskodott annak fejlesztéséről is. Az ünneplő megemlékezésekre Gálffy Ignác meghatottan mondott köszönetet mindazoknak, akik az ünnepségen megjelentek, vagy levélben, táviratban köszöntötték őt. Végezetül Balázs Győző költő-tanár olvasott fel egy Miskolccal kapcsolatos részletet a „Csak magunkban bízhatunk” című könyvből.

A helyi sajtó az ünnepség másnapján terjedelmes cikkekben számolt be Miskolc érdemes polgárának jubileumáról.

A székely Gálffy Ignác

Gálffy Ignác a Miskolcon eltöltött évtizedek alatt tősgyökeres lokálpatriótává vált. Tekintélyes, megbecsült polgára volt a városnak, biztos gazdasági és közéleti pozíciót teremtett magának és családjának. Imre fia minisztériumi főtisztviselő, majd a város polgármestere lett, leányai női Felsőkereskedelmi Iskolában tanítottak, Mária az intézet igazgatója is volt. Gálffy a városhoz sok szállal kötődése ellenére is élete utolsó pillanataig megmaradt székelynek. Önmagában kiválóan meg tudta teremteni a kétféle életérzés harmóniáját. Egyik feljegyzésében hovátartozásáról a következőket írta: „...szülőhelyem Udvarhelyszék, otthonom Erdély, hazám Nagy-Magyarország.” Erdélyi és székely iden-

titását tudományos értekezéseiben, de különösen három könyvében élte újra. Erdéllyel és a székelységgel kapcsolatos ismereteit szívesen adta át tanítványainak, hallgatóinak akár írásban, akár baráti beszélgetésben. Neki is köszönhető, hogy az anyaországban nőtt az érdeklődés és a szimpátia a székelyek iránt. A tisztelet kifejeződése volt, hogy pl. Miskolcon az 1920-as évek derekán, a minorita atyák nyári pihenőhelyén, a Bodó szőlő nyugati végében lévő szőlőskertet székely kapuval zárták le. Ezt Gálffy Dénes fafaragó készítette. Ugyancsak az ő keze munkáját dicséri az 1923-ban Gödöllőn felállított székely kapu. Ettől kezdve a székely kapu a két nemzet együvé tartozásának szimbóluma lett.

A székely ember alkatahoz tartozik a szoros kötődés a családhoz, a nemzetséghez és a családi hagyományokhoz. Gálffy fiatal gyerekként, 1871. szeptember 27-én részt vett Marosvásárhelyen a székely vértanúk sírjánál rendezett megemlékezésen. Itt Kerekes Sámuel tanár idézte fel a sikertelen összeesküvés áldozataként kivégzett rokonok tragédiáját. Itt és ekkor 7 méteres kopjafát állítottak a vértanúk sírjára.

Érdekelte családjának eredete is. Több, genealógiával foglalkozó szakembert kért fel a családfa kutatására. Ennek nyomán részeredmények születtek, de végleges és hiteles családfa nem készült el, legalábbis ilyen a családi iratok között nem található.

A családjához, nemzetségéhez kötődését fejezi ki a Miskolcon bejegyzett „A Gálffy Családok Szövetsége” elnevezésű alapítvány is. Ennek alaptökéjét a tehetősebb családtagok befizetései képezték. A Gálffy Ignác által kidolgozott szabályzat szerint az alapító tagok 1000, az örökös tagok 5000, a többiek évente 5 koronát tartoztak befizetni az alap javára. Az így folyamatosan növekvő tőke kamataiból, a kuratórium döntése alapján kaphattak támogatást a rászoruló családtagok.

A családi kereteken túlmutató, az egész székelységet érintő óriási eredmény lehetett volna az Országos Székely Szövetség, és ennek anyagi háttérét biztosító Székely Nemzeti Alap. Ennek a gondolatnak szentelte az 1914-ben megjelent könyvét azzal a megjegyzéssel, hogy „A mű összes tiszta bevételét a Székely Nemzeti Alap részére adja a szerző”. Sajnos, a történelem közbeszólt, és a nemes kezdeményezés hamvába holt.

Trianon és a székelység elszakadása az anyaországtól soha be nem gyógyuló sebet ejtett Gálffy Ignác, a székely–magyar hazafi lelkén. 1920 után minden eszközt megragadott a békediktátum elleni tiltakozásra, tudományos alapon bizonyítva annak igazságtalanságát. Ebben az időben sorra alakultak egyesületek, közösségek, amelyek hol zajosan, hol visszafogottabban adtak hangot a nemzet fájdalmának, tiltakoztak és revíziót követeltek. Gálffy – annak ellenére, hogy személyében is károsultnak érezhette magát Trianon miatt – a mérsékelt mozgalmakhoz csatlakozott. Kapcsolatot talált a Területvédő Ligával és a Magyar Nemzeti Szövetséggel. Ezekben a szervezetekben tisztségeket is vállalt és előadásokat is tartott Trianon témakörében.

Erdélyből és a Székelyföldről minden időben többen költöztek át az anyaországba, természetesen a jobb megélhetés reményében. Az átköltözöttek ösztönszerűen keresték egymást, hogy az átmeneti gyökértelenség fájdalmát enyhítsék. Budapesten már 1875-ben alakult Magyar–Székely Egyesület. Ennek első, vidéki tagszervezetét Gálffy Ignác alapította meg Miskolcon, és ő készítette el az alapszabályt is. A Miskolci Székely Szövetség néven bejegyzett egyesület elnökévé őt választották.

Trianon után az átköltözők újabb hulláma érkezett Magyarországra. Ezzel még idősebb lett az összefogás. 1932-ben megalakult a Székely Tudományos Társadalmi és Művészeti Társulat Budapesten. Ez a szervezet sajtóforumot is létrehozott, a „Székelység” című lap megjelentetésével.

Felvetődtek lehetetlennek tűnő elképzelések is a székelység mozgalmában. A Hunyad vármegyeiek gróf Kun Kocsárd Körének 1939 áprilisában tartott közgyűlése kiáltványt fogalmazott meg, amely Erdély visszacsatolását követelte, de végső esetben megelégedett volna egy korridor létesítésével is. Ez a vasútvonalból és közútból álló folyosó köthette volna össze a teljesen elszigetelt Székelyföldet Magyarországgal. (A korridor gondolata nem volt új, mert a csehszlovákok az 1920-as években egy, Nyugat-Magyarország területén áthaladó, területen kivüliséget élvező folyosón át szerettek volna kijutni az Adriai tengerhez.)

Gálffy Ignác elkötelezettségét székely testvérei iránt előadásai is jól tükrözik. A múzeumi munkájának részét képező östörténeti tanulmányok mellett, legszívesebben a székelység helyzetét, sorsát közvetlenül vagy közvetve érintő témákkal foglalkozott. Rendkívüli módon érdekelték a székelység eredetéről szóló elméletek és legendák. Törekedett a tárgyilagosságra, mégis kitűnik, hogy a hun–magyar, a székely–magyar rokonság ügyében Anonymus megállapításait fogadná szívesen.

Végső következtetése szerint „Trianon ellenére, mi székelyek és magyarok egy nemzet vagyunk. Az elvesztett értékek minden fájdalommal kössön össze bennünket.”

Gálffy Ignác élete utolsó éveiben kitartóan küzdött Trianon és a benne gyökerező megosztottság ellen. Egyéni tragédiája, hogy nem érhetette meg a második bécsi döntést és Székelyföld visszatérését. Horthy Miklós, Magyarország kormányzója 1940. szeptember 4-én, Gödöllőn adta ki hadparancsát az erdélyi bevonulásra. Gálffy ekkor már három hónapja halott volt.

9. kép. Drizsneyei Anna és Mária leánya sírja a Szt. Anna temetőben

10. kép. Gálffy Ignác és dr. Tarczay Erzsébet sírja a Deszka temetőben

A múzeumalapító Gálffy Ignác helyet kapott a Herman Ottó Múzeum Pantheonjában a Papszeren álló épület falán. Miskolc Megyei Jogú Város Közgyűlése megbecsülése jeléül utcát nevezett el róla, ami a Győri kapuból nyílik, és 2004 óta a Város ünnepén kiosztott díjak között a 3. helyen szerepel a „Gálffy Ignác-életműdíj” is.

IN MEMORIAM IGNÁC GÁLFFY ON THE 150TH ANNIVERSARY OF HIS BIRTH

The study offers an overview of the life and activity of Ignác Gálffy, transferred to Miskolc from Transylvania by a decree of the Ministry of Religious Affairs and Public Education. He was active as an organiser of public education, founder of a school and museum, prehistorian and novelist, and also played a prominent role in the city's life.

Gálffy arrived to Miskolc in 1881 as a young man of twenty-two years. He was appointed director and teacher of the higher elementary school. He found support and a forum for his views in the Civic Casino and the Association for Public Education. He ably performed the duties assigned to him in the higher elementary schools, and founded Hungary's first commercial secondary school, organised the training of students in vocational schools and also acted as director of the kindergartens. He played a prominent role in the foundation of the Miskolc museum. He acted as the museum's director for thirty-six years, during which time he was also actively engaged in archaeological, historical and ethnographic research. He founded and continuously enlarged the city's first public library.

During his sixty years in Miskolc, Gálffy was offered and accepted various posts in fifty municipal committees, associations, public institutions and economic organisations. He also found the time and energy to build his own family business.

Gálffy married in 1885 and had three children. His two daughters became teachers in the commercial secondary school founded by him, while his son became a lawyer and acted as the town's mayor between 1944 and 1949. His first wife died in 1930. He later remarried: his second wife was a renowned teacher.

No matter how much he became a resident of Miskolc during the decades he lived in the city, Gálffy retained an awareness of his Transylvanian (Székler) roots. His one great dream was to unite the Széklers of Transylvania and Hungary in a Székler alliance. He worked out a detailed operational order for the organisation, which he published in a booklet in 1914. The world war, however, swept away even the hope of achieving this dream.

Gálffy fought against the injustice imposed by the Trianon Peace Treaty. He did not live to see the re-annexation of northern Transylvania to Hungary. He died on June 4, 1940.

Béla Tarczai

SZÁZ ÉVE INDULT A 125 ÉVE SZÜLETETT KÓS KÁROLY PÁLYÁJA

Gondolatok egy hosszan kísértő olvasmányélményemről
és a magam életútjáról 2008-ban

KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES

Egy kis családi történelem. Szeretném röviden felidézni azt az utat, amely a vizsgálat tárgyául választott műhöz elvezetett.¹ A vázolandók talán másokra is jellemzőek, de talán nem tanulság nélkül való az én tapasztalatom sem.

Édesapám, Szoboszlai György (1909–1992) a szülőfalujában, Csermelyben a kor szokásának megfelelően elvégezte az elemi osztályokat, majd magántanulóként a polgárit. Közben dolgozott is Ózd mellett a farkaslyuki bányában, mert a sokgyerekes családnak szüksége volt a keresetre. 1929-ben befejezte Egerben a tanítóképzőt (a líceumot), s még ennek az évnek az őszén pályázat útján egy kis borsodi faluba, Felsőnyárádra került katolikus kántortanítónak. Itt hosszas udvarlás és jegyesség után megnősült. Feleségül vette a már nyugdíjas és szülőfalujába a szomszéd faluból, Felsőkelecsényből visszavonult református lelkész lányát, Batta Lenkét – mindkét felekezet híveinek megdöbbenésére. A helybeli református lelkész – szegről-végről rokon – örökharagot tartott,² de a plébános bizonyára megnyhült, mert a menyasszony áttért a katolikus vallásra. Így lettem én Batta József református lelkész „katolikus unokája”, ahogy a családi hagyomány szerint emlegett.

Édesapám igen jó és igényes képzést kapott Egerben. Ennek bizonyítékát látom abban, hogy évente színvonalas előadásokat (*szerepét*, ahogy a faluban mondták) tanított be a katolikus fiatalságnak. Gyűjtötte, ha jól tudom, a Frank kávé dobozaiban reklám céljából elhelyezett történelmi kártyákat az iskolás gyerekek bevonásával. Ebből egy többméternyi történelmi sorozat (tekercs) állt össze cm-es évbeosztással, a magyar királyok képével, az ez alatti sorban a magyar történelem eseményeit ábrázoló képek kerültek a megfelelő évszámhoz, és megvolt a sora a tekercsen a világtörténelem eseményeit bemutató képeknek is. Naplószerűen megörökítette a napi eseményeket, a kisebb-nagyobb társaságban elhangzott dialógusokat. A falusi értelmiség, ahogy akkor mondták, a falusi intelligencia, különösen a fiatalok igen élénk társas életet éltek. Ennek egyik gyakran

1 Ezt a dolgozatot eredeti formájában a Szathmári István által vezetett Stíluskutató csoportban mutattam be. Kötetben a személyes hangvételtől megtisztított változata jelent meg (Nyelvi-stilisztikai megjegyzések Kós Károlyról és a Varju nemzetségről. In: *Stilisztika és gyakorlat*. Szerkesztette Szathmári István. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1998. 194–213). A mostani alkalmat felhasználom arra, hogy a személyességet is visszacsempésszem a szövegbe, mivel ez a téma szinte az egész életemen végigkísért. Talán megbocsátható, ha ezt a személyességet egyáltalán nem kerülő, átdolgozott szöveget – Arany Jánost szabad átköltésben idézve életemnek hetvenedik évében, amikor „Két engemet a jó Isten kévébe” – közzéteszem. (Vö. Arany: Sejtlem; illette Évnapra: „Hetven év / Jó, ha ép”.)

2 Két fiatalabb testvéremmel együtt mindig hangosan és illedelmesen köszöntünk a közlünkben lakó, anyánkat kiharangoztató, a nagyapánkat a presbitérium jegyzőkönyvében megbélyegző papnak, de sosem fogadta a köszönésünket. Ebből én gyercként arra következtettem, hogy nincs és nem is lehet megértés a két felekezet között.

látogatott központja a posta volt (akárcsak Mikszáthnál a kovácműhely), a másik a bányatulajdonos Bódy család otthona, a Bódy-kastélynak nevezett lakóházuk. Ebből a családból származik Bódy Gábor filmrendező, akinek az apja szintén tagja volt a szülem társaságának, mert az akkori Bódy gyerekek a szülem kortársai voltak. A naplórás nagy kihagyásokkal ugyan, de Szoboszlai György egész életében folytatódott, még a közel két és fél éves szovjet hadifogsága idején is.³

A jó képzőbeli alapoknak azonban legkézenfekvőbb bizonyítéka az igényesen kialakított könyvtár (sorozatok, lexikonok, tudományos művek), amely a házunkban a „berendezés” elengedhetetlen tartozéka volt. Ez a könyvvállomány nem volt nagy, de az akkori falusi viszonyokat tekintve mégis jelentős és feltűnő, és a gyakori kölcsönzések révén még hatásos is. S ami az én szempontomból a legfontosabb: mi gyerekek a legkorábbi eszmélésünktől kezdve használhattuk is. És használtuk is, játszótársainkkal versenyt olvasva.⁴

Az otthoni könyvek között találtam meg az Erdélyi Szépmíves Céh és az Erdélyi Helikon kiadványait. Édesapám előfizetője volt a sorozatoknak. Ezt a tényt Kemény János, Bánffy Miklós és Kós Károly aláírásával egy emléklap és az *Erdélyi Szépmíves Céh Aranykönyve* is bizonyítja. Szinte az *Egri csillagokkal* egy időben vált mindennapos olvasmányommá és kedvencemmé ezek közül a könyvek közül Kós Károly *Varju nemzetsége*.⁵ Azt most már nem tudom felidézni, hogy a Gárdonyi művével kapcsolatban mi volt az a momentum, ami a kezdeti elfogultságot kiváltotta. Szép lenne, ha itt most édesapám egri tanulmányait említhetném, de számomra akkor egy valóságos város s a történelmi események, sőt egy regény cselekményének színhelye nem jelentette ugyanazt a földrajzi objektumot. Mint ahogy annak a felismerése is „késői” volt a számomra, hogy nem csak *halott költő és író* van.

A Varjuk erdélyi, közelebbről a kalotaszegi története iránti érdeklődésem gyökereinél már biztosan gondolhatok a családi vonatkozásokra. Édesapám 1940 őszén Székelyudvarhelyen vett részt főhadnagyként Észak-Erdély visszatérésekor a bevonulásban. Ez az esemény nálunk sok-sok beszélgetés témája volt, fényképek is maradtak róla, s egy falusi gyereknek, akinek akkor a legnagyobb belátható földrajzi távolság az a 35 km volt, ami a falut a megyeszékhelytől, Miskolctól elválasztotta, ezen túl a messzeség megszépítő aranykódéba veszett mindaz, amit ezek a csak hallomásból ismert élmények jelentettek.⁶

3 Ezt a véletlenek összjátéka révén haza is tudta hozni. Születésének centenáriuma 2009-ben meg is fogjuk jelenteni.

4 Kezdetben csak a képek érdekeltek, de még ezek is sok ismeretet nyújtottak, hiszen olyan köteteket, mint *Az ezeréves Magyarország, A föld és lakói*, Brohm négykötetes *Az állatok világa*, az egykötetes *Az ember világa*, Gracza György 1848–49-et bemutató kötetét sokat forgattuk. De túl szürkénck, minden romantikától mentesnek találtuk a Tolnai Világ Lapja ajándékkaként meglevő az (első) világháborúról szóló kötetét. Erről nincs is semmi emlékem, leszámítva a kötetek külsőjét. 1968-ban, első finnországi utam alkalmával döbbsentem rá, hogy a Punkaharju képével és nevével már kisiskolás koromban találkoztam *A Föld és lakóiban*. Nem is nyugodtam addig, amíg gyermekkori élményemet nem szembesítettem a helyszínen a valósággal. Nem csalódtam!

5 Ennek a szövege annyira megmaradt bennem, hogy másodikos gimnazista koromban egy fogalmazásban azt írtam, hogy *az őszi lomb olyan tarka, mint a vénülő szép asszony ruhája*. Ez a hasonlat nemhogy tetszést nem aratott, de gúnyolódás tárgya lett, pedig csak Kós Károlyt utánoztam: „Ősz eleje és szép napos, száraz idő; a Pojána színes, mint a vénülő szép asszony gúnyája” (523).

6 2000 pünkösdjén részt vettem családom néhány tagjával a debreceniek csíksomlyói zárandoklatán. Székelyudvarhelyen átutazva, kezünkben az 1940-es bevonulás felvételével izgatottan és eredményesen azonosítottuk a helyszínt.

Biztos vagyok benne, hogy amikor debreceni egyetemi hallgatóként az 1958/59-es tanévben szemináriumi dolgozattémaként a *Varju nemzetség* nyelvjárási sajátosságait választottam, választásomat gyermekkori élményeim döntően befolyásolták.⁷ Édesapám váltig biztatott, hogy a dolgozatot küldjem el Kós Károlynak, de ezt nem tettem meg, mert hát hogy jövök én ahhoz, hogy ... Benedek Eleket idézve Tamási Áron nyomán: „Most már olyan bánomforma”.⁸

Az érdeklődésemet másik szakom, a történelem is erősítette, különösen Rácz István-nak az önálló Erdélyi Fejedelemségről tartott előadássorozata. Történelemtanulmányaim során ez volt az első élményem arról, hogy a történelemtudomány nem azonos a történelmi események és dátumok bemagolásával. Jyväskyläi lektorságom idején (1985–89) vált életes élménnyé, hogy mit köszönhet a magyarság és a magyar művelődés Erdély és főleg az Erdélyi Fejedelemség létének. Mindeközben érdeklődésem sosem szűnt meg Kós Károly személye, művei iránt, de nem tudott formába rendeződni.

Jyväskyläi kiküldetésem befejezésekor, 1989 őszén Szathmári István jóvoltából én is bekapcsolódhattam az akkor már több éve működő Stíluskutató csoport munkájába. A szemináriumok az egyetemi tanulmányi időben havonta egy-egy pesti, kivételesen debreceni, nyíregyházi stb. kihelyezett ülést jelentettek. Mindenkinek kellett valami személyes feladatot vállalni a huszadik század irodalmi terméséből, Ebben a témában készült el az „... én az Őrsike nénéd vagyok...” című dolgozatom.⁹

A csoportban lehetőség nyílt arra is, hogy ne csak első vonalbeli írók/költők munkáival foglalkozunk. Ekkor gondoltam arra, hogy ez lehet nekem Kós Károly, aki nem írásművészetének *minősége*, hanem írói teljesítményének *mennyisége* alapján kerülhet a második vonalba, és újra foglalkozhatom kedvenc regényemmel. De azt, hogy a Stíluskutató csoportbeli tagságom során valóban megkíséreltem, hogy írjak erről a döntő fontosságú olvasmányélményemről, azt az én szubjektív szempontom mellett még két tényező motiválta. Az első igen prózai: valamit már fel kellett mutatni tagságom fejében. A második, akkoriban igen friss, de bátorító élmény, hogy hasonló feladatot vállalva más is megpróbálta... Pontosan R. Molnár Emma Gulácsy Irén *Fekete vőlegények* című, valamikor nagy sikerű történelmi regénye alapján.¹⁰ Erre a dolgozatra hivatkoztam is, és tettem bizonyos összehasonlításokat.

Van még egy, ebben a vonatkozásban igen praktikusán értelmezhető mozzanat is, nevezetesen amit a kolozsvári, később a Miskolci Egyetemen is tanító Szabó Zoltán említett egyszer a stílusvizsgálat „teljességéről”, eszerint a stílusvizsgálatot valamely ponton csak *abbahagyni* lehet, de *befejezni* nem.

7 Egy korábbi dolgozatommal (a *sömör* szó etimológiájával) és később a Kós Károly-regény feldolgozásával célrt „sikereim”, oktatóim biztatása fordította érdeklődésemet a nyelvészet felé. Kezdetben az irodalom vonzott, és az irodalmi intézeti tagságot cseréltem fel a nyelvészettel, ahol végig kitűnően és otthonosan éreztem magam egyetemci tanulmányaim alatt.

8 Tamási Áron, *Vadrózsa ága*. Kaláka Könyvek. Háromszék Lap- és Könyvkiadó Sepsiszentgyörgy. 1997. Bevezető: Illés Endre.

9 „...én az Őrsike nénéd vagyok...” Egy módszertani kísérlet az írói névadás és névhasználat vizsgálatához Németh László *Gyász* című regénye alapján. In: *Stiliztika és gyakorlat*. Szerk.: Szathmári István. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1998. 257–267).

10 R. Molnár Emma, Egy történelmi regény stíluskontúrjai (Gulácsy Irén: *Fekete vőlegények*). In: *Stiliztika és gyakorlat*. Szerk.: Szathmári István. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1998. 242–256).

Életét és munkásságát a Kriterion Könyvkiadónál megjelent *Kalotaszegi krónika – Hét írás* című kötet bevezető tanulmányában Kós Károly monográfiája, Varró János olyan szépen foglalta össze, hogy szinte minden sora idézésre kívánczozna.¹¹ Világos, hogy erről nem csak terjedelmi okok miatt kell letenni, viszont idézem az Új Magyar Lexikon Kós Károlyról írt sorait teljes egészében: „Kós Károly (1883¹²): romániai magyar építész (a Lechner-iskola vezető egyénisége volt), festő, műtörténész, író; a két világháború között az *Erdélyi Szépmíves Céh* igazgatója, az Erdélyi Helikon c. folyóirat szerkesztője. Műtörténeti és néprajzi munkákkal jelentkezett az 1910-es években (*Erdélyország népének művészetéről, A régi Kalotaszeg*). Az erdélyi népi építészet motívumainak felhasználásával kialakított stílusban tervezte a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumot s a budapesti Állatkert épületeit (Zrumetzkyvel közösen). Balladás hangú, drámai szenvedélyű történelmi regényei nagy sikereket értek el (*Varjunemzetség*,¹³ *Az országépítő*), *Budai Nagy Antal* címmel történeti drámát írt.”

A *Romániai magyar irodalmi lexikon* (III. kötet. Kriterion Könyvkiadó Bukarest, 1994) az író indulásával kapcsolatban három évet jelöl meg. A jegyajándéknak készült, illusztrált *Székely népballadák* keletkezését 1907-re teszi, de ezzel még nem lépett a nyilvánosság elé. Az első nyilvános fellépését *Erdélyország népeinek építésze* (ebből részletek a Magyar Iparművészet 1908-as 3. számában) *1908-ra, tehát száz év előttre teszi. Az Attila királról ének* megjelenését 1909-re datálja.¹⁴

A szűkszavú lexikonokat érdemes némileg kiegészíteni. Kós Károly Temesváron született, de a család már 1884-ben Nagyszebenbe, majd Kolozsvárra költözött. A 20. század első évtizedében, az író budapesti műegyetemi tanulmányai idejére családja is a fővárosba ment, mert „miattam jöttek fel, hogy én ott tanulhassak, s közben otthonom legyen”, mesélte Őszi beszélgetés Erdély köveiről című, Benkő Samunak adott interjújában (Benkő 82). Kolozsvárhoz akkor is kötötte a családot a nagypai örökség. „Anyám az örökölt pénzével azonnal egy keskeny telkecskét vásárolt a Brétfű aljában. Oda később egy kis nyári házat építtetett. Anyám, mindig csak anyám intézte ezeket. Apám nem szólott bele semmibe. Azt mondta: nadrággombból, ha telik építs, mert nekem arra pénzem nincsen... Mire anyám csak annyit válaszolt: bízza csak reám, majd én eligazítom. Reábízta, s anyám mindent jól eligazított (Benkő 44). Utólag is látszik, hogy milyen jól eligazította a család dolgait, mert Kós Károly utolsó interjúját is a kis nyári ház szomszédságában adta Benkő Samunak 1977 augusztusában, 94 éves korában.¹⁵

11 *Kalotaszegi krónika – Hét írás*. A bevezető tanulmányt Varró János írta. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1973.

12 1961-ben, az idézett lexikonkötet megjelenéskor még csak a születés dátumát jelzezhették, és még hosszú idő telt el haláláig, 1977-ig.

13 A címnek különböző variációi vannak. Én következetesen igyekszem használni a *Varju nemzetség* változatot.

14 „*A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni*” – Benkő Samu beszélgetései Kós Károssal. Kós Károly rajzaival és metszeteivel. Kriterion Könyvkiadó Bukarest, 1978. (A továbbiakban: Benkő.)

15 Ide tervezte meg szülői lakóházát (Brétfű-ház) ugyanabban a stílusban, mint a sztánai Varjú-várat.

Építészeti sikerek, budapesti műegyetemi állás reménye sem tudta a Trianon utáni Magyarországon tartani. A család, a kis ház a Brétfű aljában, a kalotaszegi Sztánán álló Varjúvár,¹⁶ a saját otthon még akkor is nagy vonzerőt jelentettek volna számára, ha ezeken a vonzásokon kívül nem él Kós Károlyban a ragaszkodás Erdély köveihez, népéhez, ha nem érez elhivatottságot arra, hogy a kisebbségbe került magyarságot otthon, a mindennapjaiban, problémáikat a sorstárs közelségében érezve akarja szolgálni. De ő akarta ezt a szolgálatot, végezte ezt a szolgálatot, sokoldalú tehetségéből mindig azt vetve latba, amivel a leginkább szolgálhatott. Szolgálni akart, és itt akart szolgálni, mert itt találta meg Erdélyben s a kincses Kolozsvár szomszédságában meghúzódó Kalotaszegen mindazt, ami érzelmeinek, érdeklődésének, törekvéseinek megadta a tápot és a célt. „Műegyetemi hallgató koromban nyaranta pár száz korona ösztöndíjat kaptam a kultuszminisztériumtól, hogy bejárhassam Erdélyt s tanulmányozhassam a népművészetet” (Benkő 34).

A néprajzi tanulmányokat megelőzte a falusi életforma megismerése. „– Korán ismerkedtem meg azzal is. De nemcsak hogy megismerkedtem, hanem meg is szerettem. Úgy hetedik-nyolcadik gimnazista koromban, amikor belekaptam Kalotaszegbe s már udvarolgattam is a türei református pap leányának, akit később feleségül is vettem, mondom, már akkor megtetszett nekem a falusi életforma. Megszerettem nagyon a tájat: Kalotaszeget és a népét. Bevallom, a fálvak, az öreg, kerített templomok, a hatalmas csűrök, lakóházak, a temetők először csak mint rajztéma érdekelték. Aztán megszerettem az embereket is. Azokat, akiknél laktam, akiknek a kosztját ettem, akiknek a faragásaiban vagy varrottásaiban elgyönyörködtem” – vallotta Kós Károly 1973-ban (Benkő 106).

„Kós Károly, a kolozsvári Mezőgazdasági Akadémia professzora 1952-ben, csaknem hetvenéves korában nyugállományba vonult. A *professzor* nyugdíjba mehetett, de a *művész* teremtő szelleme nem vonulhatott félre az eleven társadalmi élettől. Az ő tervei alapján épített vagy restaurált iskolák, művelődési házak, templomok tovább szaporodtak, s jóformán nincs olyan építőművészeti, műemlékvédelmi kérdés, amelyben az illetékesek Kós szakvéleményét ki ne kérnék. Így vált a nyugállományban élő Kós szellemi életünk *mindenesévé*, tanácsadójává, aki felhalmozott tudását önzetlenül osztogatja szét a hozzá segítségért fordulóknak között” (Varró János, A szépiró Kós Károly. In *Kalotaszegi krónika* 62).

1977-ben Kós Károly temetése az erdélyi magyarság nagy, ünnepélyes megnyilvánulása volt. Akitől búcsúztak, nem egyszerűen csak egy sokoldalú művészember és közéleti személyiség volt, hanem egy személyben is valóságos intézménye az erdélyi magyarságnak.

Születésének centenáriuma körül a halott író – talán éppen azért, hogy ne lehessen megemlékezni róla – nacionalizmussal vádolták, és a sajtóban meghurcolták. A román államtól kapott kitüntetéseit, amelyeket a temetésekor még a koporsó után vittek – visszavonták. Azóta már „Az újra megalakult Erdélyi Szépmíves Céh pedig Az Országépítő hasonmás-kiadásával indított könyvsorozatot”, és a Kriterion Könyvkiadó jóvoltából is újra kiadják műveit.¹⁷

16 „... meglehetősen ritkán és rövid ideig találkozhattam a sztánai nyaraló családokkal. (...) s ezek a régi, mulatságosan előkelő, régi szabású városi úriemberek bizonyára csúfolódó szándékkal nevezték el házacskámat: *Varjúvárnak*. De engem ezzel nem bosszantottak, sőt megállapítottam, hogy az elnevezés egészen helyes, és így házunknak ma is Varjúvár a neve”. (Tanya a hegyen. In: *Hármaskönyv* 232.) Így lettek ezek a nyaralók ötletadói a „bolond” *Varjúk* történetét bemutató *Varju nemzetség* név- és címadásának.

17 Romániai magyar irodalmi lexikon.

A Varju nemzetség „történelme”

„Mikor a fejedelmi trónon olyan felelősségteljes politikus ült, mint amilyen Báthori István, vagy a 17. században Bethlen Gábor és I. Rákóczi György volt, a [társadalmi] berendezkedés jól megfelelt Erdély érdekeinek. Amint azonban olyan gyenge képességű és rapszodikus személyiség került a trónra, mint Báthori Zsigmond vagy II. Rákóczi György, legott megmutatkoztak annak árnyoldalai. Mivel alig nyílt tér a fejedelmétől eltérő elképzelések politikai úton való érvényesítésére, a politikai nézeteltérések gyakorta torkolltak fegyveres konfliktusba, sőt véres leszámolásba” (Szakály Ferenc, *Virágkor és hanyatlás 1440–1711. Magyarok Európában II. Háttér Lap- és Könyvkiadó Budapest, 1990. 133).*

„Anagy fejedelem [Bethlen Gábor] 1629. november 15-én hunyt el Gyulafehérvárott. [...] a megürült trónra nem került [volna] méltatlan utód [...] Bethlen egykori bizalmasa és kiszemelt utódja, Rákóczi György [...] Jó gazda és megszállott építető volt. [...] [De] Mivel ez volt a házasságkötés feltétele, Bethlen végül is feleségét, Brandenburgi Katalint jelölte ki utódjává (1629–30). Az országgyűlés teljesítette is végakarátát, kormányzóként azonban melléje rendelte az elhunyt uralkodó öccsét, Bethlen Istvánt. A bátyjára csupán nevében emlékeztető, határozatlan kormányzó azonban sem a rendek [...] törekvéseit, sem a katolikus párt előretörését nem tudta meggátolni, amely – Brandenburgi Katalin uralmának megerősítése ürügyén – a királyi Magyarországhoz csatlakozás útját egyengette. [...] Még keményebb ellenfélre akadt azonban a kormányzó az 1630-as év két hőseiben: ifj. Bethlen István váradi főkapitányban, az udvari gyalogosok és Zólyomi Dávidban, a mezei hadak főkapitányában, akik I. Rákóczi Györgyöt óhajtották fejedelmükül” (Szakály 218–9). Az ő utódja, II. Rákóczi György svéd biztatásra felelevenítette a Rákócziak törekvését a lengyel trónra. Szerencsétlen kimenetelű hadjáratát portai engedély nélkül kezdte 1657 januárjában. „Az egész erdélyi hadsereg tatár fogságba esett, s a Krimbe hurcolták. A tatárok csakhamar Erdélyben is megjelentek: a Székelyföldet dúlták” (Szakály 271). A történelmi eseményeket azért idéztem Szakály Ferenc nyomán ilyen részletességgel, mert a regényt olvasók megbizonyosodhatnak, hogy Kós Károly a Varjuk kapcsán nagy pontossággal idézte fel a történelmet.

A Varju nemzetség története

A kalotaszegi bocskoros nemesek hétköznapi örökös tusakodásban¹⁸ telnek a földdel, természettel, Istennel. A (magyargyerő)monostori, egyre romló portán gazdálkodó Basa Tamás úr és unokája, Basa Anna, azaz Kisanna élete a magas politika, távoli háborúk és a trónért való viszálykodás következtében kimozdul a megszokott kerékvágásból. Basa Tamás úrnak a vagyoni biztonság érdekében meg kell szegnie a Bethlenek iránti hűségét, a hosszas tusakodás után letenni az esküt a „pataki úr”, I. Rákóczi György kezébe. Csak annyi a feladata, hogy a kolozsvári piacon a Bethlenhez az elmenekülés árán is hű maradt vejének, az időközben meghalt Ebeni Miklósnak a házából átmenjen a harmadik házba, a Filtsik házba, „ott rezideál Rákóczi György úr önagsága, az ország egyetlen új

¹⁸ A *tusakodás* olyan jellemző szava Kós Károlynak, hogy indítva éreztem magam, hogy az erdélyi B. Gergely Piroska tiszteletére megjelent kötetben megírom Kós Károly „*tusakodása*” című írásomat. In *Köszöntő kötet B. Gergely Piroska tiszteletére*. Szerk.: Gréczy-Zsoldos Enikő és Kovács Mária. A Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai I. Miskolc, 2002. 115–117.

ura, [és ahol] udvarlóban nincsen hiányosság. [...] Öreg Basa Tamás nézi a piacot. [...] Közel a Filtsik ház ide. Alig húszat kell lépni odáig kaputól kapuig. Egy kicsit instálni, egy kis hűséget hazudni, és rendbe jön minden.” (452–453).¹⁹ „– Nehéz út, .. Tudom, nehéz lesz. [...] De hát nem magamért teszem, az árva unokámért. [...] – Fele Erdély megtette már az *utat*” (454). (A kurzívált kiemelés mindig tőlem. K. Sz. Á.)²⁰ Basa Tamás úr döntése az egyik unokája érdekében örökre elválasztja másik unokáját attól az egyetlen embertől, akit mindig is szeretett, a Bethlenek mellett a Pojánán még csatát is álló Varju nemzetség Gáspárjától, a „bolond” Varjuk egyikétől. Kisanna férjhez megy Varju Gáspár politikai és szerelmi vetélytársához, a Rákócziakat pénzért szolgáló, székely származású Maksai Lászlóhoz, a gyalui porkolábhöz. Maksai „egy étellel adósa az Úristennek” (498), felségének és Varju Gáspárnak. Varju Gáspár ugyanis a váltakozó szerencséivel folyó összecsapásokban Kisanna kérésére megkíméli Maksai életét („– Ereszd el Gáspár – halatszott a kocsiból –, ne vidd halálra. Elég volt. Gáspár odaugrott és behajolt a kocsiába. – Neked kell ez az ember? Neked odaadom. Kisanna nem gondolkozott: élet-halálról van szó. Azt mondta: – Add nekem hát!” 432). A tartozást a Varjukkal szemben még tetézi, hogy Maksainak lenne lehetősége Varju Gáspár életét kímélni a pojánai harcon. „A fejedelem [Rákóczi György] védelem nélkül. [...] Akkor kapja ki övéből Maksai a pisztolyt és Gáspár arcába süti” (503), „...Azon az éjszakán Ilia hurubájában fiat szült Vitéz Ilona. A fülébe lövések dörrenése nyilallt és az egymást halára kereső emberek ordítása... Gáspár akkor már halott volt...” (504).

A Gáspár halálának éjszakáján született Varju Jankó, a kisebbik fiú, a „bolond” Varjuk igazi szellemi örököse. Ő lesz a két család végső megbékélésének megteremtője Maksai Katka iránti szerelme révén.

A Varju nemzetség történetisége

A húszas években az irodalmi kritika nem fogadta lelkesedéssel Kós Károly művét, mert nem tudott mit kezdeni az olyan „történelmi” regénnyel, amelynek központjában nem nagy történelmi személyiségek állnak (vö. például a *Fekete völgyének* eljárásával).²¹ Ebben a regényben a Bethlenek és a Rákócziak politikai küzdelme, harcuk a hatalomért azért érdekes, mert döntően beleszól a föld népének életébe, sorsába. Azt a „kisembert” emeli a főhelyre, akit az író kalotaszegi tanulmányai során megismert és megszeretett. „Ezt a népi világot ültette át finom művészi érzékkel a XVII. századba anélkül, hogy sajátos színein és hangulatán bármit is változtatott volna. Ezt annál inkább megtehetette, mivel Kalotaszeg egyike volt azoknak a tájegységeknek, amelyek régi életmódjukat a leginkább megőrizték. Az 1920-as évek Kalotaszeg nyelvében, viseletében, szokásaiban, lakásviszonyaiban, népi kultúrájában nem sokban különbözött a fejedelemség korának Kalotaszegétől. *A Varju-nemzetségben nyoma sincs mesterséges archaizálásnak.* (Én emeltem ki. K. Sz. Á.) A XVII. századi Erdély történeti levegőjét Kós a XX. század

19 A forrás megjelölése nélküli lapszámok a következő helyre utalnak: Kós Károly, *Hármaskönyv. Szépirodalom, publicisztika, grafika*. Irodalmi Könyvkiadó Bukarest, 1969. A kötetben a Varju nemzetség a 365–595. lapon található. Az ugyancsak innen idézett részleteket a *havas* c. elbeszélésből és a *Budai nagy Antal históriája* című regényből úgy különböztetem meg a nagyszámú Varju-idézetektől, hogy itt a címet is megadom.

20 Ez és az ehhez hasonló, a konkrét vagy elvont *úttal* kapcsolatos passzusok indokolják, hogy 2008-ban a V. Raisz Rózsát köszöntő kötetben a *Varju nemzetség*-beli *út* szerepét vizsgáljam.

21 Ezt a kijelentést a Nap Kiadó *Kiáltó szó – Kós Károly emlékezete* (2005) című kötetben olvasható korabeli kritikák hangvétele alapján ma már másképp látom.

eleji Kalotaszegi népi világának realista ábrázolása által teremti meg. Hősei a kalotaszegi nyelvjárást beszélők, annak kirívó hangtani sajátosságai nélkül. Hősei lakását, használati tárgyait, ruházatát szintén a XX. századi Kalotaszegi népi világából plántálja át a múltba” (Varró, Kós Károly, a szépíró. 123–124).

Erre az átplántálásra Kós Károly művei tartalmilag is igazolást nyújtanak. Álljon itt egy 15. századi és egy 20. századi eseményt elbeszélő művének egy-egy részlete! Amikor Budai Nagy Antalt falujában, a kalotaszegi Szucsákon az apátsági huszárokkal érkező csuhás barát el akarja fogni, nem sikerül rábizonyítani a somtelki kelyhesek kiszabadítását:

„A barát odaszólt a hadnagynak, és komoly volt az arca.

– Mégis bizonyos, hogy ez az ember Somtelkén volt az éjjel. Meg kellett volna fogassam.

Nagy Pál erősen megnézte a barátot, aztán fejével a körülöttük tolongó emberek felé biccentett.

– Ha az arkangyalokkal parancsolhatsz, atyám, akkor megfoghattad volna Budai Nagy Antalt. De nem láttad a baltát az emberek kezében?” (Budai Nagy Antal históriája 350.)

A 20. századi történet az erdők szabadságát őrző és védő pásztorok sorsáról szól.

„S amikor az erdő szélén kipillantottunk, alattunk a Marsoaja téres teknőjében ott legelt a csorda. Körülötte néhány pásztor és csoring, és a csordán felül, a domboldalon, az öreg fenyő árnyékában is emberek álldogáltak egy csomóban s mozdulatlanul, széjjelvetett lábakkal, hosszú botokra könyökölve [...] meg sem moccantak, csak állottak a botra támaszkodva, karjukra akasztva a hosszú nyelvű balta” (A havas 261).

„Ritkás erdőben lovagolunk be, az erdőn túl a Marsoaja nagy, virágos lunkája a határdombokig. [...] legelől Gergely bácsikám [...] hirtelen megrántja a szarát [...]

Moccanás nélkül állnak a lovacskák, és tisztán, élesen hallatszik a kolompszó. Állandóan, szinte ritmikusan.

– Nem legeltetnek, terelnek. [...]

Alattunk a lunka teknőjében sűrű, tömött rendben halad a csorda. Hajtók terelik és kutyák meg csoringok hajkurásszák az elmaradókat s a kitörni próbálkozókat” (A havas 265).

A havas legelőt kereső és védő pásztorai ugyanúgy és ugyanott terelik a csordát (*turmát*), mint a *Varju nemzetség* lopói.

„Hajnalban a Varfu Lupuluion.

Az ösvény a hegygerincen kanyarodik; az egyik oldalon, mélyen lenn zúg a Meleg-Szamos, másik oldalon a Riskó patak kanyarog a völgyben. Szép, tiszta idő, kicsit fűj csipősen a hajnali szél. Innen felülről messze ellát a szem a páratlan levegőben.

Az ösvényen Varju Gáspár áll. Támaszkodik a puskára. Háta megett a ritkás fenyőben legel a lova [...].

Gáspár intett a fejével. Aztán a Riskó völgye felé mutatott le:

– Ott viszik őket

Az oldalon jó darabon le a patakig irtás, és le lehet látni a vizig. Varju János letekint arra, amerre a fiú mutat: sok-sok fehér pont mozog ott lefelé a patak mentén. A tulkok. Lovas emberek hajtják őket” (405).

Ahogy a testvérek megosztóznak az örökségen, két évszázadot átívelve szinte azonos módon történik.

[Budai Nagy Antal] „megbeszélte a bátyjával, hogy megkülönböznek. Antal vállalná a szucsáki anyait, Jánosé maradna a hazai apai. Az állatokat megosztják felesbe, és Antal még pénzt kapna.

Otthon aztán megegyeztek pontosan és békességesen. A szucsáki roskadozó portát közösen hozták rendbe, és karácsony előtt már a maga tűzhelyénél melegedett Budai Nagy Antal” (Budai Nagy Antal históriája 326).

„A Varju fiúk megosztotak. Gyurka házasodni készült [...] Az osztozkodás könnyen ment: Jankó a Pojánát vállalta. Gyurka kacagott.

– Bolond vagy, öccse, hogy olyan könnyen adod, de ha te azt vállalod, én vállalom Monostort. [...]

Aztán a két testvér nem sokat látta egymást. Jankó a Pojánán élt, Gyurka Monostoron tusakodott a földdel” (570–571).

A kalotaszegi történetek aktuális mondanivalóját a korokon átívelő azonosságok mellett a hűségéről szólva a Trianon után Erdélyben maradt Kós Károly személyes példája is igazolja. Az író fényképeit ismerve s az öreg Varju Jánosról írottakat összevetve azt is igazolva látjuk, hogy Varju János alakjában önarcképet is adott: „hosszú, sovány, madár-orcájú, lógó bajusszal és apró kék szemmel” (368).

„[Varju János] Felment a havasba, udvart kerít a Pojánán – így mesélte Basa Tamás úr, a gyөрőmonostori. [...]

– Bolond ez is – állapították meg az atyafiak –, bolond, mint minden Varju időtlen idők óta.

Mert bolond dolog is az, ha valaki éppen fordítva csinálja, amit mindenki más csinál. Hogy valaki felfelé törje magát, mikor mindenki lefelé igyekszik. Mint ahogy a vizek is, lám, amik ott fenn fakadnak, azok is lefelé jönnek harsogva, rohanva a völgyekbe, és onnan tovább, a meleg, nyugodalmás síkságokra. És az emberek is csak így. A rendes emberek...” (376–378).

A sztánai Varjuvár építését idézik a Pojánán udvart kerítő Varju János cselekedetei: „nem sok idő kellett, hogy Kalotaszeget járva felfedezzem magamnak Sztánát [...] Elhatároztam, hogy én addig nem nyugszom, amíg itt magamnak házat nem építék. [...] Vettem tehát egy kicsi hegyoldali helyet [...]. A hely szép volt: nem a faluban, hanem künn az erdőben (Benkő 48) „[...] amikor függetlenítettem magam, a kalotaszegi Sztánát, ott is az erdő szélét választottam lakóhelyemül. Városban nem akartam lakni. Falun sem. Furcsa magányos természetem következtében az egyéni függetlenségemet is úgy értelmeztem, hogy a lakóhelyem természeti környezetét is szabadon választhassam meg. Azt azonban igényeltem, hogy minden közel legyen. Ilyen volt az a tisztás Sztánán, ahol a házat építettem. [...] akkoriban Sztánán a gyorsvonat is megállt [...] Itt a magam ura voltam. Körülöttem az erdő, a mező, szép volt. Ahogy az ember a hegyekről lenézett... A pázmás földek, még a kopár részek is szépek voltak. S a falvak, s a nép... A tájat és az embereket én egyszerre szerettem meg (Benkő 84).

Az egyedülvalóság, mégis közelség és elérhetőség igénye ott van a „bolond” Varjukban is.

„És jön föl a völgyből Gáspár nagy sietve [...]

– Édesapám, csinálják az utat.

– Tudom. [...]

– Vajon ki rendelte el az útcsinálást?

– Senki. De hogy leégett a falu, kértek fát az úrtól, hogy építhessenek. A tisztartó a Lóhavason adta ki; [...] Most aztán utat kell csináljanak, hogy lehozhassák.

Gáspárnak eszébe villant valami.

– Ezt édesapám csinálta ki így.

– Van benne részem. Mert a nagy úttól nem leszünk messzebb ezentúl, mint Valkó.

[...]

Út már vagyon” (390).

Az író és hőse szellemi-fizikai rokonságát támasztja alá Benkő Samu élménye az első találkozásáról Kós Károllyal.

„A városháza táján egy kétkerekű kordén hajtott mélyen magába merülve. Egyik kezében a gyepelöt fogta, a másikban korbácsot tartott s azzal tempósan legyezgette, vagy inkább simogatta egyenletesen poroszkáló lovát. Az idő már hűvös lehetett, mert posztóból készült barna útiköpenyt viselt. A késő őszi napsugár meg-megcsillogott bozontos bajsza ezüst szálain. Az idő tájt, negyedfél évtizeddel ezelőtt, már az ezüst szín uralkodott a fején. Azon ősszel kerültem csak Kolozsvárra, ötödik gimnazistaként a Református Kollégiumba, ezért volt számomra merőben újság a látvány. Nem úgy évek óta itt tanuló iskolatársaimnak, akik érdeklődésemre egymás szavába vágva pirítottak reám, hogy hát elég gyalázat nem tudni a kocsin ülő író nevét. Hát ő Kós Károly – mondták. Ennek hallatára csak azon bosszankodtam, miért is nem találtam ki, hogy ez a soha nem látott férfi írta a *Varju nemzetséget*, hiszen – világosodott meg előttem – ezzel a férfiarccal a regény lapjain évekkel korábban már találkoztam” (Benkő 6).

A történeti hitelességet azonban más tényezők is szolgálják. Ilyen a földrajzi körülmények pontos figyelembe vétele. Egy részletesebb térképen pontosan lehet követni az eseményeket. Erre a tényre idézem Benkő Samu beszélgetéseiből a következő passzust. „Rengeteg ceruzarajzot készítettem. Írás közben és máskor is, amikor magamban próbáltam végiggondolni egy-egy jelenetet. [...] ezek csak firák. Tiszta kicsi firák. Nélkülük nem ment a munka. Például meg kellett rajzolnom Csicsó várát, mert néhány fontos jelenet ott zajlik le.²² Mivel én már nem tudtam oda elmenni, elküldtem fiamat, Karcsit, hogy hozzon nekem egy jó alaprajzot, aminek alapján rekonstruálhatom a várat. [...] De megrajzoltam a pofákat is... az alakokat, akiket szerepeltetek. Sokat kínlódtam például a nagy orrú vajda pofájával... de meglett (Benkő 88).

Szőcs István pedig így idézi személyes élményét: „[...] feltűnt, hogy a kézirat mellett, számításokkal teleírt papírlap fekszik. Kérdésemre aztán elmagyarázta: az írásban valaki lóháton hosszabb utat tesz meg, ő meg a térképen leszámolta a kilométereket, tekintetbe vette az akkori útviszonyokat, az akkor elterjedt lófajták tulajdonságait, a lovas súlyát öltözéke, fegyverzete következtében, s az olvasó biztos lehet, hogy a szóban forgó esemény pontosan annyi perc és óra alatt zajlik le, ahogy az író állítja. Egy másik idevágó epizód: Kós Károly éppen egy Bábólnáról írt fércművecskét olvasott, amolyan rosszértelemben felfogott ifjúsági történelmi kalandregényt, s egyszer csak mértéktelen dühbe gurul s felkiált: »Azt írja ez a szörnyeteg, hogy a vajda ül Monostoron az ablakban s nézi, mint gyülekeznek a parasztok a bábólnai hegyen. Avval nem törődik a szörnyeteg, hogy Monostort attól a helytől hány domb és hegy és kilométer választja el!« Máskor egy regény kéziratának olvasása közben ugrott fel ingerülten: »Rettenetes! Hát hogyan festheti ez így János Zsigmondot! Hát mindenki tudja, hogy milyen volt a haja, a szeme színe,

22 A *Márton és György* címmel tervezett, csak töredékesen elkészült történelmi regényről van szó.

hogy hány nyelven beszélt és milyen szépen fuvolázott.«” (Szöcs István, Kós Károly. In *Varju nemzetiség*. Ifjúsági Könyvkiadó Bukarest, 1966, 6).

Most egy kicsit még hosszabban idézem magát Szöcs Istvánt – szavai fontossága miatt. „Nehogy azt higgyük, hogy írónál, tudósoknál szokásos bogarasságról van itt szó. Minden kis valóságalelemnek könyörtelenül kényes és pontos számontartása mélyen összefügg az író látásával és művei értékével. Igen, vannak művek, amelyekben valóban nem számít néhány kilométer vagy hajszín. Kós Károlynál más a helyzet. Ő olyan, mint egy vizsgálóbíró, mint egy szigorú ügyész. Keresztkérdések alá veti a múltat: hogyan is mehetett végbe az a bizonyos esemény? Ezt mondják arról az időről *általában*, nos lásuk, hogyan nézhetett ki *valójában* az a dolog. Kós Károly pontosan rekonstruálja a múlt eseményeit. És ezért művei nemcsak értékes regények, hanem mint történelmi kutató munkák, tudományos értékűek is.

Nemcsak az ad tudományos súlyt könyveinek, hogy levéltárak, krónikák adataiból ellenőrzi a történelmi eseményeket és új részleteket derít fel. Hanem: a legjelentéktlenebbnek tűnő részletadatokból kiindulva, *kitölti azokat a hézagokat, amikkel a történelemírás régebben nem foglalkozott*. Hogyan éltek, beszéltek, mint gondolkodtak az események résztvevői, és főleg mi húzódik meg *a történelem adatai mögött*? Ami a krónikákban csak egy feljegyzett évszám, mit jelentett azoknak, akik átélték? A történelem általános, nagy vonalakban végbemenő mozgása mint fejeződik ki az egyes emberek lelki életében, ízlésének, szemléletének legegységibbnek tűnő módosulásában? Úgy is mondhatjuk, a történelem eseményeit mindig próba alá veti a mai élet hétköznapijaiból ismert realitások tükrében (uo. 6–7).

Ezek után már nem is feltűnő, hogy ha a történelem viharának kitett kisemberek figuráját maga teremti is, azok hús-vér emberek, s olyan családnéveket viselnek, amelyek ismerősek és léteznek – a Varjuktól kezdve – Kalotaszeg vidékén. A cselekmények színhelyére vonatkozó földrajzi nevek csak magyarul vagy magyar és román változatban szintén a reális földrajzi környezetből származnak. Ezeket előljáróban az elkötelezettség, indíttatás és látásmód kialakulásához szükségesnek tartottam közölni.

Kós Károly nyelvművészetéről

„Kós írói nyelve, ez az Apáczai Csere Jánoson és az erdélyi naplóírókon nevelkedett és a kalotaszegi népnyelvbe oltott, amely egyszerre artisztikus és érzékletes, keményen koppanó és dallamos, s mindenek előtt tiszta, akár hegyi patakok vize” (Varró János, *Kós Károly, a szépirodalom* 111).

„Az elbeszélés félig bibliás, félig népies nyelvezete nagyszerűen simul témájához, s nemcsak szép és tiszta nyelv, de ugyanakkor pompás korhangulatfestő hatása is van” (uo. 135.) Már korábban is idéztem Varró Jánost – éppen a *Varju nemzetiség* nyelvéről, a fenti két idézet mondanivalója *valójában A Gálok* című első elbeszélésére és a *Budai Nagy Antal históriájára* vonatkozik, de teljességgel érvényes a *Varju nemzetiségre* is. De továbbmegyek: Kós Károly minden szépirodalmi művére is.

Érdemes lenne a tudós, az építész, néprajzos írók nyelvével is összevetni a szépirodalmi alkotásokét. Ha szakmai nyelvezete modernebb is, az azonos eredet okán nem nélkülöz bizonyos sajátosságokat az idézettek közül sem. Ennek igazolására egy tanulmányrészletet idézek. „És végül a várost, mely hitet és kultúrát jelentett, megdönti egy nemzet, mely egy ifjabb hit és egy ősbibliai kultúra képviselőjében hordozta fegyvereit.

Constantinopolis elbukott akkor, de Bizánc életben maradt, és él mind e mai napig. Lelke ott bolyong a nagy szarmata síkságokon, benne lakozik az aranykupolás, homályos orosz templomokban, a száztornyú cári palotákban és a szláv parasztok lelkében. Művészete is elszállott oda, hogy ott megtermékenyüljön Közép-Ázsia nomádjainak friss színeivel, ősi erejével, valamikor talán kivirágozzék és gyümölcsöt hozzon.

Constantinopolis elbukott, de feltámadt Sztambul; a harangszó elnémult, de a müezzin hangos éneke egy új hatalom, új kultúra diadalmas győzelmét hirdette a minaretről. [!]

A város, mely egykor azért alapított, hogy Keleten őrizze legyen Nyugat művészi hagyományainak, mint Constantinopolis közvetítője és feldolgozója lett az Európába törekvő ázsiai művészeteknek, de mint Sztambul, Ázsia művészetének Európa keletén való győzelmét dokumentálta.

Constantinopolis az Ázsiától termékenyített Európa művészetét, Sztambul a Bizánctól termékenyített Ázsia művészetét jelenti” (Sztambul. In *Hármaskönyv* 24).

Az idézett példán az artisztikus és érzékletes jelleg jól megfigyelhető; népiesnek nemigen bukkanunk a nyomára, hacsak a *kivirágozzék* vagy az *őrizője* szóalakokat nem vesszük annak. Bizonyos régies hangulat a szenvedő igealak használatában van: *alapítottatott*.

Van azonban egy olyan sajátossága, amely a „keményen koppanó” szépírói stílusnak nem jellemzője. Ez a többszörösen összetett mondat. Bár ha ennek főként mellérendelő voltára gondolunk, akár még „koppanó”-nak is érezhetjük.

Ha ezt a passzust csak egy gyors átolvasás erejéig összevetjük egy hasonló terjedelmű résszel a *Varju nemzetségből*, a rokon vonások mellett a különbségeket is érzékelhetjük.

„Kisanna nagyot sóhajtott. Olyan jó volt a sok-sok új mese.

– Mikor jössz megint hozzánk?

– Nem tudom.

– Gyere jövő vasárnap.

Hogy a fiú hallgatott, Basa Tamás úr szólott:

– Ha nincs jobb dolgod, gyere. Sose gondolkozz rajta.

– Eljöhettek.

Varju Gáspár vasárnaponként pontosan beállított és ott ebédelt Basáéknál. Ebéd után a kisleánnyal eljátszogatott, elolvasgatott. Ha tél volt: benn a nagy ebédlőházban, de tavaszkor inkább a kertben, kinn a réten, a virágos hegyoldalon, vagy éppen az erdőben. Ha holdvilág volt, estig ott maradt. Néha átáljött a pap; akkor Gáspárnak sakkozni kellett. Mert ehhez is értett... Ő, a fehérvári nagy iskolában sok mindent megtanul az ember. Egyszer-másszor leveleket írt az öreg úrnak” (381).

Rövidebb, néha mellérendelésekkel bővített mondatok (*a kertben, kinn a réten*); enyhe archaizálás (*ebédlőház, iskola, átáljött*); mellékmondatok önállósítása (*Mert ehhez is értett...*); a kipontozás, ami esszéstílusára is jellemző; az átképzeléses előadás (*Ő, a fehérvári nagy iskolában*).

Ebben az elbeszélői modorban nem támad rés. A beszéltetés és a narráció tökéletes nyelvi összhangban van. Tehát azok a „nekifutások”, amelyekre Fábíán Pál Gulácsy Irén regényének, a *Fekete völgyek* megbeszélésén R. Molnár Emma dolgozata kapcsán utalt, nevezetesen, hogy Gulácsynál nagy nekilendülések vannak, amelyek során az író szinte halmozza a cselekmény korára utaló, főleg lexikális elemeket, de aztán mintegy megfélekedve az igyekezetéről (azt már én fűzöm hozzá, hogy esetleg kifogyva a felhasználható eszközökből), visszatér egy 20. századi elbeszélő tónushoz. Kós Károlynál

teljes egység van, mert a narrációban és a beszéltetésben is uralkodó marad az egységes színezet. Kisanna megharagszik, mert Gáspár lenyilazta a diófán garázdálkodó cibókát, „És sírva, botorkálva fut a házba bé...” (368). A *bé* igekötő nem egyenes beszédben áll!

„Aztán egy ideig várták, kivált *tél beköszönte idején*, hogy csak előjön [Varju János] az erdőből, *bár atyafiláni* és összeütni a kupákat a hosszú esteken. De nem jött. *Csebresek, zsendelyes mokányok* hozták a hírt, hogy a Pojánán, éppen az erdő alatt, a kaszáló felső végében még *az őszön* bekerítette az udvart és *karácsony havában* – száraz idő járta abban az esztendőben – csattog a balta, dől a fenyő és hengerítik a *sziklakövet* a Talharuról *virradattól napszálltáig*. A boronából való hosszú pajta tele lóval, marhával, juhval. *Szénát* is kerített oda fel” (378). (A kiemelések tőlem. K. Sz. Á.)

A kiemeléseket azért végeztem, hogy egyértelmű legyen, mely eszközökre gondolok a szókincs vagy a mondat szerkesztés terén. Mind érthető, csak számomra nem a mindennapi, a várakozásnak megfelelő. Talán csak a két utolsó kiemelt rész igényel némi magyarázatot.

Az udvart kerít mintájára a *szénát kerít* jelentése ’kaszálóhelyet kerít el, választ el a más célt szolgáló területtől’. Az *oda fel* jelentése ’ott fent’, s ez a jelenség a saját nyelvjárásomból is ismert.

Még a Herczeg Gyula nyomán *communis opinio*-nak²³ tartott előadásmód is – igazán nem megfelelő módon – simul bele az egységes nyelvezetbe.

„– Bolond ez is – állapodtak meg az atyafiak –, bolond, mint minden Varju időtlen időök óta” (378).

Ez eddig egyenes beszéd, és ezt váltja a *communis opinio* (a közösségi vélekedés a következő bekezdésben).

„Mert bolond dolog is az, ha valaki éppen fordítva csinálja, amit más mindenki csinál. Hogy valaki felfelé törje magát, mikor mindenki lefelé igyekszik. Mint ahogy a vizek is, lám, amik ott fenn fakadnak, azok is lefelé jönnek harsogva, rohanva a völgyekbe és onnan tovább, a meleg, nyugodalmasságsíkságokra. És az emberek is csak így. A rendes emberek...” (378).

„Csak azok a dögök ne vonítanának olyan csúnyán. Olyan halálos-keservesen. Hátha éreznek valamit? Hátha kőszál valami kinn? Egy cseppecskét ki lehetne nyitni a táblát, úgyse lát ide be senki. Huh! Hogy vág be a szél az ablakon! Vacogtató hideg eső. **Vak, halálos éjszaka**” (433).

A történelmi regény minden sorában egységes nyelvhasználata felidézi a megidézett kort. Ha egységesnek minősítem is a *Varju nemzetség* nyelvezetét, azért még az író stílusában felismerhetjük az összetevőket és a forrásokat. Egyik forrása a régiség, a krónikák, az emlékiratírók. Saját vallomása szerint ezeket tanulmányozta, s bizonyára nem hatások nélkül.²⁴ Egy-két olyan helyet idézek, ahol ezek hatását gyanítom.

23 Ezzel a jelenséggel többször, eredményesen és meggyőzően foglalkozott V. Raisz Rózsa Mikszáth prózáját vizsgálva. L. *Aki megszelídítette a magyar mondatot* (Dolgozatok Mikszáth Kálmán stílusáról). Mikszáth könyvcstéka 7. Horpács 2008 kötet dolgozatait.

24 A régiség ilyen, de az irásképből megjelennő hatásának látom, hogy a későbbi feleségének, Balázs Idának jegyajándékba készített, nyolc székely népballadát tartalmazó, illusztrált kis kötetet, majd az első szépirodalmi művét (*Atila királról ének*) és a kalotaszegi építészeti kutatásairól szóló beszámolóját a megbízó, Lippich Elek számára a kódexmásoló Ráskai Lca duktusát utánozva írta le. Az *Atila királról ének* Kós Károly 1968-ban írt önéletrajza szerint 1909-ben jelent meg, más forrás 1908-at említ (vö. *Önéletrajzom*. In *Háromskönyv* 11–20). Vö. Kós Károly 94 éve. A Kiadó előszava. In Kós Károly, *Háromskönyv* 8.

„A tél vége kegyetlenül kemény volt. Sokat szenvedtek az emberek és állatok. A farkasok a nagy útig jöttek le és a gyalui vár alatt vonítottak éjszakán át. Csak bőjtűs hava elején tört meg a tél ereje a völgyekben, mire hirtelen, egyszerre kezdődött az olvadás a hegyek között is. Egy éjszaka fújni kezdett a napnyugati szél, fújt másnap is egész napon át, és éjszakára megeredt az eső: jó, meleg eső. És a hó, mintha elfűjták volna, nem volt sehol. Hogy az eső elállott, kisütött a nap, és a hó végén a falusi turmákat²⁵ kihajtották a szénafüvekre” (400).

„... Éjszaka havazni kezdett és másnap egész nap hullott, és hullott még harmadnap is vékonyan. Aztán elállott.

A fejedelem a havasba ment, medvét löni...” (480)

„Történt pedig ez pontosan az 1635, esztendőben bőjtűs hava tizenötödik napján. Kemény, hosszú tél volt az, de a gabonák jól teleltek.

A háború is kinőtt a zöldellő füvel együtt. De a pataki úr maradt felül, és őszre békesség volt már.

Erdély nem szenvedett semmit, egy szablyát is itt benn nem vontak ki, egy puskát is el nem sütöttek. És máskülönbön is áldott jó, kövér esztendő volt az...” (508).

„Szép, enyhe idő volt, hó alig, az is olvadt a melegen sütő napon.

Írtunk akkoron 1657-et” (538)

„Erdélyország fejedelme akkor már Barcsai Ákos uram volt. És más esztendőre, pünkösöd havában utolsó csatáját vívta meg ifjú Rákóczi György Gyalu vára alatt a fejedelmi süvegért. Sebet vett ott, és Váradon meghalt” (595)

Másik *forrás és hitelesítő eszköz* a korabeli (?), mindenesetre régi szövegek beiktatása. Ilyen a Zólyomi Dávid éneke, az író jegyzete szerint „XVII. századból való katonaeének; lényegtelenül módosítva (536). Valószínűsítem, hogy ilyen módosítás lehet Zólyomi Dávidot idézve a következő:

Húséges inasom, jó Varju Gáspárom

Ugorj a lovadra, fuss Gyalu várába,

hogy a katonaeének szövege a regény cselekményéhez, szereplőjéhez közelebb kerüljön.

Ilyen egy népdal betoldása.

Nem szoktam, nem szoktam

Hajnalban felkelni,

Piros hajnal előtt

Véres ruhát mosni... (437)

Ezt a dalt Kós Károly egy székely asszonytól hallotta a zsúfolt vonaton halkan énekelni a sötétben. Megjegyzem, hogy ez a népdal – igaz, más szövegvariánssal – ma közismert, Kós Károly számára azonban friss élmény volt. Ilyen egy keserves beiktatása a szövegbe (az író jegyzete szerint „Egykorú históriás ének”).

Menj el édes szógám,

Tekénts meg szép hazám,

Akarja tatár kám. [!]

Csak hozz választ hozzám

[...]

Ha kérdik, mik vagyunk,

25 A turma jelcintését Kós Károly lábjegyzetben adja meg: *Turma: juhnyáj.*

*Mondd meg: rabok vagyunk,
Térgyig vasba járunk,
És csak sarcoltatunk (543–545).*

Harmadik forrás a kalotaszegi népnyelv. Erről részletesebben egy más összefüggésben fogok szólni.

A források felhasználása, az írói alkat és szándék olyan stílust hoz létre, amelynek jellemzőit a következőkben látom. Itt ki fogom emelni azokat a nyelvi eszközöket, amelyek azt szolgálják, hogy a szöveget népies-régiesnek, emelkedett-ünnepélyesnek és valós-hitelesnek fogadjuk el.

Most itt állok a magam állította csapdában. El kellene döntenem, hogy ezekről a szövegsajátosságokról mi módon szövegjelölök. Megtehetném, hogy igazoló részleteket keresek, vagy akár statisztikát csinállok, hogy miből mennyi van, s melyik szolgálja az általam kiemelt sajátosságot. A másik út, hogy hozok ugyan példákat, de nem az egyes sajátosságokhoz rendelve, hanem nagyjából a nyelvi szintekhez. Azonban ez is csak nagyjából sikerülhet. Mindenesetre ezt a második utat választom, mégpedig a következő megfontolásból: a) az elemi eszközök nem légtüres térben, hanem mindig összefüggésben léteznek, nyelvi struktúrát alkotnak. Meggyőződésem szerint minden eszköz többértékű, több összefüggésben is megállhatja a helyét attól függően, hogy melyik oldala, jellemzője válik fontossá; b) ugyanazok az eszközök éppen ezért nem csak egy kiemelt sajátosságnál tárgyalhatók, hanem kettőnél vagy mind a háromnál is; c) a nyelvi szintek esete ugyanilyen.

A hang/hangzás, a szókincs, illetve a mondat szerkesztés kérdései átjatszanak egymásba. De ugyanígy átjatszik egymásba a régiesség hangulatát idéző eszközök téma a népies/népnyelvi eszközök csoportjával. Ezek aztán az ünnepélyes-emelkedett hangnem kialakításának is eszközeivé válnak.

Most aztán Szabó Zoltán megnyugtatóan vigasztaló szavaira gondolva, választok valamennyit ezekből az eszközökből. Igaz, hogy az irodalomtörténész szerint Kós Károly nem archaizál, hanem a népnyelvre épít, mégis azt kell mondanom, hogy a népnyelv, a nyelvjárás egészében véve is alkalmas archaikus hangulat keltésére. Hiszen a nyelvjárás, bár a köznyelv árnyékában megvan a maga belső változása, fejlődése, mégis lehet a régebbi állapotok festésére alkalmas eszközök téma. Ha tehát Kós Károly a saját korabeli kalotaszegi népnyelvet használta fel, mindenképpen sikerült elkerülnie az archaizálással és a nyelvi rekonstrukcióval feltétlenül együtt járó buktatókat.

Az archaikussal különben is sajátos kapcsolatot teremtett. „Szerettem a régi könyveket, a szép hártya- és bőrkötéseket, a gyönyörű címlapokat, no meg a pergamen oklevelek írását. [...] Ezek a régi írások nekem rettenetesen tetszettek; a bolondériám lett, hogy ezeknek az írásoknak a duktusát elsajátítsam. Beöthy Zsolt gazdagon illusztrált kétkötetes irodalomtörténetében, ahogyan neveztük, a Nagy-Beöthyben, rátaláltam Ráskai Lea írására. Ezt irtózatosan megszerettem s betanultam. Elég alaposan, úgyhogy ez maradt meg bennem még a rendes kézírásomban is. Kézzel írott könyveim betűinek másik forráshelye a kalotaszegi temetők, a fejfák. Lerajzoltam a parasztok betűit, alaposan tanulmányoztam a fába vésett betűk vonalvezetését, s aztán ezekkel írtam meg első kézírásos könyveimet. [...] A Régi Kalotaszeg című építészeti tanulmányomat [...] eredetileg nádtollal pergamenre írtam és rajzoltam” (Benkő 34). (És I. a 21-es lábjegyzetet!)

A betűformák aztán végig megmaradtak az illusztrációk felirataiban, sok helyen még az elválasztás szabályaival sem törődve, hisz azzal a népi faragó sem sokat bíbelődik. Ahogy az írásképek archaikus volta saját írásában is megmaradt, úgy válhatott a nyelvjárás is írásművészetében a természetes kifejezés eszközevé.

Az ezután felsorolandó egyes eszközök téra bővíthető. A példaként felhozottak száma akár a teljesség előszámálható. Sorrendjük tetszés és igény szerint változtatható, valamint igény és elképzelés szerint csoportosítható.

1. A szerkesztés jellemzői

A történelem és a kisemberek története szempontjából három egység különíthető el a regényben. Az elsőnek és a harmadiknak a központjában a kisemberek története áll, amelyet motivál, érint és befolyásol a történelem. A középső részben a helyzet fordított: itt a történelem kerül a középpontba. Ez az eljárás számomra azt az információt hordozza, hogy a történelem is a kisemberek vállán nyugszik; az ő sorsuk alkotja azokat a pilléreket, amelyeken a nagy sorsfordulók egymás felé átívelhetnek.

„[...] a Varju nemzetség epikai alapegysége nem a *fejezet*, hanem a *kép*, vagy még helyesebben a *jelenet*. E jelenetek között a folytonosságot az író pontozással vagy csillaggal helyettesíti. Teljesen igaza van Kovács Lászlónak, amikor Kós epikai módszerét a filmművészettel rokonítja.²⁶

Ezzel már Kós elbeszélő művészetének fő erősségére is rámutattunk. E képek nem bírják a terjengősséget, atmoszférájuk rendkívül feszült. Ahány jelenet, annyi drámai felvonás. E felvonások drámai feszültsége löki előre a cselekményt, ebből származik a regény mozgalmassága, érdekfeszítő volta” (Varró, *Kós Károly, a szépíró* 127).

A jelenet bevezetése sokszor állóképszerű.

„Karácsony hónapja és csikorgó tél. Sápadtan süt a nap a halovány égről, és szikrázva csillog a keményre fagyott hó.

Vasárnap, harangozás előtt. A Basa porta templomba készül; az öreg úr borotválkozik. Kisanna bekiált a szobába:

– Nagypó, a Varju fiú...

– Küldjétek bé.

És belép Gáspár” (378).

Az állóképszerűséget fokozza, mint itt is, ha a bevezető mondat (ige)hiányos. Ez a kép a szereplők megjelenésével, megszólalásával elevenedik meg.

Idézek egy tipikusnak mondható átvezetést a jelenetek között.

„Az emberek belódították a kocsiba Maksait, és Gáspár mintha hallotta volna, hogy ott valaki felzokog. De lehet, hogy a füle csalt, amikor síró hangon a nevét is hallotta: »Gáspár« ...”

Azután elindult a kocsi...

*

1633. esztendő, Szent György éjszakája, a rosszak éjszakája. A szélzúgásban valami sír, az esőzúgásban valami jajgat. Ha! Hogy csikorognak, ropognak a kopasz vén fák a várkertben; ha! Hogy vonítanak a kutyák egyszerre. Nehéz idő, nehéz éjszaka ez a mai” (432).

²⁶ Kovács László, Jegyzetek Kós Károlyról. *Erdélyi Helikon*, 1934. 743.

A jelenet kezdődhet szentenciaszerű megállapítással. Ezt indoklás és magyarázat követi.

„Csudálatos dolog, de igaz, hogy *az emberek a völgyeket szeretik és nem a hegyeket.*

Talán mert félnek tőlük; lehet. Hogy itt fenn erdőt látnak meg követ meg felleget, aki az ormok körül tekereg. Hogy itt fenn erősebben zeng a zivatar. Pedig itt korábban kél a nap és későbbben nyugszik és – közelébb az Isten. De talán éppen ezért nem szeretik a hegyeket” (375).

Be is fejeződik hasonló módon.

„Mintha sohase is lettek volna öreg, komoly hegyek; méltóságosak, titokzatosan mozdulatlanok. És mintha nem éltek volna a hegyek között sohasem emberek, kevés beszédűek, örökké komolyak; örökké tusakodók erdővel, hegyekkel, a nagy nehéz étellel, akik ritkán beszélnek vidám hiábavalóságokat, nem tudnak szépeket mondani és hamis csiklandós dolgokat, amitől pirul a leányarc. Mintha sohasem lettek volna havas hegyek a világon.

De én tudom, hogy *a hegyek vannak.*

Az agg havasok élnek ...” (467). (Kiemelések tőlem. K. Sz. Á.)

Az egyenes beszéd és a narráció között ott áll a *communis opinio*. Az erre gyanús részleteket kurzíválom.

„*De hogy is lehet csak így hazapottyanni?* Mert lám, a szobák hidegek, ridegek, puszták is, állott a levegőjük, hogy csak egy héten egyszer nyitottak ablakot, ajtót. Az ágynemű, mint a jég; nyirkos is bizonyosan. Vacsora sincs.

Bolond dolog ez erősen.

Sápitáni, morogni, mentegetőzni nincsen idő. Az öreg úr félbemaraszt minden előretörő szót.

– A gyermeket vidd magatokhoz, Eszter, amíg a szoba megmelegszik. Ambrus, te hozass be fát, rakass tüzet. Eszter lelkem, kis bort melegíts, jó fűszeresen, nádmézesen. Gyalázatosan megfáztunk. Aztán – tette hozzá – itt maradunk; Kolozsvárra nem megyünk vissza. Na!

Így történt, így!” (469)

A *communis opinio* egyetlen indulatszóval is megvalósulhat.

„A rosszak éjszakája ez, és Zólyomi Dávid, a bolondos sógor most trafikál Vásárhelyt Patak urával. Árulják, kínálják a becsületet, a vagyont, emberek boldogságát, nyugodalmát, árulják, adják-veszik Erdélyt. *Héj! ...”* (422)

„A pletyka pedig, hát pletyka. Vénasszony beszéd. Irigység. Igaz, az anyja hibás volt, de *miért bűnhődjék érte a leány?* (474)

Hasonlóan a közösségi vélekedésnek ad hangot az író, amikor a tatár rabságba esett sereg visszatérésében reménykednek, de félnek is a tatár betöréstől.

„[...] a békesség megvan, az megvan. Bizonyosan megvan. [...] A békesség a fő. És a sereg, aki hazajön. *Csak már jönné.* Az emberek. Az ifjú legények, a respublika színe-java. *Jönnek. Bizonyosan jönnek.*

[...]

Mi lesz? Atyaúristen, mi lesz?

A tatár! Emberek, a tatár! Jön! (539–540).

Kós Károly a regényét krónikának nevezi. Tekinthejtjük azonban családrégénynek is, hiszen a két főszereplő család több nemzedékéről is szó van. A Varjuknál, akiket mind bolondoknak tartanak a rendes emberek, öt nemzedékkal találkozunk. Az arany-

csináló Varju (csak az említés erejéig), a mulatós Varju Miklós, a hegyre felköltöző, a Bethlenekhez mindvégig hűséges Varju János, a fia, Gáspár, akit az apja kemény embernek tartott, majd az ő fia, az apja vetélytársával együtt a tatárok ellen a harcot felvevő Varju Jankó. A másik családból négy nemzedék van jelen: Basa Tamás; a lánya (Ebeni özvegye), Basa Erzsi, az unokái: a Basa Erzsi fia, az Ebeni-árva és Basa Anna (Kisanna), majd az ő lánya, Maksai Katka.

A nemzedékek és családok történetében ismétlődések vannak. A Kisanna és Gáspár párbeszéde (379–380) kísértetiesen ismétlődik meg Maksai Katka és az apja beszélgetésében (516–517). Csak az utóbbiból idézek.

– Édesapám, tud-é léniázni?

– Talán tudok.

– Hát akkor léniázzon nekem.

[...]

– Vághatna nekem pennát.

[...]

– Jól van, édesapám még jobban tudja, mint édesanyám. Igen de tud-é édesapám nekem elémondani, hogy én írjam aztán le?

[...]

– Írhatna egy sort nekem én utána írnám

[...]

A vén ember motyogott a karosszékből:

– Húsz esztendeje annak már. Éppen ilyen idő volt. És te akkora lehettél, mint ez a gyermek. Emlékszel-é, Kisanna?...

De az asszony már nem volt a szobában (516–517).

Kisanna elkéri Gáspártól a később szabadon engedett *fekete* varjút, de nem fogadja el Maksaitól a hibátlan, szép *fehér* agarat.

– Te Gáspár! Ha én most kérnék tőled valamit, megtennéd-é? [...] Add nekem a varjúdát. Te elmész, és én is egyedül vagyok. Add nekem (418)

A Maksai ajándéka ellen „A lány rémülten tiltakozott.

– Nem kell. Állat nem kell ajándékba. Babona ez!” (475–476)

Három alkalommal az író E/1. személyben „kiszól a szövegből.

„Délután volt, és – *mondom* – csúnya, szomorú őszutó” (416)

„– délután, *mondom*, a szép Erzsi asszony, a gyászos özvegy szólott az apjának” (453).

A harmadik mintha a hegyekről (és az otthoni szomorú emlékekről) megfélekedezni akaró Kisannának szólna.

„De én *tudom*, hogy a hegyek vannak” (467) (kiemelések tőlem. K. Sz. Á.)

2. A mondat jellemzői

A műben többnyire rövid, nem bonyolult szerkezetű mondatok fordulnak elő. Jellemző az (ige)hiányos mondat. Jellemző a mellékmondat önállósítása a központozás segítségével. Mind a narrációban, mind az egyenes beszédben találunk egyszavas mondatokat, egyetlen indulatszóból álló tagolatlan mondatokat. A mondat indítása, lezárása három ponttal az átvezetés mellett az elhallgatás jele, a sejtelmesség, a balladás hangulat

eszköze. Idézek többek között egy több szempontból is értékelhető részt, amelyben még az ismétlés is a feszültségkeltést szolgálja.

„A zúgó csendbe belefűrődik egy erős hang:

– Megállj! Le a kardot, Gáspár!

Éppen az ablak alatt.

Lövés, utána dühös, halálos ordítása. Ember-é vagy állat-é? Vágtató ló csattogása. És mintha valami puffanna a sáros földre. *Éppen az ablak alatt.*

– Jézus, segíts!

Éppen az ablak alatt. És hallatszik a dulakodás, ahogy emberek kapaszkodnak össze és szorítják egymás torkát és harapnak egymás orcájába. És az ökölben kard és kés, és ölnek, ölnek...

Aztán vége. Csend. Csak a szél muzsikál” (427).

Az ige ismétlése, a párhuzamos szerkesztés és az ellentét jellemzi a következő részletet.

„Érezzük a szerencsétlenséget, amilyen még nem érte ezt az országot, *érezzük az eltapodtatást, érezzük a gyászt, érezzük a fájdalmat és érezzük a veszedelmet*, ami megmaradt kicsiny hazánkat fenyegeti. De *érezzük azt is, hogy ezen a mi fejedelmünk tudna segíteni csupán*” (547).

Az ismétlést itt a szövegben a határozók fokozó erejű felsorolása követi, ahogy Erdély veszedelmét a szónok festi.

„[...] de kérünk, *instállunk alázatosan, megtörve, gyászosan, sírva, megsebezve...*” (547)

Ha a szövegben két vagy több azonos mondatrész, azaz felsorolás van, az egyik tag elválhat, és közbekerül/közbeékelődik egy más mondatrész, többnyire az állítmány. Kurzíválom az azonos mondatrészeket, és aláhúzással jelölöm meg a közbeékelteket.

„*Bor is került valahonnan, kalács is*” (373).

„[...] a kislány [...] aztán a ládikából könyvet hozott elő meg *kalamárist és íróndakad* (379).

„*Magas és hegyes [a fenyő], mint a monostori templom tornya, és hibátlan növésű*” (388).

„[...] tavaszkor *zabot vetünk ide, búzát is*” (390); „[...] *muzsika lesz nálunk és tánc is*” (392); „A ló pedig *állott szétvetett lábakkal és fűjt*” (409); „*Egy szó sem hagyta el ajkát, egy árva hang sem*” (412); „Később felállott a gazda, *szalonnát, túró, kenyeret hozott és kést*” (414); „*Kék volt a bokája és erősen puffadt*” (491).²⁷

De az azonos mondatrészek halmozása közbevetés nélkül is bőven előfordul.

„Volt ott [Gyaluban, a Bethlenek fészkeben] *ezüst vékaszámra, és rengeteg arany-marha, tallérok, dukátok, velencei és török arany és jó dufla magyar forint. Drága edények, láncok, csatok, gombok, gyöngyök. Sok zászlónak való mindenféle fegyver, jó újfajta lövészerszámok, karabélyok, amiket csak egy esztendő óta hozatott Németalföldről a váradi kapitány*” (458).

„Eltűnt a *temérdek arany és ezüst, drága fegyverek, kardok, láncok, kősöntyük, rubintos, türkizes, köves ötvösmunkák, török szőnyegek, napkeleti selymek; minden de minden eltűnt*” (459).

27 Éppen ennek a regénynek a nyelvét vizsgálva, valamint az Alakzatlexikon rám cső szócikkeit írva jutottam arra a megfontolásra, hogy czek a prózai „közölések” tulajdonképpen a mezozeugma példái. Így aztán a vállalt három szócikk helyett írhattam a negyediket is.

A híres kincs, a Zólyomi-harács gazdagságát az idevágó első idézetben azok szerint írja le, ahogy „azt mindenki tudta és sokan látták” (458).

A másodikban azok [is], „akik csak hallomásból tudtak róla és beszéltek innen-onnan a szállóhírek nyomán” (459) szinte túlozzák az eltűnt kincs nagyságát.

[A pojánai harcról] „Ez is tudott valamit, az is hallott, *összeadták, keverték, zavar-ták, tisztálták*” (532)

Jellemző a nominális és a hiányos mondat, tagmondat vagy mondatrész önállósítá-sa is. Ezek alkalmas eszközei a sejtelmesség, a balladás hangnem kialakításának.

„A virágos réten egy csomóban tíz-tizenkét öreg fenyő. Fekete és szakállas. És csend és némaság mindenütt” (409).

„– Sebet kapott, a szeme közé éppen. Csákánnyal” (412).

„Ott, igen. Az ágyon, teste betakarva, feje bekötve, mozdulatlanul, halálos némán” (413).

„Csóválták a fejüket sokan, és csak nagyobb nyugtalanság kelt a hír nyomán. Mint zivatar előtt szokott kelni a szél” (420).

„Hadd bámuljon a paraszt, ha már hadinépet lát. És hadd ijedezzek” (445).

„A palánkon túl, a kertben leány palántázik és énekel hozzá. Fehér ingben, pendelyben, kendője a nyakába csúsza és meztláb” (438).

„És mindenki irigyelte őket. Mindenki. Ők pedig senkit, senkit” (521).

Találkozunk köztöszóhalmozással.

„*És csend és némaság és mozdulatlanság mindenütt*” (409)

„*És zokogni kezdett az öregasszony és térdre bukott.*

És vele esett térdre az egész asszonygyülekezet és vele zokogott, és a nagy szakállú férfiak, a kardos, sastollas emberek is velük sirtak (547–548).

Az egyéb fellelhető alakzatokat is be lehet illeszteni a mondat szerkesztési sajátosságok közé. Chiazmosként értékelhető a következő két példa. Ezekben az alany-állítmány – állítmány alany sorrend indokolja az idesorolást.

„*Az úr kérdez: kurtán, mogorván, és felel a katona rekedtes hangon, fáradtan*” (434).

„*Eltűnt a temérdek arany [...]; minden, de minden eltűnt*” (459).

Ezt az utóbbit a halmozás példajaként kihagyás nélkül már idéztem. Az ilyen eseteket, tudniillik ha több alakzat jellemzőit is együttesen találjuk meg, R. Molnár Emma alakzattársulásnak, Lőrincz Julianna alakzattársításnak, én alakzategyüttesnek neveztem.²⁸

A következőben – amit kénytelen vagyok hosszabban idézni –, az ismétlés, a halmozás, a párhuzam és az ellentét alakzatait fedezhetjük fel. Az író az egyenes idézetet bevezető idéző mondatban a beszélő hangszínére is utal. Mivel ezek annyira átszővődve vannak, nem tudom őket külön-külön kiemelni.

„A gyülekezet közül akkor felállott nagy szakállú Vas Ádám és mély hangja mintha a földből jött volna:

– Meghallgattuk a gubernátor prezidens urat, meghallgattuk önagyságát, Erdély fejedelmét, és válaszunk nincsen az ő beszédükre. Mi ma csak sírni tudunk, de nem

28 R. Molnár Emma, Alakzattársulások az irónia nyelvi megjelenítésében. In Szathmári István szerk.: *A retorikai-stilisztikai alakzatok világa*. Tinta Könyvkiadó, 2003. 183–191.

Lőrincz Julianna, Alakzatok és alakzattársítások Petőfi-versekben. Uo. 128–134.

Kornyáné Szoboszlay Ágnes, Az alakzat az archaizálás szolgálatában Kós Károly Az országépítő című regényében. Uo. 118–128.

tanácsolni, mi csupán gyászolni tudunk, nem gondolkozni. Mi tanácsot és segédelmet a fejedelemtől várunk csupán, mert rajta kívül senki sem tanácsolhat. Itt ma nem egy ország rendei ülnek, de apák, fiak, bátyák, öcsök, barátok, rokonok, felebarátok, a megárvult, gyászba borult Erdély fiai ülnek. Érezzük a szerencsétlenséget, amilyen még nem érte ezt az országot soha, érezzük az eltapodtatást, érezzük a gyászt, érezzük a fájdalmat és érezzük a veszedelmet, ami megmaradt kicsiny hazánkat fenyegeti. De érezzük azt is, hogy ezen a mi fejedelmünk tudna segíteni csupán. Nem mondjuk: hogyan, nem tudjuk: mint, az eszünk most nincs nyugalomban, de kérünk, instállunk alázatosan, megtörve, gyászosan, sírva megsebezve...” (547).

3. A szókincs jellemzői

A köznyelvi, mindennapi szókincsbe természetesen simulnak bele a nyelvjárási elemek, a régi szavak, a lokalizmusok.²⁹

„Korán volt még, de a váróházban sokan voltak. Gyerőffi uram az öreg embert a fal mellé állított padra ültette. Annak *szegeletében* kapott még egy ülésnyi helyet Basa Tamás. *Protektora* aztán elment.

– Csak üljön *kegyelmed* itt, én Kassai urammal megbeszéltem a dolgot, aztán majd *reákerül* a sor az úrhoz való *bémenetelre*.

[...]

Az emberek *széltiben beszéltek* a gyalui dolgokat; az újonnan jöttek toldották a mesét tovább. Voltak, akik úgy tudták, hogy a vár *elpusztult töből*, mások csatáról tudtak, amit éjszaka vívtak *Bethlen-kopják* a fejedelem *darabontjaival*” (454). (A kiemelések tőlem. K. Sz. Á.)

Szívesen használja Kós Károly a *nőttön nő, folyvást foly, időtlen időktől fogva, fűz-ték, fűzőgették a beszéd fonalát* (...); a Deésre gyűlt község [...] *nőtt, növekedett napról napra, óráról órára* (541) és hasonló figura etymologicákat.

Ha a köznyelvi szó labiális, illetve illabiális változatban is létezik, az illabiális változattal találkozunk: *felül, fem, szeglet*.³⁰

Ha a szónak rövidebb és hosszabb változata is van, ebben a szövegben a hosszabb változatnak van elsőbbsége: *hátsó ház, leány, munkálkodás, szegelet, szegelettéka, reá, elműlott, megnyilott, támadott, szállotta, csúfondárosan, haloványan, hullongó, szállongó*. Ez lassítja a tempót, és az ünnepélyesség érzését kölcsönzi a szövegnek.

A nyomósítás és a tempó lassításának is eszköze a szóisméllés és a figura etymologica alkalmazása.

„[...] a barlangok *telides-tele* állatok csontjával, [...] a mező *telides-tele* virággal” (409).

„Süt a nap és a fűzfa *telides-tele* barkával” (437).

„A fejedelem fel-felriadt, sajgott, nyilallott a lába, és ez a ház *telides-tele* érthetlenséggel” (493).

Az azonos töből alakult és azonos szófajú szavakat kötőjel fűzi össze.

29 Vö. Országh László, *Angol eredetű elemek a magyar szókészletben*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.

30 Ehhez érdekességként jegyzem meg, hogy két művének két fontos szereplőjét, a *Varju nemzetségben* a *Basa Tamás* és *Basa Anna* nevet a hangrend megváltoztatásával használja a *Budai Nagy Antal* történetében: *Bese Tamás* és *Bese Anna*.

„És a tavasz alig nyílt, lám csak, *gyültek-gyülekeztek* a katonák Váradra” (419). „Mi ez? Hát a sereg? Az lassabban *jő-jődögél*” (539). „*Telt-telegetett* az idő” (511).

De az is előfordul, hogy vessző választja szét.

„És tovább *fűzték, fűzőgették* a beszéd fonalát” (455). „*S nőtt, növekedett* [a tömeg] napról napra, óráról órára” (541). „És *folyt, folydogált* az élet tovább” (552).

A következő két példában megtaláljuk az előbbi jelenséget is, és mellette a szóismétlést.

„És *szállott, szállott* sebes szárnyon a hír, s szálltában egyre *nőtt, növekedett*” (459).

„A hír *szállott-szállott*. És *nőttön-nőtt, csudálatosabb és csudálatosabb* lett” (508). Csak szóismétlés van a következő példában.

„Mert *szállott-szállott* a híre a gyalui dolgoknak” (459)

A határozó és az ige azonos tövű.

„És váltott lovakon *nyargalton-nyargalt* a szilágysági hegyeken átál Ecsedre” (420). „[...] fiskális direktor uram [...] *sietten sietett* vissza Kolozsvárra” (444). „[...] *futton-futott* ki Magyarországra” (460). „Egész Erdély *futva fut*” (577). „[...] és három oldalról *rohanva-rohantak* elő a veres csalmájú emberek” (586).

Mivel a *hang/hangzás jellemzőit* a fentiek hordozzák, erről külön nem szólok, de nem lehetetlen ezeket szintén csokorba szedni.

Természetesen az arzenált egyik ponton sem tudtam kimeríteni, de talán az illusztráló példák kellőképpen meggyőzőek.

Tartalmilag szolgálja a balladai sejtelmességet a kincs körüli bizonytalanság, mende-monda. Sosem kerül elő az aranycsináló Varju kincse, pedig ott van a Pojánán. Mesterien szövi a mesét az író a gyalui várból kimentett nagy kincs, a Zólyomi-harács sorsáról, aminek a szentlászlói piacon nyoma veszett, csak a hét vasas szekér maradt ott, az *idejében érkező* zsendelyes szekerek viszont az ellenkező irányba indulnak el. Varju János pojánai építkezése – csak sejtetve, de nyíltan sosem kimondva –, mintha a kincs rejtegetését szolgálná. A fejedelem vadászata a Pojána körül, ahol a *maga medvéjét* akarja meglőni, de tulajdonképpen a Varjukat akarja kifüstöltetni az odarendelt katonákkal a fészükéből, ahol végül semmit sem találnak. Az öreg néző-ember, Ilia tanácsára „Ami útban van, el kell tenni az útból” (480). De Varju János úgy rendelkezik, hogy Ilia és Gáspár ketten végezzék. „Ne tudja más. Én se. Megyek bé. Senki se tudja” (490). Varju Gáspár meghal a pojánai harc éjjelén, Ilia akkor szegi nyakát a Talharu forrása fölött, amikor Varju Jankónak meg akarja mutatni a kincs helyét. „Ott künn kószált a Talharun, a forrás felett, és bizonyosan megcsúszott, leesett [...], valamit kereshetett az öreg ember. De mit?”

Aztán semmi, semmi több... [...] ... És a kincs eltűnt... Ha ugyan volt valaha” (557).

A másik ilyen tartalmi eszköz az időtlenség, az örökkévalóság sugallása. Ez összefügghet azzal a ténnyel, hogy mennyire terjed a népi emlékezet. „Mert minden Varjunak *időtlen idők óta* van valami bolondja” (369). „– Bolond ez is – állapodtak meg az atyafiak – bolond, mint minden Varju *időtlen idők óta*” (378). „Hanem hát sok forrás van még a Talharun. És lyuk, akit bizonyosan mind a víz csinált *időtlen idők óta*” (554).

Hasonlóan szolgál az *örökké* és a *mindig* határozó is. „– Tudod, hogy a mi nevünk bolond Varju. *Mindig* is az volt és az lesz talán *örökké*” (370).

A cselekmény jelenéhez viszonyítva a jövő is végtelen. „Az a! A régi, a szomorú nóta, akit *időtlen idők óta* danolnak és mindig danolni fognak itt a havas alatt. *Időtlen időkig.*” (437–438).

A vizsgált regény szókincsében, de Kós Károly egész írói életművében kitüntetett szerepe van a *tusakodik/tusakodás* szavaknak. Ez jelenti az ember belső viaskodását, küzdelmét a körülményekkel, a sorssal, a nagy, nehéz étellel.³¹

Úgy érzem, ez a szó foglalata mindannak, ami miatt Kós Károly a Trianon után még alig ocsúdó politikai helyzetben tollat ragadott, hogy a „bolond Varjuk” példázatán elmondja a hűség „balladáját”.

A regény ismerete, de talán csak az itt felhozott példák is eléggé bizonyítják, hogy nem csoda, ha életemnek hét évtizedéből hat alatt mindig foglalkoztatott ez a téma. Ennek a változatnak az előzményét írtam Debrecenben, bőjtmás havában, 1996-ban, a honfoglalás ezeregyszázadik évében. Átdolgoztam Szent Mihály havában, 2008-ban Kós Károly születésének 125. és írói indulásának 100. évfordulóján.

IRODALOM

KÓS Károly műveiből

- 1934 *Erdély. Kultúrtörténeti vázlat*. ESzC Kolozsvár, [A szerző hatvan illusztrációjával]
- 1936 *Budai Nagy Antal*. Színjáték. ESzC (= Erdélyi Szépmíves Céh. [Az általam felhasznált példányba beragasztott exlibrisen: „Ez a könyv az Erdélyi Szépmíves Céh tagjai: Debreceni Tisza István Tudomány Egyetem Könyvtára számára készült.” A 146. oldalon fent: „Ez a könyv az Erdélyi Szépmíves Céh százötödik kiadványa, IX. sorozatának 13.–14. számú könyve.” Uo. a lap alján: „E könyv első kiadása kizárólag az Erdélyi Szépmíves Céh tagjai számára készült. – Ez a 177. számú példány.”]
- 1937 *Kalotaszeg*. ESzC Kolozsvár
- 1945 *Budai Nagy Antal históriája*. Méhkas Diákszövetkezet kiadása. Kolozsvár, [Az író életművében a história, a Budai Nagy Antal életéről szóló hosszabb novella, illetve kisregény készült korábban. 1937-ben megjelent az író *Kalotaszeg* című, különleges, műfajilag nehezen meghatározható kötetében is. Ez is az ESzC kiadványa.]
- 1966 *Varju nemzetség*. Történelmi regény. Az előszót és a jegyzeteket írta SZŐCS István. Tanulók Könyvtára. Ifjúsági Könyvkiadó Bukarest, [Az író maga krónikának minősítette ezt a művét.]
- 1969 *Hármaskönyv. Szépirás, publicisztika, grafika*. BALOGH Edgár előszavával. Irodalmi Könyvkiadó Bukarest, [A *Gálok*, *A havas* és a *Varju nemzetség* idézett lapszámai erre a kiadásra utalnak.]

31 Vö. a 16. jegyzettel.

1973 *Kalotaszegi krónika. Hét írás.* A bevezető tanulmányt VARRÓ János írta. Kriterion Könyvkiadó Bukarest, [A hét írás: A Gálok. Kisregény, 1921; Varju nemzetség. Krónika, 1925; A havas. Emlékezés, 1930; Budai Nagy Antal története. Kisregény, 1932; Az országépítő. Részlet, 1934; Budai Nagy Antal. Színjáték, 1936; Nagyurak. Részlet, 1954.] *Az országépítő* önállóan is megjelent történelmi regény Szent István koráról. – A Nagyurak részlet abból az el nem készült történelmi regényből, amely a *Márton és György* címet viselte volna, s a szobrász testvérpár élettörténetén át Kolozsvár történetét szándékozott megírni Kós Károly. Szándékában nagyon előrehaladott életkorra akadályozta meg. Érdemes azonban fellapozni a *Hármaskönyvbéli*, 1934-ből származó, Márton és György című tanulmányt.]

KÓS Károlyról

BENKŐ Samu

1978 „*A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni*” – Benkő Samu beszélgetései Kós Károssal. Kós Károly rajzaival és metszeteivel. Kriterion Könyvkiadó Bukarest

GALL, Anthony

1994 Ház és vár. A Varjúvár jelentősége Kós Károly életművében. *Magyar Építőművészet* 1994/2.

KUSZÁLIK Péter (összeállította)

2003 *Kós Károly emlékkönyv.* Mentor Kiadó Marosvásárhely

NAGY Elemér

1988 A finn példa Kós Károly építőművészetében. *Tiszatáj* 42. évf. 11. sz. 83–90.

NEMESKÜRTY István

1983 *Diák, írj magyar éneket.* A magyar irodalom története 1945-ig. Második kötet. Gondolat Budapest, [Kós Károlyt több ízben említi. A Varju nemzetség keletkezését másokkal szemben 1921-re teszi. Ez azért fontos momentum, mert ha így van, a regény közvetlenül Trianon után íródott.]

PÉNTEK János

1995 Kós Károly írói nyelve és a kalotaszegi népnyelv. In: *Kós Károly egyetemessége felé.* Tanulmányok, cikkek, emlékezések. Az anyagot összegyűjtötte FINNA Géza. Az előszót írta MÉSZÁROS József. Marosvásárhely, 6–8.

VARRÓ János

1973 *Kós Károly, a szépíró.* Kismonográfia. Dacia Könyvkiadó Kolozsvár

SELBSTBIOGRAFISCHE UND STILISTISCHE ANMERKUNGEN ZUM ROMAN (VARJU NEMZETSÉG) VON KÁROLY KÓS

Die Verfasserin – geboren in Nord-Ungarn in Komitat Borsod – berichtet über das Leseerlebnis aus ihrer Jugendzeit in Verbindung des Romanes von Károly Kós (Varju nemzetség = Das Geschlecht Varju). Dieses Erlebnis begleitete die Verfasserin durch ihr ganzes Leben, und motivierte sie in ihren stilistischen Forschungen. Die Studie entstand zum Anlass verschiedener Jahrestage (K. Kós wurde vor 125 Jahren geboren, und trat vor den Publikum vor 100 Jahren auf; Vater der Verfasserin György Szoboszlai erster Direktor der einheitlichen Staatlichen Schule in

Felsőnyárád wurde vor 100 Jahren geboren, in dessen Bibliothek zuhause der Roman von Kós zu finden war; die Verfasserin war 70). All dies bietet objektiven und emotionellen Rahmen zu diesen stilistischen Fachartikel. Der Kern dieses Fachartikels hat folgende Bestandteile: die kurze Lebensbahn von K. Kós; die Entstehungsgeschichte, die Chronik und das Historikum des Romans; die Sprachkunst des Romans (Text, Satz, Wortschatz, Ton und Klang); Dramatik der Erzählung.

Das Literaturverzeichnis beinhaltet die betroffenen Werke von Kós und die ausgewählte Sekundärliteratur über Kós.

Ágnes Szoboszlai-Kornya

ADALÉKOK A MISKOLCI MŰVÉSZTELEP TÖRTÉNETÉHEZ

SÜMEGI GYÖRGY

Az első világháború befejezése és az azt lezáró párizsi békerendszer egyértelművé és visszavonhatatlanná tette az Osztrák–Magyar Monarchia fölbomlását és Magyarország területe jelentős részének fölosztását a kisantant államok között. Mindez nagy hatással és erős befolyással volt a megmaradt ország (és persze a leválasztott országrészek) akkori képzőművészet oktatására és a művészképzésre, elsősorban és legelőbb a művésztelepeket érintően. Mivel a Nagybányai Művésztelep Romániához került, sürgetően szükség volt ennek a kiváltása, pótlása. Elsősorban azért, hogy a képzőművészeti főiskolai hallgatóknak legyen az őszi és téli szemeszterek után a nyári tanulmányi időre, a trimeszterre alkalmas hely. Nagybánya e téren a legalkalmasabbnak bizonyult, hiszen Hollósy Simon müncheni magániskolájával (és más vezető mesterekkel) rakták le a kolónia fundamentumát (1896), amelybe gyorsan és szervesen kapcsolódhattak be a budapesti képzőművészeti főiskola festőtanoncai, piktorjelöltjei nyári gyakorlatokra.

Trianon ezt szüntette meg, s a megmaradt országban kellett megteremteni a festőhallgatók nyári gyakorlatainak a lehetőségét. Elsőként az 1918/19-es forradalmak idején mély válságba került, majd „keresztény nemzeti irányba” állami segítséggel újjászervezett Kecskeméti Művésztelepet kapcsolták be ebbe a munkába 1920 nyarán úgy, hogy önállóságát, kecskeméti autonomitását föladták, és szervezetileg is a Képzőművészeti Főiskolához csatolták (vezető mester: Révész Imre).¹

Természetesen a hazai festőhallgatók, főiskolai ösztöndíjasok számára történető művésztelep-teremtésben, nyári gyakorló pályák létrehozásában sok nehézséget kellett leküzdödni. A legelső probléma a háborút veszített ország súlyos anyagi helyzete. Ennek áthidalására általában nem volt elég egy-egy város törvényhatóságának hathatós segítése sem.

Az ország újjáépítéséhez kapcsolódó program kellett ahhoz, hogy állami segítséggel, minisztériumi szubvencióval beindulhasson a munka. Így történt Kecskeméten és a rákövetkező évben, 1921-ben Miskolcon is. A miskolci művésztelep alapítására visszaemlékező festők kivétel nélkül utalnak a helyi előzményekre, Bartus Ödön például így: „A háború szülte nehéz helyzet a magyar művészeket a képzőművészetek decentralizálásának gondolatára ébresztette. Így alakult meg Miskolcon *elsőnek* (Bartus Ödön kiemelése) az országban a háború után a miskolci művésztelep három művész kitaró, szívós munkája alapján az állam támogatásával, a város hozzájárulásával. *Bartus Ödön, Meilinger Dezső és Nyitray Dániel* még a forradalmak idején szabadiskolát alapítanak, s az ott elért szép eredmények, Miskolc gyönyörű környéke arra bírta a kormányt, hogy létrehozza 1920-ban e művésztelepet”.² Az ügyben érintett Bartus teljesen szerves, már-már zökönőmentes átféjlődést tételez a hármójuk vezetett szabadiskola s a művésztelep között.

1 Sümegi György: „*Keresztény nemzeti irányba*”. A Kecskeméti Művésztelep újjászervezése 1920-ban. In: „A feledés árja alól új földeket hódítok vissza”. Írások Timár Árpád tiszteletére. Szerk.: Bardoly István, Jurecskó László, Sümegi György. MissionArt Galéria – MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, 2009. 215–226.

2 Bartus Ödön: *Vidéki centrumok. Miskolc. Képzőművészet*, 1927. 4. sz. 28–29.

Csabai Kálmán festőművész, visszaemlékezésében ugyancsak utal a szabadiskolára mint előzményre, valamint a nagybányai ösztönző példára és arra, hogy a Lyka Károly művészettörténész, főiskolai rektor (és Réti István) nevével fémjelzett főiskolai reform fontos, fundamentális eleme volt a festői, változatos környezetben való művésztelep-teremtés, a nyári gyakorlatok lehetőségeinek a szervezése. Csabai így festi le a vonzó tájat: „Az Avas öreg pincesorai, a Dudujka lány vonalú, hegyek közé fészkelte szép völgye, a Hejő patak, mely a tapolcai melegforrások kristálytisza vizét vitte a Tisza felé öreg fűzfák, sötét égerrek övezte ágyában, a szebbnél szebb témák ezreit kínálta a festők szeme elé”.³

A miskolci művésztelep-alapítás visszaidézésénél mindkét idézett, személyében is érintett festőművész pontatlanul határozza meg a kezdés dátumát. Bartus és Csabai egyaránt 1920-ra teszi a kezdő évet, noha az bizonyosan 1921-ben következhetett csak be. A festők visszaemlékezésénél pontosabb kép rajzolódik föl Lyka Károly írásából, rövid nyilatkozataiból. Hiszen Lyka Károly a saját személyében, a Képzőművészeti Főiskola rektoraként sokat tett azért, hogy a szabadiskolából új intézményként megalakulhasson, létrejöhessen a miskolci művésztelep. Lyka hivatalos, főiskolai rektori teendői mellett ismert művészettörténész, a képzőművészeti élet jelenségeiről és folyamatairól rendszeresen beszámol a lapokban.

A Miskolci Képzőművészeti Szabadiskola létrehozása és működőképes megszerzése során számos nehézséget kellett leküzdenie alapító-tanárainak (Bartus Ödön, Meilinger Dezső, Nyitray Dániel). Az ő szabadiskolájuk hétköznapijairól meglehetősen rendszerességgel számolnak be a miskolci újságok.⁴

A már alakuló miskolci művészteleppel kapcsolatos tudósítások 1921. május elejétől szerepelnek a helyi lapokban. A rövid hírekből, tudósításokból, szűkszavú beszámolókból kirajzolódik, hogy a kezdeményezés a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium támogatásával (Pekár Gyula államtitkár), a Képzőművészeti Főiskola részéről, akkori vezetője, Lyka Károly indítványozására, szervezésében indulhatott el. A művésztelep fölállításáról folytatott előkészítő tárgyalásokon Lyka Károly és Jakabffy Ödön kultuszminiszteri osztálytanácsos a város vezetésével együtt kereste a megoldási lehetőségeket: Szentpáli István polgármester, dr. Plank Miklós főjegyző, valamint a szabadiskola vezetői: Bartus Ödön, Meilinger Dezső, Nyitray Dániel. Alkalmas helyet keresve megtekintették „a népkerti vígadó”, majd a „szanatórium épületét”. Ez utóbbi azért tetszett jobban Lykának, mert benne „a művészek teljesen szeparáltan dolgozhatnak”.⁵ A megbeszélések során kialakult az új intézmény terve: „lenne egy félesztendő nyári tanfolyam, a budapesti képzőművészeti főiskola növendékeinek a bevonásával, egy egész éves tanfolyam a miskolci jelentkezők részére, és egy külön – a kerámiai szakiskolával együtt elképzelt – mintázó és szobrászati tanfolyam. Ezen kívül főleg a mezőkövesdi himzőiparra számítva, csinálnánk

3 Csabai Kálmán: *A művésztelep története*. Művészet, 1973/12. 6–7.

4 1920–21-ben Miskolc nevét cz-vel írták, én egységesen a mai írásmód szerint használom. *Képzőművészeti Szabadiskola Miskolcon*. A Reggel, 1919. okt. 2. 3., *A Képzőművészeti Szabadiskola gyűjtése*. Reggeli Hírlap, 1919. okt. 7. 3., *A képzőművészeti Szabadiskola kölcsöne*. Reggeli Hírlap, 1919. okt. 11. 2., *Újból megnyílik a Képzőművészeti Szabadiskola*. Reggeli Hírlap, 1919. okt. 23. 3., *Meilinger Dezső őszi tárlata*. Reggeli Hírlap, 1919. okt. 29. 3., *Újból megnyílik a festőiskola*. Reggeli Hírlap, 1919. nov. 13. 5., *Látogatás a festőiskolában*. Reggeli Hírlap, 1919. dec. 7. 4., *Művészdélután*. Reggeli Hírlap, 1919. dec. 23. 2., *Festőiskolások kiállítása*. A Reggel, 1920. márc. 13. 3., Kozma Béla: *Egy délután a Képzőművészeti Szabadiskolában*. A Reggel, 1920. ápr. 4. 3–4. – A szabadiskolára és a művésztelepre vonatkozó összegyűjtött korabeli cikkeket Pirint Andrea művészettörténésznek köszönöm meg.

5 *A miskolci művésztelep*. Reggeli Hírlap, 1921. máj. 8. 2.

Felvetődtek lehetetlennek tűnő elképzelések is a székelység mozgalmában. A Hunyad vármegyeiek gróf Kun Kocsárd Körének 1939 áprilisában tartott közgyűlése kiáltványt fogalmazott meg, amely Erdély visszacsatolását követelte, de végső esetben megelégedett volna egy korridor létesítésével is. Ez a vasútvonalból és közútból álló folyosó köthette volna össze a teljesen elszigetelt Székelyföldet Magyarországgal. (A korridor gondolata nem volt új, mert a csehszlovákok az 1920-as években egy, Nyugat-Magyarország területén áthaladó, területen kivüliséget élvező folyosón át szerettek volna kijutni az Adriai tengerhez.)

Gálffy Ignác elkötelezettségét székely testvérei iránt előadásai is jól tükrözik. A múzeumi munkájának részét képező östörténeti tanulmányok mellett, legszívesebben a székelység helyzetét, sorsát közvetlenül vagy közvetve érintő témákkal foglalkozott. Rendkívüli módon érdekelték a székelység eredetéről szóló elméletek és legendák. Törekedett a tárgyilagosságra, mégis kitűnik, hogy a hun–magyar, a székely–magyar rokonság ügyében Anonymus megállapításait fogadná szívesen.

Végső következtetése szerint „Trianon ellenére, mi székelyek és magyarok egy nemzet vagyunk. Az elvesztett értékek minden fájdalommal kössön össze bennünket.”

Gálffy Ignác élete utolsó éveiben kitartóan küzdött Trianon és a benne gyökerező megosztottság ellen. Egyéni tragédiája, hogy nem érthette meg a második bécsi döntést és Székelyföld visszatérését. Horthy Miklós, Magyarország kormányzója 1940. szeptember 4-én, Gödöllőn adta ki hadparancsát az erdélyi bevonulásra. Gálffy ekkor már három hónapja halott volt.

9. kép. Drizsneyi Anna és Mária leánya sírja a Szt. Anna temetőben

10. kép. Gálffy Ignác és dr. Tarczay Erzsébet sírja a Deszka temetőben

Fogalmazója föltehetően Benkhard Ágost lehetett. A program-nyilatkozat hangja közvetlen, a segítséget (a helyi sajtóét) megköszönő, elfogadó, ám további támogatást, szeretetteljes, érdeklődő hozzáállást kérő és a művészetet, miskolci művészetet teremteni, életre hívni akaró (lásd: 1. dokumentum).

Korántsem ment gyorsan és zökkenőmentesen a vízgyógyintézet átalakítása, újabb egyeztetés, a művésztelep szerkezeti véglegesítése történt 1921 szeptemberében (az első főiskolai tanfolyam is szeptember végén, október legelején ért véget).¹⁰ Az újabb tárgyalási fordulón derült ki, hogy „egyelőre ez év őszén a művésztelepnek csak az iparművészeti – kerámiai – osztálya nyílik meg, kapcsolatban a Miskolci Göztéglagyár telepén létesített szaktanfolyammal. Ennek az osztálynak az élére vezetőül egy kiváló magyar iparművész: Muhits Sándor kerül”.¹¹ Bizonyos nehézségek még fölmerültek persze (pl. a „beköltöztetett hajléktalanok, menekültek, lakásnélküliek nem hajlandók a lakások átépítése idejére másik lakásba költözködni”¹²), de végül is 1922 nyarán már második évben dolgozhattak képzőművészeti főiskolás ösztöndíjasok a miskolci művésztelepen. A művésztelep növendékeinek első közös kiállításának (Városháza, nagyterem) megnyitása után Lyka Károly, a Képzőművészeti Főiskola rektora „A művésztelepek jelentősége” címmel előadást tartott.¹³ Ennek tartalma, lényegi mondanivalója nyilvánvalóan közeli lehetett a dokumentumokban másodikként közölt Lyka-írás mondandójával.

Vegyes dokumentum-gyűjteményünkben két hírlapi, a művésztelepek ügyét aktuálisan tárgyaló Lyka írást (2. és 3. dokumentum), két fontos értesítést, a Képzőművészeti Főiskolán keltezett levelet (4., 5. dokumentum) és egy, a miskolci művésztelep negyedszázadát összefoglaló forrásértékű katalógust (Lyka Károly ugyancsak forrásértékű bevezetőjével) közlünk. E mára már feledésbe merült, 1948-as jubileumi kiállítási katalógus a kutatás számára a művésztelephez köthető műtárgyak számbavételében és a kolónián alkotó művészek meghatározásában egyaránt fontos, elsődleges forrás lehet. Mindezek csupán jellemző mozaikszemek a miskolci művésztelep teljes, hézagmentesen föltárható történetéhez képest. Mégis jellemző adalékok, fontos dokumentumok, hiszen a miskolci művésztelep történetének jelentékeny összefüggéseire irányíthatják a figyelmet. Még mindig előkerülhetnek valamelyik archívumból az alapítás hivatalos iratai, és valójában majd azok várható közzététele fogja e dokumentumok által is csupán vázlatosra rajzolható képet tovább árnyalni, részleteiben is pontosítani.

1. Első lépés a miskolci művésztelep megvalósítása felé

Nyílt levél Miskolc város közönségéhez

Amidőn köszönetet mondunk a miskolci sajtónak, amely teljes megértéssel sietett szószólónk lenni, egyben avval a kéréssel fordulunk hozzá, adjon alkalmat, hogy közvetlenül szólhassunk Miskolc társadalmához.

10 *A művésztelep tervei.* Reggeli Hírlap, 1921. szept. 2. 7.

11 Az egyeztetésben a kultuskormány képviselőjében részt vettek: Nagy Árpád miniszteri tanácsos, Jakabffy osztálytanácsos, Lyka Károly, Benkhard Ágost. A város részéről: dr. Szentpáli István polgármester, dr. Görgey László főjegyző. *Megszervezés előtt a miskolci művésztelep.* Reggeli Hírlap, 1921. szept. 29. 4.

12 *Félbehagyták a művésztelep átalakítását.* Reggeli Hírlap, 1922. aug. 5. 5. A második tervet Árva Pál mérnök készítette. Halmos Endre műszaki tanácsos, az „államépítészeti hivatal vezetője” az építkezés vezetője és állami felügyelője. *A művésztelep átalakítása.* Reggeli Hírlap, 1922. febr. 16. 7.

13 *A képzőművészeti főiskola kiállítása.* Reggeli Hírlap, 1922. okt. 7.

A súlyos háború és a még súlyosabb béke nemcsak terjedelmében redukálta az országot, egyben megfosztott minket olyan kulturcentrumoktól, amelyeket nem nélkülözhetünk akkor, ha mindennek dacára azok akarunk maradni, akik voltunk.

Területet és lakosságot be lehet kebelezni, de nem az élni, fejlődni kívánó akaratot, az eleven erőt, az ország lelkét.

Az a nehéz, de örömteljes feladat vár erre a kis országra, hogy megcsonkított határain belül tömörítse a nemzet minden értékét.

Ipar és kereskedelem, a jólétnek ezek a pillérei, felépítődnek és gyarapodnak a vidéki városokban és megteremtik azt a bázist, amire az ezeket átfogó kupola ráhajlik, mint az égbolt a földre. Mint ahogy a szülőföld adja nekünk a kalászt, de onnan felülről várjuk az élető napot és az üdítő esőt, ugyanúgy a materiális élet pillére az emberi életnek, de a kultúra – a tudomány és kereskedelem – a kupolája ívbe szökkenése. A természetes erőktől a tudományos és művészi eredményekig olyan út vezet, amibe bele van sűrítve az élet minden értéke. Az a város, amely bírja ezt a skálát, a kiindulástól a megérkezésig a leggazdagabb, mert minden lehetőségre képes.

Ezt a végtelen lehetőséget adja az állam a nemzetnek, amikor nagyszabású terveiben egyetemekkel és művésztelepekkel megnyitja az utat a vidéki városok szellemi nevelése számára.

Miskolc város karaktere, fekvése és tradíciója szerint önként adódott, hogy az első újonnan születendő művésztelep ide gyökeredzik.

Az új kolónia a Képzőművészeti Főiskola növendékeiből regrutálódott, a Főiskola igazgatósága, Lyka Károly és művésztársa, Benkhard Ágost vezetésével, az előkészítő munkákban és a telep további működésében Meilinger és Bartus miskolci festőművész tanárok segítségével.

Ez a kis csapat nagy lelkesedéssel jött ide, hogy a minisztérium tervei szerint, a maga szeretetével és a város közönségének jóakarásával a semmiből teremtsen: nemcsak képeket festeni Miskolc vidékéről, hanem művészi életet és légkört teremteni Miskolcon.

Úgy jöttünk ide, avval a tudattal, hogy a vidék alkalmas erre, avval a reménnyel, hogy valóra fogjuk váltani programunkat, és avval a meggyőződéssel, hogy a város közönsége teljes megértésével segíteni fog bennünket ebben.

Pionírjai vagyunk egy hadseregnek. Terveink megvalósulásával nagyszabású képzőművészeti és iparművészeti faktorrá fog válni Miskolc, amely nemcsak elevenséget és szint, hanem az ország életében speciális kulturális értéket fog jelenteni. Mert itt fogunk izmosodni, kinyitjuk szemünket ezen vidék jellegzetes szépségeire, nemcsak művészetet, hanem miskolci művészetet fogunk életre hívni, és felhívjuk reá az ország figyelmét.

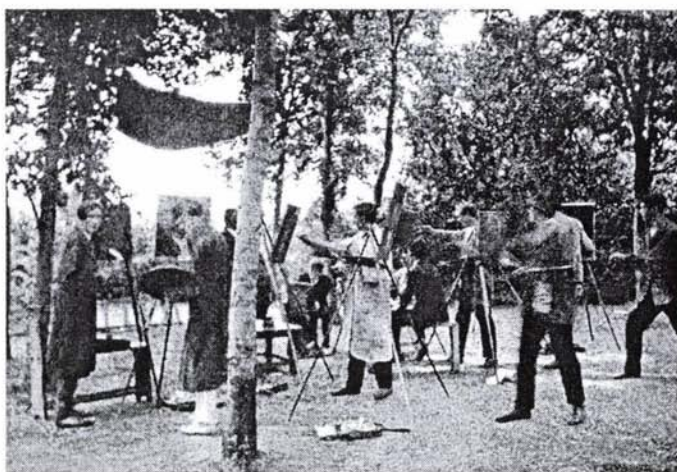
De a mi óhajunk nemcsak esztétikus kultúrát¹⁴ hozni, hanem hírünkkel és lelkes munkánkkal megmutatni a lehetőségek, a magyar jövő útját.

Mi az ország első képzőművészeti fórumát képviseljük itten, a legszebb programot hozzuk Önöknek: fogadjanak minket azzal az érdeklődéssel, örömmel és szeretettel, amilyent ez a nagy és szép ügy érdemel. Valaha – hiszünk ebben! – Miskolc városa büszke lesz erre.

Miskolc, 1921. augusztus 14.

*A Miskolci Művésztelep
Reggeli Hírlap, 1921. aug. 14. 7.*

14 Mai értelemben: csztétikai kultúrát.

2. kép. Szabad ég alatt beállított modell festése a miskolci művésztelepen (Új Idők, 1925. X. 18.)

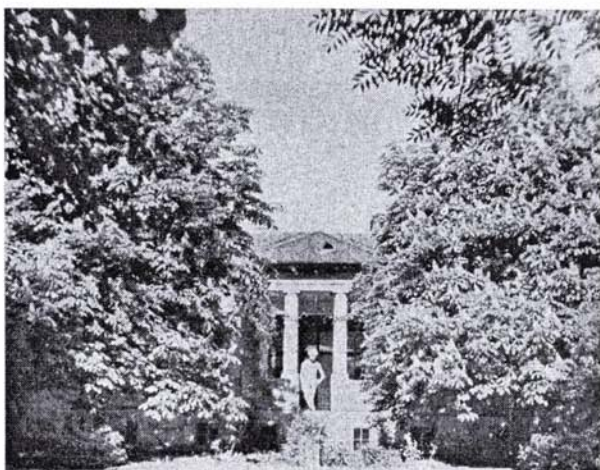
2. Lyka Károly: Művésztelepek

Mire e sorok megjelennek, megindul a munka a miskolci művésztelepen, amelyet a kormány Miskolc város anyagi hozzájárulásával most alapított, s amelyről reméljük, hogy meleg fészke lesz művészeti kultúránknak.

Ennek a telepnek szervezésénél éppen Miskolcra esett a közoktatásügyi kormány választása, s bizonyára méltán: elsősorban művelt és tevékeny város, amelynek közönsege megérti a művészet jelentőségét, s azért méltó is arra, hogy művészetet kapjon. A kis telep ezen a nyáron szerény keretek közt fog munkához, de oly szervezet alapján, amely megengedi a további egészséges fejlődést, amelyre remélhetően nemsokára sor kerül. Egyelőre a Képzőművészeti Főiskolának egy sor növendéke telepedik ott le nyárra s dolgozik egy festőtanárral vezetésével. Mégsem csupán az ő továbbképzésüket fogja ez a telep szolgálni, hanem a művelődni vágyó miskolci ifjúság számára is megnyitja a lehetőséget, hogy ott rajzban, festésben, mintázásban, majd pedig az iparművészet kerámiái- és textiltechnikáiban okulás, ismereteket, művelődést szerezzen, s ha akad köztük feltűnőbb tehetség, már itt megszerezhesse magának az alapokat, mások pedig, akik nem a művészetet választják életpályá gyanánt, legalább is annyi művészeti kultúra birtokába jussanak, mint a zene művelt dilettánsai, s ezzel megértő élvezőivé váljanak a művészet alkotásainak. Esztétikai és művészettörténeti előadások viszik majd közelebb ehhez a célhoz.

E cél pedig fontos nekünk több okból. Először is erősíti kultúránkat, ezt a nekünk még meghagyott legélesebb fegyvert, amely súlyt ad nekünk körülöttünk ólálkodó ellenségeinkkel szemben, súlyt ad nekünk majd ott is, ahol döntenek rólunk, anélkül, hogy minket ismernének. Ám fontos az is, hogy viruló, élő művészetünknek ne csak Budapest legyen egyetlen megértője, élvezője, piaca. Az oly művelt és gazdag város, mint Miskolc, joggal elvárhatja, hogy nemzeti művészetünkből neki is kijusson, ennek megértésére pedig semmi sem oly jó és közvetlenül ható iskola, mint ez az új szervezet, amely lehetővé teszi, hogy a holnap fiatal művészei szinte személy szerint is megösmérkedjenek a holnap mecénásaival, megértsék egymás céljait, vágyait. Nagyon jó lesz, ha egy oly magyar város, mint Miskolc, új környezetet, új karaktereket, új érzéseket, hangulatokat

3. kép. A főiskola miskolci
művésztelepének felső épülete.
(Az Orsz. M. Kir. Képzőmű-
vészeti Főiskola Évkönyve
1934–1935.
Szerk.: dr. Ferenczy József,
Bp., 1935. 51.)

juttathat művész-fiatalságunknak, ezzel művészetünk új magyaros vonásokkal gazdagodhatik meg. Ez pedig a külfölddel szemben is fontos ránk nézve: a külföld nem németes, nem franciás, nem olaszos művészetet vár tőlünk, ezt megtalálja Münchenben, Párizsban, Olaszországban; a külföld azt fogja bennünk értékelni, ami eltér az övétől, amiben oly vonások jegecesednek ki, amelyeket hiába keresne másutt, mert e vonások a magyar kultúrát, magyar érzésvilágot jellemezhetik. Ennek a felfogásnak művészetünkre visszaható nagy eredménye az lesz, hogy így magunk is mindent elkövetünk arra, hogy a genius loci megszólaljon, s egész eredetiségében fejezhesse ki önmagát, alaptermészetét a mi karakterünk.

Ilyen eszményi célt érhetünk el az afféle szervezetekkel, mint amilyenek egyike éppen a közoktatásügyi kormány új alapítása, a miskolci telep.

Ámde vannak anyagi előnyök is, amelyek éppen nem közömbösek művészetünk sorsára nézve. Ezek részletezése ugyan nem tartozik e cikk keretébe, mégis talán rá szabad mutatnunk arra, hogy az erősebb művészeti kultúra mily nemesítően hat vissza az iparra, mennyire élteti a kereskedelmet. Ahol a fogyasztóközönség a művészeti ízlés légkörében él, ott el fog tűnni szép lassan a bazarholmi és divatlapízlés, az ipar kénytelen lesz nemesebb ízlés jegyében dolgozni, s ezzel saját gyártmányaink értékét is növelni fogja, amit, ha helyi specialitássá emelkedik, kitűnően forgathat a szemes kereskedelem, messzi s közeli piacokon egyaránt. Úgy tudjuk, hogy az új telep munkarendjében egész sor oly feladat vár megoldásra, amely tudatosan ezt a célt fogja szolgálni, s így a közoktatásügyi kormánynak ez a kezdeményezése közvetve nemzeti kincsünk gyarapításához is hozzá fog járulhatni.

A mai nehéz viszonyok közepette persze az új telep is szerény külsőségek közepette fog munkához. De minden mód és terv megvan arra, hogy az idei startot egészséges, fokozatos fejlődés kövesse. Reménnyel és szeretettel nézzük a kezdeményezőkhöz nehéz munkáját, és sok erélyt, meleg művészeti becsvágyat, a munka örömeit, no meg a közönség megértő szeretetét kívánjuk útravalóul.

4. kép. Plein-air munka a főiskola miskolci művésztelepén. (Az Orsz. M. Kir. Képzőművészeti Főiskola Évkönyve 1934–1935. Szerk.: dr. Ferenczy József. Bp., 1935. 51.)

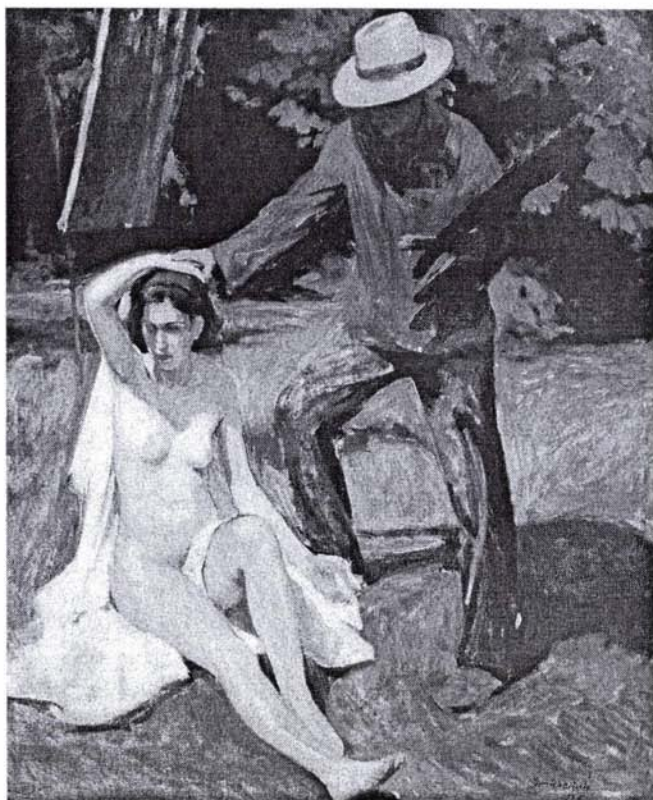
3. Lyka Károly: Művésztelepeink sorsa

A magyar művésztelepek egy szomorú megállapítás kapcsán váltak aktuálissá: ezen a nyáron nagyon meg fog csappanni a számuk, s nagyon néptelenek lesznek. Oka ennek az, hogy a művészfiatalok a mai viszonyok között képtelen előteremteni azt az összeget, amely az igények legnagyobb lefokozása mellett is szükséges ahhoz, hogy kiutazzanak a telepekre, s ott egyszerű menzájukat fönntartsák.

Három éven át dolgoztak a fiatalok Miskolcon, Kecskeméten, Pécsen, Tatán, Gyöngyösön, Parád mellett, Jászapátin, ezidén – ha csoda nem történik – e telepek nagy része üres lesz, s ha eddig 150–200 növendék dolgozhatott őszi jó magyar vidékeken, érdekes tájakon és érdekes embertípusok között, ezidén legfeljebb ha 30–40 juthat ki a szabadba, a többi a pesti nyomortanyákba zsúfolódik egész nyáron át.

Módomban volt látni a hatást, amelyet a fiatalságra ez a nyári munka tett, s tanulmányozhattam az eredményt is. Nyilvánvaló lett, hogy e pár nyári hónap munkája sokkalta eredményesebb művészeti értékek szempontjából, mint a téli munka Pesten. Mert hisz a nyár magában is kedvezőbb a művészi munkára, a világos napok, a fűtési mizériák hiánya, a könnyebb mozgás lehetősége frissebbé, kiadósabbá tette a tanulmányt, de az új tájak, új emberek, a szabad ég alatt való festés megannyi hathatós ösztönzője volt a munkának. S ennek körülbelül vége. Igen nagy pedagógiai előnyöket vesz a művész fiatalság, s nagy felelősséget vállal magára a társadalom, hogy a dolgok így fordultak.

Ezt az egyik bajt tetézi egy másik. A művésztelepek nagyon alkalmas pacemakerjei a művészeti kultúrának. Kiváló alkalommá fejlődhetnek volna oly irányban, hogy a vidék művelt közönsége lassankint közelebbi kapcsolatba lépjen a művészettel. Eddig művészeti kultúrában csak egy város részesült: Budapest. S az egész ország művészetét egy város élte: Budapest. Hogy ez nem egészséges állapot, azt bizonyára mindenki belátja. A vidéknek is van jussa művészethez. A vidéknek is lehetőséget kell adni, hogy bekapcsolódjék a művészeti kultúrába. Nagybánya gyönyörű példájából láttuk, hogy ez a művelődési processzus legbiztosabban a művészteleprendszer útján érhető el. Az alapok meg voltak vetve, a munka megindult, szép reményekkel tekintettünk a folytatás elé. S most kátyúba zökken minden. Tehát még ezen az úton sem juthat a vidék művészethez.

5. kép. Benkhard Ágost
(1882–1961)
Festő és modellje, 1935.
olaj, vászon, 120x100 cm
j.j.l.: Benkhard Ág 1935

A vidéki vándorkiállítások ma kivihetetlenek. E művésztelepek voltak az utolsó és egyetlen lehetőség. S ez a lehetőség is füstté látszik foszlani.

Ne higgye senki, hogy e telepek fantasztikus összegekbe kerülnek, s hogy az összegek nagyságán múlik a telepek sorsa. Mert hisz igények dolgában roppantul szerényen folyik ott az élet: a munka öröme mindenért kárpótol. De amikor még azt a pár zsák lisztet, pár bödön zsírt sem lehet előteremteni: megszűnik a munka fizikai lehetősége. Ne fedjük, hogy a művészfiatalság tanulmánya a legdrágább az összes főiskolai tanulmányok között: festék nélkül nem lehet festeni tanulni, s egy tubus festék ma 50–100 000 K között ingadozik. Maga a fiatalság tehát igen nagy összegeket von meg magától művészetünk jövője érdekében. S aligha fogja elhinni, hogy a magyar művészet jövőjéhez semmi köze a magyar társadalomnak.

Sajátságos, hogy éppen akkor kell megkogatnunk a vészharangot, amidőn új s újabb diadalt nyer a magyarság számára exponált külföldi művészeti központokban a magyar művészet. Szellemi életünk egyetlen megnyilvánulása sem szerez most annyi becsületet a magyarságnak, mint éppen művészetünk. Néma hódítóként vonul be idegen világvárosokba s biztosít rokonszenvet egy agyonsanyargatott népnek. Logikusan az volna tehát várható, hogy ezt a bevált fegyvert nem engedjük megrozsdásodni. Mégis úgy fordultak most a dolgok, hogy a logikát legyőzni látszik a nemtörődömség.

Egyszer majd, az utódok oknyomozó művészettörténetében, nagyon furcsán fog festeni az a megállapítás, hogy pár zsák liszten és pár bödön zsíron feneklett meg magyar művészhetségek fejlődése.

Esti Kurír, 1924. május 18. 11.

4. Pilch Dezső főtitkár Révész Imre főiskolai tanárnak

Orsz. M. Kir. Képzőművészeti Főiskola
Ikt. sz. 735/1924.

Nagyságos Révész Imre úrnak
főiskolai tanár
Kecskemét

A főiskola rektori tanácsa napirendre tűzte a miskolci és kecskeméti művésztelep szervezeti és tanulmányi szabályzatának egybeállítását, mert úgy véli, hogy ezen szabályzatok elkészítésére az illető telepek érdekében szükség van.

A tanács az előkészítő munkálatok elvégzése céljából egy bizottságot alakított, melynek tagjai lettek Benkhard Ágost, Muhits Sándor, Lyka Károly, Réti István, Révész Imre tanárok, Pilch Dezső főtitkár, dr. Ferenczy József quaestor. Ennek folytán felkérem t. tanár urat, hogy amikor a bizottság a javaslatok egybeállítását megkezdi, azokon kipróbált szaktudásával közreműködni szíveskedjék.

Előzetes tájékozással tudatom, hogy a tárgysorozat a következőkre terjed:

1. Szervezeti beligazgatási szabályzat, a tanárok működése, hatásköre, az adminisztráció.
2. Tanulmányi szabályzat, melynek keretében a növendékek személyi, tanulmányi körébe eső rendelkezések, felvétel, fizetendő díjak, tanulmányi idő, fegyelem, házirend stb. volnának egybeállítandók.

Tekintettel a telepvezető tanárookra, célszerű volna, ha a bizottság tagjai már előre foglalkoznának a tárgysorozattal, hogy ezáltal az ügy gyors letárgyalása lehetővé váljék.
Budapest, 1924. november hó 5.

Pilch Dezső
főtitkár

MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, Adattár, M-D-K-C I. 1/1481.

5. Értesítés Muhits Sándor miskolci felmentéséről

39.044/1926. szám

III/a.

Méltóságos Glatz Oszkár úrnak, az Orsz. M. Kir. Képzőművészeti Főiskola rektorának

Budapest

Múlt hó 28-án 280. szám alatt kelt felterjesztésére, tudomásul, másolatban megküldöm.

Budapest, 1926. június hó 12-én.

A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek jelen kelet és ügyszám alatt Muhits Sándor iparművészeti iskolai tanárhoz intézett leiratának másolata:

Nagyságodat, a miskolci művésztelep vezetésében kifejtett buzgó törekvéseinek elismerése mellett, eme működése alól ezennel felmentem s szolgálattételre az Orsz. M. Kir. Iparművészeti Iskolához visszarendelem.

Közelebbi megbízatása iránt az intézet igazgató-tanácsának javaslatához képest fokok rendelkezni.

Budapest, 1926. június hó 12-én.

Gróf Klebelsberg Kunó s. k.

A hivatalos másolat hitelül:

Felzmann Károly
s. hiv. igazgató

Magyar Képzőművészeti Egyetem Levéltára

6. Miskolc 25 éve a magyar festőművészetben, katalógus¹⁵

Országos Magyar Képzőművészeti Főiskola Miskolci Művésztelepe
Miskolc 25 éve a magyar festőművészetben¹⁶

1948. október 2–október 17.

Kossuth Szálló Kiállítási Termében, Széchenyi utca 1.

Csekély megszakítással huszonöt éven át működött a Képzőművészeti Főiskola Miskolci Művésztelepe. A megszakítást a háborús zavarok okozták.

Huszonöt év nem csekély idő, s ha most visszagondolok életre keltésének történetére, csodálkozom, hogy egyáltalán megszülethetett. Ott voltam azok közt, akik kisdéd bölcsőjét ringatták, mint szemtanú számolhatok be első lépéseiről is.

1921-ben Pekár államtitkár fölkért engem, mint a Képzőművészeti Főiskola rektorát: utazzam Miskolcra, nézzem meg a város végén álló fölhagyott egykori vízgyógyintézetet, alkalmas volna-e egy művésztelep számára. Amit láttam: üres falak voltak, betört ablakokkal, lyukas tetővel, padló helyett vízlevezető lécezet, bútornak semmi nyoma. Egy pár riadt patkány menekült előlem. A kép nem volt biztató.

¹⁵ MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, Adattár M-D-K-C-I. 1/1425.

¹⁶ A kiállításához kinyomatott meghívó szerint az Országos Magyar Képzőművészeti Főiskola Miskolci Művésztelepe rendezte kiállítást dr. Bóka László államtitkár, Pátzay Pál ei. rektor és Benkhard Ágost telepvezető tanár nyitotta meg 1948. október 2-án 18 órakor. MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, Adattár M-D-K-C-I. 1/1426.

Az Orsz. Magyar Képzőművészeti Főiskola
Miskolci Művésztelepe

MISKOLC 25 ÉVE A MAGYAR FESTŐMŰVÉSZETBEN

címmel a Művésztelepen működött művészek
munkáiból a Kossuth-szálló kiállítási termé-
ben 1948. okt. 3-tól 17-ig **kiállítást** rendez-

Nyitva 10—18 óráig.

Belépés díjtan.

Kiállító művészek:

Balogh András	Dudás Jenő	Pirck János
Bartha László	Elekty Jenő	Reti István
Barzó Endre	Emőd Aurel	Rozgonyi László
Bánovszky Miklós	Fonyi Géza	B. Sverák József
Benedek Jenő	Imreh Zsigmond	Szabados Jenő
Benkhard Agost	Istokovits Kálmán	Szabó Vladimír
Bényi László	Iván Szilárd	Szalatnyay József
Bod László	Lorberer Anna	Szalay Lajos
Breznay József	Meilinger Dezső	Szentiványi Lajos
Burghardt Rezső	Miháltz Pál	Szilvássyiné
Csabai Kálmán	D. Nagy Edit	Simon Margit
Döbröczöni Kálmán	Celmacher Anna	Szin (Schwarz) Gy.
	Ósz Dénes	

6. kép. Miskolc 25 éve a magyar festőművészet-
ben. Kiállítási plakát, 420x296 mm
(MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, Adattár,
M-D-K-C-I.-1/1423)

Egyelőre azonban csupán a telekkönyvben. Életet, munka lehetőségét vinni e sivár falak közé: külön gond volt. Föl kellett vetni a kérdést, hogy a Főiskola művész-tanárai közül ki vállalná ott a vezetést, a növendékek tanulmányainak irányítását. Ki volna hajlandó nyári pihenőjét, művész-munkálkodásának jó részét feláldozni, és jóformán semmiből megszervezni az új intézményt?

Ilyen önfeláldozó mester akadt Benkhard professzor személyében. Nélküle ez a telep csak aktákban élte volna papíros-életét. Pedig nem ez volt a célunk.

Mintegy huszonöt főiskolai növendék jelentkezett a telepre, ez a szám a későbbi években is körülbelül állandó maradt. Eleinte azonban nem lehetett őket magában az épületben elhelyezni, mert ennek félig-meddig még lakható részét szükséglakás címén idegenek foglalták el. Közös konyhára gondolni sem lehetett. Szemben a teleppel árváskodott egy Vörös Rákhoz címzett kiránduló-vendéglő, szép nagy kerttel: Benkhard megalkudott »Rák néniel« s a fiúk élelmezése biztos alapokon nyugodott, mélyen leszállított áron »a művészet érdekében«. Lassankint aztán apró részletekben felszabadult hol ez, hol az a szoba, s kezdett hasonlónvá válni egy lakható helyiséghez, mert Benkhard professzor kijárta az odavaló hadtestparancsnoknál, hogy a telep kölcsönkapott fölszerelt katonai ágyakat »a művészet érdekében«. A szekrényt a falba vert szögek pótolták. A fiúk nagy jókedvvel illeszkedtek a körülmények e mostohaságába, leleményesen fogtak ki

Annál inkább a környezet. Nagy kert bokrokkal, egy óriási mogyorófával, a tágas terület telehintve vadvirággal, túl buja rétek, másfelől enyhe dombok egészen az Avasig: a szabad természet is közel, a város is közel, ezt nem szabad elszalasztani. Több szempont tette kívánatosá. Miskolc közönsége egyike a legműveltebbeknek: a művésztelep révén talán közvetlenebb kapcsolatot lehet teremteni közte és a művészet közt. Az első világháború után a nagybányai művész-közösség elveszett ránk nézve: fontos szerepét kivált az ifjúság érdekében pótolni kell legalább a nyári időszakban, amely a legalkalmasabb a szabadban való festésre. Szép, szép, de mit kezdünk ezekkel az üres falakkal, amelyeknek egy része lejtőre lévén építve, közeledni látszott a megrogyáshoz. 1921-ben sem az állam, sem Miskolc városának pénztárai nem örvendtek a virulás állapotának, honnan szerezzünk földet a sok hiány kifizetésére? Be kellett érünk felmegoldásokkal, bár ezek is nagy fejfájásokat okoztak hivatalos helyeken. És mégis, már-már reménytelennek látszó epizódoktól fűszerezve, nagy nehezen meglett a művésztelep.

a hiányokon, hiszen – úgymond – nem lakni jöttek ide, hanem festeni. És friss kedvvel dolgozhatni a legnagyobb öröm, amely mindent kárpótol.

Így indult útjára a miskolci művésztelep. Ebben a pár sorban csak a megindulást jelezhetem: a telep pragmatikus története úgy sem férne el egy kiállítási katalógusban. Ennek megírása egy miskolci tollra vár.

Lyka Károly

* * *

A művésztelep vezető tanára volt: 1921-től 1937-ig Benkhard Ágost főiskolai r. tanár, 1938-tól 1946-ig Burghardt Rezső főisk. r. tanár, 1947-től újból Benkhard Ágost.

A művésztelepen hosszabb ideig dolgoztak: Réti István és Elekfy Jenő főiskolai tanárok.

A kiállított művek jegyzéke

Balogh András (sz.: 1919)		
1. Önarckép sárga sállal	olajfestmény	Magántulajdon
2. Alvó lány	diófafác	300.- Ft
Bartha László (sz.: 1908)		
3. Gyantaszedő fiú	olajfestmény	2500.- Ft
4. Gyermekek	olajfestmény	2500.- Ft
5. Meditáció	olajfestmény,	Fővárosi Képtár tulajd.
Barzó Endre (sz.: 1898)		
6. Asszonyok az úton	pasztell	1000.- Ft
7. Szomorúság	pasztell	1200.- Ft
8. Dombos táj	pasztell	800.- Ft
Bánovszky Miklós (sz.: 1895)		
9. Szénaboglyák	olajfestmény	2200.- Ft
Benedek Jenő (sz.: 1906)		
10. Csendélet	olajfestmény	1000.- Ft
11. Munka után	olajfestmény	2000.- Ft
Benkhard Ágost (sz.: 1882)		
12. Vera levelet ír	olajfestmény	4000.- Ft
13. Tehenek a kukoricatarlón	olajfestmény	3500.- Ft
14. Nyárfák	olajfestmény	3000.- Ft
Bényi László (sz.: 1909)		
15. Kísérlet	tempera	1000.- Ft
16. Integetők	tempera	1000.- Ft
17. Tavasz táj	tempera	1500.- Ft
Bod László (sz.: 1920)		
18. Város vége	vízfestmény	400.- Ft
Breznay József (sz.: 1920)		
19. Rakodók	olajfestmény	1400.- Ft
20. Jegeskocsi	olajfestmény	1200.- Ft
21. Kávéház	olajfestmény	1000.- Ft

Burghardt Rezső (sz.: 1884)		
22. Sajó partja	olajfestmény	3000.- Ft
Csabai Kálmán (sz.: 1915)		
23. Pirosruhás lány	olajfestmény	1500.- Ft
24. Késői borulás	olajfestmény	2000.- Ft
Döbröczeni Kálmán (sz.: 1899)		
25. Öreg juhász	olajfestmény	1200.- Ft
26. Reggel	olajfestmény	1000.- Ft
Dudás Jenő (sz.: 1900)		
27. Diófák	olajfestmény	1500.- Ft
28. Sárguló akác	olajfestmény	1200.- Ft
Elekfy Jenő (sz.: 1895)		
29. Felhős alkonyat	vízfestmény	1200.- Ft
30. Viharos szél	vízfestmény	1000.- Ft
31. Sajóparti fűzfák	vízfestmény	1200.- Ft
32. Irtás	vízfestmény	1000.- Ft
Emőd Aurél (sz.: 1897)		
33. Balatoni fürdőház	olajfestmény	2000.- Ft
34. Erdőszéle	olajfestmény	2000.- Ft
Fónyi Géza (sz.: 1899)		
35. Csendélet	pasztell	300.- Ft
36. Tájkép	pasztell	300.- Ft
37. Csendélet	olajfestmény	800.- Ft
Imreh Zsigmond (sz.: 1900)		
38. Mezei virágok	pasztell	500.- Ft
39. Ózirázsák	pasztell	500.- Ft
40. Gyümölcs csendélet	pasztell	600.- Ft
Istókovits Kálmán (sz.: 1898)		
41. Tiszai famunkások	olajtempera	2000.- Ft
Iván Szilárd (sz.: 1912)		
42. Halak	olajfestmény	800.- Ft
43. Csendélet halakkal	olajfestmény	1000.- Ft
44. Sárga virág	olajfestmény	800.- Ft
Lorberer Anna (sz.: 1913)		
45. Nyári délután	olajfestmény	2000.- Ft
46. Elhagyott malom	olajfestmény	1500.- Ft
Meilinger Dezső (sz.: 1892)		
47. Apám	tempera	Magántulajdon
48. Munka az új kenyérért	olajfestmény	6400.- Ft
Miháltz Pál (sz.: 1899)		
49. Kisváros	színes grafika	600.- Ft
50. Emlék	olajfestmény	800.- Ft
D. Nagy Edith (sz.: 1913)		
51. Rőzschordók	olajfestmény	2000.- Ft
Oelmacher Anna (sz.: 1908)		
52. A költő	olajfestmény	2000.- Ft
53. Csendélet	olajfestmény	2000.- Ft
Ősz Dénes (sz.: 1915)		
54. Apósom	vízfestmény	
Pirk János (sz.: 1903)		
55. Ásó ember	olajtempera	1000.- Ft

	Réti István (sz.: 1873–1945)		
56.	Domboldal	olajfestmény	Borsod-Miskolci Múzeum tulajdona
57.	Önarckép	olajfestmény	Magántulajdon
	Rozgonyi László (sz.: 1894–1948)		
58.	Zöldkancsós csendélet	olajfestmény	2000.- Ft
59.	Tájkép	színes kréta	1200.- Ft
	Szabados Jenő (sz.: 1911–1942)		
60.	Este	olajfestmény	Fővárosi képtár tul.
	Szabó Vladimír (sz.: 1905)		
61.	A kanász	olajfestmény	Eladó
62.	Csendélet I.	olajfestmény	Eladó
63.	Csendélet II.	olajfestmény	Eladó
	Szalatnyai József (sz.: 1915)		
64.	Hegyek között	színezett rajz	400.- Ft
65.	Este	színezett rajz	400.- Ft
	Szalay Lajos (sz.: 1909)		
66.	Rajz I.	tuss	Az Orsz. M. Szép- műv. Múzeum tul.
67.	Rajz II.	tuss	”
68.	Rajz III.	tuss	”
69.	Rajz IV.	tuss	”
	Szentiványi Lajos (sz.: 1909)		
70.	Műterem sarok	olajfestmény	4500.- Ft
71.	Provencei dombok	olajfestmény	3000.- Ft
72.	Csendélet tükörrel és napraforgóval	olajfestmény	3000.- Ft
	Szilvássyiné Simon Margit (sz.: 1898)		
73.	Tél a tavaszban	tempera	Eladó
74.	Tavaszi a Balatonnál	olajtempera	Eladó
	Szin György (sz.: 1906–1944)		
75.	Csendélet szoborral	olajfestmény	Magántulajdon
76.	Goldmark szülőháza	olajfestmény	Az Orsz. Magyar Zsidó Múzeum tul.
77.	Nővérek	tollrajz	Magántulajdon
	Lyka Károly arcmása	Pátzay Pál műve ¹⁷	

17 A kiállítás helyi sajtójából: *Magasszínvonalú kiállítással ünnepli e hónapban 25 éves jubileumát a miskolci művésztelep.* Miskolci Hírlap, V. évf. 204. sz. 1948. szept. 5. 3., *Miskolc 25 éve a magyar festőművészetben.* Miskolci Hírlap, IV. évf. 220. sz. 1948. szept. 24. 2., *Bóka László államtitkár nyitja meg a miskolci művésztelep festészeti kiállítását.* Északmagyarország, V. évf. 224. sz. 1948. szept. 26. 9., *Szombaton nyílik meg a művésztelep kiállítása.* Miskolci Hírlap, IV. évf. 225. sz. 1948. szept. 30., *Ma nyílik meg a miskolci művésztelep nagy kiállítása.* Északmagyarország, V. évf. 229. sz. 1948. okt. 2. 2., *38 művész vonul fel a miskolci művésztelep jubileumi tárlatán.* Miskolci Hírlap, IV. évf. 227. sz. 1948. okt. 2. 2., *A művésztelep kiállítása.* Északmagyarország, V. évf. 230. sz. 1948. okt. 3. 4.

Bóka László államtitkár tárlatmegnyitó beszéde már egy új korszak, a Rákosi-éra és a szocialista realizmus eljövételét hirdeti: „Nagy jelentősége van ebben a nagy ipari gőcpontban egy művésztelepnek, amely azt a célt szolgálja, hogy a fővárosban élő művészeknek, művésznövendékeknek alkalmuk legyen a dolgozók műhelyével, munkájával megismerkedni. A miskolci művésztelepnek egyik fontos feladata az, hogy innen induljon ki az új harcok forradalmi művészet”. Északmagyarország, V. évf. 231. sz. 1948. okt. 5. 4.

NOTES ON THE HISTORY OF THE ARTISTS' COLONY IN MISKOLC

Following World War I, the greater part of the territory of the Austro-Hungarian Monarchy and Hungary was carved up between the countries of the Little Entente, an event which had a lasting impact on subsequent art life and art education of Hungary. The Artists' Colony at Nagybánya served as the basis of lectures and summer exercises in *plein air* painting for the art students of the Academy of Fine Arts. The annexation of Transylvania and with it, the artists' colony at Nagybánya to Romania meant that this gap had to be filled somehow. The Kecskemét Artists' Colony, undergoing a serious crisis at the time, was reorganised by Imre Révész, one of the teachers at the Academy, in a "Christian and national spirit" after the revolutions of 1918–1919. Drawing from the experiences of the Open Art School of Miskolc, directed by Ödön Bartus, Dezső Meilinger and Dániel Nyitray, the Miskolc Artists' Colony was organised by Károly Lyka and Ágost Benkhard from the Academy of Fine Arts with the active support of the officials of Miskolc. The first art students from the Academy arrived in Summer 1921; financial support from the Ministry of Education and the town council enabled the purchase and renovation of the building, which in turn ensured the necessary conditions for continuous work on the colony.

The perhaps most important record among the documents presented in the study is the colony's mission statement ("The first steps towards the creation of the Artists' Colony in Miskolc – Open letter to the citizens of Miskolc", signed by the Artists' Colony in Miskolc), expressing a debt of gratitude to the local press and hoping for continued interest from the broader public and the town officials. The main goal of the colony was to find its place in the process of the decentralisation of art, to disseminate aesthetic values and promote a broader public awareness of art, and to create meaningful artworks and a lively art scene in Miskolc.

The other documents include the writings of Károly Lyka, dealing with practical issues encountered during the foundation of the artists' colony and the obstacles to be surmounted. Two letters written from the Academy of Fine Arts shed light on the maintenance of the colony as viewed from the Academy. The introduction by Lyka to the catalogue accompanying the jubilee exhibition, "*25 years of Miskolc in Hungarian painting*" (1948), offers valuable insights for future research on the artists' colony alongside a list of the artists and their works.

These documents shed important new light on the activities of the Artists' Colony at Miskolc and add new hues to the already known ones, as a preliminary to the publication of the primary documents on the colony's foundation.

György Sümegi

ECSETTEL, SZÓVAL ÉS TETTEL BARTUS ÖDÖN (1888–1950) FESTŐMŰVÉSZ MUNKÁSSÁGA

PIRINT ANDREA

Mindazok, akik valaha is – akárcsak érintőlegesen – foglalkoztak már Miskolc képzőművészeti életének korai periódusával, jól ismerik Bartus Ödön nevét. Nem csupán festőtagja volt a művészeteket térségünkben meghonosító nagy generációnak, de a korszak krónikása is. Számosan merítenek tőle adatokat, hivatkoznak rá és nevezik meg mint a miskolci művésztelep megalakulását elősegítő aktivistát (példaként szolgál erre jelen tanulmánykötetben Sümegi György publikációja). Mindezek ellenére korántsem közismert, ki is áll a név mögött a maga teljes valójában, s az sem tudatosodik eléggé, mekkora súllyal bír az összetett életmű Borsod vonatkozásában.

Bartus Ödönt kortársai jól ismerték és méltányolták, nem csupán térségi viszonylatban. A közismertséget és köztiszteletet több okból is joggal kiérdemelte. Elsősorban festőművész volt, másodsorban rajztanár, ám ugyanakkor művészetszervező, művészeti író, restaurátor és heraldikai szakember is egy személyben. Mindezek mellett sok idejét rabolták el a különféle tisztségek betöltésével járó kötelezettségek.

Erdemeinek elhalványodása festészetének konzervatívizmusával áll szoros kapcsolatban. A művészettörténeti emlékezet elsősorban azon egyéniségekre koncentrál, akik a maguk idején új lendületet adtak a képzőművészetek fejlődésének, egyszerűen az újítókra, a stílusukban és szellemiségükben „előre tekintőkre”. Bartus Ödön nem volt újító. Festészete mestereinek naturalizmusát életi tovább egy olyan korban, amelyben épp az általa képviselt művészeti ízlés testesíti meg a negatív pólust. Mindaz, amit a 20. század első felének – emlékezetünkben máig elevenen élő – modern mesterei megteremtettek, épp annak ellenében tették, amit Bartus Ödön képviselt.

Nem nehéz belátni, hogy helytelen szemléletre vall fentiek okán megfeledkezni egy küzdelmes életmű értéket teremtő vonatkozásairól. Lehet, hogy nem volt újító, ám saját stílusán belül a legjobbat nyújtotta. Olyan mesterségbeli tudást, festőtechnikai minőséget hozott, ami vidékünk viszonylatában az akkori legjobbak közé emelte őt. Az a néhány évtized, amelyen pályája átívelt, a rendszeres képművészeti élet megteremtésének és a művészeti közízlés módszeres fejlesztésének időszaka volt Miskolcon, s egyúttal a város szélesebb térségében. Bartus és művésztársai egy olyan közegben törekedtek képzőművészetet honosítani, amelyben a legelső teendő annak tudatosítása volt, hogy egy eredeti festmény több értéket képvisel, egyben nagyobb műélvezetet nyújt, mint egy színnyomatos reprodukció. Még ennek a legalapvetőbb tézisnek a beláttatása sem ment egyszerűen a polgárság körében. Megszállottság, agilitás és – tegyük hozzá – tetszetős, anyaggazdag, természetes piktúra kellett ahhoz, hogy az egyszerű fejekben lassan fény gyulladjon. Furcsa ellentmondás ez, hiszen épp az tette Bartust alkalmassá arra, hogy művészeti életet teremtő feladatát elláthassa, ami festészetében elmarasztalható. Művészetének könnyen befogadható látványgazdagsága nélkül itt – a fővárostól távol – a hermetikus elszigeteltség jutott volna osztályrészéül. Missziót csakis ezen a nyomvonalon teljesíthetett.

Bartus Ödön 1888. május 1-én született Miskolcon. Középfiskolai tanulmányait a helyi református főgimnáziumban végezte. 1908-tól Budapesten a Képzőművészeti

Főiskola ösztöndíjas középiskolai rajztanár-növendéke Révész Imre és Edvi-Illés Aladár irányítása alatt. 1912-ben megszerzett rajztanári oklevelével a zsebében először az eperjesi tanítóképző intézetben kapott képesítésének megfelelő állást. A világháború kitörésekor innen vonult a frontra, ahol az autósoknál, majd a repülősoknél szolgált. Főhadnagyként szerelt le, háborús érdemei elismerésül megkapta a koronás arany érdemkeresztet, a Signum Laudist és a háborús emlékérmét.

Az első nagy világgéést követően, 1918-ban visszatért Miskolcra. Hazaérkezésekor rögvest egy egyéni tárlaton mutatkozott be, számot adva szűkebb pátriája előtt az időközben megszerzett festői tudásról. Jól érzékelteti a város művészeti életének akkori állapotát, hogy a debütálásra – más hely hiányában – az ún. Újságerjesztőben, a Reggeli Hírlap kiadóhivatalában kerülhetett sor. Miskolci ténykedését azonban alig kezdte el, a Tanácsköztársaság elől Bártfára költözött. A bukást követően ismét visszatért szülővárosába, ahol az eperjesi tanítóképző Miskolcon történő újranításával csakhamar állást is kapott, pontosabban fogalmazva, voltaképp visszakapta régi állását.

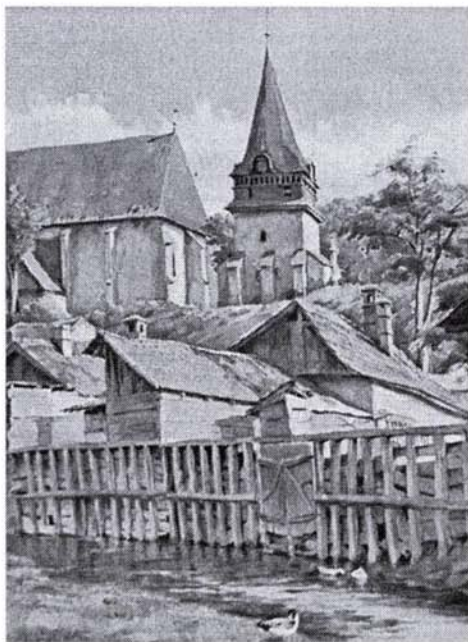
A kezdeti hányattatások után végre elérkezett az ő ideje. Tele volt művészi ambícióval, energiával. A festészeti – egyelőre „szabadidős” – tevékenység mellett volt már biztos megélhetést nyújtó állása is, ráadásul nem is egy, hiszen a Meilinger Dezső (1892–1960) festő és Nyitray Dániel (1890–1971) szobrász által 1919-ben létrehozott festészeti szabadiskolában a következő évben ugyancsak állást kapott. Ám ez az iskola többet nyújtott, mint másodállást: egyúttal szellemi közeget, rokonlelkek barátságát. Ők hárman gyakorlatilag egyszerre kezdték áldásos tevékenységüket Miskolcon, azonos célok, azonos ideák által ösztönözve. Bartus magától értetődő módon csatlakozott a duóhoz, majd némely tekintetben – talán nem túlzás kimondani – fölélük is kerekedett. A postahivatalnok édesapjától örökölt-tanult precizitása, továbbá jó szervezőkészsége, gyakorlatiassága és – mint később megmutatkozik – tollforgatói hajlama mind-mind egy közösség vezetésére, egy eszme képviselésére predesztináltak.

A szabadiskola létrehozása és működtetése az egyik legnagyobb jótéteménye az említett művészeknek, hiszen – mint tudjuk – ez a helyi kezdeményezés alapozta meg annak ötletét, hogy a Képzőművészeti Főiskola épp Miskolcra helyezze állandó nyári művésztelepét. A hivatalosan 1921-től működő állami Művésztelep egészen 1949-es fennállásáig seregnyi festőnövendéket és számos főiskolai művésztanárt vonzott Miskolcra és a térségbe a nyári hónapok idejére.

Az új helyzet bizakodással töltötte el a helybéli művésztanárokat is. Maga Bartus elérkezettnek látta az időt, hogy tanári állását lemondja, és kizárólag a művészetnek éljen. Úgy hitte, megteremtődött a feltétele annak, hogy a piktúra megélhetést biztosítson Miskolcon is. Mindenképp nagy előrelépést jelentett számára, hogy a Művésztelepen ösztöndíjas műtermet kapott. Nagy kedvvel és elhivatottsággal fogott hozzá a főállású alkotómunkához, s miközben saját bőrén tapasztalta, hogy a helyi feltételek mégsem teljességgel kielégítőek, sorsát – s egyben a számbeliileg egyre csak gyarapodó helybéli művésztársak sorsát is – kezébe véve minden tőle telhető módon – hangos és írott szóval, kiállítás-szervezéssel, egyesületi munkával – elősegítette, hogy a képzőművészetek érvényesülése előtt álló akadályokat felszámolja.

A közéleti, közírói aspektusok kibontását későbbre hagyva, mindenekelőtt Bartus szellemi és tárgyi hagyatékának legdominánsabb egységéről, azaz festészetéről szólunk. „Képei: Kihasított természetrészek. Mintha a nyezetlen természet tükrözné magát bennük. Naturalista. Derűs napsütésben fűrészi műveit” – írja egy művészta rs a korabeli sajtó hasábjain.¹ Találébban összefoglalni utólag sem tudánk. Ez a néhány szó igen költőien tömöríti magába Bartus festői stílusának lényegét nemcsak a 20-as évek alkotásai, de ismereteink szerint a korábbi és a későbbi munkák tekintetében is. 1903–1906 közötti ifjúkori zsenigi² ugyanazt az aprólékos természetűséget mutatják, mint a 20-as évek minuciózus tájképei, vagy a későbbi időkből ismert munkák. A szemléletmód, a művészet-észétikai ideál azonos, jóllehet a technikai jártasság érezhetően egyre magabiztosabb, bravúrosabb és – főképp az akvarell tekintetében – egyre nagyvonalúbb.

Bartus legkedveltebb kifejezőeszköze az akvarell volt, amivel már frissdiplomásként is mesterien bánt. Nem véletlen, hogy a Meilinger–Nyitray-féle szabadiskolában épp az akvarellfestés oktatását bízták rá. Főiskolai mestere, Edvi-Illés Aladár igen jó munkát végzett vele kapcsolatban. Edvi-Illés, aki annak idején Londonban tanulmányozta az akvarellfestést, a hazai akvarellisták egyik legjobbika volt, 1903-tól harminc éven át a Képzőművészeti Főiskola vízfestészeti tanáraként tevékenykedett. De a mester mást is adott Bartusnak, mint technikai ismereteket. Bensőséges hangulatú, líriai átérzett tájképeivel, kedvelt témaival tartalmi és stílári szempontról is irányt mutatott. Bartus egyik korai műve az Avas alját ábrázolja (1. kép).³ Az aprólékos gonddal megfestett látképet ugyanaz a finom, átlelkesített poézis élteti, mint Edvi-Illés ugyancsak műemléki épületet ábrázoló akvarelljét, a *Segesvári részlet*.⁴ Az alkotások kompozicionálishan is egy tőről fakadnak, amennyiben az alacsonyán indított előtértől a közbenső tér háztömbjei fokozatosan vezeték fel a szemet a kép tulajdonképpeni fő témájához, történelmi múltunk velünk élő emlékéhez.

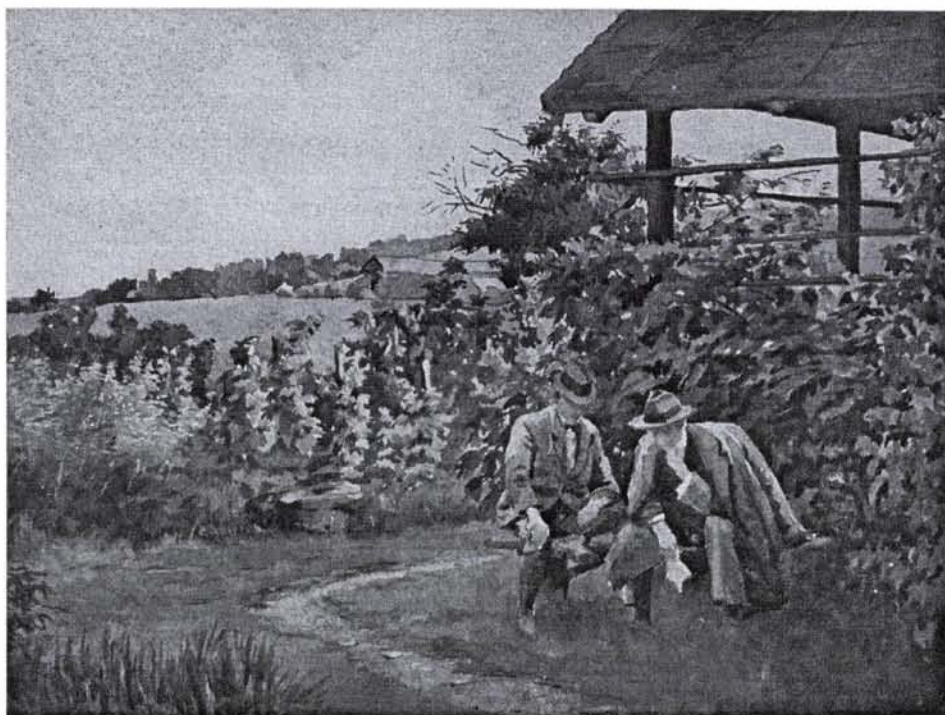
1. kép. Látkép a haranglábbal (HOM)

1 Jelenffy 1923.

2 Akvarellek, ceruza- és tusrajzok a Herman Ottó Múzeum Képzőművészeti Adattárában.

3 Az Avasi templom a Szinva patakka, 1921. – akvarell, papír, 330x450 mm Herman Ottó Múzeum Képzőművészeti Gyűjtemény (továbbiakban HOM KGy) Ltsz.: 53.149.1. A reprodukció a témának egy másik feldolgozása látható: Látkép a haranglábbal, é. n. – akvarell, papír 310x230 mm HOM KGy Ltsz.: P.77.186.

4 Edvi-Illés Aladár: Segesvári részlet, 1896. – akvarell, papír, 520x400 mm HOM KGy Ltsz.: 53.201.1.

2. kép. Merengés, 1925. (HOM)

3. kép. Lux Margit arcképe, 1921. (HOM)

Ez a lírai kontempláció jellemzi Bartus munkáit a későbbiekben is. Nem kíván történetet mesélni; vedutáiban, tájképeiben az embernek nem is igen juttat szerepet, hacsak nem alig észrevehető staffázs-figuraként. Tájportréi belefeledkezések a természet szépségébe: a derűs napsütésbe, a patak hömpölygésébe, a nádk zizegésébe, a pázsit nyugodt zöldjébe, a cserjék összesimulásába. Természetesen akad néhány kivétel, többek között a *Merengés* című kép, ami azonban furcsamód épphogy felerősíti az iménti állítást (2. kép).⁵ A pazar festői eleganciával rögzített tájban két férfi ül elmerengve egy padon. Arcvonásaik elmosódtak, így megnevezni őket aligha tudjuk, de biztosan lehetünk benne, hogy két festőtársról van szó. A képnek Bartus által adott címe, valamint az ábrázoltak szemlélődő maga-

5 Merengés, 1925. – akvarell, kartonra ragasztott papír, 240x385 mm HOM KGy Ltsz.: 75.368.

tartása épp azt a művészi alapállást fejezi ki, amellyel Bartus és köre a természethez, az építetlen és épített környezethez viszonyult.

Bár a portréfestészet nem tartozott a legősztönösebb műfajai közé, az efféle feladatoktól sem zárkózott el. Évről évre kikerült műterméből néhány arckép, melyeket barátairól, feleségéről, önmagáról – tehát saját elhatározásból –, vagy további személyekről – megrendelésre – festett. Korai portréi közé tartozik az a női mellkép, amely épp az ábrázolttól került a Herman Ottó Múzeum gyűjteményébe (3. kép).⁶ A festmény több okból is érdekes darab. Fontos számunkra részint azért, mert kiválóan mutatja a fiatal művész felkészültségét az emberábrázolás terén, másrészt igyekezetét az olajfestészet kívánalmainak való megfelelésre. Bartus itt egy megbízásos feladatnak tett eleget, mégpedig egy olyanfajta feladatnak, ami művelődéstörténetileg is érdekessé teszi a produktumot. Amint azt a festmény jobb felső sarkában olvasható felirat és az ugyanoda ragasztott fénykép is mutatja, a portrét az Öregfiúk táncestélyének rendezőse rendelte meg a festőtől az 1921-es szépségverseny győzteséről és győztese számára, jutalomképp. Lux Margit – Lux Kálmánnak, a Palotaszálló tervezőjének leánya⁷ – zzel akaratlanul is bevonult a város történetébe. Arcképe a korabeli miskolci társadalmi élet egyik „színfoltjának” dokumentuma, másrésztől bizonyossága a helyi festőkre háruló feladatok sokrétűségének, a térségi vonatkozásokon továbblépve pedig: példája az általában vett arcképfestészet – indítékait tekintve – egyik igen speciális alfajának.

1924-ből való a művész magabiztosan ránk tekintő önportréja (4. kép).⁸ Öltözete elegáns, hajviselete gondos – mint festészete maga –, mögötte a falon képei, rajzai sorakoznak. Szignója éppúgy öntudatos, mint a művész egész megjelenése, arckifejezése: „Bartus Ödön Miskolcz / Művésztelep 1924. II.” A művész ekkortájt legjobb és legenergiusabb éveit élte. Túl volt második önálló tárlatán és számos csoportos fővárosi bemutatkozáson a Nemzeti Szalonban és a Műcsarnokban. Épp az újjáalakult Közművelődési Egyesület első képzőművészeti kiállítására készült.

4. kép. Önarckép, 1924. (HOM)

6 Lux Margit arcképe, 1921. – olaj, vászon, 77x61 cm HOM KGy Ltsz.: 82.12.

7 Gyulai 2000. 27.

8 Önarckép, 1924. – olaj, vászon, 61x37 cm HOM KGy Ltsz.: 75.358.

5. kép. Régi kapu Miskolcon, 1927.
(Kulturális Örökségvédelmi Hivatal)

A 20-as évek a többirányú tehetség kibontakoztatásának időszaka volt. A művészeti élet szervezése és a kedvtelésből végzett alkotómunka mellett a hivatalos felkérések is megtalálták. Még 1922-ben megbízást kapott a hodoscsépányi római katolikus templom Szent János fejevételét ábrázoló oltárképének megfestésére, 1926-ban a diósgyőri váromról festett nagyméretű képet Diósgyőr község tanácstermébe. Mindkét feladat büszkeséggel töltötte el – a saját magáról írt szakmai életrajzban hangsúllyal kerülnek említésre.⁹

Az 1928. esztendő vitathatatlanul a sikerek éve volt számára. A Képzőművészeti Egyesület ez időre már tagjai sorába választotta, Miskolcon pedig – helybéli működésének tizedik évfordulója alkalmából – két önálló tárlatot is rendezett. A két egyéni bemutatkozás közötti időszakban a Magyar Akvarell és Pasztellfestők Egyesületének rendszeres kiállítójaként, a társaság 14. tárlatán egy aligha remélt

meztiszteltetésben is részesült: *Régi kapu Miskolcon* című akvarelljét egy állami intézmény, a Műemlékek Országos Bizottsága vásárolta meg (5. kép).¹⁰ E tény rangot és tekintélyt jelentett, melynek súlyáról a helyi sajtó is beszámolt.¹¹ A szóban forgó akvarellt különben maga Bartus is igen nagyra becsülte, már a megelőző egyéni tárlaton is bemutatta, és a kiállításról beszámoló fővárosi híradáshoz ennek reprodukcióját mellékelte,¹² sőt később levelezőlapon is megjelentette.¹³ Nem kevés melegséggel tölthette el, hogy munkájához mestere, Edvi-Illés Aladár is elismeréssel gratulált.

A festő 20-as évekbeli sikerszériáját méltóképpen koronázta meg az 1930-ik esztendő. Ahogy mondani szokás, sok mindent letett már az asztalra, így hát megérdemelten nyerte el Miskolc város kétezer pengős ösztöndíját (összhangban az Országos Ösztöndíj Tanács véleményezésével). Az ösztöndíj a Római Magyar Akadémiára nyújtott belépőt, és valószínűleg csakis belépőt, mert ezzel párhuzamosan a Lévay József Közművelődési Egyesület ún. „művész-segélyező akciót” volt kénytelen indítani „Bartus Ödön miskolci festőművész külföldi tanulmányútjához szükséges anyagiak előteremtése céljából”. Az akció lényegében egyenként 100 pengős részjegyek kibocsátását jelentette, amelynek megváltásával a tulajdonos kedvezményekben részesülhetett, azaz Bartus műveit mélyen

9 Bartus 1929. 261.

10 Akvarell, papír, 1927.; Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Tervtárának gyűjteményében.

11 Magyar Jövő 1928. okt. 19. 5.; Reggeli Hírlap 1928. okt. 27. 8.

12 N. n.: Bartus Ödön gyűjteményes kiállítása. Képzőművészet 1928. 10. szám 137.

13 Egy példánya – Dr. Szentiványi Gyulának dedikálva – megtalálható az MTA Művészettörténeti Kutatóintézet Lexikongyűjteményében.

leszállított áron volt alkalma megvásárolni a tanulmányút előtt vagy akár azt követően.¹⁴ 1930. november elsejével a festő már a Collegium Hungaricum tagjainak sorába tartozott, a következő év novemberében pedig már nagyszabású kiállításon adott számot szülővárosának a Rómában készült munkákról, egyúttal a tanulmányút során művészetében bekövetkező fejlődésről (6–7. kép).¹⁵ A kiállításról – melyen egyébként Bartus felesége „mint bőrön dolgozó iparművésznő” szintén bemutatkozott néhány tárcával, könyvfedéllel – a sajtó ugrásszerű festői haladást regisztrálva, lelkesen számolt be.¹⁶

Ezt követően már nem ért el különösebb festőművészi sikereket. A 30-as években egyre kevesebb csoportkiállításon szerepelt és – ismereteink szerint – már csak Miskolcon. Egyéni kiállításokra sem igen vállalkozott. A soron következő önálló „tárlata” valójában egy megbízásos mű miskolci bemutatója a Zenepalota ruhatári (sic!) helyiségében.

A kiállított kép, amely a nyíregyházi gyalogezred megrendelésére készült, II. Rákóczi Ferencről készített másolat Stettka Gyula után. Még tudunk néhány hivatali portrémegrendelésről: 1934-ben Andrássy Gyula grófról festett nagyméretű olajképet,¹⁷ két évvel később Liechtenstein László főispánt örökítette meg egy ugyancsak impozáns tablón.¹⁸ Ez utóbbi portrét a Művészet című lap is reprodukálta, mégpedig a borsodi művészekről ugyanott olvasható cikkhez kapcsolódóan. Ebben a rövid kis írásban alig egy-egy félmondat szól a térségben dolgozó festőkről, legtöbbszörnek csupán neve kerül megemlítésre. Örömmel regisztráljuk, hogy az elsőként szóba hozott festő épp Bartus, ám amit a cikkíró hozzákapcsol, az nem túl biztató. Mint írja: „Bartus Ödön tanár jellegzetessége a múlt művészetének aprólékossága; leginkább arcmasokat fest”.¹⁹ A szűkre szabott mondatból két dolog is kiolvasható. Először is: feladta festői önmagát, hisz azzal foglalatoskodik leginkább, ami nem az ő művészi világa, portrékat fest. Másodsor: ismét tanár. Be kellett látnia, hogy a festészetből főállásban megélni mégsem lehet. 1936. április 25-től a miskolci iparos tanonciskola igazgatói állását töltötte be.²⁰

Bartus festői pályáját végigkövetve, a kortárs által is említett „kijátszott természetrezszerkről” szólunk utolsóként. A sikereiben gazdag 20-as évek indító darabjai közé

6. kép. Római utca, 1931. (HOM)

14 Mindezekről maga a részjegy tájékoztató – HOM Képzőművészeti Adattár.

15 6. kép: Római utca, 1931. – akvarell, papír 370x280 mm HOM KGy Ltsz.: 75.367.; 7. kép: Róma látképe, 1930. – akvarell, papír 400x505 mm Magántulajdon.

16 Legrészletesebben: (kyb.): Bartus Ödön képkiallítása. Reggeli Hírlap 1931. nov. 26. 7.

17 Olaj, vászon 140x100 cm HOM KGy Ltsz.: 74.37.

18 Olaj, vászon 136x95 cm HOM KGy Ltsz.: 74.38.

19 s. gy.: Borsodi művészek. Művészet 1937. 6. szám 44.

20 Erről értesít: Thurzó Nagy 1965. 317.

7. kép. Róma látképe, 1930. (Magántulajdon)

tartozik a hejőcsabai részlet,²¹ s az általunk ismert, legkésőbbre datált művek, tehát a záróakkordok egyike az 1940-es tájkép (8. kép).²² Mindkettő akvarell, mindkettő a természet költői szépségébe való belefeledkezés. Két, felfogásában és nívójában egylényegű alkotás – pontosan húsz év korkülönbséggel. A rajtuk keresztül megmutatkozó festői habitus Bartus Ödön legösztönösebb énje. A korábbi darab még azt megelőzően készült, hogy elindította volna a – jó értelemben vett – akarnokságon alapuló „hadjáratot” saját maga és művésztársai menedzselésére, a későbbi munka pedig akkor, amikor már régen felhagyott mindezzel. A két mű között, valahol félúton végképp megkeseredett, elkedvetlenedett. Hogy festői ambíciói feladása mögött valójában milyen indokok húzódnak, azt kitűnően világítja meg egy 1927-es közleménye. A konzervatív ízlésű fővárosi szaklap, a Képzőművészet létrehozása feletti örömeiben a következőket írja a lap főszerkesztőjéhez: „Fellelegzés volt számunkra a füzet meglátása, mert már nem kell restelkednünk, hogy nem vagyunk »progressivek«, »modernekek«. Mi »színes fotográfusok«, »levelező-lappiktorok«, »tájképlemásolók« már-már kétkedtünk, hogy van-e jogunk egyáltalán ecsethez nyúlni, mert nem tudunk progressiv »izmus«-sal festeni s azt a naturánk bevenni nem képes!”²³ Bartus tehát érzi, tapasztalja, hogy az általa képviselt művészeti felfogást az idő jócskán meghaladta. Ugyanakkor – mivel teljes értetlenséggel áll korának nóvumai előtt – nem fogja fel a jelenség megalapozottságát, így fejlődni sem képes. A festői önbecsülésvesztés ilyen körülmények között törvényszerűen következett be az idő múlásával,

21 Falurészlet (Hejőcsaba), 1920. – akvarell, papír 296x395 mm HOM KGy Ltsz.: 53.158.1.

22 Táj, 1940. – akvarell, papír 222x310 mm HOM KGy Ltsz.: 75.360.

23 Levél a Szerkesztőhöz. Képzőművészet 1927. 3. szám.

8. kép. Táj, 1940. (HOM)

amihez jelentősen hozzájárult Bartus ízig-vérig sikerorientált beállítottsága is. A pozitív visszajelzések elmaradozásával ambíciói lassacskán alábbhagytak.

1927-ben azonban, mint láttuk, még bizakodott a miskolci művészközösség érdemeinek elismertetésében. A Képzőművészet szerkesztőjéhez írt levelét a folyóirat leadta, s ezzel együtt megnyílt számára egy új fórum, ahol most már írott szóval is munkálkodhatott országos céljai elérésének érdekében.

... szóval és tettel

Bartus hajlamai a közösségi munkálkodásra már főiskolás korában megmutatkoztak. A hagyatékában fennmaradt iratanyag között található egy kézirat, amely a főiskola ifjúsági körében végzett aktivista munkát tanúsítja.²⁴ Miskolcon a Lévay József nevét felvevő Közművelődési Egyesület keretein belül kamatoztatta agilitását. Az 1923-ban újjászerveződő egyesület képzőművészeti szakosztályának működését a kezdetektől fogva szívügyének tekintette. A szakosztály titkáráként a rendszeressé váló csoportkiállításokra nem csupán friss művekkel készült, de bábáskodott a kiállítások létrejötte körül, előadásokat vállalt a képzőművészet népszerűsítésére, felvetette – és a lehetőségekhez mérten megvalósította – az ún. városközi kiállítások ötletét is. Nem kis mértékben épp Bartus Ödönnek köszönhető, hogy a 20-as évek folyamán Miskolc képzőművészeti életében óriási fellendülés következett be. A század eleji elszórt kiállításszervezési törekvések, lelkes, de gyökeret eresztetni képtelen próbálkozások, majd a világháborús pangás után a

24 HOM Képzőművészeti Adattár.

korábbi maroknyi csapat népes társasággá bővült, amely elért eredményeit rendszeressé és egyre sűrűbbé váló tárlatokon mutatta be, nem csupán csoportos, de egyéni kiállítások formájában is. Ez az az időszak, amikor az iparos- és kereskedőváros életébe végre masszívan beoltotta magát a képzőművészet. E művészgárda megerősödését jelzi, hogy tagjai már szervezett keretekbe tömörültek.

1927-től aztán tollforgatói képességeit is kibontakoztatta és állította nemes céljai szolgálatába. Korábbi zsengek után egyre-másra jelennek meg írásai a helyi és az országos sajtóirodalomban, kiállítási katalógusokban. Publicisztikájával a miskolci képzőművészet mind helyben, mind szélesebb dimenzióban történő elfogadtatásáért szállt síkra. Az országos médiát – mint fentebb említettük – az 1927-től induló *Képzőművészet* című szaklap jelentette. Gyaníthatjuk, hogy ennek lapjain a miskolci kiállításokról beszámoló híradások közül számosabb származik tőle, mint amennyi végül is nevének feltüntetésével jelent meg.²⁵ Írásainak sorában az egyik különösen kiugró. A tanulmány fogalmát csaknem megközelítő beszámoló Miskolc képzőművészeti életéről ad áttekintést a 18. századi kezdetektől Bartus jelenéig. A múlttal való számvetés tekintetében minden bizonnyal sokat merített Szendrei János 1911-ben megjelent kötetének vonatkozó fejezetéből,²⁶ ám a többi saját gyűjtéseit, saját tapasztalatait sűríti.²⁷ Úgy alakult, hogy ez a történeti igényű összefoglalás jó alapul szolgált a város 1929-ben megjelent monográfiájának képzőművészetet tárgyaló fejezetéhez. Nem tudni, mi jött előbb: a kötet szerkesztőinek felkérése, amelyen dolgozva az első vázlatot már egy cikkben összefoglalta, vagy maga a cikk, amelynek nyomán a nagyobb feladat megtalálta. Bárhogy is volt, Bartus *Miskolc képzőművészete* című munkája mai napig alapot jelent a helyi vonatkozású művészettörténeti kutatás számára.²⁸ Elsődleges érdeme, hogy autentikusan mutatja be a 20. század első három évtizedének helyi képzőművészeti életét, adja rövid életrajzát a korszak helyi érdekeltségű műkedvelő és tanult művészeinek, végezetül, mindezeket megfejelve: az adatokat szorgosan összegyűjtögető és rendszerező levéltáros módjára teljes listáját közli a város mindaddig megrendezett kiállításainak. Bartus Ödön ezzel a munkával kiérdemelte a város képzőművészeti életének örökös krónikása címet.

Halódó emlékek védelmében

Festőnk számára kezdettől fontos témát jelentett a múlt épített emlékeinek romantikája. Már főiskolás korában is egy ilyen tárgyú munkával szerepelt az 1912-es drezdai tanügyi kiállításon.²⁹ Rövid bártfai tartózkodása alatt a téma mondhatni tálcán kínálta magát, majd visszatérve szülővárosába, természetszerűen folytatta ezt a vonalat. A gótikus Avasi templomot ábrázoló képét egymás után követték Miskolc és Borsod műemlékeinek

25 Bartus Ödön neve alatt megjelent írások a *Képzőművészet* hasábjain: Levél a szerkesztőhöz. 1927. 3. szám; Vidéki centrumok. Miskolc. 1927. 4. szám 28–29.; Borsod-Gömör vármegye levencéjrcm. 1928. 12. szám 186.; Tamay Gyula emlékeztetése. 1929. 23. szám 199.; Miskolci kiállítások. 1930. 27. szám 49–51.; Helyi lapokban megjelent írásai közül kiemelendő: Miskolc és a magyar képzőművészetek. Miskolci Szemle 1927. szept. 24–26.

26 Szendrei 1911. 377–400.

27 Vidéki centrumok. Miskolc. *Képzőművészet* 1927. 4. szám 28–29.

28 Bartus 1929. 254–270.

29 Középkori erődtített fal kapuval, 1910–1911 körül – ceruza, tus, papír, 375x605 mm. Említve: Blaskóné Majkó-Szőke (szerk.), 2002. 77.

festői „feltárási”.³⁰ A miskolci templomok sora, a szentléleki zárda romjai, a boldvai református templom és a diósgyőri várrom mellett az alföldi szelmalmok, olaszországi tanulmányútjainak eredményeképpen pedig az itáliai műemlékek egész sorozata „épült be” festői életművébe.

Ebbe a sorba tartozik a fentebb már említett *Régi kapu Miskolcon* című akvarellje is, amely alkalmat nyújt arra, hogy Bartus művészetének egy olyan járulékos érdemét emeljük ki, ami eddig háttérben maradt. A festő habitusából és a továbbélt régi korszalemből adódó historikus szemlélet már ösztönösen is magában rejtje a műemlékvédelem szándékát. Nem véletlen, hogy a kosáriréses, romos barokk kapuzat nosztalgiával tolmácsolta mása épp a műemléki bizottságot ösztökélte vásárlásra. Am a dolgot más oldalról is meg lehet közelíteni, és ezt neveztük fentebb járulékos érdemnek: Bartus a műemlékek, régi épületek festői „felmérésével” nem egy objektumot – lehet mondani – megmentett az utókor számára. Az általa megörökített régi miskolci zsinagóga ma már éppúgy nem létezik, mint maga a „régikapu” sem, ami egyébként ahhoz a már lebontott, egy időben kórházként is funkcionáló Fáy-házhoz tartozott, amelynek barokk kori tervrajzairól szölv Komáromy József megjegyzi: „A Fáy-ház udvarára bevezető kapuzat ... képét Bartus Ödön festménye és egy korabeli fénykép őrzje a miskolci múzeumban”.³¹

De vajon valóban ösztönösen fejlődött ki a halódó emlékekkel való intim kapcsolat? Vajon nem volt-e valami konkrétabb ráhatás is a továbbhúzódó historikus szellemen és az egyéni habituson kívül? Úgy hisszük, hogy volt. Részünkről nagy szerepet tulajdonítunk Bartus középiskolai osztályfőnöke, Selyebi Kiss Lajos (1864–1945) rajztanár befolyásának. Bartus épp középiskolai tanulmányait végezte, amikor tanára egy igen erőteljes műemlék- és műtárgyvédelmi munkálkodásba kezdett. Ő lett a frissen megalakuló Borsod-Miskolczi Múzeum képzőművészeti szakosztályának vezetője, valamint tagságot nyert a borsodi műemlékek összeírására kiküldött bizottságba. Kiss Lajos nevéhez fűződik a megyaszói evangélikus templom festett deszkamennyezetének restaurálása is. Hogy a mindezen munkásság mögött meghúzódó szellemiségből igen sok plántálódott át a fogékonyabb tanítványok lelkébe, az biztosra vehető. Kiss Lajos ugyanis ezt a szellemiséget kvázi „bevitte” az iskola falai közé. Bizonyosság erre az is, hogy a megyaszói projektbe tanítványait is bevonta, mégpedig olyan formában, hogy tehetséges végzős diákjaival hatvan rajzon örökíttette meg a mennyezet kazettáinak magyaros motívumait.³²

Kiss Lajosnak abban is perdöntő szerepe lehetett, hogy a néhány évvel ezután érettségiző Bartus épp a rajztanári pályát választotta. (Hogy a mester – tanítványához hasonlóan – maga is elsősorban akvarellista volt, azt már csak megemlítjük.) Bartus tíz év múlva tért vissza Miskolcra, s kettejük kapcsolata magától értetődően mélyült tovább. Egyenrangú partnerekként szerepeltek a közművelődési egyesület csoportos tárlatain, műveikkel azonos művészetideált képviselve.³³ Amikor pedig Bartus 1922 nyarán azzal a céllal időzött Szalonnán, hogy a református templom pusztulófélben lévő középkori fres-

30 A népszerű témákat többször is megfestette.

31 Komáromy 1966. 24.

32 Kiss Lajosra vonatkozó értesülések forrása: Szabó 1985.

33 Barátságukat jelzi, hogy Kiss Lajos több saját alkotással is megajándékozta Bartust. 1959-ben Bartus özvegyétől tíz darab Kiss Lajos-mű került a Herman Ottó Múzeum gyűjteménycibe.

kőrészleteit lemásolja,³⁴ az ahhoz hasonló értékmentő akció volt, amire a század legelején épp Kiss Lajos mutatott példát. A tanítvány a mester nyomdokain haladt tovább.

A képzőművészet határmezsgyéin

Bartus historikus szemlélete, egyben szándéka a múlt emlékeinek megmentésére más téren is megmutatkozik. A restaurátorkodásra gondolunk itt, amire Kiss Lajos ugyancsak jó példát mutatott már. Bartus festmény-helyreállító ténykedéséről legelőször az 1928-as tavaszi kiállításának fennmaradt katalógusából szerzünk tudomást. A frissen festett művek mellett büszkén állít ki egy általa restaurált 17. századi olajfestményt, szemléltetve különben a javítás előtti állapotot is. Majd a katalógus utolsó tétele: „Egy nagyon megrongálódott olajfestmény restaurálása (Restaurálta Bartus Ö.)”. Hogy magát a folyamatot miképpen installálta, aligha tudjuk meg, mindenesetre az új tevékenység fölött érzett elégedett öröm teljes mértékben átsüt a címadáson.

Lux Margit portréja is mutatta, hogy a festőkre – a megrendelők igényei és kívánalmai szerint – igen sokrétű feladatok hárultak. A sajtófotózás általános elterjedése előtt a napilapok képi tudósításai, sajátos illusztrálása is a helyi művészekre várt. Az efféle megbízás természetesen Bartust sem kerülte el.³⁵ Az ilyen-olyan apropóból, vagy épp hivatali reprezentációs okokból rendelt portrék mellett a címerfestés és a díszoklevelek készítése is a teljesítendő feladatok közé tartozott a korban. Bartus ilyen jellegű munkájáról 1929-ből tudunk, amikor is Sajókaza község megrendelésére készített díszoklevelet. A fényképről ismert oklevélén kívül más, hasonló típusú munkájáról egyelőre nincs tudomásunk, ám biztosra vesszük, hogy nem ez volt az egyetlen. Ez a szilárd meggyőződésünk abból táplálkozik, hogy lehetőségünk van tanulmányozni a művész hagyatékában fennmaradt kéziratos jegyzeteket, melyek között egy nagyobb egység valójában nem is pusztán jegyzetapparátus, hanem önálló kötetbe foglalt címertani kézikönyv.³⁶ Ennek előszavát Bartus így kezdi: „E jegyzet elkészítésével az volt a célom egyrészt, hogy a heraldikára vonatkozó tudnivalókat rövid foglalatban állítsam össze magamnak [kiemelés Bartustól], másrészt, hogy ezen ismeretek lejegyzésével a ma igen nehezen megszerezhető – s heraldikával foglalkozó – szakmunkák pótlására egy kis kézikönyvem legyen. Eleinte csupán a legszükségesebb gyakorlati szabályokat akartam feljegyezni. Így keletkezett a 7–10 oldalon található szabályok rövid kivonata, mely főleg a címerfestés, díszoklevelek készítése stb. alkalmával tesz szolgálatot.” A festő számára tehát fontos volt a heraldikai ismeretekben való elmélyülés, önmagának ilyen irányban való kiképezése. Erősen valószínűsíthető, hogy a címertani összefoglalás 1932-ben történő elkészítésével az akkortájt végzett gyakorlati munkája során felmerülő tudásbeli hiányosságokat igyekezett pótolni. Heraldikai kötetét Bartus olyan alapossággal és olyan igényességgel állította össze, hogy az az érzésünk, a kötet nyomdai úton történő kiadásával kacérkodott. Gyöngybetűkkel írott, precízen szerkesztett ábrákkal megtűzdelt, rövidítésjegyzékkel, szintábrával, szótár-

34 A szalonai freskók vízfestménymásolatait a HOM Helytörténeti Adattára őrzi: 53.2165.1–2., 53.4053.1. Egy freskótöredéket öt évvel később, 1927-ben táblaképen is megfestett – olaj, vászon 78,5x219 cm (A HOM KGy nyilvántartásában: 99.133.)

35 Bartus Ödön rajzai egy miskolci bírósági tárgyalás főszereplőiről (elnök, vádlott, koronatanúk). Reggeli Hírlap 1921. máj. 22. 4–6.

36 Heraldikai jegyzet. Összeállította: Bartus Ödön festőművész, tanár. Miskolc, 1932. január–február hó. HOM Képzőművészeti Adattár 2005.8.1.

ral, 36 tábla rajzzal és tartalomjegyzékkel megtoldott munkáját úgy állította össze, hogy bárki könnyen eligazodhasson benne.

A 30-as évek az aprólékos, négy fal között végzett munkákkal teltek. Úgy tűnik, hogy a bethleni konzolidációs időszakkal együtt az optimizmus kora is véget ért a korábban agilis miskolci közéleti szereplők számára. Bartus sokat jegyzetelget íróasztalánál ülve. Minden tapasztalatát papírra veti, amikre akkortájt végzett gyakorlati munkája során szert tett. Jegyzeteinek témáit tekintve leginkább címerfestéssel és restaurálással foglalkozott ebben az időben. Folytatja a heraldika terén szerzett tapasztalatainak rögzítését, amit 1933-ban konkrétan Hubay Kálmán és felesége címerének elkészítése ösztönzött. Bizonyos anyagkísérletekbe is belefeledkezik, pl. zománccfesték és mixtion különböző arányú keverékeinek tartósságát, tapadását vizsgálja a vastag pergamenen. Ezek mellett leginkább a restaurálás foglalkoztatja. Mint már említettük, 1928-ban vállalt először ilyen típusú feladatot, s az eredmény roppant büszkeséggel töltötte el. Már ekkor elkezdti a restaurálással kapcsolatos tapasztalatok papírra vetését, majd a későbbiekben (1931–1933) ugyanezen lapra vezeti rá az újabb és újabb eredményeket.³⁷ Jegyzetei azt bizonyítják, hogy a restaurátori tevékenységet élete végéig űzte. 1938-ban a meggyengült vászon deszkalapra történő ráhúzásának folyamatát írja le, ugyanakkor felfedezett egy új eljárást is a festővászon tartósságára.³⁸ Idevágó ismereteit végül 1947 decemberében még egy teljes oldallal megtoldja, melynek margójára önmagát emlékeztető odaírja: „Restaurálás előtt átolvasni”.

Mindezen foglalatosságokat már jó ideje csupán szabadidejében, iskolaigazgatói teendői mellett végezte. Ami a kiállításokat illeti, a 30-as években utoljára a miskolci képzőművészek 1936-os csoportos tárlatán szerepelt a Korona Szállóban, tehát ugyanabban az évben, amikor az iparos tanonciskola irányításával megbízták. Aztán jött a II. világháború és a hallgatás természetszerű volt. 1941-ben újabb hivatali feladatot is kapott: tanulmányi felügyelő lett a miskolci tankerület iparos és kereskedő tanonciskoláinál. A következő évben – egy átmeneti időre – megvált Miskolctól. Hatéves tanonciskolai igazgatóságát követően állami ipariskolai tanárrá nevezték ki, s egyúttal Újvidékre (ma Novi Sad, Szerbia) helyezték, ahol 1942. szeptember 1-től az állami nőipariskola igazgatói állását töltötte be.³⁹ 1946 nyarán azonban újra Miskolcon van, és lázasan dolgozik a növendékhiány miatt megszüntetett miskolci Nőiipariskola Ipari Leányképzőiskolává történő átszervezésén. A szeptembertől induló intézményben megint csak az igazgatói posztot tölti be.

Újvidékről visszatérve mintha felfrissült volna. 1946-ban részt vett a Borsod-Miskolci Képzőművészek Szabad Szervezetének miskolci kiállításán. (Meg kell jegyeznünk, hogy a katalógusban olvasható képcímek tanúsága szerint a festői fénykorra datálható képekkel szerepelt.) Utolsó éveiben ismét közéleti szerepet vállalt: a Képzőművészek Országos Szabadszervezete miskolci csoportjának elnökeként kiállításokat nyitott meg, tárlatvezetést tartott. 1950-ben két csoportos tárlaton is kiállított, de mielőtt festőművészi önbecsülése ismét lendületet kaphatott volna, ugyanazon év november 1-jén Miskolcon elhunyt. 62 évet élt.

37 HOM Képzőművészeti Adattár 2005.8.4.

38 HOM Képzőművészeti Adattár 2005.8.6–7.

39 Magyar Jövő 1942. aug. 2. 7.

A művész hagyatékát kezelő Herman Ottó Múzeum munkatársaként jó ideje szándékom Bartus Ödön érdemeinek érvényt szerezni. A régi szándék egyben hosszas előtanulmányokat takar, melyek első eredményei a művész születésének 120. évfordulója alkalmából kerültek összefoglalásra.⁴⁰ Bartus Ödön kulcsszerepet játszott Miskolc képzőművészeti életének felvirágoztatásában. Mint festőművész és mint közéleti aktivista az 1920-as évek folyamán tett nagyon nagy szolgálatot. Igaz, hogy munkásságának előremutató és retrográd elemei egyaránt vannak, de hadd hangsúlyozzuk újfent: küldetését – ezen a helyen és abban az időben – csakis a maga művészetszemléleti korlátai között teljesíthette be.

IRODALOM

BARTUS Ödön

1929 Miskolc képzőművészete. In: Miskolc. Szerk.: HALMAY Béla–LESZIH Andor. Miskolc 254–270.

BLASKÓNÉ MAJKÓ Katalin–SZŐKE Annamária (szerk.)

2002 A Mintarajztanodától a Képzőművészeti Főiskoláig. Magyar Képzőművészeti Egyetem, Budapest

GYULAI Éva

2000 Miskolci portrék 1750–1950. Kiállítási katalógus. Miskolci Galéria

JELENFFY Lajos

1923 Bartus Ödönnél. Magyar Jövő V. évf. február 13. 6.

KOMÁROMY József

1966 A lebontott Fáy-ház barokk kori tervrajzai. HOM Közleményei 7. Miskolc 20–26.

PIRINT Andrea

2008 Bartus Ödön festőművész pályája és szerepe Miskolc képzőművészeti életében. Zempléni Múzsza VIII. évf. 3. szám 46–54.

SZABÓ Kálmán

1985 Kiss Lajos rajztanár és festőművész. Kézirat. Herman Ottó Múzeum Képzőművészeti Adattár

SZENDREI János

1911 Miskolcz város története (1800–1910). V. kötet. Miskolc

THURZÓ NAGY László

1965 Miskolci lexikon 1900–1940. I/B. Kézirat. Herman Ottó Múzeum Könyvtára

40 Pirint 2008.

WITH BRUSH AND WORDS AND ACTS
LIFE AND WORKS OF ÖDÖN BARTUS (1888–1950)

Presented in this study is a painter whose art was much appreciated by his contemporaries, not only in his hometown, but also in the broader Miskolc area. Ödön Bartus was a well-known, respected man, held in high esteem. He was a painter first and an art teacher second, as well as an organiser of art events, an art historian, a restorer and an acclaimed heraldist. He held different posts and his duties took up much of his time.

His paintings continued the naturalism of his masters. While hardly an innovative painter, Bartus strove to offer the best in his own style. The quality of his art, his versatile handling of the brush made him one of the best in the region. The few decades spanned by his activity can be ranked among the most lively art periods in Miskolc and northern Hungary owing to his efforts to create a dynamic art scene in Miskolc and to improve the broader public's taste in matters pertaining to art. Bartus played a prominent role in the area's art world.

Bartus is one of the unjustly forgotten painters. The study offers a detailed overview of his life and works based on paintings housed in various Hungarian collections. We may also assume that some of his works made during study trips to Rome and Venice are part of Italian collections. His paintings may also have reached the Eperjes (Prešov, Slovakia), Bártfa (Bardejov, Slovakia) and Újvidék (Novi Sad, Serbia) areas too.

Andrea Pirint

„KÜLÖN VILÁGBAN ÉS KÜLÖN IDŐBEN”

Az Amerikában élő magyar képzőművészek és művészetük. A hivatalos magyar állásfoglalás az Amerikában élő magyar képzőművészekről

SZABÓ LILLA

Több mint ötven éve, hogy a 20. század kiváló magyar művészettörténésze, Fülep Lajos a Magyar Tudományos Akadémiai székfoglaló disszertációjában a magyar művészettörténet máig meglévő problémáiról szolt. *A Magyar művészettörténelem földadata* című írásában elemezte a 20. század magyar művészettörténeti szakirodalom legfőbb hiányosságait.¹

Párhuzamot vonva a magyar irodalomtörténet és a képzőművészet feldolgozottsága között, megállapította, hogy „az irodalomtörténet folyamatos és egyenletes értékelést ad a művészettörténettel szemben. A magyar irodalom történelme kezdetektől fogva a maga anyagáról beszél. Az ún. magyar művészet történelme nem ezt teszi – se kezdetben, se utóbb, se ma.”

Már ekkor, 1950-ben megjelent értekezésében leszögezte, hogy hiányzik a századdal foglalkozó átfogó, a különböző stílusokkal és irányzatokkal összefüggéseiben foglalkozó feldolgozás. Trianon nevét nem említve, de kitért az ország egykori területein élő, Magyarország területéről leválasztott magyarok lakta részek képzőművészetére is. Sőt, ismerve a magyar képzőművészet sokirányú komponenseit, szolt képzőművészetünk – a más nemzetek (szlovákok, ruszinok, németek, csehek, románok, szerbek, horvátok) kultúrája által is megtermékenyített – gazdagságáról. A szociológus, teológus és művészettörténész a szocialista realizmus és a párhatalom legkönyörtelenebb éveiben szót mert emelni a szakma érdekében.

Maga Fülep Lajos sem gondolhatta, hogy a 21. század elején újra ismételhetők szavai. Engedjék meg, hogy a kérdés illusztrációjaként egy személyes élményemet idézzem. A nyolcvanas évek elején a Magyar Nemzeti Galéria kezdő munkatársaként egy számomra ismeretlen művész, Mágori Varga Béla művével találkoztam. A kép egy drámai jelenetet ábrázolt a híd alatt élőkről. A festmény egyszerre tükrözte az alakok társadalmi számkivetettségét és a kép festőjének a magatartását. A téma és a stílus alapján a második világháború előtt készült a festmény. Idősebb kollégáim sem tudtak semmit mondani az alkotóról. Egy irodalomtörténész tanácsára felkerestem a világháború utáni kormány volt kulturális miniszterét (1945–1946), Keresztúry Dezsőt. Tőle hallottam először a két világháború közötti neoklasszicista római magyar iskoláról és stílusról, melyhez Mágori Varga művészete is tartozott. Valamint azt, hogy a művész 1960-ban vándorolt ki Brazíliába. Keresztúry Dezső engedélyezte számomra, hogy az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának ajándékozott iratanyagába és személyes dokumentumokba, köztük a levelezésekbe betekinthessek. Így kezdtem el kutatni a klerikális, fasiszta stb. jelzőkkel megjelölt Horthy-korszak reprezentatív képzőművészeti stílusirányzatát. A neoklasszi-

¹ Elhangzott angolul „*In a separate place and time*”. *Hungarian artists living in America and their work. Official position on Hungarian artists in America* címmel, 2008. május 22-én, San Diego, Mingei International Muscumban rendezett Domján József gyűjteménycs kiállítás alkalmával.

cizmus magyar képviselőit, képzőművészetünk többnyire agyonhallgatott irányzatának a művészeit és alkotásaikat ismertem meg (Aba Novák Vilmos, Patkó Károly, Istokovits Kálmán stb.) Köztük szerepeltek ismert művészek is, így pl. a Képzőművészeti Főiskola tanárai, Szőnyi István és Barcsay Jenő festőművészek, Pátzay Pál szobrászművész, és a későbbi generációhoz tartozó modernnek (Vilt Tibor).

Erről, a Klebelsberg Kunó kulturális miniszter és Gerevich Tibor művészettörténész által a Római Magyar Akadémiára, posztgraduális stúdiumokra kiküldött művészekről akkoriban nem sokat hallottunk. Még kevesebbet 1956-ról, és a magyar forradalom leverése után az országból nyugatra emigrált művészekről. Emlékszem, megismerve Mágori Varga Béla életét és művészetét, mennyire érthetetlen volt számomra, hogy a szocializmus alatt annyit hangoztatott nehéz sors, a nincstelen származás semmit sem jelentett a kommunista diktatúra idején. Nem kellett a valóban hiteles, a népből érkezett és művésszé, értelmiségivé lett emberek. Mágori négy évet „várt” még 1956 után, hogy talán mégis változik valami, míg végül hatvanhárom évesen vándorolt ki (igaz, hivatalos engedéllyel) öccséhez egy számára idegen világba.

Nem véletlenül kezdtem előadásomat Fülep Lajos megállapításával. Ma sem beszélhetünk a 20. századi magyar képzőművészet egységes ismeretéről. A művészettörténeti kutatások jószereivel megállnak az országhatárok mentén: nem ismerjük a szlovákiai, a kárpátaljai, az erdélyi, délvidéki magyar képzőművészet múltbeli értékeit és a ma élő képzőművészeinek alkotásait. És még kevésbé – csekély kivételtől eltekintve –, a világban szétszóródottan élő/élt magyar képzőművészeket. Nem tudjuk, hogy kik és hányan éltek a 20. század különböző emigrációs hullámai következtében az Egyesült Államokban. A számok vélhető nagyságához képest csekélynek mondhatók az információk. (Némi változást ebben elsősorban a nyolcvanas évek második felétől kezdődő, majd az ún. rendszerváltás után megélelénkült műkereskedelem hozott magával. Művész életrajzok, dokumentumok felkutatása a műalkotásokról szóló atesztek elkészítésének fontos tényezője lett.) Fokozatosan készülnek és jelennek meg monografikus feldolgozások, de a művészek különböző hazai és egyetemes képzőművészeti irányzatokhoz való kapcsolódását tárgyaló kutatások néha nagyon a kezdeteknél tartanak. Számtalan esetben csak a művész nevét ismerjük. A nevek mellől gyakran hiányoznak a tényanyagok.

Ennek az óriási megkésettségnek, elmaradásnak okai is az ötvenes évekre vezethetők vissza. A kommunista diktatúra, a Kommunista Párt által első kézből vezérelt kultúra a szocialista realizmust tartotta az irodalom, a színházművészet, az építészet, a képző- és iparművészet egyetlen lehetséges irányzatának. Az 1947-től kezdődő – hosszú évtizedekig tartó – időszak művészetének előzményeként három „elemet” jelöltek ki a *magyar festészetből* és tették meg a szocialista realista művészet „előképének”:

1. Munkácsy Mihály szociális témájú festészetét (Minden iskolai tankönyvben szerepeltek a festő *Ásító inas*, 1868–1869; *Siralomház*, 1870; *Éjjeli csavargók*, 1873; *Zálogház*, 1874. című művei.) Mélyen elhallgatták a más, pl. a nagypolgári szalonokat és jeleneteket ábrázoló műveit. A művész német műkereskedője, Sedelmeyer által az Egyesült Államokban eladott művekről semmit sem tudott a hazai közönség. (Így azok feldolgozása éppen a közelmúltig váratott magára. 2006-ban, a Magyar Nemzeti Galériában és az ország különböző nagy múzeumaiban bemutatott Pákh Imre amerikai műgyűjtő tulajdonában lévő Munkácsy-festmények éppen ezért arathattak óriási sikert.)

2. A szocreál művészet másik követendő példája a nagybányai festészet volt. Érdekes módon, az ideológiai megfelelés miatt nem az irányzat plein-air stílusát emelték ki.

1. kép. Thorma János:
Október 1.

Az iskola nagy alakjával, Ferenczy Károly művészetével szemben Thorma János „forradalmi” (ráadásul félreismert) művészetét állították a festők elé példaként (*Újoncozás, Október 1.*, 1903; *Talpra magyar!* 1898–1937).

3. Harmadik tényezőként pedig Derkovits Gyula festőművész képzőművészeti örökségét tették meg a szocreál elődjének. A művészek elé követendő művészeti magatartásként állították Derkovits személyiségét: az öntudatos nagy művész képét, aki a festészetén keresztül harcolt az elnyomás és az osztálytársadalom ellen. A 20. századi proletár festő munkásosztályt és a városi perifériákat, társadalmi ellentéteket felvillantó festményei „mintaképek” voltak (*Három nemzedék*, a kép háttérében Marx-portréval, 1932; *Fázó nő*, 1934; *Külvárosi részlet*, 1929; *Kenyérért*, 1930). De ez esetben is Derkovits témái és nem a képek expresszív stílusa volt az irányadó. Derkovits Gyula a két világháború közötti magyar festészet kiemelkedő alakja, már 1918-ban belépett a Kommunista Magyarországi Pártjába. Igaz, arról mélyen hallgattak, hogy az a művész, aki 1929-ben a párt megbízásából elkészítette a magyar grafika legjelentősebb alkotását, a 12 lapból álló „1514” *Dózsa* című fametszet sorozatot, éhen halt 1934-ben. Halála évében viszont már emlékkiállításokat rendeztek műveiből, 1948-ban pedig posztumusz Kossuth-díjat kapott.

A nagyon széles és sokrétű szocreál témával kapcsolatban, előadásunkkal összefüggésben, szükséges még megjegyeznünk, hogy a magyar képzőművészet történetének és jelenének a meghamisítása mellett határozottan törekedtek a nemzeti folklór, a népművészet háttérbe szorítására.

Az oktatás és a kultúra, és ezen belül a képzőművészet irányítói (a Párt vezetősége, amely azonos volt a kormánnyal, a Magyar Képzőművészek és Iparművészek Szövetségének vezetői, az ellenőrző szerepet betöltő Művészeti Bizottság, majd a Lektorátus, de ott voltak köztük az ellenőrzési mechanizmus kiszolgálói, a speciális rendőrség, az ÁVH és az ÁVO) az *egyetemes* művészetből csak a szovjet képzőművészet megismerését engedélyezték. Még pontosabban annak kizárólagos terjesztését támogatták, fölébe helyezve a magyar nemzeti kulturális érdekeknek. A nemzeti hagyományok helyett a szovjet képzőművészet és elmélet volt az irányadó. Pontosan látható az is, hogy az előbbieken említett 3 mintaképet (Munkácsy, Nagybánya, Derkovits) is csak kény-

szereből –, az új „művek” gyakorlati megvalósításához, kivitelezéséhez útmutatásképpen hirdették meg.

Ma, az idők távlatából felmérve az ekkor született szégyenteljes mű-alkotás tömeget, meglepődhetnénk azon, hogy a pártvezetés miért nem a külsőségekben a szocreál stílusához közel álló neoklasszicizmust, vagy pedig, szellemisége miatt, a népi írók mozgalmán nyomán elindult, Bartók Béla és Kodály Zoltán zeneszerzők példájából merítő képzőművészetet tette meg az ötvenes évek művészeti letéteményesének. Innen már csak egy további abszurd kérdés: hogy hogyan hallgatta agyon és miért nem vállalta fel ideológiai alapon a Tanácsköztársaság idején vezető szerepet betöltő baloldali képzőművészek (Kassák Lajos, Bortnyik Sándor, Perlrott-Csaba Vilmos, Pór Bertalan, Uitz Béla stb.) művészetét saját művészeti örökségeként. Igaz, köztük voltak kivételek: Bortnyik Sándor az ötvenes évek művészeti életében vezető szerepet játszott; Uitz Béla, aki a Szovjetunióban élt emigrációban.

Minden olyan művészetet, amely nem a kommunista eszméket szolgálta ki, tiltották. A római magyar neoklasszicista művészetet összemosták a Horthy-korszak fasisztának, klerikálisnak tartott ideológiájával, a még élő művészeit mellőzték. A negyvenes évek jelentős irányzatát, az absztrakt művészetet következetesen üldözték. A formalizmus vádjával illették és a reakciós, burzsoá művészet címmel bélyegezték meg képviselőiket. A „mechanizmus” működési gyakorlatára jó példa, amivel Andrassy Kurta János szobrászművészről készülő monográfia kutatásakor talákoztam. A hagyományos realista stílusban alkotó szobrászművészt 1946-ban „kérte fel”, utasította Darvas József író, a későbbi népművelési (kulturális) miniszter (1954. április–1956. október 27.), hogy írjon felháborodott kritikát a Kállai Ernő műkritikus körül kialakult szurrealista képzőművészek kiállításáról. (Az *Elvont művészet első magyar csoportkiállítása* részvevő művészei voltak Gyarmathy Tihamér, Lossonczy Tamás, Martyn Ferenc, Vajda Lajos, Martinszky János, Zemplényi Magda, Ikariuss Sameer, Fekete Béla és a később Nyugatra távozott Marosán Gyula és Jakovits József.) A cikk meg is jelent, *Absztrakt művészet a népi demokráciában?* címmel a Szabad Szó napilapban (1946. június 6.). Lényege az volt, hogy az absztrakt művészek a nyugati burzsoá ideológiák befolyása alatt alkotnak és a szocialista rendszert akarják megváltoztatni. Így született meg a művészeti életben, pl. az áruló kategóriája, a kommunista eszméket elárulók vádja. A Magyar Képzőművészek Szövetsége és a Lektorátus, illetve a Művészeti Bizottság ma már hozzáférhető jegyzőkönyvei és jelentései dokumentálják a művészetellenes folyamatok kialakulását. A mechanizmus hihetetlen ellenőrző rendszerébe, a vezető réteg (gyakorlatilag maguk is ellenőrzést gyakorlók) ideológiai, politikai ellenőrzésének rendkívül pontosan szabályozott, törvényeken és rendelkezéseken alapuló rendszerébe nyerünk betekintést. E dokumentumok tanulmányozása egyrészt rendkívül elkésztítő – hiszen éppen a művészi alkotói szabadság megvonását tanúsítják –, másrészt pontosan megérthető belőlük az évtizedeken át konzerválódott eszme és szemlélet (félelmen keresztül is gyakorolt) máig tartó kihatása. Képzőművészetünk mai helyzetének problémái – az értékek nem ismerete, összefüggések (stílusirányzatok, csoportok stb.) hiányos értékelése – ezekre a gyökerekre vezethetők vissza.

A sztálinista Rákosi személyi kultusz felszámolásával, majd pedig a forradalom leverése után a hatvanas évek elejétől kezdődő ún. konszolidációs időszak alatt a művészet irányítása csak látszólagosan lazult fel. A kiállítások zsűrizése nem a minőség, hanem a politikai ideológia kiszolgálása alapján történt továbbra is. Nem kritikát, de ítéletet

jelentett a zsűri döntése: az I. kategória a bemutatható, a II. csupán a zsűri számára megtekinthető, a III. kategória pedig az elzárandó műveket jelentette.

Ezeket a kategóriákat a később elhíresült „3T” túrt, tiltott, támogatott művészet besorolással ismerhettük meg. 1956 után ez a művészeti élet, könyvkiadás, stb. irányadó-jaként és értékítéleteként működött, gyakorlatilag a nyolcvanas évek közepéig.²

Tiltott volt tudni nemcsak a környező országokban élő képzőművészekről, de a század folyamán Európában, Ausztráliában vagy Amerikában letelepedett képzőművészekről is. A fasiszmissal megbélyegzett Németország mellett az Egyesült Államok jelentette a szocializmusra nézve „legveszedelmesebb” ideológia terjesztését. A szocializmus által „örzött” világbéke ellenségeképpént feltüntetett nagyhatalom elvesztette a demokrácia leghalványabb jelét is.

Az Amerikában rendezett, magyar művészeket bemutató kiállításokra csak az utóbbi évtizedek hazai kutatásai hívták fel a figyelmet (1913: New York, *Exhibition of contemporary art in Hungary, Bohemia and Austria*; 1915: San Francisco, *Panama Pacific*). Távol is volt Amerika, nehéz volt kutatni a témát, sem anyagi, sem szellemi fedezete nem volt a kutatásoknak. Még egy fontos tényező is szerepet játszott a felsoroltak mellett: az amerikai magyarok a demokrácia keretei között általában megalakították a saját generációjukhoz, kivándorlási időpontjukhoz és általában az ahhoz köthető politikai nézetekhez, állásfoglaláshoz, társadalmi ranghoz köthető csoportosulásukat és szervezeteket. Az egyes emigráns csoportok esetlegesen beszélő viszonyban sem voltak egymással. Nemzeti ünnepeink jelezték elsősorban a nagykövetségekkel, a hivatalos magyar diplomáciával való viszonyukat.

A 20. században két nagy emigrációs hullámot különböztethetünk meg: a második világháború előtt és alatt a fasiszmus elől menekülő írók és képzőművészek és közvetlenül az 1956-os forradalom elfojtása után az USA-ba menekültek csoportját. Sajátos és tragikus volt a két kivándorlási periódus magyarországi „megítélése”. Az elsőbe tartozó művészeinket, mint a békéért és az elnyomás ellen harcoló Szovjetuniót támadó fasiszta rendszer elől elmenekült, „emigrációban élő művészek” kifejezéssel illették. Disszidensek jelzővel, a szocialista rendszer ellenségeiként lettek megbélyegezve a nemcsak Magyarországról, de az egész szocialista (béke)táborból távozó menekültek. Politikailag őket érte a „súlyosabb vád” és diszkrimináció.

Az 1956-os menekültektől különösen „féltek” Magyarországon: hiteles ismerői voltak a valóságos eseményeknek, másrészt a szabadságharc elvesztése nemzeti érzésben és gondolkodásban is összekovácsolta őket. A magyar kultúra és az értékek őrzése számukra egyet jelentett a nemzeti hagyományok és az ország jövőjének a védelmével.

2 A 3T kategóriája sokkal inkább az irodalomból volt ismert az emberek és az értelmiség számára. A szocialista rendszer valójában a könyveket és az írott szövegeket, a sajtót stb. tartotta a legveszedelmebbnek. A könyvtárak sorsa össze sem volt hasonlítható a múzeumokkal, közgyűjteményekkel, galériákkal. 1945-ben a békeszerződés 16. pontja alapján minden fasiszta illetve szovjetellenes könyvet, dokumentumot, filmet stb. meg kellett volna semmisíteni. Az OSZK igazgatója és felelősi szervének, a Nemzeti Múzeum igazgatója, Supka Géza „jövöltábor” szakértelméből és a nemzeti és egyetemes kultúra iránti elkötelezettségéből következően, hogy ezt a törvényt nem tartották be. Hanem ezzel szemben megteremtették a zárolt könyvek osztályát az Országos Széchényi Könyvtárban. Ide gyűjtötték be az ország egész területéről, az összes könyvtárból az ún. fasiszta könyveket, a rendszerellenes nyomtatványokat és a pornográf irodalmat. A fasiszmissal megbélyegzett kötetek, sajtótermékek alá nemcsak a valós, ideológiai értelemben vett fasiszta kiadványok kerültek, hanem bármi, amire ezt gyakorlatilag ráfogták. Zároltak voltak a Nyugatról érkező folyóiratok, szakkönyvek (köztük a művészettörténeti kiadványok). De tilosak voltak a szomszédos országok magyar nyelvű szépirodalmi alkotásai is.

A világban szétszóródottan élő művészek közt különösen nehéz az Amerikában, az Egyesült Államokban élt/élő képzőművészek működésének az áttekintése és feldolgozása. Születtek ugyan kiállítások, történtek a feldolgozásra irányuló törekvések, de elmondható, hogy a „legveszélyeztetettebb” művészettörténeti kategóriába sorolható a 20. század folyamán USA-ban élt, vagy csak idelátogatott művészek életművének a kutatása és a megismerése. Mára gyakran évtizedekig, fél évszázadig őrzött gyűjtemények, dokumentumok bomlanak fel. A bevándorlók harmadik generációja számára ritka kivételtől eltekintve, már teljesen ismeretlenek ezek az értékek és semmiféle különösebb jelentéssel nem bírnak. Számos tényező gyorsítja fel amúgy is ezt a folyamatot.

A feldolgozásokhoz bármennyire minimális adatokat ad közre, mégis fontos, még ha fenntartásokkal kezelt forrásanyagként kell említenünk Gyimesy Kásás Ernő és Könnyű László 1977-ben, New Yorkban megjelentetett *Professional Hungarian Artists Outside of Hungary* című kötetét. Az egész világról begyűjtött adatok és önéletrajzok mellett (feltehetően befizetéses alapon) reprodukciók is kerültek a kiadványba. Az adatokat nem ellenőrizték, így gyakran önképzőköri szintű „alkotók”, vagy a folklórt önálló képzőművészeti műként feltüntetők sokaságával is találkozunk benne. Az USA-ban élők közül 80–90 közötti személy adatait tartalmazza a könyv. A névsort illetően átfedés tapasztalható a *Tisztelet a Szülőföldnek* című, 1982. december–1983. januárban, a Múcsarnokban (Budapest) megrendezett kiállításra meghívott művészekkel. Gyakorlatilag ez volt a külföldön élő magyar képzőművészek első nagy seregszemléje – melyen a hazai közönség láthatta a külföldre távozott művészeinket. Ez a seregszemle közel sem volt elégséges egy összefüggő, akár az értékek, vagy stílusok, generációk mentén megfogalmazható összkép megalkotásához. Az ország, Nyugat felé történő politikai nyitását demonstrálni hivatott kiállítás nem is ezzel a céllal és szándékkal jött létre. Mára viszont feltétlenül a kutatások kiindulási alapját jelentik a katalógusban található információk, rövid életrajzi ismertetések, valamint a művészenként közölt 1–2 reprodukció.

Szakmailag mindenképpen kiemelkedőbb és jelentősebb volt az 1970-ben, szintén hasonló politikai döntés alapján, ugyanazon a helyen, a Múcsarnokban *XX. századi magyar származású művészek külföldön* címmel bemutatott kiállítás. A kiállítás rendezője, Passuth Krisztina művészettörténész komoly szakmai felkészültséggel szigorúan kvalitás szerint válogatta ki a művészeket és alkotásaikat. Az USA-ból a következő művészeket mutatta be: Breuer Marcel, Fabri Ralph, Freund Tibor, Jankay Tibor, Kelemen Emil, Kepes György, Kertész André, Korda Vince, Lesznai Anna, Marosán Gyula, Moholy-Nagy László, Peterdi Gábor, Polony Elemér, Strasser Dody, Szalay Lajos, Vértes Marcel, Weininger Andor. A kiállítás katalógusa megbízható művészettörténeti forrásanyagnak tekinthető.

Mindkét kiállítás fő rendezője a Magyarok Világszövetsége és a Kulturális Minisztérium volt, a Kulturális Kapcsolatok Intézete a munkatársainak az együttműködésével. (Ezen intézet dokumentumainak a feldolgozása minden bizonnyal jelentősen segíti majd a tárgyalt téma és a kor további történeti megismerését.)

A rendszerváltás után, a kilencvenes évek elején megalakult Magyar Képzőművészek és Iparművészek Társasága (a Magyarországon élő alkotókon kívül tagjai az ország területén kívül élő művészek) 2000-ben Budapesten nemzetközi művészettörténeti konferenciát rendezett *A 20. századi magyar képzőművészet Magyarország határain kívül 1918-tól napjainkig* címmel. A rendezők kikötése volt, hogy a magyar művészettörténetben addig teljesen ismeretlen művészeket tárgyalják az előadók. Így kimaradtak a nem-

zetközi avantgárd és más irányzatok magyar származású kiemelkedő egyéniségei, mint pl. Moholy-Nagy László, Breuer Marcel, Péri László, Kepes György, Viktor Vasarely stb. Az ötven előadást reprezentatív kötetben jelentette meg a Társaság („*Külön világban és külön időben*” 20. századi magyar képzőművészet Magyarország határain kívül. Magyar Képzőművészek és Iparművészek Társaság, Budapest, 2001.)

A fasizmus elől, a második világháború előtt és alatt az Egyesült Államokba menekült, baloldali szellemiségű avantgárd képzőművészeink kutatása Magyarországon a hetvenes évektől, a megnövekvő nemzetközi érdeklődés következtében indult el. Kassák Lajos és Moholy-Nagy László nevével fémjelzett magyar avantgárd közép-európai és nemzetközi szerepe és kapcsolatai megkerülhetlenné tették a hazai részvételt a külföldi konferenciákon, és elsősorban a Bauhaust bemutató kiállításokon.

A Magyar Tanácsköztársaság bukása után, 1919-ben külföldre emigrált baloldali képzőművészek, a Kassák vezette magyar avantgárd aktivista csoportja (Moholy-Nagy László, Bortnyik Sándor, Uitz Béla, Nemes Lampérth József, Pór Bertalan stb.) először Bécsben próbálták meg folytatni működésüket. Majd innen először Pozsonyba, illetve Prágába utaztak előadásokat tartani, kapcsolatokat felvenni. Végül az újonnan alakult Csehszlovák Köztársaság keleti iparvárosában, Kassán telepedtek meg hosszabb-rövidebb időre. 1923-ban, a Horthy-kormány engedélyezésével a művészek közül néhányan (Kassák Lajos) visszatértek Budapestre, megint mások Berlinbe, Bécsbe távoztak (Lesznai Anna, Gergely Tibor stb.)

A második világháború elején a német megszállás elől az egykori aktivisták tagjai és a hozzájuk csatlakozók közül többen az Egyesült Államokba mentek (Lesznai Anna, Gergely Tibor a háború előtt; Reichentál Ferenc 1948-ban távozott végleg az USA-ba).

Újabb kutatásaim célja bemutatni azt a szélesebb régiókban értelmezett, a két világháború között Kassán létrejött avantgárd művészeti csoportosulást, amely a 20. századi magyar művészet modern képviselőjét jelenti, s amely egyben kiegészíti, hozzájárul az eddigi szlovák kutatásokhoz is.

A 20-as, 30-as évek avantgárd művészetével szemben csupán az utóbbi években kezdődött el Magyarországon, a 20. század első felében, Amerikában rendezett, magyar művészeket is bemutató kiállítások szélesebb körű kutatása. A kiállításokat hangsúlyoznánk, hiszen először is a katalógusok hívták/hívják fel a figyelmet az Egyesült Államokban megfordult, vagy tartósan ott élt művészekre és műtárgyakra. Magukról a kiállításokról nem készült ez ideig lista, néha csak véletlenszerűen vezetik a szálak a kutatót egy-egy tárlat regisztrálásához. Így kiragadott évszámok, helyszínek, egyéni vagy csoportos kiállítások nevei és címei szerepelnek a különböző művészettörténeti publikációkban. A kutatások szempontjából mindig lényeges, hogy országos, tehát Magyarország részéről hivatalosan (is) támogatott, vagy szélesebb körben tudott kiállításról van-e szó, vagy egy művész egyéni kezdeményezése alapján megvalósult tárlatról. Vagy „esetlegesen”, csupán néhány alkotással vett részt a művész valamely közös kiállításon (pl. 1929: Brooklyn Museum of Art, New York: *Group Exhibition of Paintings, Sculpture and Drawings by American and Foreign Artists* – Tihanyi Lajos, Betta de Hellebrandth, Elena de Hellebrandth. 1929: Murai Galleries of Contemporary Art, New York: *Showing of European and American Moderns* – Tihanyi Lajos).

„Országos” szervezésű, léptékű, vagy több magyar képzőművészt egy kiállításon bemutató tárlatok közül az első, amit ismerünk, az 1913-ban, New Yorkban megnyílt *Exhibition of contemporary art in Hungary, Bohemia and Austria* volt (1913. december

6–27., New York; 1914. január 4–február 1., Buffalo; 1914. március 5–április 1., Chicago (The Art Institute of Chicago). Az Osztrák–Magyar Monarchia országaiból összegyűjtött grafikai kiállítás magyar anyagát Olgyai Viktor, a Magyar Képzőművészeti Főiskola tanára és dr. Pogány Kálmán, a Szépművészeti Múzeum Metszettárának vezetője állították össze. A katalógus bevezetőjének írója, Martin Birnbaum (1878-ban Miskolcon született és 1883-tól haláláig, 1970-ig az USA-ban élt), Réth Alfrédot, Kóródy Elemért, Késmárky Árpádot és Csáky Józsefet említi meg a magyar résztvevők közül.

1915-ben, a San Franciscóban rendezett Panama Pacific világkiállítás képzőművészeti bemutatkozása a legnagyobb szabású kiállítás volt a magyar képviselet részéről is. A 19. századi magyar mesterektől (Barabás Miklós, Benczúr Gyula, Lotz Károly, Karlovszky Bertalan, stb.), Munkácsy Mihályon, Paál Lászlón, Mednyánszky Lászlón, a gödöllői művészekén át a kortárs irányzatokat képviselő képzőművészeink művei szerepeltek (Ziffer Sándor, Beck Ö. Fülöp, Fémes Beck Vilmos, Uitz Béla, Ferenczy Béni, Simay Imre, Vedres Márk, Berény Róbert, Czigány Dezső, Galimberti Sándor, Kernstok Károly stb.). A grafikai anyagot a Szépművészeti Múzeum Grafikai Gyűjteménye állította össze. A Panama Pacific magyar művei egészen 1924-ig láthatók voltak a kiállítás eredeti helyszínén.

A harmadik nagyszabású kiállítás a Magyar Rézkarcolók Egyesületének bemutatkozása volt. Az 1925-ben Amerika-szerte (Boston, New York, Acron, Chicago, Baltimore, Brooklyn, stb.) megrendezett *Exhibition of Contemporary Hungarian Prints* kiállítás-sorozatot a Cleveland Museum of Art szponzorálta. 110 darab műalkotás összesen 1052 sokszorosított lapját jelentette ez az anyag, amiből 398 darabot eladtak múzeumoknak és egyéni vásárlóknak. A munkákból vásárolt a Clevelandi United Hungarian Societies is.

1929–1930-ban a philadelphiai nemzetközi grafikai kiállításon is szerepeltek a Magyar Rézkarcolók Egyesülete, Olgyai Viktor, a Magyar Képzőművészeti Főiskola Grafikai tanszékének tanára és tanítványai: Aba-Novák Vilmos, Patkó Károly, Varga Nándor Lajos, Tarjáni Simkovits Jenő, Derkovits Gyula, Szobotka Imre, Kmetty János alkotásai. Itt jegyeznénk meg, hogy Aba-Novák Vilmos szabadiskolájában kezdte meg festészeti tanulmányait Domján József. Valamint, hogy az ugyancsak a csoporttal kiállító Varga Nándor Lajos későbbi tanítványai lesznek: Domján József és felesége, Evelyn.

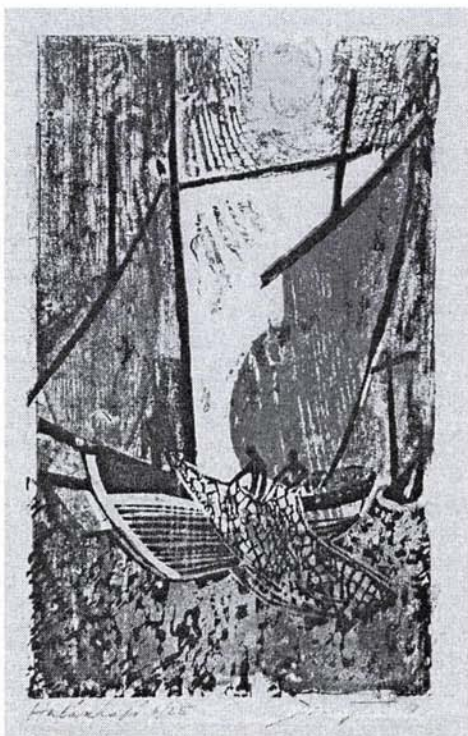
A grafikai kiállításoknak a festményekkel szemben eladás szempontjából nem csak nagyobb sikerük volt, de a kiállítás költségei (elsősorban a tengerentúlra történő szállítás miatt) is sokkal alacsonyabbak voltak. Ezenkívül az alkotás szempontjából mindig „mobilisabbak” voltak a grafikusok a festőknél, s még inkább a szobrászoknál. A sokszorosított grafika amerikai népszerűségére hosszú távon is felfigyelhetünk. A század elejétől több magyar grafikus telepedett le, vagy próbálkozott érvényesülni az Államokban. Köztük is különböző korszakok és irányzatok képviselőivel találkozunk. A hagyományos grafika amerikai terjesztése Kubinyi Kálmán (1906–1975) nevéhez kötődik, színes linómetszeteket és aquatintát készített valamint a Clevelandi Museum of Art iskolán tanított. A város éppen az ő tanári működése révén vált Amerikában a grafika fellegvárává. A grafika elsősorban a magyarok lakta területeken (New Brunswick, Cleveland) volt nagyon népszerű. A grafika nagy képviselőinek kell tartanunk Szalay Lajost és Domján Józsefet. Egyéni karakterű művészetük, úgy műveik tematikai világát, mint grafikai technikai, művészi tudását tekintve, valódi értékelésük, a hazai és a nemzetközi képzőművészetbe történő elhelyezésük még várat magára.

A több művésszel képviselt országos kiállítások felsorolásakor megemlítenénk az 1938-ban, New Yorkban rendezett, a Szlovákia területén élő művészek legnagyobb kiállítását is. A két világháború közötti időszak szlovákiai magyar képzőművészetének kritikus, Brogyányi Kálmán is írt e kiállítás magyar tagjairól. (Mint tudjuk, a volt szocialista tábor valamennyi országában uralkodó szocreál miatt hasonlóan alakult a művészettörténeti kutatások helyzete.)

Az adatok feltáratlan volta miatt egyelőre tisztázatlan előttünk az első világháború előtt, majd a két világháború között Amerikába kikerült művészek tájékozódási lehetősége és szponzorációja. Mint ahogy azt sem tudjuk felmérni, hogy hogyan viszonyultak az amerikai körülményekhez, mennyire hatottak művészetükre az ottani körülmények – vagy: hogy milyen külső inspirációs hatások érték őket. Egyéni kiállítások és próbálkozások fejezet alatt tárgyalhatnánk: Pogány Willy, a szecesszióból az expresszionizmus felé hajló művészetét. Pogány az első világháború után telepedett le Amerikában, ahol ismert művésszé vált: a Metropolitan Opera díszlet- és jelmeztervezője, és számos szálloda freskójának készítője. Pólya Tibor 1925-ben történő kiutazását. Egyévi kint tartózkodása alatt sikerült rajzait egy önálló grafikai mappában kiadnia. 1926-ban, New Yorkban volt kiállítása Scheiber Hugónak, kinek a berlini Der Sturm szerkesztője és kiállítás szervezője, Herwart Walden intézte az amerikai bemutatkozását. Ugyanő segített Kádár Bélának, aki 1928-ban érkezett ki és egy évig élt az USA-ban. Nevükkel kapcsolatban meg kell említenünk az 1927-ben, Torontóban (The Societé Anonyme Art Gallery of Toronto) bemutatott vándorkiállítást, melyen rajtuk kívül Huszár Vilmos, Moholy-Nagy László, Péri László alkotásai szerepeltek. 1919–1930 között az USA-ban élt Tihanyi Lajos festőművész, aki Katherine Dreier, Marcel Duchamp élettársa, műkritikus és gyűjtő közreműködésével utazott ki az Újvilágba. 1929-ben Brooklyn-ban nyílt kiállítása. 1932-ben az USA-ba távozott és Hollywoodban, Korda Zoltán rendező mellett kezdett el dolgozni Zilzer Gyula festő. 1934-ben Csóka István nősülés révén származott el Amerikába. A Hunter College, Parson School of Fine Arts-n tanított, a magyar grafika hagyományait folytatva. 1935. januárjától hosszabb ideig élt New Yorkban Aba-Novák Vilmos, a magyar festészet egyik kiemelkedő alakja. (Két évvel a jázszentandrás freskók elkészülte után utazott ki Amerikába. És ismerjük, hogy kb. ebben a periódusban volt a híres festő tanítványa Domján József.) Aba-Novák egyetlen kiállításáról tudunk, amely a Carnegie Institute-ban volt New Yorkban. Aba-Novák egy magyar kulturális szigetet, egy American – Hungarian Academy-t is szeretett volna New Yorkban alapítani, amelyben a magyar és amerikai művészek egyaránt közreműködtek volna. Bár a terve nem sikerült, mégis felmerül a kérdés, hogy ezt a képzést milyen formában képzelte el, esetleg a Római Collegium Hungaricum példájára gondolta el, ahol ő maga is posztgraduális képzésen járt 1928–1930-ban? És ha igen, akkor adódik a kérdés: hogyan fért meg esetlegesen egymás mellett az elképzeléseiben az olasz klasszicizmus és Amerika modernsége? Vagy éppen a neoklasszicizmust szerette volna átültetni Amerikába? Vagy a kettőt együtt képzelte?

Természetesen a nevek közül számos kimaradt. Egy, a korszakot és a problémákat átfogóan ismertető előadás nem is vállalkozhat többre.

Végezetül szeretnék rátérni Domján József festőművész személyére. 1956-ban távozott el Magyarországról. A forradalom alatt éppen Svájcban, Genfben tartózkodott, hivatalos kiküldetésben kiállításon vett részt. Tudjuk róla, hogy 1945 után, a szocializmus alatt számos külföldi kiállításon, hosszabb tanulmányutakon is járt (1948, Helsinki, 1952. luganói nemzetközi grafikai kiállítás, 1955-ben hosszabb utat tesz Mongóliában,

2. kép. Domján József: Halászhajó

3. kép. Domján József: Tűzliliom

Kínában, ahol nevezetes kiállítást rendeznek fametszeteiből). 1955-ben a legmagasabb képzőművészeti kitüntetést, a Munkácsy-díjat kapta, 1956-ban pedig a legnagyobb állami, azaz a Kossuth-díjat. Ezek után felmerülhet a kérdés – mint ahogyan emiatt személyét máig is vádák érik –, hogy miért ment el itthonról a szocialista rendszer által egyik „legmegbecsültebb” képzőművésznünk? A válasz magában a rendszerben található. Domján József tehetséges, művészeti kvalitással, témagazdagsággal, kifejezőkészséggel rendelkező festőművész volt. Külföldi utakra rendszeresen kiküldték, hiszen „túszként” itthon volt a családja. Tudták, hogy visszatér hozzájuk. A Budapesten rendezett kiállításai által pedig igazolni (is) kellett a külföldről érkező meghívásokat. Ezenkívül a képzőművészeti élet pártvezetőségének is demonstrálnia kellett, hogy nemcsak a saját „körükből” küldenek ki külföldre embereket. Így került pl. arra is sor, hogy a személyi kultusz évei után Domjánt beválasztották a Képzőművészeti Szövetség Grafikai Szakosztályának vezetőségébe. Hogy „védenie” kellett önmagát, művészetét a kultúrpolitikával szemben, arra egy példát ragadnánk ki a Képzőművészek Szövetségének 1956-ban, a korábbi (pontos dátumokkal és dokumentumokkal feltüntetett) Jegyzőkönyvek alapján készült összesítéséből. Ez alapján 1953-ban a Szövetség ülésén Domján is szót kért. A Jegyzőkönyv hiteles sorai szerint: „Domján a sokszorosító grafika jobb árazását követelte. Elpanaszolta, hogy voltak, akik eltanácsolták a pályáról. (Spartacus-sorozatát a zsűri »saját érdekében« nem állította ki.) E szavakkal fejezte be drámai felszólalását: »Kérem a Szövetség segítségét további munkámban, hogy ne következzen be Derkovits tragédiája rajtam.« (254. oldal) Tudjuk, hogy Domján azóta elhagyta Magyarországot. Sorsa nagyon elgondolkoztató. Fametszeteivel szemben

mutakozó akkori értetlenség legfőbb okát abban látom, hogy a realizmus helytelen értelmezése következtében »részletező előadásmódot« követeltek a fametszettől is, holott a fametszet előadásmódja már eleve áttételes.”

Domján József az alkotói művészi és az emberi szabadság, a szabad ember szabad választása miatt menekült el Magyarországról, sok más művészhöz, írónkhoz és másokhoz hasonlóan. Az egy évtizeden át hangoztatott és láthatóan nem változó hivatalos kultúrpolitika, a személyi kultusból és a zsdanovi esztétikából fakadó elvárások és diktátumok elől. Az elől a parancs elől, amely úgy szólt: „Meg kell tanulni a marxizmus-leninizmus elsajátítását és alkalmazását a képzőművészetünkben.” (1953). „Nem valami stílus uniformizálásra, hanem a művészet demokratikusságára, népnevelői feladat vállalására gondolunk.” (1953) – követelmény elől. „A művészet kiindulópontja és célja maga a társadalom, a társadalmat építő, a szocializmust építő, a szocializmus ügyével foglalkozó ember” – hamis tétel elől.

Hogy mennyire így volt ez, hogy milyen körülmények közt éltek művészeink, azt a forradalom vérbefojtása nyomán, a fájdalom nyomán született művek sora illusztrálja. A hosszú évekig tartó megtorlás következtében itthon nem mertek beszélni 56-ról. Megrendítő alkotások főként idegenben születtek. Szalay Lajos *S. O. S. A magyar dráma. 1956.* című albumában megjelent sorozatával állított örök emléket a forradalomnak. Az 50 lapból álló alkotása Magyarországon csak a nyolcvanas évektől ismert. Domján József *Ungarische Legende* című metszetekből álló, 1957-ben, Freiburgban kiadott művét még sohasem látta a hazai közönség. Nincs is lapjaiból a gyűjteményekben.

Domján képzőművészeti munkássága 1977-ben került újra Magyarországon reflektorfénybe, akkor, amikor művei egy része Sárospatakra érkezett. Sárospatakon kívül a Magyar Nemzeti Galériában található meg alkotásai: életmű korai művei mellett az Amerikából érkezett nagyszerű sorozatokkal. A Domján-életmű teljes feldolgozása, és egy monográfia megszületése még várat magára. Nem kérdés, hogy nagy művész. Ezt egész élete folyamán bizonyította. 1955-ben az Ernst Múzeumban nyílt kiállítását az előadásom elején idézett – nézeti tekintetében tántoríthatatlan – Fülep Lajos nyitotta meg. Visszatérve említett tanulmányához, újra tőle idéznék: „A helyet és a kort tehát szüntelen mozgásában, változásában kell tekintenünk, még inkább mint bárhol.” – Így van ez máig érvényben.

Válasz, vagy válaszadás próbálkozás arra a kérdésre, hogy hol helyezhető el Domján József művészete. Hogy a folklór területéhez áll-e közelebb? – gyakran felvetik kérdésként. Kijelenthetjük: művészete nem folklór téma-, még inkább nem annak tárgykörébe tartozik. Bartók Béla és Kodály Zoltán példáját követte, akik a népzene gyűjtötték és tiszta forrásként használták fel a 20. századi modern zenében. A harmincas évek második felében a népi írók körében elterjedt gondolat volt, hogy a két zeneszerző nyomán a képzőművészek is próbálkozzanak ezzel az „úttal”, módszerrel. Domján József művészetét is ekként kell értékelnünk: a népművészet tárgyi emlékeinek ornamentika kincsét emelte be a magas művészetbe, a grand art-ba. A kérdés tehát, a népi és a nemzeti kultúra összefüggése, a beépülés, az azonos talajból fakadás, amely képes oly magas értéket teremteni, hogy az az egyetemes művészet kategóriájába is tartozik.

Domján művészetének ezen jellegéből is adódik, hogy a 20. századi magyar művészet egy másik jelentős magyar származású alakja, Lesznai Anna dekoratív művészetével összevessük. Mindketten illusztrációkat is készítettek, és önálló, népi motívumokat felhasználó, azokból építkező grafikákat. De Lesznai Annáéval szemben más volt Domján

4–5. kép. Domján József 1955-ös munkái

határozott stílusa: formai és téma kifejezése. Lesznai közelebb áll a szecesszióhoz, a századforduló szellemiségéhez tartozik, míg Domján művészete sokkal előremutatóbb. Művészetében mindvégig ott bujkál: nem is ma értékeljük annyira, mint művészetében ott a jövő érdeklődése. Lapjainak elementárisan a népi művészetet őrző karaktere egy a modern kor, a 20. század üzenete lesz a későbbi századok felé egyetemes érvényűen. A lapokon látható motívumai nem a magyar folklórt konzerválják: miközben láthatóan az erdélyi hímzésekhez, az alföldi pásztorok használati tárgyainak (pásztorbot, sótartó, stb.) faragásához nyúlt. Domján művészeti habitusában benne érezzük: bármely nép ősi hagyományaihoz, motívumkincséhez nyúlhatott volna képességei és művészi ambíciója alapján. De ezt ismerte: alkotás közben ebben, ennek a kincsnek a kötött rendszerében kalandozott. És éppen a népművészet leszűrt formai ornamentika kincse – és azon belül a forma „felépülési” rendszerének pontos ismerete – adta meg számára ennek továbbgondolását és alkotó fejlesztését. Ez már a művész önálló teremtő ereje. Ugyanaz a teremtő erő, amely alapján a 20. századi modern művészeti irányzatok (kubizmus, neoprimitivizmus stb.) is elindultak és teremtettek a konzervatív művészeti elvekkkel szemben új formanyelvet és új emberi, művészi tartalmat. Domján József ezt teremtette a szocreállal, a rendszer által kiüresített „művészettel” szemben.

“IN A WORLD AND TIME APART”

Hungarian artists of the USA and their art.

The complex relations between Hungarian-American artists and Hungarian government officials, Hungarian artists and art historians

The oeuvre of Hungarian artists living in the USA during the 20th century is still unresearched for the greater part. This paper examines the Hungarian political and social attitudes towards the Hungarian artists who had settled in the USA or spent a longer time there.

The complex nature of this relation is indicated by the fact that during the Socialist era, the position taken by state officials on these artists often differed from the sentiments of their fellow-artist and non-official art history.

Interest in the Hungarian artists living in countries other than Hungary underwent a revival in the early 1990s, with increasing interest being shown in the life and work of artists living in the neighbouring countries and in other parts of the world. Viewed from the States, a discussion of the art and art history of a Central European country based on where the artist was born or on the principle of the artist belonging to a particular nation might seem rather strange. The situation of the Hungarian artists living in neighbouring countries can be explained by the twists and turns of Hungarian history and the major historical crises. The dark and fateful periods of 20th century Hungarian history cast a long shadow over Hungarian culture, and determined the conditions under which Hungarian art developed. The different Hungarian émigré groups, representing different ideological values and social affiliations, can be linked to World War 1, the Hungarian Republic of Councils, the Trianon Peace Treaty, the interwar Horthy period, World War 2, the nationalisation of private property between in 1946–47, the Rákosi era, the Hungarian Uprising of 1956 and the reprisals in its wake, Kádár's hard dictatorship in the 1960s and the era of Goulash Communism from the late 1970s. Individual artistic attitudes embrace a broad spectrum, ranging from traditional, conservative, European values to the avantgarde. The artists who had emigrated to the United States had almost without exception graduated from the Academy of Fine Arts in Budapest and thus their art is definitely rooted in the Hungarian artistic tradition. Their artistic vision and style was to some degree influenced by the Hungarian milieu, and the direction taken by a particular artist's art and, very often, its later flourishing, was in many cases nourished by the broad interpretation of Hungarian art from which it drew its inspiration.

This paper focuses on the Hungarian artists whose art is emphatically part of Hungarian art within universal art. It must also be borne in mind that without detailed studies on the oeuvre of the Hungarian artists living and working abroad (including our compatriots in the United States), we can hardly speak about Hungarian art as a whole.

In the decades after World War 2, the artists living and working in the United States were a taboo, and it was even forbidden to know about their existence. They lived in another world and the artists who had earlier visited this other world and had exhibited their works there retroactively also became part of that world (Vilmos Aba Novák, István Csóka, Willy Pogány and others; exhibitions: 1913–1914, New York, Buffalo, Chicago: Exhibition of contemporary graphic art in Hungary, Bohemia and Austria; 1915, San Francisco: Panama–Pacific International Exposition; 1916, San Diego; 1925, Exhibition of the Hungarian Copper Engraving Artists' Association, etc.). It is still not known whether Hungarian artists had exhibited their work at the International Exposition of 1916 held in San Diego. A total of five hundred works by seventy-six painters, forty-four graphic artists and twelve sculptors were displayed at the first major exhibition of Hungarian art in the United States. This major exhibition was preceded by another one, the *“Exhibition of contemporary graphic art in Hungary, Bohemia and Austria”*, which also featured works by Hungarian artist. In 1925, the Cleveland Museum of Art sponsored an exhibition displaying a hundred works made by the Hungarian Copper Engraving Artists' Association, which then toured the States (Viktor Olgyai and his students, Vilmos Aba Novák, Károly Patkó, Nándor Lajos Varga, János Kmetty). Aba Novák spent a longer period of time in New York in 1935.

Curiously enough, Mihály Munkácsy's decorative, richly coloured paintings of bourgeois salon interiors and idylls too were retroactively relegated to this "different time". Official Socialist art history deemed Munkácsy's paintings sold in the United States by Charles Sedermayer, his art dealer, as reflecting a "petit bourgeois and bourgeois attitudes" – these paintings were contrasted with works such as the *Yawning Apprentice*, the *Condemned Cell (The Convict)*, the *Pawnshop* and the *Tramps at Night*, portraying the "working class".

Despite the seeming conflict between the experimentation characterising avantgarde art and Socialist ideology, the history of Hungarian avantgarde art has been studied in much greater depth than the art of the artists living in the United States whose oeuvre followed traditional directions. The reason for this should be sought in the fact that Hungarian art historians (Éva Bajkay, Lenke Haulish, Júlia Szabó, Olivér Botár, Éva Forgács) began to examine the international context of the Hungarian avantgarde, alongside the importance and key role played by Lajos Kassák, László Moholy-Nagy and others, such as Anna Lesznai. The artists who had emigrated to the United State before World War 2 and those who fled Fascism were judged more mildly by officialdom than those who had left the country in 1956 of their own accord or as "criminals". Official policy drew a very sharp distinction between the different types of emigration. The image of an enemy served to imprint the image of Socialism as a positive system. Following the crush of the Hungarian Uprising of 1956, extremely harsh and false accusations were levelled against the Hungarian emigration. The émigrés were branded with demagogical charges.

A separate section of the paper is devoted to József Domján, his reception in Hungary and the duality of the reception of his oeuvre. Another section focuses on Lajos Szalay, the outstanding graphic artist of the emigration and compares his life and art to that of Koloman Sokol, a Slovakian artist. The paper is rounded up by an overview of the reception in Hungary of the Hungarian artists who had emigrated to the United States in 1956.

"Homage to the motherland". Exhibition, December 1982–February 1983

"In a world and time apart". International conference on 20th century Hungarian art from 1918 to the present and the accompanying volume of conference papers.

The author has devoted several studies to the issues discussed in this paper. She read a paper, *"Art in support of and in conflict with political power"*, at the International Congress of Hungarian Studies held in Jyväskylä in 2001, whose theme was *"Power and Culture"*.

Lilla Szabó

SAJÓPETRI RÓMAI KATOLIKUS TEMPLOMA

VÁMOSI KATALIN

Sajópetri nevét a *Várad Regestrum* nevezetű forrásanyag, amely a Nagyvárad Káptalan néven az egyházi és világi bíróság feljegyzéseinek gyűjteményes adattára, 1221-ben említi, mint „Villa Petur”.¹ Szent Péter tiszteletére épült középkori temploma a pápai tizedlajstromokban Petri, Petrim, Péter névalakokban szerepel² és már 1332/37-ben fennállt.³ A török hódoltság idején, a 16. század közepén a faluval együtt elpusztult. A 18. századig néptelen pusztaságot benépesítette a királyi uradalmat kezelő kamara görög katolikus ruténokat vagy más néven ruszinokat betelepítve, akik 1740-ben egy nád-fedeles fatemplomot építettek.⁴ Ennek helyén épült a jelenlegi görög katolikus templom 1781-ben, címünnepe Szent Mihály főangyal.⁵

A Canonica Visitatio 1769. június 8-i adata szerint Petri filia – anyaegyház Sajó-lád – latin szertartású katolikusainak száma 246 fő, a görög szertartásúak aránya kétszerese a latinokénak, tehát 492 körüli a lélekszámuk,⁶ amely egyértelmű utalás a betelepítésre. Az 1851-ben kiadott Fényes Elek szótár 366 fő római és 521 fő görög katolikus számadatot közöl, melyek hasonló arányt jeleznek.⁷ Viszont a római katolikus hívők számának gyarapodásáról is tájékoztatnak az 1851-es, valamint az 1990-es (római kat. 445 fő, görög kat. 546 fő), 1910-es (római kat. 527 fő, görög kat. 569 fő), 1930-as (római kat. 532 fő, görög kat. 572 fő) népszámlálási adatok,⁸ továbbá az 1940-ben rögzített adatok, hiszen 563 római és 536 görög katolikus hívőről tájékoztatnak.⁹ Az 1982. évi Schematizmus szerint az 1200 lelket számláló lakosságból már csak 440 fő vallja magát görög katolikusnak,¹⁰ a római rítusú hívők száma 600 körüli.

Sajópetri római katolikus híveinek gyarapodó közössége már a hatvanas években foglalkozott a templomépítés gondolatával, mivel csak egy 1936-ban épült, a mai napig álló iskolakápolnájuk volt. Villányi János sajlóádi plébános már 1964-ben templomépítési engedélyt kért a községi tanácstól, amely előterjesztésre választ nem kapott. Templom emelésére vonatkozó tervek ismét 1990-ben kerültek napirendre – Balpataki Béla plébános úr kezdeményezésére –, ami az egyházközség képviselő-testületének támogatásával,

1 Várad Regestrum, 1903. 267. „... pristaldo Gregorio de villa Petur.” / „Sajó-Petri penes Ónod et Sajó-Lád in com. Borsod.”

2 Csikvári (szerk.) 1939. 132.

3 Soós 1985. 113.

4 Soós i. m. 113.

5 Schematismus Venerabilis Cleri Graeci Ritus Catholicorum Diocesis Eperjesiensis pro anno domini 1882.; I. Districtus Alsó-Borsodiensis. 1882 Eperjesini, 86.

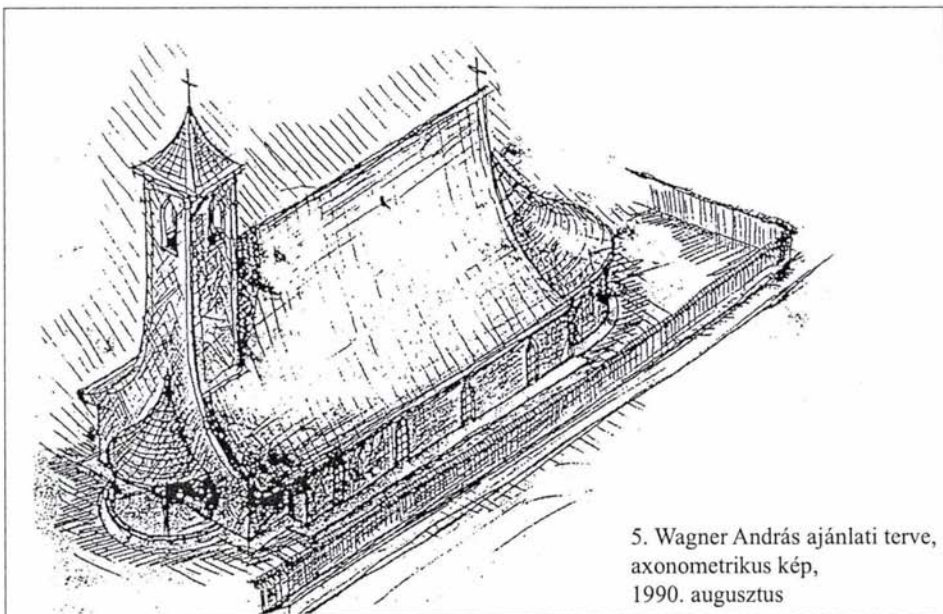
6 Canonica visitatio possessionis Sajó-Lád cum filialibus Alsó-Zsólca et Petri, Anno 1769. die 8. Junii. „In filiali Petri catholici ritus Latini confessionis capaces 246, incapaces 38. Graeci ritus unitorum fors bis tot, quot ritus Latini.”

7 Fényes 1851. 233.

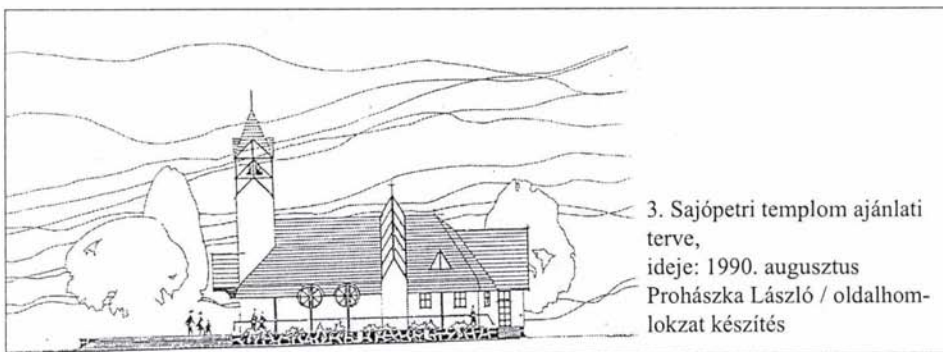
8 Fényes i. m.; Magyar Statisztikai Közlemények 1902. 1900. évi népszámlálás. Borsod megye. 222–223.; Magyar Statisztikai Közlemények 1912. 1910. évi népszámlálás. Borsod megye. 220–221.; Magyar Statisztikai Közlemények 1932. 1930. évi népszámlálás. Borsod megye. 212–213.

9 Patay Pál. Adatgyűjtemény a magyarországi harangokról az 1958–2000 közötti évekből. Kézirat.

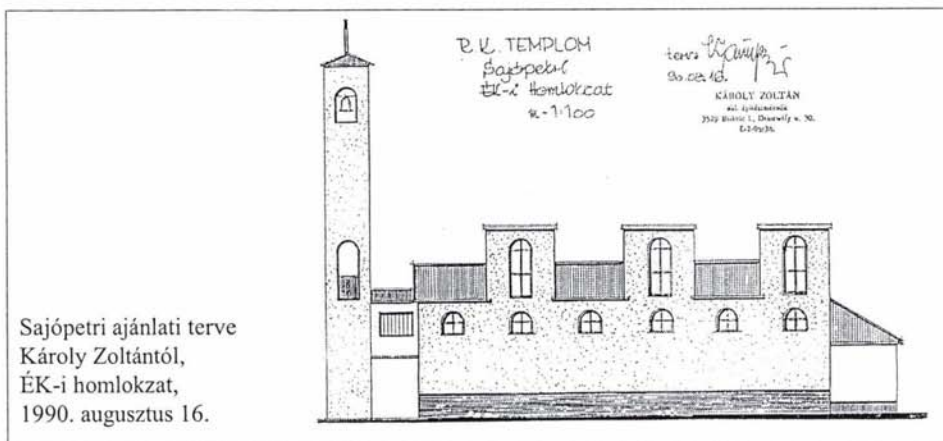
10 A Hajdúdorogi Egyházmegye és a Miskolci Apostoli Kormányzóság Schematizmusa, 1982. 99.

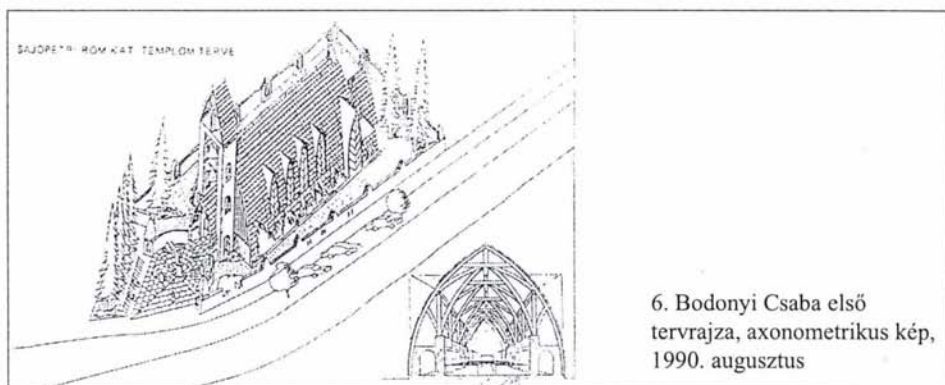
5. Wagner András ajánlati terve,
axonometrikus kép,
1990. augusztus

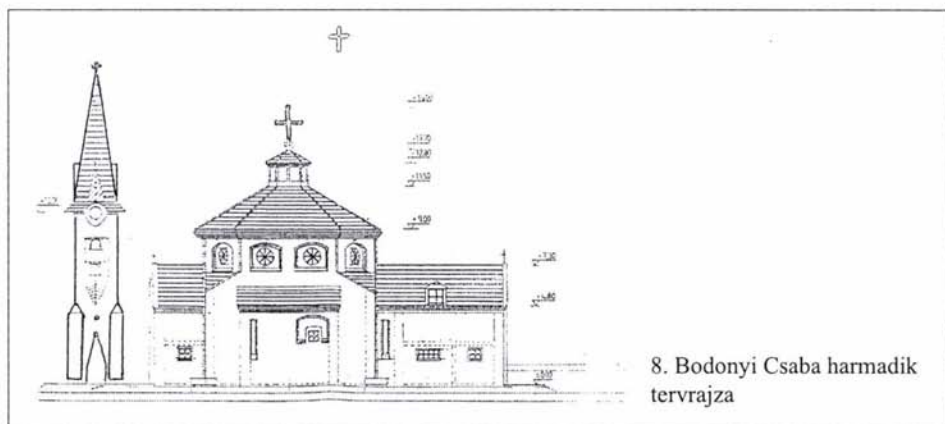
3. Sajópetri templom ajánlati
terve,
ideje: 1990. augusztus
Prohászka László / oldalhom-
lokzat készítés

Sajópetri ajánlati terve
Károly Zoltántól,
ÉK-i homlokzat,
1990. augusztus 16.

6. Bodonyi Csaba első
tervrajza, axonometrikus kép,
1990. augusztus

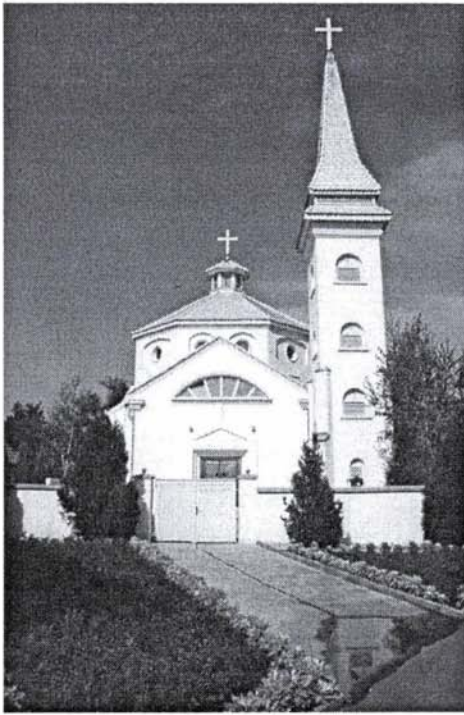

8. Bodonyi Csaba harmadik
terverajza

a telek kiválasztását és megvételét követően el is kezdődött. Az alapkőletételre a templom titulusának – Rózsafüzér Királynője – ünnepén, október 7-én, 1990-ben került sor.

A kiírt tervpályázatra négy tervező nyújtotta be pályaműveit, melyek közül az érsek úr, dr. Seregély István, a Bodonyi Csaba készítette pályázati munkát találta legmegfelelőbbnek. A pályaművek közül az Investplan Kft. vezető építésze, Prohászka László pályázati munkájában hangsúlyozottan jelentkezett a hagyományosabb formák előnyben részesítése, hivatkozási alapot képezve számára a telek körül emelt épületek – a könyvtár, a görög katolikus templom, családi házak – meghatározó jellege mind stílusukban, mind hangulatukban. Ezen karakter jutott kifejezésre Károly Zoltán, miskolci tervező által 1990. májusában benyújtott pályaművében is. A bonyolult, túl költséges legelső terv helyett Bodonyi Csaba átdolgozott, harmadik tervváltozata valósult meg 1993-ban. A Bodonyi Csaba tervezte templomok, mint az 1996-ban elkészült encsi és az Ózdon 2000-ben felszentelt görög katolikus templom, valamint a római katolikus templom Sajópetriben, hasonlóságot mutatnak tömegképzésükben és centrális alaprajzukban.

A geodéziai vizsgálat kedvezőtlen talajösszetételt mutatott ki a Borsod megyei község Dózsa György út 70. sz. alatti ingatlanán, aminek következtében mintegy három méter mély alapozás szükségeltetett, mivel megfelelő teherbírású homokos-kavics rétegre csak ebben a zónában bukkanhattak. Az 1991. augusztus 5.–1992. szeptember 4. között zajló vasbeton alapozási munkálatoknál jelentős volt a falu lakóinak segítsége, össze-

Keleti homlokzat a főbejárattal

busával figyelemfelkeltően magasodik, szinte megálljt parancsol az arra haladónak. A templomok központi elhelyezése a középkori települések szerveződését idézi, amelyek a legfontosabb hivatali épületek, az önkormányzat és a könyvtár szomszédságában állnak. A Rózsafüzér Királynője templomot vakolt, fehérre meszelt téglakerítés övezi, melyet a főbejárati és délkeleti részen fából készült, egyedi tervezésű kapuk tagolnak.

A harangtorony olasz campanilekre emlékeztetve a templomtól külön épült meg. A templom centrális alaprajza és kupolalezárása bizánci előképeket feltételez. A központosított térszéményt megjelenítő, négyszögletes fülkeképződményekkel bővített négyzet kupolafedése a lanternával hangsúlyozza a központi épületrész kiemelt jelentőségét. Ugyanakkor a trompusok háromszög záródású üveglaklakai falmagasságban megnyitják a külvilág felé a teret, belopva így a természeti eget a belső térbe, jelentősen csökkentve ezzel a kupola szimbolikus jelentését. A trompusok üveg áttörése, mint fényforrás főlegessé válik, megállítja a vertikális vonzását, olyannyira, hogy a bent tartózkodó tekintetét nem vonzza a kupola, „*az égbolt földi mása*”. A déli és északi oromfal elliptikus ívű, fekvő ablaka, mint fényforrás jelentkezik a kórus, illetve a hittanterem helyiségeinél, ugyanakkor a fő- és mellékhomlokzatok bejárati nyílászárói fölé került timpanonnal együtt díszítő eleme az épületnek.

A nyolcszögű tambur ablakkoszorújának köríves nyílásait Kovács Keve János üvegtervező és iparművész készítette. A tizenkét darab tondő formájú üveglakl elegáns, finom kék-fehér színekkel kombinációjával felhőket jelenít meg, mintha összemontírozott

fogása, ami a későbbiekben sem lankadt, sem az anyagi hozzájárulásokat tekintve, sem kétkezi fáradozásaik terén. A torony alapozását 1993-ban kezdték, tetőhéjazatának lefedése fehér mázas, zsolnai hódfarkú cseréppel, az éleken kúpcseréppel történt, hasonlóan a nyolcszögű kupolához, a lanternához, a nartexhez és az oldalterek tetőzeti lefedéséhez. Adományokkal segítették az építkezés sikeres kimenetelét a hazai támogatók, valamint számottevő volt a külföldi segélyek általi gyarapodás is. Így jelentős segítséget nyújtott az Europäischer Hilfsfonds Kirche in Not, az OTP miskolci központja, a helyi önkormányzat és az érsekség is.

Dr. Balpataki Béla plébános számára ez az építkezés – a szücsi templom és alsózsolcai templomtorony felépítését követően – már a harmadik templomot jelentette, ami az ő munkálkodása, szervező tevékenysége nélkül ma nem világítana fehérségével jelként a falu közepén, ahol a görög katolikus templommal együtt a falu szellemi középpontját jelöli ki. Bár méreteiben kisebb attól, mégis fehér ku-

vizuális effektek lennének. A felhők egy része raszterrácsból készült. Az ablakok vonalát keretező motívumok jelenléte ritmikusan, díszítő jelleggel tagolja a falfelületet.

A Rózsafüzér Királynője templomot 1994. október 9-én szentelte föl dr. Seregély István érsek. A felszentelés évében készültek el a belső tér képzőművészeti alkotásai is, nevezetesen a Varga Éva szobrászművész készítette Szent József-szobor, a Feledy Gyula festőművész alkotta Rózsafüzér titkait ábrázoló olajképek, a keresztút stációi Anderkó István faragásában, valamint a szentély berendezési tárgyai, a „Rózsafüzér Királynője” tűzzománc oltárkép, az ambó, a tabernákulum, melyek Rácz Gábor iparművész alkotásai.

A kívül-belül vakolt, fehérre meszelt téglafalak alkotta sarokboltfülkéket jelölték ki a szobrok számára, így a szentély két oldalán Szent József, valamint a Szent Péter és Mindszenty bíboros alkotta szoborcsoport kapott helyet. A főbejárat bal oldali trompusában Szent Antal plasztikája látható. Szanyi Péter, miskolci szobrászművész által készített életnagyságú, bronz szoborkompozíció¹¹ a „beszélő kezek” lendületével kapcsolja össze a két alakot – erősítve ezt Szent Péter fejmozdulatával – és küld üzenetértékkel bíró kijelentést, felidézve a pápai szavakat: „A harminckét bíboros közül te leszel az első, akinek vállalnod kell a bíborszínnel jelzett vértanúságot.”¹²

A bíboros meggyötört alakja, arcvonásai a szenvedés ellenére is magában hordozzák az elmélyedésnek, az erőt adó imádságnak – amire utal a hercegprimás kezében lévő rózsafüzér is – a hitnek olyan fokát, amely lehetővé teszi nehéz keresztjének elfogadását és hordozását. A kezek formálta háromszög csúcspontja pontosan a bíboros kérő kézmozdulatát kiemelve, továbbvezeti a tekintetet Szent Péter kezeire, jobbában tartott bilincseire, – melyeket a térdelő hercegprimás alázattal elfogad – és a baljában égbe emelt kulcsokra, mintegy felvillantva a mennyek országának képét, mártírságát követő más dimenzióba jutás lehetőségét. A posztamensen álló apostol elképzelt, dúsan redőzött drapériától övezett tömege és a térdeplő hercegprimás karakteresen megformált alakja között analógia vonható nemcsak az üldözést, börtönt vállaló magatartásuk terén, hanem hitvallásukban, „Isten iránti szeretetükben”.¹³ Kuklay Antal címzetes kanonok, körömi plébános-művészettörténészől ered a kompozícióbeli megoldás, amely az érsek úr külön engedélyével valósulhatott meg, hiszen az egyházi szabályok értelmében a még szentté nem avatottak ábrázolása, szobraik önálló felállítása templomokban nem történhet meg. A bíboros alakja Sajópetriben előkép nélkül formálódik meg.

Varga Éva mészakőből, anyagszerűen, tömör formákból megmintázott Szent József-szobra nemes egyszerűséggel, bal oldalán attribútumával, a fűrészsel jeleníti meg, munkától megedzett, erőt sugárzó markos, széles kezeit, nagy lábait kihangsúlyozva. A fej kissé oldalra fordulva, elmozdulást mutat a földön szilárdan álló testhez viszonyítva – bár az előre helyezett jobb láb és a karok helyzete lágyan íveli alakját – amit a jobb váll megemelése követ. A robusztus végtagokkal ellátott, mégis légiesen könnyed test bezárta háromszögforma csúcsára állított, jelölve irányultságát, ellentétben a fej, mellkas irányvonalának fölfelé törésével, az arc átszellemült, áhítatot kifejező, lelki finomságot

11 A tervezett szoborcsoport vázlatait 1994. augusztus 7-én fogadták el. A művész 1994-ben készítette el a Szent Péter-szobrot (bronz, 160 cm) és 1995-ben Mindszenty József egész alakos portróját (bronz, kb. 1 m). A szoboregyütttest 1996. február 22-én áldotta meg dr. Márfi Gyula egri segédpüspök.

12 XII. Pius pápa szavai elhangzottak 1946. február 21-én Mindszenty bíborossá krcálása konzisztóriumán.

13 Elhangzott a szoborszentelés ünnepén, dr. Márfi Gyula egri segédpüspök tolmácsolásában. Balpataki Béla plébános úr szíves közlése.

Varga Éva: Szent József
1994. mésző, m: 170 cm

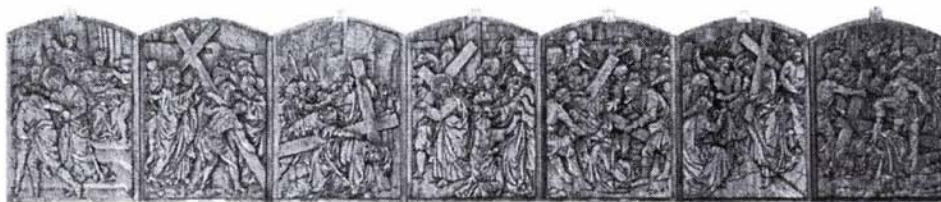

Szanyi Péter: Szent Péter és Mindszenty bíboros
1996. bronz, m: 160 cm, m: 116 cm

sejtető elrövedésével. A kifejezőmód ezen kettőssége nem bontja meg a szent alakjának harmonikus egységét, inkább a transzcendens felé nemesíti az egyszerű ember alakját, költőiséggel átitatva. Szent Péter szobrához hasonló posztamentesen áll Szent József plasztikája, akinek nemes alakja a templomtér kiképzésével egységet képez, összecseng. A harmadik szobrot, amely Szent Antalt ábrázolja, Kuklay Antal címzetes kanonok, kőrömi plébános 1997 tavaszán szentelte föl.

A délkeleti és északnyugati falak Keresztút képeinek fába faragója a Szatmárnémetiben élő Anderkó István rajztanár, aki már az építkezés megkezdésekor felajánlotta a reliefek elkészítését, amelyek adományként egy-egy család illetve a Rózsafüzér Társulatok finanszírozásában kerültek megvásárlásra, feltüntetve a képek alján lévő tűzománc lapocskákon a donátorok neveit.¹⁴ A faragott domborműstációk kavargó, körkörösén megszerkesztett centrális perspektívájú kompozíciójának középpontjában Jézus Krisztus alakja magasodik, illetve görnyed meg a kereszt súlya alatt. Az átlós szerkesztés egyre horizontálisabb lefektetése, szinte földdel való eggyé válása érzékelteti Krisztus halálhoz való fokozatos közeledését, mintegy betemetve fekvő alakját a kereszt által,

14 Adományozók: I. Rózsafüzér Társulat, Sajópetri; II. Szikszai János; III. Üveges Józsefné, Kapczár Andrásné; IV. Rózsafüzér Társulat, Alsószolca; V. Váradi Istvánné; VI. Rózsafüzér Társulat, Sajólad; VII. Oroszné Gyarmati Ilona; VIII. Dobai Gáborné; IX. Szikszai József, Zombori József; X. Kosárkó József; XI. Makkai Bertalan; XII. Szabó Ferenc; XIII. Labancz Jánosné; XIV. Burai Andrásné.

Anderkó István: *Keresztút*
1994. fa, 62x44 cm

horizontálisan kettévágja a képmezőt. A Jézus körüli figurák segítően vagy épp ellenkezőleg, gúnyolódva, kárörvendően övezik alakját és kapcsolják egybe a kompozíciót. A gazdagon faragott, sötétbarna, lakkozott faképsor drámai megjelenítése a Keresztút állomásainak, ugyanakkor bensőséges, elmélkedésre alkalmas meditációs pont is.

Míndez még hangsúlyosabban, kiemeltebben állítható a diadalív vonalát követő, Feledy Gyula megálmodta Rózsafüzér Titkokat¹⁵ ábrázoló tizenöt olajképről, amelyek a templom fő motívumaként az egész belső teret uralva, rabul ejtik a tekintetet. A diadalív bal oldalán, az óra járását követve, alulról fölfelé „*olvasható*” örvendéses olvasó titkait,¹⁶ telített, tiszta, élénk színekből komponálta meg a festő, a középpontba helyezve Mária és Jézus alakját, amellyel megteremtette a képsor egységét, ugyanakkor egy-egy kép önálló létét is. A Szűz alakját borító drapériák pirosa, kékje, sárgája vonul végig domináló erővel, elérve a tetőpontot, a megtestesülés, a nagy Titok, az Élet megjelenésének, a világra születésnek pillanatát.¹⁷ Ez csúcscsodok ki a világító permanens sárga kelme egybefonta Mária és kised együttesében, valamint bemutatása alkalmával a templomban a fekete, sárga és mélyvörös képezte sarokból kiemelkedő, fölemelt kised és Istenszülő kettősében. „*(Az Ige) volt az igazi világosság, amely minden embert megvilágosít. A világba jött, a világban volt, általa lett a világ, mégsem ismerte föl a világ.*”¹⁸ József és Mária alakja vezeti a tekintetet a templomban megtalált Jézusra, aki kezével kérdőleg fordul Anyjához, baljával pedig fölfelé mutatva utal az őt küldőre. „*Miért kerestetek? Nem tudtátok, hogy Atyám dolgaiban kell fáradoznom?*”¹⁹

A színek nyelvén megfogalmazódó események sorában a fájdalmas olvasó titkai villannak fel a boltív félkörívén. A vörös és szürke színfoltok a kínokkal teli szenvedés és a testi megsemmisülés kifejezői, különösképpen a középső három képen²⁰ érvényesülnek ezek a színek. Míg az Olajfák hegyének jelenetét beburkoló zöldek, barnák, sárgák tompított, halványuló, egyre inkább derített, kialvó, visszafogott színárnyalatai a bekövetkező

15 A rózsafüzér titkai: Az örvendéses titkok, a fájdalmas titkok (1. Aki érettünk vérrel verejtékezett 2. Akit érettünk megostoroztak 3. Akit érettünk tövissel megkoronáztak 4. Aki érettünk a nehéz keresztet hordozta 5. Aki érettünk meghalt a keresztfán) és a dicsőséges titkok (1. Aki a halálból feltámadt 2. Aki a Mennybe felment 3. Aki nekünk a Szentlelket elküldte 4. Aki téged Szent Szűz a mennybe fölvett 5. Aki téged Szent Szűz a mennyben megkoronáztott). II. János Pál pápa 2002-ben kiegészítette a világosság titkaival.

16 Örvendéses olvasó titkai, tizedekre felosztva: 1. Akit te Szent Szűz a Szentlélektől fogantál; 2. Akit te Szent Szűz Erzsébetet látogatván méhedben hordoztál; 3. Akit te Szent Szűz a világra szültél; 4. Akit te Szent Szűz a templomban bemutatnál; 5. Akit te Szent Szűz a templomban megtaláltál.

17 A 3. titok.

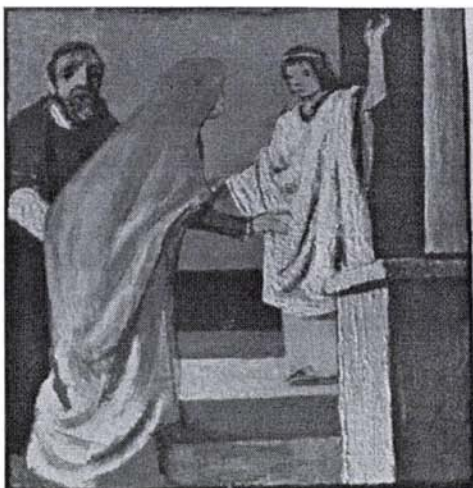
18 Jn 1, 9–11.

19 Lk 2, 49–50.

20 A Fájdalmas Olvasó titkai: 2. Akit érettünk megostoroztak 3. Akit érettünk tövissel megkoronáztak 4. Aki érettünk a nehéz keresztet hordozta.

*Feledy Gyula: A Rózsafüzér titkai
(Örvedetes 3. titok), olaj, fatábla, 55x50 cm*

*Feledy Gyula: A Rózsafüzér titkai
(Dicsőséges 4. titok),
olaj, fatábla, 55x50 cm*

*Feledy Gyula: A Rózsafüzér titkai
(Örvedetes 4. és 5. titkok),
olaj, fatábla, 55x50 cm*

keresztre feszítés előfutárai, kvázi látomásszerű hatást kiváltva fonják körül Krisztus térdeplő, magányos alakját. Az előző kép sodró jobbratartását a korpusz megingathatatlan vertikálitása felfogja, lehatárolja, jelezve az emberekért, a világért vállalt áldozatát, egy új élet reményét, melynek jelképe, fája lett a kereszt.

A föltámadt, egészen új létezési módban részesült testet, a Dicsőséges Olvasó Titkainak örömteli híreit jeleníti meg a Jézus mennybemenetelétjelképező fölfelé „*suhanó*”,

emelkedő alak – hasonlóan Mária mennybe fölveteléhez, megkoronázásához²¹ –, illetve a transzcendens terét sugalló színek világa.

A színek telítettsége, intenzitása egyre inkább csökken a három ciklusban jobbra haladva, azaz átértékelődve vonul végig feltárva az üdvtörténet összefüggéseit, mélységeit. A képmeditáció műfaji jegyeit tömörítő, a színek poézisává lett, időt és elmélyedést igénylő képsor csöndre inti a betérő embert, varázslatos találkozást előkészítve, fokozatosan tárja föl magát, imára sarkallva, az Isteni jelenléte sugallva inspirál, villantja fel a világtól eltérő voltát. Ezen olajfestmények tiszta, élénk alapszíneitől, nemesen egyszerű, lényegre törő megfogalmazásától, – hasonlóan a három szobor megjelenítéséhez – elkülönül a szentély Rózsafüzér Királynője tűzzománc oltárképe az ambó, az oltár és a tabernákulum, színvilágukkal egy új egységet képezve. A szentély berendezési tárgyait, az iparművészeti munkákat Rác

Rác Gábor: Oltárkép
1994. tűzzománc, 200x100 cm

Gábor készítette. A fehér falak érvényesülni hagyta műalkotások, a mennyezeti ácszerkezeti munkák, az igényesen faragott padok teljessé varázsolják a belső teret.

A 80 ülőhellyel rendelkező, kb. 100 hívő befogadására alkalmas épület jó arányú, tetszetős homlokzatú. A templom fehér kubusa, képzőművészeti alkotásokkal gazdagított belső tere, bensőséges térélményt sugalló térszervezése és emberi léptékű tömegképzése meghatározó építészetileg. A kvalitásos szobrászati és festészeti alkotások nemcsak dekoratív jelleggel vesznek részt a belső tér formálásában, hanem az ima, a szertartás szerves egységéhez és elmélyítéséhez is hozzájárulnak. Bodonyi Csaba elképzelése megvalósult, amely szerint a templomtér az Árpád-kori templomokhoz hasonlóan szakrális, barátságos, szerethető közösségi tér is egyben, hiszen a szeretet a keresztény vallás legfontosabb alapköve. Ugyanakkor a templom környezetéből kiemelkedve, világító lámpásként, szemet gyönyörködtető színfoltja a falnak. Méltán nevezetett Czoborczy Bence révén „*egyházi építészetünk új büszkeségének, gyöngyszemének*”.

21 A Dicsőséges Olvasó titkai: 4. Aki téged Szent Szűz a mennybe fölvetett 5. Aki téged Szent Szűz a mennyben megkoronázott.

IRODALOM

BALPATAKI Béla

1991 Alapítvány. Sajópetri Híradó II. 4. szám 1.

1992 Ember tervez, Isten végez. Sajópetri Híradó III. 2. szám. 3.

1994 A templomépítésről. Sajópetri Híradó V. 2. szám. 2-4.

1994 Mindszenty szobra a Sajópetri templomban. Keresztény Élet II. 39. szám. 1.

1996 Mindszenty bíboros szobra. Sajópetri Híradó VII. 2. szám. 3.

CZOBORCZY Bence

1994 Egyházi építészetünk új gyöngyszeme. Új templom a Sajó partján. Keresztény Élet II. 41. szám. 1.

CSIKVÁRI Antal (szerk.)

1939 Borsod vármegye. Vármegyei Szociográfiák V., Budapest

FARAGÓ József

1994 „Ahová Biczó sógor lábujjhegyen mehet.” Hogyan épült a római katolikus templom Sajópetriben? Népszabadság 242. sz. 7.

FEHÉR Margit, H.

1996 Péterek a Sajópetri Rózsafüzér Királynője templomban. Beszélgetés Szanyi Péter szobrászművésszel. Új Észak II. 51. szám. 6.

FÉNYES Elek

1851 Magyarország geographiai szótára. III. kötet. Pest

A Hajdúdorogi Egyházmegye és a Miskolci Apostoli Kormányzóság Schematizmusa. 1982.

JUHÁSZ Balázs

1994 Ritka tisztesség ma templomot építeni és e ritka tisztességnek tagjai Sajópetri polgárai! Sajópetri Híradó. V. 2. szám. 1.

JUHÁSZ Ferenc

1994 Post festa. Új templom Sajópetriben. Új Ember L. 44. szám. 4.

KOSZTOLÁNYI István (ford.)

1979 Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás. Budapest. Szent István Társulat

Magyar Statisztikai Közlemények 1902. 1900. évi népszámlálás. Borsod megye. Budapest

Magyar Statisztikai Közlemények 1912. 1910. évi népszámlálás. Borsod megye. Budapest

Magyar Statisztikai Közlemények 1932. 1930. évi népszámlálás. Borsod megye. Budapest

Schematismus Venerabilis Cleri Graeci Ritus Catholicorum Dioecesis Eperjesiensis pro anno domini 1882./I. Districtus Alsó-Borsodiensis. 1882 Eperjesini, 86.

SOÓS Imre

1985 Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése (Schematismus Archidioecesis Agriensis II). Budapest

Váradi Regestrum

1903 Testimonia Regestrum Varadinensi Ordine Chronologico 1221: Nr. 303. (221.) Budapest

THE ROMAN CATHOLIC CHURCH OF SAJÓPETRI

The idea of building a church was first raised in the 1960s in the Roman Catholic community of Sajópetri because the community only had a school chapel erected in 1936, still standing today. In 1964, János Villányi, parish priest of Sajólád requested permission to build a church from the local council, but was refused even an answer. Plans for building a new church were revived in 1990. On the initiative of Béla Balpataki, the parish priest, the building of the church was begun following the selection and purchase of the plot of land, the latter with the active support of the parish council. Four architects submitted their design plans for the architectural competition: the plans made by Csaba Bodonyi were chosen by Archbishop Dr. István Seregély. The foundation stone was laid down on October 7, 1990, on the festival of the Queen of the Rosary, the church's patron saint. The construction of the tower was begun in 1993; however, instead of the original, far too costly original plan, the church was eventually built according to Bodonyi's third variant on the original design.

Similarly to the Greek Catholic church, the new church is located in the centre of the village, marking the settlement's spiritual centre. Although smaller than the other church, its white imposing mass compels passers-by to stop and pause. The churchyard is enclosed by a whitewashed brick wall, interrupted by wooden gates at the main entrance and on the south-eastern side. The ground plan organised around a central space and the majestic dome roofing hark back to Byzantine models. The prominence of the central building is emphasized by the dome with the lantern covering the rectangular mass of the main building enhanced with bays, a visual metaphor evoking the ideal of centralised space. The triangles at either end of the glass windows extend the space outward and smuggle the natural sky into the interior, diminishing thereby the symbolic significance of the dome. The belfry recalls Italian campaniles, standing separate from the church building.

The Church of the Queen of the Rosary was completed in 1993 and consecrated by Archbishop Seregély on October 9, 1994. The artworks adorning the church's interior too were completed the same year: the statue of St. Joseph by Éva Varga, the oil paintings narrating the secret of the Rosary by Gyula Feledy and the furnishings of the sanctuary, the enamel altarpiece portraying the Queen of the Rosary, the ambo and the tabernacle made by Gábor Rác.

The statues portraying St. Peter and Cardinal Mindszenty, sculpted by Péter Szanyi, a sculptor active in Miskolc, were blessed by Gyula Márfi, suffragan bishop of Eger. The idea for the composition came from Antal Kuklay, honorary prebend, parish priest of Köröm and art historian. Permission for making the statue had to be granted by the Archbishop because according to the Church precepts, the portrayal of uncanonised individuals and the erection of their statue in a church are forbidden. The bronze statue of St. Anthony, also sculpted by Szanyi, was consecrated in Spring 1997 by Honorary Prebend Kuklay.

The ceiling was made by master carpenter Károly Vankucz, the other carved woodwork by Sándor Tibai of Alsózsolca: the pews, the altar, the ambo and the tabernacle all testify to his skilful work. The images depicting the stations of the Cross were carved by István Anderkó, an art teacher from Szatmárnémeti; each picture was sponsored by a family and by a donation from the Rosary Association. The twelve rounded windows of the tambour were made by János Kovács Keve; the elegant white and blue composition evokes clouds floating in blue skies, an ingenious blend of visual effects.

The fine sculptures and paintings not only adorn the church interior, but also contribute to its unity and the intensive experience of the prayers and religious ceremonies.

Katalin Vámosi

ACÉLVÁROS

Társadalom és építészet kölcsönhatásában

HAJDÚ ILDIKÓ

Egy város megjelenésében bekövetkező változások mindig jelentős történelmi és gazdasági átalakulások külső manifesztációjaként mutatkoznak meg, magukban hordozzák a társadalmi átrendeződés folyamatát.¹ A város állandó változásai során épületek, utcák, városrészek keletkeznek és tűnnek el, miközben lakossága cserélődik térben és időben.² A tér változásai és a társadalmi átalakulás folyamatos kölcsönhatásban áll egymással, mely Miskolc második világháború utáni történetében drasztikus folyamatokban öltött testet.

Az 1945 után elinduló új politikai-ideológiai meghatározottságú társadalmi berendezkedés az élet minden területén a korábbtól eltérő, új törekvéseket indított el. Ez a tendencia érvényesült az építészet, térszervezés területén is, amelynek egy jól tanulmányozható terepévé vált Miskolc. Mind az egyének, mind a közösségek életében a térszervezés és a környezet újonnan kialakuló elemei meghatározó szerepre tettek szert.

A régi várostervezési koncepciókat továbbfejlesztve új súlyponti helyeket határoztak meg és szerveztek köréjük komplex közösségi szolgáltató intézményeket és lakóépületeket. A meglévő történelmi értékkel bíró ingatlanok képét, azok hatékonyabb kihasználása érdekében, átalakításokkal, rekonstrukciókkal és emeletráépítésekkel változtatták meg. Ezek már egy dinamikusan fejlődő város új igényeihez igyekeztek az uralkodó ideológia jegyében alkalmazkodni, vagy épp az itt élőket készítették az új környezethez történő alkalmazkodásra azáltal, hogy a kialakuló teret a politikai ideológia irányítása alatt felülről szervezték meg. Az emberek térbeli viselkedését azonban elsődlegesen nem a tér objektív szerkezete, hanem az észlelés során keletkezett szubjektív képzeletere határozza meg, amely megmutatkozik abban is, hogy számos építészeti alkotás a politikai rendszer magánéletben történő megnyilvánulásának szimbólumává is vált.

Hogyan hat a mesterséges léttér, a környezet drasztikus átalakulása az egyénre és a közösségre? Milyen interakciók alakulnak ki a környezet és egyén relációjában? Befolyásolja-e a „környezetváltozás” az egyéni gondolkodásmódot és cselekvést? Ezekre a nagyon is általános kérdésekre teljesen különböző válaszok adhatók más és más történelmi, földrajzi és társadalmi viszonyok között. Hogyan válaszolhatók meg azonban Nagy-Miskolc és főként az Acélváros fogalmi keretei között? Ezen felvetés általános áttekintésére irányul a tanulmány.

Miskolc helye szocialista városaink sorában

Egy települést az ember, az épített objektumok és a természeti környezet együttesen alkotja. Henri Lefebvre szerint a város komplex fogalomként tétéleződik: egyszerre a „le

1 A tanulmány a Norvég Civil Támogatási Alap által támogatott „Egyszer volt, hol nem volt, Acélváros” című társadalomtudományi kutatás keretében készült.

2 György 2005.

Ville”, a város építészeti-művi megjelenése és az „urbain”, a város szellemi tartalma, amely utóbbit úgy értelmezik, mint az épített és természeti környezet fizikai tényezői mellett megjelenő, azt létrehozó, illetve átalakító emberi közösség alkotó természetét. Ennek tükrében Miskolc szocialista korszakát értelmezve, összekapcsolódik a szocreál építészet, a modernizmus az ipari, „acélvárosi koncepcióra” építő törekvésekkel és az ezeket használó társadalmi csoportokkal.

Hogyan értelmezhető építészet és társadalom kontextusában az a város, amely a szocializmus politikai-ideológiai szemléletének hatására, 19. századi, csekély gazdasági szereppel bíró településből az ország második legnagyobb településévé nőtte ki magát a 20. század második felében? A szocialista ideológia és a városrendezési elméletek hatása alatt teljesen új város született az '50-es évektől kezdődően, körülbelül 30–35 év leforgása alatt. Kialakulását megalapozó fejlesztő tervezői stratégiáit alapvetően gazdasági és iparfejlesztési célok,³ a szabad munkaerő-kínálat, valamint katonai, stratégiai szempontok⁴ határozták meg, akárcsak a legtöbb új város esetében.

A szocializmus várostervezése az '50-es években három típusát, három fő feladatát különböztette meg a városépítésnek: egészen új városok megalakítása, meglévő városok erőteljes továbbfejlesztése és végül meglévő, jelentéktelen települések városokká növelése és átszervezése formájában.⁵ Ezzel egyidejűleg jelent meg a szocialista város kifejezés, ahol a jelző elsősorban a korszakra és politikai szemléletre utalt. A későbbi évtizedekben a fogalom változásokon ment keresztül, és a szakirodalomban fokozatosan a szocializmus idején megjelent városokra kezdték alkalmazni, amely ugyanakkor a városok tipizálása miatt, állandó viták tárgyává is vált. Szelényi Iván a szocialista városfejlődést szociológiai értelmezésben szintén, mint a „létező szocializmus” termékét értelmezte. Megfogalmazása a korszak építészetének elgondolásával állítható párhuzamba, amely szerint a szocialista város jelzős szerkezete a szocialista országok városait jelenti, akárcsak az építészetben a szocialista városépítés kifejezés.

A szocialista város kifejezés új értelmezésben jelent meg a '80-as évek városszociológiai kutatásaiban, ahol – és itt elsődlegesen Szirmai Viktória nevét kell megemlíteni – már a korszak városépítészetének egy típusára alkalmazott kifejezéssé válik és elkülönül az új városoktól.⁶ A rendszerváltást követően ez a megkülönböztetés is eltűnik a tudományos gondolkodásból és egységesen ismét a korszakban átalakult városok jelzőjévé válik. Ezen paradigmaváltások miatt Miskolcnak a szocializmus és a szocialista városok sorában történő elhelyezése is folyamatosan változott abból adódóan, hogy a település nem új városként jött létre, mint Dunaújváros és nem is egy kis településből átszervezte, mint Tatabánya. Az 1959-ben Sós–Faragó–Herman–Korompay építészek által szerkesztett könyv bevezető szavában említett várostipológia már magában rejti azt a problémát, amely a meglévő város továbbfejlesztéséből és a kistelepülés átszervezéséből keletkező települések különválasztásával a közöttük levő határvonal megrajzolásával adódik, miután a vizsgálatok elsősorban az új városokra, az új városokba, illetve a jelentéktelen települések átszervezésével létrejövőkre irányulnak. A későbbi kutatásokban épp ezért gyakran nem önálló típusként jelenik meg Miskolc.

3 Szirmai 1988.

4 Germuska 2003.

5 Sós–Faragó–Herman–Korompay 1959. 5.

6 Tipikus szocialista városnak például Ajka, Komló, Kazincbarcika vagy Sztálinváros.

Amennyiben mégis Miskolc kategorizálására és a szocialista városok közötti elhelyezésére törekszünk, érdemes megfontolni R. A. French és F. E. Hamilton 1979-ben, a *The Socialist City* című munkájukban felvetett kifejezést, amely a szocialista város fogalma mellett bevezeti Leningrád, Prága, London, Krakkó és Budapest településeire alkalmazva az „államosított város” kifejezést, amelyeket D. M. Smith 1956-ban még mint „részlegesen megváltozott városokat” említett.⁷ Miskolc köztes állapotát ezek a meghatározások jellemzik a leginkább.

A korszak várostervezéssel, -rendezéssel foglalkozó építészei is hangsúlyozzák a városok csoportosítása kapcsán, Miskolc esetében annak korábbi városfunkcióit, valamint az iparban betöltött szerepét. Itt lényegében a szocialista építészeti ideák szerint történő átalakításról beszélhetünk. Nem hagyható figyelmen kívül ugyanakkor, hogy Miskolcot ipari városnak is tekintették, ahol „a városfejlesztés leglényegesebb tényezője, a nehézipar több mint száz éve települt.”⁸ Itt tehát egy központi szerepekkel bíró települést törekedtek fejleszteni. Ha településszociológiai értelemben vizsgáljuk Miskolcot, akkor az az urbanizáció fejlődési modelljét mutatja, míg a történeti megközelítések szerint a neomarxista altípusba tartozik, amely értelmében a városfejlődést alapvetően a termelési mód, esetünkben a nehézipar befolyásolta. Miskolc tehát nem tipikus szocialista város, mint Ajka, Komló, vagy épp Kazincbarcika és Sztálinváros, de a politikai–ideológiai–gazdasági folyamatokhoz kötődő terek nemcsak „helyet kértek” a városképben, hanem uralkodó elemeivé is váltak. Ma a szocialista város és Miskolc kapcsolata az itt élők gondolkodásában elsődlegesen a gyárat jelent. Miskolc szocialista város a gyárai és a gyári munkások révén. Az alábbiakban a kérdésre három interjúalany válaszát lehet olvasni:

Mitől szocialista egy város?

„Hát azért mert akkor nagy volt a gyár, sokan dolgoztak ott, sokat termelt”⁹

„Az az igazság ez a bélyeg... jó lett volna, mert rengeteg embernek munkahelyet teremtett a Kohászat is, meg a Dígép is. [...] Így mondták Miskolcra. A munkásosztályt domborították ki. Az embereknek tulajdonképpen munkát kell adni...”¹⁰

„Miskolc nehézipari város volt, ez a hátránya. Mert a Kohászatban dolgozott 18 ezer ember, a Dimávgban is vagy 10 ezer, meg a bányákban is. Ezek megszűntek egyik napról a másikra. Egyszerre 30 ezer ember lett munkanélküli.”¹¹

Város – rendezés – antropológia

A tér olyan, amilyenek és ahogyan a használója látja. Adott településen élők képzei határozzák meg az egyéni és társadalmi csoportok térszemléletét, térhasználatát, térbeli cselekedeteit. A világháború pusztításai, majd az azt követő fejlődés és társadalmi átrendeződés Miskolc képét teljesen átformálta. A lakosoknak új mentális térképet kellett

7 Germuska 2003. 244-5, French, R. A.–Hamilton, F. E. Ian 1979. *Is There a Socialist City?* In: R. A. French, F. E. Ian Hamilton (eds.) *The Socialist City. Spatial Structure and Urban Policy*. Chichester–New York–Brisbane–Toronto, 1–21., Smith, David M. 1996: *The Socialist City*. In: Andrusz, Gregory–Harloe, Michael–Szelényi, Ivan (eds.) *Cities after Socialism. Urban and Regional Change and Conflict in Post-socialist Societies*. Oxford, 70–99.

8 Valentiny 1959. 98.

9 Interjúrésztlet, I. V.

10 Interjúrésztlet, Cs. B.

11 Interjúrésztlet, K. J.

felépíteniük a körülöttük levő városról. A település tősgyökeres lakosainak régi mentális térképi elemeit átszőtték és újrastrukturálták mind a tér változásai, mind az új lakosok városról alkotott képzetei.

A téma áttekintéséhez az építészet, város és társadalom viszonyát kell meghatározni. Ennek színtereiként jelennek meg a városrendezés átfogó, a városrészek kisebb területi egységei és az épületek területei. A városrendezési tervek szervezték újjá, illetve át a legnagyobb léptékben a mindennapi életteret: új tereket generáltak és régieket tüntettek el. Új városrészek születtek a város fejlődési irányainak kijelölésével, és eltolódtak a város súlyponti helyei. Ezek a folyamatok az épületekben, az állandó, mesterségesen létrehozott környezet kontextusában tükröződnek vissza a legteljesebben.

A városrendezési tervek az építészeti és politikai ideológiák hatása alatt, a II. világháború után, drasztikusan alakították át Miskolc eredeti településszerkezetét és városképét: „*A régi városszerkezetből egészségesen bontakozik ki egy új, korszerű, szocialista nagyváros impozáns, fiatal arca.*” – írja egy; az 1960-as évek második felében, „az agitációs- és propagandamunka segítése céljából” készült a helyi lakosság számára, Miskolc elmúlt 20 évében bekövetkező változásait ismertető anyaga.

Az építészeti, városrendezési törekvéseket nagymértékben befolyásolta a központi politikai gondolkodás, mely a tervgazdasági törekvések során, 5, illetve az építészet esetében 15 éves népgazdasági tervekben határozta meg nemcsak annak folyamatát, hanem még a stílusbeli és technológiai irányultságot is, mely közvetlenül az épületeken, azok külső és belső megjelenésén, elhelyezésén keresztül hatott a mindennapi életre.

Ahogy az építészek, a településen élők, illetve a városba vidékről, vagy más településekről beköltöző lakosság is a kor politikai gondolkodása szerint viszonyult a város fejlődéséhez, Miskolc szocialista iparvárossá alakulásához, ahol azonban szubjektív térérzeteik, illetve a hozott hagyományok kontextusában értelmezték és használták a rendelkezésre álló térbeli keretet. A térről alkotott képzetek azonban mindig részlegesek, a város kisebb-nagyobb szegmenseire érvényesek és a legtöbb esetben rendkívül felületesek. Egy nagyobb város esetében az egyének térélményeinek keretét az állandóan „használt” intézmények és az otthon helyei határolnak le, a közöttük levő összekötő úthálózatra felfűzve. A tér az élet mindennapi kereteként jelenik meg, melynek változásai bár gyakran figyelmen kívül maradnak, mégis formálják, befolyásolják a társadalmat, mint egy korszak konstans, mindig jelenlevő tárgyai. Ezekkel együtt, vagy ezek ellenében szervezi végül az egyén és a közösség identitását, és szimbólumokat vagy épp negatív példákat teremt belőlük. „Az épületek, az utcák, a terek, a házak, a parkok, a szobrok és egyéb szimbólumok nemcsak elmesélik egy-egy város történetét, hanem ezek alkotják a fizikai objektumokká kövült emlékek, ideológiák és víziók szimbolikus terét, azt a hidat, amely a múltat összeköti a jövővel.”¹²

Városrendezés a szocializmus idején

A városok létrejöttét vagy fejlődését meghatározó építészeti törekvések értelmezéséhez elengedhetetlen az az ideológia, amely az elmozdulásokat ösztönözte és irányította. Az építészet elméleti kérdéseit a korszak politikai kérdésként kezelte.¹³ Építészet és

12 Niedermüller 2005.

13 „... nem kell magyaráznom, hogy az építészet ideológiai kérdés és mint ilyen politikai kérdés.” In: Modern és szocreál 2006. 13.

politika együttesen szervezte újjá az életteret, melynek alapjait a világháború pusztításai teremtették meg. A város szerkezete az építészeti elméletekkel együtt, folyamatos változásban, átalakulásban volt, melyet a központi politikai ideológiai elképzelések vezéreltek. „Az építészetet a mindenkori történelem és a kor társadalma hozza létre, saját képére és hasonlatosságára,”¹⁴ melynek épületei nemcsak adott korszak, hanem annak társadalmi gondolkodását meghatározó ideológiák fizikai megnyilvánulásai is. Fókuszában maga a város áll. Átalakítási törekvései elsődlegesen ezen a szinten fogalmazódnak meg, mely a közösség, mint termelőegység legnagyobb egységesen kezelhető fizikai kiterjedése.

A 20. század második fele tervezési gondolatainak értelmezéséhez vissza kell nyúlni 1928-ig. Ekkor jelenik meg először a „szocialista város” gondolata.¹⁵ A szocialista jelző utal arra, hogy a város ezen ideológia szellemében „minden szempontból tervszerű”, a társadalom érdekeit képviseli. „Társadalmi kondenzátor”, amelyben egy új típusú ember képe valósul meg, aki „termelő munkával, szabad idejében pedig magas színvonalú és kollektív szellemi, kulturális és művelődési tevékenységekkel, valamint egészséges testkultúrával tölti el életét.”¹⁶ Ennek érdekében pedig nemcsak megfelelő kulturális, szellemi és sportéletet kell szervezni, hanem annak helyeit is meg kell teremteni.

A szovjet építészet története a szocializmus kibontakozásától, a szovjet avantgárdtól kezdődően a kommunista eszmétől vezérelt, amelyet azonban az építészetben egymástól eltérő módon megjelenítő építészeti irányzatok sora jellemezett. A körülötte generálódó vitában elkülönülnek egymástól az urbanisták és dezurbanisták, de ellentét alakul ki az építészeti elképzelések, az építészet és lakosság között is, azok funkcionalitását illetően. A szocializmus gondolatával átítatott utópisztikus építészeti alkotásokban megmutatkozó, városról és közösségről alkotott építészeti elképzelések gyakran mind a lakosság, mind a politika oldalán ellenérzéseket váltanak ki. Ezen paradigma város és térszemléletének fizikai megjelenési formái a lakosok szubjektív térérzékelésével, használatával ellentétesek, annak ellenére, hogy az azokat használó egyének hasonló politikai, ideológiai szemlélet szerint gondolkodnak. Végül az 1931-es, a szocialista várost is „definiáló” Központi Bizottság plénumának hivatalos deklarációjával vesz új irányt annak értelmezése. Itt mondják ki, hogy a szocialista város célja a szocialista gazdaság felépítése.¹⁷ Ezzel végleg alárendelődik mind az építészet, mind a közösség azon politikai ideológiának, amely a gazdaság megteremtésére irányul.

A szocialista várost „Sztálin elvtárs útmutatásai” szerint építik, melyek „az egész szocialista építésnek elvi alapjait képezik.”¹⁸ Jellemzői, hogy „a szocialista város nem ismeri a társadalmi rétegek területi elkülönülését, mint ahogy nem ismeri a központ és a perifériák, a gazdag és a szegény övezetek, vagy a város és a falu közti ellentmondást sem.”¹⁹ Ezt tükrözi Miskolc Weiner Tibor által készített, alábbiakban említésre kerülő városrendezési terve is például. A gazdaság felépítése irányelvétől vezérelve a puszták közepén vagy eldugott falvak helyén születtek ipari üzemek és ezekhez tervezett városok, amelyek alkalmasak „a dolgozókról és gyermekeikről gondoskodó közösségek be-

14 Meggyesi 2005. 125.

15 Paszternák. In: Kortárs építészet 1928.

16 Meggyesi 2005. 80.

17 Meggyesi 2005. 86–87.

18 Weiner 2006. 154 [1951. 589–598]

19 Meggyesi 2005. 80.

fogadására” és „a korszerű városépítés eszközeivel minden jogos igényt kielégítenek.”²⁰ Ezen elképzelések mentén indult meg Miskolc újjáépítése is a világháborút követően, egy iparral rendelkező város átszervezésével. Az '50-es évek Magyarországon a szocializmus kiépítésének időszaka, mely az élet minden területén központosított formában valósult meg.

Városrendezési tervek és korszakok Miskolcon

*„A 3 éves tervben újjáépítettük az országot,
az 5 éves tervben új országot – s benne új Miskolcot – építünk!”*

A városrendezési tervek tárgyalásánál vissza kell nyúlni időben a század elejéig, amikor a meghatározó szemléletmódok megjelentek az építészetben és a politikai gondolkodásban. A korszak külföldi urbanisztikai törekvései a hazai építészetben is feltűnnek az 1920-as években. Az első ténylegesen megvalósuló városrendezési tervek az első világháború után készülnek hazánkban, azonban még minden törvényi szabályozás nélkül, a „tervezők belátása szerinti célkitűzésekkel.”²¹ Bár Weiner Tibor szerint „a felszabadulás előtt sem Miskolcnak, sem egyes városrészeinek átfogó városrendezési terve nem volt”, mégis meg kell említeni az 1921-ben kiírt városrendezési tervpályázatot és Warga László (1878–1952) nyertes „Avasalja” terv pályázatát.

Warga László új, a városrendezés korabeli korszemlémének hazai, haladó képviselője volt, annak elveit valósította meg a gyakorlatban. Munkáiban a forgalmi és gazdasági szempontok mellett megjelenik a modernizmusban elterjedő, majd a szocialista realista stílus-korszakot is jellemző zöldövezet, az összefüggő, fásított területek kialakításának gondolata. A miskolci mellett az ő nevéhez fűződik a budapesti városközpont, Nagykőrös, Székesfehérvár, Szombathely és Salgótarján városrendezési terveinek az elkészítése is.²² Bár a miskolci terv gyakorlati megvalósítása nem történt meg, az elkövetkező 25 évben mégis ez képezte a miskolci városrendezés, városépítés elvi irányainak alapját.²³

Az első városrendezési törvény 1937-ben születik, amely már kimondja, hogy „minden városnak meg kell állapítania a maga városfejlesztési tevét. A város fejlesztése érdekében meg kell határozni városias kialakításra szánt területét, és el kell végezni annak vízszintes és magassági felmérését; a felmérés alapján meg kell állapítani az általános és részletes rendezési tervet, és teleknyilvántartást kell vezetni.”²⁴ Megvalósítását megakadályozta a II. világháború, amelyre a törvény hatálybalépését követően az általános városrendezési tervek esetében 6 év állt volna rendelkezésre, majd ezek elfogadása után újabb két év a részletes tervek kidolgozására. A háború utáni időszakban azonban már teljesen új elvek vezérlik a városrendezési törekvéseket, az a szocializmus ideája alatt formálódik.

20 Sós 1959. 15.

21 Sós 1959. 12.

22 www.mck.iif.hu, Csonka 1955–56.

23 Dobrossy 2007. 221.

24 1937. évi VI. törvénycikk 1.§ (1) bekezdés.

A népgazdasági tervek nagyarányú iparosításra törekedtek, „új nagy üzemtelepek egész sorát” hozva létre.²⁵ Ez a törekvés azonban nem fért meg és természetesen nem is igazodhatott a meglévő településhálózathoz és -szerkezetéhez. „A lehető legelőnyösebb telephely kiválasztása érdekében a természeti adottságokat, gazdaság és technikai követelményeket, nyersanyagok lelő- és termőhelyét, közlekedési viszonyokat, munkaerő-helyzetet, a termelés s elosztás minden előnyét és hátrányát számításba kellett venni. [...] Az üzemek számára munkaerőről is gondoskodni kellett. Az ipartelepítés tehát emberek jelentős mérvű telepítését vonta maga után.”²⁶ A szocialista gazdaság építése az azt létrehozó egyéneket is a közös cél által vezérelt eszmék és tevékenységek eszközeként tekintette, akár csak az építészetet.

Az egyre fokozódó iparosítás központi, mindent meghatározó gondolata az építészetet is a célok elérése érdekében használja, mint ahogy az élet minden területe szervezett keretek között zajlik. A háború utáni centralizált irányítás nemcsak megszervezte az „építésügyet”, hanem korlátozott keretek közé is szorította, mely alól csak a szocialista realizmus ideológiailag meghatározott időszaka volt kivétel.²⁷ Ebben az időszakban azonban a tervező építészekről „a szocialista realizmus elveinek alkalmazását” követelték meg. „A funkcionalizmus jelszava, „a forma követi a funkciót” helyett a „szocialista tartalom – nemzeti forma” volt a jelszó,”²⁸ melyet a klasszikus architektúra, a szimmetrikus elrendezésre való törekvés és a monumentalitás jellemezett. „A bauhaus stílusát és a funkcionalizmust megbélyegezték, mint a romlás és a dekadencia állapotát, az imperialista kozmopolitizmus végső stádiumát.”²⁹

Hazánkban és Miskolc esetében Warga László városrendezési terve is ezt az irányt képviselte. A városok általános rendezési tervében követelményként jelent meg az az elv, hogy „biztosítani kell a város összefüggő zöldterületi rendszerét,”³⁰ mely kertvárosi jelleget ad a településeknek. Ez a célkitűzés azonban a modernizmusból öröklődik. A szocialista realizmus tovább hozza a *modernizmus*ból a *zöldövezeti*, kertes városrendezés koncepcióját, melyet ugyanakkor a monumentalizmussal ötvözve, a klasszicizmus szellemében alkotja meg a reprezentatív épületeket és úthálózatokat. E korszak emlékéit őrzik az Egyetem, a jelenleg a Herman Ottó Múzeumnak helyet adó korabeli Pártház, és a Szentpéteri kapui kórház épületei például.

A szocreál stílusirányzata a központosított hatalmat, önkényuralmat, erőt reprezentáló politikai tartalma miatt, csak rövid ideig létezhetett. A modernizmus a „szocialista realizmus” rövid időszakát követően ismét visszatért, miután 1954-ben Hruscsov rehabilitálta azt, a szocialista realizmust pedig az építészeti sikertelenségek bünbakjának nevezte.³¹ Ennek ellenére 1959-be Sós A. még külön építészcsoporthént említi a tervezők azon körét, akik „a történelmi és szovjet példákön” nevelkedve, „axisokra felfűzött, szabályos és szimmetrikus, felnyitott keretes beépítéseket terveznek, reprezentatív, helyenként monumentális hatásokra törekszenek,” azon tervezők mellett, akik inkább az új, nyugati

25 Sós 1959. 15.

26 Sós 1959. 15.

27 Építészettünk a két világháború között 148.

28 Lampel

29 Lampel

30 Meggyesi 2005. 122–123.

31 Lampel

irányzatot követve, „követlenebb, a területek alakjához, domborzatához, a jó tájoláshoz igazodó, sávos beépítési módból kiinduló, mozgalmasabb megoldásokat keresnek.”³²

Hazánkban tehát a városrendezési kérdések előtérbe kerülése a szocreál korszakkal esett egy időre, mely ugyanakkor a „szocialista város”-ok telepítésének időszaka. Ekkor születik Dunaújváros, Kazincbarcika és végbemegy néhány olyan régebbi település továbbépítése, mint Komló, Várpalota, Tatabánya, Oroszlány.³³

Warga városrendezési tervét és leginkább annak szellemiségét, 11 évvel a városrendezési törvény után, 1948-ban váltotta fel a kor egyik ideológusa, Weiner Tibor (1906–1965) és Ruisz Rezső által készített városrendezési terv. Weiner Tibor a Bauhaus szellemében felnövő építészek közé tartozott. Pályája során egyaránt megfordult a szovjet avantgard hatása alatt álló Moszkvában, és a Le Corbusier munkássága és szellemisége által áthatott Párizsban is. Bár Miskolc számára is ő készítette a városrendezési tervet, fő munkája Dunaújváros, korabeli nevén Sztálinváros városrendezési terve volt, annak számos épületének megtervezésével együtt. Dunaújváros, szavaival élve, „ötéves tervünk legnagyobb alkotása [...] egyben első kísérlet arra is, hogy szűz területre szocialista várost építsünk. Magyarországon első ízben vetődött fel a kérdés, milyen legyen az új szocialista város, melyek azok a különbségek, amelyek mutatkozni fognak kapitalista alapítású városainkkal szemben.”³⁴ Legteljesebben 2. üteme példázza a szocreál várostervezést, bár Dunaújvárost a kertvárosok legsikeresebb hazai példájának is tartják.³⁵ Hasonlóképp a szocialista realista várostervezés példájaként lehet megemlíteni Kazincbarcikát is.³⁶

Miskolc vonatkozásában a Weiner által készített városrendezési terv jelentősége abban állt, hogy már a 3 éves terv részeként, először próbált „megküzdni” a tervszatalon a Nagy-Miskolccá egyesített településszerkezettel. 1950-ben tíz, egymástól településszerkezetben, foglalkozási struktúrában, lélekszámban teljesen eltérő település összevonásával született meg az új szocialista Miskolc.³⁷ A korszak rendszerező szemlélete ezt szervezte újra négy közigazgatási egységben.

„... Miskolcon olyan új városnegyedek alakultak ki az elmúlt évtizedben, amilyenek addig soha nem valósulhattak meg a város 600 éves fennállása óta.” – írta egy korabeli propagandaanyag.³⁸

Weiner legfontosabb munkája a fentebb említett dunaújvárosi városrendezési terv elkészítése volt. Annak értelmezésére irányuló írásai miskolci koncepciójának alap gondolatait is megvilágítják. Megfogalmazása szerint, „a szocialista városnak nincsenek kül- és belterületei, [...] a szocialista rend demokratizmusa nyilvánul meg abban, hogy a város minden része azonos minőségben épül.”³⁹ Ennek szellemében vetette fel Weiner is a városközpontok gondolatát, amelyekkel azonos rangú részekre tagolódt a város, és azokban minden közigazgatási és szolgáltatási intézmény helyet kapott, területi elkülönülés nélkül. Elképzelései, Dunaújvárossal ellentétben, csak részben valósultak meg Miskolcon. Egyik legfontosabb elemeként kell megemlíteni a Budapestről, a hejőcsabai elágazással és az egyetemváros érintésével, közvetlenül a diósgyőri üzemekhez vezető

32 Sós 1959. 16.

33 Építészünk a két világháború között 153.

34 Weiner 1951. In: Modern és szocreál 2006. 154.

35 Meggyesi 2005. 123.

36 Meggyesi 2005. 123.

37 Dobrossy 2002. 277.

38 Propagandaanyag 11.

39 Weiner 1951. In: Modern és szocreál 2006. 154.

utat. Ez a déli elterelő út, ahogy Valentiny Károly 1959-ben fogalmazott, „kiérlelt mérnöki munka” volt: „az ipari üzemek megkapó látványa tárul az érkező elé, s a hatást még növeli, hogy a feltárulás pillanatában, mintegy 40-50 m magasságban állunk a városrész fölött. A lenyűgöző ipari városkép hatása után egyszerre tárul elénk a Szinva-völgyben fekvő egész városrész.”⁴⁰

Weiner és Ruisz tervei további részleteinek kivitelezését újabb városrendezési terv akadályozta meg. 1951-ben, az I. öt éves terv keretében, már ismét más szellemben készült városrendezési, -tervezési folyamatok indultak meg, „fejlettebb metodikai elgondolások szerint.”⁴¹ A legfőbb jellemzője „a Szovjetunió gyakorlatának ideológiai töltésű átvétele,” ahol a tömbös rendszer egyre erőteljesebb alkalmazása és „a szolgáltatások formális szempontoknak történő alárendelése”⁴² lett az uralkodó. Ezt tükrözi az 1952-es általános terv, amely már 950 ezer lakossal számol, majd pedig a Városépítési Tervező Vállalat (VÁTI) által készített terv. A VÁTI által készített tervek a szocialista realizmus után, már ismét a modernizmus törekvéseit tükrözik. A visszatérő modernizmus és a vele megjelenő tömeges, nagyléptékű lakásépítkezés, mely később a panelépítkezésben forrta ki magát, elvetette mind a klasszicizmus formavilágát, mind a zöldterületi, kertvárosi jelleget. A terv „első ízben vetette fel a népgazdasági tervezés és a városrendezés kölcsönhatásának problémáját.” A megváltozott szemlélet okait Európában a gazdasági fellendülésben, hazánkban az erőltetett iparosításban kell keresni, mely az emberek tömeges városba költözését és költöztetését vonta maga után. 1954-re készült el a VÁTI ún. Városkompozíciós terve, amely „az építészeti egységek és hangsúlyok kialakítására adott vázlatos elképzelést,”⁴³ a terület-felhasználás, közlekedési hálózat, szomszédsági egységek, közintézmények és közműhálózat tervei mellett. Ebben először egy 250–300, majd 350 ezer lakos befogadására alkalmas tervjavaslatot dolgoztak ki. Végül a rendelkezésre álló források és nyersanyagok figyelembevételével 250 ezer fős lakosság számnál álltak meg.⁴⁴ A terv „első példája a magyar településtervezésben a komplex szemlélettel készült, nagy összefüggő területre kiterjedő, a műszaki és gazdasági kérdéseket egyeztető és értékelő tervezési munkának.”⁴⁵

A terv, amelyből bár számos részlet megvalósult, valójában szintén nem került jóváhagyásra és nem emelkedett törvényerőre. Ahogy Valentiny megfogalmazta, és láthatóvá vált az eddigi tervekből „a városrendezési tervek jóváhagyásának rendje állandó forrongásban, változásban van.”⁴⁶ Ennek következtében újabb városrendezési tervek követték a VÁTI terveit is, 1960–68 között az Általános Rendezési Terv I. és II. üteme, majd végül a kormányhatározat az 1970-es általános rendezési tervét hagyta jóvá Miskolcnak. Ez már a paneltechnológia, a házgyár széles körben történő alkalmazásának időszaka, amely immár technológiailag is lehetővé tette a lakosság szám dinamikus növekedését nyomon követő intenzív építkezés megvalósítását.

A várostervezés folyamatosan, a politikai-ideológiai változásokhoz alkalmazkodó, azokat nyomon követő tervek szerint alakult. Azonban a városépítési elképzelésekkel

40 Valentiny 1959. 108.

41 Valentiny 1959. 108.

42 Meggyesi 2005. 170

43 Valentinyi 1959. 110.

44 Dobrossy 2002. 278-279, Valentiny 1959. 108-109.

45 Dobrossy 2002. 278

46 Valentiny 1959. 108.

párhuzamosan az építészeti megjelenés és technológia terén is állandó átalakulás ment végbe, mely alszakaszokra tagolja a város építészeti fejlődését (1. táblázat).

1. táblázat. *Miskolc építészeti periódusai a II. világháborút követően*⁴⁷

1948–50	Az újjáépítés befejezése, az első korszerű létesítmények megvalósulása, hagyományos téglafalás építésmód
1951–55	Fontos nagyberuházások megkezdése, új városkép-együttesek létrehozása, az ún. szocialista realista stílus elterjedése
1956–59	A racionális építés kezdetei, kísérletezések, útkeresések, visszatérés a szocialista realista stílus előtti modernizmushoz
1960–63	A blokkos technológia térhódítása (előtte hagyományos téglafalazattal épült épületek), a tömeges lakástermelés megkezdése
1964–68	A blokkos technológia kifejlődése, felkészülés a házgári technológia bevezetésére, az időszak végén divatos áramlatok átvétele
1969-től	Házgári technológia alkalmazása
1971	Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció (OTK) központi szerepkörök szerint osztályozta a településeket és ezen kategóriák váltak a területfejlesztés legfontosabb tényezőivé. Ekkorra tehető a népességkoncentráció is, amely a korszak lakáspolitikájában a házgári lakótelepek, panelek időszaka. Ez időszak sajátos arculatot ad Miskolc „külsőjének”, tömbszerűen jelentkeznek a szocialista épületek és terek a leszanált, kiszájtított területeken.

A városfejlődés társadalmi dimenziói

A szocializmus időszaka, kiépülésének és legfőképp intézményesülésének folyamata hazánk számos településén nyújt vizsgálati lehetőséget a város és egyén, építészet és társadalom interakciójának vizsgálata tekintetében. A II. világháború pusztításai lehetőséget teremtettek a városok újjáépítésére és új városok építésére, az időközben megváltozott építészeti és társadalmi igényeknek megfelelően. A politikai ideológia és annak változása, ezzel párhuzamosan, folyamatosan meghatározta az építészet és városrendezés irányultságát, mivel „a szocialista városokról szóló diskurzus alaphangját a kommunista pártvezetés által ihletett és vezérelt propaganda adta meg.”⁴⁸

A politikai, építészeti ideológia és a társadalmi közgondolkodás gyakran még az uralkodó, mindent meghatározó központi gondolat alatt sem volt egységes, konfliktusmentes. A 20. század második felében építészetünk folyamatos összeütközések színtere, mely a különböző stílusirányzatokban is megmutatkozik. „Ezek nem csak kifejezésmódjukban, hanem a tervezők társadalmi beállítottságában is eltérnek egymástól. Európai

47 Horváth 1972. 189–216.

48 Germuska 2003.

összefüggésben jelentős szerepe volt a funkcionalizmusnak, de Magyarországon a hatalom és a konzervatív kollégák ellenszenvvel viseltettek iránta. A funkcionalizmus hívei közé tartoztak a CIAM magyarországi tagjai és a bauhaus stílusának követői: többek között Molnár Farkas, Fischer József és Kozma Lajos.”⁴⁹

A kommunizmus gondolatrendszerében eltérően értelmezték az építészetet, annak szerepét, kifejezés- és megjelenésmódjait az építészek egyes csoportjai, a politikai szinten megjelenő „megrendelők” és az egyes építészeti produktumokat életterük mindennapi kereteként használó lakosok egyaránt.

Az építészeti és a társadalomtudományok reflexiói a társadalmi változásokra

Az építészetnek és főleg az urbanisztikának folyamatosan szembe kell néznie az egyénnel és a közösséggel. A közösség érdekeinek – legyen az a szocializmus közösségértelmezése – szem előtt tartása a város szerkezetének, szövetének változtatása során elengedhetetlenül szembekerül a változtatásra irányuló területen élő egyén érdekeivel és céljaival, aki gyakran az építészeti szemlélettel ellentétesen értelmezi a végbemenő folyamatokat, melyek hatással vannak mindennapi életére. Ahogy a társadalomkutatók a nagyvárosokban mutatkozó devianciák és anómia felé fordultak, az építészek is egyre inkább érdeklődést mutattak a társadalmi problémák iránt, amelyek megoldását a városi térszervezés átalakításában látták. Ebenezer Howard például új alapokon szerveződő településforma, a kertváros létrehozását hangsúlyozta.⁵⁰ Bár a kertváros gondolata nagy hatással volt a későbbi várostervezésre, a nagyvárosokban megjelenő társadalmi problémák valójában sokkal inkább olyan gazdasági és társadalmi okokra vezethetők vissza, amelyek az építészeti ezen törekvései ellenére is fennmaradtak.

Howard nézetei hosszú időn keresztül befolyásolták az építészeti célkitűzéseit. Nyomdokain halad tovább Le Corbusier és a CIAM-csoport is, a Nemzetközi Kongresszusok az új Építészetről, 1928-ban építészek által alapított közössége a modern építészeti koncepcionális alapjainak kidolgozása során. Szintén azt vallják, hogy új városok kialakításával, építészeti eszközökkel be lehet és kell is avatkozni a társadalmi viszonyokba.⁵¹ „Meggyőződésük volt, hogy valóban közösségi és emberi életet csak a megfelelően tervezett és rendezett nagyvárosokban lehet élni,”⁵² és a közösségi élet, a mindennapok, az emberek életmódja, a társadalomban generálódó konfliktusok és viszonyok az építészeti megoldások révén megváltoztathatók, alakíthatók. Howard nézetét meghaladják ugyanakkor abban, hogy megjelenik az a gondolat, mely szerint az építészeti a társadalom és gazdaság által determinált. Ez a szemléletváltozás annak felismeréséből származott, hogy az építészeti nagymértékben a munkások lakásnyomora generálta. Részben a korszak városszociológiai közelítésmódja is ezt a nézetet erősítette, amely a társadalmi problémákat a városi környezet jellegzetességeivel, tulajdonságaival magyarázta. A Chicagói-iskola a klasszikus humánökológiai gondolkodás hatása alatt azt tartotta, hogy a városlakókat jellemző normanélküliséget és anómiát az ökológiai feltételek eredményezik, mintegy az őket körülvevő fizikai környezetre adott reflexióként. A város társadalmi jelenségei a mindennapi fizikai környezettel való kontextusban értelmezhetők.

49 Lampel

50 Szirmai 1988. 22–25.

51 Szirmai 1988. 26.

52 Szirmai 1988. 28.

Hasonlóképp a nyugati országok állami vezetése is a várostervezés irányításában – és legfőképp új városok alapításában – látta a megoldását főleg a lakáshelyzetből adódó társadalmi konfliktusok és szociális feszültségek enyhítésének. Ezek, a II. világháború után induló folyamatok 20 évvel később már általánosan megmutatták, hogy valójában a társadalmi problémákat nem oldják meg a városrendezési elképzelések. Az egyes társadalmi rétegek és csoportok áttelepülésével és átrendeződésével a társadalmi csoportok csak térbelileg változtatják meg helyüket, mellyel párhuzamosan gyakran újabb társadalmi problémák is megjelennek.⁵³ Ezen társadalomtudományi felismerés végül újabb paradigmaváltást eredményez az építészet társadalomértelmezésében.

Az '50-es évek második felében Gutkind már hangsúlyozza, hogy a várostervezést társadalomkutatásnak kell megelőzni és megalapozni. Herbert J. Gans 1962-ben Wirth ökológiai determinizmusára reflektálva megjegyzi, hogy „a szociális lakótelep-építkezések tapasztalatai [...] megmutatták, hogy az alacsonyabb népsűrűség, az új épületek [...] még nem szüntetik meg az antiszociális vagy önromboló viselkedést [...] az ilyen viselkedés [...] csak a társadalmi hátrányok megszüntetésével számolható fel.”⁵⁴ A városról és a városban élők társadalmi problémáiról való gondolkodás fokozatosan kétségbe vonta nemcsak azt, hogy a tervezés, hanem hogy a szociológiai, társadalomtudományi kutatások eredményei által vezérelt tervezés képes befolyásolni a közösségi életet.

Ezen szemléletmódtól eltérően fejlődött a szocializmus politikai-ideológiai nézetein keresztül determinált hazai építészeti elképzelés, mely a közösség-szervezés, közösségi élet új útjait valósította meg. A szocialista várostervezés célja: „mindig csak egy és ugyanaz lehet: hogy a város lakossága számára egészséges, kellemes otthont nyújtson, a termelő munka részére a lakóterületeket nem zavaró, alkalmas helyet biztosítson a közlekedés, a vasút-, a kocs-, a jármű- és gyalogosforgalomnak jól átgondolt hálózatot teremtsen, a lakosság ellátását, igazgatását, egészségügyét, kulturális és szociális életét, üdülését szolgáló közintézményekről és közművekről gondoskodjék, megnyerő, tetszetős város- és utcaképet alkosson és a természeti szépségeket és adottságokat érvényre juttassa.”⁵⁵ Ezeket az elképzeléseket azonban az ipari termelés intenzív emelésének szándéka generálta.

A szocialista Miskolc városfejlesztésének társadalmi dimenziói

Az építészetnek a város és társadalom fejlődésére adott reflexiója mutatkozik meg Miskolc 20. század második felében végbement városszerkezeti változásaiban. A társadalomban és gazdaságban a II. világháborúval kialakuló válság, a megjelenő új politikai ideológia hatása alatt, átformálta a társadalmat és új irányokban indította el a gazdasági fejlődést.

A háború után, 1947-ben, rögtön megindult a károk felmérése és kezdetét vette az ország és így Miskolc újjáépítése, hároméves gazdasági terv keretében, melynek célja „[...] Magyarország gazdasági és szellemi felemelkedésének meggyorsítása, [...] demokratikus rendjének megszilárdítása [...] és a lakosság életszínvonalának javítása”⁵⁶ volt.

53 Szirmai 1988. 34–48.

54 Gans 1973. 85.

55 Sós-Faragó-Herman-Korompay 1959. 6.

56 1947. évi XVII. Törvény 1. §, a hároméves gazdasági tervről.

Az új ideológia szellemében tervidőszakokra lebontva lépésről lépésre megtervezték az élet minden területén meginduló „fejlesztéseket.” Ennek megfelelően egy átfogó 3 éves terv keretében, melyet 1947 januárjában hirdettek meg, első lépésként elindult a város gazdasági helyzetének stabilizálása, a legégetőbb és régóta fennálló problémák megoldása. A háborús pusztítások gyors újjáépítésének és az ipar dinamikus fejlesztésének ígéretével drasztikus változások indultak el.

1948 januárjára elkészült első városrendezési tervekben nagy szerephez jutnak az iskolák, tudományos és művészeti, kulturális intézmények tervei, a beruházások fő célterületeként. A város újjáépítésre szánt költségvetésnek 54%-át fordították helyreállításra, és 46%-ot új beruházásokra. A helyreállítások az infrastruktúra, úgymint a közvilágítás, az utak, hidak és a rádióállomás újjáépítésére irányultak.

Az építészet számára a lakáshiány kérdésének megoldása jelentette a legfontosabb feladatot, melyre két út kínálkozott. Az új lakások építése mellett, a régi, üresen álló, vagy pártidegen lakosok által birtokoltak elkobzása és új tulajdonosok számára történő kiutalása volt jellemző. Az építés viszonylagos lassúsága által indukálódó feszültségeket így a rendszer számára nem kívánatos egyének kilakoltatásával, internálásával és lakásaikba, valamint a háború után üresen maradtakba új lakók beköltöztetésével igyekeztek enyhíteni. Ennek egy példjaként említhetjük meg a korábbi, a városnak két polgármestert is adó Halmay – Honti család esetét, akiket 1951-ben költöztettek ki az alábbi rendelettel:

„igénybeveszem dr. Halmay Béla, Halmay György és dr. Hornyák Béla által lakott és bérelt Széchenyi u. 64. sz. alatti lakrészt, és azt teljes egészében az Államvédelmi Hatóság részére engedem át használatba. Felhívom nevezett családokat, hogy a kérdéses lakást 1951. június 30-án déli 12 óráig üresen adják át. Elhelyezésükről saját maguk tartoznak gondoskodni.”⁵⁷

Állandóan visszatérő kérdés volt az üres, vagy kisajátított lakások állapota is, melyek felújítási költségeit igyekeztek a tulajdonosokra hárítani:

„A tulajdonosokat kényszeríteni kellene a lakások rendbehozatalára, hogy ezáltal a lakáshiány enyhíthessék. Farkas Dezső helyettes polgármester is helyesnek tartja a megsérült lakások kijavítására vonatkozó sürgős intézkedést és e tekintetben a közönségnek a sajtó útján való értesítését.”⁵⁸

Szintén még az első 3 éves terv keretében, megindulnak az első tömbös lakásépítések. 1947. február 18-i közgyűlésen került kihirdetésre, hogy „az építésügyi miniszter kiküldötte útján tudatta, hogy Miskolcot felvették abba a munkaprogramba, melynek célja munkásházak létesítése. Erre a célra hitelkeret áll majd rendelkezésre.”⁵⁹ Ezen program keretében indulnak meg az első bérházépítések, 1949-től a Tízeshonvéd utcán, a Tátra utcán, a Győri kapu északi oldalán, a Kilián Gimnázium környékén, a Selyemréten, illetve a Bajcsy-Zsilinszky utcánál az ún. Malinovszkij háromszögben.

A első területkijelöléseknél még szanalásmentességre törekedtek, a háború után súlyos károkat ért területek és üres terek beépítésével. A későbbiekben egyre kevésbé érvényesült a szanalásmentesség célkitűzése, és fokozatosan általánossá vált a bérházak építésénél az üres telkek felhasználása mellett a város lakosságától telkek, telekrészek megszerzése, az esetek többségében díjtalanul. 1949-ben, a törvényhatósági kisgyűlés

57 Kapusi 2005. 115.

58 1949. évi január hó 21-i tanácsülés jegyzőkönyve, 74. sz. határozat.

59 72. kgy. 1947. sz. (Miskolc város Törvényhatósági Bizottsági jegyzőkönyve 1947. 3. kötet).

jegyzőkönyvében még ez olvasható, a Tízeshonvéd utcai állami bérházak építkezéseivel kapcsolatban:

„Utastítja a tanács a gazdasági ügyosztályt, hogy a becslés vétele után azonnal kezdjen tárgyalásokat az ingatlan tulajdonosokkal szabadkézből való megvásárlást illetően, amennyiben a szabadkézből való megvétel nem sikerülne, a tanácsnak a kisajátításra nézve tegyen javaslatot.”⁶⁰

A szanálás melletti érvként jelent meg a későbbiekben az a nézet, hogy a szétszór-tan, üres vagy kevésbé beépített városi területeken felépített bérháztömbök nem illesz-kednek szervesen a városképbe, rontják annak látványát és nem illeszkednek szervesen a szomszédos városszerkezetbe. Ezért a város növekedése során úgy ítélték meg, hogy a bérházak tömegében együttesen nagyobb városképző erőt jelentenek, és sokkal in-kább javítják a városképet, mintsem rontják.⁶¹ Ennek okát elsősorban abban látták, hogy Miskolcon, a korszak megítélése szerint, az előző évtizedek és évszázadok kapitalista szemlélete és a város ellenzéki politikája miatt, nemcsak nagyobb arányú építkezések nem voltak, hanem rossz minőségű anyagok, a rendszertelen beépítés és az elhanyagolt közegészségügyi és köztisztasági kívánalmak miatt a város nem fejlődött a megfelelő irányban és mértékben. A szanálás fontosságát erősítette a gazdaságossági szempontok hangsúlyozása is. Eszerint a belterületeken a nagy lakótömbök, illetve tehermentesítő utak helyének kijelölésénél, a rossz állapotban levő épületek helyén szanálás után ol-csőbb építkezni, mint a külterületeken.

A szanálás tehát úgy jelent meg, mint amely a lakosság érdekében történik a város-formáló, esztétikai eredmények, illetve „a városias élet megteremtője és fokozója.”⁶²

Bár hivatalosan 1949. év végével fejeződik be a hároméves terv, még az első ne-gyedévben elkezdődik az első ötéves terv kidolgozása, ahogy az az 1949. április 9-i ta-nácsülési jegyzőkönyvben is olvasható:

„Elnöklő polgármester [Tóth Dezső] az ülést megnyitja és mielőtt az a napirendre térne át, tájékoztatni kívánja a tanács tagjait a belügyminisztériumban tartott értekezlet-ről, amelyen személyesen vett részt.

A kormány az országgyűlést feloszlatta és új választásokat írt ki. Ez a választás má-jus 15-én lesz megtartva, s különbözni fog az eddigi választásoktól. Tájékoztatja a tanács tagjait a választás három fő szempontjáról. Ezek:

- a 3 éves terv eredményeinek elismerése*
- az 5 éves terv tudatosítása*
- a béke megvédésének kérdése.*

Illetik, hogy a város összes vezetői tudatában legyenek az 5 éves tervvel és sürgősen ki kell dolgozni a Miskolcra vonatkozó részlettervet is. A választás előkészítéséhez min-den közalkalmazottnak szívvel és lélekkel részt kell venni és vállalni azt a feladatot, amit ezek a munkák rárónak.”⁶³

Az újjáépítéseket 1950. július–augusztusára tervezik befejezni. Ekkorra megvaló-sulnak a helyreállítások és az első korszerű létesítmények, amelyeket követően már meg-

60 Tanácsjegyzőkönyv (1949. I. 6.–1949. IV. 30.) IV. 1906/a XXI-502/b 6. fond.

61 Horváth é. n. 4.

62 Horváth é. n. 4.

63 356. napirendi pont, 1949. április 9. In: Tanácsjegyzőkönyv (1949. I. 6.–1949. IV. 30.) IV.1906/a XXI-502/b 6. fond.

indulhatnak a nagyberuházások, az első ötéves terv keretében, az alábbiakban olvasható ideológia szellemében, mellyel újjáalakul a magyar népgazdaság:

„A Szovjetunió dicsőséges hadserege felszabadította Magyarországot a német imperialisták uralma alól, összetörte a magyar nagytőkések és nagybirtokosok népelnyomó államhatalmát s ezzel lehetővé tette, hogy a magyar dolgozó nép hozzákezdjen a fasiszta háborúban romba döntött magyar gazdaság újjáépítéséhez.

Dolgozó népünk, élén a munkásosztállyal, a kommunisták, a Magyar Dolgozók Pártja vezetésével a Szovjetunió minden téren megnyilvánuló baráti segítségével, harcban a belső és külső reakció ellen, megvalósítva a hároméves tervet, befejezi a magyar népgazdaság újjáépítését.

Hála a munkásosztály, a dolgozó parasztság, a néphez hű értelmiség odaadó munkájának, a munkaversenynek, a hároméves tervet majdnem nyolc hónappal a kitűzött határidő előtt teljesítjük.

A hároméves terv eredményeképpen ipari termelésünk az utolsó békeév termelésének 140%-ára nőtt. [...]

Államunk a munkásság és dolgozó parasztság államává, népköztársasággá lett, a hatalmat hazánkban a dolgozó parasztsággal szövetséges munkásosztály gyakorolja.

A hároméves terv eredményeire támaszkodva, az ötéves tervvel népgazdaságunk továbbfejlesztésének, újjáalakításának útjára lépünk. A Magyar Dolgozók Pártja történelmi érdeme, hogy kezdeményezte és alapvonalaiiban kidolgozta az ötéves népgazdasági tervet.⁶⁴

Az ötéves terv főfeladatai

1. § Az ötéves népgazdasági tervnek a következő főfeladatokat kell megvalósítania:

(1) Magyarország iparosításának meggyorsítását, elsősorban a nehéz- és gépipar fejlesztését, mert ez a könnyűipar fejlesztésének, a mezőgazdaság gépesítésének és szocialista átszervezésének, a közlekedés korszerűsítésének feltétele. Ez a döntő belső feltétele népünk további gazdasági és kulturális felemelkedésének is, népi államunk és nemzeti függetlenségünk megszilárdításának és biztosításának, a szocializmus építésének hazánkban. [...]

(3) Népünk életszínvonalának további emelését, fokozott ellátását mindenfajta szükségleti cikkel, a lakásviszonyok megjavítását, az egészségvédelem kiépítését, a dolgozók növekvő kulturális igényeinek kielégítését; népünk nevelését a szocializmus tanításainak szellemében; az állami, a gazdasági, a kulturális építőmunka irányítására: új vezetők, mérnökök, orvosok, pedagógusok, gazdasági szervezők, üzemvezetők, tisztek, állami tisztviselők stb. kiképzését a munkásság és a parasztság soraiából. [...]

(5) Magyarország átalakítását agrár-ipari országból ipari-agrárországgá, tehát olyan országgá, melynek gazdaságában az ipar súlya a döntő és melynek ugyanakkor fejlett, korszerű mezőgazdasága van.”

Az újjáépítés helyett immár az új beruházásokra helyeződik a hangsúly, és a költségvetés 98%-át fordítják erre a célra. Ezzel az időszakkal vette kezdetét a régi Miskolc helyén megjelenő Nagy-Miskolc kiépítése, amely „a város életében fellendülést, előrelépést jelentett [...], még akkor is, ha tudjuk, mindez milyen politikai-társadalmi közegben

⁶⁴ 1949. évi XXV. Tv a Magyar Népköztársaság első ötéves népgazdasági tervéről, az 1950. január 1-től az 1954. december 31-ig terjedő időszakra.

történt.”⁶⁵ Ekkor indul meg az általános városrendezési terv kidolgozása, az új városrészek, városképek megtervezése, átgondolt tervek szerint, „komplex városépítészeti szemlélettel.”⁶⁶

A lakáshiány azonban az '50-es évek végére sem oldódott meg. Állandó volt a társbérlet és elterjedt a szükséglakások és a munkásszállók építése. A szükséglakások általában egy szoba, konyhás, fürdőszoba nélküli, kályhával fűtött lakások voltak az '50–60-as években, amelyeket fokozatosan bontottak le, az új lakások építésével párhuzamosan. A munkásszállók létesítése a távoli településekről a gyárakba bejáró munkások számára szintén nagyon gyakori volt, de még így is, a munkásszállókon egy szobában néha 8–10-en is laktak, ahol „*sima ágyak voltak nagy termekben, kimondottan erre épültek [...]. Alkalmilag, illetve ideiglenesen laktunk ott, mert hát csak legények laktak, családok nem. Még így is kifizetődő volt, mert úgy állapították meg a bért, albérletet hogy az kifizetődő volt nekik.*”⁶⁷

Hasonlóképp a 2–3 szobás lakásokban is gyakran egy család több generációja, vagy több család lakott. A lakásigénylés éveket vett igénybe. „*Hosszú, hosszú éveket kellett várni lakásra,*”⁶⁸ még úgy is, hogy a nagy állami vállalatok is részt vettek a lakások építésében. Részben ebből következett, hogy az állami tervekkel ellentétben, épp a családi házak építése volt dinamikusabb, azok egyszerűbb és rövidebb ideig tartó kivitelezése miatt. Családok, brigádok fogtak össze a házak felépítésére:

„*... kaláka. Biztos hallották ezt a kifejezést. A gyár akkoriban épített lakónegyedeket. Ott fõnn, a Komlóson. A gyakorlatban az úgy nézett ki, hogy az, akinek nem volt lakása, és kapott javaslatot az üzemtõl, mert szükség volt a munkájára, akkor egy ilyen lakáshelyet részére megszavaztak, és akkor 2000 órát kellett dolgozni, abban a lakás megépítésében. Elsõsorban segédmunkát kellett csinálni, 200 órát, és akkor a felét lakásként kapta meg. Ez volt a hozzájárulása. Namost a kaláka azt jelentette, hogy a brigád, aki eljárt közösen kirándulni – a legtöbbet a Csanyikba –, eljártak színházba, eljártak egymáshoz. Akinek volt kiskertje, ott szalonnát sütöttek. Szóval összerázódott a brigád, és akkor ez a kaláka ment, hogy minél hamarabb letudják a 2000 órát. Összeálltak segédmunkásnak. Volt úgy, hogy 20, 22, 25-en is, sõt, néha több brigádból álltak össze. És ez a része ennek az egész brigádmozgalomnak, ez egy nagyon komoly emberformáló és tudatalakító dolog volt. Nem politizált ott senki sem, szóval nem politika volt ez, attól függetlenül, hogy szocialista brigádnak nevezték, de az emberi kapcsolatok így alakultak ki. Utcák épültek fel.*”⁶⁹

A kalákában felépített házak is a szocializmus építészeti szemléletét tükrözték, nemcsak építésük módjában, hanem stílusában is. Ekkor terjedtek el a típusházak, amelyek megtervezésében és kivitelezésében az építészvállalatok is aktív szerepet vállaltak:

„*nem egy olyan ház épült, amely típusház volt zõmmel. De voltak egyéni házak is, mert vagy olyan helyen volt, hogy nem fért már el a típusház, vagy egy kicsit késõbb volt. A ISZ úgy vett ebben az egészben részt, hogy azok a fiatalok, akik a tervezõirodán dolgoztak, elkészítették ezeknek az épületeknek a rajzait, terveit, és elintézték azt is, hogy megkapják az építetõk az engedélyt és az építési hatóságokhoz eljártak. Elõször volt az*

65 Dobrossy 2002.

66 Szirmai 1988.

67 Interjúrészlet, H. L.

68 Interjúrészlet, J. J.

69 Interjúrészlet, J. J.

elvi építési engedély, utána kidolgozták a véglegest, és az építési engedélyt is megszerzték. Tehát, ennek megfelelően mentek ezek a dolgok. Nagyon jól mentek. Nagyon jó szervezethez volt akkor. Nagyon nagy kár érte, hogy ez így tönkrement.”⁷⁰

A közös építkezések, az építési engedélyek beszerzésében való segítségnyújtás jelentősen hozzájárult a lakosság lakáshelyzetének javításához, azonban ez továbbra is kevésnek bizonyult egy olyan városban, ahol a dinamikus iparosítás miatt állandó lakosságnövekedés volt jellemző. Ennek a nehéz helyzetnek a megoldását várta a miskolci építészeti, várostervezési az 1002/1960. számú kormányhatározattól, amely szerint

„A kapitalista Magyarországtól alapvetően rossz lakásvizonyokat örököltünk. Bár a felszabadulás óta komoly erőfeszítések történtek a lakáshiány csökkentésére, a helyzet nem kielégítő és a lakosság lakáshiánnyal küzd. A Párt és a Kormány a legközelebbi évek egyik legfontosabb feladatának tartja a lakáshelyzet gyökeres megjavítását. Ezért a nem termelés célját szolgáló beruházások közt feltétlen elsőbbséget kíván biztosítani a lakásépítésnek. Erőforrásaink és gazdasági lehetőségeink módját adnak arra, hogy 15 éven belül a lakáshiányt lényegében felszámoljuk és biztosítsuk, hogy minden arra igényjogosult család önálló lakáshoz jusson. Ennek elérése céljából a Kormány 15 éves lakásfejlesztési tervet dolgozott ki. E terv megvalósítását részleteiben az 5 éves népgazdasági tervek biztosítják.”⁷¹

A program keretében 1 millió lakás építését irányozzák elő, amelyben a 40%-ot magán kivitelezésben, míg 60%-ot állami beruházásként terveznek megvalósítani. A kormányhatározatban rögzített célkitűzések elérése érdekében az építészeti technológiai változásokra van szükség, amelyek lehetővé teszik a nagyobb léptékű építészeti beruházásokat. Ez a nézet már 1954-ben megjelenik Hruscsov beszédében, a technológiaváltás időszerűségét hangsúlyozva:

„Nem megfelelőbb-e tégl helyett olyan betonból készült faltömböket alkalmazni, amelyek megfelelnek a rendelkezésre álló emelőgépek lehetőségeinek, tehát két-három-öttonnásakat? Az ilyen építkezés magasfokú termelékenységet s nagy keresetet biztosít.”⁷²

Ezzel az időszakkal jelenik meg a korábbi téglafalazást felváltó blokkos technológia, az iparosított házépítés első lépcsőfoka. Ez a technológiai váltás Miskolc városképének újabb átalakulásához vezet. Míg 1960-ban az épületek 94,5%-a készült hagyományos téglafalazattal, addig pár évvel később már az előre gyártott falelemekből épülő házak válnak dominánssá.

Ezzel a technológiai váltással ismét nagymértékben átalakul a város arculata, még akkor is, ha az 1960. évi kormányhatározatban előtervezett építkezések és célkitűzések, országos és miskolci szinten is, valójában pont ellentétes százalékban valósulnak meg 1961 és 1975 között.⁷³ Az 1961-gyel meginduló második ötéves terv időszaka a megnövekvő lakásépítések kezdetét jelenti a blokkos technológia elterjedésével. Ezzel a technológiával bár jelentősen megnövekszik a lakásállomány, a tényleges áttörést a panelépítés fogja meghozni, a '70-es években.

Újabb határkőként lehet megemlíteni ezt az időszakot, a városképet átalakító építészeti technológiai változások sorában. A paneltechnológia megjelenésével már teljes mér-

70 Interjúrészlet, J. J.

71 1002/1960 (I. 10.) sz. kormányhatározat a 15 éves lakásfejlesztési tervről.

72 Hruscsov 2006. 3. [2006. 176]

73 A felépülő 1 047 000 lakásból csak 354 ezer (33,8%) készült el állami beruházás formájában, míg 693 ezer (66,2%) magánkivitelezésben.

tékben a mennyiségi lakásépítés válik dominánssá, amelynek érdekében a '60-as évek utolsó éveiben Alsószolcán házgyárat is építettek. Ezen folyamatokkal az építészetben is megjelenő tömegtermelési szemlélettel a minőségi termelés helyett a mennyiség lesz uralkodó. Minél több lakás megépítése a cél, ahol a technológia már teljes mértékben determinálja az építészetet. A tervezés leredukálódik az előre gyártott elemekből összeállítható lakások korlátozott variációira. A bérháztömböknél teljesen eltűnik a díszítésre való törekvés, részben a funkció és technológia által meghatározott építészeti szemlélet, részben azok költségnövelő tényezői miatt. Szintén a költségsökkentés eredményeként, romlott az épületek minősége is: „a későbbi periódusokban, a modern ipari építészeti technológia változó színvonala szerint elkészült városrészek és új városok rosszabb minőségűek a mennyiségi lakásépítés szemlélete, a lakássűrűség növelésének célja, a közintézmények elspórolása, az intézmények túlzott centralizációja, az egyhangú építészeti megoldások miatt.”⁷⁴

Befejezés

Központi helyzetű ipari várossá vált a II. világháború után Miskolc, amely a környező régióból, az iparosítás által teremtett új munkalehetőségekkel kecsegtetve, és a mezőgazdaság ellehetetlenítésével közel 200 000 embert vonzott magához. Elhelyezésükre, letelepítésükre a várostervezés a régi városszövetet megbontotta, újrakonstruálta. Új városrészeket generált a város „régii” területén belül és azokon kívül is, amely teljesen új arculatot adott a településnek. Házak, lakások, utcák és terek tűntek el, illetve születtek helyükön újak. Ezzel párhuzamosan társadalmi konfliktusok sora generálódott. Feszültség keletkezett a városba betelepülők és a helybéli lakosok között, de a társadalom és a – kialakuló új – tér viszonyában is. Az új teret értelmeznie kellett az itt élőknek, a betelepülőknek, mint ahogy a várostervezésnek, és kölcsönösen el kellett fogadnia a régi lakosságnak és a betelepülőknek egymástól különböző viselkedésmintáit. Társadalom és építészet, régi és új egymásra hatásában nyerte el a város mai arculatát.

A kölcsönös egymáshoz való alkalmazkodás nem ment zökkenőmentesen, bár számos tényező segítette. Ezek között meg kell említeni a politikai ideológia felülről szervező, irányító jellegét, amellyel részben szemben, részben annak hatása alatt új közösségi élet szerveződött egy olyan térben, amelyet valójában – még ha képletesen is, de – a betelepülők építettek, velük épült, és amely részben az új városlakók számára jobb, magasabb komfortfokozatú életkörülményeket teremtett, amelyre így emlékszik vissza egy, a kiliáni városrészbe 1963-ban költöző interjúalany:

„Tulajdonképpen, ahhoz képest nagyon jó volt, mert új lakás, új helyen, új környezetben. Minden új volt, tehát én a város egyik végéről jöttem a város másik végére, mert akkor még nem volt ennyire kiépülve a Berekalja, tehát volt a város a Kiliánig, meg kifele Diósgyőrre a falu rész. Teljesen más volt a struktúra, személyileg is és egyébként is.”⁷⁵

A mesterséges élettér, a környezet bár drasztikus átalakuláson ment keresztül, a hétköznapiakban a lakosok kevés figyelmet fordítottak erre. A lakáskérdést az egyének szempontjából elsődlegesen, főleg az '50–60-as években nem az infrastruktúra, a lakás komfortfokozata vagy az ott élő közösség határozta meg, és a hely – elsődlegesen a munkahelytől való távolság – inkább csak a '70-es évektől kezdett megjelenni a lakásra vá-

⁷⁴ Szirmai 1988.

⁷⁵ Interjúrészlet, B.-né.

rakozók elvárásai között. Mindennek magyarázatát részben épp a nehéz lakásviszonyok, a lassan bővülő lakás kínálat és leginkább az ahhoz való hozzájutás nehézségeiben kell keresni. Az „Egyszer volt, hol nem volt, Acélváros” társadalomtudományi kutatás során készített interjúkból kirajzolódik, hogy sokkal inkább a szövetkezeti és tanácsi lakás közötti különbségtétel jelent meg a lakásigénylés szempontjai között, amely szerint az előbbi esetben sajátjává válhatott a lakás, míg a második esetben ahhoz bérlőként jutott az igénylő, bár a későbbi időszakban itt is gyakorivá vált, hogy a bérlő megvásárolhatta a lakást. A szövetkezeti lakásra az igényt a munkaadó vállalatnál lehetett beadni, míg a tanácsi lakásokra a Városi Tanács Végrehajtó Bizottságához, amely komoly ellenőrzéseket végzett a lakásra jelentkezők élethelyzetét illetően. Az önálló, saját lakás igénye főként a családalapítás után, de nagyon gyakran a gyerekek növekedésével merült fel.

A bevezetőben szereplő kérdések közül néhány megválaszolása további kutatásokat igényel. Az eddigi eredmények alapján nehéz megválaszolni, befolyásolja-e a „környezetváltozás” az egyéni gondolkodásmódot és cselekvést? Részben a kérdés további végiggondolásához nyújt segítséget Arlequin városa. Grenoble mellett, Le Corbusier elvei szerint, társadalomtudományi kutatásokkal együtt tervezték meg Franciaországban Arlequin városát. A településen intenzív társadalmi, közösségi élet bontakozott ki a kutatások szerint, ahol a házak mellett közvetlenül tervezték meg a mindennapi élet különböző színtereit, így a bisztrókat, éttermeket, óvodákat, iskolákat, stb. Az itt végzett szociológiai vizsgálatok azt mutatták, hogy intenzívebb emberi kapcsolatok és társadalmi élet alakult ki, mint más hasonló városokban. Szirmai Viktória ugyanakkor felteszi a kérdést, hogy vajon ez a pezsgő élet tényleg az urbanisztikai eredményeknek volt-e köszönhető, vagy esetleg az „a lakók szubjektív vágyai miatt alakult így.”⁷⁶ Ez a kérdés Miskolc esetében is elgondolkodtató és megfontolásra érdemes, hiszen az '50–60-as évekre általában pozitív töltséggel tekintenek vissza a lakosok.

Kétségtelen, hogy Arlequinhez hasonlóan, Miskolcon is, a városlakók beszámolóiból egy gazdag társadalmi és szomszédsági kapcsolatokkal jellemezhető, pezsgő szellemi, kulturális és közösségi élet létezett a világháborút követő újjáépítésekől kezdődően, mely azonban mára teljesen megszűnt. A változás, mondhatjuk úgy, hanyatlás jelei a '70-es években kezdődtek meg, az építészeti technológiaváltozással intenzíven felgyorsuló városnövekedés és lakosságbeköltözés idejével egyidejűleg, miközben a politikai ideológia is folyamatos lassú átalakulásban volt. A társadalom és a helyi közösségek szerveződésére, illetve későbbi szétesésére, ha nem is egyedüli tényezőként, de hatással volt az az építészeti környezet, amely a technológiai változásokkal új irányokban indult el.

IRODALOM

BARFIELD, Thomas (szerk.)

1997 The Dictionary of Anthropology. Blackwell Publishing

CSONKA Pál

1955–56 Dr. WARGA László. ÉKME Évk.

76 Szirmai 1988. 66.

- DOBROSSY István
2007 Miskolc története V/1. 1918-tól 1949-ig. Miskolc, Herman Ottó Múzeum–Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár. Miskolc
- ENYEDI György
2001 Tájak, régiók, települések Magyarországon. Ezredforduló, 4. szám
- FEHÉRVÁRI Zoltán–HAJDÚ Virág–PRAKFULVI Endre (szerk.)
2006 Modern és szocreál. Építészet és tervezés Magyarországon 1945–1959. Magyar Építészeti Múzeum. Budapest
- GANS, Herbert J.
1973 A városi és kertvárosi életmód. A meghatározások újraértékelése. Város-szociológia, 64–88.
- GERMUSKA Pál
2003 Ipari város, új város, szocialista város. Korall 11–12. szám 239–259.
- GYÖRGY Péter
2005 A pécsi szál. 48. évf. 9. szám 866–872.
- HRUSCSOV, N. Szergejevics
2006 (1954) Beszéde a szovjet építőipar új módszereiről, az építkezések minőségének javításáról és költségeinek csökkentéséről. Szabad Nép, december 30. 3. FEHÉRVÁRI Zoltán–HAJDÚ Virág–PRAKFULVI Endre (szerk.): Modern és szocreál. Építészet és tervezés Magyarországon 1945–1959. Magyar Építészeti Múzeum. Budapest
- Ifj. HORVÁTH Béla
1957 A lakásépítés Miskolcon. I. rész. Borsodi Műszaki Élet, 3–4. szám 2–13. Miskolc
1972 A miskolci városkép változása. HOMÉ XI. 189–216. Miskolc
- KAPUSI Krisztián
2005 Keresztezett életutak. Halmay Béla és Honti Béla miskolci polgármesterek. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár. Miskolc
- LAMPEL Miklós
A svéd építészet vonzereje. In: Építészfórum. (http://archivum.epiteszforum.hu/holmi_detailed.php?mhmid=2028)
- NIEDERMÜLLER Péter
1994 A város: kultúra, mítosz, imagináció. Mozgó világ, 5. sz.
2005 Várospolitikai és városkutatás. Havasréti József beszélget Niedermüller Péterrel. Jelenkor 48. évf. 9. szám
- SÓS Aladár
1959 A magyar városrendezésről. SÓS Aladár–FARAGÓ Kálmán–HERMÁNY Géza–KOROMPAY György (szerk.): Sztálinváros, Miskolc, Tatabánya. Városépítésünk fejlődése, 88–123. Műszaki Könyvkiadó. Budapest
- SZIRMAI Viktória
1988 „Csinált” városok. Budapest
- VALENTINYI Károly
1959 Miskolc. SÓS Aladár–FARAGÓ Kálmán–HERMÁNY Géza–KOROMPAY György (szerk.): Sztálinváros, Miskolc, Tatabánya. Városépítésünk fejlődése, 7–17. Műszaki Könyvkiadó. Budapest

WEINER Tibor

1959 Sztálinváros. SÓS Aladár–FARAGÓ Kálmán–HERMÁNY Géza–KOROMPAY György (szerk.): Sztálinváros, Miskolc, Tatabánya. Városépítésünk fejlődése, 17–88. Műszaki Könyvkiadó. Budapest

2006 (1951) Sztálinváros, szocialista város. A városépítés módszere. Építés – Építészet, 11-12. FEHÉRVÁRI Zoltán–HAJDÚ Virág–PRAKFULVI Endre (szerk.): Modern és szocreál. Építészet és tervezés Magyarországon 1945–1959. 589–598. Magyar Építészeti Múzeum. Budapest

TÖRVÉNYEK FORRÁSA:

1000 év törvényei. In: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8264>

STEEL CITY – INTERACTION BETWEEN SOCIETY AND ARCHITECTURE

The political and ideological changes following World War 2 brought changes in social and political thought, and also led to new arrangements in all wakes of life. Following the rebuilding activity of the first Three Year Plan, the ensuing five year plans targeted industrialisation and the rapid, dynamic development of industrial production. Miskolc became one of the country's major commercial and industrial centres in northern Hungary, sometimes called the Ruhr region of Hungary. With its initial population of 60,000, Miskolc soon grew into the second most populous Hungarian city and within a few decades, the city became an industrial centre. In 1951, the Urban Planning Office (VÁTI) made plans for a city housing a population of 350,000. The city's population increased five-fold and the grey housing estates, which still define the cityscape, mushroomed on the former vineyards and along the roads leading from the smaller settlements around Miskolc to the city.

This period saw major changes in the attitudes to space among the newcomers to the city and the residents already living there. They had to re-interpret the spaces and the newly created buildings on their personal virtual map, to re-draw the former setting of their memories and their earlier life, while the perceptible rise in the number of new residential buildings led to changes in their own personal environment. The occupation of the new spaces and their domestication called for new individual strategies even if the city's residents paid little conscious attention to these in their daily life.

How does an artificial environment, the drastic changes in the environment influence the individual and the community? What type of interactions can be noted between the individual and the environment? Do the changes in the personal environment influence individual thought and action? The answers to these general questions vary depending on the historical, geographic and socio-political situation. The study offers a broad overview of these questions in relation to Greater Miskolc and the "Steel City".

Ildikó Hajdú

A SZERVEZETT SZABADIDŐ JELLEGZETESSÉGEI MISKOLCON AZ 1950–60-AS ÉVEKBEN

SZÜTS ISTVÁN GERGELY

Az utóbbi években megszorodtak a huszadik század hétköznapjaira fókuszáló kutatások és az ezekből készült kiadványok.¹ Különösen az 1945 és az 1989 közötti – máig alig feltárt, ám politikai megítélésében annál inkább túlfűtött – évtizedek minden napjairól születtek olyan munkák, amelyek talán árnyalhatják a közelmúlt gyakorta tisztán emocionális értékeléseit. Ugyancsak örömteli, hogy egyre több kutatás foglalkozik a lokális közösségek és az egyének történetével úgy, hogy a makrotársadalmi összefüggések helyett inkább apró léptékekre koncentrálnak.² Hasonló cél vezérelte kutatásunkat is, amikor megpróbáltuk feltérképezni a köztudatban máig „acélvárosként” élő Miskolc két évtizedének hétköznapjait.³ Mivel a társadalmi folyamatok, történelmi események nem kezdődnek és nem érnek véget a naptári évekkkel, ezért a kutatás időbeni kereteivel kapcsolatban a tágabb keretet adó Rákosi- és Kádár-korszak terminusokat használtuk. Még így is meglehetősen nehéz vállalkozás az általunk vizsgálni kívánt évtizedek korszakolása, hiszen ahány tudományterület, annyiféle határkö rajzolódik ki előttünk. Mégis ahhoz, hogy kutatásunk témáját történelmi kontextusba tudjuk helyezni, ismernünk kell néhány olyan ma leginkább elfogadott politika-, gazdaság- és társadalomtörténelmi meghatározást, amelyek lényegét a következőkben csak címszavakban kívánjuk áttekinteni.

A politikatörténet az 1947 és 1953 közötti időszakot a diktatúra kiépítésének, az 1953 és 1954-es éveket, melyeket Nagy Imre miniszterelnöksége fémjelez, egyfajta enyhülésnek, nyitásnak, az 1956-ot megelőző éveket a visszarendeződés kísérletének szokás nevezni. A forradalmat követő időszakot legtágabb értelmezés szerint két nagyobb periódusra kell osztani, az első az 1956 és 1962–63 közötti évek, amikor megpróbálták megismételni a magyarországi szovjetrendszer kiépítésének 1947 és 1953 közötti folyamatát. 1962–63-tól látványos enyhülés kezdődött: ennek egyik fontos jele volt, hogy a rendszerrel szemben álló osztályok és rétegek többé nem számítottak kollektív ellenségnek, és a másik, hogy 1963-ban politikai amnesztiát hirdettek. Ezt a második korszakot, amely az enyhülés és bizonyos reformok időszaka is volt, 1973-ig datálják.⁴

A gazdaságtörténet-írás egészen más eredők mentén közelít a vizsgált korszakhoz. A második világháborút követő korszak első éveit az újjáépítés, stabilizálódás és a mindent átható politikai harcokról szóltak, amelynek végeredménye az lett, hogy az MDP, mint egyetlen párt (A Párt) kezdhetett hozzá a szovjetizáló gazdaság- és társadalompo-

1 A teljesség igénye nélkül néhány alpművet fontosnak tartunk megemlíteni. Valuch 2006.; Valuch 2004.; Horváth (szerk.) 2008.; Krausz (szerk.) 2003.; Rainer M. (szerk.) 2003.

2 Így mindenekelőtt: Horváth 2004.

3 A Norvég Civil Támogatási Alap támogatásával 2008 októberétől, 2009 júliusáig az Észak-Keleti Ártjáró Egyesület „Egyszer volt, hol nem volt – Acélváros” címmel komplex kutatást végzett Miskolcon. Ennek során más civil egyesületekkel valamint a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karának Kulturális és Vizualis Antropológia Intézetével szoros együttműködésben igyekeztünk vizsgálni a nagyipari központtá váló város átalakuló városképét és hétköznapjait. Ez a tanulmány a kutatás eredményeinek csak egy szeletét mutatja be, azonban ezzel egy időben két másik megjelenő írás is közöl értékes információkat a korabeli városról.

4 Rainer M. 2004.

litika kiépítéséhez. A gazdaság átalakításának első korszakát az 1947-ben elfogadott hároméves tervhez kötjük, amelyben lényegében egy nagy ívű állami beruházás programját fogalmazták meg. Ebben kizárólag szovjet mintára képzelték el átalakítani a magyar gazdaságot, nem számolva a Szovjetunió és Magyarország közötti komoly gazdasági különbségekkel. 1950 és 1968 között a szocialista iparosítás időszaka következett. Ezt a majd húsz évet többféle gazdaságpolitika jellemzi, így 1950 és 1953 között túlzott, szovjet mintákat követő iparosítás, majd Nagy Imre miniszterelnöksége idején – a keményvonalas, a realitásokat figyelmen kívül hagyó politikával szemben – egy sokkal ésszerűbb rendszert vezettek be, amely a gazdaság minden területén érezte jótékony hatását. 1954 és 1956 között – visszatérve a Rákosi-korszak politikájához – tovább folytatódott a túlzott iparosítás. Az 1956-os forradalmat követően a párt (minden reformról lemondva) a tervgazdálkodás rendszeréhez tért vissza, azonban a gazdaságirányítás rendszere mégis változott. Az MSZMP a következő években igyekezett kerülni a túlzott gazdaságátalakítást, ez pedig azzal járt, hogy a magyarországi gazdaság lassú fejlődésnek indult.⁵

Mindezt azért éreztük lényegesnek tisztázni, mert a rendszerváltást megelőző negyven évet a közbeszédben gyakorta egyszerűen szocialista vagy kommunista rendszernek szokás nevezni, amely így viszont feltételez egy konstans, jól meghatározható struktúrát. Ezzel szemben látnunk kell, hogy bár diktatórikus évtizedeiről beszélünk, azonban tértől, időtől és sok más határozótól függően ez a majd ötven év igencsak differenciált volt. Nem célunk itt kitérni ezeknek az okoknak, így politikai, gazdasági és társadalmi színezetű jellegzetességeknél bemutatására, hiszen mindennek tárgyalása messze túlmutatna témánkon. E helyett inkább a kutatás alapkérdéseit tisztáznánk. Vizsgálatunk alapvetően a szervezett – a korszak politikai berendezkedését ismerve –, valamiféle felülről létrehozott és (akár láthatatlanul is) irányított szabadidős tevékenységekre és azok társadalmi hatásaira fókuszált. Mit értünk szervezett szabadidőn és hol válik el a privát és az irányított szabadidő egymástól? A válasz elsősorban kézenfekvőnek tűnhet, hiszen míg az egyik önálló elhatározás, addig a másik valamilyen irányított formula alapján jön létre. Ennél azonban sokkal összetettebb és bonyolultabb mind a korszak, mind pedig magának a szabadidő eltöltésének a szerkezete és ennek emlékezete. Erre csak egy példa, hogy olykor az egyéni, így például családi jellegű összejövetel sem kizárólag privát, hanem nagyon sok esetben a hivatalos és támogatott szabadidős minták szerint is szerveződhetnek, elsősorban az állami vagy vállalati ünnepek alkalmával. Mindentől függetlenül az alapvető kérdés mégiscsak az volt, hogy a kortársak milyen szabadidős mintákat követtek és hogyan viszonyultak (amennyiben egyáltalán érzékelték) a hatalom által működtetett szabadidő struktúrákhoz.

Tér és idő

A dolgozat egy olyan 2008 októbere és 2009 májusa között zajlott kutatás összegzése, amelynek feladata az 1950-es és 1960-as évek szervezett szabadidős szokásainak feltárása és ezek jellegzetességeinek bemutatása volt. Kutatásunk során az ún. hólabda – snowball – módszerre támaszkodva 58 interjút sikerült készíteni a korszakban már Miskolcon élő és dolgozó személlyel. E véletlenszerű interjúalany-kiválasztás során meglehetősen eltérő társadalmi háttérű és foglalkozású idős emberhez jutottunk el.

5 Gunst 1996.

A szóbeli információszerzés mellett megpróbáltuk a hagyományos írott forrásokat is megszólaltatni. Ezzel kapcsolatban itt kell külön hangsúlyozni azokat a módszertani nehézségeket, amelyek a rendelkezésre álló, ideológiailag súlyosan átszíneződött statisztikai adatok, hivatalos iratok és a sajtó forráskritikai olvasata során felmerültek. Ugyancsak kellő kritikával kell közelíteni az *oral history* felé, hiszen a múlt konstruálása, persze nem direkt módszerekkel, de itt is gyakorta tetten érhető. Itt ugyanis a beszélgetőpartner külső és belső indítatások, akár tabuk, akár szégyen és persze nem utolsósorban a kérdések hatására maga alkotja meg saját múltjának olvasatát. Persze a múlthoz való viszonyról árulkodik az is, ahogyan valaki beszél mindarról, ami vele történt. Mivel témánk, a korabeli szabadidős szokások alapvetően semlegesnek és „veszélytelennek” tűntek, ezért interjúalanyaink többsége könnyedén, harag és ironia nélkül tárta eléink mindehhez kapcsolódó emlékeit.

Miskolc, amely már a kommunista diktatúra létrejötte előtt is komoly ipari múlttal rendelkezett, 1947 után a tervszerű iparosítás kiemelt helyszínévé vált. A város lakossága alig két évtized alatt majd megháromszorozódott, városszerkezeti képe pedig az új városrészeknek köszönhetően jelentősen átrajzolódott.⁶ Míg korábban az északkeleti régió kereskedelmi és kisipari központjának számított, addig a negyvenes évek végétől a hangsúly egyértelműen a nehézipar felé tolódott. A városban a két gyáróriás, a Diósgyőri Gépgyár (DIGÉP) és a Lenin Kohászati Művek (LKM) mellett ezekben az évtizedekben is már számos kisebb, bár így is több ezer embert foglalkoztató üzem működött. Ezekben a termelési egységekben nagyrészt a városba újonnan beköltöző vagy bejáró munkavállalók dolgoztak, akik mindennapjaikról maig nagyon keveset tudunk. Pedig ebben az időszakban olyan, addig nem látott komplex társadalmi átalakulások zajlottak le, amelyek ismerete nélkül csak nehezen érthető meg a rendszer és a hétköznapi ember kapcsolata. Itt most nem vállalkozhatunk egy átfogó, általános jellegzetességeket bemutató kép felvázolására, helyette egy talán elsősorban mellékesnek tűnő részjelenségre, a szabadidős szokások megismerésére helyeztük a hangsúlyt. Ezzel kapcsolatban az első kérdés rögtön az volt, hogy az itt élő különböző társadalmi háttérű személyek számára milyen lehetőségek kínálóztak a szabadidő, a munkán kívüli órák eltöltésére, valamint az, hogy mindez hogyan jelenik meg emlékezetükben. Kérdés volt az is, hogy a diktatúra mennyire hatotta át a hétköznapiakat, és különösen azok szabadidős részeit. Az interjúk során különös hangsúlyt kapott, hogy a szabadidőre adott asszociatív válaszok mögött megbújó, és az emlékezők által talán haszontalannak vélt jelenségekre is fény derülhessen. Mindezek önmagukban azonban értelmezhetetlenek lennének, ha nem állítanánk melléjük a korszak uralkodó, szabadidőről szóló kánonjait.

Szabadidő–szocialista szabadidő–szervezett szabadidő

Ennek tudatában először röviden felvázoljuk a hatalom szabadidőről alkotott elképzeléseit, majd ismertetjük ezek gyakorlati mintáit. Ezt követően mintegy görbe tükröt tartva megnézzük, mindezek hogyan működtek és milyen szerepet játszottak az egyéni

⁶ 1945-ben Diósgyőrt és Hejőcsabát, majd öt évvel később Görömbölyt, Szirmát és Hámort is a városhoz csatolták. Ezzel és a nagyarányú iparosítás beindításával, a háborús veszteségek ellenére is 1941-hez képest 1950-re másfélszeresére, 109 841 főre nőtt a város lakossága. A következő évtizedben folytatódott a növekedés, így 1970-ben már 169 292 főt regisztráltak Miskolcon.

és közösségi szabadidős szokásokban, azaz mindezek mennyire váltak elfogadottá a hét-köznapok során.

A szabadidő problematikájának megértéséhez fontos megjegyezni, hogy 1948-at követően, a kommunista diktatúra kiépülésével minden tekintetben új helyzet állt elő. A legfontosabb a szabadságjogok súlyos korlátozása volt, így többek között az, hogy betiltottak mindenféle alulról, önkéntesen szerveződő egyesülést, beleértve az egyházak által is működtetett csoportokat. Helyettük hivatalosan csak a párt által meghatározott és ellenőrzött intézményeken belül folyhatott bármiféle, ideológiai alapú és folyamatosan kontroll alatt tartott közösségi élet. Ezzel a dualizmus korától virágzó közösségi, egyesületi élet teljesen ellehetetlenült, olyannyira, hogy akármilyen, a hatalomnak nem tetsző szervezkedés akár bűncselekménynek is számíthatott. Ezekben az években a megszüntetett egyesületek, érdekvédelmi szervezetek helyett szovjet mintára a munkahelyeken, esetünkben az üzemek, gyárak területén, a párt által felügyelt kollektívák, brigádok alakultak. Ezek a szerveződések, különösen az 1950-es évek első felében a napi munkán túl illetve amellet folyamatos ideológiai átképzésben is részesültek. Így tehát már nemcsak munkaidőben, hanem azon kívül is igyekeztek kontrollálni a dolgozók mindennapjait. Ennek egyszerű oka az volt, hogy a dolgozók leginkább munkahelyükön és lakókörnyezetükben alakíthattak ki új kapcsolatokat, amelyek alapvető meghatározói lettek szabadidős szokásaiknak. Mivel a hatalom igyekezett az élet minden területén befolyását gyakorolni, ezért az olyan fontos időről, mint a szabadidő nem mondhattak le. A szabadidő megszervezése ugyanis az egyik legjobb terepe lehetett az ideológiai nevelésnek. A távlati cél a szocialista életmód modell megalkotása volt, amihez azonban először is tisztázni kellett az életmódot alapvetően meghatározó két fogalmat, a szabadidőt és a munkát, valamint a köztük lévő viszonyt. Ezzel kapcsolatban elsődlegesen érdemes végigvenni, hogyan is változtak ezekben az években a párt (MDP, MSZMP) szabadidőről alkotott elképzelései. Ahogy arra már korábban utaltunk, a diktatúra kiépülése együtt járt a demokratikus intézmények felszámolásával, valamint a döntés szabadságának korlátozásával. Ennek legfőbb célja a társadalom teljes körű ellenőrzése volt, ami esetünkben azzal járt, hogy ezután a párt kizárólagos jogot formált nemcsak a dolgozók munkaidejére, hanem azok szabadidejére is. Különösen a Rákosi-korszakban volt erős az ellenőrzés igénye, ennek mértéke 1957 után némileg lazult, ugyanis ekkor került le a hivatalos politika napirendjéről a szabadidő állami megszervezésének problematikája. Mindez persze nem azt jelentette, hogy ezután a véletlenre, netán az egyénre bízta volna az önszerveződés lehetőségét, hiszen a figyelő tekintetek valamint ideológiai ráhatások továbbra is jelen voltak. Ne gondoljuk tehát, hogy az 1957-es év valódi változásokat hozott, hiszen a legfontosabbnak vélt egyéni és kollektív szabadságjogok továbbra sem voltak gyakorolhatóak. Mégis a szabadidő problematika kapcsán, köszönhetően a munkaidőben és a politikában végbemenő változásoknak valamint a megjelenő és új szabadidős szokásoknak, azért lassú átrendeződés kezdődött.

Tovább haladva a szabadidőről alkotott hivatalos álláspont változásában, újabb fontos állomásnak 1966 számított, ekkor ugyanis az MSZMP IX. kongresszusán ismét napirendre került a szocialista életmód e kétségkívül lényeges és megkerülhetetlen kérdése. Bár a munka és az azon kívül eltöltött órák kérdése már a kommunista alapeszmékben is megjelent, azonban a téma iránti, hamar divatossá váló politikai és tudományos érdeklődés csak az 1960-as években kezdett kibontakozni. A szabadidővel kapcsolatos diskurzus létrejöttének elsődleges oka kétségkívül az lehetett, hogy 1959-től kezdődően

folyamatosan csökkent a heti munkaórák száma, ezzel arányosan pedig nőtt a munkaidőn túl a szabadidőre fordítható idő aránya. Azaz elméletben egyre több időt töltöttek a dolgozók a munkahelyen kívül. Mindez a hatalom számára sem volt lényegtelen, erre utal, hogy az 1960-as évek végétől számos társadalomtudományi felmérés kezdődött a munka, szabadidő és életmód hármasságában. A párt számára tehát a szabadidő kérdése alapvetően nem önálló problémaként, hanem annak a munkához való viszonyában jelent meg. Különösen a munkahatékonyság kapcsán került középpontba, hiszen felmérések bizonyították, hogy a növekvő szabadidő egyre jelentősebb részét fordítják kiegészítő munkára a dolgozók, tehát egyre kevesebbet kikapcsolódásra, ami kimutathatóan hatással lehet a főfoglalkozásuk teljesítményére. Ezért tehát gazdasági és politikai szempontból sem volt mindegy, hogy a munkaidőn kívül mivel és milyen körülmények között töltik idejüket a munkavállalók.⁷

Egy, a témával foglalkozó korabeli írás meglepően precízen összegzi az elmúlt évtizedek szabadidő politikáját, valamint külön figyelmet szentel a szabadidőről alkotott elméletek bemutatására is. E szerint az alapvető elképzelés az volt, hogy a szocialista szabadidő nem a munkaidővel, hanem sokkal inkább a kapitalista, profitorientált és a szabadidőből is hasznot húzó életszemlélettel került szembe és ennek tükrében határozta meg önmagát. A szocialista elképzelés szerint ugyanis hamis az a kép, miszerint minden munkát kompenzálni kell, és az, hogy ezt a szabadidő által tehetjük csak meg. A megoldás sokkal inkább az, hogy a munkát kell örömtelivé tenni és ebből következően majd a munka és a szabadidő nem elválík, hanem egymásba olvad.⁸ Elképzelésük szerint viszont mindez nem jelentheti a szabadidő munkába állítását, tehát azt, hogy a munkán kívüli időt feláldozzuk a haszon érdekében. E rövid, a problémát összefoglaló részletből is érzékelhető, hogy a munka és szabadidő közötti láthatatlanná tett határvonalak meghatározása a teoretikusok számára is komoly problémákat okozott. A kérdés, hogy mindez az érintetteket mennyire foglalkoztatta. Visszatérve a szabadidő elméletekhez és ahhoz kapcsolódóan a munkahatékonyság kérdéséhez különösen érdekes, ahogy erkölcsi alapokra helyezve megpróbálták megkülönböztetni a munkaidőn kívüli hasznos és a haszontalan munkavégzéseket. A mellékállás ugyanis nemcsak egy második termelési minta lett, hanem a társadalom egy jelentős csoportja számára az állami kontroll alóli kibúvás is. Különösen az 1960-as évek végétől vált egyre erőteljesebbé ez a jelenség, amely aztán hallgatólagos politikai támogatást is élvezett.⁹ A problémát érzékelve megpróbálta, legalábbis jelszavakban erkölcsi oldalról értékelni a kérdést, így válhatott a gmk pozitív, míg a fusizás és maszekolás negatív példává. Az előzőekben már idézett írás szerzője 1988-ban azonban már elismeri, hogy ezek kategorikus elítélése meglehetősen egyszerű magyarázatai voltak csak az akkori problémáknak.¹⁰ Mindenesetre az megállapítható, hogy a paternalista rendszer közüggé és nem egyéni feladatává kívánta tenni a szabadidő kérdését.

Amennyiben megvizsgáljuk jól látható, hogy korszakunkban alapvetően kétféle nagy szabadidő-elmélet létezett. Az egyik szerint a modern gépesítés okozta elidegenedés az egész társadalomra, így a szabadidőre is hatással van, így az nem tudja ellátni eredeti funkcióját, a kompenzációt, a rekreációt. Ezzel szemben létezett egy másik elképzelés, mely a szabadidőre mint a munka során keletkezett hiány legfőbb orvoslójára tekintett.

7 Sándor 1970. 76.

8 Fukász 1988. 8.

9 Valuch 2005. 23.

10 Fukász 1988. 64.

Ez utóbbi szerint a modern nagyipar által elidegenedett munka legfőbb kompenzálója maga a szabadidő kell, hogy legyen.¹¹ Nem célunk itt részletesen bemutatni a marxi filozófia alapvetéseit és annak a szabadidőre vonatkozó tételeit, sem azt, hogy mindezek hogyan érvényesültek a kommunista rendszerekben, hiszen ezek makroszintű mérése témánk szempontjából nem élvez prioritást. E helyett most, a rövid és általános magyar jellegzetességek bemutatását követően a fő hangsúlyt a szocialista korszak egyik mintavárosára és az ott élők számára (általuk) működtetett csoportok szabadidős szokásaira helyezük. Azt gondoljuk ugyanis, hogy a korszak szervezett szabadidő mintáinak valódi szerepeit leginkább azok tudják bemutatni, akik számára mindezeket megalkották. A következőkben ezért megnézzük, hogy a hatalom a szabadidő kapcsán milyen jelenségekre összpontosított, majd azt, hogy mindezeket a szabadidőt eltöltők hogyan érzékelték.

A szabadidőről és a hatalom kapcsolatáról érzékletes képet fest egy 1970-ben kiadott propagandafüzet, amely belső használatra, elsősorban a szakszervezeti vezetők közösségi munkájához igyekezett hasznos tanácsokat adni. Itt a szabadidő kérdésével kapcsolatban rögtön az első fontos észrevétel, hogy bizony még ma is, tehát a 60-as,70-es évek fordulóján is sokan vannak olyanok, akik a szabadidő eltöltésének kérdését nem köz-, hanem magánügynek gondolják.¹² Pedig a szocialista életmód megteremtése nem lehet sikeres a munkán kívüli órák megfelelő felhasználása nélkül. „*A dolgozók kulturált pihenésének és szórakozásának elősegítése a szakszervezeti bizottság kulturális munkájának éppolyan fontos része, mint például az, hogy gondoskodjék az általános műveltség emeléséről vagy az irodalmi és művészeti ízlés fejlesztéséről. Mindegyik feladat végső soron a szocialista ember sokoldalú kinevelését segíti.*”¹³ A fő hangsúly tehát a szocialista embertípuson és annak a hatalom által irányított nevelésén volt. Kérdés persze, hogy a párt mit tekintett a dolgozók számára hasznos és haszontalan szabadidőnek, és ezek meghatározására és elválasztására milyen intézkedéseket tett. A most idézett tanácsadó füzet szerencsére részletesen tárgyalja ezt a problémát és számos példával illusztrálja a szocialista embertípus számára üdvösnek illetve kárhozandónak tartott viselkedési módokat. „*A szórakozás olyan foglalatosság, amely az embereknek örömet szerez, ugyanakkor nem okozhat bosszúságot másoknak.*”¹⁴ Mindezt hétköznapi példákkal is igyekeztek illusztrálni. „*Ugyanigy, bosszantóak a moziban hangosan zörgők, csapkodók, szellemeskedők, a vendéglőben a duhaj „nótázók” és garázda magatartásúak.*”¹⁵ Jól látható tehát, hogy a szabadidő eltöltésének egyik sikerét a meghatározott, tehát a megfelelő viselkedési minták követésében látták.

Ahogy a viselkedési normákat, úgy a szabadidő eltöltésének formáit is igyekeztek jól behatárolni, ehhez külön hangsúlyozták, hogy legfontosabb a dolgozók igényeinek megismerése és felmérése, ám a bizalmi emberek számára elsődleges célként mégis a tudatformáló szórakozási formákat ajánlották.¹⁶ Érdekes végignézni az itt felsorolt szabadidős-szórakozási mintákat. Elsőként a kirándulást említik, ahol talán korábbi tapasztalatokból okulva külön kihangsúlyozzák, hogy a közös utazás, túrázás is kulturális esemény, így annak tartalmi részére különösen fontos odafigyelni. Hogy mindezt hogyan

11 Sándor 1970. 80.

12 Simó 1970. 305.

13 Simó 1970. 305.

14 Simó 1970. 305.

15 Simó 1970. 305.

16 Simó 1970. 306.

képzelik, arról sajnos nem közöl részleteket. Nem tudni, hogy a propaganda vagy az emberek igénye vezetett oda, hogy a túrázás a korszak egyik legjellegzetesebb szabadidős szokásává vált. Ezt igazolják az általunk megkérdezett interjúalanyok is, akik szinte kivétel nélkül szabadidős szokásaik közt elsőként, mint valami közös élményt említették meg a túrázást. Bizonyos csoportok, főként vállalati szakosztályokba tömörültek számára nemcsak szabadidős tevékenységgé, hanem életformává vált a rendszeres mozgás.¹⁷

A szabadidőt szervező füzet következő tanácsként a városnéző sétát ajánlja, mind-azt úgy, hogy a főváros és a nagyvárosok közkedvelt látnivalói mellett a csoportok ne feledkezzenek el megállni az új szocialista létesítmények előtt sem. Érdekes, hogy a társas utakkal kapcsolatban nem a belföldi, hanem inkább az akkor még kivételnek számító külföldi utakat említették. Természetesen a baráti országok szerepelnek a listán, az utazás (meghatározott határok között) elsősorban az 1960-as évek végétől valóban elérhetővé vált, erre utal, hogy interjúalanyaink kivétel nélkül legalább egyszer jártak Csehszlovákiában vagy Romániában, illetve jóval kevesebb alkalommal az NDK-ban és Lengyelországban. Az utak többsége szervezett volt, elsősorban az üzemek, a szakszervezet vagy valamelyik természetjáró egyesület irányításával juthattak el külföldre. Egy példa erre a Diósgyőri Gépgyár, Alapanyag részlegénél dolgozó egykori segédmunkás visszaemlékezése. „... volt olyan is, hogy külföldre ment el a brigád. Külföldi kirándulást is szerveztek. Abba az időbe, amikor nagyon nehéz volt. 50–60-as években, akkor egyéni- leg nem nagyon lehetett menni, csoportosan lehetett menni csak.”¹⁸

Harmadikként a kiállítás- és színházlátogatás szerepel, majd igaz, csak néhány mondat erejéig, de feltűnnek az egyéni és kis közösségeknek szóló elismert kedvtelések is. A privát elfoglaltságok között voltak támogatott, a szakszervezeti vezetők, propagandisták által gyakorta ajánlott hobbik is. Egyik ilyen volt a kisállattartás, amely a visszaemlékezők szerint különösen az 1960-as évek elejétől hódított. „Viszont voltak igen, nyulak, fater próbálkozott galambbal is, de nyulai azok többször is voltak. Szomszédoknak is volt.”¹⁹ Az itt bemutatott szabadidős mintákból jól kivehető, hogy az állam igyekezett a szabadidős szokások minél nagyobb szeletét ellenőrizni.

Az eltöltött szabadidő

Az interjúkból úgy tűnik, hogy az emlékezők többsége a szabadidő kapcsán egyértelműen a szórakozásra asszociált, illetve ezzel összefüggésben az is megállapítható, hogy nem igazán tett különbséget a szervezett, tehát irányított és az egyéni- leg megalkotott szabadidős modellek között. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a hatalom által szervezett és fenntartott tevékenységek teljes egészében lefedték a szabadidőt, és azt sem, hogy minden egyéni- leg zajlott volna, sokkal inkább arra utal, hogy az emlékezők a szabadidő, ezen belül a szórakozás kapcsán elsődlegesen a munkahelyhez kötődő eseményekre emlékeztek. Mégis tetten érhető ezzel kapcsolatban egyfajta olyan kettősség, amely szerint egyfelől létezett egy központilag szervezett és ellenőrzött szabadidős minta (alapvetően politikaerkölcsi alapokon), valamint ezzel párhuzamosan vagy akár ennek gyakorlati példajaként azok az életmódot meghatározó szokások, amelyek a dolgozók

17 Miskolcon ebben az időben a legaktívabb természetjáró szakosztályok a Miskolci Helyiipar, a Miskolci Vasutas (MVSC) valamint a DVTK voltak.

18 Interjú J. Jánossal (1935) 2008.12. 18. Az interjút Korsós Bettina és Fáy Ádám készítette.

19 Interjú G. Lászlóval (1940) 2008. 11. 21. Az interjút Darázs Richárd készítette.

viselkedésmódját meghatározták. E sokszor alig érzékelhető kettősség tükrében különösen érdekes, hogy maguk a szabadidőt eltöltők hogyan viszonyultak ezekhez a keretekhez, azaz a mindennapok során mindez mennyire befolyásolta életmódjukat.

Az interjúalanyok többsége tehát nehezen tudott különbséget tenni a szervezett és az önállóan alakított szabadidő fogalmai között, hiszen sokszor már a „szervezett szabadidő” fogalmát sem igazán értették. Többségük számára a szabadidő mentes volt minden politikától, a diktatúra intézményeitől, legalábbis privát életük apró momentumaival kapcsolatban erre emlékeztek. Csak kevesen gondoltak minderre úgy vissza, hogy annak idején a szervezett szabadidős kereteket szét kívánták volna feszíteni, vagy valaha is felülbírálták volna a felkínált lehetőségeket. Sokkal inkább úgy tűnik, hogy mindez, legalábbis emlékezetükben nem számított kérdésnek, azaz megfelelt igényeiknek.

Ahogy arra az előzőekben már utaltunk jól látható, hogy a szabadidős, szórakozási szokások sokszor a munkahelyi közösségekhez kötődtek, ami a hatalom szervezett szabadidős elképzeléseinek részben meg is felelt. Mindezzel azonban nem elégedtek meg és bizonyos indirekt módszerekkel a brigádokat igyekeztek a munkaidőn kívül is „szemmel tartani”, például különböző vetélkedőkön, továbbképzéseken és más programokon egyben tartani. Természetesen ennek ellenére a szabadidőnek megvoltak azok a részei is, amelyet privát módon, egyéni igények szerint töltöttek el.

A brigádokkal kapcsolatban érdemes utalni arra, hogy az 1960-as években elinduló szocialista mozgalom nemcsak a munkahelyi, hanem a szabadidős szokásokban is komoly változásokat eredményezett. *„A szocialista brigádmozgalom nagy társadalmi és politikai erő, melyre a gazdasági és nevelőmunkában egyaránt mind fokozottabban építhetünk.”*²⁰ Ennek megvalósítása pedig a szakszervezetek fontos feladata lett. Kétségtelen, hogy a munkahelyi brigádmozgalom valóban kollektív érvényű volt, erre utal, hogy interjúalanyaink többsége a szabadidő és a munkahely kapcsán szinte kivétel nélkül kitértek erre a politikai-gazdasági és társadalmi, tehát meglehetősen összetett intézményre. A brigádok alapvetően munkaszervezeti egységek voltak, ebből adódóan szinte minden üzemben és gyárban létrejöttek ezek az egyes termelési egységhez kötődő csoportok. Azonban ezen túl valóban volt bizonyos közösségformáló szerepük is. Egyik interjúalanyunk visszaemlékezésében meglehetősen plasztikusan mutatta be a brigádok szakmai és társadalmi kapcsolatait. *„Na most az acélgyártás az kimondottan brigádmunka. Maga közvetlenül a nyersacél előállítására. Mert egy kemencének 5–6, 8, attól függ, milyen nagyságrendű volt a kemence, ennyi volt a személyi állománya. És hát ezek egymást ki kellett, hogy segítsék. És akkor az, hogy kiségitették egymást, ugye önálló brigádokba alakultak, meg önálló értékelés. Tehát ott kezdődött az egész, hogy egy-egy kemencének a személyi állományának a teljesítményét értékeltük, és az értékelés alapján volt a fizetésük. Változott a fizetésük. Teljesítménybérrel és egyebek. Na most ez aztán összehozta az embereket, egymás iránt érzett felelősség mellett.”*²¹

A közösségi események jellegével és szereplőivel kapcsolatban leginkább a brigádok kerültek előtérbe, olyan jelzőkkel társítva, mint a munkahely, szabadidő és kollegialitás. *Azt hogy azonos vagy közel álló szakmába dolgozó emberek alkottak egy brigádot. Négy, öt, tíz, melyik milyen emberek, és azok szinte barátokká lettek, tehát több mint munkahelyi kapcsolat. Az már barátság, és családi kapcsolat is lett, szóval olyan emberek*

20 Simó 1970. 12.

21 Interjú J. Jánossal (1935) 2008.12. 18. Az interjút Korsós Bettina és Fáy Ádám készítette.

közelségéből áll ez a brigád, akik jól megértik egymást a munkába is a magánéletbe is, szóval mindenhol. Hát szóval ilyen munkajellegű brigádok voltak.²²

A brigádok így nem tisztán szakmai szerveződések, hanem nagyon sokszor baráti társaságok is voltak. Ezt erősítendő az üzemek, gyárak számos szakmai és szabadidős programot szerveztek a brigádtagok és azok családtagjai számára. A párt és az üzemi vezetés ilyenkor, ha csak látens módon is, de igyekezett a folyamatos politikai és ideológiai jelenlétet biztosítani. Erre csak egy apró, ám annál érzékletesebb példa, ahogy a brigádpénzek felhasználása kapcsán, mint egyfajta erkölcsi ítélőszék észrevételeit megfogalmazta. Közismert, hogy a brigádok teljesítményükért cserébe bizonyos jutalmakat, így többek között pénzt is kaptak, amit legtöbb esetben saját örömeikre hamar el is költöttek. Mivel sok esetben ennek felhasználása csak nehezen illett a szocialista embertípusról kialakított képbe, ezért jó tanácsok formájában a helyi pártvezetés igyekezett a megfelelő útra terelni kiváló dolgozóit. „... országos szinten is megindult, itt is, minálunk is, a kohászatban is, az, hogy a brigádokat, ha bizonyos feltételeknek megfeleltek, kaphattak címet például azt, hogy szocialista brigád cím. Ha azt elnyerték, azért ugye kitüntetés járt, egyrészt, másrészt meg a vállalat segítette azzal, hogy a bér alapjából egy bizonyos részt, ha ezeknek a brigádoknak a kulturális és szabadidő programjára helyezte el. És kaptunk úgynevezett szocialista brigádpénzt, amely egy személyre vonatkozóan volt megállapítva, mint keretösszeg, és ahányan voltak, annyiszor többet kaptak. Most ez a brigádpénz, az első alkalommal, amikor megkapták a brigádok, akik elnyerték a szocialista címet, akkor ugye az történt, hogy na gyere Jóska, gyere Pista, megyünk hazafele, elmentünk, vagy elmentek a Szabadság kertbe, és akkor megpiálták azt a kis pénzt. Mondtuk, ez így nem lesz jó, mert nem ez a célja ennek a pénznek, hanem az, hogy összehozzon közösséget. És akkor azt csináltuk, hogy amikor megkapta a keretet a gyárrésztleg, amit a szakszervezeti bizottság állapított meg, tehát a vállalatnak valamennyi pénzét ebből mint egy keretösszeget megkapott, és akkor a szakszervezeti bizottságon kidolgozták, hogy ebben az üzemben ennyi brigád van, ebben ennyi, ennyi indult a brigád-mozgalomba, amelyeken naplót is kellett vezetni, tehát, hogy mi a munka, milyen az egyén, mi a problémája, milyen kulturális tevékenységet folytattak, hová mentek el közösen, és akkor úgy ennek megfelelően osztották el a pénzt. Mi az acélműben azt csináltuk, hogy ez a pénzt, amikor megkaptuk, egy keretösszeget, a nagyságrendje adódott a brigádok létszámához, hogy abból, a helyi szakszervezettel, volt a párt szervezet, meg a kisz szervezet, tehát ez akkor alapvető törvény volt, hogy ezekkel kell ezeket intézni, hogy közösen megegyeztünk abba, hogy ennek egy részét kulturális célra számítjuk. És akkor vettünk belőle színházbérletet, nem is egyet, többet, és akkor azt a szakszervezeti bizalmi... nem bizalmi, hogy hívták. Na, mindegy, öneki adtuk oda, a bérletet.²³

Érdekes, ahogy az interjúalany emlékezetében keverednek a szerepek, hiszen eleinte úgy tűnik, hogy egykor saját elhatározásuk szerint döntöttek a pénz felhasználásáról, azonban hamar kiderül, hogy mindez a pártfunkcionáriusok aktív közreműködésével zajlott. A történetben, bár nem elképzelhetetlen, de mégis érdekesen hat, ahogy a pénzüket szórakozásra fordító dolgozók megvilágosodnak és elhatározzák, hasznosabb célra költik jutalmukat. Mindez sokkal inkább egy egykori minta reliktumának tűnik csak. Ami bizonyos, hogy visszaemlékezünk brigádja az akkori elvárások szerint jutalma egy részét,

22 Interjú B. Kálmánnal (1933) 2008.10. 12. Az interjút Ördög Anita készítette.

23 Interjú J. Jánossal (1935) 2008.12. 18. Az interjút Korsós Bettina és Fáy Ádám készítette.

egyezettetés után kulturális célokra ajánlotta, cserébe az üzem vezetése gondoskodott ennek megfelelő felhasználásáról. Ezzel kapcsolatban érdemes leszögezni, hogy a kötelező brigádtagság és az ehhez kapcsolódó rendezvények mégis csak kevés visszaemlékező számára tűnnek visszatetszőnek vagy terhesnek, ezzel kapcsolatban inkább annak közösségformáló szerepét hangsúlyozzák. „*Nem volt pardon, mindenkinek szocialista brigádot kellett alakítani. Kirándulásokat szerveztek és nem csak az illetőknek, hanem családi összejöveteleket is szerveztek, hogy a családok megismerjék egymást. Aztán utazások is voltak elmentünk Hollóházára, gyárlátogatásra. Ott végignéztünk szinte minden gyártási folyamatot. Ez ilyen eszmecsere féleség is volt.*”²⁴

Az interjúkból jól kivehető, hogy bár a keretek, így például a brigádalapítás egyértelműek voltak, azonban az ezeken belül eltöltött időszakot szinte senki sem tartotta kötelező érvényűnek vagy terhesnek. Sőt a többség úgy érezte, hogy elsősorban egyéni döntések, privát szerveződések határozták meg szabadidős szokásaikat.

Érdekes, hogy még az olyan direkt jelenségek esetén, mint például a munkaidőn kívül szervezett brigádiversenyek sem tűnt számukra mindez a privát szférába való durva beavatkozásnak, sőt inkább úgy vélekedtek, mindez teljesen természetes volt akkoriban. *Minden saját, önszervező volt, nem szervezte senki és abba mondjam úgy akarva akaratlanul szinte mindenki benne volt, de jól is érezték magukat az emberek egy-egy ilyen közösségbe.*²⁵

A szabadidő kapcsán úgy tűnik, a rendelkezésre álló formák a legtöbb ember számára megfeleltek és csak ritkán próbálták megkérdőjelezni, kitágítani ezek határait. Pedig ahogy arra már az előzőekben is utaltunk az élet minden területén, így természetesen a szabadidővel kapcsolatban is, a hatalom igyekezett kizárólagos mintákat adni. Egyes esetekben nagyon is elképzelhető, hogy tényleg önálló ötletekből valósultak meg bizonyos események, azonban ezek is csak úgy jöhettek létre, ha a helyi pártbizottság erre rábólintott. Természetesen elképzelhető, hogy sokan mindezt nem érzékelték, azaz nem érezték azt, hogy szabadidős szokásaik egy része mégsem egészen saját akaratukból, hanem mások által kidolgozott tervek szerint válik lassan hétköznapijaink részévé. A munkahelyhez kötődő szabadidős tevékenységek egy része a brigádoktól függetlenül is működött. Elsősorban amatőr művészeti szakkörök adtak lehetőséget a kikapcsolódásra és önmegvalósításra. A Diósgyőri Gépgyárban például híres szobrász és képzőművész csoportok működtek, de ugyanilyen jelentősnek tartották például a percesi énekkart és fúvószenekart.

Visszatérve a vállalatok által nyújtott szabadidős mintákra, ma úgy tűnik, hogy a leggyakoribbak kétségtelenül a nyári üdülések voltak. Az 1960-as évektől kezdődően ugyanis a nagyobb vállalatok, üzemek dolgozói számára üdüloket építettek, ahová aztán beutalóval utazhatott a munkavállaló és családja. A beutalón és az ellátáson túl bizonyos összeget a nyaralónak is be kellett fizetni, ám ennek mértéke csak kevés család esetében okozhatott problémát. Szinte nem volt olyan család, aki ne töltötte volna nyári szabadidejét valamelyik balatoni üdüloben. *Egyébként minden évben Balatonnál nyaraltunk, saját gyári üdüloünk volt, ugye ottan. Ott minden évben ott voltunk, szakszervezeti beutalóval fillérekebe került. Aztán amikor már a rendszerváltozás után is voltunk, de akkor már magán úton kellett menni, mert már nem voltak ilyen szakszervezeti beutalók. De ott*

24 Interjú L. Lászlóval.

25 Interjú B. Kálmánnal (1933) 2008.10. 12. Az interjú Ördög Anita készítette.

*minden évben volt. A gyerekek külön voltak gyereküdülőben, elvitték őket. Minden évben mentünk.*²⁶ Társadalmi státusztól és az üzemek lehetőségeitől függően változhatott, hogy ki és hányszor utazott a magyar tengerhez. A szervezett szabadidő egyik legelterjedtebb és legsikeresebb, igaz nem hétköznapi formája a tehát a nyári üdültetés volt. Szinte minden interjúalanyunk beszámolt balatoni üdülésekről, ez alapján rögtön érthető, mindez hogyan is válhatott a Kádár-korszak egyik közös élményévé.

A szabadidő kapcsán végül nem szabad megfeledkeznünk a korszak legjellegzetesebb intézményeiről, a művelődési házakról sem. Létrejöttük egyik nem titkolt célja az volt, hogy a munkahelyek által szervezett eseményekről lemorzsolódók gyűjtőbázisává váljon. Így adott volt egy olyan hely, ahol az állampolgár némileg lazább keretek között, de továbbra is a szocialista erkölcs szerint, ellenőrzött formában kapcsolódhatott.²⁷ Az üzemeken kívül, különösen egyes külvárosokban, a művelődési ház konkurencia híján valóban a szervezett szabadidő legfontosabb helyszínévé vált. Az interjúk során a művelődési házakkal kapcsolatban leginkább a bálók és a különböző kultúracsoportok kerültek előtérbe, ám láthatóan intézményi szerepüket a helyszínen túl csak kevesen értékelték.

Érdeemes bepillantani a művelődési házakba és megnézni, hogy milyen módszerek alapján szervezték szórakoztató, szabadidős programjaikat. Mint minden más, ezek az állami fenntartású intézmények is komoly előírások alapján, ellenőrzött formában működhettek. Így például az éves terv kidolgozásában a helyi pártszervezetnek döntő szava volt. Ez nemcsak a művelődési házak, hanem minden szervezett esemény kapcsán hasonlóan zajlott. Jó példa erre egy a Hazafias Népfrontnál programszervezői tisztséget betöltő interjúalanyunk visszaemlékezése is. „*Volt egy elvárása a megyei Pártbizottságnak, a KISZ bizottságnak, mert akkor ez volt a 2 nagy politikai szervezet. Teljesen le is fedte az egész országot, meg hát az úttörők. Úttörő, KISZ. Azoknak is mindenütt volt olyan rész, ami a kultúrával foglalkozik. Egy-egy ember lett megbízva. Függetlenített apparát volt a KISZ-nek is volt függetlenített apparát, az úttörőnek is volt, mármint városi szinten, volt aki a kultúrával foglalkozott. És azzal Farkas elvtárs vagy mit tudom én most mit kéne csinálni, ilyen vagy olyan programot kellene, amit részben leadtak Budapestre ugye, akkor nagyon centrikus volt az irányítás. Egy kezdeményezés is lehetett természetesen, én itt ezt akarom, mert Miskolcnak például sajátossága, hogy itt ezt akarom csinálni. Hát ki volt adva, hogy ezt vagy azt csináljuk, akkor végre kellett hajtani, városi KISZ, városi párt, a városi népfront. A Népfrontnak is volt városi és megyei mozgalom és szervezete. És hát hogy milyen programok. Az van, hogy részben itteni, részben központi elképzelés alapján történt.*”²⁸ Ahogy korábbi idézeteknél, így most is érzékelhetőek az ellentmondások a szabadidő szervezés megítélésében. Egyfelől mindig megjelenik az egyéni kezdeményezés lehetősége, azonban egy-egy mondattal később rácafol erre. Mindez arra utal, hogy a szabadidő kapcsán igenis a központi elképzelések és utasítások voltak a meghatározóak. Ez az interjúrészlet abból a szempontból is érdekes, hogy egy programszervező beszél a szabadidőről és annak szervezeti kereteiről. A város egyik legismertebb művelődési háza a Szinvavölgyi volt, amelyben több kis közösség, így például saját énekkar is működött.

Szervezett szabadidős események nemcsak a művelődési házakban, hanem ún. semlegesnek tűnő környezetben is zajlottak. Ilyen volt például a város, de különösen a vasgyár egyik legkedveltebb szabadidős színtere, az egykori gyárigazgató villája, az ún.

26 Interjú J. Jánossal (1935) 2008.12. 18.

27 Simó 1970. 313.

28 Interjú F. Gyulával (1932) 2009. 03. 13. Az interjút Kiss Dóra és Veres Edina készítette.

Árnyaskert. Míg korábban elsősorban a vezető és tisztviselő réteg, addig 1945 után már a gyár minden dolgozója együtt, de közel sem egyenlően szórakozhatott a gesztenyefák árnyékában. *Ott nagyon sok előadást hallgattunk meg, akkor volt a kertben szabadtéri színpad, ott rendszeres előadások voltak. Tehát, ez a gyári nép, meg a kolónia ide járt.*²⁹ Az idézett visszaemlékezésből úgy tűnik, ez a hely mindenki számára egyformán elérhető volt, azaz itt akár meg is valósulhatott volna az osztálynélküliség. Érdekes, hogy ezzel szemben egy 1949-ben született interjúalanyunk az Árnyaskerttel kapcsolatban inkább az elkülönülésre és a társadalmi hierarchia jelenlétére emlékezik. „*Én gyerekként úgy éreztem, hogy a zenekarhoz közeli rész, az volt inkább az úri osztályé, annál távolabbi rész meg már a proletároké*”.³⁰ Ennek ellenére az egykori úri kaszinó, amely a gyárkomplexum középpontjában feküdt, a második világháborút követően a vasgyár legkedveltebb szórakoztató helyszíne maradt.

Végül befejezésként néhány általánosnak tűnő megállapítást fontos tennünk. Egyfelől azt, hogy a szabadidőhöz kapcsolódóan az emlékezetben élesen nem válik szét a szervezett és az egyénileg alakított szabadidő megítélése, ezek határai igen plasztikusak, sőt sokszor egygyé is válnak. A korszakkal kapcsolatban itt alig jelennek meg kritikák, negatív élmények, a szabadidő emlékezete nem értéksemleges, hanem határozottan pozitív kép. Természetesen ebben benne lehet a fiatalság utáni nosztalgia és a múlt megszépülő emléke is. A szervezett szabadidő kapcsán egyértelműen a munkahelyhez, a munkahelyi kollektívákhoz kötődő emlékek a leggyakoribbak, és mivel ezek a brigádok legtöbbször nemcsak szakmai, hanem baráti társaságok is voltak, rögtön érthető, miért nem tesznek éles határt a privát és a felülről irányított események között.

A korszak szabadidős szokásai kapcsán most csak a legfontosabb mintákat tudtuk felvázolni, ám azt gondoljuk, hogy ezeken túl még számos egyéb, egyedi és általános, privát és szervezett programok zajlottak a város hétköznapjaiban és ünnepein.

IRODALOM

FUKÁSZ György

1988 Szabadidő és kultúra. Kossuth Kiadó. Budapest

GUNST Péter

1996 Magyarország gazdaságtörténete 1914–1989. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest

HORVÁTH Sándor

2004 A kapu és a határ. A mindennapi Sztálinváros. Budapest

HORVÁTH Sándor (szerk.)

2008 Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Budapest

KRAUSZ Tamás (szerk.)

2003 A sztálinizmus hétköznapjai. Tanulmányok és dokumentumok a Sztálin-korszak történetéből. Budapest

RAINER M. János

2004 A „hatvanas évek” Magyarországon. 1956-os Intézet. Budapest

29 Interjú J. Jánossal (1935) 2008.12. 18. Az interjút Korsós Bettina és Fáy Ádám készítette.

30 Interjú G. Lászlóval (1955) 2008.11.10. 2008. 11. 21. Az interjút Darázs Richárd készítette.

RAINER M. János (szerk.)

2003 *Múlt századi hétköznapiak. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról.* Budapest

SÁNDOR György

1970 *A szabadidő alakulása ma és holnap.* Társadalmi Szemle 7. szám 75–82.

SIMÓ Tibor

1970 *A szakszervezetek kulturális, agitációs és propaganda munkája.* Budapest, Kossuth Kiadó

VALUCH Tibor

2004 *A lódentől a miniszoknyáig. A XX. század második felének magyar öltözködéstörténete.* Budapest

2005 *Magyarország társadalomtörténete.* Osiris Kiadó. Budapest

2006 *A mindennapi élet Kádár János korában.* Budapest

ORGANISED LEISURE TIME IN MISKOLC IN THE 1950S AND 1960S

With most studies focusing on the political history of the 1950s and 1960s, there has been very little interest in everyday life during this period, despite the fact that an examination of daily life in Miskolc, one of the centres of industrialisation during the period of Socialist dictatorship, might offer interesting new aspects regarding the period's history. This study presents some of the findings of one particular theme of a complex research project conducted in 2008 and 2009, namely the local characteristics of organised leisure time based on written documents and personal interviews. The period in question saw a lively community life in Miskolc, though obviously under strict political control. Each factory and production unit strove to organise community events for its workers during the after-hours. The work brigades played an important role because their members often kept together as small social community in their leisure time too. Work brigades functioned as unique economic and social units, and it is therefore hardly surprising that the political administration kept a close eye on them. In addition to the work brigades, workers could choose between several closely watched "alternatives" if they ran out of ideas on how to spend their leisure time. The best-known and most popular form of spending leisure time was vacationing in a resort maintained by the company, especially from the 1960s. The residents of Miskolc also spent much of their free time in places like the Árnyskert, the Culture House in Szinvavölgy and the town's sports ground.

There is no sharp distinction between organised and private leisure time in the recollections of the interviewees. There is no indication in their reminiscences that they had the feeling that decisions on how to spend their leisure time were not brought independently. Insofar as they were asked to draw a distinction, they associated organised leisure time activities with their workplace and colleagues. However, knowing that work brigades were often also companies of friends, the lack of a sharp boundary between private and organised activities is understandable.

The study offers an overview of how leisure time was spent during a specific period (or, better said, of some typical patterns), providing an interesting glimpse into daily life during the decades of Socialist dictatorship.

István Gergely Szűts

BESZÉLGETÉS

A 75 ÉVES FRISNYÁK SÁNDOR PROFESSZORRAL

BOROS LÁSZLÓ

Frisnyák Sándor rövid életrajza

1934. május 14-én született Szikszón, a Felvidék déli peremén. Ősei a Felvidékről származnak és szinte kivétel nélkül falusi és mezővárosi kézművesmesterek (cipészek, csizmadiák és szücsök) voltak. 1934-ben Miskolcra költöztek, itt végezte elemi és középiskolai tanulmányait. 1952-ben érettségizett, majd az Egri Tanárképző Főiskolán általános iskolai, később – már munka mellett – az Eötvös Lóránd Tudományegyetemen középiskolai tanári oklevelet szerzett, kitűnő minősítéssel. A Mályiban töltött pályakezdő éveit után a Tudományos Ismeretterjesztő Társulathoz került, ahol a természettudományi titkári feladatokat látta el, később pedig a Borsodi Szemle c. folyóiratot is szerkesztette. Hivatali elfoglaltsága mellett tudományos kutatásokat is folytatott (először a Bükk természetföldrajzával, majd a megye társadalom- és gazdaságföldrajzával foglalkozott). Miskolc iparföldrajza témaköréből írta *egyetemi doktori értekezését* (1968).

1963-tól 1966-ig a szegedi tanárképző főiskolán Szabó László professzor tanszékén főiskolai adjunktus, majd 1966-tól 1968-ig Miskolcon gimnáziumi tanár. 1968-ban megpályázta és elnyerte a nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskolán meghirdetett tanszékvezetői állást (először adjunktusi, 1971-ben docensi, 1977-ben főiskolai tanári kinevezést kapott). Tanszékvezetői munkája és a tudományos közéleti tevékenysége mellett 1972-től 1987-ig, öt ciklusban a *főigazgató-helyettesi* szerepkört is ellátta. Főigazgató-helyettesként *kiemelkedő érdemeket szerzett a természettudományi tanszék-csoport fejlesztésében, az oktatás és a tudományos kutatás tárgyi és személyi feltételeinek megteremtésében*. Szerkesztette a főiskolai tudományos közleményeket, s aktív szerepet vállalt a főiskolai tantervek kimunkálásában, az ált. iskolai földrajztanárképzés tartalmi-módszertani korszerűsítését szolgáló feladatok megoldásában és a főiskolai tankönyvek írásában-szerkesztésében. Több évtizede jelentős szereplője a tudományos közéletnek, pl. tagja az MTA Földrajzi Tudományos Bizottságának, a Magyar Földrajzi Társaság alelnöke, külső alapító tagként a Pécsi Földtudományok Doktori Iskola minősítő eljárásaiban opponens vagy bizottsági tagként tevékenykedik.

Az 1970-es évek közepétől először a Nyírség és a Felső-Tisza-vidék, majd a Zempléni-hegység történeti földrajzát és a történeti geográfia tudományelméleti és módszertani kérdéseit vizsgálta. Kutatási eredményeit *kandidátusi értekezésében* foglalta össze (1983), később vizsgálatait kiterjesztette a Kárpát-medence teljes területére. 1945-től hazánkban elsőként indított speciális kollégiumot Magyarország történeti földrajza témaköréből, s ennek anyagát 1990-ben a Nemzeti Tankönyvkiadó megjelentette. Könyvét a geográfus szakma (itthon és külföldön) kedvezően fogadta, a magyar földrajztudomány jelentős eredményeként, tartalmában és módszerében modern alkotásként értékelték. 1997-ben *habilitált*, s ezt követően *egyetemi tanári kinevezést kapott*. 2000-ben a Tájak és tevékenységi formák c. könyvével (amelyhez életmű-összegező téziseket csatolt) *akadémiai doktori fokozatot* szerzett. Négy önálló könyve jelent meg, kb. 80–85 könyv, mo-

nográfia, egyetemi és főiskolai tankönyv írásában-szerkesztésében vett részt és nagyon sok tanulmányt publikált. Hivatkozási indexe, amely egy tudós munkájának értékét és használhatóságát jelzi, rendkívül imponáló: jelentősen meghaladja a 400-at (ennek kb. 35%-a a Magyarország történeti földrajzára vonatkozik). *Harminckét éven át vezette a tanszéket*, ez szinte egyedülálló a hazai főiskolák történetében Hatvanadik és hetvenedik születésnapjára a geográfustársadalom tiszteletkötetel ismerte el Frisnyák professor eddigi életművét. Sok kitüntetés is kapott, a Lóczy-éremre – legmagasabb szakmai kitüntetésünkre – a legbüszkébb. 2004-ben, amikor megszűnt a főállása, a Nyíregyházi Főiskola rektora *professor emeritus* címet adományozott Frisnyák Sándornak, s ezzel meghosszabbította tanárképző, alkotó-pedagógiai tevékenységét.¹

Első kérdésem: honnan származik a Frisnyák család?

Az őseimről nagyon keveset tudok. A Felvidékről származunk: nagyszüleim és szüleim falusi és mezővárosi kézművesek: cipészek, csizmadiák és szücsök voltak. Nem készítettek családtörténeti feljegyzéseket, így a múltunkról a tovább öröklődő *emlékezet* (és néhány 19–20. századi írásos dokumentum) alapján beszélhetek. Őseim – a családban élő hagyomány szerint – *valamikor régen* (az irodalmi források alapján feltételezhetően 1697 körül) érkeztek a Csereháti-dombság területére, a Rakacai-völgymedencébe. A 19. század közepén és vége felé az energikusabb Hernád-völgybe, Kassára, Szikszóra és Miskolcra települtek át. Édesapám, Frisnyák Sándor (1898–1954) a kor szokásrendjének megfelelően, a nagyapám mesterségét folytatta. A cipőfelsőrész-készítést Pozsonyban és Budapesten tanulta, majd a kellő gyakorlat és a mesterlevél megszerzése után visszatért Szikszóra. Hazatérésében édesanyámnak, Kocsis Margitnak (1902–1976) is szerepe lehetett. Édesanyám ősei szintén felvidékiek voltak: a Vág és a Hernád völgyében éltek. Élettörténetükre *az északról–délre vándorlás és a kézművesség* éppen olyan jellegzetes volt, mint a Frisnyák családé. Mindkét család a Felvidék peremén állapodott meg, egyedül én távolodtam el (de érzelmileg sohasem szakadtam el) az őseim földjétől.

Édesapám Szikszón létesítette első műhelyét, ahol új cipők készítésével foglalkozott és azokat a környékbeli vásárokon értékesítette. Kocsis nagyapám szücszmester volt, szintén a vásárokon árulta gyönyörű termékeit. A *vásárolás*, mint a piacra termelő kisiparos életforma része, nagymértékben *kiszélesítette az emberek látókörét* és gazdagította tudásukat és valóságismeretüket. Szüleim és nagyszüleim a néhány osztályos elemi iskolai végzettségük ellenére alapvetően művelt emberek voltak: újságokat, képes folyóiratokat és szépirodalmat olvastak, ünnepnapokon pedig moziba és színházba jártak. Környezetükre és öltözködésükre is nagy gondot fordítottak. Értékrendjük a keresztény hit és kultúra alapján állott, mélységesen tisztelve az embert, a másságot, a teljesítményt, a tudást. Szerették a hivatásukat, amelyet igényesen, nagy szorgalommal és hozzáértéssel gyakoroltak.

Az 1929–1933-as gazdasági világválság édesapám egzisztenciáját is megtépázta. Nem sokkal születésem után Miskolcra települtünk át, ahol édesapám egy cipőgyárban helyezkedett el, majd később ismét önállósította magát. Korszerű gépekkel és eszközökkel felszerelt műhelyében néhány segéddel női cipők készítésével foglalkozott. Nem a mennyiségre, a *minőségre*, a *szép és kiváló* termékek előállítására törekedett. Édesapám

¹ Bővebben: Boros-Viga (szerk.) 2004. 115.

a *minőség embere* volt, aki a szakmai önképzésére, termelőtevékenységének folyamatos megújítására és fejlesztésére sok pénzt, időt és energiát fordított.

Az 1948-as rendszerváltozást követően azonban egyre nehezebbé vált a tevékenysége. A műhelyét a foglalkoztatottak létszáma (kb. 3–4 fő) alapján nem lehetett államosítani, de a gépeit a megalakuló cipész-szövetkezet részére minden írásos határozat vagy átvételi elismervény nélkül elvitték és a helyiségeket egy, faluról betelepített családnak utalták ki. Édesapám a néhány m²-es alagsori mosókonyhánkban folytatta munkáját: egyetlen megmaradt varrógépével műbőr táskákat készített. A kényszerű foglalkozás-váltás testileg és lelkileg súlyosan megviselte, a személyét érintő igazságtalanságokat nehezen tudta feldolgozni. 56 éves korában halt meg. *A szülők és nagyszülők mentalitása, személyes példamutatása meghatározó jelentőségű volt számomra: nagyrészt nekik (és természetesen tanárainknak is) köszönhetem, hogy azzá váltam, ami vagyok.*

1. kép. Frisnyák Sándor (Mánfai György fotóművész felvétele, Pécs, 2008. november 6.)

Hol és mit tanultál?

A tanulmányaimat Miskolcon, Egerben és Budapesten folytattam. Miskolcon az elemi iskola elvégzése után szüleim a 2. sz. polgári iskolába írtattak be, ahol a gyári munkások, kisiparosok, kiskereskedők és a városkörnyéki parasztgazdák gyermekei tanultak. 1948-ban a kereskedelmi középiskolában ismét olyan közegbe kerültem, amelyben a többnyire alacsony származású diákok számára az iskola elvégzése egyfajta felemelkedést jelentett.

Emlékezetem szerint nagyon gyakorlatias felkészítést kaptunk: elsősorban matematikát, könyvelést, kereskedelmi levelezést, jogi és közgazdasági alapismereteket, gyors- és gépírást tanultunk, s e szakmai tárgyakon kívül irodalmat, idegen nyelveket, történelmet és gazdasági földrajzot is. Én annak örültem a legjobban, hogy már az első félévben megtanultam gépírni, és így édesapám segítségére is lehettem az adminisztrációs munkáiban. Édesapám nekem ajándékozta a Continental táskairógépét, amelyet 1948-tól több mint ötven éven át használtam, s ez volt a legfontosabb munkaeszközöm, ezzel fogalmaztam minden írásomat. 2001-ben vagy valamivel később tértem át a számítógépes szövegszerkesztésre, de az írógépet – mint édesapámtól kapott *egyetlen tárgyi örökséget* – ma is nagy becsben tartom. Érettségi után az egri Pedagógiai Főiskolára kértem felvételemet, ahol 1955-ben szereztem ált. iskolai földrajz-történelem szakos tanári diplomát. Később, az 1960-as években – miután körülményeim lehetővé tették – az

Eötvös Loránd Tudományegyetem levelező tagozatán tanultam tovább és kitűnő eredménnyel diplomáztam.

Időtávolságból értékelve az első betűvetéstől az egyetemi oklevél megszerzéséig megtett utat, figyelembe véve a családi körülményeket is, úgy látom, hogy nem volt rossz az iskolatípusok megválasztása és a tanárképzésnek általam is bejárt „kétlépcsős” változata. Tanulmányaim során sok kiváló tanárt és tudóst ismerhettem meg.

Kik voltak a példaképeid?

Szerencsésnek mondhatom magamat, mivel már polgári iskolás koromban találkoztam egy tudóstanárral, *Marjalaki Kiss Lajossal* (1887–1972), aki nagy hatást gyakorolt reám és alapvetően meghatározta pályaválasztásomat is. Marjalaki Kiss Lajos tanári munkája mellett tankönyveket írt, táj- és helytörténeti kutatásokat folytatott, a múzeum külső munkatársaként még régészeti feltárómunkát is végzett, és mintegy öt évtizeden át Miskolc kulturális életének is aktív szereplője volt. 1930-ban, a Nyugatban megjelent tanulmányában, később az 1956-ban alapított Borsodi Szemlében elsőként fogalmazta meg a kettős honfoglalás elméleti alapjait, amelyet ma részletesen László Gyula professzor 1970 óta publikált tanulmányaiból és könyveiből ismerünk. Marjalaki Kiss Lajos a történeti topográfia és statisztika egyik legjelentősebb Borsod megyei művelője volt. Kutatási eredményeit a földrajz- és történelemóráin is megjelenítette és beépítette egész gondolatvilágunkba. Különösen emlékezetesek számomra azok a földrajz- és történelemórák, amelyeket a terepen, a történelmi színhelyeken, pl. az Avason, az ősemlék szerszámkészítő műhelyében, a Szeleta-barlangban, a diósgyőri várban vagy éppen a múzeumban tartott. Az 1950-es évek közepén, amikor fiatal tanárként bekapcsolódtam Miskolc tudományos közéletébe, ismét Marjalaki Kiss Lajos közelségébe kerültem és a rendkívül sokat jelentő kapcsolatom élete végéig tartott.²

Másik nagy példaképem és tanítómesterem *Udvarhelyi Kendoff Károly* (1903–1992) tanszékvezető főiskolai tanár volt, aki a geográfia, a magyar nép és a földrajz-tanítás szeretetére nevelt. Gazdag életművéről több tanulmányt írtam, és születésének 100. évfordulóján egy emlékkönyvet is szerkesztettem.³ Hatalmas életművét, amelynek minden korszakában találunk értékes, követendő példát, teljes egészében megismertem. A szegedi éveim alatt az akkor még indexen szereplő régi, háború előtt megjelent könyveit és tanulmányait is sikerült megszereznem, így elmondhatom, hogy minden nyomtatásban megjelent írását olvastam. Az 1960-as évek elején megújuló és haláláig tartó szakmai kapcsolatunkban megosztotta velem gondolatait és élettapasztalatait. S ez nagy ajándék volt számomra, a Mester ajándéka.

Harmadik nagy példaképem *Peja Győző* (1907–1983) Kossuth-díjas gimn. igazgató, a hazai geomorfológia egyik kiváló művelője volt. 1955-ben ismertem meg és hamarosan fontos feladatot szánt nekem: megbízott a TIT Földrajz-Geológiai Szakosztály titkári teendőinek ellátásával, és 1957-ben – a megfelelő hatósági engedélyek birtokában – hozzákezdünk a Magyar Földrajzi Társaság Borsodi (később Miskolci) Osztályának megszervezéséhez. Javaslatára a május 27-én tartott alakuló és programadó közgyűlésen osztálytitkárrá választottak. Elnöki szerepkörében szívesen fogadta és támogatta a

2 Frisnyák 1959. 67–69.; Uő. 1972. 356.; Uő. 1989. 60–64.

3 Frisnyák (szerk.) 2003.

kezdeményezéseimet, így pl. a Miskolci Földrajzi Napok rendezvénysorozat szervezését és a Borsodi Földrajzi Évkönyv megindítását. Nagy tekintélyének és széles körű kapcsolatainak köszönhetően rövid idő alatt megszerezte a rendezvény és a kiadvány anyagi alapjait.⁴ Az évkönyv-sorozat szerzői közül csak Peja Győző, a barlangigazgató Jakucs László és a geológus Juhász András rendelkezett kutatási és publikálási tapasztalatokkal. Nekünk, fiatal pályakezdőknek és a tőlünk olykor egy-két évtizeddel idősebb kollégáinknak is Peja Győző adott segítséget a tájkatató munkák megkezdéséhez.

Fiatal koromban elsősorban a természetföldrajz iránt érdeklődtem, ami összefügg azzal, hogy közép- és főiskolás koromban nagy rendszerességgel kirándultam a Bükk hegységbe. Első írásaim is természetföldrajzi témákkal foglalkoznak, mint pl. a Bükk fennsík kialakulása és mai felszíne, vagy a Szinva és a Garadna árvice 1958 nyarán. Később inkább a társadalom- és gazdaságföldrajzi jelenségek és folyamatok vizsgálatával (pl. Miskolc és a Sajó-völgy iparföldrajzával) foglalkoztam. A témaváltás után is rendszeresen részt vehettem Peja Győző terepbejárásain, ahol megtanultam, hogy az emberi tevékenységek tanulmányozása az ökológiai feltételrendszer közvetlen vizsgálatára kell, hogy épüljön. A társadalom-, gazdaság- és történeti földrajzi kutatómunkám ma sem nélkülözheti a helyszín alapos megismerését.

Az 1960-as évek közepén, amikor a Diósgyőri Gimnáziumban tanítottam, közelről ismerhettem meg Peja Győző pedagógusi nagyságát és iskolavezető képességeit-mód-szereit is.

Természetesen sok más példaképet említhetnék még, kiváló tudósokat, kutatókat és gyakorlati pedagógusokat, akiktől igyekeztem tanulni, de igazán nem váltam modell-követővé. Megpróbáltam minden értékes közlést, tanácsot és megfigyelést *integrált módon felhasználni* az oktató, a tudományos és a szervező-irányító munkámban. Egy nevet azonban meg kell még említenem, *Szabó László* (1903–1976) főiskolai tanár nevét, aki mellett adjunktusként dolgoztam Szegeden. Szabó László kiváló felkészültségű, az egyetemen is oktató tudóstanárral, tankönyvíróval és közéleti emberrel volt, aki előadásmódjával, mélyeséges emberszeretetével és sajátos – az oktatói és hallgatói kollektívát összetartó, teljesítményekre ösztönző – igazgatóhelyettesi és *tanszékvezetői munkastílusával* a főiskola történetének egyik meghatározó, legnagyobb tekintélyű egyéniségeként él emlékezetemben.⁵

Hol kezdted tanári pályádat, melyek voltak munkásságod legfontosabb helyei?

Pályakezdő éveimet (1955–1957) egy Miskolc melletti ipari faluban, *Mályiban* kezdtem. Itt ismertem meg feleségemet, *Barczaházi Éva* (1936–1980) tanítónőt, akivel 1959-ben kötöttem házasságot. Feleségem édesapja Miskolcon ének-zene szakos ált. iskolai tanár volt, Rátkáról, egy hegyaljai német telepese faluból származott. Ósei 1750-ben és 1783-ban Baden-Württemberg tartományból, Schwartzwald vidékéről érkeztek hazánkba. A Barczaházi (Schmidt) család tagjai és általában a rátkai németek úgy alkalmazkodtak, integrálódtak és váltak értékteremtő-alkotó magyar hazafiakká, hogy közben megőrizték nyelvüket, identitásukat és nemzeti kultúrájukat.⁶ Feleségem édesanyjának szülei Dél-Baranyából kerültek fel Budapestre, majd Miskolcra. Családjaink egymásra

4 Munkásságról bővebben: Frisnyák 2000. 5–7.; Uő. 2007. 23–29.; Farkas 2007. 45–48.

5 Frisnyák 1977.

6 Frisnyák 1991. 178.

találása is markánsan megjeleníti azokat az (időben messze nyúló) *interetnikus kapcsolatokot*, amelyek a Kárpát-medence egészét jellemezték és jellemzik ma is.

Mályiból hamarosan *Miskolcra*, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulathoz kerültem természettudományi szaktitkári beosztásba. 1957-től 1963-ig az alapfeladataim ellátása mellett más megbízásokat is kaptam, így pl. egykori polgári iskolai tanárom, *Sárközi Andor* (1919–1968) főszerkesztő irányításával a Borsodi Szemle c. folyóiratot is szerkesztettem. A TIT-beli munkám – mindamellett, hogy a tanítástól sem szakadtam el teljesen – nagyszerű iskola volt számomra: egyrészt kiváló tudósokat, tanárokat, művészeket, írókat és egyéb értelmiségieket ismertem meg, másrészt a szervező- és adminisztrációs munkákat is megtanultam. S erre az időszakra tehető az a magatartásomban lezajló folyamat, amikor a (valóságban nem is indokolt, első generációs értelmiségiként mégis létező) kisebbségi érzésemet leküzdöttem. Ehhez persze elismert eredményekre, ténylegesen látható-értékelhető szakmai teljesítményekre volt szükség, amit az időigényes hivatali feladataimon felül egyfajta önkizsákmányoló munkával érhettem el.

1963-ban megpályáztam és elnyertem a Szegedi Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszékén meghirdetett adjunktusi állást. Életem egyik legszebb és az önképzésem szempontjából az egyik legjelentősebb korszaka kapcsolódik Szegedhez (1963–1966). Itt nagyon sokat tanultam idősebb kollégáimtól, amit nem sokkal később tanszéképítő-fejlesztő és oktatómunkámban hasznosítottam Nyíregyházán.

Szegeden a munkámat elismerték, mindent megkaptam, még szövetkezeti lakás-kiutalást és egy másodállást is, mégis hűtlenné váltam, mert feleségemnek nem tudtam pedagógus állást szerezni sem a városban, sem a városkörnyéken. Ilyen körülmények között – ez időben, mint két kisgyermek apja – nem vállaltam tovább a hetenkénti ingázást vagy az egy fizetésből élést Szegeden. Miskolcra visszatérve gimnáziumi tanárként dolgoztam (1966–1968), és az Egri Tanárképző Főiskola Borsod megyei levelező hallgatóinak tartottam előadásokat és konzultációs foglalkozásokat.

1968-ban a minisztérium felkérésére, amely mögött Szabó László professzor ajánlása volt, megpályáztam a Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszékére hirdetett tanszékvezető docensi állást. Nyíregyházán néhányan másként gondolták az álláshely betöltését, így kinevezésemet egy fél évig, október 15-ig elodázták. A tanszékvezetésre először egyéves megbízást, a docensi beosztás helyett – noha akkor már egyetemi doktor voltam és megfelelő publikációkkal és felsőoktatási gyakorlattal is rendelkeztem – adjunktusi kinevezést kaptam. 1971-ben, a docensi kinevezésemet követően, *Kovács József* főigazgató értésemre adta, hogy a főiskola vezetősége hosszú távon számít munkámra, és az 1972. évi vezetőségváltás előzetes tervében helyettesi szerepkört szánt nekem.

1972-ben, amikor *Margócsy József* tanszékvezető főiskolai tanár, a kiváló irodalom- és művelődéstörténész a nyugalomba vonuló Kovács Józseftől átvette a főigazgatói tisztséget, én is megkaptam a főigazgató-helyettesi megbízást, amelyet *öt ciklusban*, 1987-ig láttam el. 1977-ben a minisztérium főiskolai tanárrá, majd – miután 1983-ban *kandidátusi minősítést* szereztem és 1997-ben a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetemen *habilitáltam* – 1998-ban Göncz Árpád köztársasági elnök *egyetemi tanárrá nevezett ki*. Tanszékvezetői munkámat négyévenkénti meghosszabbításokkal 32 éven át folytattam, ami egyedülálló a Nyíregyházi Főiskola történetében.⁷

7 Boros-Viga i. m.

2. kép. A tanszék oktatói: balról az első sorban Kormány Gyula, Frisnyák Sándor, Gööz Lajos, a második sorban Vitányi Béla, Hanusz Árpád, Dobány Zoltán, Boros László, Kókai Sándor (1994. május 14.)

Munkámat szolgálatnak tekintettem és személyes példamutatásra törekedtem, mind a feladatvállalásban, mind pedig az előrehaladásunkhoz szükséges megmérésekben is. A tanszéképítést és -fejlesztést több szakaszban valósítottuk meg: először az oktatás személyi és tárgyi feltételeit kellett biztosítanunk, s ezt követően folyamatos tartalmi-módszertani korszerűsítéssel az oktatás színvonalát fejlesztettük, nemcsak a belső erőforrásaink dinamizálásával, külső, az egyetemről és tudományos műhelyekből hívott vendégelőadókkal is. Az 1970-es évek elejétől két és fél évtizeden át külső előadókat is alkalmaztunk. Így hallgatóink közvetlenül találkozhattak élvonalbeli földrajztudósokkal, geológusokkal és térképészekkel is. A tanszéki kollektíva felnőtt a feladatokhoz és sikeresen teljesítette az egyre növekvő minőségi követelményeket. Tanszékvezetői munkámban az együtt-fejlődésre törekedtem, más szóval abban voltam érdekelt, hogy minden kollégának legyen sikerélménye, erkölcsi és anyagi elismerést jelentő szakmai teljesítménye (pl. tudományos fokozatszerzés, külföldi tanulmányút, tankönyv- és monográfiaiírás stb.). Természetesen nem egyforma tempóban haladtunk: az egyéni felkészültségtől és a környezeti feltételektől függően más és más idő alatt értük el a kitűzött célokat. 2000-ben, amikor a tanítványomnak, Hanusz Árpádnak átadtam a tanszékvezetést, a tanszéki oktatók 83%-a rendelkezett tudományos fokozattal,⁸ s az egyéni tudományos pályámon

8 Kókai 2004. 3–5.

pedig ekkor értem el a legmagasabb „lépcsőt”, az MTA doktora címet. 2004-ben, 70 éves koromban *Balogh Árpád* rektor *professor emeritusi* kinevezéssel hosszabbította meg szolgálatomat, amelyet ma is legjobb tudásom és lelkiismeretem szerint igyekszem ellátni.

Tanszéki munkám mellett más felsőoktatási intézményekben is tanítottam. 1994/95-től néhány éven át kollégáimmal aktív szerepet vállaltunk a Kárpátaljai Magyar Főiskola oktató, tudományos és tudományszervező munkájában. A hétvégeket Beregszászon töltöttük, előadásokat és gyakorlati foglalkozásokat tartottunk, a hazai intézmények támogatásával (pl. térképek és könyvek adományozásával) közreműködtünk a földrajztanárképzés tárgyi feltételeinek megteremtésében is. Kormány Gyula kollégám a tanárjelöltek és a gyakorló pedagógusok számára „Kárpátalja földrajza” címmel jegyzetet írt, én pedig a régió történeti földrajzát dolgoztam fel, segítve ezzel a hallgatók szülőföldismeretét és identitásuk erősítését.

A 90-es évek második felében *Gyárfás Ágnes* rektor felkérésére a miskolci Nagy Lajos Király Magánegyetem (= Bölcsész Egyesület) földrajz-ökológia tanszékén is oktattam. A tanszéket 1995-től 1999-ig Hanusz Árpád kollégám vezette, így nem véletlen, hogy a nyíregyházi tanszék minden tagja Miskolcon is tanított. Miskolcon a Magyarország történeti földrajza c. stúdiumon kívül speciális kollégiumot is hirdettem „Borsod megye történeti földrajza” címmel. A helyi téma iránti érdeklődés rendkívül kedvező volt, az előadássorozatot több szemeszterben is megismételtem és az anyag feldolgozásához egy térképvázzlat-gyűjteményt is közreadtam.

Hogyan kerültél kapcsolatba a történeti földrajzzal és milyen eredményeket értél el ennek művelésében?

Fiatal koromban a történeti földrajzról szinte semmit sem tudtam, annak ellenére, hogy Bulla B. és Mendöl T. klasszikus művéből, „A Kárpát-medence földrajzából” jól ismertem-megtanultam az *emberformálta táj történetét* tárgyaló fejezeteket is. Az 1947-ben megjelent könyvet még diákkoromban vásároltam és csak évek múltán fedeztem fel annak hatalmas tudományos-ismeretközlő és szemléletformáló értékét. Hosszú pályafutásom alatt a Bulla–Mendöl-féle könyvet használtam a legtöbbször és használom ma is.⁹ Az 1960-as évek közepén, amikor Miskolc iparföldrajza c. egyetemi doktori disszertációmát írtam, a telepítőtevényt elemzése során, az említett könyv hatására már alkalmaztam a *fejlesztéstörténeti módszert*. Nyíregyházára kerülve (1968) egyéb geográfiai kérdések mellett leginkább az érdekelt, mi az oka Szabolcs-Szatmár megye társadalmi-gazdasági elmaradottságának (az akkori fogalmazás szerint „hátrányos helyzetének”) és milyen mélyre nyúlnak az elmaradottság gyökerei. S ezt a meginduló vizsgálódást már történeti földrajzi kutatásként foghatjuk fel, amelynek elméleti-módszertani alapjait a Földrajzi Közlemények két világháború közt megjelent évfolyamaiból ismertem meg.

A történeti földrajz évszázados előzményekre alapozva, az 1930-as években vált önálló diszciplínává. A földrajzi térben és történelmi időben gondolkodó geográfusok arra törekedtek, hogy a valóságfeltáró és jelenségmagyarázó tevékenységüket a „történelmi gyökerek” (előzmények) ismertetésével egy nagyobb fejlődésfolyamatba építsék be. Az ilyen szemlélettel készült monográfiákban a történeti földrajz általában rövid, alapozó jellegű fejezetként jelent meg.

9 Bulla–Mendöl 1947. 611.

Bulla szerint a történeti geográfia feladata az, hogy „az elmúlt idők kultúrtájainak állapotáról rajzoljon szintetikus magyarázó képet”.¹⁰ Mendöl az előző definícióval összhangban, úgy látja, hogy a történeti földrajz „az időkeresztmetszetek sorozata, de egyúttal hosszmetset is, a táj időben egymást követő állapotainak, vagy a táj változásainak rajza”.¹¹ A *kultúrtájcentrikus irányzat*, amely a társadalom környezetátalakító munkáját helyezte előtérbe, később a tér és a természeti erőforrás-használat, az emberi tevékenységi formák (létfenntartási rendszerek), ill. mindazon témakörök vizsgálatával bővült, amelyekkel a mai regionális földrajz is foglalkozik.¹² A koalíciós évek után (1948) a hatalom „a szomszéd népek érzékenysége” hivatkozva, nem tartotta kívánatosnak Magyarország történeti földrajzának művelését. Így a hazánk földrajzát tárgyaló könyvekben a történeti földrajznak már csak egyes elemei – pl. a régi idők elmaradottságára utaló leírások – kerültek be a gazdaságtörténeti jellegű áttekintésekbe.

Az 1970-es években a Nyírség és a Felső-Tisza-vidék múltbeli állapotának feltárásában nagymértékben építettem a régészet, a történettudomány, a néprajz és más szaktudományok forrásfeltáró és forráskritikai eredményeire is. A történeti földrajz tehát *szintetizáló tudomány*, amely művelése során a Teleki által megfogalmazott módszertani alapkövetelményeket: a kauzalitást, az ok-okozati összefüggések feltárását, a fejlődéstörténeti (genetikai) elv alkalmazását és a szintézisalkotást igyekeztem megvalósítani. A kutatásaimat később kiterjesztettem a Zempléni-hegységre is, így a látókörömben egymás közelségébe került a különböző tájtypusok eltérő tér- és természeti erőforrás-hasznosítása, környezetgazdálkodása, továbbá a munkamegosztás térbeli rendje, a mikrorégiók gazdasági kapcsolatai és egyéb jelenségek.

1980-ban *Tóth József* kutatóintézeti igazgató Mendöl Tibor emlékkonferenciát rendezett Szarvason, amelyre engem is felkért előadás tartására. A plenáris ülésen a magyar geográfia színe-java előtt ismertettem történeti földrajzi kutatásaimat és vázoltam további célkitűzéseimet. Az előadásom után többen – köztük *Enyedi György*, *Kádár László* és *Rónai András* – pozitívan értékelték munkámat, és elfogadhatónak tartották a terveimet is. Rónai András néhány héttel később meglátogatott Nyíregyházán, megnézte folyamatban lévő munkáimat és tanácsokkal látott el. Az előadásomra történt reagálásokat úgy fogtam fel, hogy *a történeti földrajzot a szakma legalizálta és e témakörben a Nyíregyházán folytatott kutatásokat tudomásul vette*. Még inkább ezt éreztem az 1980-as évek vége felé az Egyetemi–Főiskolai Földrajzi Szakbizottság egyik ülésén, ahol az illetékes minisztériumi főelőadó jelenlétében tantervi kérdésekkel és tankönyvírási tervekkel foglalkoztunk. A szakbizottság, különösen Enyedi György és Sársfalvi Béla vélemény-nyilvánítása után, támogatta azt a kérésemet, hogy hazánk történeti földrajza kapjon helyet a tantervben és a szerkesztésében készülő „Magyarország földrajza” c. egyetemi-főiskolai tankönyvben. Nem sokkal a könyv megjelenése (1988) után – élve a nagyobb tantervi szabadsággal – Nyíregyházán *először speciális kollégium formájában, majd kötelező tantárgyként bevezettük Magyarország történeti földrajzának oktatását*. Az 1988/89. évi előadásorozatom anyagából főiskolai tankönyvet írtam, amelyet az 1990-es években a Nemzeti Tankönyvkiadó összesen négy kiadásban jelentetett meg.¹³ A könyvem a tudományos berkekben kedvező fogadtatásban részesült, nemcsak itthon, külföldön is (pl.

10 Bulla 1938. 73–106.

11 Mendöl 1938. 312–334.

12 Frisnyák 2002. 9–20.

13 Frisnyák 1990, 1992, 1995, 1999. 232.

Nagy-Britanniában, Svédországban és Németországban) sok recenzió méltatta,¹⁴ és a hivatkozási indexe is jónak mondható, napjainkban már megközelíti a százötvenet.

Időrendben már hamarabb kellett volna említenem, hogy 1983-ban az „Adalékok a Szatmár-Beregi síkság, a Rétköz, a Nyírség és a Zempléni-hegység történeti földrajzához (18–19. század)” c. értekezéssel kandidátusi fokozatot szereztem. A disszertáció anyaga 1985-ben megjelent és további ösztönzést adott nemcsak nekem, pályatársaimnak is a mikro- vagy makrorégiókra kiterjedő történeti földrajzi vizsgálatokhoz. A historikusok megfogalmazását témánkhoz igazítva, azt mondhatom, hogy *a haza történeti földrajza a mikrorégiók történeteiből tevődik össze*. S ezzel azt szeretném kifejezésre juttatni, hogy a *mintaterületek* – régiók, mikrorégiók vagy akár csak egy település – történeti földrajzi feldolgozása értékes építőköve lehet majdan egy nagy részletességű, Magyarország történeti földrajzi monográfiájának. Ezzel a felfogással függ össze, hogy 1995-től 2006-ig *hazai és nemzetközi konferenciasorozat*ot rendeztünk Nyíregyházán az egyes történelmi országrészek (pl. az Alföld, Felvidék, Erdély, Délvidék régió stb.) történeti földrajzáról. Amagyar honfoglalás 1100. és az államalapítás 1000. évfordulója aktualitást adott a történeti földrajzi témáknak, az interdiszciplináris jellegű konferenciáknak. Szervezőmunkánkban széles körű együttműködésre törekedtünk, pl. az egyetemekkel, kutatóintézetekkel, tudományos társaságokkal és legfőbbképpen az MTA helyi (Nyíregyházán működő) tudományos testületével. 2003-ban A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza c. konferenciát a Pécsi Tudományegyetem Földrajzi Intézetével, Tóth József rektor-professzorral közösen rendeztük. A következő évben pedig a Zürichi Magyar Történelmi Egyesület közreműködésével tartottunk tudományos tanácskozást „Gyepük, várak és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében” címmel. A konferenciák és tudományos szimpóziumok előadás-anyagát sorra megjelentettük, így a Kárpát-medence történeti földrajzi irodalmát jelentősen gazdagítottuk.

Tisztelettel és hálás köszönettel kell megemlékezni *Marosi Sándor* akadémikusról, aki immár több mint két évtizede figyelemmel kíséri, támogatja és szerepvállalásával segíti tanszéki műhelymunkánkat, a történeti földrajzi konferenciasorozatunkat és egész kollektívánk tudományos előrehaladását.

A különböző folyóiratokban és egyéb periodikákban megjelent történeti földrajzi írásaimat 1995-ben a „Tájak és tevékenységi formák”, 2004-ben „A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében” c. gyűjteményes kötetben is közreadtuk.¹⁵ Nagy öröm számomra, hogy kollégáim közül *Boros László*, *Dobány Zoltán* és *Kókai Sándor* egyrészt a regionális (pl. Cserehát, Bánság), másrészt ágazati történeti földrajz (pl. a szőlő- és borgazdaság) témaköréből rengeteg tanulmányt és önálló könyvet írtak. Az elmúlt másfél-két évtized alatt hazánk egyetemein és kutatóintézeteiben is fellendült a történeti földrajz művelése.

14 Hermes 1992. 333–337.; Hajdú Zoltán professzor szerint „Az 1970-es évektől kezdve *Frisnyák Sándor* valóságos történeti földrajzi iskolát teremtett Nyíregyházán. Az 1990-ben megjelent Magyarország történeti földrajza már a címlapján is „forradalmat csinált”, hiszen visszatért a magyar földrajztudomány két világháború közötti alapproblémájához, illetve annak sajátos térképi ábrázolásához, a történelmi és trianoni Magyarország „bennfoglal” struktúrájához. *Frisnyák Sándor* szellemiségében nem követte a két világháború közötti elődöket, hangvételre kicgyensúlyozott, a leglényegesebb kérdések elemzésekor is távol áll tőle minden szélsőség”. – Hajdú 2005. 25–39.

15 A kötet címadó dolgozata eredetileg a Viga Gyula szerkesztésében megjelent Borsod-Abauj-Zemplén c. megyekönyvben jelent meg (németországi méltatását Karl Hermes regensburgi professzor írta az Ungarn-Jahrbuch 22. kötetében, München, 1996. 379–382).

Az idősebb geográfusok mellett egyre több fiatal foglalkozik a történeti földrajz tudományelméleti kérdéseivel, a regionális egységek és egyes ágazatok vizsgálatával.¹⁶

Mindannyiunk számára óriási nyereség, hogy *Somogyi Sándor* professzor az 1970/80-as években a magyar nép kialakulásának és honfoglalásának földrajzi környezetét és az alföldi makrorégió természeti viszonyainak változását, az antropogén tájalakítást stb. dolgozta fel, s ezzel természetföldrajzi alapokat teremtett a történeti földrajzi kutatások számára.¹⁷

A történeti földrajzi kutatásokon kívül milyen témakörökkel foglalkoztál?

Már említettem, hogy pályafutásom első periódusában rövid ideig természetföldrajzi, majd társadalom- és gazdaságföldrajzi témákkal foglalkoztam. Ennek térbeli keretét Borsod-Abaúj-Zemplén megye, később (1968-tól) Szabolcs-Szatmár-Bereg megye képezte.

1959-től 1963-ig a földrajztudomány és -oktatás régióinkhoz kapcsolódó történetét vizsgáltam. Ilyen irányú érdeklődésemet Bulla Béla professzor a magyar földrajztudomány haladó hagyományairól írt tanulmánya váltotta ki. Tantárgy- és tudománytörténeti kutatómunkámat Csinády Gerő egyetemi docens tanácsaival (és írásaim lektorálásával), és Újszászy Kálmán professzor, a sárospataki ref. nagykönyvtár és levéltár igazgatója a régi könyvek és dokumentumok rendelkezésemre bocsátásával segítette. A régióban élt földrajzírók munkásságát 1650/54-től, Comenius sárospataki működésétől dolgoztam fel. Kutatásaim eredményeit a helyi periodikákban publikáltam és a miskolci Értelmiségi Klubban, Sárospatakon és Tokajban tartott előadásaimban ismertettem.

Egyéb munkáim közül megemlítem a regionális földrajzi tanulmányaimat, a szerkesztésben megjelent főiskolai tankönyveket (pl. Magyarország földrajza, Általános gazdaságföldrajz), tanári segédkönyveket (Budapest és a megyék földrajza, Szabolcs-Szatmár megyei földrajzi olvasókönyv 1–2.), a táj-, város- és falumonográfiákat (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye monográfiája, Kazincbarcika földrajza, Tállya, Szerencs monográfiája, Rátka – Egy német falu Tokaj-Hegyalján) és a fiatalabb korban írt tudománynépszerűsítő cikkeimet.¹⁸

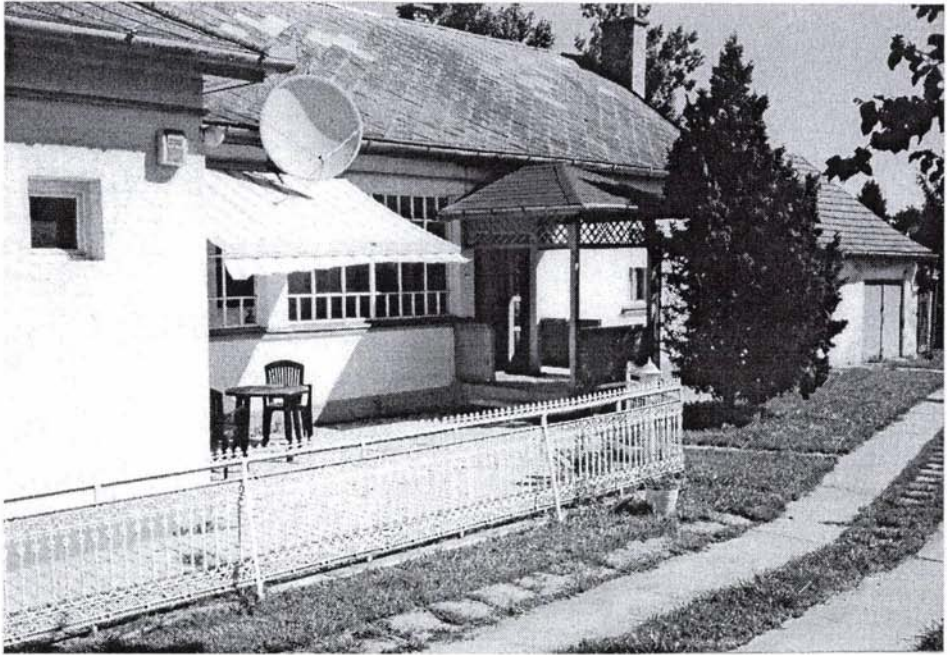
Jelenleg milyen témákkal foglalkozol?

Kapcsolódva a korábbi gondolataimhoz, nagyon fontosnak tartom az egyes kistájak történeti földrajzi kutatását. Az elmúlt években sokat foglalkoztam a Hernád-völgy történeti földrajzával, s e témakörből egy szintézis-jellegű és öt-hat adalékközlő írásom jelent meg. Régebben azt terveztem, hogy öregkoromban Szikszón, a szülővárosomban telepedek le és a Hernád-völgy történeti geográfiáját fogom feldolgozni. Idő közben másképpen alakultak a dolgok: gyermekeim kérésére a fővárosi agglomerációban

16 2007. szeptember 3-án a Korall c. társadalomtörténeti folyóirat az MTA Regionális Kutatások Központjában (Budapest) kerekasztal-beszélgetést rendezett „Mi a történeti földrajz és kik a történeti földrajzosok?” címmel. A részt vevő tudósok egyetértettek abban, hogy Frisnyák Sándor a hazai történeti földrajz megújítója és munkásságával tudományos iskolát teremtett. Korall 9. évf. 2008. 22.

17 Somogyi 1988. 863–869.; Uő. 2000. 7–24.

18 Frisnyák Sándor szakirodalmi munkásságának nem teljes körű jegyzékét lásd Boros-Viga i. m., 90–106.

3. kép. Frisnyák Sándor isaszegi otthona

kerestünk és 2007-ben itt, Isaszegen találtunk megfelelő és számunkra elérhető házat, így tehát a Budapesten élő családom közelségébe kerültem. Első feladatomban volt Isaszeg és a Gödöllői-dombság földrajzi-honismereti irodalmának tanulmányozása és a természet-földrajzi kistáj alaposabb bejárása. Mivel eddig minden lakóhelyemről és környékéről is írtam egy-két dolgozatot, most Isaszeg (és a Gödöllői-dombság) történeti földrajzát, az itt élt szlovákság 18–19. századi tér- és természeti erőforrás-használatát, kultúrtáj- és gazdaságfejlesztő tevékenységét szeretném feldolgozni. Korábban nem tudtam, hogy Isaszeg (és a környezetében még több település) mintegy két évszázadon át szlovák falu volt. A 17/18. század fordulóján érkezett szlovák telepések erdőgazdálkodással és állattenyésztéssel foglalkoztak, és az első katonai felmérés szerint az alföldi kertes városokhoz hasonló kétfeltes településszerkezetet alakítottak ki.¹⁹

Isaszeg és a Gödöllői-dombság történeti földrajzának kimunkálása mellett sok más – korábban megkezdett – szakmai feladatot kell teljesítenem. Mindenekelőtt rövid időn belül be kell fejeztem „A Zempléni-hegység földrajzi lexikona” szerkesztését és egy konferencia-előadás megírását. Sokan, nemcsak geográfusok, a történészek és néprajztudósok is arra ösztönöznek, hogy az 1990-ben megjelent Magyarország történeti földrajza c. könyvemet az új kutatási eredményeim felhasználásával írjam újra, természetesen a jelenleginél lényegesen nagyobb terjedelemben. Mindezek a munkák rendkívül időigényesek, *a ma is fő feladatomban tekintett oktatás mellett tudok csak a kutatással-földrajzirással foglalkozni.* Öregemberként mindenhez, így az adatgyűjtő-feldolgozó és egyéb munkákhoz is több időre van szükségem, mint régebben. Isaszegről viszont

19 Az interjú óta megjelent Frisnyák 2008. 265–294.; Uő. 2008. 75–85.

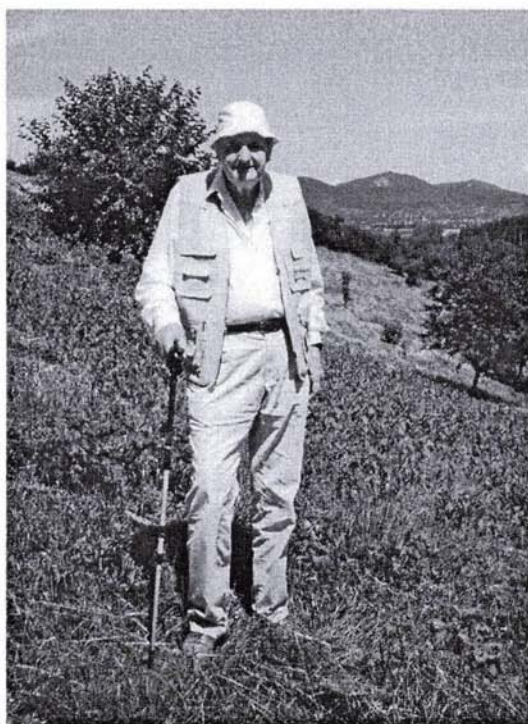
könnyebben tudom elérni a történeti földrajz forrásait a budapesti közgyűjteményekben.

Melyek voltak a legfontosabb külföldi tanulmányútjaid?

Egy földrajztanárnak a hivatása gyakorlásához rendkívül fontosak a hazai és külföldi (tanulmányút jellegű) utazások szakmai tapasztalatai. Az iskolában (egyetemen) megszerezhető elméleti ismereteket a földrajzi valóság közvetlen megfigyelése teszi teljessé. S ezt már fiatal koromban is így gondoltam, ezért két dologra: könyvek vásárlására és utazásra mindenkor sok pénzt költöttem. Úgy fogtam fel, hogy az ország- és világtúrám önképzésemet, földrajzi-társadalmi valóságismeretem gazdagítását szolgálja, s ezáltal színvonalasabban láthatom el hivatásomat. Korán, kisdíák koromban kezdtem „felfedezni” lakóhelyem, Miskolc és tágabb környezetét, annak természeti szépségeit, értékeit

és emberi alkotásait. Középiskolás koromban Farkas Gyula²⁰ barátommal már bejártam az egész országot. A közvetlen megfigyelés és tapasztalatszerzés kialakított bennem egy átfogó országtípust, felismerve a társadalmi-gazdasági (a település- és tájképben is megjelenő) különbségeket, a Bulla–Mendöl-féle könyvből már jól ismert nyugat–kelet irányú kultúrlejtő (= fejlettségi lejtő) valóságos meglétét.

1955-től már külföldre is utazhattam: először Bulgáriába, majd az elmúlt fél évszázadban összesen harmincöt államba sikerült eljutnom. Kezdetben kizárólag önköltséges társasutazások résztvevőjeként, az 1960-as évektől, mint felsőoktatási dolgozó már egyéni turistaként vagy hivatalos (ösztöndíjas) kiküldetésben jártam a külföldön. Nagy utazásokat tettem a Kelet-európai alföldön, Közép-Ázsiában, Kazahsztánban és Szibériában. 1970-ben és 1972-ben a közép-ázsiai sivatagokat, a folyó menti és hegylábi oázisokat, az ősi (nomád) állattenyésztés még fellelhető-módosult maradványait tanulmányoztam. Megfordultam a Kopet-dag, a Pamír és a Tien-san vidékén is, ahol a magashegységi pásztorkodást, a folyóölgyek és az intramontán kismedencék öntöző-kultúráját ismerhettem meg. Nem sokkal előbb voltam a harkovi Gorkij Egyetemen nyelvi továbbképzésen, így a helyszínen vásárolt orosz nyelvű szakkönyvek és térképek tanulmányozásával nagyon sok ismeretet szereztem a bejárt területekről. Később összehasonlító

4. kép. Nógrádi tájakon
(2009. május 2.)

20 Általános iskolai tanár, szaktanácsadó, elismert fotóművész.

vizsgálatokat-megfigyeléseket végeztem a Szaharában és az egyiptomi Nílus-völgyben. Az 1980-as években voltam Kínában, Mongóliában, Észak-Koreában és az USA-ban. 1989-ben a Soros-alapítvány ösztöndíjával a hallgatókkal és kollégáimmal Kanadában tettünk nagy – gyönyörű tájakat és a legjelentősebb városokat feltáró – utazást, az Atlanti-partvidéktől a Kordillerákig. Vancouverben és a Niagara környékén az indián kultúra helyszíneit és tárgyi emlékeit csodálhattuk meg.

A legtöbbet Európában (ezen belül a Kárpát-medencében) utaztam. Kutatómunkám szempontjából nagyon sokat jelentett a Nagy-Britanniában tett ösztöndíjas tanulmány-utam, amely lehetővé tette az oxfordi és cambridge-i angol történeti földrajzi iskola eredményeinek megismerését. Több külföldi felsőoktatási intézményben és konferencián előadást is tartottam (pl. Moszkva, Volgográd, Usti nad Labem, Rozsnyó, Kassa, Ungvár, Nagybánya, Csíkszereda, Déva, Szabadka és Magyarkanizsa). Külföldi útjaim szakmai tapasztalatait mindenkor felhasználtam az oktató- és tudományos munkámban. Jelenleg *A világgazdaság történeti földrajza* című stúdium keretében hasznosítom az ősi kultúrák földjén tett utazásaim szakmai élményanyagát. A modern világgazdaság kialakulását megelőző történelmi korok jellemzésével is sokat foglalkozom, így egy teljes fejlődésfolyamatot vázolok fel a neolitikus forradalomtól napjainkig.

Végezetül szeretném megkérdezni, tanítványaid közül kikre vagy a legbüszkébb?

Számomra minden tanítvány nagyon fontos, hiszen napi munkájukban hasznosítják-alkalmazzák azokat a szakmai-módszertani ismereteket, amelyeket a tanszéki kollektívától kaptak. Oktató-nevelő tevékenységükkel hozzájárulnak a magyar ifjúság és a felnőtt lakosság földrajzi ismereteinek gazdagításához, hazaszeretetük elmélyítéséhez. Szép számmal vannak olyanok is, akik a diplomájuk megszerzése után továbbtanultak a hazai és külföldi egyetemeken, majd doktoráltak és magasabb tudományos fokozatot is szereztek, tudományművelő-alkotó egyéniségekké váltak. Név szerint nem próbálom őket felsorolni, mert félek, hogy kihagyok valakit, aki egyébként említést érdemelne. Örömmel mondhatom, hogy a legtehetségesebb tanítványok közül vannak egyetemi és főiskolai tanszékvezetők, felsőoktatási és kutatóintézeti dolgozók, gimnáziumi és általános iskolai igazgatók, továbbá világjáró filmrendező, rádió-televízió riporter és szerkesztő, múzeumigazgató és tankönyvíró ált. iskolai tanár, akikre büszke vagyok és teljesítményeiket nagyra értékelem.

IRODALOM

BOROS László–VIGA Gyula (szerk.)

2004 Frisnyák Sándor munkássága. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság, Miskolc, 115.

BULLA Béla

1938 Hazai történeti földrajzunk múltja, jelene és feladatai. In: Emlékkönyv Szentpétery Imre születésének hatvanadik évfordulójára. Budapest, 73–106.

BULLA Béla–MENDŐL Tibor

1947 A Kárpát-medence földrajza. Budapest, 611.

FARKAS Gyula

- 2007 Dr. Peja Győző közéleti és ismeretterjesztő tevékenysége. In: FRISNYÁK Sándor–GÁL András (szerk.): Dr. Peja Győző emlékkönyv. Nyíregyháza, 45–48.

FRISNYÁK SÁNDOR

- 1959 Marjalaki Kiss Lajos földrajzi munkássága. Borsodi Szemle III. évf. 1. 67–69.
1972 In memoriam Marjalaki Kiss Lajos. Földrajzi Közlemények XX. (XCVI.) évf. 4. 356.
1977 In memoriam dr. Szabó László (1903–1976). Földrajztanítás 3. sz.
1989 Marjalaki Kiss Lajos, a tanár és földrajzi tankönyvíró. SZABADFALVI József–VIGA Gyula (szerk.): A Herman Ottó Múzeum Közleményei 25. kötet, 60–64.
1990, 1992, 1995, 1999. Magyarország történeti földrajza. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 232 p.
1991 Rátka – Ein deutsches Dorf in Tokaj-Hegyalja. Rátka, 178.
2000 Dr. Peja Győző életműve. In: Dr. Peja Győző: Észak-Magyarország (Válogatott geomorfológiai tanulmányok). Miskolc–Nyíregyháza, 5–7.
2002 A történeti földrajz alapjai. In: TÓTH József (szerk.): Általános társadalomföldrajz II. köt. Dialóg Campus, Budapest–Pécs, 9–20.
2007 Dr. Peja Győző kutatásai a Zempléni-hegységben. In: FRISNYÁK Sándor–GÁL András (szerk.): Szerencs, Dél-Zemplén központja. Nyíregyháza–Szerencs, 23–29.
2008 Adalékok a Gödöllői-dombság történeti földrajzához (Tájhasználat a 18–19. században). A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLVII. Miskolc, 265–294.
2008 Adalékok Isaszeg történeti földrajzához (A szlovák telepesek tájhasználat a 18–19. században). In: HANUSZ Árpád (szerk.): Tiszteletkötet dr. Gööz Lajos professzor 80. születésnapjára. Nyíregyháza, 75–85.

FRISNYÁK Sándor (szerk.)

- 2003 Udvarhelyi Kendoff Károly életműve. Tudomány- és Oktatástörténeti Tanulmányok 2. Nyíregyháza

HAJDÚ Zoltán

- 2005 A történeti földrajz kialakulása, irányzatai, a magyar történeti földrajz fejlődése. In: BELUSZKY Pál (szerk.): Magyarország történeti földrajza I. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 25–39.

HERMES, Karl, FRISNYÁK Sándor

- 1992 Magyarország történeti földrajza (Historische Geographie Ungarns). In: Ungarn-Jahrbuch. Band 19. München, 333–337.

KÓKAI Sándor

- 2004 Köszöntjük a 70 éves Frisnyák Sándor professzort. In: FRISNYÁK Sándor: A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében. Történeti földrajzi tanulmányok. A tanulmányokat válogatta és a könyvet szerkesztette HANUSZ Árpád. Nyíregyháza, 3–5.

MENDÖL Tibor

- 1938 Településtörténet, településföldrajz, történeti földrajz. In: Emlékkönyv Szentpétery Imre születésének hatvanadik évfordulójára. Budapest, 312–334.

SOMOGYI Sándor

1988 A magyar honfoglalás földrajzi környezete. Magyar Tudomány. 863–869.

2000 A természeti változások és a társadalmi-gazdasági folyamatok kölcsönhatása az Alföldön a honfoglalás előtt. In: FRISNYÁK Sándor (szerk.): Az Alföld történeti földrajza. Nyíregyháza, 7–24.

CONVERSATION WITH THE 75 YEAR-OLD PROFESSOR SÁNDOR FRISNYÁK

The retired university senior lecturer Sándor Frisnyák is the eminent personality of the geography teachers' training and the historical geography.

The college teacher László Boros had an interview with the 75 years-old wise man about his lifework. This conversation exposed that Sándor Frisnyák besides his professorial and academic public activity also dealt with landscape research. From the 1970s he has been engaged in the historical geography of the Carpathian Basin. In this subject matter many studies and books of him were issued. One of them is the book entitled "*The historical geography of Hungary*" (Budapest, 1990), which is recognized as a standard work and through which its creator is seen as a school establishing scientist by the geographic world.

On the occasion of the 1,100th anniversary of the Hungarian conquest and the 1,000th anniversary of the establishment of the kingdom he arranged a number of international conferences on the historical geography of the Carpathian Basin from 1996 till 2004. Beyond the comprehensive research of the complete area of the historic Hungary he also researched on the history of the culture landscapes, the landscape use and the changes in activities of man in time and space of several sample-regions in East Hungary (e.g. the Hernád Valley, Bodroghöz, the Southborsod flood-basin and the Zemplén Mountains). The work of professor Frisnyák has won high national and professional honours.

László Boros

GARADNA-ELKERÜLŐ ÚT 1. LELŐHELY (GARADNA-KOVÁCS TANYA) GERMÁN ÁLLATCSONTJAINAK VIZSGÁLATA

DARÓCZI-SZABÓ MÁRTA

A lelőhelyen több szakaszban, 2002 őszén, valamint 2003 nyarán és őszén folytatás Csengeri Piroska és Pusztai Tamás vezetésével. A kutatások felszínre hoztak egy 2–3. századi germán települést. Az anyag vizsgálata nemcsak azért szerencsés, mert nagy mennyiségben állnak rendelkezésre állatcsontok, hanem azért is, mert a korszakba tartozó lelőhelyeken alig-alig történtek hasonló vizsgálatok. Mindössze négy ilyen akad, Vörös István végezte el a battonyai gepida¹ és a füzesabony-szikszópusztai germán településrészletek² vizsgálatát, Bökönyi Sándor egy másik császárkori germán anyagot közölt³ Garadna-Kastély-zugról, Gál Erika⁴ és a jelen írás szerzője⁵ pedig Zamárdi-Kútvölgyi-dűlő településének állatcsontjait dolgozta fel. Előbbi három lelőhely csontanyaga (163, 107 és 163 darab) mennyiségileg csak elenyésző hányada a Zamárdiból előkerült, de még inkább a Garadnán megtalált csontoknak.

A teljesség kedvéért meg kell még említeni két, szintén a korszakba tartozó archeozoológiai elemzést: Bartosiewicz László a ménfőcsanakai langobard temető állatcsontjait dolgozta fel,⁶ Vörös István egy másik munkájában⁷ késő germán ló–kutya kettős sírokat elemzett. A temetőkből talált állatcsontok azonban mennyiségüknél és kultikus szerepük-nél fogva ritkán feleltethetők meg a települések anyagaival.

Garadna-elkerülő út 1. lelőhelyéről összesen 12 312 darab állatcsont került elő. A megvizsgált csontok kétharmadát fajra, vagy legalább család szinten meg lehetett határozni. A többi töredék esetében olykor csak a gerinces osztályok elkülönítése volt lehetséges (1. táblázat).

A csontok többsége konyhahulladék, számos darabon lehetett vágás-, (ritkábban nyúzás-), vagy különféle fokú égésnyomokat megfigyelni, bár utóbbiak akár a csontanyag utólagos átégéséből is származhattak. Gyakran észleltem rágásnyomokat is a töredékek felszínén, ezek leggyakrabban kutyáktól származtak, ritkábban emberektől és rágcsálóktól. Néhány kutyavázat és kutyakoponyát kultikus áldozatként lehetett értelmezni.

Szintén elkülönültek az ételhulladéktól azok a megmunkált csontok, amelyek félkész, rontott, vagy használat közben eltört állapotban kerültek a szemétkébe. Néhányuk esetében meglepőnek tűnik, hogy az eszköz ép, még használható, valami miatt mégis kidobásra ítélték. E mögött állhat véletlen (elvesztés), de épp ellenkezőleg, számunkra nehezen értelmezhető tudatos emberi szándék is.

1 Vörös-Szabó 1979, 218–230.

2 Vörös 1991, 195–200.

3 Salamon-Török 1960. 145–171.

4 Gál 2007, 299–308.

5 Daróczy-Szabó I. Kézirat.

6 Bartosiewicz In press.

7 Vörös 1999, 121–151.

Első lépésben azt vizsgáltam, mennyi információt hordoztak a csontok magukról az állatokról.

1. táblázat: *Faunalista*

FAJOK	Darab	%
Szarvasmarha <i>Bos taurus</i> L. 1758	2684	32,2
Juh <i>Ovis aries</i> L. 1758	203	2,4
Kecske <i>Capra hircus</i> L. 1758	17	0,2
Juh vagy kecske <i>Caprinae</i> Gray 1852	1318	15,8
Házi sertés <i>Sus domesticus</i> Erxl. 1777	2045	24,5
Ló <i>Equus caballus</i> L. 1758	250	3
Kutya <i>Canis familiaris</i> L. 1758	1548	18,5
Házi macska <i>Felis domesticus</i> L. 1758	132	1,58
Házityúk <i>Gallus domesticus</i> L. 1758	38	0,4
Házilúd <i>Anser domesticus</i> L. 1758	5	0,06
Háziállatok	8240	99,03
Barnamedve <i>Ursus arctos</i> L. 1758	1	0,01
Gímszarvas <i>Cervus elaphus</i> L. 1758	12	0,14
Szarvasagancs	18	0,21
Őz <i>Capreolus capreolus</i> L. 1758	5	0,06
Őzagancs	10	0,12
Vaddisznó <i>Sus scrofa</i> L. 1758	3	0,03
Vörösróka <i>Vulpes vulpes</i> L. 1758	4	0,04
Mezei nyúl <i>Lepus europaeus</i> Pall. 1778	1	0,01
Hörcsög <i>Cricetus cricetus</i> L. 1758	21	0,25
Sün <i>Erinaceus europaeus</i> L. 1758	6	0,07
Vadállatok	81	0,97
Harcsa <i>Silurus glanis</i> L. 1758	2	0,02
Pontyféle <i>Cyprinidae</i>	4	0,04
Halak	6	0,07
Meghatározható	8327	100
Szarvasmarha-ló méretű állat <i>Mammalia</i>	2209	
Juh-sertés méretű állat <i>Mammalia</i>	1728	
Madár <i>Aves</i>	30	
Hal <i>Pisces</i>	6	
Kagyló <i>Bivalvia</i>	4	
Csiga <i>Gastropoda</i>	4	
Ember <i>Homo sapiens</i>	4	
Összesen	12 312	

Az előkerült fajok jellemzése

Szarvasmarha

A legtöbb csonttöredék szarvasmarhától származott, ami nem meglepő, hiszen tudjuk, hogy ezt az állatot milyen sokféleképpen lehetett hasznosítani. Húsuk, tejük fogyasztása, igavonó erejük kihasználása és bőrük felhasználása mellett megmunkálták csontjaikat és szarujukat is. Noha ez utóbbi esetben maguk a leletek nem kerültek elő, a megmaradt szarvcsapok tövéből tíz esetben lehetett megfigyelni olyan vágásnyomokat, amelyek a szaru eltávolítására utaltak.

A római kor fellendülést hozott a szarvasmarhatartásban, nagyobb termetű állatok jelentek meg a Kárpát-medencében, majd a népvándorlás korára csökkent a méretük. Amíg az előbbi időszakban 124 cm (ökrök esetében akár 135–140 cm), addig utóbbiban 119 cm volt az állatok átlagos marmagassága.⁸

Jelen anyagban a nem⁹ és marmagasság¹⁰ meghatározására 61 metapódium állt rendelkezésre. A kapott értékek eléggé változatosak, eredményeiket az 1. ábrán mutatom be. Az egyedek többsége 100–115 cm közötti volt. Nemet (a Nobis által közölt karcsúsági mutatókat használva) 36 esetben lehetett határozni. Az eredmények: egy bika, három ökrök és 32 tehén. Sajnos létezik egy olyan mérettartomány, amelyben a nagyobb teheneket a kisebb ökröktől, illetve egy másik, amelyben a nagyobb ökröket a kisebb bikáktól nem lehet szétválasztani. Noha egy több emberöltőn át létező település szarvasmarha-állományára nem lehet 36 csontból következtetni, feltételezhetően az eredmények nagyjából mutatják a nemek tényleges eloszlását.

Szokatlanul magas arányban kerültek elő a nem kifejlett állatok csontjai, hiszen a becsülhető életkorú egyedek mintegy fele ide tartozott (2. ábra). Ez arra utal, hogy a másodlagos hasznosítások mellett a szarvasmarha igen fontos szerepet töltött be a település húselállításában is.

Ló

A lócsontok kis száma (a meghatározható fajú állatok mindössze 3%-a) azzal magyarázható, hogy (mivel húsukat nem, vagy csak alkalmasszerűen fogyasztották), maradványaik jóval ritkábban keveredtek a konyhahulladék közé. Teljes lócsontváz a településen nem került feltárrásra, így az állományra csak az előkerült 250 darab csontból lehet következtetni. Marmagasság számítására¹¹ 12 csont bizonyult alkalmasnak, ebből ötöt csontkorcsolyának alakítottak át. Ezek alapján az egyedek marmagassága 120,5–149 cm között mozgott. A kor átlaga 136 cm¹² körüli volt, ennek a talált csontok jó része megfelelő. Akárcsak a szarvasmarhák esetében, itt is méretcsökkenés figyelhető meg a római korhoz képest (3. ábra).

A legkisebb egyedek marmagassága felvetette a szamarak, illetve öszvérek meglétének a kérdését. A háziszamarak a rómaiakkal érkeztek a Kárpát-medencébe, az öszvérek pedig a szamarak és lovak párosztatásával könnyen létrehozhatóak voltak. Sajnos elkülönítésük a régészeti anyagban nem egyszerű, hiszen csonttani különbségek nemigen

8 Bökönyi 1974, 127–135.

9 Nobis 1954, 155–194.

10 Calkin 1962, 140.

11 Kicsewalter 1888.

12 Bökönyi 1974, 270.

vannak az így létrehozott formák között, az állatok mérete, ami pedig egy igen fontos támpont lehetne, korszakonként is eltérő lehetett. Az előkerült két legkisebb marmagasságú egyed esetében még gyanakodhatunk számukra, azonban ló- illetve szamarószvérek csontjainak a szétválasztása a kisebb lovakétól és nagyobb szamarakétól szinte teljesen lehetetlen.

Kiskérődzők

A több mint 1500 töredékből 220 esetben sikerült különválasztani a csontfelépítése alapján nagyon hasonló juhot és kecskét. Az előbbihez 203 csont tartozott, és mindössze 17 az utóbbihoz. Ez alapján valószínűsíthető lehet a juhok túlsúlyát a nyájak összetételében. 29 egyed marmagasságát¹³ lehetett kiszámítani, a kapott értékeket a 4. ábrán mutatom be. Mivel a Kárpát-medencében élő germán népek állattartásáról szinte semmit sem tudunk, az itteni fajok értékelése (l. marmagasság) is nehézségekbe ütközik. A kiskérődzők többségének magassága 60–70 cm közé esik, de ezeket (párhuzamok híján) egyelőre szintén csak a római kori 69 cm-es átlagával lehet összevetni, amihez képest ezek az állatok valamennyivel alacsonyabbak.

Noha a korszakból ismertek szarvtalan és csavart szarvú juhok is, ezek nyomára az anyagban nem akadtam.

Az életkor szerinti eloszlásuk szinte teljesen megegyezik a szarvasmarhákéval, azaz a meghatározható korú csontok alig fele származik kifejlett egyedektől. Ennek magyarázata is hasonló lehet, azaz a húsfogyasztásban betöltött jelentékeny szerep.

Sertés

A disznócsontok (darabszámukat tekintve) fontossági sorrendben a marhák mögött a második helyen állnak. Nemmeghatározást 121 esetben, a szemfogak alapján tudtam végezni, az eredmény 70 kan és 51 koca. Marmagasságát¹⁴ csak néhány rövidcsontból lehetett számítani, de mivel ezek jó része még fiatal egyedtől származott, a tényleges magasságuknál kisebb értéket mutathatnak. Ennek ellenére az értékek 63,1 és 85,8 cm közé esnek (5. ábra), mert ezek a csontok már a fiatal egyedekben is hamar elérik felnőtt kori méretüket. Így a becsült értékek közül a legnagyobbak már közelítettek a kisebb vaddisznók méreteihez. Ezek a példányok akár a házi- és vaddisznók keresztezésével is létrejöhetnek. (Erre a későbbi korokból számos történelmi és néprajzi példát ismerünk.)

Mivel a sertések jobban kedvelik a vizenyősebb területeket, a kiskérődzők pedig a szárazabb, dimbes-dombos tájakat, a természeti környezet is erőteljesen befolyásolhatta, melyik faj egyedei voltak gyakoribbak egy adott településen.

Ahogy az a 2. táblázatban is látható, úgy a kérődzőknél, mint a sertéseknél az Uerpman-féle húsminőségi osztályok szerinti bontás a B, azaz közepes értékű részek fölényét mutatja. Ebben szerepet játszanak az amúgy is nagyobb számban megjelenő, és post mortem sokfelé töredező bordák.

13 Teichert 1975, 51–69.

14 Teichert 1969, 237–292.

2. táblázat: Az előkerült csontok fajok és anatómiai részek szerinti eloszlása

Az Uerpmann-féle¹⁵ A, B, C húsérték kategóriák csak a húshasznú emlősökre vonatkoznak, meghatározhatatlan csontokra a gyakorlatban nem értelmezhetők.

	Szarvas- marha	Ló	Juh	Kecs- ke	Juh vagy kecske	Sertés	Kutya	Macs- ka	Tyúk	Lúd
Atlas	21	1	1		4	28	14	1		
Epistropheus	13	1	1		6	8	16	2		
Vertebra cerv.	1	3	5		1	24	69	5		
Vertebra thor.	29	2	19		20	47	119	15		
Vertebra lumb.	10		10		5	53	126	20		
Vertebra indet.					1	15	3			
Scapula	128	11	4		42	105	31	4	1	
Humerus	98	4	5		86	151	37	6	5	
Pelvis	85	12	3		24	41	20	5	1	
Sacrum	4		1			3	12	2		
Femur	112	10	3		24	30	33	5	5	1
<i>A húsérték</i>	<i>501</i>	<i>44</i>	<i>52</i>		<i>213</i>	<i>505</i>				
Coracoideum									2	
Clavicula									1	
Cranium	142	5	15	1	24	115	25	2		
Maxilla	68	6			24	163	6			
Mandibula	384	18	4		201	308	35	4		1
Os hyoideum	11									
Costa	182		45		83	208	322	10		
Sternum			1			4	15		1	
Radius	148	21	4		179	64	34	4	1	1
Ulna	104	5	3		44	95	35	3	3	1
Patella	5		1			2	3			
Tibia	131	13	3		170	110	37	9	10	
Fibula						63	19	4		
<i>B húsérték</i>	<i>1175</i>	<i>68</i>	<i>76</i>	<i>1</i>	<i>725</i>	<i>1132</i>				
Carpometacar.									1	1
Tarsometatar.									7	
Vertebra caud.	2		1			1	46	5		
Calcaneus	87	7			5	23	19	4		
Astragalus	74	14			5	7	22	3		

Metacarpus	170	16	33	6	81	68	99	2		
Ossa carpi	11	7	2		127	5	21			
Metatarsus	199	13	30	1		73	100	8		
Ossa tarsalia	23	1				11	68			
Phalanx I.	135	23	3		8	23	86			
Phalanx II.	40	8				15	31			
Phalanx III.	38	6				8	21			
Os penis							11			
Os sesam.		12				2	19			
Cornus	45		6	9						
Dens	184	31			91	170	5			
<i>C húsérték</i>	<i>1008</i>	<i>138</i>	<i>75</i>	<i>16</i>	<i>377</i>	<i>406</i>				
Os longum indet.					60	1				
Total	2684	250	203	17	1318	2045	1548	132	38	5

2. táblázat folytatása

	Med- ve	Szar- vas	Őz	Vad- disz- nó	Ró- ka	Nyúl	Hör- csög	Sүн	Nagy- testű emlős*	Kis- testű emlős**	Ma- dár
Atlas									4		
Epistroph.									6		
Vertebra cerv.									113	4	
Vertebra thor.									111	28	
Vertebra lumbales									87	34	
Vertebra indet									11	3	1
Scapula		1	1						170	54	
Humerus		1		1				1	163	54	5
Pelvis							6		85	37	
Sacrum									12	2	
Femur							3		146	209	2
<i>A húsérték</i>		<i>2</i>	<i>1</i>	<i>1</i>							
Clavicula											2

Cranium		1	1		1		5		101	41	
Maxilla								1	8	3	
Mandibula			5					3	1	108	60
Costa									380	536	1
Sternum									4	2	1
Radius		3			2				53	20	2
Ulna	1			1				2	6	2	2
Tibia							4	1	140	81	9
<i>B húsérték</i>	<i>1</i>	<i>4</i>	<i>6</i>	<i>1</i>	<i>2</i>						
Vertebra caud.										1	
Calcaneus										3	
Astragalus									2		
Metacarpus		4	1								
Metatarsus		1	2		1	1					
Ossa tarsalia										1	
Phalanx I.		1								1	
Cornus		18	5								
Dens				1						2	
<i>C húsérték</i>		<i>24</i>	<i>8</i>	<i>1</i>	<i>1</i>	<i>1</i>					
Os longum indet.				1					370	507	5
Os planum indet.									129	42	
Total	1	30	15	4	2	1	4	6	2209	1727	30

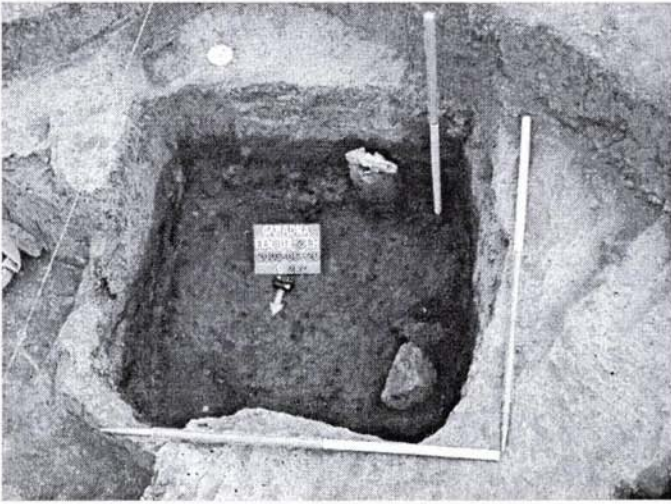
* Szarvasmarha-ló mércetű állatok

** Juh-sertés mércetű állatok

Kutya

A kutyacsontok nagy darabszáma részben onnan ered, hogy főként teljes vázak maradtak meg (a csontok tanúsága szerint legalább 21 egyedtől). Marmagasságuk¹⁶ 49 és 59 cm közé esett (6. ábra), azaz a mai értelemben véve is középterműnek számítottak.

¹⁶ Koudelka 1885, 127–153.

1. kép. Magányos kutyakoponya az S284-es objektum kemencéjéből

2. kép: Kutyaváz az S236-os objektumból

A csontok alapján 11 hím példányt tudtam elkülöníteni. Noha a vázak többsége kifejlett egyedtől származott, két esetben még embrionális korú csontokra is bukkantam.

A vázak többsége hulladékgödörből került elő, a jobb oldalára fektetve. Ezek esetében, ha sem a melléklet, sem a váz nem utal kultikus áldozatra, nincs okunk szakrális temetkezésre gondolni. Ez sokkal inkább feltételezhető annál az ebnél, amelynek csak a koponyája került elő egy kemence DNy-i sarkából az S284-es objektumból (1. kép). Az S236-os objektumból előkerült egyed szokatlan testhelyzete (az eb a hátán feküdt kinyújtott mellső, de felhúzott hátsó végtagjait szétterve, fejét oldalra billentve) szintén elgondolkodtató, a különös póz akár az állat erőszakos halálára is utalhat (2. kép).

Az előkerült koponyák közepes, esetenként nagytestű kutyáktól származtak, a kisméretű (öl)ebek teljesen hiányoztak közülük. Az őrző-védő vagy juhászkutya szerepen kívül akár vadászkutyaként is használhatták volna őket, de a vadállatcsontok csekély aránya arra utal, hogy a vadászat fontossága elhanyagolható volt a település életében. (L. később.)

A kultikus kutyatemetkezés értelmezése nehezebb. A kutyák szerepe a különböző korokban és vallási képzetekben más és más lehetett, de gyakran jelentek meg, és „használták” őket a túlvilággal kapcsolatban álló hírvivőkként. Talán ilyen szerepben tűntek fel a garadni temetkezésekben is.

A mai fajtákkal ezeket az állatokat nem lehet megfeleltetni, hiszen a mostaniak visszavetítése az adott korszakra anakronizmus lenne. Inkább a külső hasonlóság alapján lehet besorolni ezeket egy adott típusba. Két kutya is előkerült, amelyek koponyaformájukat tekintve agárszerűek, mindkettő marmagassága 59 cm volt. (Az előkerült 13 kutya és egy rókakoponya méreteit l. a 4. táblázatban.)

Macska

Míg a vadmacska hazánkban is őshonos, a házimacska a rómaiakkal érkezett a Kárpát-medencébe. Sajnos a két változat között korántsem figyelhető meg olyan mértékű méretbeli elkülönülés, mint például a sertés és a vaddisznó között, így az előkerült töredékek meghatározása házimacskaként inkább csak valószínűsíthető. A 132 csont legalább hat egyed maradványa volt. (Életkor szerinti eloszlásukat l. 2. ábrán.)

Az egyik példány teljes vázára egy őrlőkő töredékei alatt találtak rá a régészek. A kultikus áldozat sem zárható ki teljesen, de sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy egy szerencsétlen baleset végzett az állattal.

Háziszárnyasok

A házityúkok már a vaskorban megjelentek a Kárpát-medencében, a háziludak valamivel később, a római korban. Az anyagból előkerült tyúkcsontokon két esetben vágás-, egy esetben égésnyomot lehetett megfigyelni. Az előbbieken minden bizonnyal a konyhai előkészítés során kerültek rájuk. Négy egyed nemét sikerült meghatározni, a sarkantyújuk alapján három kakast, az egyik combcsont diafizisének belsejében látható medulláris csontképződés¹⁷ alapján egy tyúkot lehetett elkülöníteni.

Az a későbbi korokban is általános volt, hogy a háziszárnyasok között a tyúkok uralkodtak a többi fajhoz (lúd, kacsa stb.) képest. Itt is meg lehetett figyelni, hogy a 38 tyúkesontra mindössze 5 lúdcsont jutott. A háziszárnyasok tojásán és húsán kívül a tollakat is felhasználták.

Vadállatok

A vadállatok aránya mindössze 1,1%, ami nagyon kevés. Ha ehhez hozzávesszük, hogy az agancsokhoz az állat elejtése nélkül is hozzájuthattak (számos darabon látható, hogy az állat már elhullajtotta azokat), valamint, hogy a róka és a hörcsög csontjai akár a későbbi korok állataiból is származhatnak, amelyek belefűrhatták magukat a régészeti rétegekbe, akkor ez a szám még kevesebb, mindössze 0,3%. Noha a barnamedvéből egy könyökcsont (ulna) töredékét sikerült meghatározni, elképzelhető, hogy nem zsákmányállatként, hanem már kuriózumként (amulett, „trófea”) került a településre. A halcsontok kis méretük és porózusabb csontszerkezetük miatt a tafonómiai veszteségeknek jobban ki voltak téve, ezért feltételezhetően csekélyebbnek mutatják a halászat jelentőségét a ténylegesnél.

17 A tojók a tojáshéj képzéséhez szükséges kalciumot részben a saját csontjaikból nyerik ki. Ez a csontok diafizisében egy sajátosan porózus szerkezetet hoz létre, amely szabad szemmel is könnyen felismerhető.

Ha figyelembe vesszük a település élettartamát is, akkor kijelenthetjük, hogy a vadászat fontossága a település húsellátásában szinte teljesen elhanyagolható volt.

A csontokon megfigyelhető betegségek nyomai

A csontokon patológiás elváltozásokat nem lehet túl gyakran megfigyelni, hiszen a töréseken kívül kevés olyan betegség van, amelynek lenne annyi ideje kifejlődni, hogy a csontokon is nyomot hagyjon. Ehhez járul az is, hogy a haszonállatok súlyosabb betegsége gyakran az egyed kényszervágásához vezetett. E szabályszerűségek alól főleg a kutyák számítottak kivételnek, hiszen húsuikat nem fogyasztották, így eleve hosszabb átlagéletkort értek meg, mint a többi állat, ezáltal a betegségek kialakulásához és gyógyulásához is hosszabb idő állt rendelkezésre.

Ennek ismeretében nem meglepő, hogy a 106 patológiás elváltozás közül 55-öt kutyák csontjain figyeltem meg.

3. táblázat: *A csontok faj és betegségek szerinti előfordulása*

	Traumás elváltozások	Ízületi gyulladás	Fogazat és szájúreg betegségei	Egyéb	Összesen
Szarvasmarha	1	2	7	6	16
Ló			1	2	3
Sertés	2		5	8	15
Kiskérődző			2	2	4
Kutya	6	16	9	24	55
Macska	1	1			2
Őz			1		1
Szarvasmarha-ló méretű állat	1	3		3	7
Juh-sertés méretű állat	3			1	4
Összesen	14	22	24	46	106

Traumás elváltozások

A traumás elváltozások jelentős részét az állatok vagy egymás ellen harcolva szereztek, vagy az embertől szenvedték el. Gyógyult töréseket leggyakrabban (kilenc esetben) bordákon lehetett megfigyelni. A végtagok traumás elváltozásai az állat mindennapi életére erőteljesen kihatottak, ezek előfordulása (ha az állatnak volt ideje meggyógyulni) nagytestű emlősöknél (marha, ló) nagyon ritka. Öt törött végtagcsont került elő, ezeket mind kisebb testű állatokon figyeltem meg: egyet macska-, kettőt kutya-, kettőt pedig disznócsonton.

Természetesen, amikor az állat egyik végtagja megsérült, akkor azt kímélve a másik oldalit jobban megerőltette. Ez, illetve nyílt törés esetén a különböző fertőzések, gyakran más csontokon is elváltozásokat eredményeztek. Ez történt azzal a sertéssel is, amelynek

3. kép: Az S255-ös objektumból előkerült sertés súlyos diszlokációval és rövidüléssel gyógyult bal és egészséges jobb sícsonjtja

4. kép: Patológiás elváltozások egy macska combcsontjain, a balon gyógyult törés, a jobbon csontburjánzás nyomaival

bal karcsonttörése diszlokációval gyógyult, nemcsak a csont síkjában görbült, de rövidült is. Az ezzel járó fertőzések az egyed még négy láb-, illetve kéztőcsontján is kóros csontszivacsosodásokat, burjánzásokat és megvastagodásokat okoztak.

Egy másik példány a sícsonjtján szenvedett (feltételezhetően) nyílt törést, ami ez esetben is a csont deformációjával gyógyult (3. kép). Van olyan elmélet,¹⁸ amely szerint a sertések hátsó végtagjainak sérülése akkor következett be, amikor az állatokat a hátsó lábaiknál fogva kipányválták, azok pedig a szabadulás reményében megugrottak.

A szó szoros értelmében rosszul járt az a macska is, amelynek mindkét combcsontja sérült. A bal oldalin enyhe diszlokációval gyógyult törést, a jobb oldalin (talán csontvelőgyulladás okozta) csontburjánzást sikerült megfigyelni. Az már kérdéses, melyik baja volt előbb, de ezek együttesen hozzájárulhattak korai halálához (az állat subadultus korú) (4. kép). Két kutya sícsonjtján is észleltem gyógyult törés nyomait.

Ízületi gyulladások

Számos betegség jár gyulladós tünetekkel, de csak ritkán lehetett belőlük pontos kórképet felállítani. Ízületi gyulladások több testtájékon is megmutatkoztak. Az egyik ilyen rész a gerincoszlop, azon belül is a hát és ágyékcsigolyák, amelyeken gyakran feltűntek kisebb-nagyobb csontkinövések. Ezek súlyosabb esetben az adott csontok összenövéséhez vezettek. A garadnai kutyák között 5 egyed 16 csigolyáján lehetett megfigyelni ilyeneket, amelyek 9 esetben csontki-, 7 esetben pedig csontösszenövésekkel jártak.

18 Benecke, N. 1994, 166.

4. táblázat: Az előkerült kutyák és a róka koponyaméretei

Megnevezés*	S79 A kutya	S79 B kutya	S250 kutya	S141 A kutya	S141 B kutya	S99 kutya	S316 kutya	S284 kutya	S111 A kutya	S111 B kutya	S276 kutya	S215 kutya	S196 kutya	S84 róka
Nem	?	?	kan	kan	kan	?	?	?	?	?	?	?	?	?
Tetőhossz (P-Op)	199,6	200,5		217,5		180,2	188,6	194,8						148,5
Alaphossz (P-B)	183	179,2		194		162,6	168,9	175,6		104,1		99,6		136
Agykoponya hossz (N-B)	103,3	98	107,8	114,3		95,6	97,5	103,8				105	105	81,6
Neurocranium felső hossz (F-Op)		93,9	100,7	107		85,6	90,1	92,2					96,2	65,9
Arckoponya hossz (P-N)	103	100,4		111,1		91,4	93	99,7						69,2
Arckoponya oralis hossz (P-F).		117,1		121,7		103,6	106,3	113,7						86,3
Az os nasale hossz (Rh-N)	76,5	74,2		84,7		68,5	69,4	76,4						54,5
Szájpadlás hossz (P-St)	103	100,7		109		90,3	93,1	99,4				17,7	97,4	75,6
Moláris fogsorhossz (M1-M2)	18,7	17,9	19,7	20,3	17,3	15,9	17,3		18,1	17,8			17,2	13,9
Premoláris fogsorhossz (P1-P4)	54,3	55,6		54,7	49,2	48,1	51,1	54,3	52,9	49,8			52,8	42,2
P4 hossz	17,2	20	20,9	22	19,6	18,1	18	20,8	19,1	20,2			20,5	14,1
P4 szél.	10,4	9,9	11,2	9,8	12	9,9	9,7	12	9,9	10,9			11,6	5,6
Külső hallójáratok közötti szél. (Ot-Ot)	70,1	67,5	69,7	71,6	64,3	62	64,9	64,9	68,8				69,3	48
Condylus occipitalis szél. (Cond-Cond)	40,7	38,1		40,4	36,4	36,4	35,6	38,6	39,4	38,9	36		40,7	24,5
Foramen magnum magasság (B-O)	14,9	14,8	16	16,4	13,2	13,1	15,7	15	14,2	14,2	12,8		14,9	11,4
Agytok szélesség (Eu-Eu)	58,8	56,6	57,8	54	55,6	54,5	58,7	54		55,3			53,7	48,1
Járomív szélesség (Zyg-Zyg)	102,5		110,*	110	102,8	95,1	104,9	36,9		109,5*			36,4	76*
Agykoponya legkisebb szélesség	40,6	41	41,9	34,7		36,7	39	50,3		38,6			54,2	23
Frontale legnagyobb szél. (Ect-Ect)		50,4	64,4	52,9		45,4		41,2					38,1	38,8
Belső szemzugok közötti távolság (Ent-Ent)	38,1	38,2	45,8	42,9		31,5	39,1	69,4						31,4
Szájpadlás legnagyobb szél. (Mol-Mol)	64,3	67	69,3	67,8		59,4	64,2*	38,2	69,5*	71,8				44,4
Szájpadlás legkisebb szélesség	35,2	35,4		39,2		31	36,2	39,9		39,2				24,2
Szájpadlás szélesség a szemfogak között	38	37,6*		40,5	38,8*	32,9	37,7	58,4		40,1	59		60,7	24,6
Orbita magasság	28,9	30	29,2	29,1		27,8	27,8	53,5		31,1	50,8		54,3	24,8
A koponya magassága a tarajnál	61,1	59,7	66	65,3		54,3	56,3	45	59,4	63	49		47,4	39,2*
A koponya magassága a taraj mellett	57,6	55	57,6	53,1	53,2	52,5	52,2	77,4		56,5				35,5*
Agykoponya magasság (B-Op)	47,9	48,2	48,8	50,2	44,1	44,3	41,3		45	46,2				34

* Driesch, A. von den, 1976, 42–45.

Hasonló tünetek a túlzott igénybevétel miatt munkavégzés hatására is kialakulhattak. A szarvasmarhákon és lovakon ezek gyakran a lábvégeken jelentkeztek, szintén (különböző mértékű) összenövések formájában. Lehetséges, hogy ez okozta azokat a csontkinövéseket is, amelyeket két marha kézközépcsonton figyeltem meg, az egyiknek a proximális, a másiknak a disztális epifízisén, valamint egy szintén marhától származó ujjpercen.

Az ízületi gyulladások tünetei közé tartozik az eburnáció is. Maga az elnevezés onnan származik, hogy a gyulladás során tönkrement porcréteg helyén az adott ízület két csontja közvetlenül érintkezve kikoptatja egymás felszínét, amely így „elefántcsont-szerűen” kifényesedik. Ezzel leggyakrabban a medence ízületi vápájában, illetve esetenként a csigolyákon lehet találkozni. Jelen anyagban mindkét testtájékról egy-egy szarvasmarha kifényesedett ízületi felszínű csonttöredéke került elő.

A fogazat rendellenességei

Az, hogy viszonylag nagy számban maradtak meg a fogazat rendellenességeinek nyomai, annak köszönhető, hogy ezek ritkábban jártak súlyos következményekkel a szervezet egészére nézve. Az ide tartozó huszonnégy esetben előfordult rendellenesen növő, abnormálisan kopó, csökevényes és szám feletti fog (poliodontia), valamint foghiány (oligodontia). Ezek az elváltozások nemcsak a háziállatoknál jelentek meg, de egy esetben még egy őz állkapcsán is (3. táblázat).

A legtöbb rendellenességet ezúttal is a kutyák esetében tapasztaltam. A többletfog két esetben az alsó állkapcsokon (ugyanannál az egyednél) a harmadik nagyórló után, egy negyedik nagyórló képeben, illetve egy másik példányban a felső fogsorban, egy első kisórló előtt nőtt csökevényként jelentkezett. Három másik egyedben foghiány mutatkozott, vagy a harmadik nagyórló, vagy a harmadik kisórló hiányzott. Az oligodontia viszonylag gyakran előfordul sertések esetében is, ott általában az első kisórló szokott hiányozni, illetve a kérődzőkben, ahol a második. Előbbire öt, utóbbira hat esetben akadtam az anyagban. Az őznél az egyik fog rendellenesen, a fogsorból kilógva nőtt ki. Ezek az elváltozások azonban nem hatottak ki komoly mértékben az állatok mindennapi életére.

Ennél súlyosabbak lehettek azok a gyulladások, amelyek következtében az adott egyed foga kihullott és annak alveolusa benőtt. Ez két esetben fordult elő, egy kutyán és egy kiskérődzőn, egy másik eben pedig a szájpapláson csontfelszívódások nyomait észleltem. Ezek az elváltozások már az egyedek mindennapi táplálkozását is megnehezítették.

Egyéb betegségek

A megfigyelt patológiás elváltozások egy részének okait nem lehetett pontosan diagnosztizálni. Természetesen nem minden rendellenesség számít kórosnak, kisebb csontkinövések kialakulhatnak maguktól is, vagy akár veleszületetten. Ezek felismerése viszonylag könnyű, akárcsak a csont felszínén megjelenő szivacsosodás vagy burjánzás nyomai, ezeket azonban betegségekhez nem sikerült kötni, jórészt amiatt, mert különböző bajoknak is lehetnek hasonló csonttani tünetei.

Csonteszközök

A leletanyagból 42 megmunkált, illetve félkész eszköz került elő. Ezekről a jelen szövegben csak egy rövidebb összefoglalást adok, részletes elemzésükkel, az eszközök meghatározásában sokat segítő dr. Alice M. Choyke-val külön cikkben kívánunk foglalkozni.

A leggyakoribb eszközök a *csontkorcsolyák* (15 db) és a *fésűk* (7 db). Az előbbieket főként ló, két esetben pedig szarvasmarha metapódiumból, az utóbbiak szinte mind agancsból készültek, amelyet egy fésű esetében szarvasmarha hosszúcsonttal is kombináltak. Három csontkorcsolyát másodlagosan is felhasználtak simítóként. A fésűk (egy kétoldalit kivéve) púpos hátúak, és kopásnyomaik hosszú ideig tartó használatról árulkodnak. Kettő koncentrikus körökkel díszített, a többi díszítetlen. Néhány agancseszközt nem fejeztek be, így ezek félkész állapotban maradtak ránk. (Az egyiket nyélnék szánhatták.) *Simitó*ként szolgáltak azok a marhabordák, amelyekből négy került elő. Néhány eszköz funkcióját nem lehetett egyértelműen megállapítani.

A legérdekesebb eszköz minden bizonnyal az a megmunkált emberi orsócsont, amelyből nyelet készítettek, és amelyet hosszú ideig használtak is, legalábbis erről árulkodnak a csonton megfigyelhető kopásnyomok. Ezzel kapcsolatban több kérdés is felvetődik: tudták-e, hogy embercsontot munkáltak meg? Ha igen, az illető a település lakója volt, vagy a nyersanyag netán egy pórul járt ellenségből származott?

Összehasonlítás egyéb germán településsel

Mint már a cikk elején említettem, a lelőhely fontossága abban rejlik, hogy csak néhány archaeozoológiai elemzés ismert a korszakból. Azaz, az itteni eredmények egy régészeti állattani szempontból alig ismert időszakhoz szolgáltatnak fontos adatokat. Sajnos, ugyanezen okok miatt nehéz az itteni lelőhelyhez párhuzamokat találni. A garadnai anyag után a második legnagyobb a Zamárdiból előkerült germán település állatcsontanyaga a maga 3973 darabjával. A 7. ábrán látható a két lelőhelyről előkerült fajok arányai összehasonlítása. Természetesen e két lelőhely nem jellemezhet egy egész korszakot, amelyet több népcsoport/kultúra különböző természetföldrajzi környezetben alakított ki, de adhatnak olyan alapot, amelyre a további kutatások építkezhetnek.

Összegzés

A lelőhelyről előkerült és megvizsgált állatcsontok egyértelműen a háziállatok lényéről árulkodtak. A fajok fontossági sorrendjében a szarvasmarhát a sertések, majd a kutyák és a kiskérődzők követték. A lovak aránya, ahogy a macskáké, a háziszárnyasoké, valamint a vadállatoké, csekélynek mondható.

Bár azt, hogy egy adott népesség a kiskérődző- vagy a sertéstartást részesítette előnyben, a természeti környezet is nagyban befolyásolta, mégis elgondolkodtató a disznócsontok nagyobb mennyisége a juh és/vagy kecskecsontokhoz képest. Ez ugyanis, a macska és a háziszárnyasok maradványaival együtt inkább letelepedett életmódra utal, ami ellentétben áll a népvándorlás kori népek vélt mobilitásával.

Mint már említettem, a csontok többsége konyhahulladék lehetett, azonban néhány esetben valószínűleg szakrális áldozattal állunk szemben. A már korábban említett két kutyán kívül ide tartozik az S293 objektum kemencéjéből előkerült sertés- és szarvasmarha-, az S306 hulladékgödörből egy juh- és egy kecske-, valamint az S330 hulladékgödörből szintén egy szarvasmarha-koponya. Ezek esetében a koponya valószínűleg a teljes állatot jelképezte.

Két teljes sertésváz is előkerült, (az S68, és az S255 objektumból) amelyeken súlyos betegség nyomait lehetett megfigyelni. Mindkét állat egyik végtagcsontján felülfer-

tőzódött nyílt törés látható (l. patológia bekezdés), amelyek hozzájárulhattak a juvenilis korú egyedek korai pusztulásához. Az állatok elföldelése (az egyikük gödrét beleásták az altalajba) talán ez esetben nem kultikus célt szolgált, hanem elkülönítésüket. Maga a tény, hogy ilyen súlyos sérüléseket túéltek az állatok (azaz nem azonnal pusztultak el), arra utal, hogy a település lakói valamilyen szinten gyógyították jószágaikat.

Az S224 hulladékgödörben valamikor szintén egy váz(rész?) fekehetett, a feltárók azonban már csak a gerincoszlop kisebb szakaszát (néhány ágyékcsigolyát, meg a keresztcsont kisebb töredékét) találták meg. Ebből a nagytestű emlősállat faját pontosan nem lehet megállapítani.

Ha nem is tekinthető állatáldozatnak, talán a hiedelemvilághoz kötődik a már korábban említett medvecsontról is, ha amulettként tekintünk rá.

A garadnai település állatsontanyaga egyfelől bepillantást nyújt lakói állattartásába, húsfogyasztási szokásaiba, csonteszközei révén technikai színvonalába. Ezek mindegyike az anyagi kultúra szerves része. Az állatáldozatok a szellemi életről és a vallásos elképzeléseikről szolgálnak adatokkal. Ezek együtt további részleteket szolgáltatnak a germán lakosságról alkotott régészeti összképhez, ami pedig különösen fontos annak fényében, hogy az adott korszakról milyen hiányosak az ismereteink.¹⁹

IRODALOM

BARTOSIEWICZ, L.

Animal remains from the langobard cemetery of Ménfőcsanak. In press.

BENECKE, N.

1994 Der Mensch und seine Haustiere. De Geschichte einer jahrtausendealten Beziehung. Stuttgart

BÖKÖNYI S.

1974 History of domestic mammals in Central and Eastern Europe. Budapest, 127–135.

CALKIN, V.

1962 K istorii zhivotnovodstvo v vostochnoi Evrope. Materialy Isladovania po Archeologii SSSR 107, 140.

DARÓCZI-SZABÓ M.

1. Zamárdi–Kútvolgyi-dűlő állatsontanyaga. Kézirat.

2. Balatonlelle-Kenderföld autópályás ásatásának állatsontanyaga. Kézirat.

DRIESCH, A. von den,

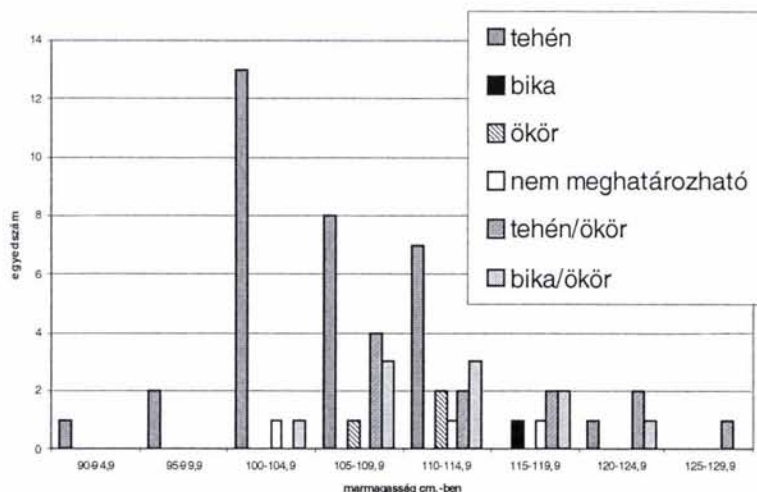
1976 A guide to the measurement of animal bones from archeological sites. Peabody Museum Bulletin 1. Harvard, Massachusetts, 42–45.

¹⁹ A megmunkált csontok vizsgálatában nyújtott segítségért dr. Alice M. Choykenak, a Mezőgazdasági Múzeum gyűjteményéből való recens kutyák méreteinek felhasználásáért Kőrösi Andreának, a halcsontok meghatározásáért és a kézirat lektorálásáért pedig Dr. Bartosiewicz Lászlónak tartozom hálás köszönettel.

- GÁL E.
 2007 Állatcsontleletek a Zamárdi-Kútvölgyi-dűlő 370-es objektumából. In: Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7 autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között. Szerk. BELÉNYESY K., HONTI SZ. és KISS V. Kaposvár, 299–308.
- KIESEWALTER, L.
 1888 Skelettmessungen am Pferde. inaugural Dissertation, Leipzig.
- KOUDELKA, F.
 1885 Das Verhältniss der Ossa longa zur Skeletthöhe bei den Saugertieren. Verhandl. D. Naturforsch. Ver. Brünn 24, 127–153.
- NOBIS, G.
 1954 Zur Kenntnis der ur- und frühgeschichtlichen Rinden Nord- und Mitteldeutschlands. Zeitschrift für Tierzüchtung und Züchtungsbiologie 63, 155–194.
- SALAMON Á. – TÖRÖK GY.
 1960 Funde von NO-Ungarn aus der Römerzeit. Folia Archaeologica 12, Budapest, 145–171
- TEICHERT, M.
 1969 Osteometrische Untersuchungen zur Berechnung der Widerristhöhe bei vor- und frühgeschichtlichen Schweinen. Kühn Archiv 83/3, 237–292.
 1975 Osteometrische Untersuchungen zur Berechnung der Widerristhöhe bei Schafen. In: Archaeozoological studies, ed. A. T. Clason, Amsterdam–New York, 51–69.
- UERPMANN, H.–P.
 1973 Animal bone finds and economic archaeology: A critical study of „osteo-archaeological” method. World Archaeology 4/3, 307–322.
- VÖRÖS I.–SZABÓ J.
 1979 Gepida lelőhelyek Battonya határában. Archeológiai Értesítő 106, Budapest, 218–230.
- VÖRÖS I.
 1991 Germán állatcsontmaradványok Füzesabony-Szikszó pusztán. AGRIA 25–26, 1991, 195–200.
 1999 Germán ló-kutya kettős sírok Keszthely avar kori temetőjében. Zalai Múzeumok 9, 121–151.

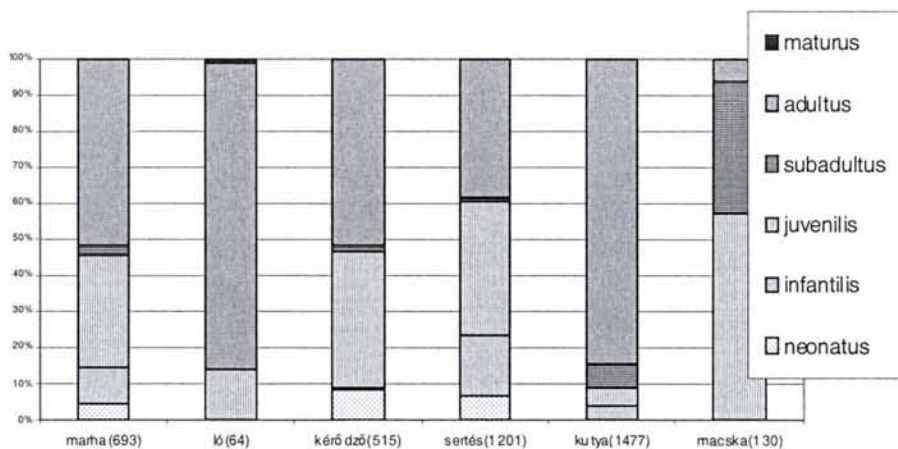
FÜGGELÉK

1. ábra: A szarvasmarhák nemek szerinti marmagassága

Az ábrán nemcsak a tehenek nagy száma, de átlagosan kis méretük is szembeötlő. A legkisebb egyed, a maga 92,6 cm-es méretével azért félrevezető, mert ez egy nagyon fiatal példányé. Sajnos, mint már korábban említettem, 24 csont esetében nem lehetett egyértelműen a nemet megállapítani, ezekről annyi mondható el, hogy nem különíthetők el tisztán egymástól, nagyjából egyenletesen oszlanak el a 100–130 cm mérettartományon belül.

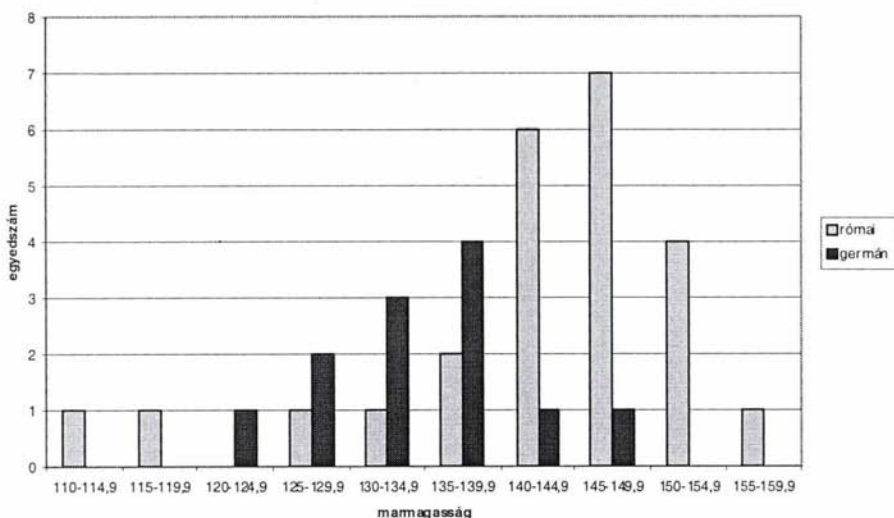
2. ábra: A főbb állatok életkor szerinti eloszlása

Noha az életkor meghatározásához állatfajonként különböző mennyiségek állnak rendelkezésünkre (amint azt a fajok neve utáni darabszámok is mutatják), így is szembeötlőek a különbségek. A legtöbb felnőtt egyed a lovak²⁰ és a kutyák között találjuk. Ez érthető is, hiszen ezt a két fajt nem a húsupért tartották, így átlagosan hosszabb élettartamra számíhattak, mint a többi haszonállat. Idetartoznának a macskák is, az ő esetükben azonban az zavar bele a statisztikába, hogy a 130 csontot legalább hat egyed alkotja, amelyek közül kettő juvenilis, kettő subadultus, (ezek a teljesebbek vázak) és mindössze kettő adultus korú. Az idős, beteg, vesztüket érző macskák általában félrehúzódnak, ami magyarázat lehet a macskacsontvázak viszonylag ritka régészeti előfordulására. Ebben az esetben épp ezért az állatok szándékos elpusztítására gyanakodhatunk.

Mint már korábban említettem, az általánosan jellemző a legkülönbözőbb régészeti korszakokban, hogy a csupán húshasznú sertés csontjai között nagy arányban fordulnak elő fiatalabb egyedekhez tartozók, de Garadna esetében úgy a szarvasmarha, mint a kiskérődzők között meglepően magas arányban szerepelnek a még nem kifejlett állatok. Az újszülött (neonatus) példányok maradványai pedig az elhullás idejét is megadják, hiszen a szarvasmarha tavasszal vagy kora nyáron ellik, a kiskérődzők pedig vagy szintén tavasszal, vagy esetleg ősszel is. (A sertések fialása kevésbé köthető évszakhoz.)

3. ábra: A garadnai germán és a balatonlellei²¹ római lovak összehasonlítása

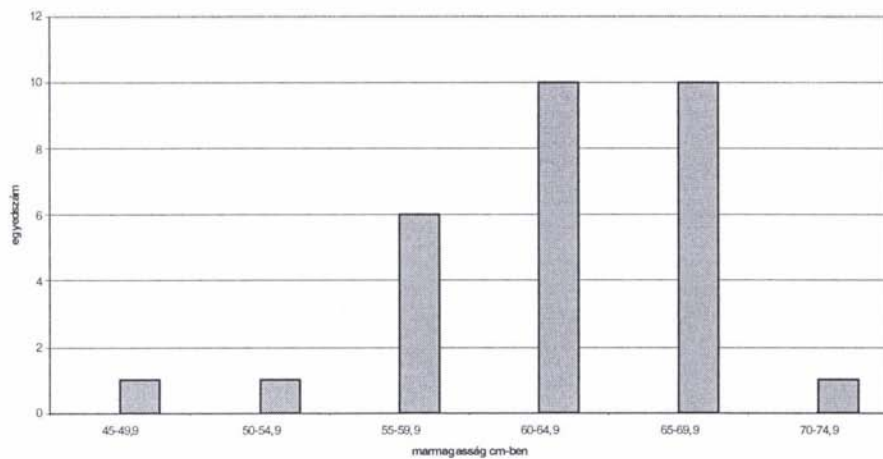

Mint már említettem, a népvándorlás kori népek lovai átlagosan kisebbek voltak, mint a római korban. Ez ezen az ábrán is látható, amelyen a garadnai adatokat egy római kori település adataival vetem össze. A két legkisebb római Equida számár, ennek mérete amiatt is fontos, hogy össze lehessen vetni a garadnai (feltételezhetően szintén) számmal.

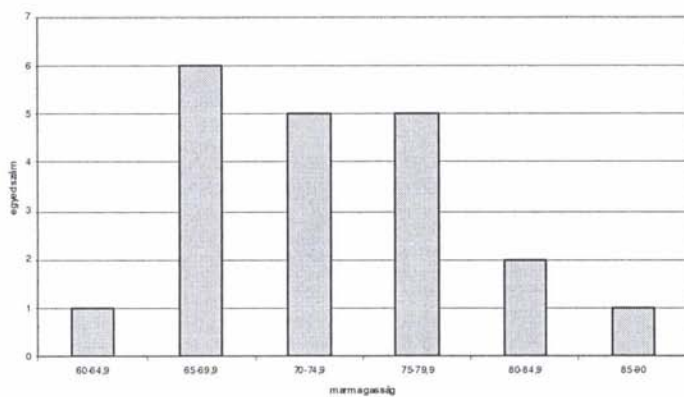
²⁰ Természetesen ilyen kis mennyiségűnél felmerül annak lehetősége, hogy az arányok torzítanak.

²¹ Daróczy-Szabó M. 2. Kézirat.

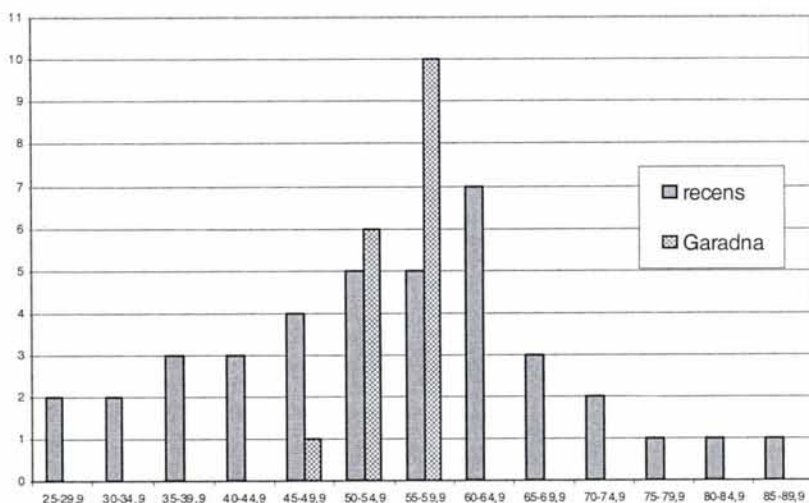
4. ábra: A kiskérődzők marmagassága

5. ábra: A sertések marmagassága

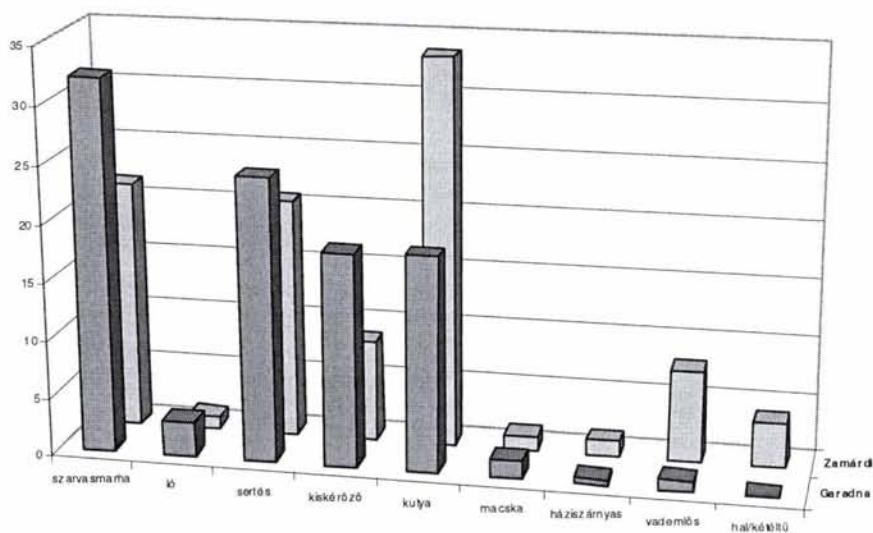

6. ábra: A kutyák marmagasságának összehasonlítása

Látható, hogy a garadnai kutyák többsége méretét tekintve beleillik a mai kutyák középmezőnyét alkotó, és legtöbb egyedét számláló mérettartományába. Általában az figyelhető meg, hogy a régészeti korszakokból majdnem teljesen hiányoznak a mai fajta-tenyésztők által létrehozott szélsőségesen nagy vagy kicsi ebek.

7. ábra: A főbb állatfajok százalékos arányainak összehasonlítása Garadna és Zamárdi esetében

aránya, illetve a lovak, macskák és háziszárnyasok csontjai egyformán csekély mennyiségben kerültek elő. A főbb fajok sorrendjében azonban már különbségek mutatkoztak. Zamárdiban (köszönhetően a 370. objektumnak, amelyben egyéb állatcsontok társaságában négy kutya és egy hiúz váza feküdt²²), a kutyák álltak az élen, őket a szarvasmarhák és a sertések követték, de magas a vademlősök aránya is. Ehhez képest Garadnán a sorrend az alábbiakra módosult: szarvasmarha, sertés, kutya és kiskérődző, a vadállatok aránya pedig elhanyagolható.

ANALYSIS OF GERMAN ANIMAL REMAINS FROM GARADNA-ELKERÜLŐ ÚT 1. SITE (GARADNA-KOVÁCS TANYA)

The analysis of the animal bones from Garadna-elkerülő út 1. site is very important, because only a few archaeozoological reports are known from the German period (2nd-3rd century).

The majority of the assemblage came to light as kitchen garbage. The most important species were cattle, pig, dog, sheep and goat. The proportion of horses, cats, poultry and wild animals was small.

A smaller part of the bones seemed to be animal sacrifices, these were partial or complete skeletons of dogs, cattles, pig, sheep and a goat.

42 half- or completely finished bone or antler tools were found. The majority of these were skates and combs, but the most exciting tool was, without any doubts, a shaft made by a human radius.

The importance of the assemblage consists in the fact that only a very small number of sites were archaeozoologically analysed and published from the German period in Hungary, and Garadna-elkerülő út contained by far the most animal bones.

Márta Szabó-Daróczi

GARADNA-ELKERÜLŐ ÚT, 1. LELŐHELY TERRA SIGILLATA LELETANYAGA

GYALAI ZSÓFIA

A Szegedi Tudományegyetem harmadéves régészhallgatójaként az észak-magyarországi Hernád völgyében elterülő nagy kiterjedésű császárkori vandál telep, Garadna-elkerülő út, 1. lelőhely terra sigillatáinak feldolgozását választottam szakdolgozatom témájául. Jelen összefoglalás ennek a dolgozatnak kivonata, célja a terra sigillata leletanyag rövid bemutatása, a Barbaricum és Pannonia provincia közötti kapcsolat kutatásában való jelentőségének kiemelése.

A lelőhelyet 1999-ben fedezték fel a miskolci Herman Ottó Múzeum régészei a 3. sz. főút Felsőzsolca–Tornyosnémeti közötti szakaszának szélesítését és nyomvonal-módosítását megelőző terepbejárások során. A lelőhely a mai Garadna településtől ÉK-re 500–1200 m-re, 160 m-es tengerszint feletti magasságú egykori folyóterazon, a Bársonyos-patak partvonalához közel, É–ÉK – D–DNy hosszirányban helyezkedik el.¹ Feltárását 2002 és 2003-ban Csengeri Piroska és Pusztai Tamás végezte. A császárkori telepen 6100 m²-en folyt a feltárás, amihez hozzáadódott a 2003. november 5. és 27. közt leletmentett terület, mintegy 2100 m², így a teljes, bár nem összefüggő felszín majd' 8200 m²-t tesz ki.² A telepen feltárt különböző objektumokból (gödör, ház, kemence, mélyítés), illetve nyesésből és szórványként előkerült 39 terra sigillata edény 53 darab töredéke került elő. A leletek a miskolci Herman Ottó Múzeumban a 2009.4.(1).1–30. leltári számon találhatóak meg.³

Műhelyek

A garadnai telep terra sigillatái három nagy sigillata gyártó fazekasműhely termékei, ezek: Rheinzabern, Westerdorf és a Pannonia provinciába legtovább szállító Pfaffenhofen. A három műhely közül a rheinzaberni a legkorábbi. A felső-germániai Tres Tabernae-i manufaktúra volt az Alpoktól északra az összes terra sigillatát gyártó műhely közül a legnagyobb. A jó agyaglelőhelyek, a fűtőanyagként szolgáló, szinte korlátlan mennyiségben rendelkezésre álló faanyag és a Rajna szolgáltatva vízi út miatt már a Kr.u. I. századtól éltek és működtek itt iparosemberek. A Kr. u. II. században, Antoninus Pius és Marcus Aurelius (Kr. u. 161–180) császárok idején kelet-galliai fazekasmesterek telepedtek át Rheinzabernbe, közülük is elsőként Januarius, Reginus és Cobnertus. Közél 120 éves működése során a manufaktúra mintegy 600 fazekasnak és fazekascsoportnak

1 A lelőhely GPS koordinátái a következők: EOY x: 344926.84, EOY y: 807923.92

2 Csengeri–Pusztai 2008.

3 Ezúton szeretném megköszönni a munkámhoz nyújtott segítségét témavezetőmnek, dr. B. Tóth Ágnes tanáromnak; konzulensemnek, dr. Horváth Andreának; opponensemnek, dr. Horváth Friderikának, az MTA Régészeti Intézet munkatársának; valamint a Garadna-elkerülő út, 1. lelőhely ásatóinak, Csengeri Piroskának és Pusztai Tamásnak, hogy rendelkezésemre bocsátották a lelőhely sigillata anyagát. Csengeri Piroskának külön is köszönöm a szakdolgozatomhoz nyújtott segítségét, a szóbeli információkat, a térképeket és képeket, amelyeket rendelkezésemre bocsátott, és amelyek nagyon hasznosnak bizonyultak a dolgozat elkészítésékor.

nyújtott munkalehetőséget.⁴ A középső Duna vidéki provinciákba, így Pannoniába is, már a legkorábbi termékeik is eljutottak, igaz, alárendelt szerepet tölthettek be a lezoux-i sigillaták mellett.⁵ A Kr. u. III. században Garadnára került terra sigillatákat gyártó másik két műhely közül – melyek kizárólag a dunai provinciákba szállítottak – az egyik a westerdorfi. Ezt a Raetia és Noricum határán fekvő fazekasközpontot tekinthetjük a rheinzaberni leszármazottjának, hiszen ottani mesteremberek kis csoportja alapította. Életre hívója a dunai provinciák megnövekedett kereslete volt, melyet a rheinzaberni áruval már nem tudtak kielégíteni. A Dunába torkolló Inn folyó mentén való elhelyezkedése jó feltételeket teremtett, elsősorban a szállítást könnyítette meg. Mivel a vízi kereskedelem olcsóbb volt a szárazföldinél, a sigillaták ára is lejjebb csökkent, így elérhetővé válva szélesebb néprétegeknek. Bár minősége elmaradt a galliai vagy itáliai kerámiától,⁶ olcsósága lehetővé tette, hogy széles körben, nagy mennyiségben elterjedjen – de csak a keleti területeken, mivel a nyugati provinciák ellátása továbbra is a rajnai és galliai fazekasok privilégiuma volt. A westerdorfi sigillaták barnásvörös agyagból készültek, égetés során sárgásvörös színűekké égtek.⁷ A garadnai telepre Westerdorf után a második legtöbb terra sigillatát szállító műhely a Pfaffenhofenben, Westerdorftól nem messze, alig néhány kilométerre, ugyancsak az Inn folyó partján működő manufaktúra. Ezt is a Kr. u. III. század elején alapították, de csak Kr. u. 233-tól számolhatunk intenzív termeléssel, amikortól már egyedül látta el a dunai piacokat. Nagyjából ugyanazok jellemzőek ennek a műhelynek az edényeire is, mint az iker-központnak számító Westerdorfra, annyi különbséggel, hogy az itt készült kerámia silányabb minőségű.

1. táblázat: *A terra sigillaták formák és műhelyek szerinti megoszlása Garadna-elkerülő út 1. lelőhelyen*

Forma	Rheinzabern	Westerdorf	Pfaffenhofen
Drag. 18/31	1 db	0 db	0 db
Drag. 33	1 db	0 db	0 db
Drag. 37	6 db	17 db	14 db
Százalékos megoszlás (a teljes leletanyagban)	20,5%	43,5%	36%

A garadnai telepen talált 8 rheinzaberni sigillata (10 darab töredék) közül egynek sikerült megállapítani a készítő mester, B. F. Attoni kilétét (S 111 ÉNy). Ebben a korszakban működött Rheinzabernben és Westerdorfban Helenius, a Severus-kor egyik fazekasmestere, és a leletek közt található westerdorfi edények egy részénél felismerhető

4 1981-ben H. Bernhard tett kísérletet a rheinzaberni manufaktúrában hajdan tevékenykedő 90 fazekas és fazekascsoport közösen használt vagy egymástól átvett pecsétlőkkel készített formatálak alapján egy időrendet felállítani. Gabler 2006. 75.; Bernhard 1981.

5 Gabler 2006. 74–75.

6 A Westerdorfban készült edényeket nem égették olyan keményre, mint a rheinzaberniket (Gabler 2006. 84).

7 A westerdorfi sigillaták időrendjére és tipológiájára vonatkozóan Joachim Hefner, Kiss Katalin, P. Kamitsch és Dr. Hans-Jörg Kellner tettek alapvető fontosságú megfigyeléseket.

az ő keze nyoma, így gyanítható, hogy a többi, fazekasának kilétére vonatkozóan információt nem szolgáltató rheinzaberni sigillata is Helenius köréhez köthető. A garadnai anyagban az egyetlen, formai szempontból bizonytalan lelet rheinzaberni termék: az S 202-es mélyítésből előkerült talán Drag. 18/31-es tányér. Innen származik még az S 288-as ház Drag. 33 típusú csésze is, így elmondhatjuk, hogy a lelőhely sigillata anyagának legváltozatosabb darabjait a magát edényeivel legkevésbé képviselő rheinzaberni műhely szolgáltatta. A gondos kiképzés (a vékony, 0,5–0,9 cm-es falvastagság, a sötét szín), a különösen igényes díszítés jelenléte az Antoninus-korhoz köti ezeket a sigillatákat, mivel a későbbi időszakban tömegtermelésre átállt műhely áruja silányabb minőségű és egyre inkább díszítetlen volt. Emellett az a tény is erre az időszakra datálja a kerámiákat, hogy a Kr. u. 233/244 után gyártott termékek alig jutottak el Pannoniába a raetiai táborok pusztulása, ezáltal a keleti piacok fokozatos elvesztése miatt.⁸

A garadnai leletek közül 17 Drag. 37-es típusú tál 23 darab töredéke került ki a westerndorfi fazekasok kezei közül.⁹ Az edények készítőire vonatkozó információk szerint a Garadnán talált westerndorfi sigillaták közül kettőt Comitalis (S 150), négyet Helenius (S 41, S 129, S 150, S 202 DNy), egyet pedig Onniorix mester készített (S 111 ÉK). Érdekesség, hogy a műhely életének mindhárom korszaka jelen van tehát Garadnán, hiszen a kutatók e három mester ténykedése alapján határozták meg Westerndorf időrendjét.

Pfaffenhofeni áruból 14 edény 20 darab töredéke került elő Garadnán. Őt edény készítőjeként Dicanust lehet megnevezni (nyesésből, S 58, S 110, S 154, S 251), aki a műhely létében megállapított két korszak közül a másodikba tartozott (ún. Dicanus-kör). Ezek közül hármon figyelhetők meg a mesterre igen jellemző gyöngyösor medalionok (Fölzer 830).¹⁰ A műhely kerámiái két nagy csoportra oszthatók: a Helenius mester által készített pecsétlöket használó, Drag. 30 és Drag. 37 formájú edényeket és a kizárólag Drag. 37 típusú tálakat gyártó, már említett Dicanus-kör.

Díszített terra sigillaták

Az anyag leglátványosabb, legérdekesebb és elemzésre leginkább alkalmas része értelemszerűen a díszített terra sigillaták csoportja.¹¹

Növényi motívummal díszített terra sigillata került elő az S 111 ÉNy-i és az S 111 ÉK-i mélyítésből, valamint az S 154-es gödörből. Mindhárom töredék más-más műhely jellegzetes vonásait viseli magán. Díszítő motívumaik, mestereik és származási helyük a következőként alakul:

S 111 ÉNy: Ri-Fi P120-as mákfaj motívum, B. F. Attoni, Rheinzabern

8 Gabler 2006. 74–81.

9 Kedvelt típusok voltak még Westerndorfban: Drag. 31, Drag. 32, Drag. 33, Drag. 38, Drag. 40, Drag. 51 és Curlic 23 (Gabler 2006. 84.). Ezek közül azonban Garadnán egy sem került elő.

10 Gabler 2006. 81–87.

11 A fejezetben használt rövidítések feloldása a következő: Drag. 18/31, Drag. 33, Drag. 37 – Terra sigillata formák. G-K E3, G-K E9, D3b – Gabler Dénes és Joachim Kellner díszítéstipológiájából vett besorolás, mellyel bizonyos féle tojásfüzér-mintát jelölnek. G-K 126, G-K 182, G-K 183, G-K 191, – Gabler és Kellner díszítéstipológiájából vett besorolás, vaddisznó- (G-K 126), gyümölcskosár- (G-K 182), csúcsos levél- (G-K 183) és félkörös díszítő-motívum (G-K 191) jelölésére. Fölzer 830, Fölzer 848 – Kellner díszítéstipológiájából vett besorolás, gyöngyös körgyűrű (Fölzer 830) és rozetta-minta (Fölzer 848) jelölésére. Kellner 27, Kellner 38 – Kellner díszítéstipológiájából vett besorolás, kutya (Kellner 38) és oroszlán (Kellner 27) alakot jelölnek. Ri-Fi P120 – Mákfaj-motívumot jelölő jelzés H. Ricken és Ch. Fisher díszítéstipológiájában.

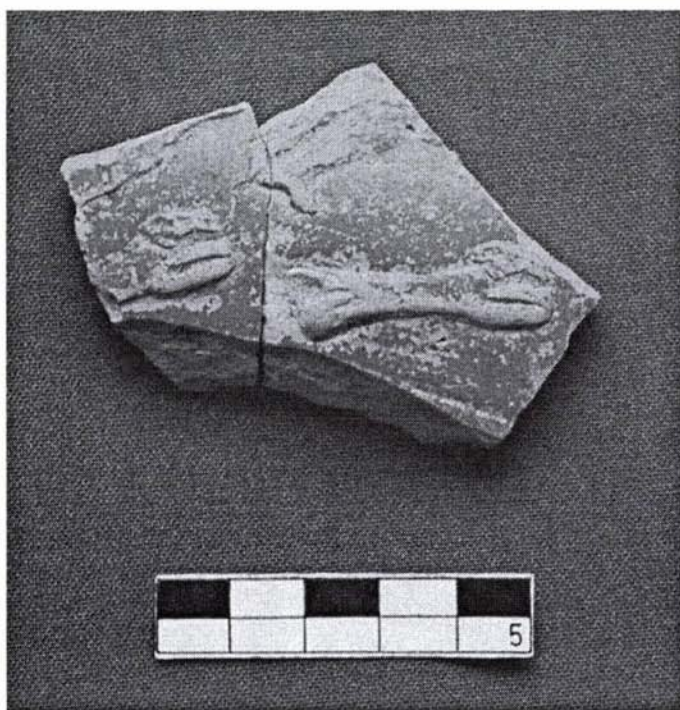
2. táblázat: *A díszített és díszítetlen edények száma az egyes műhelyek termékei közt*

	Rheinzabern	Westerdorf	Pfaffenhofen
Díszített	6	17	14
Díszítetlen	2	0	0

S 111 ÉK: G-K 183-as tagolt, csúcsos levélmotívum, Onniorix, Westerdorf

S 154: Fölzer 848-as rozetta, Pfaffenhofen, mester ismeretlen

Állatalakos díszítéssel ellátott kerámia való az S 111 DK-i mélyítésből, az S 129-es cölöplyukból, az S 150-es, az S 150 DK-i és talán az S 139 = 84-es gödörből. Az S 150-es objektumok külön csomagolt töredékeiről kiderült, hogy összetartoznak. Ezen sigillaták közül három – melyek biztosan állatalakkal díszítettek – westerdorfi termékek. Készítőik Helenius (S 129) és Comitialis (S 150 és S 111 DK) (1. kép).

1. kép. *Állatalakos terra sigillata*

Emberalakos kerámia csak egyetlen gödörből, az S 42-esből került elő az ásás teljes területén. A westerdorfi Drag. 37 típusú tálon két, jobbra néző gladiátoralak figyelhető meg. A bal oldali kezében pajzsot, a jobb oldali rövid kardot és ugyancsak pajzsot tart. A készítő mester Helenius. A motívum párhuzamát Kiss Katalin hozza, eredetéként bizonytalanul kelet-galliai rajzokat említ¹² (2. kép).

¹² Kiss 1946–1948. 225.

2. kép. Emberalakos
terra sigillata

3. kép. Árkádmotívumos
terra sigillata

Tojásfüzérrel ellátott kerámia került elő az S 41-es gödörből, az S 111 ÉNy-i mélyítésből, az S 150-es mélyítésből, az S 202 ÉNy-i, az S 202 DNy-i, az S 236-os, az S 251-es és az S 378-as gödörből. A minták, mesterek és műhelyek a következők:

- S 41: G-K E9, Helenius, Westerndorf
- S 111 ÉNy: G-K E3, B. F. Attoni, Rheinzabern
- S 150: G-K E9, Helenius, Westerndorf
- S 202 ÉNy: G-K E9, Helenius, Westerndorf
- S 202 DNy: G-K E9, Helenius, Westerndorf
- S 236: G-K E3, B. F. Attoni, Rheinzabern
- S 251: D3b, Dicanus, Pfaffenhofen
- S 378: ?, Dicanus, Pfaffenhofen

A rendelkezésünkre álló díszített töredékek alapján és rájuk vonatkoztatva megállapítható, hogy a Garadnára került legtöbb ilyen díszű kerámia a westerndorfi gyárból, Helenius köréhez kapcsolható (50%). 25–25%-ot tesznek ki a Pfaffenhofenből és Rheinzabernből származó, tojásfüzér-motívummal ellátott sigillaták.

Gyöngyös körgyűrűvel díszített töredékek valók az S 9-es házból, az S 58 gödörházból és az S 110, S 263, S 269 gödrökből. Ezek mindegyike Dicanus mesterhez és a pfaffenhofeni műhelyhez köthető.

Árkádmotívumos sigillata való az S 111 ÉK-i gödörből. A Drag. 37-es edény tagolt, csúcsos levélmotívummal (G-K 183) és gyümölcskosárban (G-K 182) végződő tagolt félkörívekkel (G-K 191) díszített. A fazekasmester Onniorix (3. kép).

A névbélyeggel ellátott sigillaták

Két, a peremkészítő mester kilétére mutató töredék került elő (S 41 és S 202 ÉNy). Mindkét mester a westerndorfi fazekasműhelyben készítette a Drag. 37 típusú tálakhoz a peremeket. Egyikük kiléte kérdéses a betűk elmosódottsága miatt, de valószínűleg Verusról van szó; a másik mester Polio volt (4–5. kép).

A terra sigillaták formái

A császárkori germán telepen három terra sigillata edényforma fordul elő, melyek közül a Drag. 33 típusú csésze és a Drag. 18/31 tál mindössze 1–1, míg a Drag. 37 típusú tál 51 darab töredéssel képviselteti magát.

Drag. 18/31: Bár formája kérdéses, de valószínűleg ilyen típusú tányér töredéke került elő az S 202-es mélyítésből. Rheinzaberni termék. Ez a forma általában Kr. u. II. századi készletek tartozéka volt, Drag. 27-es behúzott falú és Drag. 33-as csonkakúp alakú pohár mellett.¹³

Drag. 33: Az egyetlen, 33-as edényformához tartozó töredék az S 288-as házból került elő. Rheinzaberni termék, egy díszítetlen, csonkakúp alakú pohár töredéke. Korábbi műhelyek is kedvelték ezt a pohárformát. A rheinzaberni típus jellemzője az edény egyenes fala, szemben a közép-galliai Drag. 33-asok konkáv formájával.

13 Gabler 2006. 64.

4. kép. Névbélyeggel
ellátott terra sigillata

5. kép. Névbélyeggel
ellátott terra sigillata

Drag. 37: Mindhárom fazekasműhely kedvelt edénytípusa volt a *Drag. 37* formájú tál. A tömegtermelés Kr. u. I. századi megkezdődésével a nehezebben elkészíthető *Drag. 29*-es tálformát felváltotta ez a félgömb alakú, mélyebb tál, melynek sok töredéke került elő Garadnáról.¹⁴ Ezen típusok talpgyűrűn álltak, lelőhelyünkről két ilyen talp töredéke került elő. A telepen jelen lévő nagyszámú *Drag. 37*-es tál azt mutatja, hogy ez a típus igen népszerű volt az itt élők körében, s a szakirodalomban közölt más császárkori telepek tanúsága szerint ez idő tájt az egész Barbaricum legelterjedtebb formája volt.

A leletek kronológiája

Kronológiai szempontból a két formailag különleges töredék ad támpontot. A rheinzaberni *Drag. 18/31*-es tányér és *Drag. 33*-as pohár a Kr. u. II. század második felére, a Kr. u. III. század elejére keltezhető. A legkorábbi műhelyként is, melyből lelőhelyünkre kerámia került, a rheinzabernit kell megemlítenünk, a westerdorfi és pfaffenhofeni terra sigillaták idekerülését a Kr. u. III. század eleje és a kereskedelmi kapcsolatok hanyatlását okozó Dacia provincia 271-es feladása közé helyezhetjük.

Az alábbi táblázat annak a jelenségnek a figyelembevételével készült, hogy a kereskedelmi áru nem feltétlenül a készítés évében került Garadnára, hanem akár egy-két évtizedes csúszással is számolhatunk, hiszen a szállítás is időt vett igénybe, a raktárakban olykor évekig is porosodtak az edények, majd a piacokon egy-egy forma évekig, évtizedekig is megtalálható lehetett. Amennyiben a cserekereskedelmet is figyelembe vesszük, úgy az egyik tulajdonostól a másikhoz való átszármazást is meg kell említeni, ami ugyan csak növeli a tárgy elkészítése és a földbe kerülés ideje közti intervallumot.

3. táblázat: *A műhelyekből a lelőhelyre került sigillaták feltételezett kronológiai korszakai*

Korszak	Műhely
I. korszak (Kr. u. II. század vége, III. század eleje)	Rheinzabern
II/1. korszak (Kr. u. II. század vége, III. század 2. harmadáig)	Westerndorf
II/2. korszak (Kr. u. III. század 2. negyedétől a III. század 2. harmadáig)	Pfaffenhofen

Sigillaták a Barbaricumban

Egy fontos kérdést kell még megvizsgálnunk a garadnai anyaggal kapcsolatban, ez pedig a tárgyaknak a Barbaricumba való jutása. A terra sigillaták kereskedelme nem állt meg a Római Birodalom határainál, hanem a népi luxuskerámia eljutott a romanizálatlan területekre is, sőt igen nagy becsben állt a „barbár” népesség körében. A kerámiák – és egyéb római árucikkek – azonban nem csupán kereskedők által való keletre szállí-

¹⁴ Gabler 2006. 66.

tás, vagy a limes menti városok piacaira érkező barbárok vásárlása révén kerülhettek a Barbaricumba, hanem figyelembe kell vennünk az esetleges zsákmányszerzést is, illetve az ajándékozást. Mint arra Vaday Andrea felhívja a figyelmet: „Aligha valószínű, hogy a barbárok zsákmányként törékeny terra sigillatákat vittek haza hadjárataikról – ezüst, bronzedények, érmék inkább –, mégis a kutatás során szükséges ezt a szempontot is megvizsgálni.”¹⁵ A garadnai terra sigillatákat – a gyártó műhelyek termelési idejének ismerete alapján – a Kr. u. III. századra, ezen belül is inkább a század második harmadára kelteztük. A 240-es évektől számos betörés volt a Provinciába a Duna alsó folyásának irányából. Ez a földrajzi meghatározás azonban máris kizárja, hogy a Hernád völgyének egy településén élők részt vegyenek ezen betörésekben és a zsákmányolt holmból részesedjenek. Másik befolyásoló tényező, hogy habár nem lehetetlen, és bizonyára volt is rá példa, de törékeny árut ritkán hurcoltak magukkal a fosztogató csapatok, pontosan a már említett sérülékenysége miatt. A zsákmány meghatározás ezen kívül abban az esetben lehet érvényes, ha a tárgytypus feltűnését egyes lelőhelyeken valamely fontos történelmi eseményhez (pl. háború) lehet kötni, de ezen felül nem található meg az adott nép leletanyagában.¹⁶

A sigillatáknak barbaricumra területre ajándékként való kerülése ugyancsak vitatható. Szarmata példát hozva – akik ez időben a Hernád völgyi barbárok déli szomszédjai voltak –, ez idáig nem kerültek elő ajándékként értelmezhető leletek (díszedény készletek, értékesebb ékszerekből álló kincsleletek), mert a Római Birodalom által juttatott adományok pénzbeliek voltak (*stipendium*).¹⁷

A Garadnán talált terra sigillaták viszonylagos nagy száma a fentiek alapján arra enged következtetni, hogy a Hernád völgyében haladó kereskedelmi útvonalon keresztül jutottak a településre az edények, esetleg a legközelebbi vásártartó római városba, Aquincumba érkező garadnai lakosok hozták magukkal.

A terjedelmi korlátok nem engedik, hogy ezúton kitérjek a szakdolgozatomban tárgyalt további fontos részletekre (Pannonia provincia valamint a Birodalom egyéb területei és a Barbaricum közti kereskedelmi kapcsolatok; a garadnai telep sigillatáinak részletesebb bemutatása). Jelen összefoglalás arra hivatott, hogy felhívja a figyelmet a Barbaricum északi vidékének terra sigillata leletanyagára, mely semmiképpen sem mellőzhető a kutatás számára. A már publikált és még feldolgozásra váró lelőhelyek terra sigillata anyagának vizsgálati eredményei fontos információkkal szolgálnak Északkelet-Magyarország ókori történetéhez, az itt és a Birodalmon belül élők közt fennálló kapcsolatokhoz. A következő évek feladata lesz például a hernádvécsei telep sigillatáinak feldolgozása, valamint ezek összevetése a határokon túli és korábbi ásatásokból származó leletekkel.

15 Gabler–H. Vaday 1986. 44.

16 Vaday 1998. 121.

17 Vaday 1998. 120.

IRODALOM

BERNHARD, H.

1981 Zur Diskussion um die Chronologie Rheinzaberner Relieftöpfer. *Germania* 59. 79–93.

CSENGERI, Piroska–PUSZTAI, Tamás

2008 Császárkori germán település a Hernád völgyében. Előzetes jelentés a Garadna-elkerülő út, 1. lelőhelyen végzett feltárásról. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc, 89–106.

GABLER Dénes

2006 Terra sigillata, a rómaiak luxuskerámiája. MOYΣEION sorozat 6. Budapest

KISS Katalin

1946–1948 A westerndorfi terra szigillata gyár mesterei és kronológiája. *Archaeologiai Értesítő* 7–9. Budapest, 216–247.

VADAY Andrea

1998 Kereskedelem és gazdasági kapcsolatok a szarmaták és a rómaiak között. In: *Jazigok, roxolánok, alánok. Szarmaták az Alföldön.* HAVASSY Péter (szerk.) Gyulai Katalógusok 6. Gyula, 117–143.

AZ ABAÚJI PÁLOS KOLOSTOROK KUTATÁSA

SZALIPSZKI PÉTER

Bár megbízatásom nem az abaúji pálos kolostorok történetének összefoglalására, hanem a kolostorok történeti-régészeti kutatására, a legújabb kutatási eredmények ismertetésére vonatkozik, nem mellőzhető, hogy legalább bevezetésként a kutatás tárgyáról, a pálosokról, illetve az abaúji pálos kolostorokról is néhány szót szóljak.¹

Közismert tény, hogy a középkori szerzetesrendek közül a pálosoké az egyetlen, amely magyar földön keletkezett. A 13. században a pécsi, veszprémi és egri egyházmegyék remetéi életük közös szabályozására törekedtek. 1225 körül Bertalan pécsi püspök Patacs felett, a Szent Jakab hegyen emelt klostromot, és a remetéknek birtokokat valamint szabályokat (regulákat) adott. 1250 körül Özséb esztergomi kanonok hat pilisi remetével kezdett szerzetesi életet Keresztúr monostorban. (Klostrom, kolostor, monostor – bátran említhetjük a pálosok lakhelyeként bármelyik kifejezést, mert azonos jelentésű szinonimák. Mindhárom a szerzetesek világtól való elvonulására utal: Latin *claudere* 'elzárni' → *Clastrum*; görög *monachos* 'magányos épület'.)

A pilisi szerzetesek példáját – akik Szent Ágoston remete barátainak nevezték magukat – az országban mások is követték. 1263-ban Pál veszprémi püspök elrendelte, hogy egyházmegyéjében csak az általa adott szabályok szerint élhetnek a hét megjelölt remetiségben, ezek: Keresztúr (itt tartották évi káptalani gyűléseiket), Badacsony, Elekszigete, Köveskút, Szakácsi, Szentjakab, Idegséd. 1297-ben András egri püspök adott szabályokat a remetéknek. Egyházmegyéjében Dédes, Újhely, Diósgyőr és Veresmart mellett épültek az első remete monostorok (1240–1304). 1308-ban Gentilis bíboros, pápai követ engedélyezte a közösségben élő remetéknek a Szt. Ágoston-i regula követését. Ezután kezdték magukat Szt. Pál első remetéről elnevezni: *Ordo Fratrum Sancti Pauli Primi Eremitae*. Ez idő tájt épült Buda felett Keszi határában a Szent Lőrinc monostor, amely az egész középkoron át a rend központja volt. 1309-től püskösdkor ott tartották az évi káptalant. Azon választották generális perjelüket, aki kinevezte helyettesét (*vicarius generalis*) és a monostorok perjeleit. 1327-ben mintegy 30 monostoruk állt Magyarországon 12–20 szerzetessel. 1341-től szürke ruha helyett fehérét viseltek.²

A pálosok nagy jótevője volt I. (Nagy) Lajos király. Ő alapította Márianosztrát 1352 körül. Kérésére XI. Gergely pápa a pálosokat közvetlenül a Szentszék alá rendelte. Ennek utána tehát már egyetlen püspök sem avatkozhatott bele a remete barátok életébe. I. Lajos sikeres velencei hadjárata során 1381-ben megszerezte Remete Szent Pál földi maradványait, és azt a szentlőrinci pálosoknak adta.³ Magyarországon kívül Lengyelországban, Szlavóniában és Horvátországban is létesültek monostoraik. A 16. század közepéig a rend remete jellegének megfelelően, csaknem kizárólag lakott helyektől távol hegy- és dombvidékeken, források közelében építették monostoraikat. Ellátásuk biztosítására igyekeztek malmot, szőlőt és halastavat szerezni vagy létesíteni. Napjaikat

1 A 2009. szeptember 17-én Encsen rendezett *Honismereti és helytörténeti kutatások Abaújban* című konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata.

2 Hervay 1994. 524.

3 Hervay 1994.

imádság, olvasás, elmélkedés és kétkezi munka töltötte ki. Magasabb tanulmányokra és lelkipásztori feladatokra nem törekedtek. Egyszerű, egyhajós 20-32 méter hosszú templomok a nyolcszög három oldalával zárultak. A konventépület a templom északi oldalához csatlakozott. Birtokaikat igazoló okleveleikről 1520 táján Gyöngyösi Gergely generális perjel jegyzéket (*Inventarium*)⁴ készített, 1540 előtt pedig a *Vitae fratrum*ban megírta rendje történetét.⁵

A pálosok további története már tényleg meghaladja az előadás kereteit, ezért csak néhány összegező mondatban térünk ki rá. A török hódoltsági időszak a rendet is meggyengítette, de a 18. század folyamán újrendezték soraikat, és a magyar kultúrhistóriában is számon tartott egyéniségeket találunk soraikban, mint Verseghy Ferenc, Ányos Pál és Virág Benedek. 1786-ban II. József feloszlatta a szerzetesrendeket, ezután másfél évszázadig szinte megszűntnek tekinthetjük a rendet. 1934-ben néhány pálos hazatelepült, de a második világháború után, 1950-ben az ateista hatalom megint lehetetlenné tette magyarországi működésüket. 1990 után négy kolostorban, Budapesten, Pécsen, Márianosztrán és Petőfiszállásán működik a rend. A nagyvilágban (USA, Dél-Afrika, Kamerun, Belgium, Ukrajna, Fehér-Oroszország, Horvátország, Szlovákia és Lengyelország) 54 rendházban kb. 400 szerzetes él.

A remeteségre, a világtól való elvonulásra a Tokaji-hegység – melynek, mint tudjuk, nagyobb része Abaújban terül el – ideális helyszínt biztosított. Nem véletlen ezért, hogy térségünkben, már a rend kezdeti bontakozásának idején megjelennek az első pálosok. A kétségkívül legismertebb és egyben legkutatottabb abaúji pálos kolostor a gönci Szűz Mária vagy Boldogasszony kolostor, melynek romjait a várostól 4 km-re, a Dobogó-hegy déli oldalán még ma is láthatjuk. Alapításának dátuma ismeretlen, első említése 1371-ből való, amikor Nagy Lajos király engedélyezte a szerzeteseknek, hogy malmot építsenek Gönc felett, ahol leginkább szeretnék, tekintet nélkül a *Gunch*-i király népek ellentmondására. 1384-ben a fent nevezett engedélyt Mária királyné megerősítette. 1389-ben, 1406-ban, 1419-ben Zsigmond király, Erzsébet és Mária királyné a gönci kolostort felmentették a hegyvám és a borkilenced fizetése alól. 1429-ben Miklós püspök felszentelte a kolostor szentélyét, főoltárát illetve a Mária oltárt, és búcsúengedélyt adott a gönci pálosoknak. 1438-ban Kuprecz György a kolostorra hagyta Telkibánya területén a Csecses dűlőben a Cetnitz nevű földjét. 1446-ban Pelsőci Bebek Imre a remetéknek adta saját részét a Bányapatakon lévő gönci malomból, mely adományt fia, László is megismételt. 1450-ben a jászói premontrei hiteleshely és konvent beiktatta a pálosokat az 1371-ben felépíteni engedélyezett malom birtokjogába, melynek helyéül – a király felhatalmazását bírva – egykor Gönc fölött Zsujtát választották. Ugyanebben az évben további két malom birtokába iktatták be a monostort. 1457-ben Paczai Fülöp, Zsigmond király 1419. évi rendelkezése alapján, elengedi a pálosoknak a szőlők után neki járó borkilencedet és hegyvámot. 1464-ben János moldvai vajda megáldotta a Szűz Mária templomot hét oltárával együtt. 1513-ban Fráter István generális perjel bérbe adta a gönci kolostor Bányapatakon lévő pusztá malmát. 1540-ben a szerzetesek már igen szegények, 1541-ben egy oklevél már *desolatum*ként (puszta hely) emlegeti a Szűz Mária kolostort.⁶

4 A pálos rend okleveleiről készített *Inventarium* az Eötvös Loránd Tudományegyetem Kézirattárában az Aa 115. jelzet alatt található.

5 Uo. Gyöngyösi művének teljes címe: *Vitae Fratrum Eremitarum Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae*. Kiadja: Horvay 1988.

6 Iványi 1988. 20.; Szalipszki é. n. (2002.) 130.

A gönci Boldogasszony pálos kolostorra vonatkozó vázlatos történeti-kronologikus ismertetés legtöbb adata Bándi Zsuzsa: *Az Északkelet-magyarországi pálos kolostorok oklevelei (regeszták)* című munkájából valók.⁷ Ezzel már el is érkeztünk az előadás címben jelzett fő tárgyához, az abaúji pálos kolostorokra vonatkozó újabb kutatások ismertetéséhez. Bizvást állíthatjuk, hogy Bándi Zsuzsa regesztája az azt követő kutatásoknak is – a hivatkozások tanúsága szerint – alapvető bázisát jelentette. Amilyen alapvető Bándi Zsuzsa regesztája köztörténeti tekintetben, ugyanilyen jelentős építészettörténeti vonatkozásban Guzsik Ferenc–Fehérváry Rudolf: *A pálos rend építészeti emlékei a középkori Magyarországon*⁸ című, majd később egyedül Guzsik Tamás: *A pálos rend építészete a középkori Magyarországon*⁹ című munka. Egy évvel Bándi Zsuzsa regesztájának megjelenése után látott napvilágot Joó Tibor tollából a miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei XLII. kötetében (Miskolc, 1986.) *A Gönc melletti pálos kolostorok*¹⁰ című tanulmány, amely egyebek közt felhívja a figyelmet arra, hogy Gönc mellett nemcsak egy, az eddig ismertetett Szűz Mária kolostor, hanem a Göncköz, Göncruszkához és Hejcéhez szinte azonos távolságra lévő Szent Katalin pálos kolostor is létezett. Ha már Joó Tibor neve fölmerült, bár nem tartozik előadásunk tárgyához, nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy ugyanő írt alapos tanulmányt még 1972-ben *Adalékok a sátoralja-újhelyi pálos-piarista templom történetéhez*¹¹ a címmel miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyvének XI. kötetében.

A gönci Szűz Mária kolostor építészettörténetére vonatkozólag kétségkívül Pusztai Tamás régészeti feltárásai hozták a legtöbb eredményt. Ennek a tevékenységnek az első, publikációban is tapintható eredménye a Bodó Balázssal közösen jegyzett *Jelentés a gönci pálos kolostor tornyának 2004. évi régészeti kutatásáról*¹² című, a miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyvének XLIII. kötetében megjelent tanulmány (Miskolc, 2004.). A két szerző munkamegosztását egy lábjegyzet tudatja az olvasóval: „A torony kutatás előtti állapotának leírása Bodó Balázs, a régészeti feltárás Pusztai Tamás munkája.”¹³ A tanulmányból megtudjuk, hogy 2004-ben négy, a toronyhoz közeli területen végeztek feltárásokat a következő régészeti szelvényekben: az egykori sekrestye területe; a sekrestye és a szentély közötti lépcsőház; a torony alsó szintje, északi árkád; a torony alsó szintje nyugati árkád. A szerzőpáros (nyilván Pusztai Tamás) vitába száll Guzsik Tamás azon elméletével, hogy a gönci kolostorba „... idővel az ispotályfunkció beköltözött volna.”¹⁴ Pusztai Tamás ugyancsak meggyőző érvekkel vitatja Guzsik Tamásnak azt a fellevetését, hogy a korabeli források összekeverték volna a göncruszkai – általunk is már korábban említett – Szent Katalin kolostort, illetve a telkibányai Szent Katalin ispotályt. Számunkra is evidensnek tűnik, hogy csak a ruszkai Szent Katalin kolostorra vonatkozhat a *Gönc melletti* helyhatározói jelző, hiszen a telkibányai építmény közvetlenül a középkori település peremén helyezkedik el.

Pusztai Tamás 2005-ben is folytatta a gönci pálos kolostor régészeti feltárását, immár a templomhajó és a szentély közepén húzott kutatóárokkaival, a déli kolostorszárny és

7 Bándi 1985.

8 Guzsik–Fehérváry 1980.

9 Guzsik 2003.

10 Joó 1986. 48–58.

11 Joó 1972. 145–187.

12 Bodó–Pusztai 2004. 321–347.

13 Bodó–Pusztai 2004. 321.

14 Bodó–Pusztai 2004. 333.

az északi hajófal kutatásával. A régészeti feltárásról szóló tanulmányában¹⁵ igen alapos és részletes ismertetést ad működésének minden mozzanatáról, s végül – mintegy összefoglalásként – a feltárás tapasztalatait az írott történeti forrásokkal is egyeztetve meghatározza a kolostor vizsgált épületrészeinek építési periódusait. (Pusztai Tamás: *A gönci pálos kolostor 2005. évi régészeti kutatása*. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. XLV. Miskolc, 2006. 139–157.)

Pusztai Tamás munkássága vezethet el bennünket Abaúj másik jelentős, pálos vonatkozású emlékéhez, a telkibányai (alexandriai) Szent Katalin ispotályhoz. Nem véletlenül fogalmaztunk úgy, hogy „pálos vonatkozású”, hiszen a telkibányai ispotály és a hozzákapcsolódó kápolna nem a világtól elvonuló, elmélkedő, imádságos pálos barátok építménye, hanem egy – a középkorban - városias település nyomorultakat, elaggottakat ellátó, istápoló szociális intézménye. A prosperáló bányaváros támasztott igényt a létesítésére, és teremtett erőt a fenntartására. Természetesen biztosították az ott lakók kegyeletének gyakorlását is, de az elsődleges mégiscsak a „szociális” jelleg volt.

A pálosok, mégpedig a gönci Szűz Mária kolostor pálos rendi barátai mindössze 1450-ben kerülnek Telkibányával, a telkibányai Szent Katalin ispotállal kapcsolatba. Ekkor „Az egri káptalan előtt Scyna-i Kerek László fia, Mátyás pap az egri egyházmegyéből a Thelkibanya mezőváros szélén épült Szent Katalin egyházat, amelyet néhai Kwper György és fivére Konth, Thelkibanya-i polgárok Mihály egri püspök és I. Lajos király jóváhagyásával építettek és javadalmaztak a betegek és szegények ispotályaként, minthogy a kegyurak gondatlanságából tönkrement, a Cheches pusztával és a Wagner nevű szőlővel, s a szőlőtől lejjebb a völgyen fekvő réttel, valamint a völgy végében, az Ochawa folyón (ma Ósva-patak – Sz. P.) lévő malommal, a Thelkibanya területén lévő összes tartozékokkal, úgy, ahogy mindezt a Szent Katalin egyház kegyuraságával együtt az alapítók örököse Kwper György végrendeletileg Mátyás papra hagyta, a pálosok Gench mezőváros közelében lévő Szűz Mária kolostorára ruhazza át a kegyurasággal együtt olyan kikötéssel, hogy a kolostor szerzetesei mind az alapítók, mind Mátyás pap és szülei lelki üdvösségéért hetente a Szent Katalin egyházban két misét kell mondaniok, ha pedig ott ezt nem tudnák elvégezni, akkor a Szűz Mária kolostorban. Ezen felül 4 évenként megemlékezést kell tartaniok a vigiliákkal együtt és egy köből gabonát ki kell osszanak a szegények között.”¹⁶

Az ily módon a telkibányai Szent Katalin ispotály és egyház kegyuraságához jutott gönci pálos barátok azonban, a kontraktusnak megfelelően nemcsak szolgáltak, hanem az építményt is bizonyos fokig a maguk ízléséhez igazították. Kényszerítette az építkezésre a kegyúri joggal felruházott pálosokat a telkibányai ispotály 15. század első felében történt részleges pusztulása is. Ennek nyomait, amint a korábbi építési periódusokat, valamint a pálosoknak tudható kiegészítéseket Pusztai Tamás 1997-98. évi régészeti ásatásai tisztázták. A feltárás részletes dokumentálását ismerhetjük meg Pusztai Tamás *Előzetes jelentés a telkibányai Szent Katalin ispotály 1997–98. évi feltárájáról*¹⁷ című tanulmányából. A 2004-ben megjelent írásában¹⁸ pedig a feltárásból levonható lényegesebb következtetéseit tette közzé. Az írott források nem szólnak a pálosok telkibányai építkezéséről, de a régészeti feltárás alapján Pusztai megállapítja, hogy a pálosok „A templom számukra

15 Pusztai 2006.

16 Bándi 1985. 590–591.

17 Pusztai 2000.

18 Pusztai 2004.

igen rövid szentélyét elbontják és keleti irányban a saját liturgiájuknak jobban megfelelő méretű, 12 méter hosszú újabb szentélyt, északi oldalán sekrestyével, keleten falazott csontkamrával építenek a helyére. Az új szentély falának síkja és a korábbi épület hajófalának síkja nem egy vonalban van, az új szentély falsíkja a hajófalához mérten dél felé kissé megtörik. A pálos szentély északi oldala és a diadalív pillére által határolt területen előkerült a szerzetesi ülőpad alapozásának feltétele, valamint az oltár három kőorból rakott alapja. Az oltár előtt (annak nyugati oldalán) egy kősor magas, a korabeli padlószinttől alig kiemelkedő előépítmény volt.”¹⁹

A többi abaúji pálos kolostor területén nem történt a telkibányaihoz és göncihez fogható régészeti feltárás, létükről szinte kizárólagosan az írott források alapján szerezhetünk tudomást, mindazonáltal indokoltnak véljük számbavételüket. Védőszentjeik azonosága okán a telkibányai Szent Katalin ispotály kapcsán, már szóltunk a göncruszkai Szent Katalin pálos kolostorról. A millenniumi monográfiában még ezt olvashatjuk róla: „A ruszkai hegyen, a régi országút mentén elterülő erdőben egy pálos kolostor romjai láthatók, melyek közül egy Somoskút nevű forrás csergedez.”²⁰ Ma már göncruszkai pálosok egykori léteire csak az inkább Hejcéhez közeli Klastromkút elnevezés és halastavuk gátja, illetve feltöltődött medre utal. A forrásokban szereplő, térségünkhöz kapcsolódó többi pálos monostor pontos, minden kétséget kizáró lokalizálásáról már úgy tűnik, le kell mondanunk. Történetek pedig régészeti bejárások és geofizikai módszerű felmérések is,²¹ de a dülöneveken (Barátok Baráty, Barát láz) alapuló feltételezéseknél senki sem jutott tovább. Mindössze annyi tűnik bizonyosnak, hogy a Tokaji-hegység Regéctől Erdőhorvátiig terjedő északkeleti sávjában, a középkorban létezett a Szent Fülöp és Szent Jakab pálos kolostor.

A Szent László kápolna és remeteség (egykori) helyéről az írott források alapján egészen pontos ismereteink vannak, mégsem talál(hat)juk. Egy 1320-ból származó oklevélből megtudhatjuk, hogy „... a Szent Ágoston rendből való Egyed remete a maga, szülei és összes rokona lelki üdvéért az Abaúj megyei Kuzepnemeti (ma Tornyosnémeti Sz. P.) falu közelében Szent László király tiszteletére a *Hernád nevű víz szigetén* (kiemelés Sz. P.) kápolnát épített... Mivel Egyed remete a saját pénzén ilyen dicséretesen megépítette a Szent László király kápolnát és Szent László király ujjja középső csontját (costam seu articulum medium unius digiti), amelyet Imre néhai váradi püspök Felhévíz (Calida Aqua) faluban véletlenül elveszített, Egyed remete pedig megtalált, a kápolnának adományozta, mivel a szentély (sanctuarium) Egyed testvér jelentése alapján dicséretesnek látszik, a Szent László király ünnepén a kápolnához zarándoklóknak s az ott alamizsnát osztóknak ... 40 napi búcsút engedélyez (Tamás esztergomi érsek).”²² Semmi adat nem támasztja alá, csak kérdésként vetődik fel: lehet, hogy a Hernád árvize sodorta el a Szent László kápolnát, ha már 14. századi említése után soha senki nyomát sem találta?

A Szentháromság kolostor létéről mindössze egyetlen, Zsigmond király által 1412-ben kiállított oklevélből szerezhetünk tudomást, melyben a király „...megparancsolja Máténak, Regecz királyi vár várnagyának... és a mindenkori várnagyoknak és alvárnagyoknak, hogy a pálos rendi Szent Jakab és Fülöp, továbbá Szűz Mária és Szent Katalin kolostorokat, amelyek a rend *elnéptelenedett Szentháromság kolostorának* (kiemelés Sz. P.)

19 Puszta 2000. 122.

20 Sziklai-Borovszky 1896.

21 Belényesy 2004. 11.

22 Bándi 1985. 609.

tartozékait annak elnéptelenedése óta használják, ... így a *lapohus*-nak nevezett rétet is, ...hagyják meg a nevezett Szentháromság monostor javainak békés élvezetében, és ne szedjenek tőlük ezen a jogcímen semmiféle ajándékot és adót.”²³ A kolostor lokalizációjára Belényesy Károly tett kísérletet az oklevélben szereplő *lapohus* földrajzi név napjainkig való kimutatásával, melynek fennmaradtát a Regéc melletti Lapu-patakban gondolja.²⁴ Ebben a szerzőnek minden valószínűség szerint igaza is van, a dolog jelentőségét csak az csökkentti, hogy tudjuk, a pálos kolostorok kintlévőségei gyakran meglehetősen nagy távolságra helyezkedtek el magától a monostor épületétől. Belényesy is úgy véli azonban fejtegetéséről, hogy „...szondázó ásatás hiányában mindez csupán feltételezés marad.”²⁵

Belényesy Károly *Pálos kolostorok az Abaúji-Hegyalján* című munkáját F. Romhányi Beatrix lektorálta, és ő írt elé bevezetést is. Bár a bevezetés elsősorban az olvasó érdeklődését hivatott felkelteni, mégis teljesen egyet értünk a lektor véleményével, már ami Belényesy méltatására vonatkozik, nem értünk viszont egyet a Tokaji-hegységben található abaúji (!) pálos kolostorok „Zemplén”-be helyezésével: „...Belényesy Károly munkája több szempontból új utakon jár. Egyrészt újdonságnak számít témaválasztása, egy adott régió, esetünkben a Zemplén (sic) összes pálos kolostorának, valamint azok környezetének együttes összehasonlító tárgyalása. Másrészt hasonlóan úttörőnek mondható a feldolgozás módszertana. Hiszen rendkívül különböző mértékben kutatott és kutatható romokról, épületmaradványokról illetve nyomokról, valamint az ember tájálalakító tevékenységének egyéb jeleiről van szó, melyeket ásatással, illetve terepbejárással sikerült lokalizálni. E kutatások eredményeit a szerző végül egy összefüggő képpé fésüli össze, s ennek nyomán, az írásos forrásokkal kiegészülve kirajzolódik a Zemplén (sic) e részén települt pálos kolostorok birtokhálózata, gazdálkodása, társadalmi háttere, valamint az egymáshoz, illetve a környék más egyházi intézményeihez fűződő viszonyuk egyes elemei.”²⁶

Remélem, az abaúji pálos kolostorokra vonatkozó legújabb kutatások ismertetésével sikerült valamelyest a figyelmet és az érdeklődést térségünk múltjának erre a szegmensére irányítanom. Köszönöm megtisztelő figyelmüket.

IRODALOM

BÁNDI Zsuzsa

1985 Északkelet-magyarországi pálos kolostorok oklevelei (regeszták) Borsodi Levéltári Évkönyv. V. 557–725. Miskolc

BELÉNYESY Károly

2004 Pálos kolostorok az Abaúji-Hegyalján. Pauline Friaries in the Abaúj Hegyalja Region. Miskolc

23 Bándi 1985. 672.

24 Belényesy 2004.

25 Belényesy 2004. 33.

26 Belényesy 2004. 5.

- BODÓ Balázs–PUSZTAI Tamás
 2004 Jelentés a gönci pálos kolostor tornyának 2004. évi régészeti kutatásáról.
 A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. XLIII. 321–347. Miskolc
- GUZSIK Tamás
 2003 A pálos rend építésze a középkori Magyarországon. Budapest
- GUZSIK Tamás–FEHÉRVÁRY Rudolf
 1980 A pálos rend építészeti emlékei a középkori Magyarországon. Budapest
- GYÖRFFY György
 1987 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Akadémiai Kiadó. Budapest
- GYÖNGYÖSI, Gregorius
 é. n. 1520 körül Inventarium. Eötvös Loránd Tudományegyetem Kézirattára. Aa.
 115. 1540 előtt, 1988 Vitae Fratrum Eremitarum Ordinis Sancti Pauli Primi
 Eremitae. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, series nova
 XI. Ed.: Fraciscus L. Hervay. Budapest
- HERVAY Ferenc Levente
 1984 A pálos rend elterjedése a középkori Magyarországon. In: Mályusz Elemér
 Emlékkönyv, 159–171. Budapest
- 1994 Pálosok. Korai Magyar Történeti Lexikon. (9–14. század), 524. Főszerkesztő:
 KRISTÓ Gyula. Akadémiai Kiadó. Budapest
- IVÁNYI Béla
 1988 Gönc szabadalmas mezőváros története. Hasonmás kiadás. Gönc–Miskolc
- JOÓ Tibor
 1972 Adalékok a sátoraljaújhelyi pálos-piarista templom történetéhez. A Herman
 Ottó Múzeum Évkönyve. XI. 145–187. Miskolc
- 1986 A Gönc melletti pálos kolostorok. A Herman Ottó Múzeum Közleményei. 11.
 47–58. Miskolc
- PUSZTAI Tamás
 2000 Előzetes jelentés a telkibányai Szent Katalin ispotály 1997–98. évi feltárásá-
 ról. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. XXXLIX. 117–132. Miskolc
- 2004 A telkibányai Szent Katalin ispotály. KOVÁCS Gyöngyi (szerk.): Quasi li-
 ber et pictura. Tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára, 429–436.
 Budapest
- 2005 A gönci pálos kolostor 2005. évi régészeti kutatása. A Herman Ottó Múzeum
 Évkönyve XLIV. 139–157. Miskolc
- ROMHÁNYI Beatrix
 2000 Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Budapest
- SZALIPSZKI Péter
 é. n. (2002) Gönc. Száz magyar falu könyvesháza. Budapest
- SZIKLAI János–BOROVSKY Samu
 1896 Abaúj-Torna vármegye és Kassa. In: Magyarország vármegyéi és városai.
 Budapest

AZ ELSŐ LÉGITÁMADÁSOK MISKOLC ELLEN ÉS A LÉGVÉDELEM KÉRDÉSE 1919. MÁJUS–JÚNIUSBAN

CZIRÓK ZOLTÁN

A Tanácsköztársaság harcai – nem túl örömteli – újdonságot jelentettek abból a szempontból, hogy magyar települések és az országban harcoló csapatok először szenvedtek az ellenséges repülőkből bombáitól és támadásaitól. A nemrég véget ért világháborúban is meglehetősen kevés város lakossága tapasztalhatta meg, hogy a frontvonaltól távolabb eső háterszág is védtelenné válhat a repülőgépeknek köszönhetően. 1919. március 24-től kezdődően több rendelet is született a légvédelem tárgyában, ezek azonban nagyrészt a főváros védelmére vonatkoztak, mind a légvédelmi ágyúk, mind a figyelőrendszer ennek védelmét voltak hivatottak biztosítani.

Az április 16-án megindított román támadást követően gyakorlatilag felső irányítás nélkül, rendszertelenül folyt a vörös csapatok visszavonulása. Május 1-jére a román királyi hadsereg mindenütt elérte a Tisza vonalát, és ezzel befejezteknek tekintette hatalmi aspirációit Magyarország irányába – főleg miután Párizsban az amerikai és angol kormányfő elítélte a románoknak a békekonzferencia jóváhagyása nélkül indított támadását. De az április 24-én megindított csehszlovák támadás következtében északon is egyre nehezebb helyzet alakult ki, május 2-án elveszett Miskolc a magyarok számára és csak május elején, a Salgótarján környéki csaták során sikerült megállítani az északi szomszédunk csapatainak előrenyomulását, igaz, május 19-ére a város helyzete kritikussá vált. Mivel az antant korábban várt déli támadása elmaradt, a megerősített III. hadtest május 15-én parancsot kapott Miskolc visszafoglalására, amely kiemelt jelentőséggel bírt két okból is: egyrészt Miskolc volt a Tanácsköztársaság egyik legnagyobb ipari, és ezen belül hadiipari bázisa, másrészt a város felszabadítása, mint az északi hadjárat kezdete, a cseh és román csapatok egyesülésének megakadályozását szolgálta (majd az ellenséges gyűrű áttérése után az orosz Vörös Hadsereggel kívántak kapcsolatot teremteni). Május 20-án a kora reggeli órákban indították meg támadásukat a magyar csapatok, másnap pedig Miskolc újra magyar kézre került. A Vörös Hadsereg sikereit azonban már a románok sem nézhették ölbe tett kézzel, és május 23-án átkelve a Tisza északi szakaszán és a csehszlovákokkal együtt ellencsapást indítottak Miskolc elfoglalására – ezzel kezdetét vette a második miskolci csata – a három irányból indított ellentámadást azonban a magyar csapatok sikerrel hárították el.¹

E harcokkal párhuzamosan, 1919 májusának második felétől a román és csehszlovák repülőkből egyre sűrűbben támadtak stratégiai célpontokat, ennek hatékonysága azonban a rendelkezésre álló repülőgépek és azok teljesítménye következtében csak korlátozott lehetett. Az első ismert eset, amikor ellenséges repülőgép Miskolc városát támadta, május 22-én történt. A jelentés szerint reggel 8 órakor egy ellenséges repülőgép Miskolc vasúti állomására dobott egy bombát.² Ezt követően szinte naponta – akár többször is –

1 Magyarország hadtörténete. 229–231.; Bogár 1980/3. 202–203.

2 Hadtörténelmi Levéltár (továbbiakban: HL), Magyar Tanácsköztársaság (továbbiakban: MTK) iratai. 520/202 hdm. 81. d.

megjelentek az ellenséges gépek, velük szemben időnként sikereket ért el a rögtönzött magyar légvédelem. Május 23-án például a 2. polni letecká setnina 27.61 jelű Hansa-Brandenburg C. I gépe Miskolc környékén egy magyar páncélvonatot támadott, amikor légelhárító ágyú lövedéke találta el. Az erősen megrongálódott gépnek nagy nehézségek árán sikerült visszavergődni a saját vonalak mögé, ahol lezuhant, személyzete, Oskar Výtřzný őrmester pilóta és Ilja Svoboda főhadnagy megfigyelő súlyosan megsérült.³

Miskolc városát a legsúlyosabb légitámadás május 25-én érte, amelyről a helyi sajtó részletesen beszámolt: „*A repülő reggel 9 óra után jelent meg a város felett és 9 óra 15 perckor dobott le egy bombát – 1–2 perc különbséggel – a Batthyány utcán. Az utóbbi bomba nem tett komoly kárt, mindössze az egyik ház ablakai törtek be. A Hunyadi utcán ledobott bomba már – sajnos – emberéleteket pusztított el. A bomba a villamos vágány mellett esett egy gesztenyefára, amelynek koronáját letépvé, a földre zuhant és ott robbant fel. A földben egy méteres üreget vágott. A robbanás helyétől mintegy 30–35 lépésre haladt az úton Löwinger Lajos 24 éves miskolci lakos, kinek a bombaszilánk koponyáját széttroncsolta. A szerencsétlen ember nyomban meghalt. A robbanás helyétől mintegy 30 lépésre Sik István nagykátaai illetőségű egyén állt egy ház kapuja előtt. Mikor a repülő a bombát levetette, megfordult és be akart szaladni az udvarba. Bekiáltott az udvarban lévőkhöz: „Szaladjanak be, mert bombát dobnak!” A következő pillanatban összeesett. Egy bombaszilánk a hátába fúródott és nyomban megölte. Schwarz Sándor 15 éves fiú olyan súlyos sérüléseket szenvedett a szétrepülő szilánkoktól, hogy a kórházba való szállítása közben halt meg. – Súlyos sérülést szenvedett a fején Soós Károly főerdőmérnök, aki éppen lakásának az ablakán a redőnyt engedte fel, mikor a robbanás történt. Weinberger Sándor 13 éves fiú a fején és lábán szenvedett súlyosabb sérüléseket. Ezenkívül még nyolc-tizen sérültek meg könnyebben.*”⁴

A bombavető kiléte kérdéses, bár ismert, hogy a 2. polni letecká setnina egyik gépe aznap felderítő repülést végzett, többek között Miskolc körzetében. A 27.19 jelű Hansa-Brandenburg C.I-es repülőgépet Josef Pospíšil főhadnagy pilótával és Vladimír Braun főhadnagy megfigyelővel a fedélzetén Miskolc felett váratlanul lövedékek találták el. A támadás egy „bolsevik Phönix típusú gépről” jött, de a megfigyelő-géppuska tüzeinek fedezete alatt sikerült elmenekülniük.⁵

3 2. polni letecká setnina = 2. tábori repülőszázad. A csehszlovák század 1919. február 1-jén alakult és április 12-én érkezett a kassai repülőterre, felváltandó az 1. letecká setninát. Az egység április 20-án érte el a hadrafoghatóságot, ám a helyzetük nem volt könnyű: mindössze két használható Hansa-Brandenburg C.I típusú felderítőgéppel (26.64 és 27.61 sorozatszámmal) rendelkeztek. Az egység április 23-án repült első bevetését, a rossz időjárás miatt azonban csak korlátozott légi tevékenységről beszélhetünk esetükben. Annyi bizonyos, hogy a csehszlovák repülőszázad a Putnok–Miskolc–Čop térségben tevékenykedett – a május közepéig terjedő időszakról azonban kevés információ maradt fenn. Kaše–Pirič 1994. 6.; Kaše–Lukeš 2008. 33–34., 36.

4 A hivatalos jelentés a Miskolc elleni repülőátadásról. = Miskolci Napló, 1919. május 29. 2.; A korabeli sajtó egy másik cikke az MTI jelentésére hivatkozva öt halottról és nyolc súlyos sérültről tesz említést. Tiltakozás a Miskolc elleni repülőátadások miatt. = Reggeli Hírlap, 1919. május 27. 1.; A miskolci halotti anyakönyvekben mindössze két halott szerepel: Löwinger Lajos 24 éves vízvezeték-szerelő és Swartz Sándor 14 éves tanuló. Mindketten miskolci lakosok és haláluk okaként gránátsérülést jelöltek meg. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár (továbbiakban: B.-A.-Z. M.L.) Miskolc I. anyakönyvi kerület halotti anyakönyveinek másodpéldányai. XXXIII-1/a. 208/31. 697, 699/1919.

5 Kaše–Lukeš i. m. 36–37.

Az ellenséges repülőgépek elhárítására a Légjáró Csapatok egyetlen vadászrepülő egységét, a 8. (harci) repülőszázadot kívánták áthelyezni a front közelébe. Bár május 16-án a századot a III. hadtest parancsnoksága alá helyezték, két nappal később a hadtest-tel közölték: „Közbejött technikai akadályok miatt a 8. rep. szd. a hadtestparancsnokság rendelkezésére egyelőre nem bocsátható. Amint a század harcász állapotba kerül, erről a hadtestparancsnokságot értesítem.”⁶ Május 25-én a gödöllői parancsnokságot táviratilag utasították, hogy „a 8. repülőszázad lehetőleg még 26-án a III. hadtestparancsnokság rendelkezésére Füzesabony és Mezőkövesd védelmére egy 3 gépből álló detachment-et küldjön a 7. repülőszázad repülőterére”. A különítmény – Újvári László, Hefty Frigyes és Keisz Géza pilótákkal – áttelepülésére végül csak 28-án került sor, de már másnap elhárításra és a gyalogság támogatására is felszálltak a gépek a mezőtárkányi repülőtérről.

Május 30-án Miloš Šmahel szakaszvezető pilóta és Vladimír Braun főhadnagy megfigyelő a 27.19-es „Brandi”-val repülve Miskolcot bombázták. Bár útközben találtak három magyar UFAG C.I felderítővel, azok nem támadtak. Másnap, június 1-jén viszont az Ivan Žarskij őrmester által vezetett 46.34-es Lloyd C.V felderítő – Josef Novák hadnagy megfigyelővel – és egy UFAG C.I-es között légi harc bontakozott ki, de a cseh-szlovák gépnek nagyobb sebessége révén sikerült elmenekülnie.

A 2. polni letecká setnina június 1-jén arról tett jelentést, hogy bár a magyar túlerővel szemben vissza kellett vonulniuk mintegy 40 kilométert, eddig nagyon eredményesen és hatékonyan repültek és 41 bombát dobtak le Miskolc városára. A Szlovákia területén folytatott harcokban a század 33 bevetést repült, amelyből 16 felderítő, 15 felderítő és bombázó, míg 2 elhárító repülés volt.⁷

Mivel a katonai vezetés nagyszabású támadást tervezett május 30-tól, fontossá vált a csapatok védelme és az ellenséges felderítő gépek távol tartása. A támadással kapcsolatban május 31-én a 8. repülőszázadnak felderítést kellett végeznie, a feladat végrehajtására Újvári László és Keisz Géza szállt fel. De aznap az ellenfél sem tétlenkedett a levegőben. Már reggel 5 órakor ellenséges repülő-támadás érte Miskolcot, saját harci repülőink nem tudtak beavatkozni, mivel felderítőúton voltak. Délután 5 óra 25 perckor ismét ellenséges gép jelent meg Szerencs felől Felsőzsolca–Miskolc felett, elhárítására azonban már Újvári is a levegőbe emelkedett.⁸

Június 1-jén a III. hadtest frontszakaszának jobb szárnyán jelentős tűzérési előkészítés után a gyalogság megkísérelt átkelni a Hernádon. Ennek támogatására három vadászgép indult Mezőtárkányról. A bevetés sikerét azonban beárnyékolta, hogy Hefty Frigyes megsebesült és amikor Mezőcsát közelében már majdnem eszméletlenül landolt, átvágódott és fejre állt a gépével. A pilóta kis ápolás után ugyan rendbe jött, de számára a harcok egy időre befejeződtek.⁹

Az események ezt követően a magyar csapatok számára alakultak kedvezőbbben és a frontvonal folyamatosan északabbra tolódott. A gyalogság támogatására a 8. repülőszázadtól június 2–3-án további négy pilóta, Hány László századparancsnok vezetésével

6 HL, MTK iratai. 516/202, 518/201 hdm. 110. d.

7 Kaše–Lukaš i. m. 37–38., 40.; Petr Aharon Tesař 2005. 13.

8 HL, MTK iratai. 531/1, 531/16 hdm. 82. d.

9 Hefty é. n. 299–306.

Takács Nándor, Udvardy Nándor és Kasza Sándor érkezett Mezőtárkányra, majd mindannyian áttelepültek Miskolcra és innen teljesítették feladataikat június elején.¹⁰

A légvédelem azonban még mindig nem működött hibátlanul. Június 10-én 19.00 körül ellenséges repülő keringett a 8. század reptere, Miskolc és a személypályaudvar felett. „Dacára annak, hogy direkt telefonösszeköttetés van létesítve a III. hdt. és a század között, nem volt elérhető, hogy saját ellenintézkedés eszközöltessék. Tokaj–Bodrogkeresztúr–Szerencs körletben folyamatban lévő csapateltolások leplezésére elrendelem, hogy az összes start kész gépek közül állandóan kettő gép azonnali felszállásra készenlétben legyen.

A gépek csupán a III. hdt. pság parancsára startolhatnak, parancs nélkül csak az esetben azonnal, ha közeledő ellenséges gép közeledését feltétlen biztosan felismerik.”¹¹

Emellett további intézkedéseket is elrendelt a hadtestparancsnokság: „Az utóbbi napokban ismételen ellenséges repülők keringtek a hadtest körlete fölött és némelyiűtt bombákat is dobtak. Az ellenséges repülők megjelenése csak nagy késsedelemmel jelentett. Az összes táviróállomások közegei kioktatandók, hogy ellenséges repülők megjelenéséről teendő jelentéseknél az összes beszélgetéseiket szakítsák meg és a repülőjelentés leadásának adjanak kapcsolást. A hadtestparancsnokság minden esetben gondoskodni fog, hogy saját harci repülők az ellenséges repülőket ártalmatlanná tegyék.”¹²

Az állandó készenlét hamar eredményre vezetett. „VI. 12-én délelőtt 9 óraker Miskolc felett román repülő észleltetett. A 8. repülőszázad azonnal két harci géppel szállt fel. Újvári László és Keisz Géza pilóták a román gépet üldözöbe vették és lelötték. Az ellenséges gép (kétüléses) Sajószöged (Sajó torkolat előtt) községbe zuhant le.”¹³

Újvári László egy helyi újságírónak számolt be a légi harcról:

„Az ellenséges repülő megjelenése és a légiharc váratlanul ért bennünket. Megfigyelőink nem jelezték feltűnésüket és a részünkről való megtámadása a saját kezdeményezésünk eredménye. Mikor a repülőt észrevettük, Keisz Géza táborig pilótának meghagytam, hogy repüljön fel és állapítsa meg, hogy saját repülönk-e, vagy ellenséges. Meg kell említenem, hogy az egész század »harckész« volt, ezért sikerült a váratlan kimenelt elérnünk. Mikor Keisz Géza gépje elérte az ellenséges repülő magasságát, világosan megállapította, hogy ellenséges román repülőgép. Azonnal géppuskatűz alá vette, amit a román gép viszonzott. Keisz szándéka elsősorban az volt, hogy géppuska tüzelésre az ellenséges pilóta vagy leszáll, vagy pedig felveszi a légiharcot.

Én a gépemmel két perc alatt a levegőben voltam és az üldözésben támogattam Keisz Gézát. Már-már azt hittük, hogy a román gép »átcsúszik« a Tiszán és elmenekül. Ezért a gép útját balról elvágtam, míg Keisz hátulról elfoglalta a gépem helyét és ism-

10 A hivatalos iratok – köztük a Légügyi hivatal repülési kimutatásai – szerint a század Miskolcra költözött át, ugyancserről számol be Újvári László is önéletrajzában. Ugyanakkor Hefty Frigyes és Troján Gyula Ongát említi az új állomáshelyként. Miután a hivatalos állományjelentések minden Ongán települt század esetében Miskolcot említik, így ezek nem mérvadók. A Sajó túlpártján lévő miskolci repülőter 1919-es működéséről egyelőre nem került elő perdöntő bizonyíték. Troján Gyula viszont 1923–1927 között itt szolgált, így az ő nyilatkozatai, amelyben megkülönbözteti a miskolci és ongai repülőtereket hitelesnek tekinthetők – ahogy egyébként, a visszacmlékezőcsiben foglalt csemények is alátámaszthatók más levéltári forrásokkal. HL, Akvi 1893/1805. Újvári László szds. tisztii anyakönyvc.; Közlekedési Múzeum Archivuma, Kézirattár. 303/966. Troján Gyula visszacmlékezőcsii.

11 HL, MTK iratai. 610/13 hdm. 83. d.

12 HL, MTK iratai. 611/12 hdm. 83. d.

13 HL, MTK iratai. 612/1 hdm. 83. d.

telt géppuskatűz alá fogta az ellenséges gépet. Mikor az ellenséges pilóta látta, hogy a menekvése lehetetlen, éles kanyarulattal akart a szorongásból megmenekülni. Ez okozta a vesztét, amennyiben teljes célt mutatva géppuskánk elé került és megsebesítettük a pilótát, úgy, hogy a gép vezető nélkül hirtelen lesiklással lezuhant Sz. község felett az egy[ik] ház kertjébe. A zuhanás hatása alatt az ellenséges pilóta és megfigyelője szörnyethaltak, gépjük tönkre zúzódott."¹⁴

A leszedett repülőgép egy zsákmányolt, magyar gyártású UFAG C.I volt. Egy másik forrás szerint többszöri intésre és figyelmeztetésre sem szállt le a román gép, dacára annak, hogy pilótáink időközben 100 méterre lenyomták és figyelmeztető lövéseket adtak le eléje. Amikor pedig előrenyomott géppel, fokozott sebességgel a román front felé akart menekülni, Újvári alákerülve egy sorozatot adott le rá. A román UCI előbb bukfenceket vetett, majd a hátára fordulva zuhanni kezdett, és a földön összetört.¹⁵ A 161.156 jelű UCI legénysége, Stan Bucur tiszthelyettes pilóta és Mihail Hurmuzescu főhadnagy megfigyelő valószínűleg még a levegőben meghaltak. Ez volt a világháború utáni első légi győzelme a magyar pilótáknak.

A katonai vezetés az első világháború gyakorlatát követve igyekezett az elesett repülőkről hírt adni a szemben álló csapatoknak. „Jelentjük, hogy a Szederkénynél lévő román repülőgépet és annak halottait (...) megvizsgáltuk a náluk talált térképeket és román újságokat és egyéni feljegyzéseiket (Hatvanba a csoporthoz küldtük, az iratokból az volt megállapítható, hogy Nyíregyházán áll a II. román lovas hadosztály). Jegygyűrűt, készpénzt, kulcsokat további parancsig itt tartjuk, valamint a pilóta igazolványát is leghelyesebb volna azokat a tiszafüredi hídnál parlamenter útján átadni. A repülőgép felszállási helye Debrecen és pedig szolgálatilag escadrile sopwith 2-hez tartozik. A halottakat Szederkénynél eltemettük és sírjukat megjelöltük. (...)

Szederkénynél eltemetett román pilóta és megfigyelő privát iratai (levelek stb.) továbbá értéktárgyai (óra, jegygyűrű, pénz), valamint pilóta igazolványa a tiszafüredi hídnál VI. 17-én parlamentaire útján átadandó.

Egy udvarias, tónusban lehetőleg francia nyelven tartott átíratban az átellenben lévő 2. román vadász hadosztály parancsnokság értesítendő, hogy nevezett repülőök légi harcban hősi halált haltak és a szederkényi temetőben végtisztesség megadása mellett eltemették. Sírjuk megjelöltetett.

Parancs végrehajtása jelentendő."¹⁶

Ugyanaznap a 8. repülőszázad jelentette, hogy benzinhiány miatt startképtelen és sürgősen kér 30 hordó benzint.¹⁷ Erre azonban már nem igazán volt szükség, ugyanis június 14-én az egységet áthelyezték Győrbe. A század azonnal útra kelt Miskolcra, míg az egység Mátyásföldön tartózkodó része bevárta Újváriékat, hogy együtt induljanak új állomáshelyükre.

Miután a front súlypontjai áthelyeződtek, ez a légi tevékenységen is nyomot hagyott. A románok aktivitása csökkent, a csehszlovák repülőszázadot már az északi harcok következtében hátrébb kellett vonni, így kevésbé kellett tartani Miskolc elleni légitámadásoktól, vagyis nem okozott problémát a harci repülőök távozása. Ráadásul június elejétől,

14 Izzalmas légiharc Miskolc felett. = Reggeli Hírlap, 1919. febr. 14. 2.

15 Első légigyőzelmünket Újváry aratta. = Aviatika, 1919/9–10. 1919. július 10. 130.

16 HL, MTK iratai. 613/14 hdm. 83. d.

17 HL, MTK iratai. 612/1 hdm. 83. d.

ha nem is Miskolcra, de a városhoz nagyon közel – Ongán – egy repülőszázad települt, amely a Tanácsköztársaság végéig lényegében mint „házi” repülőalakulat működött.

IRODALOM

BOGÁR Károly

1980 A miskolci csata és jelentősége a Tanácsköztársaság harcaiban. Borsodi Levéltári Évkönyv, 3. 202–203.

HEFTY Frigyes

é. n. Repülők előre. 299–306.

Jan KAŠE–Petr LUKEŠ

2008 2. polní letecká setnina. LK Speciál, Nr. 10. 33–34., 36.

Jan KAŠE–Vladimir PIRIČ

1994 Stíhací letalda první světové války v Československu. Jednomístná stíhací letalda. Cheb, Svět křídel, 6.

A KULTURÁLIS JAVAK VÉDELMEVEL ÖSSZEFÜGGŐ JOGI SZABÁLYOZÁS ÉRTÉKELÉSE

SZABÓ ANNAMÁRIA ESZTER

Bevezetés

A modern társadalmakban nem kizárólag intézményrendszer létrehozásával járultak hozzá a közös kulturális örökség védelméhez, hanem azzal is, hogy speciális jogi szabályozást alkottak a terület vonatkozásában. Hazánkban az Európai Unió jelentős joganyaga, valamint a nemzetközi egyezmények mellett saját nemzeti szabályozás is létezik. A kulturális örökség fogalma úgy határozható meg, mint olyan ingó, valamint ingatlan dolog, amelynek alapkritériuma, hogy történeti, művészeti, etikai vagy esztétikai értékkel bírjon. Egyszersmind e kritériumok különböztetik meg a világban fellelhető egyéb ingatlantól, valamint ingó használati tárgytól a kulturális örökség fogalmi körébe tartozó értékeket.

A fogalom meghatározásához a hatályos, a kulturális örökség védelméről szóló 2001. évi LXIV. törvény (a továbbiakban: Kövtv.) által használt és bevezetett fogalmak szolgálnak alapul. A Kövtv. megalkotásával úgynevezett integrált örökségvédelem jött létre hazánkban. Ez azt jelenti, hogy a kulturális örökség fogalom valójában három ágazatot, fogalmi kört foglal magába, nevezetesen a műemlékek, a régészeti örökség, valamint a kulturális javak elemeit. Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy a kulturális örökség gyűjtőfogalom.

E fogalmi körök mibenlétét a Kövtv. a következőképpen határozza meg. A műemlék olyan műemléki érték, amelyet a kulturális örökség védelméről szóló 2001. évi LXIV. törvény alapján jogszabállyal védetté nyilvánítottak.¹ Műemléki értéknek minősül minden olyan építmény, kert, temető vagy temetkezési hely, terület (illetve ezek maradványa), valamint azok rendeltetészerűen összetartozó együttese, rendszere, amely hazánk múltja és a közösségi hovatartozás-tudat szempontjából kiemelkedő jelentőségű történeti, művészeti, tudományos és műszaki emlék, alkotórészeivel, tartozékaival és berendezési tárgyaival együtt.² Kulturális javaknak nevezzük az élettelen és élő természet keletkezésének, fejlődésének, az emberiség, a magyar nemzet, Magyarország történelmének kiemelkedő és jellemző tárgyi, képi, hangrögzített, írásos emlékeit és egyéb bizonyítékait – az ingatlanok kivételével –, valamint a művészeti alkotásokat.³ Régészeti örökség az emberi létnek a föld felszínén, a föld vagy a vizek felszíne alatt és a természetes vagy mesterséges üregekben 1711 előtt keletkezett érzékelhető nyoma, mely segít rekonstruálni az emberiség történetét és kapcsolatát környezetével.⁴

A kulturális örökség – mint fentebb láthatjuk – meglehetősen tág kategória, különböző jellegű ingó és ingatlan javakat foglal magába, így fogalma nehezen határozható meg. Olyan ingó és ingatlan javak összességét jelenti, amelyek nem elsősorban használati

1 Kövtv. 7. § 8. pont.

2 Kövtv. 7. § 10. pont.

3 Kövtv. 7. § 4. pont.

4 Kövtv. 7. § 22. pont.

értékük vagy gazdasági hasznosságuk miatt kiemelkedő jelentőségűek, hanem sokkal inkább egyediségük, eredetiségük, pótolhatatlanságuk, és többségében művészeti értékük miatt. Ebből a fogalomból az is következik, hogy a kulturális örökség tárgya többnyire valamilyen műalkotás.

A kulturális örökség fogalmába tartozó ingó és ingatlan elemek értékük meghatározása szempontjából speciális dolgoknak minősülnek. Különlegességük abban áll, hogy kettős jelleggel bírnak: egyrészt közkincsnek minősülnek, másrészt a tulajdonjog tárgyát képező, használható dolgoknak. Ebből következik, hogy az úgynevezett piaci értéken túl számos más értékforma jellemzi őket. Ezek közül kiemelkedő az úgynevezett eszmei érték, amely a történeti, művészeti, morális értékek sajátos ötvözetét fejezi ki, hiszen a kulturális örökség fogalmába tartozó javaknak a társadalom jelentőséget tulajdonít, amelyet a védelem jogintézményével fejez ki. Az eszmei érték tehát a közérdek megjelenési formája, hangsúlyozza a közkincs jellegét, valamint kifejezi a társadalom megbecsülését.

Az eszmei érték fogalmának meghatározásáról és annak mibenlétéről a már hivatkozott Kövtv. 7. § 10. pontja tesz röviden említést, a „kiemelkedő jelentőségű” fordulatot használva. Fölmerülhet a kérdés, hogy vajon melyek azok a paraméterek, értékmérők, amiben e „kiemelkedő jelentőség” megmutatkozhat, és egyben a védettség alapját képezheti. Elsőként megmutatkozhat az említett jelentőség a védendő emlék korában. Az emlék kora, mint érték kategória az úgynevezett emlék-érték szférájába tartozik, amely immateriális értéket képvisel. Az emlék-értékhez tartozónak minősül a társadalmi érték is. Példaként említhető, hogy egy épület műemlékké nyilvánításához elegendő, ha a védetté nyilvánítási eljárás során bebizonyosodik, hogy az emlék lényeges részei 1875 előtt épültek, ez alól egyedül a sírkövek és síremlékek képeznek kivételt, amelyeknél e feltétel 1830-ig érvényesül automatikusan.⁵

A társadalmi érték a társadalom értékítéletét tükrözi, itt kerülhet értékelésre az emlék kultúrtörténetben elfoglalt helye, az építetű történelmi szerepe, az építész kvalitása, valamint a tervezés folyamata.⁶ Ugyanakkor a társadalmi érték kifejezést és annak tartamát nem szabad összemöni egy újabb érték kategóriával, amely a védendő érték létrehozásában megnyilvánuló közösségi akaratban rejlik. E kategóriát is a műemlékvédelemből vett példával lehetne leginkább érzékeltetni: a műemlékké nyilvánításhoz elegendő, ha egy emlék 1867 és 1956 között például oktatási, kulturális, egészségügyi, szociális, kereskedelmi stb. céllal épült és eredeti állapotát ma is örzí.

Az előzőekben elemzett emlék-érték szféráján kívül említést érdemel az úgynevezett mai érték szférája is, amely az emlék materiális természetéhez kötűdű eszmei értéket képvisel. A mai érték egyik megjelenési formája az úgynevezett ritkaság érték, amely az emlék egyediségét jelenti. Az egyediség alapvetően három forrásból fakadhat: elsősorban abból a tényből, hogy az alkotás művészeti értéke különleges, mással nem pótolható⁷, másodsorban abból is eredeztethetű, hogy a műemlékjegyzékben kevésbé reprezentált művészettörténeti személyiség alkotása. Harmadsorban azzal is magyarázható, hogy az emlék típusa, használata a keletkezés korában ritkaságnak számított.

A mai érték szféráján belül helyezhetű el a művészeti érték is, amelynek megítélését egy adott kor szemléletében kell kezelni, hiszen ennek megítélése a mindenkori művészeti felfogás függvénye.

5 Lásd erről részletesen Győr 2005. december IX. évfolyam 12. szám 11.

6 Lásd erről részletesen: Hajós 2008. július–augusztus XII. évfolyam 7–8. szám 3–5.

7 Például azért, mert alkotójának vagy egy adott kornak a fűműve.

Hangsúlyozni kell, hogy az ismertetett érték kategóriáknak, „szempontrendszerek” való megfelelés nem eredményezi automatikusan a védetté nyilvánítást, de az eljárás során vezérfonalként szolgálhat. Nem szükséges ugyanakkor, hogy az emlék minden szempontnak megfeleljen, elegendő, ha az egyik értéket képviseli.

A kulturális javak tárgyköreinek meghatározása

A kulturális örökség elemeinek harmadik nagy területe a kulturális javak kategóriája. A hazai jogszabályok mellett mára számos nemzetközi szerződés született e témakörben, így a szabályrendszer sokrétűsége azt eredményezte, hogy nem tekinthető egységesnek a témát érintő jogszabályok fogalomhasználata. Erre tekintettel indokolt annak elemzése, hogy az itt tárgyalt szabályrendszer pontosan mely tárgykörre alkalmazandó, hiszen ezáltal is biztosítható a hatékony védelem megvalósulása. A hatályos Kövtv. – mint kerettörvény – tágan fogalmazza meg a kulturális javak tárgykörét: az élettelen és élő természet keletkezésének, fejlődésének, az emberiség, a magyar nemzet, Magyarország történelmének kiemelkedő és jellemző tárgyi, képi, hangrögzített, írásos emlékei és egyéb bizonyítékai – az ingatlanok kivételével –, valamint a művészeti alkotások.⁸ A fogalommagyarázatot pozitív, valamint negatív megközelítés alapján is indokolt megtenni. Előző, tehát a pozitív oldal arra ad választ, hogy pontosan mely tárgyak minősülnek kulturális javaknak, a negatív nézőpont pedig igyekszik kizárni bizonyos tárgyat e körből.

A már említett, a Kövtv. által használt fogalom alapján, a kulturális javakon belül két kategória különíthető el. Az egyik az úgynevezett kulturális tárgyak köre, amely az élettelen és élő természet keletkezésének, fejlődésének, az emberiség, a magyar nemzet, Magyarország történelmének kiemelkedő és jellemző tárgyi, képi, hangrögzített, írásos emléke és egyéb bizonyítékait foglalja magába, az ingatlanok kivételével. A második nagy kategóriát pedig az úgynevezett művészeti alkotások képezik.⁹

A Kövtv. által tágan meghatározott kulturális tárgyak fogalmán belül a hatályos európai uniós jogszabályok további kategóriákat különböztetnek meg. A Tanács által a kulturális javak kivételéről szóló, 1992. december 9-én megalkotott, 3911/92/EGK rendelet 1. cikke 14 kategóriát nevesít, amelyekbe besorolja a kulturális tárgyakat. E jogszabályt a 116/2009 EK rendelet módosította, amely 15 kategóriát nevesít.¹⁰

A tagállam területéről jogellenesen kiszállított kulturális tárgyak visszaszolgáltatásáról szóló 93/7/EGK Irányelv 1. cikk 1. pontja további két kategóriával egészíti ki a fentieket, nevezetesen a közgyűjtemények leltárában szereplő, valamint az egyházi intézmények leltárában szereplő tárgyakkal. Fölmerül ugyanakkor a kérdés, hogy a Kövtv. által használt „történelmi, régészeti értéket képviselő nemzeti érték” kulcsfontosságú paramétereknek történő megfelelés megállapítása kinek a hatáskörébe tartozik? A Római Szerződés 30. cikke alapján „a művészeti, történelmi vagy régészeti értéket képviselő nemzeti kincsek fogalmába tartozó tárgyak körének megállapítása tagállami hatáskör.” Erre nézve a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Műtárgyfelügyeleti Irodájától, múzeumoktól, könyvtáraktól vagy levéltáraktól kérhető állásfoglalás.

⁸ Kövtv. 7. § 4. pont.

⁹ Lásd erről részletesebben: Csehi 2008. 153–185.

¹⁰ 116/2009 EK rendelet a kulturális javak kivételéről HL/L 39., 2. 10., 1–7.

A második nagy kategória a kulturális tárgyakon belül a művészeti alkotások köre. E körbe kizárólag olyan tárgyak sorolhatóak, amelyek rendelkeznek a gyűjteménybe tartozás szükséges jellemzőivel.¹¹ E tárgyak tehát:

- viszonylag ritkán lelhetőek fel,
- rendszerint nem használják eredeti rendeltetésüknek megfelelően,
- a hasonló használati értékű tárgyak szokásos kereskedelmi forgalmától eltérő, különleges ügyletek keretében cserélnek gazdát, valamint
- komoly értéket képviselnek.

A már említett negatív megközelítésű fogalom-meghatározás keretében a kulturális javak és a régészeti leletek különbségeire kívánok rávilágítani. Mindkét fogalomkörbe ingó dolgok sorolhatóak. A kérdés az, hogy mi a szelekció alapja, mikor sorolható tehát egy ingó érték a régészeti leletek, és mikor a kulturális javak kategóriájába? A válaszhoz a régészeti örökség fogalmából indokolt kiindulni. Régészeti örökségnek minősül ugyanis az emberi létnek 1711 előtt keletkezett, de ma is érzékelhető nyoma, amely megtalálható mind a föld felszínén, mind pedig a föld és a vizek felszíne alatt, valamint az üregekben. A régészeti örökségből akkor válik régészeti lelet, ha azt valaki már felfedezte, feltárta, attól függetlenül, hogy a találás helyétől elmozdították-e az ingó dolgot, vagy sem. A jogalkotó tehát az elhatárolás alapjaként a keletkezés dátumát határozza meg, ami ugyanis 1711 előtt keletkezett minden esetben régészeti leletnek minősül, amely ingó dolog 1711 után, az pedig a kulturális javak körébe tartozó érték. E főszabály alól mégis van egy kivétel. Abban az esetben ugyanis, ha ugyan 1711 előtt keletkezett az ingóság, de bizonyítottan műgyűjteményben maradt fenn (tehát nem a föld felszínén, föld illetve víz felszíne alatt, vagy üregben találták), akkor nem minősíthető régészeti leletnek, hanem a kulturális javak körébe tartozik.

A fogalom-meghatározásnál említést érdemel, hogy a Polgári Törvénykönyv (A továbbiakban: Ptk.) is használja a kincs szót, illetve fogalmat a tulajdonjog tárgyainak meghatározása során.¹² A Ptk. által használt kincs fogalom tekinthető a legtagabb kategóriának, ezen belül helyezhetőek el az előbb elemzett kulturális javak.

A kulturális javak védetté nyilvánítása

A kulturális javak tekintetében a védelem több szintjéről beszélhetünk. A legtagabb védelmi körbe azok a kulturális tárgyak tartoznak, amelyek csak a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal külön engedélyével vihetők ki az országból. Ezek nem feltétlenül egyeznek meg a védelem még szűkebb köre alá tartozó tárgyakkal, amelyek a Kövtv. 46. §-a alapján – tehát a törvény erejénél fogva – a múzeumokban, könyvtárakban, levéltárakban, összefoglaló néven közgyűjteményekben őrzött értékek. Ezekon kívül a KÖH hatósági eljárás keretében más tárgyakat is védetté nyilváníthat.

A fentiekből következik, hogy a közgyűjteményekben őrzött kulturális javak védelmét az ezekre az intézményekre vonatkozó előírások biztosítják. A védetté nyilvánítás pedig az olyan kulturális javakra vonatkozik, amelyeket nem ilyen intézményekben őriznek. Az alkotójuk tulajdonában lévő kulturális javak a szerzői jogról szóló 1999. évi LXXVI. törvény szabályozására tekintettel nem nyilváníthatóak védetté.

¹¹ Buzinkay 2007. február XI. évfolyam 2. szám 13.

¹² Ptk. 96. 172. §

A kulturális örökség ingó elemei a védetté nyilvánítás szempontjából lehetnek egyedi elemek, gyűjtemények, valamint tárgy-együttesek. A kulturális javak védetté nyilvánítására irányuló eljárást a hatóság indítja meg. Az eljárás annak érdekében indul hivatalból, hogy csak a valóban indokolt esetben folytassák azt le. Az eljárásba bevont kulturális tárgyra már a védetté nyilvánított kulturális javakra vonatkozó előírásokat kell alkalmazni, tehát a törvény erejénél fogva ideiglenesen védettnek minősülnek, rájuk a védetté nyilvánított kulturális javakra vonatkozó előírásokat kell alkalmazni. Az ideiglenes védettség az eljárás befejezéséig áll fenn. Erre azért van szükség, mert a védetté nyilvánítás jogerőre emelkedése hosszabb időt vehet igénybe, ezért fontos, hogy az eljárásba bevont tárgyat addig is az országban tartsák, és épségét megóvják.

A védetté nyilvánításra vonatkozó eljárás részletszabályait a 3/2002. (II. 15.) NKÖM rendelet tartalmazza. A jogszabály példálózva felsorolja azokat az ingó elemeket, amelyek különösen kiemelkedő jelentőségűnek, és pótolhatatlannak minősülnek.

Ezek a következők:

- kiemelkedő alkotóművészek életművének vagy alkotói korszakainak meghatározó alkotásai,
- jellemzően képviselik az adott korszak, esemény, szervezet, vagy személyiség jelentőségét,
- az adott kulturális területnek olyan ágát, illetve korszakát képviselik, amelyből kevés példány ismert, valamint
- nem könyvtárban őrzik, de könyvtárban történő őrzés esetén muzeális dokumentumnak minősülhetnek, és a magyarországi könyvtárakban legfeljebb három példányban találhatóak.¹³

Az ingó örökség elemeinek védetté nyilvánítása a Hivatalnál írásban kezdeményezhető. A javaslatban meg kell jelölni a védelemre javasolt ingó örökségi elemeket, és a rájuk vonatkozó, az azonosításhoz szükséges adatok közül az ingó örökségi elem őrzési helyét, a tulajdonos, birtokos, illetőleg a kezelő nevét, valamint lakcímét. Ha a védetté nyilvánításra az illetékes közgyűjtemény tesz javaslatot, ahhoz csatolnia kell szakmai álláspontját is.

A Hivatal az eljárás megindításáról és annak jogkövetkezményeiről értesíti a kulturális javak tulajdonosát. A védetté nyilvánítási eljárásban a – fent említett – rendelet mellékletében felsorolt intézmények szakértőként működnek közre. Azoknál a kulturális javaknál, amelyek a felsorolt közgyűjtemények egyikének gyűjtőkörébe sem tartoznak, a KÖH az általa felkért szakértők bevonásával dönt a védettségről.

Az ingó örökségi elemek védetté nyilvánításával kapcsolatos szakvéleménynek tartalmaznia kell:

- az ingó örökségi elem állapotára vonatkozó megállapításokat, az azonosítására alkalmas tudományos meghatározását, leírását, adatait és képi ábrázolását, továbbá gyűjtemény- és tárgy-együttes esetén a tárgyjegyzéket is,
- a muzeális dokumentumok tekintetében a nyilvános könyvtárban őrzött példányok számára vonatkozó adatot,
- indoklással ellátott javaslatot az ingó örökségi elem védetté nyilvánítására vagy annak mellőzésére, és

¹³ 3/2002. (II. 15.) NKÖM rendelet 6. § (2) bck.

– védetté nyilvánításra irányuló javaslat esetén az ingó örökségi elem őrzésére, kezelésére és bírságolási kategória szerinti besorolására vonatkozó javaslatot.

A szakvélemény elkészültét követően a Hivatal – ennek birtokában – dönt a védettség indokoltságáról. A védetté nyilvánító határozatnak – a közigazgatási hatósági eljárás és szolgáltatás általános szabályairól szóló 2004. CXL. törvényben (a továbbiakban: Ket.) meghatározott tartalmi elemeken túl – egyéb tényeket is rögzítenie kell. Így például az adott kulturális javak azonosításra alkalmas leírását, őrzésének helyét és feltételeit, valamint a tulajdonos nevét és címét.

A védettség megszüntetésére a védetté nyilvánítási eljárásnál ismertetett szabályokat kell megfelelően alkalmazni. A hatóság megszünteti a védettséget, ha

- annak indokai nem állnak fenn,
- a védett gyűjteményből, vagy tárgy-együttesből kikerült tárgy esetében akkor, ha annak egyedi jelentősége a védettség fenntartását nem indokolja, illetve ha
- a tárgy megsemmisült.

A védetté nyilvánított kulturális javakkal kapcsolatban a Kövtv. úgynevezett különleges előírásokat is tartalmaz, amelyek célja, hogy biztosítsák a kulturális értékek utókor számára történő fennmaradását. Ennek eszközeként a jogalkotó jelentős mértékben korlátozza a tulajdonosi jogok gyakorlását. Ilyen korlátozást tartalmaz az a rendelkezés, amely előírja, hogy – mivel gyűjtemény, valamint tárgy-együttes esetén a védettség minden egyes darabra kiterjed – a védett gyűjteményhez tartozó tárgy bármilyen módon történő elidegenítése csak a Hivatal előzetes hozzájárulásával lehetséges. A Hivatal szakértői vélemény alapján dönt az elidegenítés engedélyezéséről. A Hivatalnak joga van az ilyen jellegű kérelmet elutasítani, ha az elidegenítés a védett gyűjteményt jelentősen csorbítaná, illetve a védelem indoka az elidegenítés következtében jelentősen csökkenne vagy megszűnne.

A védetté nyilvánítás különleges jogkövetkezményeket von maga után, mint például azt, hogy a védetté nyilvánított műtárgyakra fokozott biztonsági előírások vonatkoznak. A védetté nyilvánított kulturális javak tulajdonjogát átruházni csak írásbeli szerződés alapján lehet. A védelem alá helyezett tárgy-együttes bármely darabjának elidegenítéséhez vagy őrzési helyének 90 napot meghaladó megváltoztatásához szintén a hatóság előzetes hozzájárulása szükséges. Ellenértékkel történő átruházás esetén az államot elővásárlási jog illeti meg, amely jogát a hatóságon keresztül gyakorolja.

Az értékek megőrzése szempontjából fontos előírás, hogy a védetté nyilvánított javak tulajdonosa köteles azokat épségben fenntartani, őrzésükről, szakszerű kezelésükről és megóvásukról gondoskodni. Ennek megszegése bűncselekménynek minősül, részlet-szabályait a Büntető Törvénykönyv tartalmazza. A hatóságot ellenőrzési jog illeti meg. Az ellenőrzés keretében a hatóság a tárgy őrzési helyén jogosult vizsgálni, hogy betartják-e a védetté nyilvánító határozatban foglaltakat. A védetté nyilvánított kulturális javak kereskedelmi forgalomban, különösen árverésen történő átruházása esetén a bejelentésre a kereskedő és a tulajdonos egyaránt köteles. Ezek a szabályok irányadók akkor is, ha a védettség ténye később jut a tulajdonos (birtokos) tudomására.

A védetté nyilvánított kulturális javak tulajdonosát – mint láthattuk – többletkötelezettségek terhelik. Ezért mondja ki a Kövtv., hogy a tulajdonosokat külön jogszabályban meghatározott támogatások és kedvezmények illetik meg.

Az Alkotmánybíróság 2007-ben elfogadott, 1118/E/2004 számú határozatának alapjául egy olyan indítvány szolgált, amelyben az indítványozó mulasztásban megnyil-

vánuló alkotmányellenesség megállapítását kezdeményezte – a fenti szabályra – azaz arra hivatkozva, hogy a kulturális örökség védelméről szóló 2001. évi LXIV. törvény 53. §-a kimondja, hogy a védetté nyilvánított kulturális javak tulajdonosait kötelezettségeikre tekintettel a külön jogszabályban meghatározott támogatások és kedvezmények illetik meg.

Az indítványozó indítványában azt is előadta, hogy védetté nyilvánított gyűjteménye 22 éves fennállása alatt nem kapott ellentételezést kötelezettségeire tekintettel, sem a miniszteri keretből, sem a költségvetésből, sem pedig pályázati úton.

Az indítványozó alkotmányellenesnek találta azt, hogy a Kövtv. rendelkezése ellenére nem született jogszabály a védetté nyilvánított kulturális javak tulajdonosait kötelezettségeikre tekintettel megillető támogatásokról és kedvezményekről. Álláspontja szerint a mulasztás sérti az Alkotmánynak a köz- és magántulajdon egyenlő védelmére vonatkozó elvét,¹⁴ és a gazdasági verseny szabadságát.¹⁵

Az Alkotmánybíróság az indítványban érintett rendelkezés vizsgálata során abból indult ki, hogy mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenesség megállapítására akkor kerülhet sor, ha a jogalkotó szerv a jogszabályi felhatalmazásból származó jogalkotói feladatát elmulasztotta, és ezzel alkotmányellenes helyzetet idézett elő.¹⁶ A testület utalt arra is, hogy „a két feltételnek – a mulasztásnak és az ennek folytán előidézett alkotmányellenes helyzetnek – együttesen kell fennállnia.”¹⁷

A muzeális intézményekben, levéltárakban, a közgyűjteményként működő kép- és hangarchívumokban – valamint a könyvtárakban muzeális dokumentumokként – őrzött kulturális javak a Kövtv. 46. §-a szerint védettnek minősülnek. A kulturális örökségnek – a 46. § hatálya alá nem tartozó – pótolhatatlan és kiemelkedő jelentőségű javait, gyűjteményeit, azok megőrzése érdekében pedig a hatóság védetté nyilváníthatja. A védetté nyilvánító határozatban a hatóság előírja a védettséggel kapcsolatban a védetté nyilvánított kulturális javak elhelyezésével, őrzésével és kezelésével kapcsolatos feltételeket. A védetté nyilvánított kulturális javak tulajdonosai a Kövtv. 52. § (1) bekezdése alapján kötelesek a javakat épségben fenntartani, őrzésükről, szakszerű kezelésükről és megővésükről gondoskodni. A védetté nyilvánító határozatban foglaltak betartását a hatóság jogosult ellenőrizni. E kötelezettségekre tekintettel rendelkezett a törvény úgy, hogy a tulajdonosokat a külön jogszabályban meghatározott támogatások és kedvezmények illetik meg.

A védett kulturális javak tulajdonosai a miniszteri keretből, valamint a Nemzeti Kulturális Alap Bizottsága által meghatározott támogatási célok alapján, rendszeres vagy esetenként kiírt pályázatok útján juthatnak támogatáshoz. Azt ugyanakkor a határozatban az Alkotmánybíróság is elismerte, hogy természetéből fakadóan a pályázatokkal elnyerhető támogatás intézménye – tervezhetőséget nehezítő – bizonytalansági elemeket is tartalmaz, de a testület szerint a Kövtv. 53. §-a nem tartalmaz ígéretet a kötelezettségekkel pontosan egybeeső anyagi támogatásra, illetve annak alanyi jogon járó intézményesítésére. A „külön jogszabályban” meghatározott fordulat – érvelt az Alkotmánybíróság – nem

14 Az Alkotmány 9. § (1) bekezdése szerint: „Magyarország gazdasága olyan piacgazdaság, amelyben a köztulajdon és a magántulajdon egyenjogú és egyenlő védelemben részesül.”

15 Alkotmány 9. § (2) bekezdés: „A Magyar Köztársaság elismeri és támogatja a vállalkozás jogát és a gazdasági verseny szabadságát.”

16 1989. évi XXXII. törvény az Alkotmánybíróságról 49. § (1) bekezdés.

17 1395/E/1996. AB határozat, ABH 1998, 667, 669.

a jogalkotó részéről további jogalkotásra tett ígéret, hanem kapcsolódó jogszabályok figyelembevételére vonatkozó utaló szabály.

Az Alkotmánybíróság a fenti indokokra figyelemmel az indítványban kifogásolt rendelkezéssel kapcsolatban jogalkotói mulasztást nem állapított meg, ezért az indítványt elutasította.

A kulturális javak külföldre történő kivitelének szabályai

A kulturális javak illegális forgalmazása sajnos előkelő helyet foglal el a kulturális örökséget veszélyeztető tényezők között. A kulturális értékek jogtalan vándorlása veszélyének növekedése alapvetően annak a következménye, hogy e javak korlátozott számban állnak rendelkezésre, egyediségük vitathatatlan, valamint meghatározott idő múltával végesek, tehát kimeríthetők. A kulturális javak illegális kereskedelme elleni védelem terén az egyes államok önmagukban, nemzetközi összefogás nélkül nem lehetnek eredményesek. Mivel a tiltott kereskedelem az 1960–70-es években kezdett komoly méreteket ölteni, ekkor alkotta meg az UNESCO a kulturális örökség védelmét szolgáló második nemzetközi egyezményt, az 1970. évi Párizsi Egyezményt, amely a kulturális javak illegális forgalmát kívánta visszaszorítani.¹⁸ A lopott vagy jogtalanul külföldre vitt kulturális javak nemzetközi visszaadásáról szóló UNIDROIT Egyezményt hazánk 1995. június 24-én írta alá és 1997. december 18-án ratifikálta.

A kulturális javak egy szűk köre az ország területéről engedély nélkül kivihető. Ilyenek: a magánirat, amely tulajdonosával kapcsolatos, és amelyet rendeltetésszerűen tart magánál, működő szerv irattári anyaga (kivéve a szolgálati és államtitokhoz fűződő adatokat tartalmazó iratokat), az országba visszaviteli kötelezettséggel (kiállítás, tudományos vizsgálat stb. céljából) behozott, valamint az 50 évnél nem régebben az ország területére került, magyar kultúrtörténeti vonatkozással nem rendelkező javak. Kérelemre a Hivatal meghatározott nyomtatványon igazolja, hogy a kivinni szándékozott tárgy nem tartozik az engedélyköteles javak körébe, tehát nemleges igazolást bocsát ki. Minden más esetben kizárólag a Hivatal engedélyével vihetők ki az országból a műtárgyak.

A javak külföldre vitelének engedélyezésére eltérő szabályokat kell alkalmazni attól függően, hogy a tárgyat csak a Magyar Köztársaság, vagy az Európai Unió területéről is ki kívánják vinni. 2004. május 1-jétől Magyarországon is alkalmazni kell – a magyar jogszabályok mellett – az Európai Unió vonatkozó előírásait.¹⁹ A kétféle szabályozás egymással összhangban van, egymást kiegészítik. A Magyarországról való kivitel esetén a 17/2001. (X. 18.) NKÖM rendeletben foglaltakat kell figyelembe venni.

A Hivatal által adott kiviteli engedéllyel vihetők ki az országból a levéltári törvény hatálya alá tartozó levéltári iratanyagok, maradandó értékű magániratok vagy irategyüttesek, az 50 évnél régebbi, a muzeális intézmények és levéltárak nyilvántartásában szereplő, a könyvtárakban muzeális dokumentumként őrzött, továbbá a védetté nyilvánított kulturális javak.

A rendelet hatálya nem terjed ki a muzeális intézmények természettudományi gyűjteményeinek szekrénykataszterben nyilvántartott tárgyaira, illetőleg a rendelet alapján

¹⁸ Lásd erről részletesebben: Buzinkay 2004. február VIII. évfolyam 1. szám 5–6.

¹⁹ Buzinkay 2004. március VIII. évfolyam 2. szám 5–7.

kiadott kiviteli engedély nem mentesít az egyéb jogszabályokban előírt engedélyezési eljárások alól.

A kiviteli engedélyezési eljárás a következőképpen történik. Az engedélyt kulturális tárgyaként kell kérni, – a fent említett NKÖM rendelet szerinti – formanyomtatványon. Több kulturális tárgy egyidejű, azonos célállomásra irányuló kivitele esetén a Hivatal engedélyezheti a kérelem egy formanyomtatványon történő benyújtását. A kérelemhez – végleges kivitel esetén – mellékelni kell a már előzetesen beszerzett, a gyűjtőkör szerint illetékes, a jogszabályban kijelölt közgyűjtemény *szakvéleményét*, valamint a tárgy(ak)ról készült és azonosításukra alkalmas fényképfelvételt három példányban. Az ügyfél kérelmére, illetőleg szükség szerint a Hivatal megjelöli az eljárni jogosult közgyűjteményt.

A Hivatal elutasítja a kérelmet, ha az engedélyt kérő a kérelmet nem a jogszabályban meghatározott feltételeknek megfelelően, illetve hiányosan adta be, és a hibát, illetve hiányosságot felhívás ellenére sem pótolta. Az ügyintézési határidő az általános szabályok szerint alakul. A Hivatal hatósági eljárására a Ket.-et kell alkalmazni.

A kulturális tárgyak ideiglenes kiviteli engedélyezésére külön szabályok, speciális feltételek vonatkoznak. Ezek értelmében ideiglenes kiviteli engedély akkor adható, ha a tárgy kivitele nem veszélyezteti a kulturális érdekeket és a tárgy biztonságát. Ezért a kiviteli kérelemben meg kell jelölni a szállítás módját, különös tekintettel a tárgyak állagmegóvását és biztonságát biztosító feltételekre. Szigorúbb szabályok vonatkoznak a muzeális intézményekben és a levéltárakban – valamint a könyvtárakban muzeális dokumentumként – őrzött kulturális javak, illetve a védetté nyilvánított kulturális javak ideiglenes kivitelére. Az ilyen javak csak akkor vihetők ki az országból, ha a kivitel kulturális vagy tudományos célt szolgál, és ezt a kérelemben meg is kell indokolni. A kiviteli kérelemben meg kell jelölni a külföldi őrzés helyét is. Ideiglenes kiviteli engedély még az előző feltételek fennállása esetén is csak állami garancia, érvényes biztosítási szerződés vagy ezeknek megfelelő egyéb kötelezettségvállalás esetén, legfeljebb az azokban meghatározott időtartamra adható.

Muzeális intézményben őrzött, ideiglenesen kivinni szándékozott kulturális tárgyak esetében a kiviteli kérelem beadása előtt be kell szerezni az Oktatási és Kulturális Minisztériumnak a külföldi kölcsönzéshez történő előzetes hozzájárulását.

A kiviteli engedélyek felhasználása is korlátokhoz van kötve. Az engedély a benne megjelölt időponton belül érvényes. Ha az engedélyt nem használják fel, akkor annak lejárta után vissza kell küldeni azt a kiállító Hivatalnak. A Magyarországon (magyar nyelven) kiállított EU-s engedély érvényes az EU bármelyik tagországában, ahol a szállítmány az EU területét elhagyja.

Az ideiglenes kivitelét követően a kulturális javakat vissza kell szállítani az ország területére. A kérelmező a kulturális javak Magyarországra történő visszaszállítását a kiviteli engedély záradékával köteles a visszaszállítást követő nyolc napon belül a Hivatalhoz megküldve (postán, faxon, elektronikus levélben) visszaigazolni.

A kulturális javak kivitelével, illetve visszaszállításával kapcsolatos szabályok megsértése örökségvédelmi bírságot, illetve büntető szankciókat vonhat maga után.²⁰

A végleges kiviteli engedélyezésre szigorú szabályok vonatkoznak. A kulturális javak meghatározott része ugyanis egyáltalán nem vihető ki az ország területéről. Magyarország területéről végleges kiviteli tilalom alá eső tárgyak köre kiterjed a muzeális

20 Lásd erről részletesen: Buzinkay 2008. október XII. évfolyam 10. szám 13–14.

intézményekben és a levéltárakban – valamint a könyvtárakban muzeális dokumentumként őrzött kulturális javakra, védetté nyilvánított tárgyakra; a miniszter által kiviteli tilalom alá sorolt tárgyakra; a Magyarország területéről származó régészeti leletekre; a műemlékek, valamint a kulturális javak alkotórészeire, tartozékaira; a kiemelkedő kulturális értéket képviselő ásványtani és őslénytani leletekre.

Fontos megjegyezni, hogy a Magyarországon védetté nyilvánított műtárgyak véglegesen továbbra sem vihetők ki az ország területéről, még más EU tagállamba sem, mint ahogyan az EU-s szabályozás értelmében, más tagállamokban kiviteli tilalom alá eső műtárgyak sem kaphatnak kiviteli engedélyt. A műtárgyak egy szűk köre vihető ki véglegesen az ország területéről. Amennyiben ilyen kulturális javak kivitelére a kérelmező engedélyt kap, akkor a végleges kivitelről szóló engedély a jogerőre emelkedés napjától számított 1 évig érvényes.

A kulturális javak harmadik országba történő kivitelének rendjére külön szabályok vonatkoznak. A kiviteli engedélyezés rendje ebben az esetben a következőképpen alakul. A Kövtv. valamint a 17/2001. (X. 8.) NKÖM rendelet meghatározza a kulturális javaknak azt a körét, amelyek engedéllyel vagy anélkül vihetők ki az országból. Magyarország EU taggá válását követően a korábban hatályos nemzeti jogszabályok továbbra is hatályban maradnak, de mellettük alkalmazni kell az uniós előírásokat is. Fontos követelmény ugyanis, hogy a Magyarországról harmadik országba történő kivitelkor biztosított legyen, hogy a többi tagállamból származó műtárgyak is jogszerűen hagyhassák el az EU területét. Ennek megvalósítása céljából alkották meg a 92/391/EGK rendeletet, amelynek célja az európai kulturális javak védelme.

Ezek alapján felmerülhet a kérdés, hogy mely műtárgycsoportok tartoznak az EU-s jogszabály hatálya alá?

Végleges kivitel esetén akkor kell az EGK rendelet szabályait alkalmazni, ha a szállítmány az EU területén kívülre irányul, és egyúttal a kivinni szándékozott műtárgyak értéke és kora egyenként eléri a rendelet mellékletében megadott határokat.

Ideiglenes kivitel esetén akkor kell az uniós szabályozást alkalmazni, ha a szállítmány az EU területén kívülre irányul, és egyúttal a kivinni szándékozott műtárgyak közgyűjteményből származnak, vagy azok értéke és kora egyenként eléri a rendelet ehhez kapcsolódó mellékletében megadott értékeket.

A kivitel tehát csak akkor tartozik az EU-s szabályozás hatálya alá, ha – mind a végleges, mind pedig az ideiglenes kivitel esetén – az előírt feltételek együttesen teljesülnek.

Az EU-s műtárgykiviteli engedély kérelmezésére eltérő szabályok vonatkoznak, ezért már a kérelem benyújtásakor fontos tudni, hogy a kivitel melyik szabályozás – az EU-s vagy a magyar – hatálya alá tartozik. Amennyiben a kivitelre az uniós szabályozás vonatkozik, akkor a végleges és ideiglenes kivitelre irányuló engedély iránti kérelmet nem a magyar jogszabályban (17/2001. NKÖM rendelet) meghatározott formanyomtatványon kell benyújtani, hanem az EU előírásoknak (752/93/EGK rendeletnek) megfelelően. Az uniós előírások értelmében a kiviteli engedély iránti kérelemnek tartalmaznia kell:

- az EGK rendelet mellékletében meghatározott formanyomtatványt, mely a KÖH-nél szerezhető be;
- a KÖH által kijelölt közgyűjtemény kiviteli szakvéleményét, melynek költsége a kérelmezőt terheli;
- 3 db fényképfelvételt;

- a kérelemben megjelölt műtárgyak jogi helyzetére vonatkozó iratokat és egyéb igazolásokat (tulajdonosi meghatalmazás, számla, stb.);
- közgyűjteményeknél ideiglenes kivitel esetén az oktatási és kulturális miniszter engedélyét;
- közgyűjteményi és védett műtárgyak ideiglenes kivitele esetén az érvényes biztosítási kötvényt.

Több műtárgy egyidejűleg, egy célállomásra történő szállítása esetén a kivitel engedélyezése kérelmezhető egy kérelemben is, viszont ideiglenes kivitel esetén ennek feltétele az egyidejűleg történő visszaszállítás. Egy kérelemben azonban még ebben az esetben is csak a *jogszabályban megadott kategóriák* szerinti műtárgyak szerepelhetnek. (Pl. külön kérelemben a festmények, külön a bútorok, külön az ékszerek stb.)

A KÖH-nél kérelmezett EU-s kiviteli engedély – a magyar engedélyezéshez hasonlóan – díjmentes. Elkészítése – a korábbi gyakorlathoz hasonlóan – általában egy hetet vesz igénybe.

Az engedély érvényes az EU bármelyik tagországában, ahol a szállítmány az Unió területét elhagyja. A külföldi hatóságok – a kérelmező költségére – megkövetelhetik a magyar nyelven kiállított engedélynek az adott tagállam nyelvére történő fordítását.

Az EU-s kiviteli engedély végleges kivitel esetén a kiállítástól számított 12 hónapon belül, ideiglenes kivitel esetén a benne megjelölt időtartamon belül használható fel.

Amennyiben a – végleges vagy ideiglenes – kiviteli engedélyt nem használják fel, akkor az engedélyt annak lejárta után haladéktalanul vissza kell küldeni a KÖH-nek.

Az Európai Unió, amely a tagországok közötti teljes szabad kereskedelem létrehozása céljából jött létre, megengedi, hogy a tagállamok továbbra is korlátozzák a nemzeti kulturális örökségük részét képező kulturális javak kivitelét országuk területéről saját nemzeti törvényeik szerint (Római Szerződés 36. cikke). Ezeket a nemzeti törvényeket a többi tagállamnak is figyelembe kell venni. A „történeti, régészeti, művészeti nemzeti kincsek” minősülő kulturális javaknak valamelyik tagállamból a másik tagállamba történő jogellenes kiszállítása esetén a kulturális javakat vissza kell szolgáltatni. Az Európai Unió az európai kulturális örökség védelme érdekében közösségi jogszabályban rendelkezik arról, hogy mely kulturális javak nem hagyhatják el engedély nélkül az Unió külső határát.

Nem árt tudni, hogy az EU-s szabályozás értelmében a nem kiviteli engedélyköteles műtárgyak esetében, az EU külső határán az ellenőrzés során kérhetik annak igazolását, hogy az adott műtárgy kivitele valóban nem engedélyköteles. Ebben az esetben a műtárgyra vonatkozó számla, értékbecslés, biztosítási papír, stb. illetve a magyar (17/2001. (X. 18.) NKÖM rendelet) jogszabály alapján kiállított kiviteli engedély is bemutatható. A kulturális javak kivitele mind a külső, EU-s határokon, mind a belső határokon csak a kijelölt határátkelőhelyeken történhet.

Fontos kérdés a tagállamok területéről jogellenesen kivitt kulturális javak visszaszolgáltatásának megfelelő jogi szabályozottsága. A tagállamok területéről jogellenesen kivitt kulturális javak visszaszolgáltatásáról született egy uniós jogszabály: a 93/7/EGK Irányelv. Az irányelvek előírásait az Európai Unióban a tagállamok a nemzeti jogalkotás útján illesztik be a saját jogrendszerükbe, így hazánkban is külön törvény született a jogellenesen kivitt kulturális javak visszaszolgáltatásáról.

A törvény hatálya kiterjed az Európai Gazdasági Térség valamely tagállamának területéről jogellenesen kivitt és a Magyar Köztársaság területén lévő kulturális javak visszaszolgáltatására, valamint az ezzel kapcsolatos eljárási rendre.

A törvény meghatározza, hogy pontosan mi sorolható a jogellenesen kivitt kulturális javak kategóriájába. Ide sorolhatóak azok a javak, amelyeket a tagállam területéről történő jogellenes kivitel előtt, vagy azt követően nemzeti jogszabály, vagy közigazgatási eljárás keretében hozott hatósági határozat, illetve az Európai Közösséget létrehozó szerződés szerinti „művészi, történelmi vagy régészeti értéket képviselő nemzeti kincsek” közé sorol, és amelyek az uniós jogszabály mellékletében nevesített kategóriák valamelyikébe tartoznak. Ilyenek például: régészeti gyűjtemények; művészeti, történelmi, ill. vallási műemlékekből származó, de azok szerves részét képező részek és elemek, amelyek kora meghaladja a 100 évet; eredeti szobrok, szoborművek; 100 évesnél régebbi könyvek egyenként vagy gyűjteményes formában; az 50–100 év közötti aranytárgyak, bútorok, órák stb.

A törvény a hozzá kapcsolódó alapvető fogalmak definícióját is megadja. Eszerint jogellenes kivitelnek minősül a kulturális javaknak a tagállam területéről a kulturális javak védelméről szóló tagállami jogszabályok vagy a kulturális javak kiviteléről szóló 116/2009/EK rendelet megsértésével történt kivitele, illetve a jogszerű ideiglenes kivitelre vonatkozó feltételek megszegéséből adódó jogsértés is.²¹ A törvény meghatározza a kérelmező és a kérelmezett állam fogalmát is. Eszerint kérelmező állam az a tagállam, amelynek területéről a kulturális javakat jogellenesen kivitték, míg kérelmezett állam az a tagállam, amelynek területén egy másik tagállam területéről jogellenesen kivitt kulturális javak megtalálhatóak. A visszaszolgáltatás a kulturális javak visszaszállítását jelenti a kérelmező állam területére.

A visszaszolgáltatás úgy történik, hogy a kérelmező állam területéről jogellenesen kivitt kulturális javakat azok birtokosa, tekintet nélkül arra, hogy azt saját nevében vagy harmadik személy nevében tartja magánál, köteles visszaszolgáltatni a kérelmező államnak.

A bíróság elrendelheti a kérdéses javak visszaszolgáltatását, ha azok kulturális javaknak minősülnek és jogellenesen vitték ki őket a kérelmező állam területéről. Ilyen esetben a birtokos, ha a tárgyat visszaszolgáltatta, kártalanításra jogosult, mégpedig a kérelmező állam részéről. A kártalanításról a bíróság a törvényben meghatározott szempontok alapján dönt. A visszaszolgáltatást követően a kulturális javak tulajdonjogára a kérelmező állam joga vonatkozik.

Nem indítható meg a visszaszolgáltatási eljárás, ha a kérelmező állam központi szervének a kérdéses kulturális javakkal kapcsolatos információ tudomásra jutásától számított 1 év eltelt, továbbá akkor sem, ha a jogellenes kivitelről számított 30 év, illetve közgyűjtemények vagy egyházi intézmények leltárában szereplő javak esetén 75 év eltelt. (Nemzetközi szerződés ez utóbbi esetben hosszabb igényérvényesítési határidőt is előírhat).

A kulturális javak visszaszolgáltatásával kapcsolatos eljárási szabályok a következőképpen alakulnak. A kérelmező állam igényelheti a visszaszolgáltatást, ha a jogellenesen kivitt tárgy Magyarország területén van. A keresetet a műtárgyat ténylegesen

21 A Tanács 116/2009/EK rendelete a kulturális javak kiviteléről. HL L 39., 2009. 2. 10., 1–7.

birtokában tartó személy ellen kell megindítania, tekintet nélkül arra, hogy az adott személy azt a saját nevében, vagy harmadik személy nevében tartja magánál.

Az eljárást a Fővárosi Bíróság folytatja le. A kérelmező államot a kijelölt központi szerve képviseli. A bíróság eljárására a Polgári perrendtartásról szóló 1952. évi III. törvény általános szabályai az irányadók.

A kulturális javak visszaszolgáltatásával kapcsolatos állami feladatokat a Magyar Köztársaság központi szerveként a kulturális örökségvédelmi hatóság látja el. A hatóság a törvényben meghatározott jogkörében eljárva az állam képviselőjében fellép a jogellenesen kivitt kulturális javak visszaszolgáltatása érdekében, valamint együttműködik más tagállamok központi szerveivel, és előmozdítja a velük történő egyeztetést.

A jogalkotás – mint látható volt – igyekszik lépéseket tenni a joghézagok, jogi kiskapuk minél erőteljesebb kizárására, és egyértelmű az a törekvés, hogy a kulturális javak jogellenes átruházását, külföldre történő kivitelét a jog eszközeivel kívánják minél lefedettebben szabályozni. Ennek ellenére az illegális műkincs-kereskedelem és a kulturális javakkal való visszaélés továbbra is virágzik. Egyes szakértői vélemények szerint az illegális műkincs-kereskedelem – nemzetközi méreteit tekintve – a fegyver- és kábítószer-kereskedelem után a szervezett bűnözés harmadik legjobban jövedelmező üzletága.

IRODALOM

BUZINKAY Péter

2004 Az UNESCO és a műtárgyak védelme. Örökség, február VIII. évfolyam 1. szám 5–6.

2004 Kulturális javak kivitelének szabályozása az Európai Unióhoz történő csatlakozást követően. Örökség, március VIII. évfolyam 2. szám 5–7.

2007 A kulturális javak fogalomhasználata. Szempontok a hatósági és jogalkalmazói munkához. Örökség, február XI. évfolyam 2. szám 13.

2008 Műtárgyak visszaszolgáltatása. Jelentés az EU Irányelvének hazai végrehajtásáról (2004–2007). Örökség, október XII. évfolyam 10. szám 13–14.

CSEHI Zoltán

2008 A kulturális javak fogalmáról – egy univerzális dologkategória születésének történetéhez. In: FALUDI Gábor (szerk.): Liber Amicorum Studia P. Gyertyánfy dedicata Ünnepi dolgozatok Gyertyánfy Péter tiszteletére. ELTE ÁJK Polgári Jogi Tanszék, Budapest, 153–185.

GYŐR Attila

2005 A műemléki védelem alapelvei. Örökség, december IX. évfolyam 12. szám 11.

HAJÓS Géza

2008 A műemlék: a nemzeti öntudat kincse? a szülőföld védelme? a környezetvédelem része? Örökség, július–augusztus XII. évfolyam 7–8. szám 3–5.

TUDOMÁNY, KULTÚRA ÉS MŰVÉSZET A ZEMPLÉNI MÚZSÁBAN

BOLVÁRI-TAKÁCS GÁBOR

2008 nyarán látott napvilágot a Sárospatakon megjelenő *Zempléni Múzsza* című társadalomtudományi és kulturális folyóirat VIII. évf. 2., összességében 30. száma. Ez, a magyar sajtótörténetben szerény, ám a lap történetében jelentős esemény lehetőséget kínál a visszatekintésre, az eddig megtett út eredményeinek számbavételére.

A 2001-es lapalapítási koncepciót a zempléni régió társadalmi és környezeti hatáselemeire alapoztuk. Bár Magyarország valamennyi tájegysége rendelkezik sajátos értékekkel, Zemplén egyedi vonásai kiemelkedők. Ebben az országrészben a történelmi múltnak, a tárgyi és szellemi kulturális örökségnek és a természeti tényezőknek olyan koncentrációja lelhető fel, amely párját ritkítja.

Zemplén *történelmi hagyományai* szinte kézzel foghatók. Itt vezetett a honfoglaló magyar törzsek útja, a Bodroglóban Árpád-kori emlékek tucatjai nyugszanak. Hazánk középkori eredetű várai közül talán legépebb a sárospataki. A vidék kiindulópontja volt a hegyaljai felkelésnek, a Rákóczi-szabadságharcnak. Zemplénben született II. Rákóczi Ferenc, Kossuth Lajos, gróf Andrássy Gyula, innen származott, vagy indult pályájára a reformkor, majd a dualizmus több más kiemelkedő személyisége. S a történelem különös revansaként a trianoni békeszerződés az anyaországban maradt megyék közül – kétharmad részt elcsatolva – Zemplént sújtotta leginkább.

A közvélemény számára elsősorban a *szellemi és tárgyi kulturális örökség* jellemzi legjobban Zemplént. A magyar kultúra, a magyar irodalom és nyelv bölcsője e vidék. Itt nyomtatták a vizsolyi bibliát, innen indult a felvilágosodás, Széphalomban teremtett irodalmi centrumot Kazinczy. Az 1531-ben alapított Sárospataki Református Kollégium hatását a magyar művelődésre nehéz lenne túlbecsülni. Ide járt Bessenyei György, Csokonai Vitéz Mihály, Tompa Mihály, Gárdonyi Géza, Móricz Zsigmond. Tudósok, írók, művészek képviselték és képviselik ma is Sárospatak egyedülálló kulturális hagyományait. A Református Kollégium Nagykönyvtára egyetemes értékű könyvritkaságokat őriz. Sátoraljaújhely egykori megyei levéltára, múzeuma, iskolái szintén jelentős kulturális tényezők. Ezt a vidéket az értelmiség (pedagógusok, hallgatók, diákok, kutatók) magas fokú koncentrációja jellemzi.

Vidékünkön egyedülállóak az *etnikai és multikulturális viszonyok*. Zemplén jó-szerivel négy ország határán fekszik, az együttműködés a Felvidékkel, Kárpátaljával, Erdéllyel természetes. Markánsan jelen van a német, a szlovák, a rutén, a roma kisebbség. Örök mementóként áll a sátoraljaújhelyi izraelita temető: 1944-ben erről a vidékről hurcolták el a zsidóságot a legnagyobb számban.

A *természeti környezet* egyedisége európai viszonylatban is közismert. A Zempléni-hegység, a Hegyköz és a Bodroglók más-más értékeket képviselnek, a vidék flóráját és faunáját a Zempléni Tájvédelmi Körzet fogja össze. Itt kezdődik az Országos Kék Túra útvonala. Tokaj-Hegyalja szőlő- és borkultúrája nemcsak megélhetési forrást jelentett, hanem alapvetően meghatározta a társadalmi együttélés viszonyait is, és ide vonzott olasz, francia, lengyel, görög kulturális hatásokat.

Az eltelt évek során a 2001. évi I. évf. 1. számban közzétett, a *hagyomány és minőség* szintézisét célul tűző szerkesztési alapelveket igyekeztünk következetesen megvalósítani. A hagyomány e tekintetben elsősorban a Zemplénben történetileg egykor létező folyóiratok (Sárospataki Füzetek, Sárospataki Lapok, Zempléni Fáklya) szellemi örökségének továbbvitelét, a minőség pedig a régió szellemi elitjének lehető legmagasabb szintű szerzői körét, illetve a létező regionális folyóiratok legkiválóbbjainak szakmai színvonalát jelenti. Teret adtunk bármely szerző Zemplénnel kapcsolatos írásának, vagy zempléni illetőségű szerzők egyéb vonatkozású műveinek. Nyitottak voltunk a régióhoz nem kötődő témák és személyek megszólaltatására. Távol tartottuk magunkat a napi politikától, nem közöltünk publicisztikát, híreket. Olyan lap kézbe adására törekedtünk, amely évek múlva is haszonnal forgatható, amelynek tartalmát nem értékelhetik át korok és ideológiák. A publikációk esetében a tudományosság kritériumait érvényesítettük, ám ez nem jelentette azt, hogy szubjektív szemszögű, de forrásértékű írásoknak ne adtunk volna helyet. Kiemelten kezeltük a grafikai arculatot, nemcsak a művészek kiválasztásával, de a lap külső megjelenésével kapcsolatban is. Valljuk, hogy egy tudományos folyóirat egyúttal szép is lehet.

Lapunk arculatát, a felvállalt szellemi irányvonalon túl, az elkészítésében közreműködők személye is fémjelezte. A *szerkesztőbizottság* tagjai: Balázi Károly szociológus, Dobrik István művészettörténész, Egey Emese tanár, Fehér József irodalomtörténész, Jósvainé Dankó Katalin régész-muzeológus, Koncz Gábor közgazdász, Szathmáry Béla jogász, Takács Ádám filozófus, Tamás Edit történész-muzeológus, Tuba Zoltán biológus; tiszteletbeli tagok: Jakab István nyelvész, Orosz István történész; haláláig a lap védnöke volt Balassa Iván etnográfus. Ők személyükben képviselik a szerkesztés kulcsszavait (hagyomány és minőség), közreműködnek a lap szellemi irányvonalának alakításában, a tematika meghatározásában, a szerzők felkutatásában, a szerzői kör kialakításában, és lektori feladatokat látnak el saját szakterületükön. A szerkesztőbizottság felkérésekor alapelv volt, hogy tagjai valamennyien rendelkezzenek minősített szakmai munkássággal; a társadalomtudományok minél több ágát képviseljék; továbbá származásuk, iskolájuk, munkahelyük vagy kutatási témáik okán kötődjenek Zemplénhez. (Hosszabb-rövidebb ideig szerkesztőbizottsági tag volt Hörcsik Richárd egyháztörténész, Komáromy Sándor irodalomtörténész és Lénárt Attila irodalomtörténész.)

A *szerkesztés* közvetlen feladatait alapító főszerkesztőként Bolvári-Takács Gábor irányítja, munkáját Földy Lilla és Lapis József szerkesztők segítik, utóbbi a szépirodalmi rovatot vezeti. Bordás István lapigazgató a kiadással, a terjesztéssel és a pénzügyekkel kapcsolatos teendők felelőse, emellett a lapot kiadó Zempléni Múza Társadalomtudományi és Kulturális Alapítvány kuratóriumi elnöke. Tóthné Kovács Katalin szerkesztőségi titkárnál futnak össze az adminisztráció és a könyvelés szálai. A folyóirat logóját Csetneki József tervezte, s ő volt az első négy évfolyam tördelészerkesztője. 2005 óta az arculat és a tördelés Tellinger András munkáját dicséri.

Büszkék vagyunk, hogy 2006-tól szakmai *támogatóként* magunk mögött tudhatjuk a Magyar Tudományos Akadémia Miskolci Területi Bizottságát, valamint a Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia Miskolci Területi Csoportját. A megjelenés pénzügyi hátterét az elmúlt években elsősorban a Nemzeti Kulturális Alap Közművelődési, valamint Ismeretterjesztés és Környezetkultúra Szakmai Kollégiumai biztosították. A Sárospataki Népfőiskolai Egyesület 2002-ig a lap kiadója volt, azóta szerkesztőségi infrastruktúra rendelkezésre bocsátásával segíti munkánkat. 2007-től a Sárospataki Református Kollégium

Alapítvány is támogatónk. A kivitelezést az első öt számnál a miskolci Sprint Nyomda végezte, azóta a debreceni Kapitális Nyomdával dolgozunk.

A *Zempléni Múzsza szerkezete* állandó. Az első öt évfolyamban Tanulmányok, esszék; Szépirodalom; Művészportré; Archivum; valamint Szemle rovatokkal jelentünk meg, a hatodik évfolyamtól a tematika Tudomány és társadalom; Művészet; Szépirodalom; Szemle rovatokra módosult. A lap első harminc számában 648 közlemény jelent meg, ebből 270 szépirodalmi mű (vers, novella, dráma, műfordítás). Eddig összesen 357 szerzőtől közöltünk publikációt, közülük 138 költő, író, műfordító. Lapunkban – alkotásaikkal együtt – 25 művészt (festőt, grafikus, szobrászt, építészt, népművészt), továbbá öt művészeti közgyűjteményt mutattunk be.

A folyóirat eddigi számaint átlapozva impozáns *szerzői névsort* találunk. Lapunk tudományos színvonalát jelzi, hogy az MTA tagjai közül publikált nálunk Keviczky László villamosmérnök, Király Tibor büntetőjogász, Mádl Ferenc nemzetközi jogász, Meskó Attila geofizikus, Orosz István történész, Ujfalussy József esztéta, R. Várkonyi Ágnes történész; az MTA doktorai közül Bacsó Béla filozófus, Balassa Iván etnográfus, Balázs Géza nyelvész, ifj. Barta János történész, Bónis Ferenc zenetörténész, Dankó Imre etnográfus, Deme László nyelvész, Füredi János pszichiáter, Gunst Péter történész, Hoppál Mihály etnográfus, Karasszon Dénes orvostörténész, Móricz Lajos hadtörténész, Pomogáts Béla irodalomtörténész, Romány Pál agrártörténész, Somogyi Sándor geográfus, Surányi Dezső agrrobiológus, Tuba Zoltán növényökológus, Végvári Lajos művészettörténész, Vitányi Iván szociológus.

A *Zempléni Múzsában* folyamatosan jelen vannak az *Észak-Magyarországhoz kötődő szerzők* – kutatók, egyetemi oktatók –, illetve a régióhoz kapcsolódó témák. Benke György egyháztörténész, Bónis Ferenc zenetörténész, Dobay Béla tanár, Hörcsik Richárd egyháztörténész, Kováts Dániel irodalomtörténész, nyelvész, Pocsainé Eperjesi Eszter etnográfus, muzeológus, Szabadfalvi József jogtörténész, Vámosi Katalin művészettörténész, Viga Gyula etnográfus, továbbá az irodalmárok közül Balázs Ildikó irodalomtörténész, költő, műfordító, Cseh Károly költő, műfordító, Fecske Csaba költő, Halászi Aladár költő, Katona Kálmán költő, Tusnády László irodalomtörténész, költő, műfordító, Vass Tibor író, költő már állandó szerzőinknek számítanak. A *Szépirodalom* rovat Lapis József vezetésével egyébként is fölnőtt a magas színvonalú hazai periodikákhoz. Jelen vannak a kurrens áramlatok, kialakulni látszik a laphoz kötődő, fiatal szerzői kör, közreadunk prózát, lírát és drámát, beleértve a műfordításokat is. Örvendetes, hogy az egykor Sárospatakon tanult írók, költők közül megjelent nálunk Fekete Gyula, Képes Géza, Koncsol László, Kurucz Gyula, Mács József, Mészöly Dezső, Tóth-Máthé Miklós.

Visszatérve a *tudományokhoz*, tallózzunk a régió történelmével, néprajzával, kultúrájával, természeti viszonyaival foglalkozó írások között! Példaként sorolhatjuk Balassa Iván: Tokaj-Hegyalja történelmének fő vonásai (2002/3. sz.), Baráth Béla Levente: Vizuális nevelés Sárospatakon 1797–1902 között. Adalékok a Sárospataki Református Kollégium történetéhez (2005/3. sz.), Barcza József: A pataki szellem (2006/4. sz.), Beke Pál: A közösségfejlesztés sárospataki lehetőségei (2007/1. sz.), Bertha Zoltán: Magyarország, irodalom, patakiság (2001/1. sz.), Bihari Zoltán: A Zempléni Nemzeti Park létrehozásának céljai és feltételei (2008/2. sz.), Bolvári-Takács Gábor: Ballagi Géza és a pataki jogakadémia (2007/3. sz.), Bolvári-Takács Gábor: Teleki József, Sárospatak és az Akadémia (2005/2. sz.), Bolvári-Takács Gábor: A Vay-család a társadalmi, politikai közéletben (2008/1. sz.), Dankó Imre: Emlékezés egy tudós lelkipásztorra (2003/1. sz.),

Dienes Dénes: A Sárospataki Füzetek története (1857–1905) (2007/2. sz.), Dobány Zoltán: Társadalmi-gazdasági viszonyok a Hernád völgyében a 18–20. században (2007/3. sz.), Egey Antal: A Zempléni-hegység élővilága, védett természeti ritkaságai (2002/1. sz.), Egey Emese: Fürdőélet Abaújban és Zemplénben (2006/2. sz.), Egey Emese: Zempléni filmhíradók 1924–1942 között (2005/1. sz.), Farkas László: Emlékeim a Sárospataki Teológia utolsó éveiről, 1949–1951 (2001/4. sz.), Fekete Ilona: Purizmus mint történeti revízió. A korai műemlék-helyreállítás gondolati háttere és megvalósulása Kassán (2007/2. sz.), Finta Éva: Fáy András életének zempléni vonatkozásai (2007/3. sz.), Földy Krisztina Lilla: Felső-magyarországi tradíció. A sárospataki tanítóképző épülete mesélni kezd (2004/4. sz.), Géczy István: Abaúj-Zemplén természeti értékeiről – jelen időben (2003/2. sz.), Hörcsik Richárd: A Sárospataki Református Kollégium gazdaságtörténetének fő vonásai, 1919–1941 (2006/3. sz.), Karasszon Dénes: Sárospatak az orvostörténelemben (2002/1. sz.), Komáromi Éva: A hegyközségek kialakulása és szabályozása a 20. század közepéig (2006/3. sz.), Komporday Levente: A borsi Rákóczi-kastély a két világháború között (2005/2. sz.), Koncz Gábor: Tokaj-Hegyalja kulturális és borturizmusa (2002/4. sz.), Koncz Péter: A sárospataki Kalajka-sétány és a Suta-ösvény ökológiai terve (2007/4. sz.), Koncz Sándor: A természettudományok művelői és oktatása a Sárospataki Kollégiumban a 15–16. században (2001/3. sz.), Kónya Annamária: Felső-zempléni városi iskolák a kora újkorban (2007/4. sz.), Kuklay Antal: Árpád-házi Szent Erzsébet szülőhelye (2007/2. sz.), Martinák János: Csokonai és Sárospatak (2005/2. sz.), Orosz István: A debreceni és a sárospataki falukutatás (2004/2. sz.), Orosz István: A mezővárosi fejlődés történeti szakaszai Magyarországon (2002/1. sz.), Romány Pál: Az örökség kötelez. Borkultúra és történelem Tokaj-Hegyalján (2002/2. sz.), Somogyi Sándor: A Tisza és az ember (2004/2. sz.), Surányi Dezső: Hargitai Zoltán (1912–1945) kései siratója (2005/4. sz.), Szakáll Sándor: A Zempléni (Tokaji)-hegység földtani viszonyai (2004/4. sz.), Takács Ádám: Újszászy Kálmán és a filozófia (2003/1. sz.), Tamás Edit: Józseffelva 222 éve (2007/1. sz.), Tamás Edit: Népek, nyelvek, vallások a Kárpát-medence északkeleti területein. Az internetikus kapcsolatok történelmi háttere (2003/1. sz.), Tuba Zoltán: Hargitai Zoltán sárospataki évei (2005/4. sz.), Ugrai János: A debreceni és a sárospataki kollégium gazdálkodása és működése a 19. század elején (2005/4. sz.), Vámosi Katalin: Rákóczi ábrázolások a sárospataki Rákóczi Múzeumban (2003/3. sz.), Vásárhelyi Balázs: Kőhidak az egykori galíciai út mai zempléni szakaszán (2002/2. sz.), Vásárhelyi Balázs: Zemplén közúti hídjai a Tiszán és a Bodrogon (2005/3. sz.), Viga Gyula: Tokaj-Hegyalja gyümölcskultúrája (2002/2. sz.), Zelenák István: A borút a történeti irodalomban (2006/1. sz.) című közleményeit. Lapunkban, szándékaink szerint, olyan művek jelennek meg, amelyek évek múlva is értékállóak, hivatkozhatók, forrásként használhatók.

A már nem élő pataki tanárok, tudósok eddig kiadatlan, vagy nehezen hozzáférhető műveit bemutató sorozatunkban helyet adtunk Barcza József, Bolvári Zoltán, Buza László, Egey Antal, Finkey Ferenc, Harsányi István, Koncz Sándor, Palumby Gyula, Szabó Károly, Takács Béla, Újszászy Kálmán, Urbán Barnabás egy vagy több írásának.

Fontosnak tartjuk a régió tudományos, kulturális, irodalmi, művészeti *műhelyeinek* bemutatását. Olvasóink tájékozódhattak a sátoraljaújhelyi Abaúj-Zemplén Természeti Értékeiért Egyesületről, a sárospataki Bodrog Néptáncegyüttesről, Borsod-Abaúj-Zemplén Megye Budapesti Baráti Köréről, a szerencsi Hegyaljai Alkotók Társulásáról, a sátoraljaújhelyi Lavotta János Alapítványról, a Kazinczy Ferenc Társaságról, a Magyar Comenius Társaságról, a Sárospataki Nyári Képzőművészeti Szabadiskoláról, a Sárospataki

Népfőiskolai Egyesületről, a Sárospataki Református Kollégium Alapítványról, a miskolci Új Holnap Stúdióról.

A *művészetet* kiemelt helyen kezeltük: minden számot más-más művész (festő, grafikus, szobrász, építész) illusztrált, akikről portrét közöltünk, elsősorban a borsodi-zempléni illetőségű művészek megjelenését szem előtt tartva. A címlapok sajátos hangulatot és szint kölcsönöztek a folyóirat számainak. Ezekben bemutattuk Aknay János Munkácsy-díjas festőművészt, Andrassy Kurta János szobrászművészt, Bálint József festőművészt, Bertha Zoltán festőművészt, Borúth Andor festőművészt, B. Szabó Edit szobrászművészt, Czinke Ferenc Munkácsy-díjas grafikusművészt, Domján József Kossuth-díjas grafikusművészt, Égerházy László szobrászművészt, Feledy Gyula Kossuth-díjas grafikusművészt, feLugossy László Munkácsy-díjas képzőművészt, Gubis Mihály képzőművészt, Halmy Miklós Munkácsy-díjas festőművészt, Kondor Béla Kossuth-díjas grafikusművészt, Kovács László Munkácsy-díjas festőművészt, Makovecz Imre Kossuth-díjas építész, Molnár Irén festőművészt, Puha Ferenc festőművészt, Sándor Zsuzsa festőművészt, Somogyi György festőművészt, Sugár Péter Ybl-díjas építész, Szentirmai László bábtervezőt, grafikusművészt, Szkircsák Bertalanné népművészt, Tellingner István grafikusművészt, Urbán György festőművészt. A művészportrék között adtuk közre többek között Bordás István: Andrassy Kurta János szobrászata (2003/2. sz.), Dobrik István: „Angyal lebeg a város felett” Kondor Béla és Miskolc (2006/3. sz.), Dobrik István: Változatok József Attila verssoraira. Feledy Gyula művészete (2005/1. sz.), Kovács Ágnes: Makovecz Imre és Sárospatak (2005/4. sz.), Martinák Márta: A pataki kerámia hagyományai. Szkircsák Bertalanné emlékezete (2006/1. sz.), Vámosi Katalin: Bálint József festőművész élete és alkotásai (2007/3. sz.), Váradi Ferenc: Kondor Béla Dózsa-sorozata (2006/3. sz.), Végvári Lajos: Domján József műhelyében (2004/4. sz.) című írásait.

A régió *muzéális intézményei* közül a sárospataki Rákóczi Múzeum Képzőművészeti Gyűjteményét, a Sárospataki Képtár Béres Ferenc-gyűjteményét, valamint Zene-Kép című kiállítását, a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Múzeumát és a szerencsi Zempléni Múzeum képeslap-gyűjteményét ismertettük meg az érdeklődőkkel. A művészportrék illusztrálásához a miskolci Herman Ottó Múzeum, a sátorlajújhelyi Kazinczy Múzeum és a Miskolci Galéria gyűjteményéből is válogattunk.

Szerkesztőségünk a *Zempléni Múzsza* kapcsán továbbra is három alapvető szempontot kíván érvényesíteni: *rendszeresség* a megjelenésben, *kiszámíthatóság* a lap szerkezetében, s végül *változatosság* a társadalomtudományok minél szélesebb értelmezésével (a természettudományos kultúra beleértésével is), kulturális hagyományaink megismertetésével, nemzeti értékeink bemutatásával, szerzők és műfajok tekintetében egyaránt.

TARTALOM

<i>Gyulai Éva</i> : Árpád-házi Szent Erzsébet és Sziléziai Szent Hedvig kultusza a késő középkori Szepességben	5
<i>Simon László</i> : Feliratos török rézedény Kecskemétről	53
<i>Spóner Péter</i> : Tűzvész, tűzoltás, céhek (Tűzvédelem Miskolcon a 18. század második felében)	57
<i>Marozsán Zsolt</i> : Dohánytermesztők a Sajó-völgyben (A sajoszentpéteri sváb kisebbség története)	75
<i>Hazag Ádám</i> : Borsodi források cigányokról a 18. század második felében	97
<i>Orosz György</i> : Mikoron az Úristen, a Sátán és Szent Péter a teremtéssel foglalatoskodtak (Dualisztikus teremtésmondák a svéd, a magyar és az orosz kultúrában)	109
<i>Brauer-Benke József</i> : Ősi pásztorhangszerek, szarukürtök és fatrombiták	127
<i>Agócsné Halász Andrea</i> : Szakrális kisémlékek Mezőkövesden	141
<i>Bodnár Mónika</i> : Serényiek a népi emlékezetben régen és ma (Történetek és azok történeti, kultúrtörténeti háttere)	155
<i>Tarcai Béla</i> : 150 éve született Gálffy Ignác (Emlékezés és főhajtás)	181
<i>Kornyané Szoboszlay Ágnes</i> : Száz éve indult a 125 éve született Kós Károly pályája (Gondolatok egy hosszan kísértő olvasmányélményemről és a magam életútjáról 2008-ban)	199
<i>Sümegei György</i> : Adalékok a miskolci művésztelep történetéhez	225
<i>Pirint Andrea</i> : Ecsettel, szóval és tettel. Bartus Ödön (1888–1950) festőművész munkássága	241
<i>Szabó Lilla</i> : „Külön világban és külön időben” (Az Amerikában élő magyar képzőművészek és művészetük. A hivatalos magyar állásfoglalás az Amerikában élő magyar képzőművészekről)	257
<i>Vámosi Katalin</i> : Sajópetri római katolikus temploma	271
<i>Hajdú Ildikó</i> : Acélváros (Társadalom és építészet kölcsönhatásában)	283
<i>Szűts István Gergely</i> : A szervezett szabadidő jellegzetességei Miskolcon az 1950–60-as években	305
<i>Boros László</i> : Beszélgetés a 75 éves Frisnyák Sándor professzorral	319
<i>Daróczi-Szabó Márta</i> : Garadna-elkerülő út 1. lelőhely (Garadna-Kovács tanya) germán állatsontjainak vizsgálata	335

KÖZLEMÉNYEK

<i>Gyalai Zsófia</i> : Garadna-elkerülő út, 1. lelőhely terra sigillata leletanyaga	357
<i>Szalipszki Péter</i> : Az abaúji pálos kolostorok kutatása	367
<i>Czirók Zoltán</i> : Az első légitámadások Miskolc ellen és a légvédelem kérdése 1919. május–júniusban	374
<i>Szabó Annamária Eszter</i> : A kulturális javak védelmével összefüggő jogi szabályozás értékelése	380
<i>Bolvári-Takács Gábor</i> : Tudomány, kultúra és művészet a Zempléni Múzsában	393

CONTENT

<i>Éva Gyulai</i> : The cult of St. Elisabeth of Thuringia and St. Hedwig of Silesia in the Zipser region during the Late Middle Ages	5
<i>László Simon</i> : An inscribed copper vessel of the Ottoman period from Kecskemét	53
<i>Péter Spóner</i> : Fires, firemen, guilds (Fires and fire prevention in Miskolc in the later 18th century)	57
<i>Zsolt Marozsán</i> : Tobacco-growers in the Sajó Valley (History of the German minority in Sajószentpéter)	75
<i>Ádám Hazag</i> : Documents on the Gypsies from the later 18th century in County Borsod	97
<i>György Orosz</i> : When God, Satan and St. Peter engaged in the Creation (Dualistic myths in Swedish, Hungarian and Russian culture)	109
<i>József Brauer-Benke</i> : Ancient herdsmen's instruments, horn bugles and wooden trumpets	127
<i>Andrea Halász</i> : Sacral relics from Mezőkövesd	141
<i>Mónika Bodnár</i> : The Serényi family in popular memory and today The historical and cultural background to the stories	155
<i>Béla Tarczai</i> : In memoriam Ignác Gálffy on the 150th anniversary of his birth (Homage and commemoration)	181
<i>Ágnes Szoboszlay Mrs Kornya</i> : The start of Károly Kós's career a hundred years ago (Thoughts on an influential book and my own career in 2008)	199
<i>György Sümegi</i> : Notes on the history of the Artists' Colony in Miskolc	225
<i>Andrea Pirint</i> : With brush and words and acts. Life and works of Ödön Bartus (1888–1950)	241
<i>Lilla Szabó</i> : "In a world and time apart" (Hungarian artists of the USA and their art The complex relations between Hungarian-American artists and Hungarian government officials, Hungarian artists and art historians)	257
<i>Katalin Vámosi</i> : The Roman Catholic Church of Sajópetri	271
<i>Il dikó Hajdú</i> : Steel City (Interaction between society and architecture)	283
<i>István Gergely Szűts</i> : Organised leisure time in Miskolc in the 1950s and 1960s	305
<i>László Boros</i> : Conversation with the 75 year-old professor Sándor Frisnyák	319
<i>Márta Szabó-Daróczy</i> : Analysis of German animal remains from Garadna-elkerülő út 1. site (Garadna-Kovács tanya)	335

PUBLICATIONS

<i>Zsófia Gyalai</i> : The terra sigillata finds from Garadna-Bypass Road, Site 1	357
<i>Péter Szalipszki</i> : Research on the Pauline monasteries in County Abaúj	367
<i>Zoltán Czirók</i> : The first air attack on Miskolc and anti-aircraft defence in May–June 1919	374
<i>Annamária Eszter Szabó</i> : Evaluation of the legislation on the protection of cultural goods	380
<i>Gábor Bolvári-Takács</i> : Scholarship, culture and art in Zempléni Múzsza	393

HERMAN OTTÓ
MŰZEUM